

इह परं सूत्रान्तरादज्ञवर्तनीयं उच्यते ॥ अत्रयानं लोपः । १११६७ प्रसक्त-
 आदर्शनं शोषश्च स्यात् । तस्य लोपः । १११६४ तस्येती लोपः स्यात् । पाद-
 ऽगाक्षयोः ॥ आदिरन्त्येन सहेता । १११७१ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्य-
 भावा स्वत्य च संज्ञा स्यात् । यथा—अणिति अइउवर्णानां संज्ञा । एवमन् अच् हल्
 पूर्वोत्प्रादयः ॥ उक्तालोऽङ्गस्वदीर्घच्छ्रुतः । ११२२७ उच्य उच्य ऊरश्च व. ।
 वा काल इव कालो यस्य सेऽच क्रमादप्रत्यक्षीर्षच्छ्रुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमु-
 दासादिभेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः । ११२२६ तात्वादिषु समागेषु स्थानेषु-

भागमप्रत्ययवापेक्षा उच्यतेऽः प्रकीर्तिताः ॥ इत्याहुः । प्रसक्तयेति । साश्रुतोऽर्थतश्च
 स्तकत्वं प्राप्तिश्चारणस्योत्पत्तिः । अशोभानसामान्यापेक्षयातस्व च निषेधाऽसम्भवाद्-
 चारणसत्त्वम् एक निषेध इति भावः ॥ योऽथोऽयावर्था इति । अण् आदियंषां तेऽण-
 वृत्तस्यैऽर्थाः प्रयोक्तव्यं येषामन्तेऽणत्वर्याः । आद्यः—ण् क् ल् च प्रसृतयः इत्यज्ञावर्थाः
 अस्मादिप्रत्याहारप्रयोक्तव्यता इति यावत् ॥ आदिरन्त्येन सहेतेति । अन्ते भवः अन्त्यः ।
 तेन इत्य सहोच्चारणमात्राः आदिः अण् अच् इत्यादिरूपः संज्ञेयर्थः । यस्मात्पूर्वं नास्ति
 अन्तःपूर्वस्य एव आदिः । यस्मात्पूर्वं नास्ति पूर्वस्यैव नास्ति सोऽन्तः । इत्याहन्ताभ्यामत्रयत्वेन
 अस्मान्तां अस्मान्तां मन्मया आशिष्यन्ते । अतस्तेषां संज्ञेति उच्यते । स्व रूप-
 ति पूर्वसूत्रात्स्वमित्यनुवर्तते । तच्च पञ्चान्ततया विपरिणम्यते तद्वत्वाह—अन्त्ये-
 त्यादि । स्वस्य वेति । अत्र च स्वशब्देन संज्ञाकोटिप्रविष्ट आदिवेव परासुदपते इति
 च । उक्तान् इति । इत्यदीर्घच्छ्रुतः इति समाहारहृद्द्वयः सौत्रपुस्तकम् । एकद्वित्रि-
 त्तिकोकाराणामुच्चारणकालसहस्रोच्चारणकालविशिष्टोऽच क्रमसो इत्यदीर्घच्छ्रुत-
 त्तको भवतीति सूत्रार्थः । आध्यात्मिकारोच्चारणमेव युक्तमिति न च शङ्क्यम् । उच्यते
 उकारे एकद्वित्रिमात्रस्वप्रसिद्धैरकारस्यानुवर्तते । तां काल इति । वः इति उच्चैरुदात्त-
 यमत्वदुपचयम् । धामिति षष्ठीवदुपचयम् । वां काल इव कालो यस्येति फलितार्थ-
 कथनमिति यावत् । एकमात्रात्मक उच्चैरुदात्तोच्चारणकालिको योऽच स इत्यसंज्ञको
 भवति । एवं द्विमात्रात्मकोच्चारणकालसहस्रः कालो यस्याचः स दीर्घसंज्ञको भव-
 ति । एवं त्रिमात्रात्मकोच्चारणकालसहस्रसो योऽच सः प्लुतसंज्ञको भवति । स प्रत्येक-
 मिति । सः (उच्चैरुदात्तसंज्ञकः) इत्यन्तः, दीर्घः, प्लुतश्च अच् प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन-
 उदात्तत्वेन, अनुदात्तत्वेन, स्वरितत्वेन च धर्मविशेषेण त्रिधा त्रिभिः प्रकारैर्वर्तत इत्यर्थः ।
 उदात्तसंज्ञमाह—उच्चैरुदात्त इति । नादुपचयविशेषः, उच्चैरुदात्तत्वह न विवक्षितम् ।
 उदात्तुच्चार्यमाणे अस्यान्तेः । किन्तु उच्चैः शब्दः अधिकरणशक्तिप्रधानः उच्चैर्भागे
 रण्ये वर्तते । “उक्तालोऽच” इत्यत अच् इत्यनुवर्तते, तद्वत्वाह—तात्वादिषु समा-
 गेषु । समागेषु । तात्वादीनां सावयवत्वकथनं उच्चैर्भागो इत्यस्योपपत्त्यर्थम् ।
 आत्मत्वकाले उच्चैर्भागो इत्यनुवर्तते ॥ नीलशब्दः अधिकरणशक्तिप्रधानः, उच्चै-

दुर्धर्माणे निष्पन्नोऽनुवात्संज्ञः स्यात् । नीचैरनुवाचः । १।२।३०। तात्वाद्ग्रेषु
समाधेयुं स्थानेषु भी भग्रे निष्पन्नोऽनुवात्संज्ञः स्यात् । समाहारः स्वरितः । १।
२।३१। उदात्तत्वानुवात्संज्ञे वर्णधर्मो समाहियेते यस्मिन् सोऽच स्वरितसंज्ञः स्यात् ।
स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनमसिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥ मुखनासिकावच-
नोऽनुनासिकः । १।३।१। मुखसहितनासिकयोर्न्यायमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्या-
त् । तद्विस्थम्—अनुवात्संज्ञे वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लुवणस्य द्वादश ।
तस्य द्वीर्षाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सव-
र्णम् । १।३।३। तात्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चैतद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सव-

भग्रे इत्यर्थे वर्तते, सवाह—नीचैरिति । समाहारः स्वरित इति । पूर्वसूत्राभ्यां उदात्त-
नुवात्सपदे अनुबुत्ते व्याख्यानात् धर्मप्रधाने षष्ठ्यास्ततया च विपरिणम्येते । यस्मिन्
समाहरणं स समाहारः । अधिकरणे चम् । ततश्च उदात्तत्वानुवात्संज्ञयोर्धर्मयोस्मिन्नधि-
भेदकं सोऽच स्वरितसंज्ञक इत्यर्थः । तदेतत्प्रकृतमाह—उदात्तत्वानुवात्संज्ञे इति ।
स नवविधोऽपि । १ उदात्तह्रस्वः, २ अनुवात्तह्रस्वः, ३ स्वरितह्रस्वः, ४ उदात्तदीर्घः,
५ अनुवात्तदीर्घः, ६ स्वरितदीर्घः, ७ उदात्तप्लुतः, ८ अनुवात्तप्लुतः, ९ स्वरितप्लुतः,
इति रीत्या च एकैकं अच नवविधः स्थितः स प्रत्येकमनुनासिकत्वेन अमनुनासिकत्वेन
च द्विधा द्व्याभ्यां प्रकाराभ्यां वर्तते इत्यर्थः । मुखनासिकेति । मुखद्वितीया नासिका मुख-
नासिकेति शक्यार्थिधादिस्वापुत्रपदलोपः । उच्यतेऽसौ वचनः कर्मणि कृत् । मुख-
नासिकया वचनः मुखनासिकावचन इति । ननु अष्टादशभेदाः किं सर्वेषाम्भ्यामवि-
शिष्टाः, नेत्याह—तद्विरतिरिति । अष्टादशभेदा इति । अष्टादशप्रकारा इत्यर्थः । दीर्घाभावा-
दिति । तथाच उदात्तलकारदीर्घः, अनुवात्तलकारदीर्घः, स्वरितलकारदीर्घः । ते च अनु-
नासिकाख्यः अननुनासिकाख्य इति षड्भेदानामभावे सति इत्यप्रपञ्चः षड्विंशत्प्लुत-
प्रपञ्चश्च षड्विंश इति लकारस्य द्वादशविधित्वमेवेति भावः । लकारस्य दीर्घाभावे—
होनु लकार इत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते होतुकारः इति ऋकारस्यैव “तुल्यास्य” सूत्रे ‘अकः
सवर्णः’ इति सूत्रे च भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् । ह्रस्वाभावादिति । यदि एचो ह्रस्वाः
स्युस्तर्हि वर्णसमागन्नाये त एव लाघवात् अ इ उ इत्यादिवत् पठ्येरन् । न तु दीर्घाः
गौरवात् । अतः एचो ह्रस्वाः न सन्तीति विज्ञायते । एवञ्च ह्रस्वप्रपञ्चपदभेदाभावात्
द्वादशविधत्वमेवैवाम् इति भावः । तुल्यास्येति । आस्ये—सुले अस्व आस्यं तात्वादि-
स्थानम् “क्षरीरावयवाद्यत्” इति भवायै यत्प्रत्ययः । प्रकृष्टी यत्नः प्रत्ययः । आस्यं च
प्रथमश्च धास्यप्रथमौ, तुलयौ आस्यप्रथमौ यस्य वर्णजालस्य तत् तुल्यास्यप्रयत्नं परस्परं
स्वर्णसंज्ञकं स्वादिति भावस्तदाह—तात्वादीति । मिथ इति । परस्परमित्यर्थः । कस्य
किं स्थानमित्याह—आस्यं तात्वादीति । पाणिन्यादिति चानुवचनान्ते अर्थतः सद्गु-

पञ्चः स्यात् । (अत्रुवर्णयोर्मिथः साधर्ष्यं वाच्यम्) अत्रुवर्णयोर्मिथः
 कण्ठः । इत्युपानां तान् । ऋट्प्रणां मूर्धा । लृट्प्रणां वन्ताः । तृप्प्रणा-
 नीयानामाद्यः । प्रमृणानानां नास्तिका च । एदतोः कण्ठतान् । ओदौलोः
 कण्ठोष्ठम् । वकारस्य वन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नास्तिकाऽनु-
 स्वारस्य ॥ यत्नो द्विधा-आभ्यन्तरो वाद्यक्षः । आद्यः पञ्चधा, स्पृष्टेष्टम्पृष्टेपद्धिद्वत-
 विद्वतसंभृतभेदात् । तत्र स्पृष्ट प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईपत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । ईप-
 द्विद्वतमूष्णाम् । विद्वत स्वराणाम् । इन्वस्यावर्णास्य प्रयोगे संबृतम् । प्रक्रियाः

हाति—प्रभृत्त्वादिना । 'अ' इत्यष्टावक्ष्यभेदा गुणान्ते । 'ङ' इति क्वद्विषयकत्सक्यः क्वर्गाः ।
 अत्र कृष्य इत्य विसर्जनीयस्येति विग्रहः । विसर्जनीयस्योऽपि विसर्गोपर्यायः ।
 श्लुपयसि । 'ङ' इत्यष्टावक्ष्य भेदाः । 'चु' इति चवर्गाः । इत्य च्च यश्च चरचेति विग्रहः ।
 ऋट्प्रणेति । 'अ' इत्यष्टावक्ष्य भेदाः । 'ट' इति टवर्गाः । आ च टश्च रश्च परचेति विग्रहः ।
 'अ' इत्यष्टावक्ष्य आ इति प्रथमैकवचनान्तस्य, जाता इति च । लृट्प्रणेति । 'अ' इत्यष्टा-
 वक्ष्यस्य द्वावक्ष्य भेदाः । 'तु' इति तवर्गाः । आ च तुश्च लश्च सरचेति विग्रहः । एता-
 वृत्त्वापि आ इत्येव प्रथमैकवचनान्तत्वम् आ, अलो अलः इति । इन्तस्योर्ध्वं
 वन्तमूलस्येति विवक्षितः । अन्यथा भद्रवन्तस्य तदुच्चारणानुपपत्तेः । प्रणेति ।
 'उ' इत्यष्टावक्ष्यभेदाः । 'पु' इति पवर्गाः । उश्च पुश्च उपध्मानीयरचेति विग्रहः । उपध्मा-
 नीयस्योर्ध्वं व्याख्यानमनुपपदेव मूले स्पष्टं भविष्यति । नमकण्ठेति । अत्र मश्च
 ङश्च गश्च नश्चेति विग्रहः । चकारेण स्वस्ववर्णोयस्थानसमुच्चयः । यदौतीरिति ।
 मूष्च ऐच्च पृद्वेति । तपरकरणमसन्देहार्थम् । ओतीरिति । ओश्च औश्च ओदौतीरौ ।
 तपरकरणं पूर्ववदसन्देहार्थमेव । जिह्वामूलीयस्येति । × क × ख इति कशाभ्यां
 प्रागर्ध्विसर्गसदृशो जिह्वामूलीय इति अग्रे मूले पृच उक्तम् । अनुस्वारस्येति । स्थानमिति
 शेषः । अनुस्वारस्य नास्तिकास्थानमस्तीति भावः । यतो द्विषेति यत्नानामभ्यन्तरस्य
 वाह्यत्वं च वर्णोत्पत्तेः प्राग्पूर्वभाषित्वमिति पाणिन्यादिसिद्धान्तस्य स्पष्टम् । यत्न इति ।
 यत्नस्योऽत्र प्रयत्नपरः । आद्य इति । आभ्यन्तरप्रयत्न इत्यर्थः । कथं पञ्चधा
 इत्यत आह—स्पृष्टेत्वादिना । तत्रेति । स्पृष्ट, ईषस्पृष्ट, ईषद्विद्वत, सिधुत, संभृत एषु सन्धे
 इत्यर्थः । प्रयत्नमिति । प्रयत्न इत्यर्थः । स्थानानामिति । स्पर्शवर्णानामित्यर्थः । के द्वे
 अणाः इति मूले स्फटाभविष्यन्ति । तथापि निर्दिश्यन्ते अत्रापि—क ख ग घ ङ, च छ
 ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म, कङ्गाद्वारभ्य भवर्णोपर्यन्तम् ।
 अन्तःस्थानामिति । बरल्लवानामित्यर्थः । ऊष्णामिति । ङ ष स इ इत्येतेषामित्यर्थः ।
 स्वराणामिति । अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ इत्येतेषामित्यर्थः । प्रयोगे इति । शास्त्रीय-
 प्रक्रियाभिः परिनिष्ठितानां रामः कृष्यः इत्यादिवाक्यानां प्रयोगे क्रियमाणे पृच उक्त-
 स्थावर्णस्य संबृतत्वमित्यर्थः । प्रक्रियेति । शास्त्रीयकार्यप्रचक्रियेतेषु पृच-आद्यक

दशानां तु विद्युत्त्वमेव ॥ बाह्यप्रयत्नस्त्वैकादशधा । विचारः संवारः श्वाले नावोऽ-
 घोषो घोषोऽल्पप्राणो महप्राण उवातोऽनुवातः स्वरितश्चेति । शरो विधाराः श्वास्ता
 अघोषाश्च । हशः संशारा नावा घोषाश्च । कर्णाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा षण्णवा-
 ल्यप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थी शलख महाप्राणाः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः ।
 यणोऽन्तःस्थाः । शल ऊष्माराः । अत्रः स्धराः । ५क ५ख इति कक्षाभ्यां प्रागर्ध्वं
 विसर्गसदृशो सिद्धामूर्त्तीयः । ५प ५फ इति पक्षाभ्यां प्रागर्ध्वविसर्गसदृश उपध्मा-
 नीयः । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ अणुद्विसवर्णस्य चा-
 प्रत्ययः । १।१।६।६। प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अपिधीयमानोऽणुद्विब सवर्णस्य
 संज्ञा स्यात् । अत्रैवाण् परेण णकारेण । कुषुदुतुषु एते उचितः । तदेवम्—अ इत्य-
 द्वादशानां संज्ञा । तबेकारोकरौ । अकारत्रिंशतः । एवं लुकारोऽपि । एचो द्वादशा-

इत्यादौ सवर्णदीर्घादिकर्तव्ये तु विद्युत्त्वमेव । तेन सन्निष्कार्यं निर्वाचमेव । एतत्सर्वं
 “पूर्वप्रासिद्धम्” इत्यनेन शपितमिति सिद्धान्तकौमुद्यां स्पष्टम् । बाक्षेति । कर्णोऽप-
 र्यनस्तरजातो यत्रो बाह्यप्रयत्न इत्युच्यते । खर इति । ख फ ङ उ थ च ट ल क प
 स ष स इति वर्णाः । विधारा इति । विधारादिप्रयत्नवन्तः इत्यर्थः । दश इति । ह ख
 व र ल ञ म ङ ण न श भ च द ध ज व ग ङ ख इति वर्णा इत्यर्थः । संभार इति ।
 संशारादिप्रयत्नवन्तः इत्यर्थः । अल्पप्राणा इति । क्खळ्, च्चज्ज, द्दख्ख, त्तद्ध, पव्वम्,
 यरल्ल इत्येतेषां वर्णानाम् अक्षप्राणाः इति भावः । खम्, ख्खत्त, ठक्, थक्, फम् शेषसह
 इत्येतेषां महाप्राणः इत्यपि ज्ञेयम् । कादथ इति । कत्त इत्यादिमप्यन्तर्निहितं पूर्व-
 मुक्ताः वर्णाः इत्यर्थः । क आविधेयां ते कादयः म अक्षराने धेयाग्ने मावसाना इति ।
 यण इति । यण् प्रत्याहारान्तगतवर्णाः ‘यरल्लयाः’ इत्यर्थः । शल इति । शलप्रत्याहार-
 न्तगतवर्णाः ‘श प स ह’ इत्येते । स्वरा इति । स्वेन राजत इति स्वराः ‘अ इ उ ऋ
 लृ ए ओ ऐ औ’ इति वर्णा इत्यर्थः । अणुद्विविति । अणुद्विविधीयमानः सवर्णकोऽणुद्वि-
 उद्वि विधीयमानोऽपि सवर्णबोधको भवतीत्यर्थः । तेन “ऋत् उत्” इत्यादौ विधी-
 यमाने उचित न सवर्णग्रहणम् । “कुहोदनुः” “चोःकुः” इत्यादौ विधीयमानेऽपि सवर्ण-
 ग्रहणमिति भावः । अर्थे वातः अस्मिन्नेव सूत्रे इत्यर्थः । अन्यत्र तु “अणोऽप्रगृह्य” इत्यादौ ।
 पूर्ववत्कारेण सह प्रत्याहारः । अत्र ध्यस्यमानमेव शरथम् । (पूर्वोक्तं प्रहः स्रक् प्रस्यैवेण्य-
 ग्रहा मताः । ऋतेऽश्रुद्विःसर्वणस्येत्येतद्वेकं परेण तु ॥ इति साध्यकारेणोक्तम् । उचित इति ।
 उदित्वेन रूपेण बोधकाः । त्वेवमिति । तत् “अणुद्वित्” सूत्रम्, एव धस्यमाणप्रकारेण
 फलवोरित्यर्थः । अष्टवन्नामिति । (१) हत्वोदात्तानुनासिकः । (२) इत्त्वं, उदा० अननु० ।
 (३) ह० अनुदा० अननु० । (४) ह० अनु० अननु० । (५) ह० इत्त्वं अ० । (६) ह० इत्त्वं
 अननु० ॥ (७) दीर्घं, उ०अ० । (८) वी०उ०अननु० । (९) वी०अ०अनु० । (१०) वी०

नाम् । अनुनासिकाऽननुनासिकमेवेन यवला द्विधा । तेनाऽननुनासिकास्ते त्रयोद्वयो
सहा ॥ परः सन्निकर्षः संहिता । १।४।१०२। षण्णामतिशयितः सन्निकर्षः संहिता-
सङ्घः स्यात् । इतोऽनन्तराः सयोगः । १।१।७। अग्निभरव्यवहिता हलः सयो-
गसहाः स्युः ॥ सुसिद्धन्तं पदम् । १।४।१४। सुबन्त तिङन्तं च पदसङ्घं स्यात्
इति सङ्घप्रकरणम् ॥

॥ अथाचमन्धिप्रकरणम् ॥

इको यणचि । १।१।७। इकः स्थाने यण् स्यादचि साहेतायां विभ्ये ।
सुपी ङणस्य इति ह्येते ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे एवस्य । १।१।६। सप्तमी-
निर्देशेन विधीयमानं कार्यं ऋणन्तरेणान्यवहितस्य पूर्वस्य वीच्यम् ॥ इत्यानेऽ-

अ०अ० (१३)र्था०स्व०अ० (१२) वी०स्व०अ० ॥ (१३) षु०अ०अ० । (१४) षु०
अ०अ० । (१५) षु०अ०अ० । (१६) षु०अ०अ० ॥ (१७) षु०स्व०अ० । (१८) षु०
अ०अ०अ० ॥ इत्येतेषामित्यर्थः ॥ तद्वेति । अथवा रीत्या इकार उकारयोरपि बोधस्य ।
सकार इति । अनेन प्रकारेण । अकारस्य अङ्गत्वात् । लकारस्य वीर्घाभावात् । लकारदीर्घ-
पदकं विहाय ङावशा । अकारलकारयोः सावर्ण्यात् मिच्छिवा त्रिसत् इति भावः ॥ प्र-
मिति । पूर्वोक्तप्रकारेणैव ॥ एच इति । द्वादशानां बोधकाः । तत्रेवम्-य् औ, ऐ, औ, इति
प्रत्येकं द्वादश इति भावः । ननु स्थानप्रत्यययोस्तद्व्यत्यात् सावर्ण्येन ए ऐकारस्य, औ
औकारस्य बोधकस्तेन चतुर्धशतेः सङ्घः एकारः, एवमोकारः स्यादिति चेत्, न ।
“ऐऔव्” इति धृष्यक् सूत्रत्वेन तयोः सावर्ण्याभावज्ञापकत्वात् ॥ तेनेति । यवलाया
प्रकारद्वयम् । परः मात्रकपं इति ॥ परः अतिलयितः, सन्निकर्षं सामीप्य अर्धमात्रा-
धिक्यकालप्रवधानाभावः । अर्धमात्रकालव्यवधानस्य अवर्जनीयत्वात् । तदेतद्वि-
शेषोऽह—अतिशयन दत्त्वादेना । संहितेति । स्वभावसिद्धार्धमात्रातिविक्रमकालव्यवधान-
संहिता इति भावः । सयोग इति । स्वरासङ्घर्षेणैव्यवधानशून्या हलधृष्याः सयोगसहा
धर्मार्थः । इति चिन्ता । ‘स्वौजसमौट्’ इति सूत्रे सुहृत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः ।
ननु सङ्घमीवद्वयव्यवस्थैवात्र महगम्, व्याख्यातात् ॥ “तिसत् सि०” इति सूत्रे सि
हृत्यारभ्य संहिको लकारेण प्रत्याहारः । सुप् च तिङ् च सुसिद्धौ तावन्ते यस्य तद्
सुसिद्धन्तं शब्दस्वरूपम् इति शब्दशास्त्रप्रस्तावाद्भवत्येते । अन्तशब्दश्च प्रत्येकं सम्बन्धते
तदेतद्विशेषोऽह—उक्तानामित्यादिना । इति सङ्घप्रकरणम् ।

इकः स्थाने इति । इकः इति पठौ “पठौ स्थाने योगा” इति सूत्रेण स्थान इति
कथ्यते । स्थानञ्च प्रसङ्गः । तथाहि—इकामुच्चारणप्रसङ्गे षण्णामुच्चारणं कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ सुपी इति । च्यै चिन्तायामिति धातोः “ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च” इति क्विपि
षकारस्य सम्प्रसारणे इकारे पूर्वरूपे “हलश्च” इति दीर्घ वीर्घाव्यो निष्पन्नः । शोभना

न्तरतमः । १।१।५० प्रसङ्गे सति सद्वरातम आदेशः स्यात् । सुध् व् उपास्य इति जाते ॥ अन्तश्चि च् । १।१।५१ अचः परस्म यरो द्वे वा स्तो न् त्वचि ॥ भ्रूलां जश् भ्रूशि । १।१।५२ स्पष्टम् । उति घकारस्य दकारः ॥ संयोगान्तस्य लोपः । १।१।२३ संयोगान्तं, यत्पदं त्वन्तस्य लोपः स्यात् ॥ अलोऽन्त्यस्य । १।१।२४ षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याल आदेशः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । (यण प्रतिषेधो वाच्यः) । सुध्पुपास्यः, मध्वरिः, धात्रंशः, लाकृतिः ॥ एचोऽयवायावः । १।१।५८ एचः क्रमादय् अच् आच् आव् एते स्युरचि ॥ यथा-संख्यमनुवेशः समानाम् । १।३।१० समसम्बन्धी विधिव्यथासंख्य स्यात् । हरये,

धीर्घान्ते सुधियः । सुधीभिः उपास्यः सुध्युपास्यः ॥ अत्र सुधी उपास्य इति स्थिते “इको यणचि” इति सूत्रेण अजन्यवहितपूर्वइक्-घकारोत्तरवर्ति ई, तस्य स्थाने “स्थानेऽन्तरतमः” इति सूत्रेण ‘य’ न तु “धरलाः” ध्वान्तरतम्याभावात् । “सुध्व् उपास्य” इति जाते “अमचि च्” इति सूत्रेण घकारस्य द्वित्वे “शलां जश् शशि” इति सूत्रेण प्रथम-घकारस्य दकारे सुध्व् उपास्य इत्यवस्थायाम् “संयोगान्तस्य लोपः” इति सूत्रेण घकारस्य लोपे प्राप्ते “यणः प्रतिषेधो वाच्यः” इति वार्तिकेन यलोपनिषेधे सति सुध्व्-ध्युपास्यः इति रूपं सिद्धम् ॥ मध्वरिः इति ॥ मध्वोः अरिः मध्वरिः । मधुनामकवृत्त्वस्य अरिः वास्तुः श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ अत्र साध्यते-मधु-अरिः इति स्थिते “इको यणचि” इति सूत्रेण अजन्यवहितपूर्वत्वविशिष्ट इक्-घकारोत्तरवर्ति ‘उ’ तस्य स्थाने “स्थानेऽन्तरतमः” इति परिभाषया (घकारस्य वृत्तोद्धम्-वर्षुपध्मानापीयानामोद्धौ उभयोः उकारघकारयोः स्थानसाम्यात्) ‘व्’ जाते ‘मध्व् च् अरिः इत्यवस्थायाम् “अमचि च्” इत्यनेन द्वित्वे “शलां जश् शशि” इत्यनेन घकारस्य दकारे “संयोगान्तस्य लोपः” इति सूत्रेण लोपे प्राप्ते “यणः प्रतिषेधो वाच्यः” इत्यनेन निषिद्धे सति मध्व्वरिः इति रूपं सिद्धम् ।- धात्रंशः इति । धातुः अंशः धात्रंशः । धातु अंशः इति स्थिते “इको यणचि” इत्यनेन ऋ स्थाने स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया र् कृतः । अत्रापि “संयोगान्तस्य लोपः” इति लोपे प्राप्ते “यणः प्रतिषेधो वाच्यः” इत्यनेन निषिद्धे “घालंशः” इति सिद्धमभवति ॥ लाकृतिरिति । लुरिच आकृतिः यस्य सः इति विग्रहः इति भावः । लृ-आकृतिः इत्यत्र “इको यणचि” इत्यनेन स्थानत आन्तर्भावो लृ इत्यस्य स्थाने लृ इति, अत्रापि लोपे प्राप्ते निषिद्धे सति अज्झीर्न परेण संयोग्यं लाकृतिः इति रूपं सिद्धम् ॥ समसम्बन्धीति ॥ समानामिति यदि कर्मणि षष्ठी तर्हि स्थान्यादिभिः समसंबन्धानां यत्र विधानं तत्रैव यथासंख्यमित्यस्य प्रवृत्तिः, यथा-“एचो ज्यवायावः” इत्यत्र न तु “समू-लाकृतजीवेशु हन् कृन् प्रहः” इत्यत्र । तत्र विधेयस्य “णसुल्” इत्यस्य एकत्वात् । अतः समानामिति सम्बन्धे षष्ठी इति भावः ॥ हरये इति ॥ हरे-प् इति स्थिते “एचो ज्यवा-यावः” इत्यनेन एच्-प्रत्याहाचदकः हरे इत्यत्र रेफोत्तरवर्ती य्कारः तस्य स्थाने अय

विष्णवे, नायकः, पावकः ॥ वान्तो यि प्रत्यये । ६।१।७६। यकारादौ प्रत्यये परे ओवौतोरवावी स्तः । गम्यम्, नाग्यम् । (अश्वपरिमाणे च) । गम्युतिः ॥ अश्वेषु गुणः । १।१।२। अदेकं च गुणसंज्ञः स्यात् ॥ तपरस्तकालस्य । १।१।६७। तः परो गम्यात्स च तात्पर्यबोधार्थमाणः समकालस्यैव सज्ञा स्यात् । आद्गुणः । ६।१।८। अवर्गादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । उपेन्द्रः । गजोदकम् ॥ उपदेशे ऽजनुनासिक इत् । १।३।२ । देशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण्प्रत्ययवर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः सज्ञा ॥

आदेशो जातः । अश्वप्रत्ययप्रकारक प्रकारे परे । तेन 'हरय ए' इति जाते । अज्जीनं यरेण संयोष्यस्व , हरये इति सिद्धम् ॥ विष्णवे इति । विष्णो ए इति स्थिते "एषो-ऽप्यवायावा" इत्यनेन अचि प्रकारे परे "विष्णो" अत्रस्यो य ओकारः तस्य स्थाने अच् आवेषाः कृतः ॥ विष्णव ए इति जाते मिलित्वा विष्णवे इति रूपं सिद्धम् ॥ नायक इति । नै-अकः अत्र आभ्यं आवेशः, पौ-अकः अत्र आभ्यं आवेशः "एषोऽप्यवायावा" इत्यनेन इति भावः ॥ यकारादौ विति ॥ "यस्मिन्निधित्तवादावलप्रहणे" इति परिभाषया यदा विक्रमेन यकारादौ इत्यर्थस्य कासः इति भावः । गम्यमिति ॥ गोशब्दात् "गोपय-सौर्यम्" इत्यनेन विक्रारायं यति प्रत्यये रूपम् ॥ अत्र गो-यम् इति स्थितौ ओकारस्य अश्वपरकत्वाभावात् "एषोऽप्यवायावा" इत्यनेन आवादेशात्प्राप्तौ "वान्तो यि प्रत्यये" इत्यनेन आदिप्रत्ययः-य इति, तस्मिन् परे 'अव' आदेशे कृते गम्यम् इति रूपं सिद्धम् ॥ नाग्यमिति । नौ-यम् इति स्थिते "वान्तो यि प्रत्यये" इत्यनेन यकारादौ प्रत्यये परे आभ्यं आदेशे कृते 'नाय्यम्' इति भवति । नाया तार्थं नाय्यमित्यर्थः ॥ अश्वपरिमाणे वेति ॥ सारापरिमणौ अथे गम्यमाने ओकारस्य स्थाने अच् आदेशो भवति श्रुति शब्दे परे । यथा-गो-श्रुतिः इत्यत्र "अश्वपरिमाणे च" इत्यनेन आवादेशो गम्युतिः इति रूपं सिद्धम् ॥ "गम्युतिः को क्रोशयुगम्" इत्यमरः । क्रोशयुगस्य संज्ञैवेति भावः । तः परः इति । तपरपदे बहुमीहितत्पुरुषसमासद्वयं श्याम्बानावृत्तो वृत्ताबाह-वः परे यस्मात्तात्पर्येति ॥ आद्गुण इति । "इको यणचि" इत्यतो अचि इति "एकः पूर्वपरयोः" इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते अत आह-अचि परे पूर्वपरयोरिति ॥ उपेन्द्र इति । उपेन्द्र इति स्थिते अत्र "आद्गुणः" इति सूत्रेण पूर्वपरयोः अकार-इकारयोः स्थाने गुणसंज्ञकं कष्टताद्युत्थानकः एकारो जातः । तेन 'उपेन्द्रः' इति रूपं सिद्धम् ॥ गजोदकमिति । गज-उदकम् इति स्थिते "आद्गुणः" इत्यनेन सूत्रेण पूर्वपरयोः आकार-उकारयोः स्थाने ओकारे कृते गजोदकमिति सिद्धम् ॥ प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा । अनुनासिकस्य भावः आनुनासिकस्य । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषाम्ते प्रतिज्ञानुनासिक्यम् । लण्प्रत्यय-स्थेति । लण्प्रत्यय इति तिङ्प्रतिज्ञेति लण्प्रत्ययः स, फलौ अर्वाद्य लण्प्रत्ययार्थः तत्र लणो-

उरण् रपरः । १२।१।५१। ऋ इति त्रिशतः संज्ञेयुक्तं तत्स्थितिं योऽणु स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । कृष्णर्द्धिः, तवल्कारः ॥ लोपः शाकल्यस्य । १२।३।१६। अथवा-पूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । १२।३।१६। तेन सपादसप्तस्थायी प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यमपि पूर्वं प्रति पर शाक्यमसिद्धम् । हर इह-हर-विह विष्णु इह-विष्णुविह ॥ वृद्धिरादेच् । १२।३।१७। आदेश्य वृद्धिमहः स्यात् । वृद्धिरादेचि ६।१।१८। आदेशि परे वृद्धिरेकावनाः स्यात् । शुभाप्रवादः । कृष्ण-

अर्धमाणो रेफः 'र' इत्येवं रूपः रेफलकारयोस्संज्ञैत्यर्थः । उरिति । उः इति 'श्च' इत्यस्य षष्ठ्यंकरवचनम् । त्रिस्रत इति । "अणुविस्सवर्णस्य चाप्रत्ययः" इत्यनेनेति भावः । तस्थाने इति । "स्थानेऽन्तरतमः" इत्यतः स्थानेऽग्रहणमनुवर्तते । "विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे" इति परिभाषया "उरण् रपरः" इत्यत्र "वक्षीस्थानयोगा" इति परिभाषा नोपतिष्ठते इति भावः । रपरः सन्नेवेति । अत्र 'र' इति प्रत्याहारो षाब्दः । तेन रेफशिरस्कः लकारशिरस्कश्च प्रवर्तते । कृष्णर्द्धिरिति । कृष्ण-श्चार्द्धिः इति स्थिते अत्र "आवृणुणः" इति सूत्रेण कृष्ण इत्यस्य णकारोत्तरवर्तिः अकारः तस्मात् अशि परे, नाम ऋकारे परे पूर्वपरयोः-अकारश्चकारयोः स्थाने गुणे प्राप्ते-गुणसशकाश्च "अदेकगुणः" इति सूत्रेण अ ए ओ इति । एवां त्रयाणां मध्ये कः कर्तव्यः ? एकारस्य तु कण्ठतालुस्पर्शं ओकारस्य कण्ठोष्ठस्थानं पृथौ ए ओ इति न भवति । आन्तरतम्याभावात् । किन्तु परिशेषत्वं अ एव भवति ! स च "उरण् रपरः" इति सूत्रेण रपरः (रेफशिरस्कः) सन् भवति । तेन कृष्णर्द्धिः इति रूपम् ॥ तवल्कारः इति । 'तव-लकारः' इति स्थिते अत्र "आवृणुणः" इति सूत्रेण धकारोत्तरवर्तिः अकारः तस्य लकारस्य च उभयोः स्थाने अरूपगुणे "उरण् रपरः" इति सूत्रेण लपरे च कृते तवल्कारः इति रूपम् भवति ॥ लोपः शाकल्यस्येति । "भोभगो" इत्यतः अपूर्वस्येति अर्थात् चानुवर्तते । "व्योर्लघुप्रयत्न" इत्यतः व्योरित्यनुवर्तते अत आह-अवर्णिति । "पूर्वत्रासिद्धमिति । पाणिनिप्रणीता अष्टाध्यायी, तत्र अष्टमाध्याये द्वितीयपादस्येदमादिमं सूत्रम् । इतः प्राप्तं कृतरं सूत्रजालं सपादसप्तध्यायीति व्यवहियते । उपरितन तु कृत्स्न सूत्रजालं त्रिपादीति व्यवहियते इति भावः ॥ हर इह इति । हरे इह इति स्थिते "एवोऽववायावः" इत्यनेन अयादेशे कृते 'हरय इह' इति वक्षायाम् "लोपः शाकल्यस्य" इत्यनेन अवर्णपूर्वकपदान्ते वर्तमानस्य 'य' इत्यस्य विकल्पेन लोपः अर्थे 'ह' इति परे । तेन हर इह इति ज्ञाते । अत्र शङ्कते-लोपानन्तरम् 'हर इह' इत्यत्र "आवृणुणः" इत्यनेन गुणः कथं न भवति ? उत्तरम्-"पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेन सूत्रेण सपादसप्तध्यायीत्यस्य सूत्रदृष्ट्या-"आवृणुणः" इति सूत्रदृष्ट्या, त्रैपादिको "लोमः शाकल्यस्य" इति लोपोऽसिद्धः । तत्र मूलोपे जातेऽपि धकारोऽस्तीति भावनया "आवृणुणः" इति सूत्रार्थो न च्यते इति भावः । लोपाभावपक्षे-"हरयिह" इति । एवमेव 'विष्णु इह, विष्णुविह' इत्यत्रापि

कत्वम्, गङ्गोचः देवैश्वर्यम्, कृष्णौत्कारत्वम् ॥ एत्येधत्यूट्सु ६।१।८६। अथर्णा-
 दजायोरेत्यधत्योरुति च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपैति, उपैधते, प्रहोहः ।
 एजायोः किम् । उपतः, मामहान्प्रैदिधत् ॥ (अज्ञादृहिन्यामुपसंख्यानम् ।
 यथाहिणी सेनम् । (प्रावृहोदोदयेष्वेधयेषु) प्रौहः, प्रौढः, प्रौढिः, प्रैवः, प्रैव्यः ।

बोध्यम् । कृष्णैकत्वमिति । 'कृष्ण-एकत्वम्' इति स्थिते अत्र "वृद्धिरेचि" इत्यनेन
 अथर्णादि-कृष्णचटक्षणकारोत्तरवर्ति-अवर्णात्, एचि-यच्चप्रत्याहारघटक-एकारे-
 'एकत्वम्' इति रूपस्यार्थाकारे परे पूर्वपरयोः-अ-ए इत्यत्र वृद्धिसंज्ञकः-
 'वृद्धि-
 र्हादिच' इति सूत्रेण-वृद्धिसंज्ञकेषु आ ऐ औ' इत्येतेषु "स्थानेऽन्तरतमः"
 इत्यनेन कृष्णस्थानिकाकारस्य कण्ठतालुस्थान्याकारस्य च स्थाने कण्ठतालुसंज्ञकः
 आन्तरतम्य-ए आदेशो जातः, तेन कृष्णैकत्वमिति सिद्धम् । अनेनैव प्रकारेण
 गङ्गोचः, देवैश्वर्यम्, कृष्णौत्कण्ड्यम् इति बोध्यम् । सख्येपरतु गङ्गा-ओचः इति
 स्थिते अत्र "वृद्धिरादैच" इति सूत्रेण पूर्वपरयोः आकारस्य ओकारस्य च स्थाने वृद्धि-
 संज्ञकः, आन्तरतम्यः औ आवेशः । तेन गङ्गोचः इति जायते । 'देव-एश्वर्यम्' इत्यत्र
 पूर्वपरयोः स्थाने ऐ आवेशो 'देवैश्वर्यम्' इति । कृष्ण-औत्कण्ड्यम् इति स्थिते तत्र पूर्व-
 परयोः स्थाने औ आवेशो 'कृष्णौत्कण्ड्यम्' इति सिद्धमवति ॥ उपैतीति । उप-एति
 इति स्थिते अत्र "एत्येधत्यूट्सु" इत्यनेन अवर्णादिजादे इण्-धातु एच-धातु ऊट्सु
 परेषु पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरूपैकादेशो भवतीत्यर्थकेन, अवर्णात्-उप इत्यत्र एकारो-
 उत्तरवर्ति-अवर्णात्, एजावि-इण् धातु-एति इति, परे पूर्वपरयोः-अ-ए इत्यत्र वृद्धि-
 संज्ञक आन्तरतम्य ऐ आवेशो जातः, तेन उपैति इति भवति । अत्र "एचि पररूपम्"
 इत्यनेन पररूपस्य प्राप्तिरासीत्, परं तत्सूत्रमपवादत्वात् "एत्येधत्यूट्सु" इत्यनेन
 बाध्यते । एवम्-उप एभते इति स्थितौ "एत्येधत्यूट्सु" इत्यनेन वृद्धौ सत्याम् 'उपै-
 धते' इति रूपम् । 'प्रह-ऊहः' इति स्थिते अत्र "आवृगुणः" इत्यनेन गुणे प्राप्ते
 "एत्येधत्यूट्सु" इत्यनेन प्रभाभ्य वृद्धौ सत्यां रूपम् । 'उप-इहः' मा भवान् प्र इद्धि-
 चत् इत्यत्र एजादिपरत्याभावात् वृद्धिः, किन्तु "आवृगुणः" इत्यनेन गुणे रूपम्-
 उपैत् इति, प्रैदिधत् इति च । अक्षरैर्द्वितीयं । अत्र अच-ऊहिनीति वृत्त्यायाम् "आवृ-
 गुणः" इत्यनेन गुणे प्राप्ते "अज्ञादृहिन्यामुपसंख्यानम्" अक्षरात्वाद्-हिनीशब्दे परे
 वृद्धिः स्यात् इत्यर्थकवार्तिकेन वृद्धौ-अक्षौहिणी इति । प्रावृहोदेति । प्रह-इत्-ऊह-
 ऊह-ऊढि-एच-एच्यशब्दे परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरूपैकादेशो भवति । तथाहि-अ-
 ऊह, प्र-ऊहः, प्र-ऊढिः, इत्यत्र पूर्वपरयोः स्थाने आन्तरतमो वृद्धिसंज्ञकः औकारो जात-
 स्तेन प्रौहः, प्रौढः, प्रौढिः, इति । प्र-एचः, प्र-एच्यः, इत्यत्र वृद्धिसंज्ञक आन्तरतम्य ऐ
 आवेशः । तेन प्रैवः, प्रय्य इति रूपम् । अत्र पूर्वोक्तरूपत्रये "आवृगुणः" इत्यस्य प्र-
 एचः, प्र-एच्यः इत्यत्र च "एचि पररूपम्" इत्यस्य प्राप्तिरासीत् तद्वत् अक्षरात्वात्

(अद्वे त्र तृतीयासमासे) । सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति ऋम् । प्र-
 मर्तः । (प्रवत्सतरकम्बल्लवसनार्णवशानामुयो) प्रार्णम्, वत्सतरार्णमित्यादि ॥
 उपसर्गाः क्रियायोगे ॥१॥४॥५॥ प्राव्य क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र वरा
 अप सन् अनु अत्र निष् निरु वुस् तुर् वि आह् नि अघि अग्नि अति सु उव अग्नि
 यति परि उप । एते प्रादयः ॥ भूत्रावयो धात्वः ॥१॥३॥१॥ क्रियावाचिनो भ्वाद्यो
 धातुसंज्ञाः स्युः ॥ उपसर्गादिति धातौ ॥६॥१॥३॥ अवर्णान्तादुपसर्गादकारादी
 धातौ पर वृद्धिरैकादेशः स्यात् । अर्द्धति ॥ एकि पररूपम् ॥१॥१॥६॥ आहुपस्-
 र्गोदेहादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते, उपोषति ॥ अन्वोऽन्त्यादि
 टि ॥१॥१॥६॥ अन्वा मध्ये योऽन्त्याः प्र आदिर्यत्न तद्विभङ्गं स्यात् । (शकन्त्यवतिषु
 पररूपं वाच्यम्) । तत्र टेः । शकन्त्युः, कर्कन्त्युः, मनीषा । आकृतिमणोऽयम् ।
 -मार्तल्लः ॥ ओमात्तोऽ ॥६॥१॥६॥ ओमि अकि चात्परं पररूपमेकादेशः स्यात् ।

“प्रादूहोऽ” इति धातुिकमिति भावः । ऋते वेति । तृतीयासमाससदृशकालात् ऋतस्य-
 ऋदे परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरित्यर्थः । ‘सुख-ऋतः’ इति स्थिते अत्रावर्णम्-सुख इत्यत्र
 खकारोत्तरवर्ति-अवर्णात्, ऋतवाद्ये परे पूर्वपरयोः ‘अ ऋ’ इत्यत्र वृद्धिसंज्ञक आकारे
 ‘उरण् रपरः’ इत्यनेन रपरे सति प्रवृत्ते ‘सुखार्तः’ कृते सिद्धम् । परमर्त इति । ‘पञ्च-
 ऋतः’ इति स्थितेऽत्र तृतीयासमासाभावात् न वृद्धिः किन्तु “आवृणुः” इति गुणे रपरे
 च रूपम् । प्रवत्सतरिति । प्र-वत्सतर-कम्बल-वसन-ऋण-वृषान्ताध्वघटकाकारम् ऋण-
 सभ्ये परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरूपैकादेशो भवतीत्यर्थः । प्र-ऋणं, वत्सतर-ऋणं,
 कम्बल-ऋणं, वसन-ऋणं, ऋण-ऋणं, सिति स्थिते पूर्वपरयोः स्थाने आकाररूपवृद्धौ
 रपरे च प्रार्णम्, वत्सतरार्णम्, कम्बलार्णम्, वसनार्णम्, ऋणार्णम् इति भवतीत्यर्थः ।
 प्राञ्चतीति । ‘प्र-ऋच्छति’ इति स्थितेऽत्र ऋच्छतीत्यस्य क्रियावाचकत्वात् “भूकवृषो
 घानवः” इत्यनेन धातुसंज्ञायाम् ‘प्र’ इत्यस्य क्रियायोगात् “उपसर्गाः क्रियायोगे”
 इत्यनेन उपसर्गसंज्ञायाम् “उपसर्गादिति धातौ” इत्यनेन पूर्वपरयोः स्थाने आरूपवृद्धौ
 रपरे च प्राञ्चतीति सिद्ध्यति । प्रजत इति । ‘प्र-एजते’ इति स्थिते अत्र “वृद्धिर्वाच्यम्”
 इत्यनेन वृद्धौ प्राप्तायां तां प्रवाच्य “एकि पररूपम्” इत्यनेन पूर्वपरयोः स्थाने पररू-
 पैकादेशो ‘ए’ इत्याकारे कृते ‘प्रेजते’ इति रूपम् । एवम् ‘उप-ओषति’ इत्यस्यापि पूर्वपर-
 रयोः स्थाने पररूपे सति ‘उपोषति’ इति रूपं सिद्धमभवति । शकन्त्युरिति । ‘शक-अन्त्युः’
 इति स्थिते अत्र “अकः लवण वीर्यः” इत्यनेन वीर्ये प्राप्ते तं वाञ्छित्वा “शकन्त्यवतिषु
 पररूपं वाच्यम्” इत्यनेन पररूपे प्राप्ते तच्छ पररूपं टेः-टिसंज्ञकस्य अभावित्वात् टिसंज्ञ-
 च “अन्वोऽन्त्यादि टि” इत्यनेन ककारोत्तरवर्ति-अकारस्य भवति । एवञ्च “शक-
 अन्त्युः” इत्यत्र पूर्वपरयोः स्थाने पररूपे सति ‘शकन्त्युः’ इति भवतीति भावः । एवमेव

शिवायोऽक्षः, शिव एहि, अस्तादिवच ॥६॥१॥२॥ योऽयमकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्प-
रस्याक्षित् । शिवेहि ॥ अक्षः सवर्णो दीर्घः ॥६॥१॥२०१॥ अक्षः सवर्णोऽपि परे पूर्व-
परयोर्दीर्घ एकादेशः स्यात् । रैत्यारि-, श्रीश-, विष्णुदयः, होतुकारः ॥ एङ्ः पदा-
स्ताद्वृत्ति ॥६॥१॥२०२॥ पदान्तादेशोऽपि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव, विष्णो-
ऽव ॥ सर्वत्र विभाषा गोः ॥६॥१॥२२॥ लोके वेदे चैकन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभाव
पदान्ते । गोऽग्रम्—गोऽग्रम् । एकन्तस्य किम् ? चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् ।
गोः ॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥१॥१॥२५॥ इति प्राप्ते ॥ छिञ्च ॥१॥१॥२६॥ छिञ्-
नेकाल्प्यन्त्यस्यैव स्यात् ॥ अथक्स्फोटायमस्य ॥६॥१॥२२३॥ पदान्ते एकन्तस्य

‘कर्क-अण्डुः’ इत्यत्र “अधोऽन्त्यादि टि” इत्यनेन टिसंज्ञायाम् “सकन्ध्वादिषु पररूपं
वाच्यम्” इत्यनेन पररूपे ‘कर्कण्डुः’ इति भवति । ‘मनस्-ईषा’ इति स्थितेऽत्र “अधो-
न्ध्वादि टि” इत्यनेन सूत्रेण ‘अस्’ इत्यस्य टिसंज्ञायाम् पररूपे च ‘मनीषा’ इति
सिद्ध्यति । मार्त-अण्डः’ इति स्थिते प्रकृतवार्तिकेन पररूपे ‘मार्तण्डः’ इति जायते ।
शिवायो नम इति । ‘शिवाय-ओ नमः अत्र “ओमाहोश्च” इत्यनेन अवर्णात् ओमि परे
पूर्वपरयोः स्थाने पररूपे ‘शिवायो नमः’ इति भवति । शिवेहाति । ‘शिव-धा-इहि’
इति स्थिते अत्र “धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्” इति परिभाषया पूर्वम् ‘आ-इहि’
इत्यत्र “आवृणुः” इत्यनेन गुणे एहीति ज्ञाते तत्र “अस्तादिवच” इत्यनेन सूत्रेण
अन्तवत्पदान्तादाय “ओमाहोश्च” इत्यनेन पररूपे कृते सति ‘शिवेहि’ इति रूपसिद्धि-
र्बोध्य । दैत्यारिति । दैत्यानामसुराणाम् अरिः शत्रुरिति विग्रहः । सिद्धिप्रकारस्तु—
‘दैत्य-अरिः’ इतिस्थिते अत्र “अक्षः सवर्णो दीर्घः” इत्यनेन सूत्रेण सवर्णोऽपि-अकारे परे
पूर्वपरयोः स्थाने सवर्णदीर्घादेशे कृते सति ‘दैत्यारिः’ इति भवति । ‘श्री-ईषाः’ अत्रापि
“अक्षः सवर्णो दीर्घः” इत्यनेन पूर्वपरयोः-‘ई-ई’ इति स्थाने, सवर्णदीर्घादेशे ‘श्रीशः’
इति भवति । एवमेव ‘विष्णु-उवयः’ इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण सवर्णदीर्घादेशे ‘विष्णु-
वयः’ इति रूपम् । हरेऽवेति । ‘हरे-अव’ इति स्थिते, अत्र “एङ्ः पदान्तादिति” को
वात्र पदान्ते एङ् ? रेफान्तःपात्येकारः पदान्ते एङ्, ततः परः को वा अकारः ? अवे-
थस्याकारः, अत्र पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपादेशः प्रासः । को वा पूर्वः ? एकारः, तस्मिन्
ज्ञाते सति ‘हरेऽव’ इति रूपम्भवति । एवमेव ‘विष्णो-अव’ इति स्थिते अत्र “एङ्ः
पदान्तादिति” इत्यनेन सूत्रेण पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपैकादेशे सति ‘विष्णोऽव’ इति
रूपम् । गो अग्रमिति । ‘गो-अग्रम्’ इति स्थिते अत्र “सर्वत्र विभाषा गोः” इत्यनेन
पदान्ते विद्यमानस्य एकन्तस्य गोशब्दस्य अति परे विकल्पेन प्रकृतिभावे सति ‘गो-
अग्रम्’ इति रूपम् । विभाषाग्रहणाल्पे “एङ्ः पदान्तादिति” इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे
कृते ‘गोऽग्रम्’ इति रूपम् । चित्रग्वग्रमिति । ‘चित्रगु अग्रम्’ इति द्वाभ्यां तत्र एकन्त-
स्वामावात् न पूर्वरूपम् । नापि प्रकृतिभावः । किन्तु “इको यणथि” इत्यनेन यण्

गारब्ध् वाञ्चि । ग्वाग्रम्—गोऽग्रम् । पदान्ते किम् ? गवि ॥ इष्ट्रे च । १६।१।१
 गोरवद् स्थादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥ दूराद् द्यूते च । १७।२।१४। दूरात्सम्बोधने वादं
 टेः प्लुतो वा ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । १६।१।२५। एतेऽचि प्रकृत्या
 आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौशरति ॥ ईदूदेद्विवचन प्रगृह्याम् । ११।१।११। ईदूदे
 द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ, विष्णु इमौ, गङ्गे अमू ॥ अक्षतोऽ
 ११।१।१२। अत्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः, रामकृष्णावमू आसात् ।
 मारिकम् ? अमुकेऽत्र ॥ चादयोऽस्तस्वे । ११।४।५। अद्रयाथाखादयो नि

रूपम् । पदान्ते किमिति । गोशब्दाद् ङसि प्रत्यये कृते ङकारकारयोलोपि 'गो-अत्' इति
 चक्षया पदान्तस्वाभावात् न प्रकृतिभाव इति भावः । एवं पदान्तत्वान्नाश्रयणे प्रकृतिभाव
 आपद्येत तत्र भावः । प्रकृते "गो-अत्" इत्यत्र "ङसिङ्योश्च" इत्यनेन
 रूपवशे सति 'गोः' इति रूपम् । ग्वाग्रमिति । 'गो-अग्रम्' इति वक्ष्यामः "अग्र-
 स्फोटोदायनस्य" इत्यनेन पदान्ते विद्यमानस्य पृथक्तस्य 'गो' इत्यस्य अवकादेशोऽपि
 अचि-अग्रमेतदङ्कारे परे । स अवकादेशः कत्र स्यात् ? अचि अनेकात्स्वात्, ङ
 क्कारात् सव्यस्य" इत्यनेन सव्यवशे प्राप्ते "ङिष्वा" इत्यनेन ङिदादेशात्स्यात्स्योऽनेक
 ङिषि अन्त्यावृत्त इति गोशब्दस्य गकारोत्तरवति-ओकारस्य अनुबन्धलोपपूर्वके
 वशे 'गव-अग्रम्' इति जाते "अकः सवर्णं दीर्घः" इत्यनेन दीर्घं 'ग्वाग्रम्'
 रूपमभवति । अत्रायं विचारः—'सर्वत्र विभाषा गोः' इत्यनेन प्रकृतिभावो वि
 भवति । तदभाव अवकादेशो विकल्पेन । तदभावे च पूर्वरूपमिति गो अग्रम्
 अग्रम् गोऽग्रम्, इति रूपत्रयम् । गवेन्द्र इति । 'गो-इन्द्र' इति स्थितेऽत्र "इन्द्र
 इत्यनेन गोशब्दस्य गकारोत्तरवर्त्योकारस्य अवकादेशे सवर्णदीर्घे च सति रूपम् ।
 आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौशरति इति वाक्ये 'कृष्ण-अव' इत्यत्र
 "दूराद् द्यूते च" इत्यनेन सूत्रेण टिलशकस्य गकारोत्तरवर्त्योकारस्य प्लुतत्वं विधाय
 तप्रगृह्या अचि नित्यम्" इत्यनेन प्रकृतिभावे 'आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौशरति'
 सिद्ध्यति । हरी एतौ इति । 'हरी-एतौ' इत्यत्र "ईदूदेद् द्विवचन प्रगृह्याम्" इत्यनेन
 सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञायाम् "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इत्यनेन प्रकृतिभावे 'हरी एतौ'
 विषयम् । एवमेव 'विष्णु-इमौ' 'गङ्गे-अमू' इत्यत्र क्रमेण ङकारान्तैकारान्तद्विवच
 त्वाद् "ईदूदेद् द्विवचनम्" इत्यनेन प्रगृह्यसंज्ञाया प्रकृतिभावे च 'विष्णु इमौ' 'गङ्गे
 इति भवति । अक्षतो मादिति । अक्षतः इत्यवयवषष्ठी, तेन अक्षतशब्दावयवमकारान्तस्य
 वीदूतौ प्रगृह्यसंज्ञौ स्तः । 'अमी-ईशाः' इत्यत्र अक्षतशब्दावयवमकारान्तस्य
 सत्त्वात्प्रगृह्यसंज्ञायाम् "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इत्यनेन प्रकृतिभावे 'अमी ईशाः'
 इति रूपम् । एवमेव 'रामकृष्णावमू-आसाते' इत्यत्रापि प्रगृह्यसंज्ञा कृत्वा प्रकृतिभावो
 विधेयः । साः किं ति । अस्तिति मादृग्रहणे पकारोऽप्यनुवर्तते । तेन च 'अमुकेऽत्र'

र्युतो' इत्यत्र लकाराद्वा पूर्वभागे 'लोपो व्यो' (सू ८७३) इति लोपिन वकारः
 लभ्यते । तेन ध्रुवमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत
 इति यावत् । ६४ घातोस्तन्निमित्तस्यैव ६१।८०॥ यादौ प्रत्यये परे

ति, व् छन्दसीति च वकारः कुतो न भ्रूयत इत्यत आह—लोपो व्योरिति लोपेनेति ।
 अहित इति शेषः । ननु प्ररक्षे सति किमायातमित्यत आह—देनेति चान्तो
 सूत्रे वकारात् प्राक् व् इति प्ररिच्छस्यमाणं वान्तस्य विशेषणम् । विशेषणवाच्य
 विधौ सति वकारान्त इति लभ्यते । तत्र वान्तस्य पुनर्वान्तत्वबचनसामर्थ्यात्
 माणवकारवान् वान्त आदेशः स्यादिति लभ्यते । गोर्युतावित्यत्र च ह्रस्वेव
 सप्रहणमनुवर्तते इति तत्रापि ध्रुवमाणवकारवान् वान्तादेशः इति लभ्यते । गोर्यु-
 तस्यत्र छकारात् प्राक् व् इति प्ररिच्छस्यमाणमपि पूर्वसूत्राद्गुरुत्वस्य वान्त
 इति विशेषणमिति । तद्वन्तविधिना वान्तत्वलाभे वान्तस्य पुनर्वान्तत्वबचनसाम-
 न्यं ध्रुवमाणवकारवान् इति लभ्यते इत्यर्थः । नन्वेतावता गम्युतिरित्यत्र अवादेशे
 रस्य ध्रुवमाणवकाराभेऽपि लोपहाङ्गा न परिहृतेत्यत आह—अकारो न लुप्यत इति
 नेति । वकारस्य ध्रुवमाणवकारान्त वकारो न लुप्यत इत्यर्थं पर्यवसन्नमित्यर्थः,
 अणस्यैव लोपशब्दार्थत्वादिति भावः । यद्यपि वान्तो यीति सूत्रे वकारप्ररक्षेपस्य
 अहमे गम्यं भाष्यमित्यत्र प्रयोजनं नास्ति, तत्र भव्येन पदत्वस्य बाधेन उक्तलो
 ताप्तेः । लक्ष्यमित्यादौ स्वत एव पदत्वाभावाद्गोपस्वाप्तादिः । गामिच्छति
 नीत्यत्र कथञ्चन्तेऽपि वकारस्य न लोपप्रसक्तिः, 'नः कथे' इति नियमेन तत्र पद-
 स्थाभावात् । तथापि गोर्युताविति वार्तिके तदनुवृत्तौ गम्युतिरित्यत्र प्रयोजनम-
 न्यं च । एवं च वार्तिक एव तत्प्ररक्षेप उचितः । एतस्मादेवास्वरसात् छकाराद्वेत्स्यु-
 तः । वस्तुतस्तु वकारप्ररक्षेपोऽनुपपन्नः, तथा सति सूत्रे वार्तिके च प्ररिच्छस्य तस्य
 प्रसक्तत्वात् । न च लोपो व्योरिति लोपात्तदभ्रवणमिति वाच्यम्, वकारलोपस्य
 'शर्णाभावाद्वाकारग्रहणं न कर्तव्यमिति लोपो व्योरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् ।
 'ऽत्र प्ररिच्छवकारस्य छान्दस एव लोपो वर्णनीयः । प्रक्रियाप्रकाशे तु 'संज्ञापूर्वको
 नित्य' इति वचनात् गम्युतिरित्यत्र न वकारलोप इत्युक्तम् । अन्ये तु 'इको
 नृदी' इति सूत्रे अतो लान्तस्येत्यत्र लुप्तनिर्विष्टो वकार इति भाष्यप्रामाण्यात्
 'अस्ति वकारलोप इत्याहुः ।

ननु भ्रूयते भ्रूयत इत्यत्रापि भोकारस्य औकारस्य च वान्तो यीति वान्तादेशः
 स्यादित्याशङ्क्य वान्तो यीति सूत्रं नियमयति—वातोस्तन्निमित्तस्यैव । एष इति, वान्तो

१. वार्तिकेन लोपाभावोऽपि निपास्यत । 'बाधकान्येव निपातनानि' इति सर्वनामसंज्ञा
 सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

धातोरैचरशेदान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव, नान्यथम् । कथम् । अवश्यलाभ्यम् । 'तन्निमित्तस्यैव' इति किम् । औचते । औचते ३५ अट्यजट्यौ शाक्याथै ३१।८१॥ यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । सेतुं शक्यं क्षयम् ।

धि प्रत्यय इति चानुवर्तते । सः यादिप्रत्ययः निमित्तं यश्च सः तद्धिमितः । यादि-
प्रत्यये परे धातोरेशो भवन् वाप्तादेशः यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैव एवो भवति, नान्य-
स्येत्यर्थः । तदात्—यादौ प्रत्यय इत्यादिना । कथमिति । लुञ्-छेवने । अचो यत् ।
सार्वभानुकार्षभातुकयोरित्युकारस्य गुणः ओकारः । तस्य धात्ववयवत्वात् यादिप्र-
त्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः । अनश्यलाभ्यमिति । 'ओरावश्यके' इति लुञो
ण्यत् । अचो ङितीत्युकारस्य वृद्धिः औकारः । अवश्यमित्यभ्ययञ्च । मयूरभ्यंसका
दित्वास्रमासः । 'लुण्येववश्यमः कृत्ये' इति मलोपः । अत्र औकारस्य धात्ववयवत्वात्
यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाच्च वान्तादेशः । ननु लभ्यमवश्यकाभ्यमित्यत्र वान्तो धीस्येव
वान्तादेशः सिद्धः । अतस्तद्धिमित्तस्यैवेति नियमार्थमिदं सूत्रमिति स्थितिः । नञ्-
यमविधेः किं प्रयोजनमिति पृच्छति—तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । नियमस्य किंप्रयो-
जनमित्यर्थः । औचते इति । वेभ-तन्मुसन्ताने । कर्मणि लट् । भावकर्मणोरित्याभने-
पदम् । यक् । 'यश्चिस्वपिषकादीनाञ्' इति वकारस्य सम्प्रसारणम् उकारः । पूर्वरूपम् ।
-अकृत्सार्वभानुकपोः' इत्युकारस्य दीर्घः । आष्ठा सङ् उकारस्य 'आद्गुणः' इति गुणः
ओकारः । तस्य परादिवज्जावेन धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् न
वान्तादेशः । नञ्च न धातुलोपसूत्रस्यभाष्यरीत्या 'आद्गुणः' इति गुणस्य ओकारस्य
पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया वान्तादेशो कर्तव्ये असिद्धत्वाद्योकाराभावाच्च वान्तादेश-
प्रसक्तिरित्यस्वरसाहाह—औचतेति । वेभः केवलात् कर्मणि तङ् । आरभ्येपद्वादि पूर्व-
ण्यत् । 'आङ्जाषीनाम्' इत्याद् । 'आटञ्' इति वृद्धिः औकारः । तस्य परादिवज्जावेन
धात्ववयवत्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावाच्च वान्तादेशः । मात्र वृद्धेर्बहिरङ्गत्वञ्च
पदद्वयापेक्षत्वाभावात् । 'सिद्धे सस्थारम्भो निबन्धार्थः' इति न्यायेन नियमविधिसिद्धेः
तद्धिमित्तस्यैवेत्येवकारस्तु विपरीतनियमस्यावृत्त्यर्थः । पूर्वकाराभावे हि 'यादिप्रत्यय-
निमित्तकस्य चेदेवोः' वान्तादेशस्तर्हि धातोरैचर' इत्यपि नियमः प्रतीयते । तथा च
बाभ्रव्य इत्यत्र वान्तादेशो न स्यात् । बञ्जोरपत्वं बाञ्जव्यः' मधुबज्जोर्बाह्यणकौशिकयोः'
इति यञ् । 'ओर्गुण' इत्युकारस्य गुणः ओकारः । तस्य यादिप्रत्ययनिमित्तकस्य धात्ववय-
वत्वाभावात् वान्तादेशो न स्यात् । अतः इह नियमावधारणार्थं तद्धिमित्तस्येत्येषेवकारः ।

अभ्यज्यो शाक्यार्थे । शाक्यार्थे अत्यजट्ययादौ वाचकतया वर्तते इत्यर्थः । ननु
किमपि कार्यं विधेयमत्र न दृश्यते इत्यत आह—प्राप्तेति । प्राप्तिरिष्यकविधिं दिना
सिद्धप्रक्रियैव सङ्घट्टनरूपस्य निर्देशो निपातनात् । तत्र च शाक्यार्थके यादौ प्रत्यये

जेतुं शक्यं जटयम् । 'शक्यार्थे' किम् । जेतुं शक्यं जेत्यं पापं जेत्यं मनः ।
 ६६ कट्यस्तदर्थे ६।१।८२॥ तस्मै प्रकृत्यर्थार्थेण तदर्थम् । क्रेतारः क्रीणोपु-
 रिति बुद्ध्या आपणे प्रधारितं कथयम् । क्रेयमभ्यत् । क्यणार्हमित्यर्थः ।
 ६७ लोपः शाक्यस्य ८।३।१९॥ अघर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽश-

परे चि-चये जि-जये इति धातोरेचः अय इति यान्तादेशः स्यादिति विधानमत्र फल-
 ति । शक्यार्थे चिउपोर्थात् इति प्रातिशिकविधौ गौरवादेवं निपातनमिति भावः ।
 क्यमित्ति । 'कृया' इत्यधिकारे चिधातोरेचो पक्षिति वरप्रत्ययः । स च 'शाकिकिञ्च'
 इति शक्यार्थः । शक्यार्थे किञ्च स्यात् चात् कृया इति तदर्थः । 'सार्वधातुकार्धधातुक-
 योः' इति हकारस्य गुणः एकारः । तस्याचपरकत्वाभावात्पातः अयादेशः अत्र निपा-
 त्यते । अघर्मित्यपि पूर्ववत् । शक्यार्थे किमिति । शक्यार्थे इत्यस्य किं प्रयोजनमिति
 प्रश्नः । जेतुमित्यादि । जेतुं शक्यं जेत्यं पापम् । जेतुं शक्यं जेत्यं मन इत्यन्वयः । अर्हं
 कृत्यनुचक्षेति यत् । स च न शक्यार्थक इति नाम्न यान्तादेश इत्यर्थः । क्यस्तदर्थं ।
 इवमपि यान्तादेशनिपातनार्थम् । तदर्थंशब्दं न्याचष्टे—तस्मा इति । क्यञ्चशब्दे यः
 क्रीञ्धातुः वरप्रत्ययप्रकृतिभूतः तस्य योऽर्थः अभिधेयः इवविनिमयरूपः क्यः सः
 प्रकृत्यर्थः तच्छब्देन विवक्षितः । तस्मै इव तदर्थं क्यार्थं वस्तु । तथा च क्यार्थं
 वस्तुभि गम्ये क्रीञ्धातोर्थाद्यै प्रत्यये परे इति फलति । यान्तः क्रीञ्स्तदर्थं इति
 विधौ गौरवाक्षिपातनमाभितम् । क्यार्थत्वं चात्र फलोपचायकं विवक्षितमित्याह—
 क्रेतार इत्यादि क्यमित्यन्तम् । योर्यतामात्रप्रश्ने तु तदर्थे इत्यन्वावर्तकं स्यादिति
 भावः । क्रीञ् कर्मणि 'अचो यत्' इति यत्' इति चत् । सार्वधातुकेति गुणः एकारः ।
 अत्र एकारस्य अचपरकत्वाभावात्पानेन अयादेशविधिः । क्रेयमभ्यदिति । गृहाद्यै
 ओऊनायर्थं सङ्गुहीतं धान्यादीत्यर्थः । 'अर्हं कृत्यनुचक्ष' इति यत् । अत्र अयादेशो
 न भवति, फलोपधानस्य क्यार्थत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

हरे एहि, विष्णो इह, भियै उघतः, गुरौ उक्तः, इत्यत्र एषां क्रमेण अयवावा-
 वादेशेषु कृतेषु वकारवकारयोर्वैकल्पिकं लोपं विधत्ते—लोपः शाक्यस्य । 'मो भयो'
 इत्यतः 'अपूर्वस्येति' अस्तीति चानुवर्तते । ष्योर्लघुप्रत्ययेत्यतः ष्योरित्यनुवर्तते ।
 वकारवकारयोरित्यर्थः । अपूर्वस्येति च ष्योरित्यस्य विशेषणम् । अवर्णः पूर्वः यस्मात्
 सः अपूर्वः । अपूर्वस्य वस्य यस्य चेति प्रत्येकमन्वयाभिप्रायमेकवचनम् । एवस्येत्व-
 धिक्कृतम् । अवर्णपूर्वकाम्यां वकारवकाराम्यां विशेष्यते । विशेषणत्वाच्च ष्योरिति
 सङ्गतता लभ्यते । ततश्च अवर्णपूर्वो यः वकारो वकारश्च तदन्तपदस्य लोपः स्यात्
 अक्षि परत इत्यर्थः । आळोऽस्य परिभाषया तादृक्पदान्तस्येति कथ्यते । शाक्य-
 ग्रहणाम्प्रतान्तरे न भवतीति गम्यते । ततश्च फलितमाह—अवर्णपूर्वयोरित्यादिना ।

परे । 'पूर्वत्राधिद्धम्' (सू. १२) इति लोपशाब्दस्यासिद्धत्वाज्जस्वरान्विभः । हर एहि-हरयेहि । विष्ण इह-विष्णविह । श्रिया ह्यनः-श्रियायुद्यतः । गुरा उत्कः-गुरा-
बुत्कः । 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणावादेशौ प्राप्ता 'न पदान्त' (सू. ५१) सति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधाज्जस्तरः । ६८

श्वोरित्यनुवृत्तावपि वर्णसमाप्तमाये व्यकारस्य प्राथम्यात् यवयोरित्युक्तम् । न च शाक-
स्यावश्यानामेव पुरुषाणामेतल्लोपानुसरणं नान्येषामिति पुरुषभेदेन व्यवस्थार्थमेव
शाकस्यप्रहृणं कुतो न स्यादिति वाच्यम्, 'न वेति विभाषा' इति सूत्रभाष्ये आचा-
र्यदेशशीलने न तद्विषयतेति प्रस्तुत्य 'इको ह्रस्वो ऋयो गालवस्य' 'प्राचामनुवृत्तात्'
इत्यादौ गालवाद्याचार्यप्रहृणं प्राचामुदीचामित्यादिदेशविशेषप्रहृणं न अविशेषेण
विकल्पार्थमेव, न तु तत्तद्व्यसत्तद्देशभेदेन प्रयोगव्यवस्थार्थमिति सिद्धान्तितत्वात् ।
ननु हरे पृहीत्यत्र अयादेशो एकारस्य लोपे सति 'ओमाओष्' इति पररूपं स्यात् ।
विष्णो इह, श्रिये उद्यतः, गुरौ उत्कः इत्यत्र अवायावादेशेषु वकारयकारलोपे 'आद्-
गुण' इति गुणः स्यादित्यस्य आह—पूर्वेति । वकारयकारयोर्लोपस्यासिद्धत्वेन ताभ्यां
व्यवहिततया अक्षपरकत्वाभावादाशङ्कितः अक्षसन्धिर्न भवतीत्यर्थः ।

तदेवमिदं सन्धिरेव सन्धिश्च निरूपितः । तदुभयप्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाहत्ते—
कानि स्यादिना । यद्यपि तथापीत्यध्याहार्यम् । कानि सन्ति, कौ स्त इत्यत्र यद्यपि
यणावादेशौ प्राप्ता तथापि न भवत इत्यप्यर्थः । नन्वत्र इकारौकारयोः सकारपरक-
त्वाद् अक्षपरकत्वाभावात् कथं यणावोः प्राप्तिरित्यस्य आह—अस्तेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावे-
नेति । असधातोरादादिकाङ्कटि प्रथमपुरुषवचने 'सन्ति' इति रूपम् । प्रथमपुरुष-
वचने तु 'स्तः' इति रूपम् । उभयप्रापि 'अस्तेरल्लोपः' इति चास्वादेशकारस्य लोप
इति स्थितिः । तत्र अक्षलोपस्य स्थानिवद्वेनाभ्यादिकारौकारयोरक्षरत्वाद्यणावा-
देशौ प्राप्नुत इत्यर्थः । न च स्थानिवदादेशोऽनशिवधाविति स्थानिवद्भावोऽत्र न
सम्भवति, अक्षलोपस्य स्थानिभूतो वा अकारः तं परं निमित्तत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमान-
योयणावादेशविशयोः स्थान्यलाभ्यस्यादिति वाच्यम् ; 'अक्षः परस्मिन् पूर्वविधौ'
इति स्थानिवद्भावोपपत्तेः अक्षलोपस्य विकृति परे विधीयमानस्य परनिमित्तकाजादे-
शतया तस्य स्थानीभूतावकारात् पूर्वस्थेन दृष्टयोरिकारौकारयोयणावादेशविधौ अक्षः
परस्मिन्निति प्रवृत्तेरिति भावः । तर्हि कुतोऽत्र यणावादेशौ न भवतः ? इत्यस्य
आह—न पदान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधादिति । पदान्तभूतेकारौकारयोः स्थाने
भवतोयणावादेशयोः पक्षरमायवतया तयोः कर्तव्ययोः परिनिमित्तकस्याजादेश-
स्याक्षलोपस्य स्थानिवद्वनिषेधादित्यर्थः ।

एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४॥ इत्यधिकृत्य । ६९ आद्गुणः ६।१।८७॥
अवर्णादधि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः ।
गङ्गोदकम् । ७० उरण् रपरः १।१।५१॥ 'ऋ इति त्रिशतः सङ्गा' इत्युक्तम्,
तत्स्थाने योऽण् स रपरः सःनेव प्रवर्तते तत्रान्तरतम्यात् 'कृष्णद्धिः' इत्यत्र

अथ एकादेशसन्धिं निरूपयितुमाह—एकः पूर्वपरयोः । इति अधिकृत्येति । पदद्वयात्म-
कमिदं सूत्रम् उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं पठित्वा कतिपयसम्बन्धयो विधास्यन्त इत्यर्थः ।
आद्गुणः । आदिति पञ्चमी, ननु तपरकरणम् । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह—
अवर्णादचौरादिना । उपेन्द्र इति । उप इन्द्र इति स्थिते एकारादकारस्य तस्मादिका-
रस्य च पूर्वपरयोः कण्ठतालुस्थानकयोः स्याद्विध एको गुणः एकारः, आन्तरतम्यात्
अथ प्रत्याहारेषु स्ववाच्येषूक्तां लक्षणां स्मारयितुं दीर्घविषयोदाहरणमाह—रमेश
इति । रमा ईश इति स्थिते आकारस्य ईकारस्य च स्थाने पूर्ववदेको गुणः एकारः ।
गङ्गोदकमिति । गङ्गा उदकमिति स्थिते आकारस्य उकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानकयो-
स्तथाविध एको गुणः ओकारः । कृष्णद्धिरित्यत्र कृष्ण ऋद्धिरिति स्थिते 'आद्गुणः'
इति प्राप्तम् । अत्र अकारः ऋकारश्चेति द्वौ स्थानिनौ । तयोः अकार एकार ओकार-
श्चेति त्रयोऽपि गुणाः प्रसक्ताः, अकारेण स्थानिना त्रयाणामपि कण्ठस्थानसाम्या-
विशेषात् । ऋकारेण स्थानिना तु न कस्यापि स्थानसाम्यम्, तस्य मूर्धस्थान-
कस्याप्येतेषां च तदभावात् । एवं तत्र लृकार इति स्थिते त्रयो गुणाः प्रसक्ताः, अ-
कारेण तेषां कण्ठस्थानसाम्याविशेषात् । लृकारेण तु स्थानिना न कस्यापि स्थानमा-
स्यम्, सत्र कतमो गुणो भवतीत्याकाङ्क्षायांमिदमारभ्यते—उरण् रपरः । इत्युक्तमिति ।
अणुदिस्सूत्रे इति शेषः । उ इति ऋ इत्यस्य षष्ठ्येकवचनम् । 'षष्ठी स्थाने' इति
परिभाषया स्थाने इति लभ्यते । अनुवादे तत्परिभाषानुपस्थित्यपि स्थाने ग्रहणं
ततोऽनुवर्तते । तदाह—तस्थाने योऽणिति । 'स्थानेऽन्तरतमम्' इत्यतोऽपि स्थानेग्रहण-
मनुवर्तते । स्थानं प्रसङ्ग इत्युक्तम् । प्रसङ्गावस्थायामित्यर्थो विवक्षितः । तदाह—
रपरः सत्रेव प्रवर्तते इति । अत्र र इति प्रत्याहारो विवक्षितः । ततश्च रेफशिरस्को
लृकारशिरस्कश्च प्रवर्तते इति लभ्यते । तयोर्ग्यवस्थां दर्शयति—तत्रेति । रेफलृकार
शिरस्कयोर्मध्ये कृष्णद्धिरित्यत्र अर्, तवकार इत्यत्र अक्षिरन्वयः । कुत ह्यं ह्य-
वधेरेत्यत आह—आन्तरतम्यादिति । त्रिषु गुणेषु प्रसज्यमानेषु अकारस्य अणो रेफलृ-
कारशिरस्कतया तस्य अर् अलृ इत्येवमात्मकस्य अकारादौ स्थानीभूतेन अकारेण-
रेफादौ ऋकारेण, लृकारादौ लृकारेण च स्थानसाम्यात्कारणकारयोः स्थाने अरेव
भवति । अकारलृकारयोः स्थाने अलेव भवति । एकारौकारौ तु गुणौ न भवत एव,
तयोः ऋकारेण लृकारेण च स्थानसाम्याभावादित्यर्थः । न च एकार ओकारश्च कथं

अर् । 'तवणकारः' इत्यत्र अल् । अचो रहाभ्याम्—(सू ५१) इति पक्षे द्वित्वम् ।
 ७१ झरो ऋरि सवर्णे ८।४।६५॥ इलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे ऋरि ।
 द्वित्वाभावे लोपे सत्येकत्वम् । अस्ति लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा द्विचम् । सति द्वित्वे
 लोपे आसति त्रिचम् । कृष्णधिः—कृष्णधिः—कृष्णधिः । 'यण इति पञ्चमी मय
 इति षष्ठी' इति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । अस्य तु 'अनधि च' (सू ४८) इति ।
 तेन 'तवणकारः' इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ।

द्वित्वं कस्यैव कस्यैव नोभयोर्भयोरपि ।

तवणकारादिषु लुघुर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

रपरौ न स्यातामिति वाच्यम्, पूर्वणैव णकारेण ह्यत्राण् गृह्यते, प्रशास्तृणामित्यादि-
 निर्वृत्तावित्यलम् । पक्षे द्वित्वमिति । अच्चातोः किञ्चिद्भ्रष्टतयोरिति तकारस्य धत्वे
 ऋद्धिरिति द्विचकारं रूपं स्वामाविकम् । तत्र अरादेवो रेफात् परस्य चकारस्य अचो
 रहाभ्यामिति कदाचित् द्वित्वमित्यर्थः । झरो ऋरि सवर्णे । 'झयो षोऽन्यतरस्याम्'
 इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । इहो यमामित्यतः इह इति, लोप इति आलु-
 वर्तते । सदाह-इलः परस्येत्यादिना । तद्विह रूपत्रयं सम्पन्नमित्याह—द्वित्वानाम् इत्या-
 दिना । रेफात् परस्य ऋञ् इति आद्यन्तरस्य चकारस्य अचो रहाभ्यामिति द्वित्वा-
 भावे सति झरो ऋरिति लोपे च सति एकवकारं रूपमित्यर्थः । असतीति । द्वित्वा-
 भावे इत्यनुकम्बते । तस्यैव ऋधेर्चकारस्य द्वित्वाभावे लोपे च असति द्विचकारं
 रूपम् । तथा तस्यैव ऋधेर्चकारस्य द्वित्वे लोपे च सति द्विचकारमेव रूपमित्यर्थः ।
 सतीति । तस्यैव ऋधेर्चकारस्य द्वित्वे सति लोपे च असति त्रिचकारं रूपमित्यर्थः ।
 यद्यपि द्विचपक्षे प्रथमचकारस्य, त्रिचपक्षे मध्यमचकारस्य च 'झलाञ्जना शक्ति' इति
 जस्येव चकारो भवति । तथापि प्रक्रियानिप्रायेण भूतपूर्वगत्या वा द्विचत्वं सिद्धत्वं
 चेति न शेषः । अथ तवणकार इत्यत्राह—यण इति । यणः परस्य मयो द्वित्वमिति
 व्वाक्याने ककारस्य द्वित्वं, लकारस्य तु अनधि चेति द्वित्वमित्यर्थः । तेनेति । लकार-
 ककारयोर्द्वित्वविकल्पेनेत्यर्थः । द्वित्वं कस्यैवेति । लकारस्य द्वित्वे ककारस्य द्वित्वाभावे
 च सति द्विलकारमेकलकारं च प्रथमं रूपमित्यर्थः । कस्यैवेति । ककारस्य द्वित्वे लकार-
 स्य द्वित्वाभावे द्विलकारमेकलकारं च द्वितीयं रूपमित्यर्थः । नाभयोरिति । लकारक-
 कारयोर्भयोरपि द्वित्वाभावे एकलकारमेकलकारं तृतीयं रूपमित्यर्थः । समयोरपीति ।
 लकारककारयोर्भयोरपि द्वित्वे द्विलकारं चतुर्थं रूपमित्यर्थः । तवणकारादिष्विति ।
 आदिना ममकारादिसङ्घः हः ।

७२ वृद्धिरेखि ६।१।८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गाधः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौष्कण्ठयम् । ७३ पर्येष्ययूत्सु ६।१।८९। अघर्णादेजायोरेत्येष्योक्तं च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूप-गुणापवादः । उपैति । उपैषते । प्रष्टौहः । 'एजायोः' किम् । उपेतः । मा मवान्

वृद्धिरेचि । आवृणुण इत्यतः आविति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यथि-
कृतम् । तद्वाह—आदेचीत्यादिना । गुणापवाद इति । 'आवृणुणः' इति प्राप्तावेतद्धारम्भा-
दिति भावः । कृष्णैकत्वमिति । कृष्णस्य एकत्वमिति षष्ठीसमासः । 'पूरणगुण' इति
नितेष्वस्यनित्य इति तत्रैव मूले वक्ष्यते । कृष्णेति समुद्भूयन्तं पृथक्पठमित्यन्ये । अत्र
अकारस्य एकारस्य च कण्ठतोल्हस्थानकस्य स्थाने तथाविध एकार एकादेशः । गङ्गा
ओष इति स्थिते अकारस्य ओकारस्य च कण्ठोल्हस्थानकस्य स्थाने तथाविध औ-
कारः, एवं देवैश्वर्यम् । कृष्णौष्कण्ठयमित्यत्रापि । वस्तुतस्तु सङ्ख्याविशब्दान् न गुण-
वचना इति तत्रैव वक्ष्यामः । पर्येष्ययूत्सु । एतिस्य एचतिस्य ऊठ् चेत विग्रहः । एतीति
एधतीति च 'इकश्चित्तपौ धानुनिर्देशे' इति शितपा निर्देशः । इण् गताविति, एध् वृद्धा-
विति च धाव् विवक्षितौ । एधीत्यनुवर्तते । 'यस्मिग्विधिः' इति तद्वाविग्रहणम् । एजा-
दाविति लभ्यते । तच्च पर्येष्ययोरेव विशेषणम् । न तु ऊठः, असम्भवात् । एकः पूर्वपर-
योरित्यथिकृतम् । आवृणुण इत्यतः आविति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तद्वाह—अघर्णादित्या-
दिना । उपैतीति । इण् धातोर्लट् तिप् ङाप् लुक् । 'सावंधातुक्-' इति इकारस्य गुणः
एकारः । उप एतीति स्थिते अनेन वृद्धिः । उपैषत इति । एध्-धातोर्लट् आत्मनेपदं
तादेशः ङाप् । 'टित आत्मनेपदानाम्' इत्येत्वम् । उप एधते इति स्थिते अनेन
वृद्धिः । प्रष्टौह इति । प्रष्ट वृत्तीति प्रष्टवाट् 'वहश्च' इति णिवः । 'वेरपृक्तस्य' इति
वक्षोपः । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । ततः सति 'दसोः सम्प्रसारणम्' इत्यतः
सम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौ 'वाह ऊठ्' इति सम्प्रसारणसम्भक्तस्य ऊठः सम्प्रसारणाच्चेति
पूर्वरूपम् । प्रष्ट ऊह् इति स्थिते अनेन वृद्धिः औकारः । नन्वत्र पर्येष्यविग्रहणं
व्यर्थम्, उपैति उपैषते इत्यत्र वृद्धिरेचीत्यनेनैव वृद्धिसम्भवात् । ऊठ् प्रहणमपि
व्यर्थम्, वृद्धिरेचीत्येव सिद्धे । वाह उठ् सूत्रे, 'ऊठ् प्रहणानर्थक्यं सम्प्रसारणेन
कृतत्वात् । गुणस्तु प्रत्ययलक्षणत्वात् । एज्प्रहणाद् वृद्धिः' इति वार्तिककृता तथै-
वोक्तत्वात् । उठ्प्रहणं न कर्तव्यम् । वाहः इत्येव सूत्रमस्तु । भस्य वाहः सम्प्रसारणं
स्यादिति सम्प्रसारणमेव विधीयताम् । ततश्च चकारस्य उकारे सम्प्रसारणे पूर्वरूपे
सति उह इति स्थिते प्रत्ययलक्षणमाधिरथ णिवप्रत्यये परे उकारस्य लृषूपधगुणे
ओकारे कृते प्रष्ट ओह इति स्थिते वृद्धिरेचीति वृद्धिरिति वार्तिकार्थः । तस्मादेत्येष-
यूत्सु इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह—पररूपगुणापवाद इति । पर्येष्ययोरेचि पररूप-

प्रेदिषत् । पुरस्तादपवादन्वायेनेयं वृद्धिः 'एकि पररूपम्' (सू ७८) इत्यस्यैव

मित्यस्य, ऊठि आद्गुण इत्यस्यापमपवाद् इत्यर्थः । यदि हि वाहः सम्प्रसारणेन विधीयेत न तु ऊठ्, तर्हि अस्य सम्प्रसारणेन उल्लेखे कृते पूर्वरूपे सति तस्य लघु-पञ्चगुणो न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये बहिर्भूतशस्त्रस्यापेक्षमसम्प्रापेक्षसम्प्रसारणा-श्रितपूर्वरूपस्य बहिरङ्गतया अत्र असिद्धत्वात् । तथा च गुणाभावे प्रष्ठ उ आह इति स्थिते पूर्वरूपे प्रष्ठ उह इति स्थिते आद्गुण इति गुणे ओकारे प्रष्ठोह इति स्यात् । सम्प्रसारणसम्पन्नकरण ऊठो विधौ तु प्रष्ठ ऊ आह इति स्थिते पूर्वरूपे लघु-पञ्चगुणस्याप्रसक्ततया ओकारस्याभावादकारस्यैव सत्त्वात् वृद्धिरेषीत्स्यस्याप्रसक्ते-राद्गुण इति प्राप्ते एत्येभ्यः यूठ्स्विति वृद्धौ प्रष्ठौह इति सिध्यतीत्यूठ्प्रहणमावश्यक-मिति 'वाह ऊठ्' सूत्रे समुदाहृतवार्तिकं भाष्ये दूषितमित्यास्तां तावत् ।

वपेत इति । इण्-धातोर्लट् तस् चाप् लुक् । 'सार्धधातुकमपि' इति तसो छित्त्वात् तस्मिन् परत इकारस्य न गुणः । अत्र इण्-धातोरेजावित्वाभावात्स्मिन् परतो न वृद्धिः । मा भवान् प्रेदिषदिति । एध्-धातोर्णिच् । लुक् तिप् । 'मित्यं कित्त' इति इकार-कोपः । 'णिञिनुञ्झम्' इति चञ् । 'गौ ऋञ्च्युपधाया ह्रस्वः' । 'चङि' इत्यजादेर्हि-सीयस्य षिशाब्दस्य द्वित्वम् । अभ्यासे चर्चेति अस्त्वञ् । न माञ्चोगे इत्याद्यभावः । अवच्छेद्ययोगात् प्रथमपुरुषः । तच्च तिङन्ताधिकारे स्पष्टीभवित्यति । प्रहृदिषदिति स्थिते एत्येभ्यतीति न वृद्धिः, एध्-धातोरेजावित्वाभावात् । तत्र एजावित्त्वविशेषणा-भावे तु इहापि वृद्धिः स्यात् । न च 'गौ ऋञ्चि' इत्येकारस्य ह्रस्वेन इकारे सति माय-मेध्धातुरिति वाच्यम्, एकादेशविकृतस्यानभ्यावात् । अत्र माञ्चो विहाय प्रेदिषदिति न प्रयुधाहृतम् । तथा सति आहजादीनामित्यादागमे आठञ्चेति वृद्धौ ऐदिषदिति स्यात् । तत्र एषतेरेजावित्वाद् वृद्धिरित्यैव । भवच्छब्दस्तु चिन्त्यप्रयोजनम् । ननु आ इहि आद्गुणः एहि, अव एहीति स्थिते एकादेशस्य गुणस्य एकारस्य अन्तावित्त्वेति पराविवक्षावेन, आद्यन्तवदेकस्मिञ्चिति व्यपदेशिवक्षावेन च, इण्-धातोरेजावित्वात्-स्मिन् परे एकि पररूपमिति पररूपं बाधित्वा एत्येभ्यः यूठ्स्विति वृद्धौ अवेहीति स्यात् । अवेहीति इष्टं न स्यात् । न च ओमाञ्चोश्चेति पररूपेण तद्विवाहः शक्यः । एत्येभ्यतीति वृद्धिर्हि यथा एकि पररूपमित्यस्यापवादः, तथा ओमाञ्चित्यस्याप्यपवादः । येन नाप्राप्तिन्यायसाम्यात् इत्यत आह—पुरस्तादिति । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्वि-धीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायः । पूर्वपठिता अपवादा अव्यवहितानेवोत्तरान् विधीन् बाधन्ते, न तु व्यवहितानित्यर्थः । प्रकृते च एत्येभ्यः यूठ् इत्युत्तरं कानिचित् सूत्राणि पठित्वा एकि पररूपमिति पठित्वा पुनः कतिपयसूत्राणि पठित्वा ओमाञ्चो-

बाधिका । न तु 'ओमाकोश' (सू ८०) इत्यस्य । तेन 'अर्षेहि' इति वृद्धिरवाधुरेव । 'अक्षादृद्दिन्यामुपसङ्ख्यानम्' । (वा ३६०४) । अक्षौहिणी सेना । 'स्वादीरेरिणोः' (वा ३६०६) । स्वैरः स्वेनेरित्तुं शीलमस्येति स्वैरी । स्वैरिणी । 'प्रादूहोढोढयेवैप्येषु' (वा ३६०५) । प्रौढः । प्रौढः । 'अर्षेबद्ग्रहणे नानार्षकस्य ग्रहणम्' (प १५)

श्चेति पठितम् । ततश्च उक्तन्यायेन एत्येचतीति वृद्धया एष्टि पररूपमित्येष वाच्यते । न त्वोमाकोशेति पररूपमपीति भावः । वस्तुतस्तु एत्येचतीति वृद्धिः ओमाश्चेत्यस्यापवाद् एव न भवति । उपैति इत्यादौ अप्राप्तेऽपि तस्मिन् एत्येचतीति वृद्धेरात्मत्वात् । अतः पुरस्तात्पवादा इति न्यायस्य नाशं विषयः । ततश्च अथ एष्टीत्यत्र एत्येचतीति आक्षिप्त्वा परस्वाद्योमाकोशेति पररूपं न्याय्यमित्येष वक्तुमुचितम् । अत एव भाष्ये-नाप्राप्ते एष्टि पररूपं एत्येचतीति वृद्धिरारम्भमाणा भवति तस्यापवादाः । आक्षि पररूपे तु प्राप्ते आप्राप्ते च आरम्भमाणा वृद्धिर्न तदपवादाः इति स्पष्टमेवोक्तम् । अस्तु भाष्ये पठान्तरमुक्तम्—अथवा पुरस्तात्पवाद् अनन्तरान्विचीन् बाधन्ते इत्येवमेत्येचतीति वृद्धिरेष्टि पररूपमेव वाच्यते । न त्वोमाकोशेति पररूपमपि इति । तत्तु एत्येचतीति वृद्धेरेष्टि पररूपमोमाकोशेति सूत्रद्वयापवादात्स्वाभ्युपगमवाद्भास्यमाश्रित्य बाध्यतामान्यन्वितामाश्रित्य वेत्तलं वदन्ता ।

अक्षादृद्दिन्यामुपसङ्ख्यानम् । आक्षि, अक्षीति वृद्धिरिति चानुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरिति च । ऊह-वितर्कं । ऊहनमूहः सोऽस्या अस्तीत्यृद्दिनी । अक्षणादृद्दिनीशब्दे परे पूर्वपरयोरचोः वृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । अक्षौहिणीति मत्वर्थीयं वृत्तिः । नान्तरवाङ्मोप । अक्षाणामृद्दिनीति विग्रहः । परिणामविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । 'पूर्वपदात् संज्ञाबाध' इति णत्वम् । अथ ऊहनीति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः । स्वादीरेरिणोः । स्वशब्दादीरशब्दे ईरिन्शब्दे च परे पूर्वपरयोरचोऽवृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । स्वैर इति । ईर्-गतौ । भावे घञ् । स्वेन छन्देन ईर इति विग्रहः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । स्व ईर इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः । स्वेनेरित्तुमिति । स्वेन छन्देन ईरित्तुं सञ्चरित्तुं शीलमस्येत्यर्थं सुप्बजात्वाविति । णिनिः स्वछन्दचारीत्यर्थः । उपपदसमासः । स्व ईरिन् इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः । प्रादूहोढोढयेवैप्येषु । प्र ह्युपसर्गात् ऊह, ऊढ, ऊढि, एष, एष्य एतेषु परेषु पूर्वपरयोरचोऽवृद्धिरेकादेशः स्यादित्यर्थः । प्रौढ इति । ऊह-वितर्कं । भावे घञ् । गतिसमासः । प्र ऊह इति स्थिते अनेन वार्तिकेन वृद्धिः । प्रौढ इति । वह प्रापणे क्तः । 'वन्निस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । पूर्वरूपम् । 'होढ' इति षत्वम् । 'स्रघस्तथो' इति धत्वम् । घृत्वम् । ङो ङे ङोपः । 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः । प्र ऊढ इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः । ननु प्रौढवानित्यत्रापि वद्घातोः कथत्-

‘प्रथ-’ (सू २९४) इति सूत्रे राजे पृथग्भ्राजप्रहणाजहापकात् । तेनोदप्रहणेन कान्तमेव गृह्यते, न तु ऊवरषत्तस्यैकदेशः । प्रोढवान् । प्रौढिः । ‘इष हृष्यार्था तुवादि-’ इष-गतौ दिवादिः’ ‘इष-आभीक्ष्ण्ये क्रथादिः’ तेषां घञि पयति च ‘एष्यः’ ‘एष्यः’ इति रूपे । तत्र पररूपे । प्राप्ते अनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु ‘ईष- उरुक्ते’ रश्च ‘ईष-गतिहिंसादर्शनेषु’ तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः, ईष्यः । तत्राद्गुणेन प्रेषः प्रेष्यः । ‘ऋते च तृतीयासमासे’-(वा ३६०७) सुखेन ऋतः सुखार्तः । ‘तृतीया’ इति किम् । परमर्तः । ‘प्रब्रह्मतरकम्बलवस्रनार्णदशानामृषेण (वा ३६०८-९)

प्रथये ऋषधस्य ऋष्यल्लोपदीघपु प्र ऊढत्रयिति स्थिते प्रादूहोतेति वृद्धिः स्यात्, तत्रापि ऊढकाञ्चस्य परस्वेन अघणावित्थत् आह-अर्थवदिति । अर्थवतः काञ्चस्य प्रहणस- म्भवे अनर्थकस्य काञ्चस्य प्रहणं न भवतीत्यर्थः । इय परिभाषा ‘स्व रूपञ्च’ इत्यञ्च रूपप्रहणात् सिद्धेति तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेति । अर्थवत् एव प्रहणमिषमेने- त्यर्थः । कान्तमेवेति । ऋप्रथयस्तावदर्थवान्, भावकर्मणोस्तद्विधामात् क्वचतुप्रथ- यस्तु कर्तरि विहितः । अतस्तदेकदेशस्य कस्यानर्थकत्वात् प्रादूहोतेत्यत्र ऊढ प्रहणेन प्रहणं न भवति । अतस्तस्मिन् परे वृद्धिर्न भवति, किन्तु गुण पृथेत्यर्थः । प्रीठिरिति । षह्-धातोः किन् ऋषधस्य ऋष्यल्लोपदीघाः । प्र ऊढिः इति स्थिते गुणं चाधिरत्वा अनेन वृद्धिः । इष ऋञ्जायामित्यादि । गणत्रयेऽपि ह्रस्वोपधा एव एते धातवः । तेषा- मिति निर्धारणे षष्ठी । तेषां मध्ये अन्यतमात् घञि पयति च सति लघूपधगुणे कृते पृष पृष्य इति च रूपे सिद्धे । प्र पृष प्र-पृष्य इति स्थिते पृच्छि पररूपं चाधिरत्वा अनेन वृद्धिः । एतेन वृद्धिरेचीत्यनेन एवैव्यप्रहणयोर्गतार्थत्वं निरस्तम् । नन्वेवं सति प्रेष इति प्रेष्य इति च कथं प्रयोग इत्यत आह-यस्त्विति । तयोर्दीर्घोपध- स्वेन लघूपधगुणामाभे ईष ईष्य इति च सिध्यति । तयोस्तु एतद्वातिके प्रहणामा- चात् तयोः परतो वृद्धयभावे आद्गुण इति गुणे प्रेषः प्रेष्य इत्यपि रूपद्वयमस्ती- त्यर्थः । पृषकाञ्चसाहचर्यात् पृष्यकाञ्चोऽपि कृत्वन्त एव गृह्यते । तेन तिङन्ते क्यवन्ते च न वृद्धिः । अत्रये प्रेष्य दूतम्, प्रेष्य गतः ।

ऋते च तृतीयासमासे । तृतीयासमासे अकारात् ऋतशब्दे परे पूर्वपरयोरचोर्बुद्धिः स्यादित्यर्थः । सुखेन ऋत इति विग्रहप्रवृत्तमम् । ऋ-गतौ । ‘गत्यर्थकर्मक’ इति कर्तरि क् । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । सुप्सुपेति समासः । सुख ऋत इति स्थिते गुणे प्राप्ते अनेन वृद्धिः आकारः । रपरस्वे सुखार्त इति रूपम् । समासप्रहणस्य उदाहृतविग्रह- षाक्यमेव प्रसुदाहरणं दर्शानप्रायमिति तृतीयेत्यंशस्य प्रयोजनं पृच्छनि-तृतीयेति किमिति । परमर्त इति । परमश्चासौ ऋतश्चेति कर्मधारय । आद्गुणः । प्रब्रह्मतर ।

प्रार्णम् । वरसतरार्णमित्यादि । 'ऋणस्यापनयनाय यदन्यदणं क्रियते तदणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दा दुर्गभूमौ जने च । ७७ उपसर्गादिति धातौ ३।१।२१। अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातो परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपाच्छति । गच्छति । ७५ अन्तादिवचन ६।१।८५। योऽयमेका-

पञ्चम्यर्थं षष्ठी । प, वरसनन, कम्बल, वसन, ऋण, दान, एतेषां ऋणशब्दे परे पूर्वपर-
योरेषोऽर्द्धद्विरेकादेशः स्यादित्यर्थः । प्रार्णमिति । प्रगतमृणमिति विग्रहे, 'प्राच्यो गता-
थ्यं प्रथमधा' इति गतिपमासः । प्रऋणम् इति स्थिते गुण वाधिरथा अनेन वातिकेच
वृद्धिः आकारः । रपरत्वम् । वरसतरः शिशुवत्सः, तस्य ऋणमिति विग्रहः । वरसतर-
मधिक्यं वा तद्ग्रहणार्थं च । यदणं गृह्यते तत् वरसतरार्णम् । एवमग्रेऽपि द्रव्यम् च ।
आदिशब्देन कम्बलार्णं वसनाणं दशार्णम् ऋणार्णमिति च गृह्यते । सर्वत्र षष्ठी-
समासः । ऋणशब्दस्य ऋणशब्दे परे कथमन्वय इत्यत आह—ऋणस्येति 'देशजदी-
विशेषयोः कथं दृक्कारणवद्वृत्तिरित्यत आह - ऋणशब्द इति । तथा च दश ऋणानि
दुर्गभूमयः यस्मिन् देशे स दशार्णः देशविशेषः । दशविधानि ऋणानि अत्रानि पश्चां
मथां सा दशार्णमिति विग्रहः । उपसर्गादिति । 'आवृणः' इत्यतः आदिति पञ्चम्यन्तमनु-
वर्तते । तस्य उपसर्गविशेषणम्, अतस्तदन्तविधिः—अकारान्तादिति कथ्यते ।
ऋतीति धातोर्विशेषणम् । यस्मिन्निर्धारित तदाद्विधिः । अकारावाधिति कथ्यते ।
'वृद्धिरेचि' इत्यतो वृद्धिरिति चानुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम् । तथाह—
अवर्णान्तादित्यादिना । एकादेश इति । पूर्वपरयोरेचिरिति शेषः । अन्यथा उपसर्गस्य
धातोश्च सप्तदेशः स्यात् । उपाच्छति—प्राच्छति । उप ऋणमिति प्र ऋणमिति इति
स्थिते गुणे प्राच्ये अनेन वृद्धिः रपरत्वम् ।

अथ तस्य रेकश्च पदान्ते विहित विसर्गमाशङ्कितुं तस्य पदान्तस्वराधनायाव—
अन्तादिवचन । एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रमनुवर्तते । यथासङ्गपरिभाषया अन्तादिवचि-
त्यस्य क्रमेणान्वयात् । तत्रश्च पूर्वपरयोर्भवन् एकः आदेशः पूर्वस्यान्तपरस्मादिवदिति
कथ्यते । यद्यपि एकादेशस्य द्वौ वर्णौ स्थानिनी—पूर्वः परश्च, तयोश्च वर्णयोः प्रत्येकमे-
कादेशः प्रथमस्यानिघटितसमुदायस्य पूर्वस्य च । अन्तः प्रथमस्यानी तत्कार्यकारी
भवति । द्वितीयस्थानिघटितसमुदायस्य उत्तरस्य च आविः द्वितीयस्थानी तत्कार्यकारी
भवतीत्यर्थो विवक्षितः । तत्र पूर्वान्तवचनं यथा—धीरपेण । धीरप इण इति स्थिते
आवृणु इत्येकादेशः एकारः । तत्र पूर्वान्तवचनेन ये द्वयुपरपक्षस्य एकाश्चात् 'एकाणु-
त्तरपद णः' इति णत्व भवति । अत्र एकादेशे स्थानिवत्सूत्र तु न प्रवर्तते, एकदेशस्या-
निभूतं प्रकाराकारमालम्ब्य ये इत्यस्य एकाणुत्तरपक्षवाक्येण प्रवर्तमानस्य णत्वस्य

देशः स पूर्वस्थान्तपररथादिबत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तरत्वे । **ख**
 सानयोर्विसर्जनीयः ८।३।१५॥ खरि अत्राने च परे रेफस्य विसर्ज
 स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तश्चक्रावेन पदान्तररेफस्य न विस
 'उभययक्षु' (सू ३६२०), 'कर्तरि ष्विदेवतयोः' (सू ३९६७) इत्यादि

स्थान्यलाभयत्वात् । यद्यपि एकाजुत्तरपदत्वमेव प्राधान्येन णत्वविधिराश्रय
 पकारावकारं स्थान्यलं तु लङ्गिषोषणीभूताश्वेनाभयति । तथाप्यनविषया
 निषेधोऽत्र अवश्येव, यथाकथञ्चित् स्थान्यलाभयणस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् । अ
 प्रतिदीव्येत्पत्र क्त्वादेशं त्रयं स्थानिगतबलाद्याधंभानुक्त्वेनाभिरय इहागमे न
 अनविषयाविति निषेधाजुपपत्तेः, तत्र बलाः प्राधान्येनाभयणाभावात् । एतेन स
 वसूत्रेण गतार्थमिदं सूत्रमिति निरस्तम् । परादिबत्त्वे यथा—सट्वा । अत्र स
 क्षब्दादभयणत्वात् । सवर्णदीर्घं आकारः । तस्य परादिबत्त्वेन टाप्यत्वात्तः ।
 सोहृण्यवादिहोपः । इवमपि स्थानिवन्नावेन अनिर्वाह्यम् । इत्युक्त्यादिहोप
 स्थान्यलाभयताया मूलकृतैव व्यवभ्रमागत्वात् । न चैवं सति यजेर्कञ्चि उक्तमप्युक्तं
 चने इति ऋषि आद्गुणे अहागमे अयजे इन्द्रमित्यत्र गुणस्य एकादेशस्य परादि
 इकारत्वात्तत्र इकारे परे सवर्णदीर्घः स्यादिति वाच्यम्, इह हि अवपसमुवा
 एव प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वाद्दयः अतिदिश्यन्ते, ननु वर्णमात्रधर्मा
 इत्येवाद्दयः । उक्तं च भाष्ये—'न वा अताजुप्यातिदेहात्' इति । अन्तादिवर्ण
 वृत्तिधर्मानसिवेशाद्दयजे इन्द्रमित्येवं जातीयकेषु सवर्णदीर्घादिकं न भवतीत्यर्थं
 क्तमतिविस्तरेण । इति रेफस्येति । उपार्च्छतीत्यत्र आर् इत्येकादेशस्य पूर्वान्त
 रेफस्य पदान्तरत्वे सति विसर्गे प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः । कथं विसर्गप्राप्ति
 आह—खरसानयोः । रो हीत्यतः र इति षष्ठ्यन्तमजुवर्तते । तच्च पदस्येयमिदं
 विषोषणम् । येन विधिरिति रेफान्तस्येति कथ्यते । खरि अवसाने च परतः रेफाः
 पदस्य विसर्जनीयः स्यादित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येत्स्यस्य भवति । अभाव
 चावसानस्य बुद्धिकृतं परत्वम् । फलितमाह—खरि अवसाने चेति । पदान्ते
 विद्यमानस्येति शेषः । यदि तु अन्त्यवर्णस्य अवसानसंज्ञा, तदा अवसान
 योजना विरामोऽवसानमित्यत्रोक्ता । इति विसर्ग इति । उपार्च्छतीत्यादौ
 विसर्गे प्राप्ते सपरिहार उच्यते इत्यर्थः । अन्तवदिति । अन्तवत्त्वेन पदान्तरत्वं प्र
 रेफस्य विसर्गं न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—उभययक्षिति । अन्थया र
 विसर्गनिर्देशः स्यादिति शेषः ।

नन्वत्र धाताविति ध्वयम्, उपसर्गग्रहणादेव धातावित्यस्य सिद्धेः, किञ्च

शात् । उपसर्गैर्नैव धातोराक्षेपे सिद्धे 'धातौ' इति योगविभागेन पुनर्वृद्धिषिषाना-
थम् । तेन 'श्लथकः' (सू. १२) इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ।
७७ वा सुध्यापिशलेः ६।१।९२। अर्षणान्तादुपसर्गादकारादौ सुब्बातौ परे
वृद्धिरेकादेशो वा स्यात् । आपिशलिप्रहणं पूजार्थम् । प्रार्थनीयति । प्रर्षनीयति ।
सावर्ण्यात् लृषणस्य प्रहणम् । उपात्कारीयति—उपत्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घो

सत्येव उपसर्गसम्पन्नाविधानात् । न च उपगत श्रकारः उपकार इत्यत्र क्रियाषोगस्य
सत्त्वावुपसर्गात्वाच्च वृद्धिप्राप्तौ तच्चिदर्थमिह धातुप्रहणमिति वाच्यम्, 'यत्क्रिया-
युक्ताः प्राव्यः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसज्ञा, इति परिभाषया गम्यमानगमनक्रियां प्रत्येव
उपसर्गात्वात् प्रकृते च श्रकाराद्विमिसकोपसर्गत्वस्यैव विवक्षितत्वादित्याशङ्क्याह—
उपसर्गैर्वेद्यादिना । उपसर्गग्रहणेनैव धातोः आक्षेपे अन्यथानुपपत्तिरूपार्थपत्तितो
लामे सति पुनः धाताविति वचनं पुनर्विधानार्थमित्यन्वयः । कथं पुनर्विधानलामः
इत्यत आह—योगविभागेनेति । योगशब्दः सूत्रशब्दपर्यायः, उपसर्गादतीति धाता-
विति च सूत्रं विमल्यते, तत्र उपसर्गादतीति पूर्वसूत्रे धातावित्यर्थाङ्गभ्यमादाय
उक्तार्थलामः । धातावित्युत्तरसूत्रेऽपि उपसर्गादतीति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तथा च
पूर्वसूत्रसमानार्थकमेतत्सूत्रं सम्पद्यत इति पुनर्विधानलाम इत्यर्थः । किमर्थमिदं पुन-
र्विधानमित्यत आह—तेनेति । पुनर्विधानेनेत्यर्थः । न भवतीति । परोऽपि प्रकृतिभावः
पुनर्विधानसामर्थ्यात् बाध्यत इत्यर्थः । वा द्वपि । 'उपसर्गादति धातौ' इति पूर्वसूत्रम-
नुवर्तते । आद्गुण इत्यत वृद्धिरेषीत्यतश्च आद्विति वृद्धिरिति चानुवर्तते । आदि-
त्यनेन उपसर्गादिति विशेष्यत इति लक्ष्यत्वविधिः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तदेव
सुबन्तप्रकृतिको धातुविवक्षितः । एकः पूर्वपरचोरिति चाधिकृतम् तदाह—अवर्णा-
न्तादित्यादिना । सुब्बाताविति । सुबन्तप्रकृतिकधातौ परत इत्यर्थः, सुबन्तस्य धातो-
र-सम्भवात् । एकादेश इति । पूर्वपरचोरचोरिति शेषः । यद्यपि श्रच्छ्र गतादित्यादीनां
किपि धातुत्वं सुबन्तत्वं च सम्भवति । तथापि तुल्यास्यसूत्रमाप्ये उपात्कारीयती-
त्यादेशेत्तद्गुणाहरणत्वेन माप्ये उक्तत्वात् सुबन्तप्रकृतिके इत्येव व्याख्यानमुचितम् ।
ननु धातुप्रहणादेव सिद्धे आपिशलिप्रहणं व्यर्थमित्यत आह—आपिशलिप्रहणमिति ।
आपिशलेराचार्यस्याप्ययमर्थः सम्मत इत्यादेशोऽर्थमित्यर्थः । प्रार्थनीयतीति । श्रष-
भमारमन इच्छतीत्यर्थे, 'सुप आरमनः कथञ्च' 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । 'सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुपो लृक् 'क्यञ्चि च' इति इत्वम् । लट्, तिप्, शप्,
पररूपम् । प्र श्रषभीयति इति स्थिते अनेन वृद्धिः आकारः रपरत्वम् । प्रर्षनीयतीति ।
वृद्धयभावपक्षे आद्गुणः रपरत्वम् । सावर्ण्यादीति । श्रलृवर्णयोः रिति सावर्ण्यादतीत्यनेन
लृतोऽपि ग्रहणमित्यर्थः । उपात्कारीयतीति । श्रकारमारमन इच्छतीत्यर्थे क्यञादि-

न । उप ऋकारीयति—उपर्कारीयति । ७८ एङि पररूपम् ३।१।२४॥ अवर्णा-
न्तावुपसर्गादेकादौ घातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह 'वा
सुपि' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनैकादौ सुब्धातौ वा । उपेढकीयति,
उपेढकीयति । प्रोषायति—प्रोषीयति । 'एवे चानियोगे' (वा ३६३१) नियोगोऽव-
धारणम् । कत्रेव मोक्ष्यते । अनवधारणान्वेषशब्दः । 'अनियोगे' किम् । तत्रैव ।

पूर्ववत् । लपरस्वन् विधोषः । उपर्कारीयतीति । वृद्धशभावपक्षे गुणः लपरस्वम् । नपरस्वा
दिति । ऋतीति तपरकरणेन तत्कालस्यैव ग्रहणात् र्वाधश्चकारे परे वृद्धिक्त्वपोऽर्थ
न भवति, किं तु गुण एवेत्यर्थः । ऋकारीयतीति । ऋकारमारमन इच्छतीत्यर्थं वयनादि
पूर्ववत् वृद्धयभावाच्च गुण इति ।

एङ पररूपम् । उपसर्गादिति घाताविति चाजुवतंसे । आक्षिप्यनुवृत्तमुपसर्गादि-
स्यस्य विधोषणमिति तदन्तर्विधिः । यस्मिन् विधिरिति परिभाषणा पदादिग्रहणम् ।
एकः पूर्वपरयोरिति चाधिकृतश्च । तदाह—अवर्णांतादिस्थादिना । एकादेश इति । पूर्वप-
रयोरिति शेषः । प्रेजते इति । एज् वीसौ । प्र एजने इति स्थिते वृद्धिरेपीति वृद्धि-
बाधस्था अनेन पररूपम् । एकारः । एज् कम्पने इति तु परस्मैपदी । उपोषतीति ।
उष दाहे, लट् तिप् शप् लवूपधगुणः, उष ओषतीति स्थिते वृद्धि बाधस्था अनेन
ओकारः । ननु एङ्का मेपः, तस्मात्तस्मिन् इच्छतीति एङ्कीयति, उप एङ्कीयतीति
स्थिते अनेन नित्यमेव पररूपं स्यात्, इत्येते तु वृद्धिरपि उपेढकीयति उपेढकी-
यतीति । तत्राह—इति । एङि पररूपमित्यत्र या सुपीत्यनुवर्तते । तच्च नैकवा-
क्यतया सम्बन्धते । तथा सति, अवर्णांतावुपसर्गादेकादौ सुब्धातौ परे पररूप-
मेकादेशो वा स्यात्प्रत्येकार्थः स्यात् । एवं अति प्रेजते उपोषतीत्यत्र नित्यं पररूपं न
स्यात् । अतो वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । एङि पररूपमिति प्रथमं वाक्यम् ।
अवर्णांतावुपसर्गादेकादौ घातौ परे पररूपमेकादेशः स्यादिति त्वर्थः । वा सुपीति
द्वितीय वाक्यम् । तत्र एङि पररूपमित्यनुवर्तते । घातौ उपसर्गादिस्थादि च ततश्च
उक्तपररूपविषयं सुब्धातौ पर पररूपं वा स्यादिति लभ्यते । तदाह—तेनति ।
उक्तरीत्या वाक्यभेदाभ्रयणेन एकादौ सुब्धातौ पररूपं पार्थक्यं भवति, तावत्परघातौ
तु नित्यमित्यर्थः । एव चानियोगे । नियोगशब्द व्याख्ये—नियोगोऽवधारणमिति ।
अवधारणम् । अन्यथागव्यवच्छेदः । तद्वन्व्यस्मिन्नर्थे यः एवशब्दस्तस्मिन्कारात्
परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यादित्यर्थः । केव भाक्ष्यत इति । अत्रेति न निश्चिजुम्
इत्यर्थः । ए एव इति स्थिते वृद्धि बाधस्था अनेन वातिक्रम पररूपमेकारः । अनव-
च्छेदाविति । अनवधारणे इत्यर्थः । तत्रेति । नान्यस्येत्यर्थः । अत्र एवशब्दस्य अवधा-
रणार्थत्वात् न तस्मिन् परे पररूपम् ।

७९ अचोऽन्यादि टि १।१।६७। अचां मध्ये योऽन्य सः आदिर्यस्य तद्धि-
संहं स्यात् । 'शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम्' (वा ३६३२) । तच्च टेः । शकन्धुः ।
कर्कन्धुः । कुलटा । 'सीमन्तः केशवेरो' (वा ३६३३) सीमान्तोऽन्यः । मनीषा ।
हृत्पीषा । काङ्गलीषा । पतञ्जलिः । 'सारङ्गः पशुपक्षिणो' (ग १३६) । साराङ्गो-

अथ कश्चित् टेः पररूपं विधातुं विसंज्ञामाह—अचोऽन्यादि टि । अथ हति निर्धा-
रणे षष्ठी । ज्ञातावेकवचनम् । अन्ते भवः अन्यस्य, अन्यस्य आधिः यस्य तत् अन्या-
दीति विग्रहः । फलितमाह—अचां मध्य इत्यादिना । शकन्धादिष्विति शकन्धादिषु
विषये तरिसङ्ख्ययं पूर्वपरयोः पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः । ततश्च शकादेशशब्दानां टेरधि-
परे टेश्च परस्मात्तश्च स्थाने पररूपमेकादेश इत्यर्थोऽस्त्वयते । आदिष्वनुवृत्तौ शक-
न्धादिगणे सीमन्त इत्यादिकतिपयरूपाणमसिद्धेः । नदाह च टेराति । शकन्धा
दिगण पठति—शकन्धुरित्यादिना । शकानां देशविशेषाणाम् अन्धुः कूप इति विग्रहः ।
शक अन्धुः इति स्थिते मवर्णदीर्घे प्राप्ते अनेन पररूपम् । अत्र शकशब्दे
ह्रावचौ । तत्र अन्यः अच् ककारात्कारः, सदादिः अकार एव, 'आद्यन्त-
वदेकस्मिन्' इति वचनात् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् । कर्कन्धुरिति । कर्काणां
राज्ञाच्च अन्धुरिति विग्रहः । कर्क अन्धुः इति स्थिते पररूपम् । कुलटेति ।
अट गतौ । पचाद्यच्, टाप्, कुलानाम् अटेति विग्रहः । भिच्चाथं ध्यमिधा
राथं वा वा गृहानटति सा कुलटा । कुलान्यटतीति विग्रहे तु कर्मण्यपि
टिङ्ढाणमिति ङीप् स्यात् । कुल अटेति स्थिते पररूपम् । सीमन्तः केशवेरो इति ।
गणान्तर्गतवातिकमेतत् । केशानां वेधाः सखिवेदाविशेषः । तस्मिन् गम्ये सीम-
न्तशब्दस्य टेरन् इत्यस्य अन्तशब्दस्यावर्णस्य च स्थाने पररूपमित्यर्थः । आदि-
ष्वनुवृत्तौ तु इदं न सिध्येत् । सीमान्तोऽन्य इति । ग्रामान्तप्रदेशः इत्यर्थः । मनी-
षेति । मनस ईषेति विग्रहः । अत्र अस इति टेः ईकारस्य च स्थाने पररूपमीकारः ।
इच गतौ । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । टाप् । 'बुद्धिर्मनीषा' इत्यमरः । हृत्पीषेति ।
'ईषा लाङ्गलवणः स्यात्' इत्यमरः । हलस्य ईषेति विग्रहः । करिकलभ इतिवत्
पुनर्कृत्कः समाधेया । अत्र गुणे प्राप्ते पररूपम् । एवं लाङ्गलापेयत्रापि । पतञ्जलि-
रिति । पतन् अञ्जलिर्धस्मिन्मकार्यत्वादिति विग्रहः । अत्र अत इति टेः अकार-
स्य च स्थाने पररूपमकारः । केशिप्त, गानर्थाख्यदेश कस्यचिद्वेपे. सन्धोपासनस-
मये अञ्जलेर्निर्गत इत्यैतिहायत् अञ्जलेः पतञ्जलि विगृह्णति । मयूरभ्यसकाविरवात्
समासः । सारङ्गः पशुपक्षिणोरिति । इदमपि गणान्तर्गतं वातिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते ।
सारङ्गव् चङ्कष्टे । 'सारो षळे स्थिरांशे च न्याये क्लीबे षरे त्रिषु' इत्यमरः ।

ऽयम् । आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः ।) 'ओत्तोद्योः समासे वा' (वा ३६१४.) ।
 स्थूलोत्तुः । स्थूलोत्तुः । विम्बोद्यः । विम्बीद्यः । 'समासे' किम् । तथोद्यः । ८० द्यो-
 माद्योश्च ६ । १ । २५ ॥ ओमि आकि च आपरे पररूपमेकादेशः स्यात् ।
 शिवयो नमः । शिव एहि—शिर्वेहि । ८१ अव्यक्तानुकरणस्यास्य एतौ
 ६ । १ । २६ ॥ ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ पररूपमेकादेशः स्यात् ।

सारणि अङ्गानि अस्वेति विग्रहः । सार अङ्ग इति स्थिते सवर्णधीर्घे प्राप्ते अनेक
 पररूपम् । 'चातके हरिरे पुंसि सारङ्गः अचले भिष्टु' इत्यमरः । आकृतिगणोऽयमिति ।
 आकृष्टपा एवंजातीयकतया निर्णेतव्योऽयं गण इत्यर्थः । लोकप्रयोगानुसारेण एवं
 जातीयकः । शब्दाः अस्मिन् गणे भिन्नेकानीय इति भावः । तत्फलमाह—मार्तण्ड इति ।
 मृतम् अण्डं यस्य सः मृतण्डः कश्चिद्विधिः । मृत अण्ड इति स्थिते सवर्णधीर्घे वाधि-
 र्वा अनेक पररूपम् । ततः अपत्ये सणि मार्तण्डः । 'पराभार्ताण्डमास्थत्' इति सव-
 र्णधीर्घेस्तु छान्दसः । ओत्तोद्योः । अवर्णाल् ओत्तुपाब्दे च ओद्योपाब्दे च परे पूर्वपरयोः-
 पररूपं चकम्बमित्यर्थः । स्थूलोत्तुरिति । 'ओत्तुविद्याद्यो लाङ्कारः' इत्यमरः ।
 स्थूल ओत्तुः इति स्थिते वृद्धिं वाचिस्वा पाञ्चिकं पररूपम् । विम्बोद्य इति । विम्बफलवत्
 रक्तवर्णो ओद्यो अस्वेति विग्रहः ।

ओमाद्योश्च । ओम् च आक्ष वेति विग्रहः । आविति पररूपमिति आङ्गुवर्तते, एकः
 पूर्वपरयोरिति च तदाह—ओमित्यादिना । द्विपार्यो नम इति । अत्र वृद्धिं वाचिस्वा पर-
 रूपम् । शिर्वेहीति । आ इहीति स्थिते गुणे एहीति रूपम् । ततः शिव एहि इति
 स्थिते वृद्धिं वाचिस्वा पररूपमेकार् । न च शिव आ इहीति स्थिते सवर्णधीर्घे कृते
 पश्चाद् गुणे शिर्वेहीति रूपसिद्धेरारुप्रहणं न व्यर्थमिति वाच्यम् । 'वात्पसर्वाभोः कार्य-
 मन्तरङ्गम्' इति न्यायेन प्रथमम् भाद्गुण इति गुणे कृते शिव एहीति स्थिते वृद्धौ
 प्राप्तायां तस्मिन्पर्यायात् । आप्ये तु, आ क्षरवात्, गुणः, अरर्वात्, अद्य अरर्वात्
 अक्षरर्वावित्पत्र सवर्णधीर्घेनिद्व्यर्थम् आक्षप्रहणमिति स्थितम् । अन्वक्तानुकरणस्य ।
 पररूपमित्यनुवर्तते । अव्यक्तः अस्फुटवर्णविभागः सूक्ष्मपतनाद्विजमितत्त्वनिः । तस्या-
 नुकरणं तत्प्रतिपाद्यकस्तत्तद्वाः अपरिस्फुटवर्णविभागः लघुः यस्यावयवः पः
 अत् शब्दः तस्मात् इति शब्दे परे अत्शब्दश्च इकारस्य च स्थाने पररूपस्यावित्यर्थः ।
 अत्र इतिशब्दे यः प्रथम इकारः तस्मिन्परे इति व्याख्येयम् । अन्वया इतिपाद्यस्य
 कुरन्स्यादेवाप्रसङ्गात् । तदाह—ध्वनेरित्यादिना । अत्र अलोऽन्वयस्येति न भवति
 'नामर्थयोऽलोऽन्वयविधिः' इति भिन्नेवात् । पदत् वृत्तीति प्रक्रियावाक्यप्रवर्तनम् । न तु
 पररूपाभावपक्षे रूपमिति अमितव्यम्, अत्र पररूपस्य वित्यत्वात् । असंहितायां

पठत् इति पठिति । 'एकाचो न' (वा ३६३७) । अदिति । ८२ नाम्नेद्धित-
 स्थान्त्यस्य तु ष्वा ६।१।९९॥ आम्नेद्धितस्य प्रागुत्तं न स्यात् । अन्त्यस्य तु
 तकारभात्रस्य वा स्यात् । 'डाचि बहुक द्वे भवता' (वा ४६९७) । इति बहुक-
 ग्रहणात् द्वित्वम् । ८३ तस्य परनाम्नेद्धितम् ८।१।२॥ द्वित्वस्य पर रूप-
 वाम्नेद्धितसंज्ञं स्यात् । पठत्पठेति । ८४ भर्ता जडोऽन्ते ८।२।३९॥ पदान्ते
 शब्दां जशः स्युः । पठत्पठदिति । ८५ अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१॥

विदेशो वा । पठतीति । उदाहरणमेतत् । वृषः पतित इत्याद्यस्याहार्यम् । अत्र
 अथेकाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमर्थतः सकृद्गुहाति—एकाचो नेति । एकः अच्
 षस्य सः एकाच् स्यामूतस्याञ्जुकरणस्य षकं पररूपं नेत्यर्थः । अदिति । अत्र
 एकाश्यात् न पररूपम् ।

ननु पठत्पठत् इति ह्यत्र पठत्पठेति रूपभिन्यते । सवाप्यकाञ्जुकरणस्येति पर-
 रूपे पठत्पठिति ह्येव स्यात् । तत्राह—नाम्नेद्धितस्य । अव्यक्ताञ्जुकरणस्यात् इत्यादिति
 पररूपमिति एकः पूर्वपरयोरिति चाञ्जुवर्तते । आम्नेद्धितस्य अव्यक्ताञ्जुकरणस्य अव-
 यवः चः अत्सञ्चः तस्य इतिशब्दे पररूपं न स्यात् । अगत्यास्य तु वा । तुरवधा-
 रणे । अतहावदान्त्यस्य तकारस्यैव ह्रकारस्य च पररूपं वा स्यात् । नत्वकारस्यापी-
 त्यर्थः । तत्राह—आम्नेद्धितस्य प्रागुत्तमित्यादिना । ननु पठत् पठत् ह्यत्र कथं द्वित्व-
 मित्यत आह—आचोति । 'डाचि बहुक द्वे भवता' इति द्वित्वमित्यन्वयः । ननु 'अव्यक्ता-
 ञ्जुकरणात् द्वयवधराधाधिनितौ षाच्' इति डाचः कथमिह सम्भवः, इतिशब्दे परतस्त-
 स्पयुंदासः स्यादित्यत आह—बहुकग्रहणादिति । वेत्यनुक्त्वा बहुकग्रहणस्यधिकविधा-
 नार्थम्, बहुमर्थात् षाति गुहातीति तद्वगुरपत्तेरिति भावः । अनियुक्ताद्वाहुः—
 'कचिच् प्रवृत्तिः कचिद्वप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिद्व्यवेव । शिष्टप्रयोगानुसृत्य
 लोके विशेषमेतत् बहुकग्रहे तु' इति । ननु किमाम्नेद्धितं नाम ? तत्राह—तस्य परमा-
 नेद्धितम् । 'सर्वस्य द्वे' इत्यनन्तरमिदं सूत्रं पठ्यते । ततश्च तस्येत्यनेन द्वित्वस्येति
 कथ्यते । अवयवडाचिपरशाब्दयोगे अत एव षापकात् षष्ठी । तत्राह—द्विरकस्येत्या-
 दिना पठत्पठेतीति । पठत् पठत् इति इति स्थिते तकारस्य ह्रकारस्य च पररूपम् ।
 ह्रकारः ततश्च आद्युणः । अथ पररूपाभावपक्षे पठत्पठत् इतीत्यत्र तकारस्य षकारं
 विभक्ते—शर्त्वा षोऽन्ते । पठत्स्येत्यधिकृतम् । तत्राह—पदान्ते इति । पठत्पठदिति ।
 स्थान्त्यास्यात् तकारस्य षकारो ज्ञासिति भावः । अत्र अत्सञ्चस्य पररूपनिषेधाभावे
 तकारभात्रस्य पररूपैकादेशाधिकवपविधौ तस्य पररूपाभावपक्षे अत्सञ्चस्य पूर्वसू-
 त्रेण पररूपापत्तौ पठत्पठेतीति स्यादिति ध्येयम् ।

अकः सवर्णे । अक इति पञ्चमी । इको षण्चीत्यतः अचोत्यनुवर्तते । एकः पूर्व-

अकः सवर्णेऽपि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । वैत्यारिः । श्लोशः । विष्णुद्वयः । 'अपि' किम् । कुमारी श्लेते । 'नाञ्जला' (सू १३) इति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घाकारयोः । प्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनियेषाभ्यां प्रागन्यप्यतेः । 'अकः' किम् । इत्ये । 'अकोऽकि दीर्घः' इत्येव सुवचम् । 'ऋति सवर्णे ऋ वा' (वा

परथोरित्यधिकृतम् । तदाह—अकः सवर्णेऽधीत्यादिना । दैत्यारिरिति । वैत्य अरिः इति स्थिते ह्रस्वोरकारभोरेको दीर्घः आकारः, स्थानसाम्यात् । श्री ईश इति स्थिते ईकार-भोरेकः ईकारः । विष्णु उद्वय इति स्थिते उकारयोरुकारः । अत्राचीत्यनुवृत्तेः किं प्रयोजनमिति पृच्छति—अपि किमिति । कुमारी श्लेते इति । अचीत्यनुवृत्तौ ईकारस्य अकारस्य च तादृस्थानविद्युत्प्रथरनसाम्येन सवर्णतया तयोर्दीर्घः ईकार एकादेशः स्यात् । तद्विवृत्यर्थमचीत्यनुवर्तनीयमिति भावः । ननु ईकाराकारयोः स्थानप्रथ-रनसाम्येऽपि न सावर्ण्यम्, नाञ्जलाविति निषेधात् । अतः 'कुमारी श्लेते' इत्यत्र अक-सवर्णम् इत्यस्याप्रसक्तेः अचीत्यनुवृत्तिर्बर्ण्येवेत्यत आह—नाञ्जलाविति । नाञ्जला-विति सावर्ण्यनिषेधो वर्णसमाख्यायिकानामेव, ननु दीर्घप्लुतानामपि, 'आदिर-म्येष सहस्रा' इत्यनेन वर्णसमाख्यायिकानामेव, अक्षरद्वयाख्यस्वावगमात् । अत ईका-रकारयोः सावर्ण्यत्वात् कुमारी श्लेते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यचीत्यनुवृत्तिराव-श्यकीत्यर्थः । ननु वर्णसमाख्यायिकानामेव अक्षरद्वयाख्येऽपि अक्षरद्वयोपस्थितैः अकारादिभिः ह्रस्वदीर्घप्लुतानामपि प्रहणं भवति, अणुद्विसूत्रवत्त्वात् । अत ईकार-अकारयोर्न सावर्ण्यं प्रसक्तिरित्यनुवृत्तिर्बर्ण्येवेत्यत आह प्रहणकैति । अणुद्विसवर्ण-स्येति प्रहणकसूत्रं हि लक्षणात्मकमेव सत् 'अस्य ऋवौ' इत्यादौ प्रवृत्तिमहति । नाञ्ज-लाविति प्रवृत्तिदशायां च प्रहणकशास्त्रमिदं न लक्षणात्मकम् । तद्वि सवर्णपक्षघटि-त्वात् सवर्णपदार्थावगमोत्तरमेव लक्षणात्मकम् । सवर्णसंज्ञाविधायकं च तुल्यास्य-सूत्रं सामान्यतः श्वार्थं बोधयदपि नाञ्जलाविति अपवादविषयं परिहृत्य तद्व्यश्रैव पर्यवसानं लक्षणा स्वकार्यमसामरजुते । उक्तं च—'प्रकल्प्यापवादविषयसुरसर्गो-ऽभिनिविशते' इति । एवं च अणुद्विसूत्रस्य नाञ्जलाविति निषेधसहिततुल्यास्यसूत्र-प्रवृत्तेः प्रागलक्षणात्मकतया नाञ्जलावित्यत्र अउप्रहणेन दीर्घप्लुतानां प्रहणाभावेन ईकाराकारयोः सावर्ण्यनिषेधाभावेन सावर्ण्यसत्त्वात् कुमारी श्लेते इत्यत्र अकः सवर्णं इति प्राप्ती तद्विवृत्यर्थमचीत्यनुवृत्तिराश्रयणीयेत्यर्थः । तदेतद् 'नाञ्जलाविति साव-र्ण्यनिषेधो यद्यपि' इति ग्रन्थव्याख्यावसरे प्रपञ्चितम् । अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवच-मिति । एवं च सवर्णप्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवम् । वृत्तुकार इत्यत्र तु यथासंख्या-अवगणाद्यातिप्रसङ्गः । ततश्च अचीत्यनुवृत्तिरपि नाश्रयणीयेति भावः ।

'ऋति ऋ वा' इति धातिकम्, अकः सवर्णं इत्यतोऽनुवृत्तसवर्णपदेन योजयित्वा पठति—ऋति सवर्णे ऋ वा । अक इत्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरथोरिति च । अकः सवर्णे

३३४०) होतृकारः— होतृकारः । 'लृति सवर्णे लृ वा' (वा ३६४१) । होतृकारः । पक्षे ऋकारः षाषर्मात् । होतृकारः । 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तदोरेका मात्रा, अमितोऽजभक्तेरपरः । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लृकारौ शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि 'ऋस्यकः' (सू १९) इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते । ८६ पङ्क्तः पदान्ता-
लृति ६ । १ । १०९ ॥ पदान्तादेकोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव । ८७ छर्वञ्च विभाषा णोः ६ । १ । १२२ ॥ लोके विदे चैकन्त्य

ऋति परे पूर्वपरयोः ऋ इत्येकादेशः स्यादित्यर्थः । होतृकार इति । होतृ ऋकार इति स्थिते अनेन द्वयोः ऋकारयोः स्थाने ऋकारविलक्षणो नृसिंहवत् ह्यन्तरात्मा ऋकारः रेफद्वयवान् कञ्चिद्गुणो भवति । एतदभावपक्षे रूपं दर्शयति— होतृकार इति । अकः सवर्णे इति दीर्घः । लृति सवर्णे लृ वा । अकः सवर्णे लृति परे पूर्वपरयोः लृ इत्येकादेशो वा स्यादित्यर्थः । होतृकार इति । होतृ लृकार इति स्थिते ऋकारस्य लृकारस्य च स्थाने नृसिंहवत् ह्यन्तरात्मा लृकारः द्विलकारवान् कञ्चिद्गुणो भवति । पक्ष इति । उक्तद्वयन्तरात्मकणोभावपक्षे ऋकारस्य लृकारस्य च स्थाने अकः सवर्णे इति दीर्घो अवन् फल्लुषर्णयोरिति सावर्णाहकार एव भवति, लृकारस्य दीर्घाभावविति भावः । अत एव होतृ लृकार इत्यत्र सवर्णदीर्घपक्षे होतृकार इत्येवोदाहृतं भाष्ये । अथ ऋति ऋ वा, लृति लृ येथञ्च विधेयवर्णस्वरूपं विविनक्ति— ऋति ऋ वा लृति लृ येत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । तदेषोपपाद्यति— आद्यस्य मध्ये इति एका मात्रेति । व्यञ्जनानामर्धमात्रतया एकैकस्य रेफस्य अर्धमात्रत्वादिति भावः । अमितोऽजभक्तेरिति । अमित इत्यनन्तरं रेफाविति शेषः । अजभक्तेरिति सामान्याभिप्रायमेकवचनम् । रेफद्वयस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्च विद्यमानयोः ह्रस्वऋकाराशयोरन्या मात्रेत्यर्थः । द्वितीयस्य इति । विधेयस्येति शेषः । शेष प्राग्वदिति । लृकारयोरेका मात्रा, तावमितो विल-
जानयोः लृकाराशयोरन्या मात्रेत्यर्थः । एतच्च तुल्यत्वात्सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एतेन दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वः ऋकारः लृकारश्चात्र विधीयत इति प्राचीनग्रन्थः परास्तः । पाक्षिक इति । वैकल्पिक इत्यर्थः । प्रकृतिभाव इति । निर्विकारस्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः । सन्ध्यभाव इति यावत् ।

पङ्क्तः पदान्तादिति । 'अभि पूर्व' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । तदाह— पदान्तादित्यादिना । हरे अथ इति स्थिते अवादेशां चाधित्वा पूर्वरूपमेकारः । विष्णो अवेशेन अवादेशां चाधित्वा पूर्वरूपमेकारः । सर्वत्र विभाषा । पदान्तादित्यनुवर्तते । 'प्रकृत्यान्तःपाद्यम्' इत्यतः प्रकृत्येत्यनुवर्तते । प्रकृत्या स्वभावेन निर्वि-

गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदास्ते । गो अग्रम्—गोऽग्रम् । एङन्तस्य' किम् ।
 चित्रवप्रम् । 'पदान्ते' किम् । गो । ८८ अवङ् स्फोटायनस्य ६ । १ । १२३ ॥
 'अति' इति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाप्रम् । 'पदान्ते'
 किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः । ८९ इन्द्रे च ६ । १ । १२४ ॥ गोरवङ्
 स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ।

कारस्वरूपेण अवसिद्धत इत्यर्थः । यञ्जुपुर इत्यतो यञ्जुपीति निवृत्तम् । तस्मैचवाच्य
 सर्वत्रैत्युपात्तम् । तेन लोके वेदे चेति कथ्यते । तदाह—लोक इत्यादि । प्रकृतिभाव
 इति । स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः । एवं च पूर्वरूपमवादेशश्च न । गो अग्रमिति
 प्रकृतिभावे रूपम् । पूर्वरूपे गोऽग्रमिति । अग्र एव इत्यन्यनुवर्तते । ततश्च 'एकदेशवि-
 कृतमनन्यवद्भवति' इति न्यायेन चित्रवप्रमित्यत्र नातिप्रसङ्गः । हे चित्रगोऽग्रमित्य-
 त्रापि न प्रकृतिभावः, प्रतिपक्षोक्तस्यैव एको ग्रहणात्, प्रकृते च 'ह्रस्वस्य गुण'
 इत्योकारस्य लक्षणिकत्वात् । गोरिति । गो अस् इति स्थिते गो इत्योकारस्य पदान्त-
 स्वाभावाच्च प्रकृतिभावः । न चैवमपदान्तत्वादेकः पदान्तादिति पूर्वरूपमपि दुर्लभ-
 मिति वाच्यम्, अत एव लक्षितोच्चेति तत्र पूर्वरूपारम्भात् । अवङ् स्फोटायनस्य,
 गवीति निवृत्तमिति । एङ् पदान्तादित्यत इति शेषः, न्यायमानादिति भावः । पदान्ता-
 दिति, गोरिति, अतीति चानुवर्तते । स्फोटायनस्य ऋषेः मते अवङ्, अन्धस्य तु
 च । ततश्च विकल्पः सिद्धः । तदाह—अचि पर इत्यादिना । छिषेत्यन्तादेशः । गवाप्र-
 मिति । गो अग्रमिति स्थिते गकारादोकारश्चावङ् । गव अग्र इति स्थिते सवर्णतीर्थः ।
 न च अग्रत्वादे अकारमचं परस्येनाभिरप्य प्रसुप्तः अवङ् कथं तन्निवासकं सवर्णतीर्थं
 प्रवर्तयति, सञ्चिपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम्, सञ्चिपातपरिभाषाया अनित्य-
 त्वस्य रामापर्ययत्र चक्षमाणात्वात् । गवीति । गो इ इति स्थिते ओकारस्य पदान्त-
 त्वविद्वहात्वावङ् । नापि पूर्वसुत्राभ्यां प्रकृतिभावपररूपे । किन्तु अवादेशः । अतीत्य-
 नुवृत्तौ तु गवेक्ष इत्यादि न स्थिते । न्यवस्थितेति । कश्चित् मवतीर्थंश्च एव प्रवर्तते,
 कश्चित् न मवतीर्थंश्च एव, कश्चित्तन्ममित्येषं लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थया प्रसुप्ता
 विभाषा व्यवस्थितविभाषा सर्वत्र विभाषा गोरित्यत्रातीर्थते । ततश्च गवाक्ष इत्यत्र
 नियमवङ् इत्यर्थः । इदं च ।

'देवप्रतो गळो, प्राह, इति बोधे च सङ्घिषि ।

मियस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः, संज्ञितप्रतः ॥'

इति 'गवाक्षो' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । गवाक्ष इति । गवां किरणानामङ्गीवेति
 इ । अक्षणोऽङ्गानादित्यवङ् । पुंस्त्वं लोकात् । 'घातायनं गवाक्षः स्वात्' इत्य-
 'न्ते च । गोः, अवङ्, अतीत्यनुवर्तते । तदाह—गोरिति । विकल्पमनिवृत्त्यर्थः

' गवेन्द्र इति । गो इन्द्र इति स्थिते अवङ् आत्पुणः ।

अथ प्रकृतिभावः ॥ ४ ॥

१० प्लुतप्रगृह्या अक्षि नित्यम् ६। १। १२५॥ प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्य-
न्ते, तेऽपि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण १ अत्र गौक्षरति । हरी एतौ ।
'नित्यम्' इति किम् । 'हरी एतौ' इत्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्, 'इको-
ऽसवर्णे—(सु ११) इति ह्रस्वसमुच्चित्तो मा भूत् । ११ एकोऽसवर्णे शाक-
ल्यस्य ह्रस्वश्च ६ । १ । १२७ ॥ पदान्ता इकोऽसवर्णेऽपि परे प्रकृत्या स्युहुंश्च
वा । 'अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे विद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्यः'

अथ प्रकृतिभाव इति । निकृष्यत इति शेषः । प्लुतप्रगृह्याः । वक्ष्यन्त इति । दूराद्भूते
ष्वेत्यादिना ईदूदेवित्यादिना ष्वेत्पर्यः । प्रकृत्येति । प्रकृत्यान्तः पादमित्यतस्तदनुकृतेरिति
भावः । प्रकृत्या स्वभावेयावस्थिता स्युरित्यर्थः । संबन्धो न भवन्तीति यावत् । एहि
कृष्ण १ अत्रेति । दूराद्भूते ष्वेति णकारावकारः प्लुतः । तस्य अकारे न सवर्णदीर्घः ।
हरी एताविति । ईदूदेविति रेफादीकारः प्रगृह्याः तस्य यणादेशो न भवति । अनु सर्वत्र
विभाषेति पूर्वसूत्रे विभाषेत्परस्य अस्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेरेह नित्यग्रहणं किम-
र्थमिति पृच्छति—नित्यमिति किमिति । उत्तरमाह—हरी एताविति । नित्यग्रहणे सत्येव
हरी एतावित्यादी 'प्लुतप्रगृह्या अक्षि' इत्ययमेव केवलः प्रकृतिभावः स्थावित्यर्थः ।
यथाशब्दो दोग्धतात्मानम् । अयमेव प्रकृतिभावः प्राप्तुं शक्यः । स च नित्यग्रहणे सति
प्राप्तुणावित्यर्थः । एवमग्रेऽप्येवंशालीयकेषु । एवशाब्दस्य च शब्देवं यर्थायति—एक इति ।
'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति ह्रस्वमाणो ह्रस्वसमुच्चितः प्रकृतिभावः
माभूत् न भवेत् । मालि लुक् सर्वलकारापवादः । अकृते सति नित्यग्रहणे परत्वात्
शाकल्यह्रस्वसहितप्रकृतिभावः प्रसज्येत । नित्यग्रहणे कृते तु तस्मान्मार्गादेव परमपि
शाकल्यह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावः प्लुतप्रगृह्या इति केवलः प्रकृतिभावो वाच्य इत्यर्थः ।
एकोऽसवर्णे । इक इति षष्ठी । एतः पदान्तावित्यतः पदान्तावित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्य-
न्ततया विपरिणम्यते । अशीति आनुवर्तते । ततश्च पदान्तस्वेकः असवर्णेऽपि परे हस्तः
स्यादित्येकं वाच्यम् । अकारात् प्रकृत्यान्तः पादश्च इत्यतः प्रकृत्येत्यनुकृत्यते । ह्रस्वः
इति तत्रापि सम्बन्धते । ततश्च उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या स्वभावेन अवतिष्ठत इति वाच्य-
न्तरं सम्बन्धते । फलितमाह—पदान्ता इक इत्यादिना । यदि चकारो न क्रियेत
पदान्तस्य इकः असवर्णेऽपि ह्रस्वः स्यादित्येव लभ्येत । तस्य ह्रस्वरस्य
न लभ्येत । ततश्च अत्रेति स्थिते ईकारस्य ह्रस्वे सति तस्य यणा-
स्येव स्यात् । अक्षि अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावविशिष्टं रूपं न ए
तदपि । अतः प्रकृत्येत्यनुकर्षणार्थश्चकार आवश्यक इति सूत्रकारस्य च ।

इति भाष्ये स्थितम् । चकि अत्र—चक्रयत्र । 'पदान्ता.' इति किम् । गौर्यै ।
 'न समासे' (वा ३६८४) । वाप्यश्वः । 'सिति च' (वा ३६८४) । पार्वम् ।
 २२ ऋत्यकः ६ । १ । १२८ ॥ ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः—ब्रह्मर्षिः ।

भाष्यकारमतमाह—अत्र हस्वेति । अत्र चकारो न कर्तव्यः, प्रकृत्येत्यनुकर्षस्य
 व्यर्थत्वात् । न च विहितस्य ह्रस्वस्य यगिन्युत्तर्यः स इति वाच्यम्, ह्रस्वविधिसाम-
 र्थादेश्यगो निवृत्तिसिद्धेः । अन्वयात् यणमेव विवक्षयात् । अतः 'प्रकृत्येत्यनुकर्षणा-
 थंश्चकारो न कर्तव्यः' इति भाष्ये स्थितमित्यर्थः चकि । अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृति-
 भावपक्षे रूपम् । उद्भावपक्षे तु यणि चक्रयत्रेति रूपम् । न चात्र फकारस्य 'श्लो-
 संयोगाद्योः' इति लोपः शक्यः, अत्रः परस्मिन्निति यणः स्थानिवत्त्वेन अक्षरेण पदा-
 न्तसंयोगाभावात् । न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति तद्विषये शक्यः, तस्य दोषः
 संयोगादिलोपलक्षणवैष्यति वचनात् । न समाने । वार्तिकमेतत् । समासे उक्तशा-
 कलविधिर्न भवतीत्यर्थः । वाप्यश्व इति । वाप्यामश्व इति विग्रहः । शौण्डावेराकृतग
 णस्त्वाद् सुप्तुपेति वा समासः । सिति च । सकारः इत् अथ सः सित्, तस्मिन् परे
 उक्तः शाकलयिधिनं भवतीत्यर्थः । पार्श्वमिति । पशुं पार्श्वस्थि । पशुर्ना समूहः पार्श्वम् ।
 'पार्श्वो णस् वक्तव्यः' इति णस् । आविवृद्धिः । यणादेशः । अत्र पाशुं अ इति स्थिते
 उक्तः शाकली विधिर्न भवति । ओगुणस्तु न, भस्यैव तद्विधानात् । 'सिति च' इति
 पदत्वेन भवत्वाच्चात् । अत्रो विणतीति वृद्धिरपि न भवति । आविवृद्ध्या तद्वा-
 चात् । तथा च मूलकारो वचयति । 'आविवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी चाधत्ते' इति । अत्र
 'निहित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । नविह द्विचा विभज्य श्याक्या-
 तम् । न चैवं मति वाप्यश्व इत्यत्र कथं शाकलप्रतिषेधः, तत्र समासस्य वैकल्पिक-
 स्वादिति वाच्यम्, भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रस्थाक्यात्त्वात् ।

ऋत्यकः । अकः इति षष्ठी । शाकल्यस्य ह्रस्वक्ष्येयभुवर्तते । असवर्ण इति निवृ-
 त्तम् । एठः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते । तच्च पष्ठयन्ततया विपरिणम्यते ।
 ततः पदान्तस्य अकः ऋति ह्रस्वो वा स्यादित्येकं वाक्यं सम्पद्यते । चकारात् प्रकृ-
 त्येत्यनुकृत्यते । उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या अवतिष्ठत इति द्वितीयं वाक्यं सम्पद्यते । तदाह-
 ऋति परे अकः प्राग्वर्दित । ब्रह्म ऋषिरिति । ब्रह्मा ऋषिरिति स्थिते आकारस्य ह्रस्वः
 प्रकृतिभावश्च । ततश्च आङ्गुण इति रपरः अकारो न भवति । अत्र आकारस्य इत्त्वा-
 भावादिगोऽसवर्णं इत्यप्राप्ते इत्वं वचनम् । ब्रह्मर्षिरिति । उक्तह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभा-
 वाभावपक्षे आङ्गुण इति अकारः । रपरत्वम् । 'ऋत्यस्य' इत्येव तु न सूत्रितम् ।

पदान्ताः' इत्येव । आच्छेत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त ऋषीणाम्-सप्तर्षी-
णाम् ॥ २३ वाक्यस्य टेः प्लुत उवाचः ८ । २ । ८२ ॥ इत्यधिकृत्य ॥ २४
प्रत्यभिवादेऽशूद्धे ८ । २ । ८३ ॥ अशूद्धविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः

होतु श्रकार इत्यत्र प्रकृतिप्रार्थार्थमग्रहणस्यावश्यकत्वात् । पदान्ता इत्येवेति । पदान्त
ग्रहणमत्राप्यनुवर्तनीयमेवेत्यर्थः । आच्छेदिति । श्रु गतौ । छळ निप् शप् । पात्राग्नेति
श्रच्छादेशः । इत्यर्थेति ह्रस्वरलोपः आहजावीनामित्यादागमः आटस्थेति वृत्तिः आ
श्रच्छ्रद्धिति स्थिते आकारस्य क्षकः पदान्तत्वाभावाच्चोक्तः प्रकृतिभावः । 'न सभागे
इति पूर्वसुत्रस्थं निषेधवार्तिकमिह न सम्बन्धत इत्याह--समासेऽपीति सप्तर्षीणा
मिति । 'विकसङ्घे सञ्ज्ञायाम्' इति समासः । सप्तर्षीणामिति प्रकृतिभावनपक्षे
रूपम् । तदभावपक्षे तु आद्गुण इति गुणे रपरत्वे सप्तर्षीणामिति भवति ।

अथ प्लुतप्रगृह्या इति सूत्राकाराङ्कितप्लुतप्रगृह्यार्थमध्ये प्रथमोवाचप्लुतप्रकरण
मारभते—वाक्यस्य टेः । पदस्येत्यधिकृतम् । वाक्यस्य टेः पदावयवस्य प्लुतो अवनि
सच उवाचो भवतीत्यर्थः । अत्र पदस्येत्यनुवृत्तिर्नरक्षयव्यप्रशान्तिर्यागुत्तरार्था इहा-
नुवृत्तिविषये उच्यते । वाक्यस्येत्यभावे पदस्य टेरेत्युक्ते यावन्ति
वाक्ये पदानि तावतां टेः प्लुतः प्रसज्येत । वाक्यस्येत्युक्ते तु वाक्यस्य टिरस्यस्यैव
पदस्य सम्भवतीति न दोषः । टिग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्या अवश्येति परिभाषया
अचः इत्युपस्थितौ तस्य वाक्यविशेषणत्वात् तदन्तविधौ अजन्तस्य वाक्यस्येत्यर्थ
स्ति अलोऽन्वयपरिभाषया वाक्यान्तस्याचः प्लुत इति पर्यवसानात् ग्रामं गच्छा-
मिच्छित् इत्यादिहलन्तवाक्येषु प्लुतो न स्यात् । टिग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादेव टिना
अचो विशेषणात् टेरेवयवस्याचः प्लुत इत्यर्थो लभ्यत इति न दोष इति भाष्ये
स्पष्टम् । इत्यधिकृत्येति । प्लुतविधय आरभ्यन्त इति शेषः । प्रत्यभिवादेऽशूद्धे । वाक्यस्य
टेः प्लुतः उवाच इत्यधिकृतम् । अशूद्ध इति च्छेदः । न शूद्धः अशूद्धः द्विजातिः
तद्विषयः प्रत्यभिवाद्ः विधिवत् अभिवाद्यमान प्रति विधिवद्भाषावचनम् । भावे
शब्दः । अस्मिन् प्रत्यभिवादे विषये यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । स चोदात्त
इत्यर्थः ।

अभिवाद्विधिमाह—आपस्तम्बः—'दृत्तिग्न वाहु श्राद्धम प्रसार्य ब्राह्मणोऽन्ति
वावयीत, हरःसमं राजन्यः, मध्यसमं वैश्यः, नीचं शूद्र ।' 'प्राञ्जलिः' इति ।
'तिष्ठन् प्रातरभिवाद्मभिवाद्वावयीतासवहं भोः' इति च । अस्माविति स्वनामनिर्देशा
ऽभिमतः । 'देवत्वाऽह भोः' इति अवन् अभिवाद्य आशीर्वाचने अभिवाद्गीत
वक्तव्यत्वेन विज्ञापयेत् । ततश्च यथावत् वाचिणं वाहुं प्रसार्य 'अभिवाद्ये देवत्वाऽहं
भोः' इति ब्रवीदित्यर्थः । अयमभिवादनप्रकारः ।

स्यात्, स बोदात् । अभिवाद्ये देवदत्तोऽहम् भोः । आयुष्मान् भव देवदत्त ३ ।
 'स्त्रियां न' (वा ४८६४) । अभिवाद्ये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि । नाम
 गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवाद्वाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह आयुष्मानेषि ।
 'भोरान्न्यनिशा वेति त्रच्यम्' । (वा ४८६५) आयुष्मानेषि भोः ३ । आयुष्माने-

प्रत्यभिवादनप्रकारस्तु मनुजा हर्षितः—

'आयुष्मान् भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽभिवाद्येने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोऽपरः प्लुतः ॥' इति ।

अत्र 'नाम्नोऽन्ते' इति वचनाद् 'आयुष्मान् भव सौम्येत्पनन्तरमभिवाद्यमानस्य
 नाम (आयुष्यन्तं प्रयोक्तव्यम्' इति स्मृत्यन्तरसिद्धमनुगृहीतं भवति । अस्य नाम्नः
 अन्ते अकारश्च वाच्यः प्रयोक्तव्यः । तस्माद्कारात् पूर्वोऽपरः पूर्वः अच् प्लुतः प्रयो-
 क्तव्य इत्यर्थः । एवं च आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ इति प्रत्यभिवाद्वाक्यं
 सम्पन्नमिति क्षितिः । अभिवाद्ये देवदत्तोऽहमिति अभिवाद्वाक्यप्रदर्शनम् । भोः
 इत्यस्याप्युपलक्षणम् । आयुष्मान् भव देवदत्त ३ इति प्रत्यभिवाद्वाक्यप्रदर्शनम् ।
 अभिवाद्ये इत्यस्य अभिवाद्वाक्यीर्षधनं वक्तव्यत्वेन विश्वापयामीत्यर्थः । भयेत्य-
 नन्तरं सौम्यहास्येन देवदत्त इत्यन्तरमकारस्याप्युपलक्षणम् । अत्र देवदत्तस्यैव
 तकाराद्कारस्य प्लुतः । आयुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात् सम्बोद्धनविशेषभावात् । अत्र
 प्रत्यभिवाद्वाक्ये शार्मानं ब्राह्मणस्येत्यादि न भवति, एषोऽप्रगृह्यत्येति सूत्रे शार्मा-
 दिशाब्दं विना केवलस्य नाम्नो भाष्ये उदाहरणाद् उक्तमन्वादिस्तुतिविरोधात् ।
 अशूद्र इति किम् ? 'कुलस्यसि तुपञ्चक' इति भाष्यम् । एवञ्च शूद्रविषये आयुष्मान्
 भवेति न प्रयोक्तव्यमिति गम्यते । 'अशूद्रस्यसूपकेष्विति वक्तव्यम्' इति वार्ति-
 कम् । शूद्रविषये एव प्लुतप्रतिषेधो न भवति, किंतु शूद्रत्वस्य स्त्रीविषये असूयकवि-
 पयेऽपि प्लुतप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र शूद्रविषये उदाहृतम् । स्त्री-
 विषये वार्तिकं विमर्शयार्थतः सङ्गृह्णाति—स्त्रियां नेति । स्त्रीविषयकप्रत्यभिवाद्वाक्ये
 उक्तो विधिर्न भवतीत्यर्थः । अभिवाद्ये गार्ग्यहमिति अभिवादनवाक्यप्रदर्शनम् ।
 आयुष्मती भव गार्गीति प्रत्यभिवाद्वाक्यम्, अत्र न प्लुतः । असूयके तु उदाहरणं
 भाष्ये स्फुटम् । यद्यपि गार्गीति नाम न भवति, किं तु गोत्रमेव, तथापि भाष्ये
 गार्गीशब्दोदाहरणादेव अभिवाद्यप्रत्यभिवाद्वाक्ययोर्नाम्नो गोत्रस्य च विकल्पः ।
 तथाह—नाम गोत्रं वेति । अत्र नामशब्देन हाद्योऽहनि पिता नाम कुर्यादिति विहितं
 नामैव गृह्यते । अत एव आयुष्मान् भव इच्छिन्नित्यादौ प्लुतो नेति भाष्ये स्पष्टम् ।
 नाम गोत्रं वेति परिगणनस्य प्रयोजनमाह—नेवेति । आयुष्मानेवीति । अस्तेस्सिप-
 दिः, स्वसोरित्येवं, हेर्षिः । शसोरल्लोपः । अत्र अकाराधिकारस्य न प्लुतः, अना-

धीन्द्रवर्मन् । आयुष्मानेधीन्द्र पाकित ३ ॥ ९५ दूराद्भूते च ८।२।८६॥ दूरा-
सम्बोधने महाकर्म तस्य देः प्लुतः स्यात् । सकृन्निष देवदत्त ३ ॥ ९६ हैह्येप्र-
योगे हैह्ययोः ८।२।८५॥ एतयोः प्रयोगे दूराद्भूते महाकर्म तत्र हैह्योरेव प्लुतः
स्यात् । हे ३ राम । राम है ३ ॥ ९७ गुरोरनुतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्रा-
चाम् ८।२।८६॥ दूराद्भूते महाकर्म तस्य ऋद्धिजनस्थानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः

मत्वाद्गोब्रह्मणश्च । मोरान्वयिषाम् । मोरशब्दस्य राजन्वयैश्वर्याचकनाम्बोश्च देः
प्लुतो वा स्वादिति वक्ष्यमिष्यर्थः । मोरशब्दस्य अप्राप्ते हतसोस्तु नामत्वात्
प्राप्ते विभाषेयम् । तत्र मोरशब्दे षष्ठा—आयुष्मानेधि द्व-
दत्त भोः इति भाष्यम् । अत एव प्रत्यभिवाङ्मवाक्यान्ते भास्वोऽप्यन्तरं मोरशब्दस्य
भवशब्देन पृथिव्यादस्य च प्रयोगात्कल्पा गम्यते । राजन्वये षष्ठा—आयुष्मानेधि
इन्द्रवर्मन्, इन्द्रवर्मन् । वैश्य यथा—आयुष्मानेधि इन्द्रपालित ३, इन्द्रपालित
इति भाष्यम् । अत एव भाष्यात् प्रत्यभिवाङ्मवाक्ये क्षमन्तिं ब्राह्मणस्य, क्षमन्तिं
चन्द्रियस्य, पाकितान्तं वैश्यस्येति विधयोऽपि प्रवर्तन्त इति गम्यते । वक्ष्यमा-
मन्वाङ्मिच्छुतिविरोधाद्विकल्पः । अस्य भाष्ये अपर आहोयुक्त्वा प्रत्यभिवादे
सर्वस्यैव नाम्ना मोरशब्द आदेशो वक्ष्य इति पठित्वा आयुष्मानेधि भोः ह्य-
तावदेव सर्वत्र प्रत्यभिवाङ्मवाङ्ममिच्छुत्म् ।

दूराद्भूते च । अत्र प्रवेशे स्थितस्य प्रथमोषधारितं शब्दं धोषधप्रानो ज शृणोति
किं स्वधिकं प्रथमोषेषते तद् धूरम्, हूतभाह्वानं भावे कः । तच्च सप्तोषधनिह
क्षिप्तम् । वाक्यस्य देः प्लुत उदात्त इत्यधिकृतम् । तदाह—दूरात्सम्बोधने प्रत्या-
दिना । यद्धि तु आह्वानमेवात्र विवक्षितं स्यात्, तर्हि पाहि देवदत्तस्यार्वा आह्वानवाच-
कपदे सत्येष स्यात् । सप्तोषधनपरत्वे तु तदुच्यन्नापि भक्ततीत्यभिप्रेत्योवाहरनि—
सकृन्निषि । हैह्येप्रयोगे । है हं ह्यस्यव्यये सम्बोधनद्योतके । तयोः प्रयोगे हैह्ययोः प्लुतः
स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण गुरोरनुत इत्यनेन च सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य निष्प्रार्थ-
मिति व्याकष्टे—हैह्योरेवेति । हैह्योरेवेति निष्प्रार्थमिति भावः । पाहि है ३ राम,
पाहि हे ३ रामेत्यत्र हैह्योरेव प्लुतः, अ तु गुरोरनुत इत्यन्त्यस्यापीमेतत् हैह्योरि-
त्यनेन लभ्यत इति यावत् । प्रयोगप्रत्यूनाभावे वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् राम है ३
राम है ३ इत्यत्रैव स्यात् । अतः प्रयोगप्रत्यूनाभावे वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् राम है ३
भवति । गुरोरनुतोऽनन्त्यस्य । दूराद्भूते चेत्यनुवर्तते । वाक्यस्य देः प्लुत उदात्तः
धिकृतम् । दूरात् सम्बोधने महाकर्म तत्र सम्बोधयमानवाचकं अत् पक्षं तद्वद्
शकारनिष्प्रम अनन्त्यस्य गुरोः प्लुतः स्यात् । अन्त्यस्य तु गुरोरगुरोश्च स्वा
देः अपिना समुच्चयात् । तत्राह—दूरादित्यादिना । देशवदन्त्यादिषु सर्वत्र पृहीति

स्यात् । देवदत्त । देवदत्त । देवदत्त ३ । 'गुरोः' किम् । वकारात्परस्याकारस्य
 माभूत् । 'अनृतः' किम् । कृष्ण ३ । एकैकप्रहणं पर्यायार्थम् । इह 'प्राचाम्' इति
 योगो विभज्यते । तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते ॥ ९८ अप्लुतवदुपस्थिते ६।१।
 १२० ॥ उपस्थितोऽनार्थ इति शब्दः, तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति (अप्लुत-
 कार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः) । सुरलोक ३ इति-सुरलोकेति । 'वत्' किम् । अप्लुत
 इत्युक्त्वाप्लुत एव विधीयेत प्लुतश्च निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुत
 स्य श्रवणं न स्यात् । अग्नी ३ इति ॥ ९९ ईश्वरकर्मणस्य ६।१।१३० ॥

प्रागप्याहर्तव्यः । अन्यथा एकतिङ् वाक्यमिति वाक्यत्वानुपपत्तेः । पर्यायार्थमिति ।
 अन्यथा सवर्णां गुरुणा युगपत् प्लुतः स्यादिति भावः । इह प्राचामिति । गुरारनृतो-
 ऽनस्यस्थाप्येकैकस्येकं प्राचामित्यन्यत् । अत्र प्लुत इत्येव अनुवर्तते । प्राचो मते
 प्लुतः स्यात्, नाभ्यमते इति फलति । ततः किमिष्यत् आह—तेनेति । एवं च 'सर्वः
 प्लुतः साहसमनिष्कृता विभाषा वक्तव्यः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः । प्लुत-
 शास्त्रस्यागामकं साहसमनिष्कृत्येत्यर्थः । प्लुतशास्त्रेषु शब्दाज्जाड्यं विहायेति यावत् ।

अप्लुतवत् । किमिदमुपस्थितं नाम ? अनार्थमिति कृष्णमिति भाष्यम् । अवैदिकः
 इतिशब्द इत्यर्थः । प्लुत इत्यध्याहार्यम् । अवैदिके इतिशब्दे परे प्लुतः अप्लुतवत्
 स्यादिति फलति । तदाह—उपस्थितोऽनार्थ इत्यादिना । अप्लुतवद्भाष्यस्य प्रयोजनमाह-
 प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीति । अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीति पाठान्तरम् ।
 सुरलोकश्च इतीति । तैत्तिरीये सुरलोकश्च इति प्लुतान्तो मन्त्रः पठितः । पक्षकाले अवग्रहे
 सस्मात् परतः इतिशब्द पक्षकाराः पठन्ति । तत्र सुरलोकश्च इति इति स्थिते अप्लुत-
 वद्भावेन प्रकृतिभावाभावे सति आद्गुणे सुरलोकतीति भवति । अत्र इतिशब्दः पक्ष-
 कारप्रक्षिप्तत्वावर्तिकाः । तत्रैव सुरलोकेति इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितम् । पक्षकारास्तु
 सुरलोकश्च इति सुरलोकश्च इति इत्येव अवगृह्णन्ति । तदपि संहिताया अविवक्षित-
 त्वाच्चिदाहम् । सहितायामेव यणादिसन्धिविधानात् । वतिकमिति । अप्लुतवद्विषयत्र
 वद्ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । उत्तरमाह—अप्लुत इत्युक्त इत्यादिना । वद्ग्रहणं
 विहाय अप्लुत उपस्थित इत्युक्ते प्लुतस्य स्थाने अप्लुत एव विधीयेत । अतः प्लुत
 एव निवर्तते । ततश्च अत्रादे इत्यत्र सर्वोपनप्रथमाद्विषयानन्तर्यानुकरणे प्रगृह्य
 ईकारः त्रिमात्रो न श्रूयते । वत्करणे तु प्लुतकार्यस्य प्रकृतिभावस्यैव निवृत्तिर्गम्यते
 न तु प्लुतस्यापीति नाहदोषः इत्यर्थः । ईश्वरकर्मणस्य । ईश्व इति प्लुतस्य ह्युपप्रथ-
 माविभक्तिको निर्देशः । उपस्थित इत्यश्वरित्वाग्निवृत्तम् । अप्लुतवद्विषयानुवर्तते ।

ईकारः प्लुतोऽपि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । चिनु हि इ इति—चिनु हीति । चिनु हि इ इदम्—चिनु हीदम् । उभयत्र विभाषेयम् । १०० ईदूदेवृद्विवचनं प्रगृह्यम् १ । १ । ११ । ईदूदेदन्तं द्विवचनं गृह्यत्कञ्च स्यात् । हरी एतौ । विष्णु इमी । गङ्गा अमू । पचेते इमी । 'मणीवोऽद्रस्य कञ्चेते प्रियौ वत्सतरो मम' इत्यत्र त्रिवार्ये वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः । १०१ अदसो मात् १।१२। अस्मा-

हको यणच्चीत्यतः अचोऽथनुषन्ते । चाक्रवर्मणमुगेर्मते ईकारः अथि परे अप्लुतवज्ज-
वति, न वच्यमत इत्यर्थः । तदाह—प्लुतोऽपि परेऽप्लुतवद्देति । चिनु हि इ इति ।
किं मया कर्तव्यमिति पृष्टस्त्वेवं प्रतिवचनम् । चिनु इति लोडन्तम् । उतश्च प्रत्यया-
चित्ति हेर्लुक् । हि इति श्वस्ययम् । 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः' इति प्लुतः । चिनु
इत्यतः प्राक् देशदत्तेत्यध्याहार्यम् । इदमिति तु वाक्यान्तरस्यम्, न तु चिनु इत्येतेन
एकवाक्यतामापन्नम् । अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् हि शब्दे इकारस्य प्लुतो
न स्यात् । उभयत्रेते । इतिशब्दे परतो नित्यतया प्राप्ते, तद्वन्मत्र अप्राप्ते चारम्भा-
नुभयत्र विभाषेयमित्यर्थः । विभाषाशब्दस्तु अन्वयमिति न अमित्ययम्, न वेति
विभाषायामिति आप्यप्रयोगात् । विभाष्यते विकाशयत इति विभाषा । 'गुरोश्च
हलः' इत्यप्रत्ययः । टाप् ।

ईदूदेद्विवचनम् । ईश्च ऊश्च एच्चेति समाहारङ्गन्तः । ईदूदेविति द्विवचनविशेषण-
त्वात्तदन्तविधिः । द्विवचनमित्यनेन तु प्रत्ययत्वेऽपि न तदन्तं गृह्यते, संज्ञाविधौ
प्रत्ययग्रहणे तद्वन्तग्रहणं नास्तीति तन्निषेधात् । तदाह—ईदूदेदन्तमित्यादिना । हरी
एताविति । अत्र ईकारस्य पराविवशवाश्रयणात् द्विवचनत्वम् । प्रगृह्यत्वे सति प्लुतप्र-
गृह्या इति प्रकृतिभावात् यण । विष्णु इमावित्यत्राप्येवम् । गङ्गा अमू इत्यत्र तु अध्या
देशो न भवति । ईदूदेदन्तमिति तदन्तविधेः प्रयोजनं दर्शयितुमाह पचेते इत्याविति ।
तद्वन्तविध्यभावे ईदूदेदात्मकं द्विवचनं प्रगृह्यामिति कथ्येत । एवं सति पचेते इत्यत्र
हते इति द्विवचनस्य एदूपत्वाभावात् प्रगृह्यात्वं न स्यादिति भावः । ईदूदेदन्तं यद्व-
द्विवचनान्तामिति व्याख्याने तु कुमार्योरंगार कुमारांगारमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् ।
ईदूदेदन्तं द्विवचनमिति व्याख्याने तु नातिप्रसङ्गः, ओसो द्विवचनस्य ईदूदेदन्तत्वा-
भावात् । ननु 'मणीवोऽद्रस्य कञ्चेते प्रियौ वत्सतरो मम' इति भारतश्लोके मणा इवेति
ईकारस्य प्रगृह्यत्वे सति प्रकृतिभावे सवर्णदीर्घो न स्यादित्यत आह—मणीवाऽद्रस्यत्या
दिना । 'व प्रचेतसि जानीयाविवार्ये च तद्व्ययम् ।' इति मेदिनी । 'व वा यथा तथै-
वैवं साम्ये' इत्यमरः ।

अदसो मात् । अदस इत्यवयवपठौ । अदशब्दावयवान्मकारादित्यर्थः । इदूदिति

त्पराधीकृती प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावम् ज्ञायाते । 'मात्' किम् ।
अमुकेऽत्र । अग्रति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते । १०२ श्लो १ । १ । १३ । अयं

अस्मात् पराविति । अदृशब्दाद्यद्यमकारात् पराविश्यर्थः । इदिति मानुवर्तते, अदृ-
शब्दे मकारात् परस्य प्रकारस्यासम्भवात् । द्विवचनमित्यपि मानुवर्तते, अदृशब्दे
मकारात् परस्य ईकारस्य अमी इति बहुवचनत्वाद् ऊकारस्य च मकारात्परस्य तत्र
द्विवचनान्तेष्वेव सत्वेन व्यवस्थाभावात् । अमी ईशा इति । अदृशब्दाज्जसि त्यदा-
द्यात्वं पररूपत्वं असरशी भाव्गुणः, अदे इति स्थिते एकारस्य एत इदिति ईत्वं
वस्य च मत्वम्, अमी इति रूपम् । अत्र ईकारस्य द्विवचनात्त्वाभावात् पूर्वसूत्रेण प्रगृ-
ह्यासंज्ञा न प्राप्तेत्यनेन सा विधीयते । रामकृष्णावम् इति । पुंलिङ्गाद्वृशब्दात् प्रथमा-
द्विवचने औङि, त्यदाद्यात्वं, पररूपत्वं, वृद्धिरेचि, अदौ इति स्थिते, अदसोऽन्तेरित्यौ-
कारस्य ऊत्वम्, वस्य मत्वम् । अम् इति रूपम् । यद्यप्ययमूकारो द्विवचनं भवति-
तथापि पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यात्वे कर्तव्ये उरुमत्वयोरसिद्धतया वकारादौकारस्यैव शास्त्र-
दृष्ट्या सत्त्वात् पूर्वसूत्रेण तस्य प्रगृह्यात्वं न प्राप्तमित्यनेन विधीयते । अदसो आदिति
सूत्रं प्रति तु उरुमत्वे नासिद्धेः; आरम्भसामर्थ्यात् । पूर्वसूत्रस्य तु तत्र न सामर्थ्यम् ;
हरी एतौ, विष्णु इमामवित्यादौ चरितार्थत्वात् । स्त्रिभौ फले वा अम् आनाते इति
स्त्रीलिङ्गे नपुंसकलिङ्गञ्च अदृशब्दो मात्रोदाहरणम् । तथा हि स्त्रीलिङ्गाद्वृशब्दात्
औङि, त्यदाद्यात्वे, पररूपत्वे, टापि, औङि आप इति स्त्रीभावे, आद्गुणे, अदे इति
स्थिते उरुमत्वयोरम् इति रूपम् । तथा नपुंसकलिङ्गात्समादौङि, त्यदाद्यात्वे, पररू-
पत्वे, नपुंसकाच्चेति स्त्रीभावे, आद्गुणे, उरुमत्वयोरम् इत्येव रूपम् । अत्र पूर्वसूत्रे-
णैव प्रगृह्यात्वं सिद्धम् । उरुमत्वयोरसिद्धत्वेऽप्येकारस्य द्विवचनस्य सत्त्वात् । अतः
पुंलिङ्ग एव अदृशब्दः अत्रोदाहरणमिति प्रदर्शयितुं रामकृष्णावित्युक्तम् । मान्किति
अदस इत्येव सूत्रमस्तु । माद्ग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । अमुकेऽत्रेति ।
'अव्ययसर्वनाम्नामकच्च प्राक्टेः' इत्यकृत् अदृशब्दाज्जसि, त्यदाद्यात्वं, पररूपत्वञ्च,
असरशी, भाव्गुणः, उरुमत्वे, अमुके इति रूपम् । अत्र एकारस्य प्रगृह्यात्वनिवृत्त्यर्थं
माद्ग्रहणम् । कृते च तस्मिन् एकारस्य स्मत्परत्वाभावाच्च प्रगृह्यात्वमिति भावः ।
नन्वेवमपि माद्ग्रहणं व्यर्थम्, एद्ग्रहणमनुवर्त्य ईकृतोरेवात्र प्रगृह्यात्वविधानाम्युप-
गमेन अामुके इत्यत्र प्रगृह्यात्वप्रसक्तेरेवाभावादित्यत आह-असतीति । अवसो मादित्यत्र
ईकृतेताम् एकसमासपदोपात्तानां मध्येईदूतोर्ह्वयोरनुवृत्तौप्तोऽप्यनुवृत्तिप्रसक्तौ माद्-
ग्रहणादेतोऽनुवृत्तिः प्रतिषेद्धा । माद्ग्रहणाभावे तु बाधकाभावादेतोऽप्यनुवृत्तिः स्यात् ।
ततश्च अमुक इत्यत्रापि एकारस्य प्रगृह्यात्वप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थं माद्ग्रहणम् । कृते तु
तस्मिन् एतोऽनुवृत्तिप्रतिषेधनादमुके इत्यत्र न प्रगृह्यात्वम् । तथा च एकाराननुवृत्ति-

प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । १०३ निपात एकाजनाच् १।१।१३ ॥
 एकोऽचिनपात आह्वयः प्रगृह्यः स्यात् । इ वित्तमे । इ वित्तै । इ इन्द्र ।
 उ उमेशः । अनाच् इत्युक्तेरङ्गिदाकारः प्रगृह्य एष । आ एवं नु मन्यसे । आ
 एवं किञ्च तत् । क्ति न प्रगृह्यः । ईषकुप्तां ओष्णम् । 'वाक्यस्मरणयोरङ्कित्' ।
 अन्यत्र 'ङ्कित्' इति विवेकः । १०४ औल् १ । १ । १५ ॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः
 स्यात् । अहो ईशाः । १०५ सम्बुद्धौ शाकश्यस्येताखनाब् १ । १ । १६ ॥

फलकं मादप्रहणमिति भावः । शे । एकपदं सूत्रम् । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । छन्दसीत्य-
 नुवृत्तौ 'सुपां सुलुकपूर्वसबर्णाच्छेद्याद्याजाल' इति विहितः शे इत्येकारान्त
 आदेशः । प्रगृह्यः स्वादित्यर्थः । तद्वाह—अयमिति । बोभादेश इत्यर्थः । अस्मे इति । अस्म
 भ्यमित्यर्थः । रयसः शे आदेशः । लशकतद्वित इति, वाकार इव, शेषे छोपः, अस्मे-
 इति रूपम् । अद्विषधनत्वाद्वाप्राप्तौ वचनम् । यद्यपि धान्दसमिदं वैदिकप्रक्रियाया-
 नेव निबन्धम्, तथापि अस्मे इति श्चे इति इत्यथोद्धमहे लोकार्थत्वस्यापि सखाविह
 तन्निबन्धनम्, पदपाठस्याधुनिकत्वात् ।

निपात एकाच् । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । पुंलिङ्गतया च विपरिणम्यते । एकस्वासाव-
 रधेति कर्मधारयः । तद्वाह—एकोऽचित्प्रादिना । इ चिन्मये इति । इ इति चादित्याधि-
 पातः । स च आह्वयं वर्तत इत्यर्थः । इ इन्द्रः । उ उमेशः । इ इति उ इति निपातः
 सम्बोधने । उभयोरपि एकाश्वाङ्गिपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वाच्च सन्धिः । अनाङ्कित्यञ्च
 ङकारानुबन्धस्य प्रयोजनमाह—अनाङ्कित्युक्तेरिति । आ एवमिति । पूर्वप्रक्रान्तवाक्या-
 र्थस्य अन्यथास्वद्योतकोऽयमाकारः । पूर्वमित्थं नामस्थाः, ह्युर्नांत्वेवं मन्यसे इत्यर्थः
 आ एवमिति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः । इत्येभ्यत्रापि आकारस्य क्तिवाभावान्न
 पर्युदासः । क्तिविति । । क्ति आकारः प्रगृह्यो न भवति अनाङ्कित् पर्युदासादित्यर्थः ।
 ओष्णमिति । आ ङष्णमित्यत्र आकारस्य क्तिवात् प्रगृह्यत्वाभावे सति आवृणो ।
 अनु प्रयोगवशात् ङकारस्याश्रवणाविशेषात् क्तिङ्किङ्कित्कः कथमित्यत आह—
 वाक्येति । प्रक्रान्तवाक्यार्थस्थान्यथास्वे स्मरणे च अङ्कित् । अन्यत्र । ईषदाथर्थं गम्ये
 क्तिङ्कित् । विवेकः—भेदोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । तथा च भाष्यम्—

'इपदर्थं क्रियायोगे मर्यादाभिदिधौ च यः ।

एतमातं कितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङ्कित्' ॥ इति ।

एकः अन् यस्येति बहुव्रीहिस्तु नाश्रितः । तथा सति प्रेवमित्याशावतिप्रसङ्गात् ।
 ओप । निपात इत्यनुवर्तते । ओदिति तस्य विशेषणम् । अतश्चतुस्तद्विधिः । प्रगृह्य-
 मित्यनुवर्तते । पुंलिङ्गतया च विपरिणम्यते । तद्वाह—ओदन्त इत्यादिना । अहो ईशा

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिक इतौ परे । विष्णो इति विष्ण इति विष्णविति । अनाघे इति किम् । ब्रह्मवन्धवित्यब्रवीत् । १०६ उजः १ । १ । १७ ॥ उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति-विति । १०७ ऊँ १ । १ । १८ ॥ उज इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा ऋत् । ऊँ इति-विति । १०८ मय उजो घो वा ८ । ३ । ३३ ॥ मयः परस्य उजो घो वा स्याद्वि । किमु उक्तम् , किमुक्तम् । उच्चासिद्ध्याञ्जुस्वारः । १०९ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १ । १ । १९ ॥

इति । अनेकाक्षवाच पूर्वसूत्रेण अप्राप्तौ वचनम् । मन्मुदो शक्यस्य । सम्बुद्धाविति निमित्तसप्तमी ओहित्यनुवृत्तेन अन्वेति । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते, सुंङ्गितया च विपरिणम्यते । श्रुतिर्विश्रः, तदुक्तमुपिणेश्यादौ तथा दर्शनात् । श्रुतौ भवः आर्षः, न आर्षः । अनाघः, अघैदिके इति छन्दे परत इत्यर्थः । शाकश्यप्रहणाद्विकल्पः । तदाह—सम्बुद्धिनिमित्तक इत्यादिना । विष्णो इतीति । अत्र आकारः ह्रस्वस्य गुण इति सम्बुद्धिनिमित्तकः । अत्र ओदन्तस्येऽपि निपातत्वाभावात्प्राप्ते त्रिभाषेयम् । विष्णवितितीति प्रगृह्यत्वाभावे रूपम् ।

उज. एकपक्ष सूत्रम् । शाकश्यस्य इतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते । उ इति अत्र उकारः निपातः । तस्य इति शब्दे परे शाकश्यमते प्रगृह्यसंज्ञा स्यादित्यर्थः । तदाह—उज इतौ वा प्रागुक्तमिति । पूर्वोक्त प्रगृह्यत्वमित्यर्थः । उ इति विति । निपात एकाजिति नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । प्रगृह्यावपक्षे प्रकृतिभावे प्रथम रूपम् । तदभावपक्षे घणादेशे द्वितीयं रूपम् । ऊँ इदपक्षरूपदं सूत्रम् । ऊँ इति दीर्घस्य अनुनासिकस्य उकारस्य लुप्तमथमाविभक्तिकस्य निर्देशः । उज इत्यनुवर्तने इतौ शाकश्यस्य प्रगृह्यमिति च । तदाह—उज इत्यादिना । ऊँ इतीति । उक्तविधे उकारादेशे रूपम् । प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः । एतदादेशेनाभावात् पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे सति उ इतीति रूपम् । प्रगृह्यत्वस्याप्यभावे सति घणादेशो वितितीति रूपमिति त्रीणि रूपाणि क्लितानि । तत्रैवम् उज ऊँ इत्येकमेव सूत्रं विभज्य व्याख्यातम् । एकसूत्रधे तु उजः इतौ परे ऊँ इत्यर्थः दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यत्वादेशः शाकश्यमते स्यात् । तदभावपक्षे तु 'निपात एकाश्' इति नित्यं प्रगृह्यत्वमित्येतावल्लभ्येत । ततश्च ऊँ इति उ इतीति पवद्वयमेव स्यात् । वितितीति रूपं न लभ्येत । अतो विभज्य व्याख्यातम् । मय उजो वा वा । मय इति पञ्चमः उज इति पछी, 'उजो ह्रस्वाद्वि' इत्यनः सन्धीश्चनुवर्तते । तदाह—मयः परस्येत्यादिना । किमुक्तमिति । किमु उक्तमिति स्थिते अकारावुकारस्य उजो 'निपात एकाश्' इति नित्यं प्रगृह्यत्वाद् प्रकृतिभावान् घणभावे प्राप्ते वाच्यत्वनिमित्तम् । ननु तर्हि ह्रस्वो घणचीत्यनन्तरमेव मय उजो वेति पठितव्यम् । घप्रहणाभावेन छाववात् त्रिपादां पाठे घप्रहणस्यापि कर्तव्यत्वेन गौरवादित्यस्य आह—वत्येति । यदि षष्ठस्य

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदृशान्तं प्रगृह्य स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तनू इति 'सुपां सुलुक्—' (स ३५६१) इति सप्तम्या लुक् । अर्थप्रहरणं किम् । वृत्तवर्धनान्तरोपमकृच्छान्ते मा भूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः । ११० अणोऽप्रगृ-

प्रथमे पादे ह्यको षण्णवीत्यत्रैव मय उजो षण्णवैशविकणपो विधीयेत, तर्हि किञ्चु-
क्तमित्यत्र मोऽनुस्वार इति मकारस्य वकारे परे अनुस्वारः स्यात् । त्रिपाद्यां वस्व-
विधौ तु तस्यासिद्धत्वाच्चानुस्वारः । त्रिपाद्यामनुस्वारविषयपेक्षया वस्वविधेः परस्वा-
विति भावः ।

ईदूती च । प्रगृह्यमित्यनुवर्तते । तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । शब्दस्व-
रूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिः । ईदूती च सप्तम्यावित्येव सिद्धे अर्थप्रहरणाद्यत्र सप्त-
म्या लुकि 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन प्रकृतेरेव सप्तम्यर्थे
पर्यवसानं तथाविश्वशमीदृशान्तयोगम्यते । तथा च सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नावीदृशान्तौ
शब्दौ प्रगृह्यौ स्त इत्युक्तार्थः । फलितमाह - सप्तम्यर्थे इत्यादिना । सोमो गौरी अधिश्रित
इति गौर्यामित्यर्थः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावाच्च षण् ।
वातपमीत्याविसप्तम्यन्तं तु नाशोदाहरणम् , तत्र सप्तम्या लुत्सत्वाभावेन प्रकृतेः सप्त-
म्यर्थे अप्रवृत्तेः । मामकी तनू इति । मामक्यां तन्वामित्यथा । सुपा सुलुगिति सप्तम्या
लुका प्रगृह्येभ्यः परत इतिशब्दप्रयोगस्य पदकारैरित्यमित्यत्वात् पदपाठे मामकी
इति तनू इतीत्यत्र प्रगृह्यात्वफल बोध्यम् । ननु 'ईदूती च सप्तम्याः' इत्येव सूत्र्य-
नाम् । पष्ठया च अर्थद्वारा सम्यग्बोधो विवक्ष्यताम् । नतश्च सप्तम्यर्थं विद्यमानमी-
दृशान्तमित्यर्थस्य अर्थप्रहरणं विनैव लाभादर्थप्रहरणं किमर्थमिति पृच्छन्ति— अर्थप्रहरणं
फामान कम्पे प्रयोजनावेश्यर्थः । किमित्यथवयम् । वृत्ताविति । अर्थप्रहरणसामर्थ्यात्
लुत्सप्तम्यन्तमात्रे पर्यवसन्नमित्यर्थो विवक्षितः । ततश्च समासवृत्तौ लुत्सप्तमीके
ईदृशान्तं (पूर्वपदे सप्तम्यर्थमतिरुद्धय उत्तरपदार्थे प्रवृत्ते सति प्रगृह्यसम्पन्ना न भवति ।
मा भूदिति । माह लुक् । सर्वलकारापवादः । वाप्यामश्वो वाप्यश्व इति । वाप्याम् अश्व
इति विग्रहे सुप्सुपौत समासे वाप्यश्व इति रूपमित्यर्थः । अत्र वाप्यामिनि सप्तम्या
अधिकरणस्यमवगतम् । तच्चाधिकरणकारकं क्रियापेक्षम् । तत्र वाप्यामश्वो वर्तते
हासि क्रियाध्याहारे वर्तमानाक्रियायां वाप्या अधिकरणात्वेन अश्वस्य कर्तृत्वेनान्वया-
त्तयोः परस्परमन्वयाभावात्सामर्थ्यात् समामो नोपपद्यते । वाप्यां विद्यमानोऽश्वः
इति विद्यमानपदस्याध्याहारेऽपि अश्वपदेनासामर्थ्यात् समासो न सम्भवति । अतः
वाप्यमित्यस्य वाप्यां विद्यमाने अश्वे लक्षणया प्रवृत्तिं पुरस्कृत्य समासो वक्तव्यः ।
एवं च समासे लुत्सप्तमीकस्य वापोशब्दस्य सप्तम्यर्थमतिरुद्धय तत्संसृष्टे आधेयभूते
अश्वेऽपि प्रवृत्तेः सप्तम्यर्थमात्रविश्रान्त्यभावाच्च प्रगृह्यात्वमिति भावः । अगोऽप्रगृह्यस्य ।

हस्यानुनासिकः ८।४।५७॥ अग्रगृह्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधि
दधि । 'अग्रगृह्यास्य' किम् । अग्नी ।

॥ इत्यन्धौ प्रकृतिभावप्रकरणम् ॥

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

१११ स्तोः श्चुना श्चुः ८ । ४ । ४० ॥ सकारतवर्गयोः शकारश्चवर्गाभ्यां
योगे शकारश्चवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सञ्चित् । शाङ्गिञ्चय ।

वा अवसाने इत्यनुवर्तते । तदाह—अग्रगृह्येत्यादिना । अत्र अण् पूर्वणैव णकारेण
व्याख्यात्वात् । ततश्च कर्णुं इत्यत्र भाजुनासिकः । इत्यन्धोति । अस्यान्तरमिति,
सिद्धमनश्चाविति, कथमनश्चमिति न सूत्रवार्तिकभाष्यप्रयोगादेवजातीयस्थलेषु
असन्देहार्थं सन्ध्यभावोऽभ्यनुज्ञातः । अतोऽत्र कुत्वश्चुस्वयोरभावेऽपि न दोषः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितचित्तवित्तुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायाम् अन्धौ प्रकृतिभावप्रकरणं समाप्तम् ।

स्तोः श्चुना श्चुः । सूच तुश्चेति समाहारब्रह्मम् । पुंसवर्गम् । इवरेतरयोग-
ब्रह्मो वा । तथा सत्यैकवचनभार्षम् । एवं श्चुना श्चुरित्यत्रापि । श्चुनेति । सहाय
तृतीया । योगे इत्यध्याहार्यम् । ततश्च सहशाब्दयोगाभावेऽपि तदर्थस्य गम्यात्वात्त-
तीया युज्यते, अस्मादेव निर्वेत्तात् । तदाह—सकारतवर्गयोरित्यादिना । अत्र स्थान्या-
वेशाभां यथासङ्ख्यं भवति । ततश्च सकारस्स शकारः, तवर्गस्य चवर्गः । सत्रापि त य
व च नानां क्रमेण च छ अ झ ञ इति फलितम् । त य व च नेत्यादिक्रमस्याप्यना-
विकोकसिद्धत्वात् । श्चुना योगे इत्यत्र न यथासङ्ख्यमित्युत्तरसूत्रे वच्यते । ततश्च
सकारस्य तवर्गस्य शकारेण चवर्गेण च यथासम्भवं योगे श्चुस्वं भवति । हरिश्शेते
इति । हरिस् शेते इति स्थिते, शकारेण योगात् सकारस्य शकारः । 'श्चुना योगे
इत्यत्र न यथासङ्ख्यं'मित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य चकारयोगेऽप्युदाहरति—
रामश्चिनोतीति । रामस् चिनोतीति स्थिते, चवर्गयोगात् सकारस्य शकारः । क्षुना योगे
इत्यत्रापि यथासंख्याभेदे तु इह सकारस्य शकारयोगामावात् शकारो न स्यादिति
भावः । सञ्चित् इति स्थिते, श्चुस्वस्यासिद्धत्वात् जश्चनेन तकारस्य
वृत्ते, तस्य श्चुत्वेन शकारे, हरिश्चेति चत्वेन तस्य चकारे च रूपम् । शाङ्गिञ्चयेति

११२ शास्त्रं टा॥४४॥ शास्त्रपरस्य तवर्गस्य रज्जुत्वं न स्यात् । विरनः, प्रश्न
११३ घुना ष्टुः ८ । ४ । ४१ ॥ स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामषष्ठ
रामश्लोके । पेष्टा । तद्दीका । चक्रिण्ठौकसे । ११४ न पदान्ताद्गोरन
८ । ४ । ४२ ॥ 'अनाम्' इति लुप्तपञ्चमं पदम् । पदान्ताद्गवर्गात्परस्यानामः स
ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । 'पदान्तात्' किम् । ईद्रे । 'दोः' किम् स

स्थिते, चवर्गयोगात् नकारस्य रज्जुत्वं अकारः । शास्त्रं । न पदान्तादिति पूर्वसू-
नेत्यनुवर्तते । स्तोः रज्जुना रज्जुरित्यस्यः तोरिति, सुरिति चानुवर्तते । न तु सप्त
शकारश्च । शादिति विषयोपेक्षणी । परस्येत्थेष्याहाप्यम् । तद्वाह—शास्त्रस्त्वेत्यादि
विघ्न इति । विच्छ्रु गतौ । 'षज्ज षाच षत विच्छ्रु प्रच्छ्रु रचो नञ्' इति नञ् ।
रज्जु' इति छस्य शाः । क्तिवाङ्गुणः । अत्र शकारयोगात् तवर्गीयनकारस्य रज्जु-
अकारे प्राप्ते निषेधः । पूर्वसूत्रे रज्जुना योगे ह्यत्रापि यथासङ्गुणाश्रयणे तु इह तत्र
षस्य मस्य घुना योगाभावेन चुरस्यस्याप्रसक्ततया तद्विषयो व्यर्थः स्यात् । प
अस्मादेव निषेधात् पूर्वसूत्रे रज्जुना योगे ह्यत्र न यथासङ्गुणाश्रयणमिति विज्ञाप-
प्रहन इति । प्रच्छ्रु ज्ञीप्सायाम् । पूर्ववत् नञादि । अत्र 'प्रहिव्या' इति सप्रस-
न । 'प्रने आसन्नकाले' इत्यादिनिर्देशात् । अत्र वर्गपञ्चमार्गं नासिकास्थाना
क्येऽपि तत्तद्गर्ग्यैरहितं सावर्ण्यमिति तुल्यस्यास्यसूत्रे अवोचाम । ष्टुना ष्टुः । स्तं
त्यनुवर्तते । तद्वाह—स्तोरिति । अत्रापि स्थान्वादेशानां यथासङ्गुणम् । न तु ष्टुः
ह्यत्र । रामषष्ठ इति । रामस् षष्ठ इति स्थिते षकारयोगात् । सस्य ष्टुत्वेन ।
अत्रापि घुना योग ह्यत्र न यथासङ्गुणमित्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुं सकारस्य ट
योगेऽपि तद्वाहरति—रामश्लोक इति । टीक गतौ । तद्दीकेति । तस्य टीकेति विभ्र-
तत् टीका इति स्थिते द्रुत्वेन तस्य ङखे चत्वंम् । चक्रिण्ठौकस इति । षौक गतौ चा
कौकसे इति स्थिते टवर्गयोगाद् नस्य द्रुत्वेन ङखम् ।

न पदान्तात् । अनामिति तोरित्यस्य विशेषणम् । ननु निश्चयिभक्तिरमेतर
तद्विशेषणमित्यत आह—अनामिति लुप्तपञ्चीकमिति । नामवचनभिन्नस्येत्थर्थः । स्तोः
त्यनुवर्तते । तद्वाह—पदान्तादित्यादिना । ईद्रे इति । 'ईद्रे स्तुतौ' आत्मनेपदी । ईद्रे
इति स्थिते, खरि चेति ङस्य चत्वंम्, ततः परस्य तकारस्य द्रुत्वम् । तस्य टव-
परस्येऽपि पदान्तात् परस्वाभावाद् न द्रुत्वनिषेधः । सपिष्टमिति । सपिष् तमम् ।
स्थिते 'स्वादिष्वसर्वानामस्थाने' इति अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य वा । पदस्था
षकारस्य पदान्तात्प्राप्तः परस्य तकारस्य द्रुत्वनिषेधो न भवति, पदान्ताद्गवर्गात्
स्वाभावात् । न च षकारस्य 'स्रलाञ्जशोऽन्ते' इति अश्वेन ङकारे सति तकार

द्वमम् । 'अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्' (वा ५०१६) । षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्ग्यः ॥ ११५ तोः षि ८ । ४ । ४३ ॥ तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्धच्छ । 'जकां जशोऽन्ते' (सू ८४) । बागीशः । चिहूपम् । ११६ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८।४।४५ ॥ यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः—एनद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरियं रेफे प्रवर्तते । चतुर्मुखः । 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा

द्वोः परत्वात् द्वस्वनिषेधः स्याद्वेति वाच्यम् । 'इत्स्वात्सौ तद्धिते' इति षत्वस्यासिद्धत्वेन जश्वाभावात् । इह आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं तु न भवति, 'अपदान्तस्य मूर्धन्धः' इत्यधिकारात् । अनाम्नवति । ष्टुत्वप्रतिषेधे नाम एव पर्युदासो न भवति, किन्तु नवतिनगरीशब्दावबन्धनकारस्यापि पर्युदासो षकण्य इत्यर्थः । षण्णामिति । षष्णामिति स्थिते 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदान्तत्वात् षस्य जश्वेन षकारे प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इति तस्य णकारः । अत्र तवर्गयोगाद् नकारस्य द्वस्वम् । न पदान्तादिति निषेधस्तु न, अनामिति पर्युदासात् । षण्णवतिरिति । षड्विक्रान्नवतिरिति विग्रहः । अत्रापि नकारस्य न द्वस्वनिषेधः, नवतिशब्दास्यापि पर्युदासात् षण्णगर्ग्य इति । पृथक् पदे । न तु कर्मधारयः; 'विक्रान्त्ये संज्ञायाम्' इति नियमात् । अत्रापि न पदान्तादिति नगरीशब्दे नकारस्य द्वस्वनिषेधो न भवति, नगरीशब्दस्यापि पर्युदासात् । तोः षि । ष्टुरिति नेति आज्ञवर्तते । तदाह तवर्गस्येति । सन्धच्छ इति । अत्र नकारस्य षकारयोगात् द्वस्वं प्राप्तं निषिध्यते । अस्मादेव ज्ञापकात् ष्टुना ष्टुरित्यत्र ष्टुना योगे इत्यत्र यथासङ्ग्यं नेति विज्ञायते । 'सलाञ्छशोऽन्ते' इत्यहसन्धिनिरूपणे प्रसङ्गात्पुण्यस्तम् । ह्रस्वन्धिप्रस्तावे पुनस्तदुपस्थासः ।

यरोऽनुनासिके । न पदान्ताद्वोरित्यतः पदान्तादित्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते । तदाह—यरः पदान्तत्वेति । एतन्मुरारिरिति कर्मधारयः । एतद् मुरारिरिति स्थिते इत्य अनुनासिको नकारः वन्तस्थानसाम्यात् स्पृष्टप्रयत्नसाम्याच्च । ननु चतुर्मुख इत्यत्रापि रेफस्य अनुनासिको णकारः स्यात्, रेफणकारयोः स्पृष्टेष्वस्पृष्टप्रयत्नभेदेऽपि मूर्धस्थानान्तर्धावित्यत आह—स्थानेदिति । एतन्मुरारिरित्यादौ स्थानतः प्रथमतस्तान्तरतमे स्पर्शे चरितार्थं लक्ष्यप्रयोजनोऽप्यनुनासिकविधिः स्थानमात्रेण आन्तर्यमाहाय रेफे न प्रवृत्तिमर्हतीत्यर्थः । 'यूनि लक्ष्ये तु युषतिर्जरेडे रमते कथम्' इति न्यायसिद्धिर्भाषः । प्रत्यये भाषायां नित्यम् । वार्तिकमेतत् । भाषा लौकिकप्रयोगः । तत्र प्रत्यये विद्यमाने अनुनासिके परतः प्रागुक्तोऽनुनासिको नित्यं

५०१७) तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि 'मदोदप्राः ककुग्रन्ता' इति ? यवादि (ग. २५०) गणे दकारनिपातनात् । ११७ तोलि ८ । ४ । ६० ॥ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वींलिखति । नकारस्यानुनासिको लकारः । ११८ उदाः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८ । ४ । ६१ ॥ उदः परवोः स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । 'आदेः परस्य' (सू ४४) । उत्पानम् । उत्तम्भनम् ,

भवतीत्यर्थः । तन्मात्रमिति । तत् प्रमाणं यस्य तत्तन्मात्रं 'प्रमाणे ह्यसत्त्वज्ञानमात्रम्' इति मात्रप्रत्ययः । चिन्मयमिति । 'नित्यं बृहन्नाराविभ्या' इत्यत्र नित्यमिति योगविभागात्तद्वृष्ये मचट् । कथं तर्हि । यदि प्रत्यये परे नित्यमनुनासिकः स्यात्, तदा 'मदोदप्राः ककुग्रन्त' इति कालिदासप्रयोगः कथमिदं भाष्येः । मनुप प्रत्ययत्वेन तस्मिन् परे दकारस्य अनुनासिकनकारावश्यकत्वात् इति भावः । परिहरति—यवादीति । यवादिगणे ककुग्रन्तद्वे दकारस्य निर्देशाच्च तस्यानुनासिकः । (यदि तत्र दकारस्य नकार एव इष्टः स्यात्, तर्हि नकारमेव लाघवाच्चिदेषोदिति भावः । तोलि । अनुस्वारस्य यथीत्यतः परसवर्णं ह्यनुवर्तते । तदाह—तवर्गस्येत्यादिना । उच्यते इति । तस्य लय इति विग्रहः । तत् लय इति स्थिते दस्य परसवर्णः परस्मिन्भूतलकारसवर्णो भवति । स च लकार एव, अन्यस्य तत्सावर्ण्याभावात् । नकारस्येति । विद्वींलिखतीत्यत्र विद्वान् लिखतीति स्थिते नकारस्य स्थानिनः अनुनासिकस्य परसवर्णो लकारो भवन् आन्तर्वादानुनासिक एव लकारो भवतीत्यर्थः ।

उदः स्थास्तम्भोः । 'अनुस्वारस्य यदि परसवर्णः' इत्यत्र समासनिविष्टमपि सवर्णप्रहणमिह निष्कृत्य सस्वधत्ते, एकदेशे स्वरितस्वप्रतिज्ञानात् । उद इति पञ्चमी । अतस्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया उदः परयोरिति लभ्यते । तदाह—उदः परयोरिति । पूर्वेति । पूर्वनिमित्तस्य उदो दकारस्य चः सवर्णः स आदेशः स्यादित्यर्थः । पूर्वसवर्णश्चायमलोऽन्त्यपरिभाषया स्थास्तम्भोरन्तादेशो न भवतीत्याह—आदेः परस्येति । अनया परिभाषया स्थास्तम्भोराद्यत्रयस्य सकारस्यैव भवतीत्यर्थः । उत्पानमिति । ष्टा गतिनिवृत्तौ । भावे ह्युट् । उत्तम्भनमिति । 'ष्टमि प्रतिष्टम्भे' भावे ह्युट् । स्तम्भु रोधने इति श्रुतिबौ निर्दिष्टः सौत्रो वा चातुः । स्थास्तम्भोरिति पूर्वार्थोपनिर्देशस्य उभयसाधारणत्वात् । ननु उक्त्वा स्थानमित्यत्र सकारस्य पूर्वसवर्णविधौ पूर्वनिमित्तं दकारः तत्सवर्णाच्च त य द् ध नाः पञ्चैव, दन्तस्थानमात्र्यात् एष्टम्पञ्जसाम्याच्च । न तु लृकारः सकारश्च । तयोः स्थानसाम्येऽपि विवृतप्रत्ययत्वात् । नापि लकारः ईधस्पृष्टत्वात् । एतत्तत्तिरिक्ताश्च सर्वे वर्णाः भिन्नस्थानकत्वाच्च दकारसवर्णाः । ततश्च पूर्वनिमित्तभूतदकारसवर्णाः त य द् ध नाः पञ्चापि सकारस्य प्राप्ताः । स्थानीभूतसकारेण दन्तस्थानत आन्तर्गस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात् । आभ्य-

अत्राचोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव यकारः । तस्य 'झरो झरि-' (सू ७१) इति पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु यकारस्यैव भ्रवणम् । न तु 'झरि च' (सू १२१) इति चत्वंम् ; चत्वं प्रति यकारस्याधिष्ठत्वात् । ११९ झयो होऽन्य-

न्तरप्रयत्नत आन्तर्यस्य च पञ्चस्वव्यभावात् । स्थानीभूतसकारस्य विद्वत्प्रयत्नत्वाद् प्लेषो च पञ्चानां स्पृष्टप्रयत्नत्वात् । अतोऽत्र बाह्यप्रयत्नत एवान्तर्यमावाप पञ्चस्व-
 न्यतमस्यवस्थामाह—अत्राचोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव यकार इति । अचोषस्ये-
 त्यनेन श्वासवतो विचारवत्त्वोत्प्रेक्ष्यमाणम् , समनियतत्वात् । स्थानीभूतस्तावद्
 सकारः अचोषश्वासविचारमहाप्राणात्मकयत्नवत्तुष्टयवान् । तस्य तद्य दृष्य नेषु प्रथम-
 सुतीक्ष्णपञ्चमा न भवन्ति, सेषामवप्राणत्वात् । नापि चतुर्थो भवति, तस्य चोषना-
 दसंवारयत्नकत्वात् । द्वितीयस्तु यकारः अचोषश्वासविचारमहाप्राणात्मकयत्नवत्तुष्टय-
 वान् । अतः स एव यकारः पूर्वनिमित्तभूतयकारसवर्णः सकारस्य भवतीत्यर्थः । एवं
 च उक्त्वा स्थानमिति विद्यते यकारस्य 'झरि च' इति चत्वं तकारे सकारस्य पूर्वसवर्णे
 यकारे उत्स्थानमित्येकतकारं द्विथकारं च रूपं सिद्धम् । एवम् उत्पत्तम्भनमित्यत्रापि
 योऽप्यम् । तत्र द्वितकारमेकयकारं चेति विशेषः । तस्येति । सकारादेशस्य धकारस्ये-
 त्यर्थः । एवं च प्रथमयकारस्य लोपपक्षे एकतकारमेकयकारं च रूपमिति भावः । ननु
 प्रथमयकारस्य लोपाभावपक्षे एकतकारं द्विथकारं च रूपमित्यनुपपद्यते । प्रथमयका-
 रस्य झरि चेति चत्वं सति द्वितकारमेकयकारमित्यापत्तेरित्यत आह—लोपाभावेति,
 अस्तिष्ठत्वादिति । झरि चेति सूत्रावेचया उक्त्वाः स्थादित्यस्य परत्वाविति भावः । उत्प-
 तम्भनमिति त्रितकारपाठस्तु प्रामादिकः, उक्तपक्रियाया उभयत्रापि साधारण्यात् ।
 केचित्तु 'न मुने' इत्यत्र नेति धोगविभागमभ्युपगम्य पूर्वसवर्णस्य यकारस्य चत्वं
 प्रत्यासिद्धत्वाभावाच्च उक्ततम्भनमिति त्रितकाररूपं कथञ्चित् साधयामासुः ।
 तत्तु मूलकृतो न सम्मतश्च, मूले उभयसाधारण्येनैव प्रक्रियानिरूपणात् । वस्तुतस्तु
 'वीर्षादाचार्याणाम्' इत्युत्तरम् अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः, वा पदान्तस्य, तोळि,
 उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य, झयो होऽन्यतरस्याम्, झरुञ्जोऽतीति षट्सूत्रीपाठोत्तरं झला-
 ञ्छ झलि, अभ्यासे चचं, झरि च, वाऽव वाने, अणाभ्रगृह्यस्यानुनासिकः, इति पञ्च-
 सूत्रीपाठ इति हलो यमामिति सूत्रस्थभाष्यसम्मतः सूत्रक्रमः । एवं च झरि चेति
 चत्वं कर्तव्ये उदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णस्य यकारस्य अस्तिष्ठत्वाभावाच्चत्वं
 उत्पथानमिति द्वितकारमेकयकारं च रूपम् , उत्पत्तम्भनमिति तु त्रितकारमेक
 रूपमिति शब्देन्युपोसरे प्रपञ्चितम् ।

झयो इः । झय इति पञ्चमी । परस्येत्थभ्याहार्यम् । इ इति षष्ठी । उदः स्थास्व-
 भोरित्यतः पूर्वस्थेति अनुस्वारस्य ययीत्यतः सवर्णं इति चानुचरंते तदाह—

तरस्याम् ८ । ४ । ६२ ॥ ज्ञया परस्य ह्रस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नाद-
वतो महाप्राणस्य संबुतकण्ठस्य ह्रस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाङ्घरिः—
वाङ्हरिः । १२० शृङ्खोऽटि ८ । ४ । ६३ ॥ पदान्ताज्जयः परस्य शस्य ङो वा
स्यादटि । द्रक्ष्य जुत्वेन जकारे कृते । १२१ खरि च ८।४।५५।। खरि परे झलं
चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिष्यः, तच्छिष्यः । 'छस्वमपीति वाच्यम्'
(वा ५०२५) । तच्छ्लोकेन-तच्छ्लोकेन । अमि किम् । वाक् श्च्योतति । १२२

ज्ञयः परस्येत्यादिना । वाङ्घरिरित्युदाहरणम् । वाङ्काङ्क्षकारात्मनः, कुर्वं जश्त्वम् । वाग्
हरिरिति स्थिते हकारस्य पूर्वसवर्णविधौ गकारा पूर्वनिमित्तम्, तत्सवर्णाः क ख ग
घ ङाः पञ्च । तेषां हकारेण स्थानिना स्थानत आन्त्यमविशिष्टम् । आभ्यन्तरप्रय-
त्साम्यं तु पञ्चानामपि हकारेण स्थानिना न विद्यते, स्पृष्टविभूतप्रयत्नमेदात् । अतः
बाह्यप्रयत्नः आन्तर्यमाहाय पञ्चस्वन्त्यतमभ्यवस्थामाह—वाषवत इत्यादिना । स्थानां
भूतो जकारः घोषनादसंवारमहाप्राणाकथयल्लघुनुष्ठयवान् । तस्य क ख ग घ ङेषु
प्रथमवृत्तीयपञ्चमान भवन्ति, मेषामक्षप्रमाणत्वात् । द्वितीयः खकारो न भवति,
तस्मात्वाषवत्प्राजवारयल्लक्षत्वात् । चतुर्थस्तु घकारः घोषनादसंवारमहाप्राणवान् ।
अतः स ष्टु घकारो हकारस्य भवतीत्यर्थः । ततश्च वाङ्घरिरिति भवति । पूर्वसव-
र्णाभावं पुत्र्याग्हाररिति शृङ्खोऽटि । ज्ञय इति पञ्चम्यन्तमनुवतते, स इति पष्ठये-
कत्रचनम् । तदाह ज्ञयः परस्य शस्येति । तद् शिष्य इति स्थिते दकारस्य जुत्वेन
नकारे जुत्वे जकारस्य चकार इत्यन्वयः । केनेत्यत आह खरि च । झलाक्षरक्षशास्यतो
झलामिति, अभ्यामे चर्चस्यतश्चरति चानुवर्तते । तदाह—खरि पर इत्यादिना ।
इति जकारस्य चकार इति । स्थानत आन्त्यमिति भावः । ततः छस्वम् । न तु प्राणि-
त्यपि बोध्यम् । छस्वस्य जुत्वेचर्चं प्रथमसिद्धत्वात् हलो यनामिति सूत्रस्यभाष्य-
मंभनसूत्रक्रमे तु जुत्वेन जकारे ऋषे शस्य छस्व ततो जकारस्य चर्चम् । न तु छ्वात्
प्राक् चर्चम्, नार्धं प्रति छ्वात्स्यासिद्धत्वात् । तच् छिष्य इति । स चासौ क्षिवश्चेति,
तस्य शिष्य इति वा विग्रहः । योः कुरिति कुत्वं तु न, श्चुत्वेस्यासिद्धत्वात् । छस्वम-
मान वाच्यम् । शृङ्खोऽटीति सूत्रे अटीति विहाय अमीति वक्ष्यमिष्यर्थः । शरङ्गो-
ऽमीति सूत्रं पठनीयमिति यावत् । तच् झलोकेनेति । स चासौ रलोकश्च, तस्य रलोकः
इति वा विग्रहः । लकारस्य अङ्गबहिर्भूतत्वात् तत्परकस्य शकारस्य सूत्रपाठनः कृत्वे
अप्राप्ते घातिकमिदम् । वाक्श्च्योततीति । अत्र तु कुर्वं भवत्येव चकारस्य स्वाभाविक-
कतया श्चुत्वेनिल्लक्षणाभावेन असिद्धत्वाभावात् । अत्र वकारस्य अङ्गबहिर्भूतत्वात्
तत्परकजकारस्यात्र न छ्वात् ।

मोऽनुस्वारः ८ । २ । २३ ॥ धान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्यादक्षि । 'अमोऽन्त्यस्य'
(सू ४९) । हरि वन्दे । पदस्य इति किम् । गम्यते । १२३ नञ्धापदान्त-
स्य ह्रासि ८।३।३४। नस्य मस्य चापदान्तस्य ह्रास्यनुस्वारः । यशासि । आकं-
स्यते । 'ह्रासि' किम् । मम्यते । १२४ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः
८।३।५८ ॥ स्पष्टम् । अक्षितः अक्षितः । कुण्ठिता, शान्तः । गुम्फितः । 'कुर्वन्ति'

मोऽनुस्वारः । पदस्येत्थञ्चिह्नतम् । म इति षष्ठ्यन्तं पदस्य विशेषणं तद्वन्तविधिः ।
इति सर्वेषामिष्यतो ह्रस्वीत्यनुवर्तते । तदाह—मान्नस्येत्थादिना । अलोऽन्त्ययेति । उप-
तिष्ठते इति शेषः । तस्य मान्नस्य पदस्य यः अन्त्यः अल्लस्येत्थयः । पदान्तस्य
मस्येति कलितम् । हरि वन्दे इति । हरिम् वन्दे इति स्थिते मस्यानुस्वारः । गम्यत
इति । गम्य गतौ । कर्मणि लट् । 'भावकर्मणोः' इत्यारम्भेपदे यक् । अत्र मस्य पदा-
न्तराभावाच्चानुस्वारः । नञ्धापदान्तस्य ह्रासि । चकारान्तस्येत्थनुकूप्यते; अनुस्वार
इति च । तदाह—नस्येत्थादिना । यशासीति । षकारशब्दात् जस्य जशसोरिशाः ।
'मपुंसकस्य ह्रास्यः' इति नुम् । 'सान्तमहत्' इति वीर्घः । यशान् सि इति स्थिते
मकारस्य अनुस्वारः । आक्रस्यते इति । क्रसु पाठविशेषे । आहपूर्वात् कर्तरि लृट् ।
'आह उद्गमने' इति तक्, स्यतासी लृलुटोरिति स्यः । स्तुकमोरिति नियमाज्ञेत् ।
आक्रम स्य त इति स्थिते मस्य अपदान्तत्वात् पूर्वणाप्राप्ते चञ्चनम् । मन्त्य इति ।
कर्मणि लट् तक् यक् । अत्र मस्य इत्परकत्वाभावाच्चानेनानुस्वारः । अपदान्त-
त्वाच्च न पूर्वण । अनुस्वारस्य ययि । स्पष्टमिति । अनुवर्त्यपदान्तराभावादिति भावः ।
अक्षित इति । 'अम्क पदे लक्षणे च' इति सुरादौ नोपधः । नञ्धापदान्तस्येति कृतानुस्वा-
रस्य निर्वेश इति केचित् । पयन्तात् कः, इट् । निष्ठायां सेटीति णिलोपः । अनुस्वा-
रस्यानेन परसवर्णः । परनिमित्तमत्र ककारः, तस्यवर्णः, कवर्गः, सः अनुस्वारस्य भवन्
नासिकास्थानसारथ्यात् ककार एव भवति । अक्षित इति । अन्धु गतिपूजनयोः ।
नोपधः । तस्मात् कः अञ्जेः पूज्यायामिति इट् । अञ्जेः पूज्यायामिति निषेधात् अनि-
क्षितामिति नलोपो न । अत्र नञ्धापदान्तस्येत्थनुस्वारस्य परसवर्णो अकारः ।
कुण्ठन इति । कुठि प्रतिघाते इदिवान्नुम् कः इट् । अत्र नश्चेत्यनुस्वारस्य परस-
वर्णो णकारः । शान्त इति । शम् उपशमे । कः । या दान्तशान्तस्येत्थादिनिपातनाज्ञेत् ।
अनुवाप्तिकस्य ह्रीति वीर्घः । नश्चेति मस्यानुस्वारः । तस्य परसवर्णः नकारः ।
गुम्फित इति । गुम्फ मन्थे द्वितीयान्तः, नोपधः । कः इट् । 'नोपधात्थफाम्साद्वा'
इत्यक्षिप्तपक्षे नलोपो न । अत्र नश्चेत्यनुस्वारस्य परसवर्णः मकारः । ननु कृञ्घा-
तोर्लट्, क्षिः, होऽन्ता, तनाविकृन्म्य डः, गुणः, रपरत्वम् । 'अत उत् सार्वधातुके
प्रथयोकारस्य यण् । न अकूर्ध्वारामिति निषेधात् वीरुघाया इति वीर्घो न । कुर्वं

इत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धस्वादनुस्वारे परमवर्णे च ऋते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् । १२५ वा पदान्तस्य ८ । ४ । ५९ ॥ पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परमवर्णे वा स्यात् । त्वङ्करोषि—त्व क्तरोषि । सट्यन्ता—संयन्ता । सव्द्वैस्वरः—सवन्सरः । यँल्लोकम्—यं लोकम् । अत्रानुस्वारस्य पलेऽनुनासिका यवला । १२६ मो राजि समः कौ ८ । ३ । २५ ॥ क्तिवन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सत्राट् । १२७ हे मपरे वा ८ । ३ । २६ ॥ मपरे हकारे परे मस्य म णव स्याद्वा । 'ह्रल ह्रल चलने' । किप्र ह्रलयति किं ह्रलयति । 'यवलपरे यवला वेति षक्त्यम्' (वा ४९०२) । १२८ यथासङ्ख्यमनुदेशः समा-

न्तीति रूपम् । अत्र नकारस्य नञ्चापदान्तस्येत्थनुस्वारं चाचित्वा परस्वात् रषाभ्यां मिति णत्वं स्यात् । न च त्रिपाशां नञ्चापदान्तस्येत्थपेक्षया रषाभ्यामित्यस्य परस्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धस्वात् अनुस्वारे सति परसवर्णे च नकारस्यैव श्रवणमिति वाच्यम् । एवमपि परसवर्णविधिना प्राप्तस्य नकारस्य रषाभ्यामिति णत्वप्राप्तैर्दुर्वारस्वाक्षिप्त आह—कुर्वन्तीत्यादि । रषाभ्यामित्यपेक्षया परसवर्णस्य परस्य णत्वे कर्तव्ये अनुस्वारस्थानिकपरसवर्णस्य नकारस्यासिद्धस्वात् णत्वमिति भावः ।

वा पदान्तस्य । 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्यनुवर्तते । तद्वाह—पदान्तस्येत्यादिना । त्वङ्करोषिति । स्वम् क्तरोषीति स्थिते मोऽनुस्वारः परसवर्णो लकारः । तदभावपक्षे अनुस्वार एव ध्रियते । अत्रेति । सम् यन्तेति स्थिते मोऽनुस्वारः । तस्य पूर्वनिमित्तभूतयकारसवर्णः अनुनासिक एव यकारो भवति, आन्तयात् । तथा च सट्यन्तेति रूपम् । एव सवस्वर इति स्थिते अनुस्वारस्य परसवर्णः अनुनासिको लकारः । सव्वैस्वर इति रूपम् । यं लोकमिति स्थिते, अनुस्वारस्य परसवर्णोऽनुनासिको लकारः । यँल्लोकमिति रूपम् । परसवर्णभावपक्षे तु अनुस्वार एवेत्यर्थः । मो राजि । म इति प्रथमान्तम् । मोऽनुस्वार इत्यातो म इति स्थानपष्ठयन्तमनुवर्तते । सम इत्यवयवपृष्ठी । प्रथमग्रहणपरिभाषया किप्रहणेन किप्रथयान्तलाभः । तद्वाह क्तिवन्त इत्यादिना । म प्वेति । न स्वनुस्वार इत्यर्थः । मस्य मविधानमनुस्वारनिवृत्त्यर्थमिति भावः । सत्राडिति । राज् दीप्तौ । सम्पूर्वात् 'सस्त्वृद्धिपद्रुहे' स्यादिना किप् । अत्रेति षत्वम् । जस्वेन बत्वम् । अर्धम् । अत्र मोऽनुस्वारो न भवति । हे मपरे वा । मोऽनुस्वार इत्यतो म इति पष्ठयन्तमनुवर्तते । मो राजीत्यतः म इति प्रथमान्तमनुवर्तते । मः परो यस्मादिति विप्रहः । तद्वाह—मपरे इत्यादिना ह्रलयतीति ण्यन्ताङ्गट् । 'उवल्लल्लल्लनमामनुपसर्गाद्वा' इति मिश्राण्यौ मितौ ह्रस्वः । यवलपरं । यवलाः पराः यस्मादिति विप्रहः । यवलपरके हकारे परे मस्य म एव वा स्यादित्यर्थः । यथासङ्ख्यम् ।

नाम् १ । ३ । १० ॥ समसम्बन्धी विधिर्यथासङ्गं स्यात् । कियँ ह्यः—किं ह्यः ।
 किवँ ह्रलयति—किं ह्रलयति । किल् ह्रादयति—किं ह्रादयति । १२९ नपरे नः
 ८ । ३ । २७ ॥ नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा । किन् हुते—किं हुते । १३०
 ङणोः कुक्कुक्शरि ङा३२८ ॥ ङकारणकारयोः कुक्कुक्कानामौ वा स्तः शरि ।
 कुक्कुकोरसिद्धत्वात्परत्वं न । 'चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्'
 (वा ५०२३) । पौष्करसादिराचार्यः । प्राक्शृषष्ठः—प्राक्शृषष्ठः । सुग-

साम्यमिह सङ्ख्यातो विवक्षितम् । अनुदेशः विधानम् । समानामिति यदि कर्मणि
 षष्ठी तर्हि स्यान्त्यादिभिः समसङ्ख्यानां यत्र विधानम्, यथा एचोऽथवायाव हत्यादौ,
 तत्रैव यथासङ्ख्यप्रवृत्तिः स्यात् । 'समूलाकृतकीवेषु हन्-कृञ-ग्रहः' इत्यत्र न स्यात्,
 तत्र विधेयस्य णमुल एकत्वात् । अतः समानामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । एवं च
 समूलाद्यपदानां हनविधातूनां च समसङ्ख्यानामुपादानेन एकस्य प्रत्ययस्य विधि-
 रपि समसङ्ख्याकसम्बन्धी विधिरेवेति तत्रापि यथासङ्ख्यप्रवृत्तिर्निर्वाधा । तदाह —
 समसम्बन्धी विधिरिति । यथासंख्यमिति । सङ्ख्याशाब्देनात्र प्रथमत्वद्वितीयत्वाविरूपाः
 सङ्ख्यावदितथर्माः, विवक्षिताः तान् अनतिक्रम्य यथासङ्ख्यम् । तत्रैव एचोऽथवा-
 यावः इत्यादिषु प्रथमस्य स्थानिनः प्रथम आवेष्टः, द्वितीयस्य द्वितीय ह्रस्वक्रमेण
 स्थान्यावेष्टतन्निमित्तादीनां समसङ्ख्याकानां क्रमेण अन्वयः प्रतिपत्तय इति फलितम् ।
 प्रकृते च यपरके हकारे परे मकारस्य यकारः, यपरके घः, लपरके लः, इति सिध्यति ।
 कियँ ह्य इति । मस्य मत्वे रूपम् । ह्य इत्यण्यम्, पूर्वेषुरित्यर्थः । यथाभावे मोऽनु-
 स्वारः । किवँ ह्रलयतीति । मस्य वत्त्वम् । ह्रल् चलने, णिच् । किवँ ह्रादयतीति । मस्य
 लत्वम् । ह्रादौ सुखे च, णिच् । नपरे नः । हे इति वेति म इति चानुवर्तते । नः परो
 यस्मादिति विग्रहः । तदाह — नपरे हकार इत्यादिना । किन् हुत इति । हुक् अपनयने ।
 मस्य नत्वे रूपम् । तदभावे मोऽनुस्वारः ।

ङणोः कुक्कुक् शरि । 'हे मपरे वा' इत्यसौ वेत्यनुवर्तते । कुक् च टुक् चेति समाहार-
 द्वन्द्वः । आगमाविति । एतच्च आद्यन्तौ टकित्वाविति लभ्यम् । यथासङ्ख्यपरिभाषया
 ङकारस्य कुक्, णकारस्य टुक् । उभयत्र ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । प्राक्
 षष्ठः, सुगण षष्ठः इति स्थिते, यथाक्रमं कुकि टुकि च तयोः पूर्वावयवत्वेन पदान्त-
 त्वात् अश्वत्थमाङ्गुयाह—कृक्कुकोरिति । चयो द्वितीयाः । पौष्करसादिशब्दस्य चयो
 द्वितीया इत्यर्थभ्रमं वारयति — पौष्करसादिराचार्य इति । तथा च विकल्पः फलसीति
 भावः । प्राक् षष्ठ इति कुकि रूपम् । चयो द्वितीया इति पश्चे प्राक् षष्ठ इति
 रूपम् । न चात्र खकारस्य खरि चेति चत्वं, खकारारम्भविधिसामर्थ्यात् । चयो

ण्ठषष्ठः—सुगण्ट्षष्ठः—सुगण्षष्ठः । १३१ उ सि धुट् ८ । ३ । २९ ॥ डात्परस्य
सस्य धुङ् वा स्यात् । पट्त्सन्ता—षट्सन्तः । १३२ नक्ष ८ । ३ । ३० ॥ नका-
रान्तात्परस्य सस्य धुङ् वा स्यात् । सन्तषा—सन्तषः । १३३ शि तुक् ८ । ३ ।
३१ ॥ पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा स्यात् । 'शरछोऽडि' (सू १२०) इति
छत्वविकल्पः । पक्षे 'शरो क्षरि-' (सू ७१) इति खलोपः । सञ्छम्भुः—सञ्छ-

द्वितीया इति, नादिन्याकोश इति सूत्रभाष्यपठितमिदम्, प्राङ् षष्ठ इति कुगभावे
रूपम् । एवं टुक्थपि सुगण्ट्षष्ठ इत्यादि । डः सि धुट् । ड इति पञ्चमी ततश्च
तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया सीति सप्तमी षष्ठी सम्पद्यते—डात्परस्य सस्येति ।
हे मपरे वेत्यतो वेत्यनुवर्तते । तदाह—डात्परस्येत्यादिना । तस्मिन्निति निर्विष्टे इति
नेह भवति, नभयनिर्वेशे पञ्चमीनिर्वेशो बलीयान् परस्वाद्धिति न्यायात् । धुट् इति
चतुर्थघकारनिर्वेशः । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । धुट् इति द्वितीयविधौ तत्साम-
र्थ्याच्चत्वं न स्यात्, अन्यथा तकारमेव विवक्ष्यात् । चतुर्थविधेस्तु न तत्सामर्थ्यम्,
प्रथमविधौ तस्मिन् 'चयो द्वितीया'हत्यापत्तौ तच्चिद्वृत्त्या चरितार्थत्वात् । पट्सन्त इति ।
षष् इति षकारस्य जशत्वेन ङः, षट्सन्त इति स्थिते चत्वंस्यासिद्धत्वात् डात् पर-
त्वात् सस्य धुट् आद्यवचनः । तस्य चत्वेन तकारः । चयो द्वितीया इति तु न, चत्वं-
स्यासिद्धत्वात् । ततो लक्ष्यभेदात् ङस्य चत्वेन ङः । नक्ष । सि धुट् इति, वेति चानु-
वर्तते । न इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया सीति षष्ठी सम्पद्यते ।
तदाह—नकारान्तात् परस्येति । सन्तस इति । धुटि तस्य चत्वंम् ।

१३१ । पूर्वसूत्राद् न इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तमिह षष्ठ्यन्तमाश्रीयते, शब्दाधि-
काराश्रयणात् । पदस्येत्यधिकृतश्च भवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । हे मपरे वेत्यतो वेत्यनु-
वृत्तम् । तदाह—पदान्तस्य नस्येत्यादिना । नान्तस्य पदस्येत्युचितम् । उकारः उच्चार-
णार्थः । सन् शम्भुरिति स्थिते नकारस्यान्नावयवस्तुक् । ननु तुग्रप्रहणं व्यर्थम् । डः सि
धुट्स्थितः धुडेवानुवर्त्य नकारात् परस्य शस्य विधीयताम् । खरि चेति चत्वं सन्त-
शम्भुरित्यस्य सिद्धिरिष्यत आह—शरछोऽडिति । छत्वविकल्प इति । शकारस्येति शेषः ।
धुटो विधौ तु तस्य परादिस्वात्पदान्तस्वाभावात् छत्वं न स्यात्, छत्वविधेः
पदाधिकारस्यत्वेन पदान्तात् क्षयः परस्यैव शस्य तत्प्रभृतेर्भाव्ये सिद्धान्तिसत्त्वात्,
अन्यथा धिष्णो विरप्शिक्षित्यादावपि शस्य छत्वापत्तेः । पक्षे इति । कदाचित् क्षरो
क्षरति गुक्न्तकारस्य श्चुत्वमापक्षस्य लोप इत्यर्थः । सञ् छम्भुरिति । तकारस्य
जुत्त्वमापक्षस्य लोपे सति नकारस्य च श्चुत्वेन जकारे रूपम् । सञ् छम्भुरिति । सुत्व-
मापक्षस्य तकारस्य लोपाभावे नकारस्य च क्षुत्वे जकारे रूपम् । तुको जशत्वं तु
न, जशत्वे तस्यासिद्धत्वाद् अत एव क्षुत्वोत्तरमपि जशत्वं न । सञ् शम्भुरिति ।

म्भुः—सकश्शम्भुः सकश्शम्भुः ।

मञ्जो मञ्जो अचरा अशावति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्छवचकोपाना विकल्पनात् ॥

१३४ ऊमो ह्रस्वाच्च ऊमुणित्यम् ८ । ३ । ३२ । ह्रस्वापरो योक्त्वा
तदन्तं यत्पद तस्मान्परस्याचो निरयं ऊमुङागमः । इयात् । प्रत्यङ्हात्मा सुगण्णी-
शः । सम्भुच्युत् । १३५ समः सुटि ८ । ३ । ५ ॥ समो ऋः स्यात्सुटि ।
'अनोन्त्यस्य' (सू ४२) १३६ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु षा ८ । ३ । २ ॥

शास्य क्त्वाभावे तकारनकारयोश्चुत्वे च रूपम् सन्शम्भुरित । तुक्ः अभावे नकारस्य
चुत्वे रूपम् । तदिदं रूपचतुष्टयमुक्तकर्मं श्लोकं संगृह्णाति—अछाविति । तुक्छव-
चलोपानां विकल्पनात् अछो अछा अचरा अशाविति रूपाणां चतुष्टयमिरयन्वयः ।
ऊमो ह्रस्वात् । ऊम् प्रत्याहारः । ऊम इति पञ्चम्यन्तम् । तद्विशेषणत्वात् पदस्यैत्य-
धिकृतं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । ऊम इति च ह्रस्वाविति विशेषणसम्बन्धमनु-
भूय पद्विशेषणात्वं भजत् तद्वन्तपरम् । ऊम इति पञ्चम्यन्तत्वात् अचीति सप्तमी
पष्ठपर्यं । तदाह—ह्रस्वापरे इत्यादिना । ऊमुङागम इति । टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः ।
संज्ञायौ कृतं टिप्पणमार्थव्याप्तदङ्गत्वात् संज्ञिभिः सम्बन्धयते । ततश्च ङुट् ङुट् नुट्
इति त्रय आगमाः फलिताः । टिप्पणाच्च आद्यव्यवथाः यथासङ्ग्यं प्रवर्तन्ते । हे मपरे
वेति वाप्रहणानुच्चित्ताङ्गाद्युदासार्थं निश्चयग्रहणम् । प्रत्यङ्हात्मेति । प्रत्यङ् आत्मा
इति स्थिते आकारात् प्राक् ङुट् । सुगण्णीश इति । गणसंबन्धाने, चुरादिः । प्यन्ताङ्गिचि
णिलोपः । न तु किप् । 'अनुनासिकस्य ङि' इति दीर्घप्रसङ्गात् । ऊमुटि कर्तव्ये णिलो-
पस्तु न स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तेः । सुगण ईश इति स्थिते ईका-
रात् प्राक् ङुट् । सञ्च्युत् इति । सन् अच्युत् इति स्थिते आकारात् प्राक्नुट् । न च
परमदण्डिनाविरम्य परमदण्डिन् औ इति स्थिते प्रत्ययलक्षणेन अन्तर्वर्तिविभक्त्या
पदत्वानुट् स्यादिति वाक्यम् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधिविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे-
धात् । वस्तुतस्तु इदं यत्रोत्तरपदस्य काचित् सत्रैव प्रवर्तते, अन्यथा पदव्यवायेऽ-
पीति निषेधो माषकम्भवोपेनेत्यत्र न स्यात् । अतः परमदण्डिन् औ इत्यत्र ऊमुङ्-
च्चारणाय मणि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवच्यं अजादेः पदस्य ऊमुञ्चिति व्याक्ये-
यमिति शब्देन्दुषोखरे प्रपञ्चितम् ।

समः सुटी । सम इति षष्ठ्यन्तम् । 'मनुवसो ऋसम्भुद्धौ' इत्यतो ऋग्रहणमनुवर्तते ।
तदाह—समो ऋः स्यात् सुटीति । ऋ इत्युकार इत् अलोऽन्यस्येति । उपतिष्ठते इति
शेषः सम्पूर्वाय करोतेरुचि 'सम्परिभ्या करोतौ भूषणे' इति सुङागमे सम् स्कर्त्तैति
स्थिते स्यम इवम् । सर् स्कर्त्तैति स्थिते । अत्रानुनासिकः । 'मनुवसो ऋसम्भुद्धौ'

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् । १३७ अनुनासिकात्परोऽनु-
स्वारः । ८३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । 'खर-
वसानयोर्विसर्जनीया' (सू ७६) । १३८ विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । १५ ।।
खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे 'वा शरि' (सू १५१) इति पाक्षिके
विसर्गे प्राप्ते, 'संपुंकानां सो वक्तव्यः' (वा ४८९२) संस्कर्ता—सस्कर्ता । 'समो
वा कोपमेके' इति भाष्यम् । कोपस्यापि रुप्रकरणस्यत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेक-

इति रुवविध्यनन्तरमिदं पठितम् । अतः अत्रेश्यनेन रुप्रकरणे इत्यर्थो गम्यते । पूर्वत्वं
च रु इत्यपेक्षया ज्ञेयम्, प्रकृतत्वात् । तदाह—अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा
स्यादात् । उत्तरसूत्रे अनुनासिकाभावपञ्चानुवादादेव विकल्पे सिद्धे वाग्रहण स्पष्टा-
र्थम् । परस्य नित्य रुत्वम्, पूर्वस्य तु अनुनासिकविकल्प इति वैषम्यस्य सिद्धस्यैव
षोतनार्थस्तु शाब्दोऽपि स्पष्टार्थं पक्ष । इहमेवाभिप्रेतं मूले विवरणवाक्ये तु ग्रहण त्वक
मिति प्रौढमनोरमायां मूलकृतैश्च उक्तम् । अनेन सूत्रेण सरू इत्यप्य सकारात्कारः अनु-
नासिका । संस्कर्ता । अनुनासिकात् । अनुनासिकादिति व्यञ्जोपे पञ्चमी । विहा-
वेति गम्यम् । पूर्वस्येत्यनुवर्तते । पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । पूर्वस्य च रुवकृत-
रेकापेक्षयाः । परत्वं च रोः पूर्ववर्णस्तदपेक्षया । तदाह—अनुनासिक विहायेति । अनु-
नासिकाभावपक्षे इत्यर्थः । आगमत्वं परशब्दकथ्यम् । ततश्च सकारात्कारस्य अनुना-
सिकाभावपक्षे अकारात् परः अनुस्वारागमः । संस्कर्ता । अथ रेफस्य विसर्गविधि
स्मारयति—खरवसानयोरिति । विसर्जनीयस्य सः । खरवसानयोरित्यतो मण्डूकप्लुत्या
खरीत्यनुवर्तते एकदेशे स्वरितस्यप्रसिद्धानात्'केचित्तु विसर्गभावणात् खरीत्याधिकम्,
अवसानस्य तु न सम्बन्धः, व्याख्यानादित्याहुः, तदाह—खरीति । विसर्जनीयस्य स
इति सिद्धे संपुंकानामिति पुनर्विधानं व्यर्थमित्यत आह—एतदपवाद इति । पुनर्विधान
वा शरीति पाक्षिकविसर्गभाष्यार्थमिति भावः । संपुंकानामिति । सम पुत्र कान्
एतेषां विसर्गस्य सकारो वक्तव्य इत्यर्थः । अनेन वार्तिकेनात्र विसर्गस्य नित्यमेव
सत्वमिति शेषः ।

संस्कर्तेति । अनुनासिकपक्षेरूपकम् । संस्कर्तेति । अनुस्वारपक्षे रूपम् । उभयत्रापि
द्विसकारत्वमेव । समो वेति । समो मस्य सुटि छोपम् पक्षे आचार्या इच्छन्तीत्यर्थः ।
एकशाब्दोऽप्यपयावः । 'पक्षे मुक्तयान्यकेवलाः' इत्यमरः । कोपपक्षेऽपि अनुस्वारानु-
नासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयमित्याह—कोपस्यापीति । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु
वेत्यत्र रोः पूर्वस्येत्युपलक्षणं रुप्रकरणविधेयस्य छोपस्यापि, अन्यथा रुप्रकरणे इत्यर्थ-
कस्य अत्रैत्यस्य वैषम्यात् । एवमनुनासिकात् परोऽनुस्वार इत्यत्र रोः पूर्वस्मादित्य-

सकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्र 'अनचि च' (सू ४८) इति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम्, अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपधमानीयमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्थोपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्चात् । अनुनासिकवता प्रयाणां 'शरः स्वयः' (वा ५०१९) इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे बन्धनान्तरेण पुनर्द्वित्वे चैकतं

पि । ततश्च समो मलोपस्यापि रूपकरणस्थतया लोपात्पूर्ववर्तिनः अकारस्य कदाचिदनुनासिका । तद्भाष्यपक्षे अकारात् परः अनुस्वारागमः इत्येवमनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयमित्यर्थः । द्विसकार तु उक्तमेवेति । रूपपक्षे इति शेषः । ननु लोपपक्षे एव अनचि चेति सुट्सकारस्य द्वित्वेन द्विसकाररूपद्वयस्य सिद्धत्वात् । समः सुट् इति रूपविधानव्यर्थमित्यत आह—तत्रेति । तत्र द्विसकाररूपयोर्मध्ये रूपे सति तत्स्थानिकसकारस्य अनचि चेति द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयमित्यर्थः । एतद्व्यर्थमेव रूपविधानमिति भावः । स्कोरिति लोपे तु न, रूपस्यासिद्धत्वात् । न च लोपपक्षे एव सुट्सकारस्य अनचि चेति द्वित्वे प्रथमकारस्य तेनैव सूत्रेण पुनर्द्वित्वे त्रिसकारमपि रूपद्वयं सिद्धमिति समो रूपविधिव्यर्थः एवेति वाच्यम् । लक्ष्ये लक्ष्यस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्भाष्यात् । ननु वर्णसमाग्नाये अनुस्वारस्य पाठाभावाद् अनप्यत्वात् ततः परस्य सकारस्य कथमनुस्वारपक्षे द्वित्वमित्यत आह—अनुस्वारविसर्गेति । एतच्च हयवटसूत्रेण भाष्ये स्थितम् । अकारोपरीति । इकाराद्युपरिपाठे पयःसु इत्याद्यौ ह्रणः परस्य विहितमादेशप्रत्ययोरिति षत्वं स्यादिति भावः । कश्चित् ह्रणः ष इति षत्वं स्यादिति वदन् च भ्राम, तत्र विसर्गस्यैव षत्वविधेः । एवं च अनुनासिकपक्षे एकसकारं द्विसकारं त्रिसकारमिति त्रीणि रूपाणि, एवमनुस्वारपक्षेऽपि त्रीणि रूपाणीति स्थितम् । अनुनासिकवतामिति । अनुनासिकपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां कद्वित्वे त्रीणि, तद्भाष्ये त्रीणीति षडित्यर्थः । ननु ककारस्य अच. परत्वाभावात् कथमनचि चेति द्वित्वमित्यत आह—शरः स्वय इतीति । शरः परस्य स्वयो द्वे वा स्त इति वार्तिकार्थः । एवं च अनुनासिकपक्षे द्विककाराणि त्रीणि रूपाणि एकककाराणि त्रीणीति षट् रूपाणि स्थितानि । अनुस्वारपक्षे तु द्वादश रूपाणीत्याह—अनुस्वारवतामिति । अनुस्वारस्यापीत्यपि ना ककारसंग्रहः । अनुस्वारपक्षे एकद्वित्रिसकाराणां रूपाणामनुस्वारस्य शर्षु पाठस्थोपसंख्यातत्वेन शस्त्वाद् द्वित्वविकल्पे सति द्वयनुस्वाराणि त्रीणि(१)एकानुस्वाराणि त्रीणि(२) इति षट्(५) । अथ षण्णामपत्रेषां शरः स्वय इति ककारस्य द्वित्वविकल्पे सति द्विककाराणि षट्(६) एकककाराणि षट्(६) इत्यनुस्वारपक्षे द्वादश(१२) इत्यर्थः । एवं च अनुनासिकपक्षे षट्(६) अनुस्वारपक्षे द्वादश(१२) इत्यष्टादश रूपाणि । एषामिति । उक्तानाम् अष्टादशानां रूपाणां तकारस्य अचो ह्रस्वभ्यामिति द्वित्व-

द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरं शतम् । १३९ पुमः
 ख्यय्यम्परे टी३।३।। अम्परे ख्यि पुमशब्दस्य कः स्यात् । व्युत्पत्तिश्चे 'अप्र-
 थ्यय्यस्य' (सू १५५) इति षत्वपर्युदासात् ऋकःपयोः प्राप्तौ, अभ्युत्पत्तिपक्षे तु
 षत्वप्राप्तौ, 'संपुङ्गानाम्-' (वा ४८९२) इति सः । पुंस्कोकिलः—पुंस्कोकिलः ।
 पुंस्पुत्रः—पुंस्पुत्रः । 'अम्परे' किम् । पञ्चोरम् । 'ख्यि' किम् । पुंशामः ।

विकल्पे सति प्रथमस्य तकारस्य यगो मय इति पृथङ्स्थिते एकैकस्य एकतं द्वितं
 त्रितमिति सङ्कलनया एकतान्यष्टादश (१८) द्वितान्यष्टादश (१८) त्रितान्यष्टादश
 इति सङ्कलनया चतुरधिकपञ्चाशद्वागि (५३) सम्पुङ्गानोत्थयं । अणोऽनुनासिकत्व
 इति । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति तकारावाकारस्य अनुनासिकत्वविकल्पे सति
 अनुनासिकत्वे चतुष्पञ्चाशत् (५३) तदभावे चतुष्पञ्चाशत् (५३) इति सङ्कलनया
 जष्टाधिकं शतं (१०८) रूपाणि सम्पुङ्गानोत्थयं ।

पुनः । उपग्रहणमनुवर्तते । अम् परा यस्मान्नि निग्रहः । तद्वाह—अम्परे ख्यति ।
 पुमान् कोकिल इति कर्मधारये सुपो धातुप्रातिपदिकपारिनि लुब्धुकि संयोगान्तस्य
 लोप इति सकारलोपे पुम् कोकिल इति स्थिते मस्य रूपम् ; अनुनासिकान्तर-
 विकल्पः, विसर्गः, संपुङ्गानामिति सः । नञ् विसर्जनीयस्य स इत्येव सिद्धे संपुङ्गाना-
 म्पुत्रं पुंमहणं वर्थमित्यत आह—व्युत्पत्त्यादिः । ऋकःपयोः प्राप्तौ संपुङ्गानामिति
 स इत्यन्वयः । विसर्जनीयस्य न इति सन्धापचायं वृत्तौऋत्पो चेति विधि
 बाधितुं पुंमहणमित्यर्थः । ननु 'इदुदुपधस्य चाप्रथयस्य' इति षत्वविधिः कुप्योरि-
 त्यस्यापवाद् । अतस्त षत्वविधि बाधितुं पुमृणमित्येव षत्वमुचितमित्यत आह—
 अप्रथयस्येति षत्वपर्युदासादिनि । पूनो इमुस्त्रिभ्यो गार्दिकाप्रथयस्यकारस्थानिकत्वाद्
 विसर्गस्येति भावः । ननु उणादयः अभ्युत्पत्त्यानि प्रातिपदिकानि आचनेवाति
 सूत्रस्यभाष्यरीत्या औणादिकप्रथयान्तेषु प्रकृतिप्रथयविभागाभावात् कयमिहा-
 प्रथयस्येति पर्युदास इत्यत आह—व्युत्पत्तिश्चे इति । औणादिकशब्देषु प्रकृतिप्रथय-
 विभागव्युत्पादनमस्ति—नास्तीति पक्षप्रथमादेशप्रथययोरेति सूत्रभाष्ये श्रियन्म् ।
 तत्र व्युत्पत्तिपक्षे पुंसशब्दस्य इमुन्प्रथयान्ततया तत्र सकारस्थानिक विसर्गस्य
 अप्रथयस्येति पर्युदासेन इदुदुपधस्य चाप्रथयस्येति षत्वस्य तत्र न प्रसक्तिः । अतः
 तत्र कुञ्चोरिति विधि बाधितुं संपुङ्गानामिति पुंमहणमित्यर्थः । अभ्युत्पत्तीनि । औ-
 णादिकशब्देषु प्रकृतिप्रथयविभागाभावात् अप्रथयस्येति पर्युदासस्याद्राप्रसक्तेरि-
 द्दुदुपधस्येति प्रसक्त षत्वं बाधितुं संपुङ्गानामिति पुंमहणमित्यर्थः । पुंस्कोकिल इत्य-
 अनुनासिकपक्षे रूपम् । पुंस्कोकिल इत्यनुस्वारपक्षे रूपम् । ननु 'चक्षिष्ण्वक्त्या वाशि'
 अस्मात् ल्युट्, अनादेशः, 'चक्षिष्' ख्याञ्, पुंसः ख्यान पुंस्यानमित्यत्रापि पुनो

'ख्यायादेशे न' (वा १५९१) पुरुषानम् । १४० नश्छन्दस्यप्रशान् ८।३।७॥ अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्, न तु प्रशान्गण्डस्य । विसर्गः । सत्वम् । ध्रुत्वम् । शाङ्गिश्छन्वि-शाङ्गि रछन्धि । चक्रिन्नायस्व-चक्रिन्नायस्व । पदस्य किम् । हान्ति । 'अम्परे' किम् । सन्तस्रुः । तस्रु-लङ्गभाष्टा । 'अप्रशान्' किम् । प्रशान्त-नोति । १४१ नन्पे ८ । ३ । १० ॥ 'नृन्' इत्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे । १४२ कुप्वोऽकःपौ च ८ । ३ । ३७ ॥ रुवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमा-

मस्य रुवं स्यादित्यत आह—ख्यायादेशे नति । भाष्ये 'चन्द्रिह् क्ख्याञ्' इति पठित्वा पूर्वत्रासिद्धमित्वांसिद्धकाण्डे रपाभ्यामिति गत्यविधयनन्तरे 'रुक्षाअरुक्षस्य यो वा' इति पठितमिति वचनसे । एव च यत्त्रस्यामिद्धतया त्वकारस्य अग्रपरकत्वाभावात् 'पुमः खयि' इति रुवं नेत्यर्थः । पुरुषानमिति । 'मोऽनुस्वारः' 'वा पदान्तस्य' इति परस्वर्णाधिकरणः । न च 'वर्जने प्रतिषेधः, असनयोद्धे'ति अनादेशे परे प्रतिषेधात् कथमत्र खयाऽनादेश इति वाच्यम् । खयाऽनादेशप्रयाजनपरवार्तिकं पुरुषानमित्यादि-प्रयोगान्तद्रुपपत्तेः ।

नश्छन्दस्यप्रशान् । न इति षष्ठ्यन्तं पदस्योर्यधिकृतस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । अग्रपरे षष्ठ्यन्तवर्तते, रु इति च । तदाह—अम्परे इत्यादिना । अप्रशानिति षष्ठ्यन्तं प्रथ-मा । तदाह—न स्थिति । विसर्ग इति । शाङ्गिन् द्विन्धि, चक्रिन् आयस्य, इति स्थिते नकारभ्यानेन ह्रस्वम् अनुनासिकानुस्वारविकल्पः । ततः विसर्गः, सत्वम्, सत्व्य रनुत्वेन शकार इत्यर्थः । शाङ्गिरेछन्धीति । अनुनासिकपक्षं रूपम् । शाङ्गिरेछन्धीति । अनुस्वार-पक्षे रूपम् । चक्रिन्नायस्येयनुनासिकपक्षे । अनुस्वारपक्षे तु चाक्रिन्नायस्वेति । अङ् पाठने । अङ्गान्नास्मिनेपवा । ब्राह्मीति प्राचीनग्रन्थस्तु प्रामादिक । ग्रन्थत इति प्रा-त्रा इवाचर्गनि भ्राति ह्रस्वाचारक्रियन्तात् ङोट् परस्मैपदात्मनि वा रुयञ्चित् सग्राधे यम् । प्रशान्ति । प्रपूर्वात् शास्त्रपते । किप् । अनुनासिकस्य कर्त्तव्यं दीघः । अं ना धातोर्रिति अस्य नः । तस्यासिद्धत्वाज्जलोपो न नृपे । नृन् इति द्वित्वाद्यान्तशब्द-स्वरूपपर षष्ठ्यन्तम् । षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । जलोपाभावेऽपि सौत्र एव । मनुवसो रु इत्यतः रु इत्यनुवर्तते । उभयथविद्ययतो उभयथेत्यनुवर्तते । कदाचिद् भवति कदा-चिन्न सवतीत्येवमुभयथा रु पस्थेत्य इत्यर्थः । विकल्प इति यावत् । तदाह—ननित्यस्येयादिना । अछोऽन्त्यस्य । नृन् पाहीति स्थिते अस्य ह्रस्वम् । अनुनासिका-नुस्वारविकल्पः । खरवसानयोरिति रेफस्य नित्यं विसर्गो प्राप्ते । कुप्वोऽकःपौ च । कुप्वोः इति छेषः । ओससस्य रूपे तस्य खर्परत्वात् विसर्गः, जिह्मालीयस्य शर्षूप-संख्यातत्वेन खर्वात् । तस्य च विसर्गस्य खर्परे दारि वा विसर्गलोपो वक्तव्य इति लोपोः । अतः सूत्रे कुप्वोरिति न विसर्गः अगते । विसर्जनीयस्य स इत्यतो विसर्जनी-

जिह्वामूलीयोपमानीयो स्तः, चादिसर्गः । येन नाप्राप्तन्यायेन 'विसर्जनीयस्य सः'
 (सू १३८) इत्यस्यापवादोऽयम् , न तु 'शर्परे विसर्जनीया' (सू १५०) इत्यस्य ।
 तेन 'वासः शौमम्' इत्यादौ विसर्ग एव । नृः पाहि—नृः पाहि—नृः पाहि—नृः
 पाहि—नृपाहि । १४३ कानाम्नेष्टिते ८।३।१२।। काणकारस्य रुः स्यादात्र
 हिते परे । 'संपुंकानाम्' (वा ४८९२) इति सः । अत्र, १४४ कस्याविषु

यस्येत्थनुवर्तते । तदाह—कवर्गे इत्यादिना । कमादिति । यथासंख्यसूत्रलभ्यम् ।
 नादिसर्ग इति । 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यसौ विसर्जनीय इत्यनुकृत्य इत्यर्थः । चकारः
 पक्षे विभर्गसमुच्चयार्थं इति यावत् । अन्यथा जिह्वामूलीयोपमानीयाभ्यां विसर्गस्य
 याव एव स्यादिति भावः । एव च प्रकृते पकारे परे विसर्गस्य सर्वं बाधित्वा कदा-
 चिदुपमानीयः कदाचिद्विसर्गः । तयोः उच्चारणे भेदः । इहादेशयोः कपावुच्चार-
 णार्थं, न तु विधेयककोटिप्रविष्टौ । ननु कुप्वोरिति जिह्वामूलीयोपमानीयविसर्ग-
 विधिना यथा विसर्जनीयस्य सर्वं वाच्यते, तथा शर्परे विसर्जनीय इति केवलविसर्गं
 विधिरपि वाच्यते । तथा च वासः शौममित्यत्रापि कुप्वोरिति कदाचित् जिह्वामू-
 लीयः कदाचिद्विसर्गश्च स्याताम् । इष्यते तु केवलविसर्गं इत्यत्र आह—येन नाप्रा-
 प्तेति । 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवादः' इति न्यायः । प्राप्तेति भाधे-
 क्तः । येनेति कर्तारं तृतीया । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न भवति, न लोकेति विधि-
 चात् । द्वौ नञावाचरयकस्वं चोत्पत्तः । यस्य विधेरवरय प्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । अनेन
 न्यायेन कुप्वोरिति विधिः विसर्जनीयस्य इत्यस्यैवापवादः । सर्वे प्राप्त एव तदा-
 रम्भात् । शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य तु कुप्वोरिति नापवादः । कः करोतीत्याद्युं
 शर्परे खरीत्यप्राप्तेऽपि कुप्वोरित्यस्यारम्भादित्यर्थः । तेनेति । वासः शौमम्यादां
 कुप्वोरिति विधिना शर्परे इत्यस्य याच्नाभावेन शर्परे खरीति केवलविसर्गं एव अननी-
 त्यर्थः । नृः पाहि, नृः पाहि, इत्युपमानीयपक्षे 'आनुनासिक्ये अनुस्वारे च सति
 रूपद्वयम् । नृः पाहि नृः पाहि, इति विसर्गपक्षे अनुनासिकानुस्वाराभ्यां रूपद्वयम् ।
 ननु पाहीति स्वभावे रूपम् । तथा च पञ्च रूपाणि । सूत्रे दे इत्यकारः उच्चार-
 णार्थः । तथा च नृन्पुनातीत्यादावपि पञ्च रूपाणि भवन्ति । कानाम्नेष्टिते । काविति
 द्वितीयान्तशब्दस्वरूपपर पद्यन्तम् । षष्ठ्याः सौत्रो लुक् । नाछोपाभावोऽपि सौत्र
 एव । अछोऽन्त्यपरिभाषया कान्शब्दान्तस्येति लभ्यते । रु इत्यनुवर्तते । तदाह—
 काणकारस्येत्यादिना । सपुंकानामिति । कान् इत्यस्य रीप्सायां द्विवचने कान् कान्
 इति स्थिते प्रथमनकारस्य रुवे अनुनासिकानुस्वारविकल्पः । रेफस्य विसर्गः । तस्य
 विसर्जनीयस्य स इति सर्वं बाधित्वा कुप्वोरिति प्राप्तौ संपुंकानामिति सत्वमित्यर्थः ।
 वस्तुतस्तु संपुंकानामिति वार्तिके काश् इति लिप्फलमित्याह—यद्वेति । कस्काविषु

क्ष टाडोऽक्ष८ ऋऌपयोरपवादः । एधिज उत्तरस्य विसर्गस्य वा स्यात् , अन्यस्य तु सः । कौत्स्कान्-क स्कान् । कस्कः । कौत्स्कृतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् । १५५ संहितायाम् ६।१।७२॥ इत्यधिकृत्यः । १५६ छे च ६ । १ । ७३ ॥ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । शुत्वस्याधिस्तत्वात्तत्वेन दः । तत्सर्वस्याधिस्तत्वात्पूर्वे तु-त्वेन जः । तस्य चत्वेन चः । लुत्वस्याधिस्तत्वात् 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कृत्व न । ह्रस्वच्छाय । शिवच्छाया । १५७ आह्माहोश्च ६ । १ । ७४ ॥ एतयोरछे परे तुषस्यात् । 'पदान्ता-

न । ह्रण इत्यनुवर्तते । ह्रण इति पञ्चम्यन्तम् । विसर्जनीयस्य स ह्रस्यतो विसर्जनीयस्येभ्यमुवर्तते । कस्काद्विधिति विषयसप्तमी । कस्कादिगणे ह्रणः परस्य विसर्गस्य चः स्याद्विपर्ययः । सोऽपदादाविपर्ययः स इति प्रथमात्तमनुवर्तते । कस्कादिषु अनिणः परस्य विसर्गस्य सत्त्वं स्याद्विपर्ययः । तदेवं वाच्यद्वयं सम्पद्यते । कस्कादिषु तथा विधानामेव कृतत्वस्वरत्वानां निर्देशादयं विषयविभागः । ऋऌपयोरपवाद गत । ऋऌपयोरित्युपलक्षणं कुचोरिति विहृतविसर्गरथापि । अन्यस्य तु स इति । प्रकृतं विसर्गस्य ह्रणः परत्वाभावाद् न पश्यम् । किन्तु क्षत्वमित्यर्थः । कौत्स्कान्ति अनुमासिकपक्षे रूपम् । कौत्स्कान्ति अनुस्वारपक्षे रूपम् । अथ कस्कादिगणं पठनि-कस्य इत्यादिना । वीप्सायां द्वित्वे पूर्वखण्डे अकारात् परस्य विसर्गस्य सत्त्वं । कः कोऽत्र भोः इति प्रयोगे तु संहिताविग्रहात् सत्त्वाभावः, कस्कादिषु चेतस्य 'तयो-त्वावधि सहितायाश्च' इति संहिताधिकारस्यत्वात्स्थित्याहुः । कौत्स्कृत इति । वीप्सायां द्वित्वे चने कुतः कुत आगत इत्यर्थे सत आगत इत्यण । अव्ययानां भ्रमात्रे टिलोपः । अस एव निपातनाद् 'अव्ययारथधि'ति च । सर्पिष्कुण्डिकेति । अत्र ह्रणः परत्वात् पश्यम् । एवं धनुष्कपालं चतुष्कपालमित्यत्रापि । ननु कस्कादिगणे कांस्कान्तिस्थस्य पाठाभावात् कथं सत्त्वमित्यत आह—आकृतिगणोऽयमिति । एवं च कस्कादिश्वादेश्च कांस्कान्तिस्थस्य सत्त्वसिद्धेः संपुंकानामित्यत्र कान्प्रहणं न कर्तव्यमिति भावः ।

सादृश्यात् । इत्यधिकृत्येति । छे चोत्थाद् विधीयत इति शेषः । यद्यप्येतद्विको षण्शीत्यथैव वक्तव्यम्, तथापि सूत्रक्रमानुरोधविहितम् । छे च । ह्रस्वस्य पितोऽथतः ह्रस्वस्येति तुगिति चानुवर्तते । संहितायामित्यधिकृतम् । तद्वाह—ह्रस्वस्येति । तुकः ककार ह्रत् । उकार उच्चारणार्थः । किन्वात् ह्रस्वस्यान्तावयवः । स्वस्य ह्रायेति षष्ठीसमासे सुबलुकि षकारात्कारस्य तुकि स्वत् छायेति स्थिते वस्तुगत्या प्रकृत्या-क्रमं दर्शयति—तुत्वस्येत्यादिना तुत्वेन ज इत्यन्तेन । ननु ह्रस्व च्छ्रयेति स्थिते तुको ह्रस्वावयवस्य पदान्तात्वात् साध्यानिक्चकारस्य चोः कुरिति कृत्वं स्याद्विस्थाश-ह्रयाद्—तुत्वस्येति । आह्माहोश्च । छे तुगित्यनुवर्तते । तद्वाह—एतयोरिति । आह्मा-

द्वा' (सू १४९) इति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिद्यत् १४८
दीर्घात् ६।१।७५॥ दीर्घाच्छे परे तु कस्यात् । दीर्घस्यायं तुक् , न तु छस्य, 'सेना-
सुराच्छाया' (सू ८२८) इति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते । १४९ पदान्ताद्वा
६ । १ । ७६ ॥ दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तु वा स्यात् । लस्यमोच्छाया कश्चनोच्छाया ।

॥ इति हलसन्धिप्रकरणम् ॥

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

'विसर्जनीयस्य सः' (सू १३८) । विष्णुजाता । १५० शर्परे विसर्ज-

कोरित्यर्थः । ननु दीर्घादित्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—पदान्तादेती । विकल्पा-
पवाद इति । आच्छादयति । माच्छिद्यदिति । तुकि पूर्ववत् प्रक्षिप्या । दीर्घात् । छे तुगित्य-
जुषतंते । तद्वाह—दीर्घाच्छे परे तुक् स्यादित्यादिना । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बली-
यान्' इति छकारस्य तुक् अन्तावयवः स्यात् । ततश्च द्विविधातोर्थात्, द्विर्ये, हठा-
विशेषे अभ्याससत्त्वे गुणो यच्छुकोरिति अभ्यासगुणे, तच्छि, चे द्वियते, इति स्थिते,
छकारस्यान्तावयवेषु तुकि, तस्य च्युत्वेन चकारे सति तत्पूर्वस्य छकारस्य खरि चेति
चत्वेन चकारे सति, चेच्छिद्यत इति एकारात् द्विचकारमेव रूपं स्यात्, छकारो न
श्रयेतेत्यत आह—दीर्घस्यायं तुगिति । ततश्च छकारात् प्राक् दीर्घस्योपरि तुकि जरष-
सुश्चत्वेषु चेच्छिद्यत इति भवति । छकारस्य खर्परकरवाभावाच्चत्वं न भवतीति
चकारात् छकारश्रवणं निर्बाधम् । ननु दीर्घस्यायं तुगिति कुत इत्यत आह—
तेनेति । उत्तरसूत्रे पदान्तदीर्घात् छे तुगित्कल्पविधानादिवं सूत्रमपदान्तविषयमभि-
प्रेष्य तद्वाहरति—चेच्छिद्यत इति । पदान्ताद्वा । तुक् छे, दीर्घात्, इत्यजुषतंते । तद्वाह-
दीर्घात् पदान्तादित्यादिना । अयमपि तुक् दीर्घस्यैव न तु छस्य, उपज्ञापकात् ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितविष्णुषा विरचित्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां हलसन्धिप्रकरणं समाप्तम् ॥

विसर्जनीयस्य सः । हलसन्धिरूपेण प्रसङ्गादिवं व्याख्यातमपि प्रकरणापुरोधाय
पुनरुपन्यस्तं विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनार्थम् । विष्णुजातेति । विष्णुशब्दात् सुप्रत्यये
तस्य रूपे विसर्गे सति विष्णुः ज्ञातेति स्थिते सत्वम् । शर्परे विसर्जनीयः । विसर्जनी-
यस्येत्यनुवर्तते । खर्षसानयो रित्यतः खर्षहण मण्डूकच्छ्रुत्या अनुवर्तते । खर् परे

नीयः ८।३।३५॥ शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः, न त्वन्यत् । कः स्रक्तः । 'घनाघनः क्षोभणः' । इह यथायथं सत्त्वं जिह्वामूलीयश्च न । १५१ खा शरि ८।३।३६॥ शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शीते, हरिश्शीते । 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः' (वा ५९०६) । राम स्याता, रामः स्याता । हरि स्फुरति—हरिः स्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्त्वे च त्रैहृष्यम् । 'कुप्बोऽकऽगौ च' । (सु १४२) । कऽकरोति कः करोति । कऽखनति, कः खनति । कऽपचति, कऽपचति । कऽफळति, कः फळति । १५२ सोऽपदाद्दी ८।३।३८॥ विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्यो कुप्बोः परयोः । 'वाशकृष्णककाम्योऽयति वाच्यम्' (वा ५०३३) । पयस्पाशम् । यशस्कृष्णम् । यशस्कम् । यशस्कःम्पति ।

यस्मादिति बहुव्रीहिः । खर् विलोप्यम् । तद्वाह—शर्परे खरिति । विसर्गस्य विसर्ग-
विधौ फलमाह—न त्वन्यदिति । विसर्गस्य विसर्गविधानं तद्विस्तरपरिसङ्ख्यानार्थमिति
भावः । किं तद्व्यवस्थितं ब्राह्म—इह यथायथमिति । 'यथास्वे यथायथम्' इति निपा-
तितम् । यथासम्भवमित्यर्थः । कः स्रक्तस्त्वस्रत्त्वं, घनाघनः क्षोभण इत्यञ्च
कुप्बोरिति जिह्वामूलीयश्च न भवतीत्यर्थः । तथा च सत्त्वस्य कुप्बोरित्यस्य चायमप-
वाद इत्युक्तं भवति । वा शरि । विसर्जनीयस्येति, विसर्जनीय इति चानुवर्तते । विसर्-
गस्य विसर्गविधानं च तस्य सत्त्वपरिसङ्ख्यानार्थम् । वाग्रहणाच्च सत्त्वपरिसङ्ख्यानं
पाठिकम् । तद्वाह—शरि परे इत्यादिना । हरिः शीत इति । विसर्गस्य विसर्जनीयपक्षे
सत्त्वपरिसङ्ख्याने रूपम् । हरिश्शीते इति । विसर्गस्य विसर्गविध्यभावपक्षे सत्त्वे सति
सत्त्व शत्रुवेम शकारे रूपम् । खपरे इति । खर् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । खर् विलो-
प्यम् । खर्परेके शरि परे विसर्गस्य लोपविकल्पो वक्तव्य इत्यर्थः । लोपाभावपक्षे वा
शरीति भवति । राम स्यातेति । रामः स्यातेति स्थिते विसर्गलोपं भविसर्गमेकसकारं
रूपम् । एवं हरि स्फुरतीत्यत्रापि । पक्षे इति । विसर्गस्य लोपाभावपक्षे वा शरीति विसर्गं
सति सविसर्गमेकसकारं रूपम् । तदुभयाभावे सत्त्वे सति द्विसकारं रूपमिति रूपद्व-
यम् । ततश्च लोपपक्षसिद्धाविसर्गमेकसकाररूपसङ्कलनया त्रीणि रूपाणीत्यर्थः । कुप्बोऽ-
कऽगौ च । इहसन्धिरूपेण उवाच्यातमप्येतत् प्रकरणानुरोधत् पुनरुपन्यस्तम् ।
कऽकरोतीति जिह्वामूलीयपक्षे । कः करोतीति विसर्गपक्षे । एवमग्रेऽपि सोऽप
दाद्यो । कुप्बोरित्यनुवर्तते । अपवादाविति तद्विशेषणम् । द्वित्वे एकवचनमार्थं प्रत्ये-
कामिप्रायं वा एकवचनम् । विसर्जनीयस्यैत्यनुवर्तते । तद्वाह—विसर्जनीयस्येत्या-
दिना । कुप्बोरित्यस्यायमपवादः । पाशकृष्णक इति । पशुह्रातिकं ग्रन्थकृता न घृतम् ।

'अनभ्ययस्येति वाच्यम्' (वा ४९०१) । प्रातः कल्पम् । 'काम्ये रोरेवेति वाच्यम्' (वा ४९०२) नेह । गीःकाम्यति । १५३ इणः षः ८ । ३ । ३९ ॥ इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्का-
म्यति । १५४ नमस्पुरसोर्गात्योः ८ । ३ । ४० ॥ गतिसंज्ञयोरनशोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतिस्वात्कुप्वो योमे विभाषा गतिसंज्ञा । तद-
भावे-नमः करोति । पुरोऽभ्ययम् (सू ७६८) इति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति ।
अगतित्वात्नेह । पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः । १५५ इहुतुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य

पयस्पाशमिति । याप्ये पाशाप् । कुरिसत्तं पय इत्यर्थः । यशस्कल्पमिति । ईषवत्समाप्तौ कल्पम् । ईषवत्समाप्तं पय इत्यर्थः । यशस्कमिति । अज्ञाते कुरिसत्ते इत्यादिना कः । यशस्काभ्यमिति । यथा आश्रमन इच्छतीत्यर्थे सुप आश्रमन इत्यनुवृत्तौ काम्यश्चेति काम्यश्च । सनाद्यन्ता इति धातुस्वात्कडादयः । अनभ्ययस्य । सोऽपदादाविति विधिः अभ्ययविसर्गस्य न भवतीत्यर्थः । प्रातःकल्पमिति । ईषवत्समाप्तौ कल्पम् । ईषवत्समाप्तः प्रातःकाल इत्यर्थः । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातरशब्दस्य वृत्तिविषये शक्ति-
मत्प्रधानत्वं न विरुध्यते, दोषाभूतमहः, दिवाभूता रात्रिरितिवत् । काम्ये रोः । काम्य-
प्रत्यये परतः रुथानिकस्यैव विसर्गस्य सोऽपदादाविति विधिर्भवतीत्यर्थः । गीः काम्य-
तीति । गिरमाश्रमन इच्छतीत्यर्थे काम्यञादि पूर्ववत् । गृध्रातोः क्विपि 'श्रुत इत्यातोः'
इति इत्वे रपत्वे रेफस्य विसर्गः । तस्य च रुथानिकस्यैवाभावान्न सत्वम् । किन्तु
कुरवोरित्येव भवतीत्यर्थः । इणः षः । इण इति पञ्चमी । परस्येरयथाहार्यश्च । विसर्ज-
नीयस्येरयनुवर्तते । तदाह—इणः परस्येति । पूर्वविषये इति । अत्र कुप्वोरिति मपदा-
दाविति अनभ्ययस्येति काम्ये रोरेवेति च सम्बध्यते इति भावः । तेन उष्णैःकल्प,
दोःपाशा, गीःकाम्यतीत्यादौ न भवमिति भावः । सर्पिष्पाशमित्यादौ पूर्ववत् पाशा-
वाद् । नमस्पुरसोः । इह उत्तरमपदादाविति न सम्बध्यते । विसर्जनीयस्य स इति
कुप्वोरिति चानुवर्तते । तदाह—गतिसंयोगयोरिरयादिना । कुप्वोरित्यस्यायमपवादः ।
नमस्करोतीति । नमस् इति सकारस्य रुवे विसर्गं तस्य कुप्वोरिति विधिं वाधित्वा
अनेन सत्वम् । मनु प्रादिषु पाठाभावात् कथं नमस्करोद्दस्य गतित्वात्परत्वात् आह—
साक्षादिति । विभाषेति । साक्षात्प्रभृतीति चेत्यत्र विभाषा कृजोत्पत्तौ विभाषैत्यनुवृत्ते-
रिति भावः । तदभाव इति । गतित्वाभावपक्षे कुप्वोरिति जिह्वामूलीये सति नम-
करोतीति रूपमित्यर्थः । पुरः प्रवेष्टव्या इति । 'पू पाठनपूरणयोः', आजभासेत्यादिना
क्विपु, उषोष्ठयपूर्वस्येत्युत्वं, रपरत्वं, ततो जति अनभ्ययत्वेन गतित्वाभावाच्च सत्वम् ।
अनभ्ययवत्सु-अनार्थमेव पूः पुरौ इत्युक्तम् ।

इदुपधस्य । विसर्जनीयस्येरयनुवर्तते । इहुतुपधस्येति तद्विशेषणम् इहुतौ उपधे

८। ३। ४१॥ इकारोकारोपधस्याऽऽप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुण्डोः निष्प्रयुहम् ।
आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । 'अप्रत्ययस्य' किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति ।

यस्येति । बहुव्रीहिः , कुण्डोरिति आनुवर्तते । तद्वाह—इकारोकारेति । अप्रत्ययस्येति ।
प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थः । प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थे तु क्वचिभिः कृतमित्यत्रापि
पठं स्यात् । तत्र भिन्नः प्रत्ययस्येऽपि विसर्गमात्रस्य प्रत्ययस्येत्वाभावात् । अत्र इदु-
द्ग्यामप्रत्ययस्येत्वात्तैव इदुद्ग्यामुत्तरस्य विसर्गस्येत्यर्थस्य सिद्धत्वात्पक्षाग्रहणं न
कर्तव्यमिति हयवरटसूत्रे भाष्ये स्थितम्—'उपधाग्रहणं न करिष्यते । इदुद्ग्यां तु
परं विसर्जनीयं विशेषयिष्यामः' इति । निष्प्रयुहमिति । प्रयुहो विघ्नः तस्याभावः
निष्प्रयुहम् । अर्थाभावे अर्थ्ययीभावः । आविष्कृतमिति । 'प्रकाशे प्रादुराविः स्यात्'—
इत्यमरः । दुष्कृतमिति । दुस् दुरिति प्रादौ पठितम् । तत्र प्रथमस्य सान्तरस्य चत्वं
निर्विवादम् । रेफान्तरस्य तु इदुद्गुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति हयवरटसूत्र-
स्य भाष्यसम्मतपक्षान्तरे चत्वं न भवति, तत्र विसर्जनीयस्य सकारस्थानिकत्वाभा-
वात् । अग्निः करोतीति । विसर्गस्य व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययावयवत्वादिति भावः ।

ननु मातृशाब्दात् पञ्चम्येकवचनं ङसिः । ऋत उदिति ऋकारस्य अकारस्य च
उकारः एकादेशः । रपरधम् । मातुर स् इति स्थिते रासस्येति सलोपः । मातुः
कृपेयत्रापि चत्वं स्यात् । उर् इत्येकादेशस्य पूर्वान्तरत्वेन अप्रत्ययतया तद्वचनरूप-
स्थानिकविसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वाभावात् । न च उ इत्यस्यैव एकादेशतया पूर्वान्त-
रत्वेऽपि रेफस्य प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यम् । उरण्पर इत्यत्र आद्यन्तौ टाकना-
वित्यतः अन्तग्रहणानुवृत्तिमङ्गीकृत्य रेफस्य एकादेशात्त्वसाया भाष्ये सिद्धान्त-
त्वात् । अत एव च 'रदाभ्या'मिति सूत्रे 'थलि च सेटि' इति सूत्रे च 'गुणो भवति
बुद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तते' इति भाष्यम् , 'उः स्थाने अण्
प्रसज्यमान एव रपो भवति, पूर्वभक्तश्च रेफः' इति कैयटश्च सङ्गच्छते । न च उर्
इत्यस्य परादित्वे प्रत्ययावयवत्वमस्तीति वाच्यम् । मातृ अस् इत्यस्यां दशामां
हि सकारसन्धिषौ अकारस्य प्रत्ययस्याभावेन तस्थाने भवन् उर् इत्यादेशः प्रत्ययत्वं
न भजते, प्रत्ययत्वस्य समुदायनिवेशित्वात् । यस्तु कृते उरादेशो भवतिष्ठः सकारः
प्रत्ययसंज्ञकः, स तुल्लुप्त पक्षे । अस्तु वा परादित्वेन उर् इत्यस्य प्रत्ययत्वम् । तथापि
तस्य पूर्वान्तरत्वात् अप्रत्ययत्वात् तद्विसर्गस्य पठमप्रयुहम् । न च अन्तवधे कर्त-
व्ये पठस्यसिद्धत्वाद् न तत्रान्तवधप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि-
वदियुक्तया तद्वितरातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानात् । अत एव अमी
खारपेणेत्यत्र ईवणत्वे सिध्यतः । तत्र एकारे अद्देशात्सम्बन्धित्वस्य पे इत्यत्र
एकाञ्जुत्तरपदत्वस्य च अन्तवधभाषीनत्वात् । तस्मात् उर् इत्यस्य पूर्वान्तत्वे मातुः

एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न पत्वम्, कस्कादिषु त्रातुपुत्रशब्दस्य पाठात्; (४९१५) । तेनेह न । मातुः कृपा । 'मुहुः प्रतिषेधः' (वा ४९११) । मुहुः काम १५६ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८ । ३ । ४२ ॥ तिरसो विसर्गस्य सो वा इत्कुप्वो । तिरस्कृता-तिरःकर्ता । १५७ द्विस्त्रिभ्यतुरिति कृत्वोऽर्थे ८ । ३ । ४३ ॥ कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात्कुप्वोः । द्विकरोतीति । करोति । इत्यादि । 'कृत्वोऽर्थे' किम् । चतुष्कपालः १५८ इत्सोःसामर्थ्ये ८ । ३ । ४४

कृत्वस्य च पत्वम् दूर्वाशमित्थन आह—एकादेशेति । एकादेशशास्त्रसम्पन्नरेफस्यानिकम् विमर्गस्य एकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः । आतुपुत्रेति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्यापि विमर्गस्य पत्वम् प्रवृत्तौ आतुपुत्रशब्दस्य पाठो व्यर्थः स्यात् । कस्कादि चेति पत्वार्थो हि तत्र पाठः । पत्वस्य च अनेनैव सिद्धौ किं तेनेति भावः ।

मुहुः । पत्वस्येति शेषः । अत्र 'पुंमुहुःसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति भाष्ये पत्वम् । तत्र पुंमहणमनुवादमात्रम् । 'सगुणानां सो वक्तव्यः' इत्यनेन गतार्थत्वात् तिरसो । सोऽपवादावित्यतः स इत्यनुवर्तने, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्येति च । इ इति निवृत्तम्, असम्भवात् । तत्पत्नियोगात् प इति च निवृत्तम् । तदाह—तिर विसर्गस्येत्यादिना । तिरस्कृतेति । कुप्वोरिति प्राप्ते सत्वम् । तदभावे जिह्वामूलीयां सगौ । द्विस्त्रिभ्यतुरिति । इति करणान्तर शब्दानामिति शेषः । विसर्जनीयस्ये कुप्वोरिति अन्यतरस्यामिति हणस्य इति चाजुवर्तने । 'संभवायाः क्रियाभ्यार्वा गणने कृत्वसुच' इति कृत्वसुचोऽर्थः कृत्वोऽर्थः । तत्र वर्तमानानां द्विः प्रिः चतुः इ शब्दानां विसर्गस्येत्थन्वचः तदाह—कृत्वोऽर्थे स्यादिना । द्विकरोतीति । 'द्विस्त्रिभ्य मर्थस्सुच' इति कृत्वोऽर्थे सुच । आश्रित्वा विष्करोतीति चतुष्करोतीति गृह्यते । स च विमर्गस्य प्रत्ययावयवत्वात्विदुदुपधस्येत्यप्राप्ते विभाषेयम् । पत्वाभावे कुप्वोरिति जिह्वामूलीयमित्यसौ । कृत्वोऽर्थे यो विसर्ग इति तु न व्याख्यातम्, तथा सति च षकारोत्पन्नस्य अभावात्, चतुरशब्दे च संयोगान्मलापेन विसर्गस्य तत्र प्रातिपदिक वयवत्वात् । चतुष्कपाल इति । चतुर्षु कपालेषु संस्कृतः पुरोवाश इत्यर्थे 'संस्कृतं मञ्जा इत्यणि विवक्षिते तद्विधायोत्तरपदेति समासः । 'द्विगोर्लुङ्गमपत्ये' इत्यणो लुक् च चतुरशब्दस्य कृत्वोऽर्थे अवृत्तत्वं तद्विसर्गस्य पत्वविकल्पः, किन्तु इदुदुपधस्योर्निष्पत्त्येव पत्वम् । ननु तत्र प्रत्ययावयवमित्येति व्याख्यानं 'चतेहरन्' इत्यौघ त्रिक्रमप्रत्ययावयवत्वात् विसर्गस्य कथमिह इदुदुपधस्येति निश्चयं पत्वम् । अतस्तत्प्रत्ययभ्रंशस्येत्थं व्याख्यानमुचितम् । एवं चात्र चतुरशब्दविसर्गस्य प्रत्ययत्वाम् वाविदुदुपधस्येति नित्यपत्वं निर्वाहं भविष्यतीति चेत्, नैव शेषः । कविभिः कृ

इससोर्विसर्गस्य ष' व्याहृत् कुप्नोः । सर्पिष्करोति, सर्पिः करोति । धनुष्करोति, धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । 'सामर्थ्ये' किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वधुन-
कम् । १५९ नित्यं समासेऽनुत्तरपक्षस्य ८ । ३ । ४५ ॥ इससोर्विसर्गस्या-
नुत्तरपक्षस्य समासे नित्यं षः स्यात्कुप्नोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । 'अनुत्तरपक्ष-
स्यस्य' इति किम् । परमसर्पिष्कुण्डिका । कक्काविषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽप्रमासे

मित्यादौ षत्ववारणात् प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्येव व्याख्यातुमुचितत्वात् । अतुरशब्दस्तु
अध्वरुपक्ष एव । अतः प्रत्ययावयवभिन्नस्येति पर्युदासस्तत्र न भवति, 'अतुष्पाज्ञयो
कञ्' इत्यादिनिर्देशात्लेन 'अतुरशब्दे' अध्वरुपक्षस्यैवाङ्गीकार्यत्वात् । द्विनामा
श्रिनामा च कश्चित् । द्विः करोति त्रिः करोति । अत्रापि न षत्वम्, कूरवोऽर्थे अवृत्तेः ।

इससोः । इणश्च इत्यतः ष इति, कुप्नोरिति, विसर्जनीयस्येति, अन्यतरस्यामिति
चानुवर्तते । तदाह—इससोर्विसर्गस्येति । सर्पिष्करोतीति । ध्वरुपक्षस्येऽत्र अविस्मरस्य
प्रत्ययावयवत्वादिदुदुपक्षस्येत्यप्राप्तौ विभाषावचनम् । षत्वाभावपक्षे कुप्नोरिति
जिह्वामूलीयविसर्गौ । धनुष्करोतीत्यत्राप्येवम् । ननु एकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं वृत्ता-
नेव, न तु वाक्ये, इति समर्थसूत्रे भाष्ये कैयटादिषु च स्पष्टम् । एवं च सर्पिष्करोतीति
धनुष्करोतीति वाक्ये कथमयं षत्वविकल्प इत्यत आह—सामर्थ्यमिह व्यपेक्षेति । विशिष्टा
अपेक्षा व्यपेक्षा पदानामाकाङ्क्षायोग्यतासंज्ञिभिराज्ञाद् यः परस्परान्वयः सा व्यपेक्षा ।
इदं तु सामर्थ्यं वाक्येषु विद्यते । यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवइत्यस्य च पुरुषः
इत्यादौ । एषं च सर्पिष्करोतीत्यादौ एतादृशं व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति अवश्यु-
दाहरणम् । व्यपेक्षालक्षणमेवात्र सामर्थ्यमाश्रित्य सर्पिष्करोतीति भाष्ये उदाहृतत्वा-
दिति भावः । न च पेषुः काष्ठैः, सण्युः कामः, कविभिः कृतमित्यादौ षत्वं चाक्यम्,
अत्र प्रातिपादिकावयवयोरेव इससोर्ग्रहणात्, मित्यसमास इत्युत्तरसूत्रोदाहरणे तयो-
रेव सम्भवेनार्थाधिकाराश्रयणात् साहचर्याच्च । तिष्ठत्विति । तिष्ठतु सर्पिरित्येकं वा-
क्यमापिषत्वमुदकमित्यन्यत्वात्तत्र सर्पिरित्यस्य पिब इत्यत्रान्वयाभावाच्च सामर्थ्यम् ।
अतो नायन्नत्र षत्वविकल्पः । नापि इदुदुपक्षस्येति नित्यं षत्वम्, प्रत्ययावयवत्वात् ।
अत एव प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्यानं नाश्रितम् । तथा सति तिष्ठतु सर्पिः,
पिब त्वमुदकमित्यत्र विसर्गस्य प्रत्ययैकदेशस्य प्रत्ययभिन्नतया इदुदुपक्षस्येति षत्वा-
पत्तेः । नित्यसमासे । इससोर्विसर्गनुवर्तते, कुप्नोरिति, विसर्जनीयस्येति च । तदाह—
इससोर्विसर्गादिना । सर्पिष्कुण्डिकेति । सर्पिषः कुण्डिकेति विशिष्टः । समासे व्यपेक्षालक्षण-
सामर्थ्यस्यापि सत्वात् 'इससोः सामर्थ्यं' इति षत्वविकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् ।
परमसर्पिष्कुण्डिकेति । अत्र विसर्गस्य उत्तरपक्षस्यात्वाच्च षत्वम् । इदुदुपक्षस्येति षत्व तु

व्यपेक्षाविरहेऽपि पत्वार्थो व्यपेक्षायां निन्यार्थश्च । १६० अतः कृकमिकंस-
कुठभपात्रकुशाकर्णोऽवनव्ययस्य ८।३।४६॥ अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विम-
रस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु । न तूत्तरपदस्यस्य । अय-
स्कारः । अयस्कामः । अयस्कमः । अयस्कृम्भः । अयस्पात्रम् । अयस्साहता
कुशा अयस्कृशा । अयस्कृर्णा । 'अतः' किम् । गीःकारः । 'अनव्ययस्य' किम् ।
स्वःकामः । 'समासे' किम् । यशः करोति । 'अनुत्तरपदस्यस्य' किम् । परमयशा-
कारः । १६१ अधश्शरसी पदे ८।३।४७॥ एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्प-
दशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । सभास हत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् ।
अनुत्तरपदस्येत्येव । परमशिरः परम् । कस्कादिषु च । भास्करः ।

॥ इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

—'अ विसर्गस्यात्र प्रथयावयवत्वात् प्रथयभिन्नस्य विसर्गस्येति व्याख्याने तु अत्रापि
इतुदुपधस्येति पठं स्यात्, अत्र विसर्गस्य प्रथैकदेशात्तथा प्रथयभिन्नत्वात् । नपथ
नेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दापाठो व्यर्थ इत्यत आह—कस्कादिभिनि ।
व्यपेक्षाविरहेऽपीति । तिष्ठतु सर्पिः, कुण्डिकां पश्येत्यादावित्यर्थः । अत्र चासमास-
त्वाजित्यं समास इति न भवति, सामर्थ्याभावाच्च इत्सुसोः सामर्थ्ये इति च न
भवति । प्रथयावयवत्वावितुदुपधस्येत्यपि न भवति । अतस्तत्र पठप्राप्त्यर्थं कस्का-
दिषु पाठ इति भावः । व्यपेक्षयामिति । इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः । तत्र
इत्सुसोःसामर्थ्यं इति विकल्पमाप्तो नित्यपत्वार्थः कस्कादौ पाठ इति भावः । अतः
कृकमि । अत इति पञ्चमी । 'विसर्जनीयस्य' इति नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य' इति
चानुवर्तते तदाह—अकारादित्यादिना । अयस्कार इति । कुण्डोरिति । आधिष्ठा
सम्भम् । एवमत्रेऽपि—अयस्सहितेति । अयसो विकार इति तु नोक्तम्, जनपदेत्या-
दिना ङीप्प्रसङ्गात् । अपस्कृणीति । अय इव कर्णो यस्या इति विग्रहः । 'नासिकोदरे'
ति ङीप् । अशश्शरसी । अशश्शरसी इति पठ्यर्थं प्रथमा । विसर्जनीयस्येति, स
इति चानुवर्तते । तदाह—एतयोर्िति । कुण्डोरित्यस्यापवादः । अधस्पदमिति । पद-
स्याधः इति विग्रहः मयूरभ्यंसकादित्वात् समासः । शिरस्पदमिति । शिरसः पदमिति
विग्रहः । सौत्रक्रममनुष्य पुनराह—कस्कादिषु चेति । भास्कर इति । अत इति तपर-
करणादतः कृकमीत्यस्य न प्राप्तिरिति सत्वप्राप्त्यर्थं कस्कादौ भास्करशब्दस्य पाठ
इति भावः । इति विसर्गसन्धिः ।

अथ स्वादिसन्धिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

‘स्वौञ्जसमौट्’ (सू १८२) इति सुप्रत्यये ‘शिवस् अर्च्यः’ इति स्थिते । १६
ससञ्जुषो रुः ८ । २ । ६६ ॥ पदान्तस्य सस्य ‘सुजुष्’ शब्दस्य च रुः स्यात्
अश्लेषापवादः । १६३ अतो रोरञ्जुताङ्गुने ६ । १ । ११३ ॥ अञ्जुताङ्गु-
परस्य रोः उः स्यादञ्जुनेऽति । ‘भौमण्डोअषो—’ (सू १६७) इति प्राप्तस्य यत्-
स्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति, रुत्वमनूद्योत्वविधेः सामर्थ्यात्
१६४ प्रथमयोः पूर्वमवर्णः ६ । १ । १०२ । अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे

समञ्जुषो रुः । ससञ्जुषोः रुः इति छेदः । ‘रो रि’ रेफलोपः । सञ्जु सञ्जु-
ससञ्जुषौ तयोरिति विग्रहः । रुविधौ उकार इत् । तत्फलं मनुष्यमेव वक्ष्यते ।
इति सकारो विवक्षितः । अकार उच्चारणार्थः । पदस्येथञ्चिकृत सकारेण सञ्जु-
शब्देन च विशेष्यते । अनस्तदन्तविधिः । सकारान्त मनुष्यशब्दात्तं च यत् पदं तत्
रुः स्यादिति । स च आलोऽस्यस्येत्थन्यस्य भवति । ततश्च फलितमाह—पदान्त-
नस्येति । मनुष्यशब्दस्य चेति । सञ्जुष्यशब्दान्तं यत् पदं तदन्तस्य अकारस्येत्थर्थः
ततश्च सञ्जुषौ सञ्जुष इत्यत्र अकारस्य न रुत्वम् , पदान्तत्वाभावात् । सञ्जुष्यशब्दान्त-
परपदमिति लङ्गन्तविधिना परमसञ्जुरित्यत्र नाश्यासि । न च सञ्जुरित्यत्राश्यासि
शङ्कया, व्यपदेशिवन्नावेन तदन्तत्वात् । ‘व्यपदेशिवन्नावोऽप्रातिपादिकेन’ इति ‘ग्रहण-
वना प्रातिपदिकेन सञ्जुतविधिर्न’ इति च परिभाषाद्वय प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति
विषयम् , न तु येन विधिरिति विषयमिति ‘अन्तमाय निष्काङ्क्ष्यः’ इति सूत्रे भा-
स्पष्टम् । ननु शिवस इति सकारस्य ‘स्रकाञ्जुशोऽन्ते’ इति जश्चेन इकारः स्यात्
अश्व प्रति रुत्वस्य परस्मैऽपि अविद्ध्वाविद्यत आह—अश्वपवाद इति । रुथ-
रुत्वस्य निरवकाशत्राज्ञानिद्धर्षमिति भावः । तदुक्तं भाष्ये ‘पूर्वत्रासिद्धे नाहि
विप्रतिषेधोऽभावाद्दुत्तरस्य’ इति, अपवादा वचनाप्रामाण्यात् इति च । शिवश्च अक-
इति स्थिते । अतो रोः । ‘ऋत उ’द्विरयतः उद्विरयनुवर्तते । अतः इति पञ्चमी । ए-
पदान्तावतीत्यत्र अतीत्यनुवर्तते । तदाह—अञ्जुतादित्यादिना । अञ्जुत्वं उरवं वाधि-
भोभगोअषोअपूर्वस्य थोऽशि’ इति यत्वं परश्चात् स्यात् । न च यत्वंस्यासिद्धत्वा-
त्त्वं निर्वाचयामिति वाच्यं , कृतेऽपि उरवे तस्य श्यानिवृत्तं रुत्याद्यावस्य दुनिव-
रत्वाद् अत आह—यत्त्वस्यापवाद इति । यद्यपि भो भगो अषो इत्यस्यो उरवं नापवात्
तथाप्यपूर्वस्येत्थस्यो उरवमपवादाः, प्राप्त एव अपूर्वकस्य रोर्त्यस्ये अतो रोरित्यस्यारम्भ-
इति भावः । ननु उरवं प्रति रोरनिद्धत्वात् कथमुत्वं तस्येत्यत आह—उरवं प्रतीनि-
शिव उ अर्थः इति स्थिते । पथमयोः । अकः सवर्णं ह्ययतः अकः इति, इको यण

पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । १६५ नादिचि ६ । १ । १०४ ॥
 अषष्ठादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । 'आद्गुणः' (सू ६९) 'एकः पदान्तादिति'
 (सू ८६) शिवोऽर्च्यः । 'अतः' इति तपरः किम् । देवा अत्र । 'अति' इति तपरः
 किम् । अत्र आगन्ता । 'अप्लुतात्' किम् । एहि मल्लोत्तर इत्यत्र स्नादि । प्लुतस्या-
 यिद्धत्वाद्दतः परोऽयम् । 'अप्लुतात्' इति विशेषणे न तस्मात्पर्याप्तसिद्धत्वम् ।

धीरघनः अधीति चानुवर्तते । एक पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । प्रथमयोरित्यवयवयोः ।
 प्रथमाद्वितीये सुबिबमस्ती विवक्षिते । तदाह— अकः प्रथमेत्यादिना । इति प्राप्त इति ।
 शिव उ इत्यत्र अकारस्य च उकारस्य च स्थाने पूर्वसवर्णे आकारे प्राप्त इत्यर्थः ।
 नादिचि । न आदिति छेदः । आदिति पञ्चमी । पूर्णसवर्ण इत्यनुवर्तते । तदाह—
 अवर्णादिति । अनेन शिथ उ इत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । आद्गुण इति । शिव उ इति
 स्थिते आद्गुण इति गुणं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते तस्मिन्निषेधे सति बाधकं
 निवृत्ते गुणः पुनरुन्मिषति । 'देवदत्तस्य हस्तरि हन्ते देवदत्तस्य न पुनरुन्मज्जनम्' इति
 न्यायस्तु नात्र प्रवर्तते । देवदत्ते हते सति तद्धन्तुर्हन्ते देवदत्तस्य न पुनरुन्मेप इति
 हि तदर्थः । देवदत्तं हन्तुमुद्युक्तस्य हनने तु देवदत्तस्य उन्मेषोऽस्त्येव । प्रकृते च पूर्व-
 सवर्णदीर्घण गुणो न हतः । किन्तु हननोद्यममजानीय प्रसक्तिमात्र पूर्वसवर्णदीर्घस्य
 स्थितम् । पसक्ते च तस्मिन्निषेधे गुणोन्मेषो निर्वाध एवेति स्वादिष्विति सूत्रे कथंटे
 स्पष्टम् । 'अपवादे निषिद्धे उरसर्गस्य स्थितिः' इति न्यायश्च पतन्मूलक एव । 'तो
 सत्' 'भिद्योद्धयौ नने' इत्यादिनिर्दशाश्वात्रानुकूला इत्यलम् । ५७ः पदान्तादतीति ।
 शिवो अर्च्य इति स्थिते ओकारस्य अकारस्य च स्थाने पूर्वरूपम् ओकारः । देवा
 अत्रेति । देवास् अत्रेति स्थिते, मस्य रुः; नस्य दीर्घशकारात् परत्राद्दतः । परत्रा-
 भाषादुस्य न, किन्तु भोभगो इति यत्वे लापरनाकलयत्येति लोपः । अ आगन्तेति ।
 अस् आगन्तेति स्थिते, सस्य रुः, तस्य हस्वाकारपरकत्वाभावात्पूर्वं न, किन्तु
 यत्वं लोपश्च ।

पठति । सुस्रोतः शब्दः कस्यचित् संज्ञा । सञ्जुद्धर्षण्यदि लोपः, दृग्दधूने
 चेति टेः प्लुतः सस्य रुः । सुस्रोतश्च अत्रेति स्थिते प्लुतात् परस्य रोः उरव-
 निवृत्तये अप्लुतादिति पदमित्यर्थः । नन्वत्र रोः अतः परत्रामावादेव उरवनिवृ-
 त्तिसिद्धेरप्लुतादिति व्यर्थमेवेत्यत आह— प्लुतस्यासिद्धत्वादनः परोऽयमिति । उरवे कुर्त-
 व्ये प्लुतस्यासिद्धत्वाद्दतः परोऽयं रुः । अतएव उरवे प्राप्ते तस्मिन्निषेधमप्लुतादिनि-
 स्वावश्यकमित्यर्थः । नन्वप्लुतादिभ्योऽपि रोरुवमत्र दुर्वागमः, तत्रे कर्तव्ये प्लुत-
 स्यासिद्धतया अप्लुतात् परस्यस्यापि सप्तवादिष्यत आह— अप्लुतादिनि विशेषणे तु
 तस्मात्पर्याप्तसिद्धत्वमिति । यदि उरवे कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वम्, तर्हि अप्लुतादिनि

तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम् , दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । 'अप्लुते' इति क्रिम् तिष्ठतु पथ अश्विनदत्त । 'गुरोरनुत—' (सू ९७) इति प्लुतः । १६६ ह्रस्विच्छ दीर्।११६॥ अप्लुतादत्- परस्य रोः उः स्याद्वशि । शिवो वन्धः । रोरिस्तु-कारानुबन्धप्रहणान्नेह । प्रातरत्र । प्रातर्गच्छ 'देवास् इह' इति स्थिते रुत्वम् । १६७ भोभगांअघांअपूर्वस्य योऽशि ८ । ३ । १७ ॥ एतत्पूर्वस्य रोर्गोदेशः

विशेषण इत्यर्थमेव स्यात् इत्सेऽपि विशेषणे प्लुतस्यासिद्धतया अप्लुतात् परस्व-स्यापि सत्त्वेन उक्तप्राप्तिकोषतादृशस्यात् । अतः अप्लुतादिति विशेषणसामर्थ्यात् प्लुतस्य नासिद्धत्वमिति विज्ञायते इत्यर्थः । नन्वेवमपि अप्लुतादिति इत्यर्थम् । प्लुतात् परस्य रोः अत इति तपरकरणादेव उक्तनिवृत्तिसिद्धेः । न च उक्ते कर्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वादत्तः परस्वस्यापि सत्त्वाद्भुवं स्यादिति वाच्यम्, तपरकरणसामर्थ्या-देव प्लुतस्यासिद्धत्वाभावविज्ञानेन अकः परस्वामायेनैव उक्तनिवृत्तेः सम्भवादित्यत आह— तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यमिति । प्लुतास्यासिद्धत्वाभावसाधने इति शेषः । कुत इत्यत आह— दीर्घनिवृत्तेति । देवा अत्रेत्यादौ दीर्घव्यावृत्त्या लब्धप्रयोजनकरत्वादि-त्यर्थः । येन विना यदनुपपन्नं तत्तस्य गमकम् । यथा दिवा अमुञ्जानस्य पीनश्च रात्रिभोजनं विना अनुपपद्यमानं रात्रिभोजनस्य गमकम् । प्रकृते प्लुतस्यासिद्ध-त्वेऽपि अत इति तपरकरणं देवा अत्रेत्यादौ दीर्घव्यावृत्तिरूप प्रयोजनं लब्धत्वा उप-पद्यमानं कथं प्लुतस्यासिद्धत्वाभावं गमयितुं शक्युयादिति भावः । तिष्ठतु पथ अश्विन दत्तेति । अत्र पथस् इति स्थिते, तस्य रुः तस्य प्लुतपरकत्वाद्भुवं न । ननु दूराद्भूते चेति वाक्यस्य टे. प्लुतविधानात् कथमिह अश्विनदत्तशब्दे आद्यवर्णस्य प्लुत इत्यत आह - गुरोरिति ।

इति च । अतो रोरप्लुतादिति पदत्रयमनुवर्तते ऋत उद्विशयतः उद्विति च । स-दाह-अप्लुतादित्यादिना । शिवो वन्ध इति । शिवस् वन्ध इति स्थिते, सरस्य रुः । तस्य अप्रकत्वाभावात् पूर्वसूत्रेण उक्तं न प्राप्तमिति वचनमिवम् । ननु प्रातरत्र प्रातर्ग-च्छेत्यत्र रेफस्य अतो रोरिति ह्रस्वि च उक्तं कुतो न स्यादित्यत आह— रोरित्यु-कारेति । उकारः अनुबन्धः इत् यस्य सः उकारानुबन्धः तस्यैव उक्तविधौ प्रहणात् प्रातरत्र प्रातर्गच्छेत्यत्र रेफस्य उक्तं न भवति । प्रातर इति ही रेफान्तमवयवम् । न तत्र रेफः उकारानुबन्धवान् । आनुशब्दात् सम्बुद्धिः, सुः 'ऋतो क्रिसर्वनामस्था-नया' इति ऋकारस्य गुणः अकारो रपरः, ह्रस्व्यादिना सुलोपः । अत्रापि न रेफः उकारानुबन्धवान् । अत उभयत्रापि रेफस्य उक्तं न भवतीत्यर्थः । अथ देवा इहेति रूपं दर्शयितुमाह— देवास् इह इति स्थिते रुत्वमिति । भोभगां । रोस्सुपीत्यतो रोरित्यनु-वर्तते । भो भगो अघो अ इत्येषां ह्रस्वः । एते पूर्वे यस्मादिति बहुव्रीहिः । पूर्वस-

स्यादाश परे । असांभिः सौत्रः । 'लोपशकस्यस्य' (सू ६७) देवा इह, देवायिह ।
 'आजि' किम् । देवास्सन्ति । यद्यपीड यत्स्वायिद्धत्वाद्धिषर्गो लभ्यते तथापि विस-
 र्गस्य स्थानिवद्भावेन रुदाद्यत्व स्यात् न । न ह्ययमस्त्विति, रोरिति समुदायरूपा-
 श्रयणान् । भोस्, भगोस्, अघोस् इति प्रकारान्ता निपाताः । तेषां रोयस्त्वे कृते ।
 १६ व्योर्लोघुपयस्नतरः शाकटायनस्य ८ । ३ । १८ ॥ पदान्तयोर्बकार्यका-

शब्दश्च प्रत्येक सम्बन्धयते भोपूर्वकस्य भगोपूर्वकस्य अघोपूर्वकस्य अकारपूर्वकस्य च
 रोरिति । तदाह—पतपूर्वकस्येति । अत्र सूत्रे भगो अघो ह्रस्वञ्च अघो अपूर्वस्येत्यत्र
 च एकः पदान्तावन्तीति पूर्वरूपमाशङ्क्याह—असन्धिरिति । सन्ध्याभावः सूत्रप्रयुक्तः
 श्लेषार्थः । 'कृतलक्ष्य' ह्यण्यत् । देवाय इह इति स्थिते षलोप स्मारयति—लोपश-
 कस्यस्येति । देवा इहेति यलोपपक्षे रूपम् । तदभावे देवायिहेति । देवास्मन्तीति । देवास्
 सन्तीति स्थिते सस्य रुः । तस्य अशपरकत्वाभावाद्यत्वं न । किन्तु विसर्गः । विस-
 र्गमीयस्य सः । नन्विह अशप्रहण उच्यते । न च देवार सन्तीति स्थिते रेफस्य यस्व-
 क्वावुरपर्थं तद्धिति वाच्यम्, यस्वस्यासिद्धतया विसर्गो सति सत्वे देवास्सन्तीति
 सिद्धेरिति क्लृप्ते—यद्यपीति । परिहरति—तथापीति । अस्तु यस्वस्यासिद्धत्वात् रेफस्य
 विसर्गः । तथापि तस्य स्थानिवद्भावेन रुदाद्यत्वं दुर्वारम् । अशप्रहणमावश्यकमिति
 आवः । ननु यस्वविधौ विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन कथं रुवम् । अनस्त्विधाधिति निषे-
 धात् । विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रित्य प्रवर्तमानस्य यस्वविधेः स्थान्यलाश्रयत्वादि-
 त्वत्त आह—न ह्ययमस्त्वधिरिति । कुल ह्येत आह—रोरिति समुदायरूपाश्रयणादिति ।
 यद्यपि यस्वविधिः विसर्गस्थानिभूतं रेफमाश्रयति, तथापि नास्त्विति । ह्रस्वत्वादि-
 रूपवर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण स्थान्यलाश्रयत्वस्य तत्र विवक्षितत्वात् । प्रकृते च
 यस्वविधिः सुत्वेनैव रेफमाश्रयति न तु रेफत्वेन, तथा सति प्रातरत्रेत्यादावतिग्याप्तेः ।
 यत्वं च रेफोकारसमुदायरर्थम् । न तु रेफमाश्रयति । अतो यस्वविधिः विसर्गस्थानि-
 भूतं न रेफं वर्णमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाश्रयतीति नास्त्विति । अतो यस्वे कर्तव्ये
 विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुदाद्यत्व स्यात् । अतः अहीति परनिमित्तमाश्रितमिति
 आवः । निपाता इति । चादेराकृतिगणत्वादिति भावः । रोयस्त्वे कृते इति । भोभगाअघो
 दुस्यनेनेति शेषः । सोय् अद्युत् इति स्थिते लोपशकस्यस्येति न गत्वति, यकारस्य
 अपूर्वरूपाभावात् ।

व्योर्लोघु । सू च य् च ष्यौ तथोरिति विग्रहः । पदस्येत्यधिकृतम् । तच्च यकार-
 यकाराभ्यां चितोष्णते, तद्धन्तविधिः । यान्तस्य यान्तस्य च पदस्येति लभ्यते ।
 शलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य अस्त्विति । तथा च पदान्तयोर्बलयोरेति कलितम् । लघुः प्रयत्नो

रयोर्लघुच्चारणौ ष्यौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाप्रोपाद्यमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते च लघुच्चारणः । १६९ ओतो गार्ग्यस्य ङिऽशिऽर०॥ ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं छोपः स्यात् । गार्ग्यप्रहणं पूजार्थम् । ओ अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयक्युत । 'पदान्तस्य' किम् । तोयम् । १७० उञ्जि ष्व पदे ८ । ३ । २१॥ अर्वाण्यपूर्वयोः पदान्तयोर्वयोर्लोप उञ्जि परे । स उ एकाग्रिः । 'पदे' किम् । तन्प्रयुतम् । वेजः सम्प्रसारणे रूपम् । यद्दु तु प्रतिपदोक्तौ

यस्योच्चारणे स लघुप्रयत्नः । अतिनायितः लघुप्रयत्नः लघुप्रयत्नतरः । अन्यपदार्थस्य च सतिपदार्थप्रकर्षादेशः प्रकर्षः । लघुतरप्रयत्नक इत्यर्थः । प्रत्येकाभिप्रायत्नेकवचनम् । आभूतयोर्वा यस्य था, यस्य धः । अर्वाण्यनुवर्तते । आकटाखनलुनिग्रहणात्किंकवः । सद्वाह—पदान्तयोरित्यादिना । उच्चारणप्रयत्ने लघुतरस्य विशदयति—यत्येति । ततश्च भोय अच्युतेत्यत्र यकारस्य पात्तिको लघुप्रयत्नो यकारः । यकारोदाहरणं तु 'असा-
धादित्य इति वृत्तिः' इति आठवेन्दुकोष्ठे । ओतो गार्ग्यस्य । ओन इति पलमी । अशोरित्यसौ यप्रहणमनुवर्तते न तु यकारोऽपि, ओनः परस्य तस्यात्प्रहणात् । पदस्ये-
त्यधिकृतं यकारेण विज्ञेयते । तद्धन्तविधिः । ओकारात् परो यः असात्सद्वन्तस्य पदस्येति लभ्यते । अलोऽन्त्यपरिभाषया पदान्तस्य यकारस्येति क्लृप्तम् । ओभगो ह्यस्यतः अर्वाण्यनुवर्तते । लोपश्चाकस्यस्येत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । स च पूर्वविक्षिप्त-
लघुप्रयत्नस्य न भवति, विधानसाप्त्यात् । सद्वाह—ओकारादित्यादिना । ननु लोपस्य कथं विवरणम् । गार्ग्यप्रहणादित्यत आह—गार्ग्यप्रहणं पूजार्थमिति । व्याख्यानादिति भावः । मो अच्युतेन अलघुप्रयत्नपक्षे यकारस्य नित्यं छोपः । लघुप्रयत्नपक्षे भोय क्युतेति । अत्र लघुप्रयत्नस्य विधिसामर्थ्यात्छोपः । तोयमिति । अत्र यकारस्य पदा-
न्तस्याभावाद्दोतो गार्ग्यस्येति च भवति । अनेन अत्र ओभगो इति नाजुवर्तते इति सूचितम् । उञ्जि च पदे । अपूर्वस्येति, पदस्येति, अशोरिति, लोप इति पानुवर्तते । सद्वाह—अवर्णेति । स उ एकाग्रिरिति । उ इति निपातः । सस उ इति स्थिते, सस्य ङः, ओभगो इत्यपूर्वत्वात् यस्यश्च । लोपश्चाकस्यस्येति विकल्पनिवृत्त्यर्थमिदम् । यकारोदाहरणं तु 'असा उ एकाग्रि'रिति वृत्तिः । पदे किमिति । उञ्जः पदवाच्यभि-
चारात् पदे इति तद्विशेषणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । तन्प्रयुतमिति । तन्त्रं उत-
मिति विग्रहः । अयादेशः । अत्र यकारस्य लोपनिवृत्त्यर्थं पदप्रहणमिति शब्दः । नन्वत्र उच्यतेपरकस्याभावादेव लोपनिवृत्तिसम्भवात् पदप्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—वेज इति । 'वेजं सम्पुसन्नामे' इत्यतः सप्रयये, वचिस्वपियजादीनाञ्च' इति वकारस्य सम्प्रसा-
रणे उकारे, पूर्वरूपे, उतमिति रूपम् । अत्र उच्यतेऽपि तस्य उञ्जः पदवाचावा-

निपात उभिति प्रहोभ्यते, तर्ह्युत्तरार्थं पदप्रहरणम् । १७१ ह्रस्वि सर्वषाम्
 ८। ३। २२ ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य लध्वलघूञ्चारणस्य यकारस्य कोपः स्याद्वकि सर्वेषां
 मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्ववृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि ।
 देवा नम्याः । देवा यान्ति । 'हकि' किम् । देवायिह—देवा इह । १७२ रोऽ-
 सुपि ८ । २ । ६९ ॥ अह्ना रेफादेशः स्यान्न तु घुपि । रोरपवाद । अहरहः ।

सस्मिन् परे यस्य लोपो न भवतीत्यर्थः । ननु स उ एकाग्रिरित्यत्र उञ् प्रतिपदोक्तः,
 चादौ पठितत्वात् । उतमित्यत्र तु उञ् लाक्षणिकः, सम्प्रसारणादिविधिन्यपेक्षत्वात् ।
 ततश्च 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव प्रहरणम्' इति परिभाषया चाद्विपठितस्यैव
 उजोऽन्न प्रहरणं भविष्यति । न तु उतमित्यत्र उजोऽपि । अतः पदप्रहरणं व्यर्थमेवेत्यस्य
 आह—यदीति । उत्तरार्थमिति । ऊमो ह्रस्वावृत्तौस्यमित्यर्थः । एतच्चात्रैव भाष्ये स्पष्टम् ।

ह्रस्वि सर्वषाम् । भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यनुवर्तते । व्योर्लघुप्रत्ययनेत्यतः यकारप्रहण-
 अनुवर्तते । तदाह—भोभगो इत्यादिना लध्वलघूञ्चारणस्येति । ओकारात् परस्य यस्य
 लघुप्रत्ययत्तरस्यैवानेन लोपः । अलघुप्रत्ययत्तरस्य लोकारात् परस्य यस्य ओतो गार्थ्य-
 श्नेत्येव सिद्धम् । अपूर्वकस्य तु यस्य लध्वलघूञ्चारणस्येति विवेकः । यकारस्येति ।
 यकारस्यत्र नानुवर्तते । भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्याभावाद्दिति वृत्तिः । 'अघ-
 पर' इति निर्देशादिति तदाशयः । वृत्तं वातीति वृत्तवाः, तमाष्टे वृत्तव, ष्यन्तात्
 क्तिप्, वृत्तवक्त्वावहिकोपः, गेरनिटीति णिलोपः, वृत्तव् करोतीत्यत्र अपूर्वकस्य यस्य
 सम्भवेऽपि नात्र लोपमसक्तिः, अघीत्यनुवर्त्य अशारमके हलीति भाष्ये व्याख्यात-
 त्वात् । वृत्तव् हसतीति तु अस्मादेव भाष्यादस्माधुरित्याहुः । सर्वेषां मतेनेति । सर्वा-
 ष्वार्यसम्प्रतत्वाद्यं लोपो नित्य इति फलितम् । अत्र यदि 'विभाषा भवन्नगधवृत्तव-
 लामोच्चावस्य' इति धातुकेन 'मतुवसो रु सञ्जुदौ' इत्यत्र पठितेन एषामन्तस्य
 सञ्जुदौ रुवं वा स्यात्, अथ हस्यज्ञस्य ओकारश्चेत्यर्थकेन निष्पन्नाः भोरादिशाब्दा
 एव गुह्येर्न्, तर्हि पुंलिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि तदन्वयत्र द्विवचनान्यौ
 स्त्रीनपुंसकयोश्च भो हरिहरौ, भो देवाः, भो लक्ष्मि, भो विद्ववृन्द इत्यादौ लोपो न
 सिध्येत् । अतः भोसु इत्यादिनिपातानामप्यत्र प्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—भो देवा
 इत्यादि । देवा नम्या इति । न चात्र यकारस्य लोपो व्योरित्येव लोपः सिद्ध इति
 वाच्यम्, लोपो व्योरिति लोप प्रति यत्तस्यासिद्धत्वात् । रोऽसुपि । रः असुपीति
 छेदः । 'अहनृ' इति सूत्रमनुवर्तते तच्च लुप्तषष्ठीकं पदम् । तदाह—अह इत्यादि । न
 तु सुपीति । पर्युदासाश्रयणे तु नजिवयुक्तन्यायेन सुकिभजे प्रत्यये परे ह्रस्वर्थः स्यात् ।
 तस्य अहर्षानिरयादावेव स्यात् । न एवहर्षान्तीत्यादावपि । अतः प्रसव्यप्रतिषेध
 आभितः । ननु अहनृ इत्यस्य रुः स्यात् पदान्ते इत्यर्थकेन अहकिति सूत्रेणैव सिद्ध-
 त्वात् किमर्थमिदमित्यत आह—रोरपवाद इति । अहरइरिति । निष्पन्नीप्सवोरिति

अहर्गणः । 'असुपि' किम् । अहोभ्याम् । अत्र 'अहम्' (सू० ४४३) इति कत्वम् । 'रूपरात्रिरथन्तरेषु कत्वं बाध्यम्' (बा ४८४७) । अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । अहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । 'अहुरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' (बा ४८५१) । विघर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । षष्ठे विघर्गोपभ्यानीधौ । १७३ रो रि ङ । ३ । १४ ॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । १७४ ङ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ३ । ३ । १११ ॥ हरेफो लोपयतीति तथा,

द्विवचनञ् । अहन् अहन् इति स्थिते रत्वम् । 'न लुमता' इति निषेधात् सुप्परकरवाभावः । अहञ्चिन्ति क्त्वे तु अतो रोरच्छ्रुतादित्युत्वं स्यात् । अहर्गण इति । अह्ण गण इति विग्रहः । अहञ्चिन्ति क्त्वे तु हञ्चि चेत्युत्वं स्यात् । अहोभ्यामिति । अहन् भ्याम् इति स्थिते नकारस्य सुप्परकरवाच्च रेफः । अत्रेति । अहञ्चिन्ति क्त्वे हञ्चि चेत्युत्वे आवृणुणः ।

रूपरात्रि । अहन्नाहृद्वस्येति लोपः । रोऽसुपीति रत्वस्यापवादः । अहोरूपमिति अहो रूपमिति विग्रहः । अहन् रूपमिति स्थिते नकारस्य क्त्वञ्च, उत्वञ्च, आवृणुणः रत्वे तु हञ्चि चेत्युत्वं न स्यात् । गतमहो रात्रिरेषेति । अहन् रात्रिरिति स्थिते, अहम् उत्वञ्च, आवृणुणः । क्त्वे तु उत्वञ्च न स्यात् । ननु अहञ्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे, अहस्तस्यैकदेशोत्पादिना समासाम्ने अच्चि, यस्येति चेत्ति लोपे, अहन् रात्रि इति स्थिते, नकारस्य क्त्वे उत्वे आवृणुणे, 'रात्राद्वाहाः पुंसि' इति पुंस्त्वे, अहोरात्र इति रूपञ्च । अत्र नका रस्य रात्रिणात्परकरवाभावात् कथं क्त्वञ्च । तत्रश्च रोऽसुपीति रत्वे उत्वञ्च न स्याद्वि श्यत् आह—एकदेशेति ।

अहोरथन्तरमिति । अहञ्च रथन्तरं चेत्ति द्वन्द्वः । रथन्तरं सामविशेषः । अह रादीनाम् । ननु अहुरादीनामिति रेफविशिष्टस्य उपादानात् रेफस्य रेफविघर्ग ध्यर्थमित्यस्य आह—विसर्गापवाद इति । अहर्पतिरिति । अहो पतिरिति विग्रहः गीर्पतिरिति । गिरां पतिरिति विग्रहः । धूर्पतिरिति । धुरां पतिरिति विग्रहः । उभय ज्ञापि 'बोधपक्षाया' इति दीर्घः । पञ्च इति । रत्वाभाक्षपक्षे विसर्गस्य कुण्डोरिति उप भ्यानीधविसर्गौ । ह्रदुपपक्षस्येति तु तपस्करणाच्च ।

रोरि । रः इति ध्वी । 'हो हे लोप' इत्यसौ 'लोप' इत्यनुवर्तते तद्वाह—रेफस्येति पुनर् रमत्ते इति स्थिते प्रथमरेफस्य लोपः । ङ्लोपे । ङ् रेफश्च ङी, नौ लोपयतीति ङ्लोपः । ष्यन्तात्कर्मण्युपपदे अण, तपपक्षमासः । ङलोपनिमित्तं रेफलोपनिमित्तं च दिव्यमितम् । तथा ङकाररेफात्मकमेव । हो हे लोपः, रो रीति तयोरेव ङ्लोपनिमित्त स्यात् । तथा च ङलोपनिमित्ते ङकारे, रेफलोपनिमित्ते रेफे च परसः पूर्वस्याणो दीर्घ

तस्मिन् वर्णोऽर्थाद् ढकारे रेफान्तके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरो रम्यः । शम्भू राजते । 'अणः' किम् । तुळः, वृढः । 'तुहू हिषायाम् । वृहू-उद्यमने' । पूर्वप्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम् । अजर्घा । लीडः ।

इति ङङिति । तदाह—ढरेफावित्यादिना । ङलोपे रेफलोपे च पूर्वस्याणो दीर्घ इति तु न श्याक्यासम् । तथा सति चयनीयमित्यधीचर् प्रत्ययान्ते तस्य ङोप इति रेफलोपे षकाराद्कारस्य, चकार चकारेष्वाद्धौ अभ्यासे अकारस्य च हलादिशेषेण रेफलोपे दीर्घापत्तेः । पुना रमत इति । पुनर् रमत इति स्थिते रो रीति रेफलोपः । तस्मिन्निस्ते रेफे परे ङकाराद्कारस्य दीर्घः । हरी रम्य इति । हरिसु रम्य इति स्थिते इत्ये रेफलोपे अनेन दीर्घः । शम्भू राजत इति । शम्भुस् राजत इति स्थिते इत्ये रेफलोपे अनेन दीर्घः । प्रयाणामुदाहरणात् पूर्वगैव ङकारेणावाण् गुञ्जत इति सूचितम् । तुळः, वृढ इति । अत्र ष्टकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमण्प्रहणम् । ष्टकारस्यान अण्प्रहणेन न गुञ्जते । पूर्वगैव ङकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् । अन्यथा दीर्घश्रुत्या अत्र ह्य्युपस्थितौ किमण्प्रहणेनेति भावः । ननु तुळो वृढ इत्यत्र ङलोपस्यवाभावात् दीर्घप्रसक्तेरण्प्रहणं व्यर्थमित्या वाङ्मय तत्र ङलोपं वृद्धीयितुमाह—तुहू दिसायाम् । वृहू उद्यमन इति आम्भ्यां ङप्रत्यये 'हो ङ' इति ङत्वे 'श्रषश्तथोः' इति तकारस्य चत्वे, तस्य ङ्त्वेन ङकारे, 'ढो ङे लोप' इति पूर्वस्य ङकारस्य ङोपे, तुळः वृढ इति रूपे । अत्र ङलोपनिमित्ते ङकारे परे ष्टकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमण्प्रहणमिति भावः । ननु 'तस्मिन्निति निर्विष्टे पूर्वस्य' इत्येव सिद्धौ पूर्वस्येति किमर्थमित्यत आह—पूर्वप्रहणमिति । ङलोप इति सूत्रस्य 'अल्लुगुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकारस्यैवात्तुत्तरपदस्ययोरेव ङलोपनिमित्तभूतढरेफयोः परतः पूर्वपदस्याणो दीर्घ इत्यर्थः स्यात् । ततश्च 'लिहू आस्वाद्ने' 'गुहू संवरणे' आम्भ्यां ङप्रत्यये ङत्वचस्वद्वयङलोपेषु हकारस्य ङकारस्य च दीर्घो न स्यात् । तत्र ङलोपनिमित्तस्य ङस्य उत्तरपदस्यैवाभावात् हकारस्य ङकारस्य च पूर्वपदस्यैवाभावाच्च । इत्यन्ते च लीडो गूढ इति । अतः पूर्वप्रहणम् । कृते तु पूर्वप्रहणे तस्यामर्थ्यादनुत्तरपदस्ययोरपि ङरेफयोः परतः अपूर्वपदस्यैवापि पूर्वस्याणो दीर्घः सिध्यतीत्यर्थः ।

तथा उत्तरपदे इत्यस्यानुश्रुतौ अजर्घाः इत्यत्रापि दीर्घो न स्यात् । गृधु अमि-काङ्गायाम् । यङ्गुक्, द्विष्वम्, हलादिः शेषः, अभ्यासस्य ङक्, ऊहोरश्रुः, छक्, सिप, शप्, लृक्, लृधूपचगुणः, रपरत्वम्, इतरवेति हकारलोपः, हक्क्यादिना सुलोपः, जर् गर् ध् इति स्थिते, 'पकाचो वषा' इति गकारस्य अन्भावः चकारः, अरत्व वकारः, दक्षेति रु, अडागमः, अजर्घर् र् इति स्थिते रो रीति रेफलोपः, ङलोप इति दीर्घः, विसर्गाः, अजर्घाः इति रूपम् । अत्रापि रेफलोपनिमित्तरेफस्य उत्तर-

‘मनस् रथः’ इत्यत्र कृते ‘हशि च’ (सू १६६) इत्युत्वे ‘रो रि’ (सू १७३) इति रेफलोपे च प्राप्ते । १७५ विप्रतिषेधे परं कार्यम् १ । ४ । २ ॥ तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति रेफलोपे प्राप्ते—‘पूर्वप्रासिद्धम्’ (सू

पदस्यत्वाभावात् तस्मिन् परतः अकारस्य दीर्घो न स्यात् । अत उत्तरपदानुवृत्ति-
निवृत्तये पूर्वग्रहणम् । यद्यपि ढलोपे इत्यत्र ढलोपनिमित्तकारणवियये उत्तरपद इत्य-
स्यानुवृत्तिः असम्भवादेव न सम्भवति, तथापि अजर्घा इत्यत्र रेफलोपनिमित्तरेफ-
वियये उत्तरपद इत्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये पूर्वग्रहणम् । तद्यनुवृत्तौ हि नीरकम्, दूरक-
मित्यादावेव स्यात् । अजर्घा इत्यत्र च स्यात्, पुनारमत् इत्यादौ असमासेऽपि न
स्यात् । उत्तरपदशब्दस्य समासपरभावश्च पद रूढत्वाद्दित्यलम् । ननु मनोरथ
इत्यत्र मनस् रथ इति स्थिते, सस्य रुधे, तस्य रेफस्य हशि चेत्युत्वे च रो रिति लोप-
श्चेत्युत्वं प्रसक्तम् । तत्र कतरव् बाध्यमित्यत्र निर्धारयति—मनस् रथ इत्यत्रेत्यादिना ।
मनस् रथ इत्यत्र रुधे कृते, हशि चेत्युत्वे, रो रिति रेफलोपे च प्राप्ते, उच्यमेवे-
त्यन्वयः । ननु परत्वात् रेफलोप पद स्वादिति शक्तिरुमाह—विप्रतिषेधे । विप्रतिपूर्वात्
सेधत्वेर्धनि उपसर्गवशात् परस्परविरोधे विप्रतिषेधशब्दः । विरोधश्च तुल्यबलविरोध
लोकसिद्धः । न हि मशकसिंहयोर्विरोध इत्यस्ति । तदाह—तुल्यबलेति । द्वयोः शब्दयोः
कश्चिन्नृत्वावकाशबारेकत्र लक्ष्ये युगापसम्भवस्तुल्यबलविरोधः । कार्यस्य परत्वं
परक्षाजविहितत्वम् । इति रेफलोपे प्राप्त इति । हशि चेत्युत्वावकाशः शिवो बन्ध
इति, रेफलोपस्यावकाशः पुनारमत् इति । तत्र हि रो रित्युकारानुबन्धग्रहणात् हशि
चेत्यप्रसक्तम् । ततश्च तयोस्तुल्यबलयोः उच्येरेफलोपयोः मनोरथ इत्यत्र युगपत्
सम्भवाच्चत्तरस्मिन् बाधनीये सति परत्वाद्युत्वं बाधित्वा रेफलोपे प्राप्ते इत्यर्थः ।

तामिमां रेफलोपशङ्कां परिहरति—पूर्वन्तेति । तत्र रेफलोपस्यासिद्धत्वावित्यनु-
बन्धा रोरीत्यस्यासिद्धत्वाविति श्रुचन् पूर्वप्रासिद्धमित्यत्र शब्दासिद्धत्वमेवाभ्यु-
पैति । न तु कार्पासिद्धत्वम् । तथा सति हि अतिदेशस्वारोपरूपत्वात् असिद्धत्वारो-
पाक्षरिषिष्ठानारोपासम्भवेन सूत्रोदाहरणसम्पर्यै परत्वाच्चत्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यक-
तया परत्वात् त्रैपादिके कार्ये जाते तत्राऽभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि देवदत्तस्य न
पुनरुन्मज्जनमिति न्यायेन स्थायीभूतराभावात् हशि चेत्यस्य प्राप्तिर्न स्यात् ।
शब्दासिद्धत्वे तु यद्यत् त्रैपादिकं शब्दं प्रचुर्युत्मुखं तत्तच्छब्दे पद्यासिद्धत्वारोपात्
पूर्वप्रासिद्धप्रतिबन्धकस्य परत्वाच्चत्वे उच्येत्तुदौ सत्यां ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति न
प्रवर्तते । तदुक्तम्—‘पूर्वप्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावात्तरस्य’ इति । ततश्च
स्यानिनो निवृत्तत्वात् पूर्वप्रासिद्धनिर्वाणा । एतस्य पूर्वप्रासिद्धमित्यत्र,
अत्रः परिस्मिन्नित्यत्र, ‘वत्तुकोरसिद्धः’ इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । न च ‘तौ सत्’ इत्या-

१२) इति 'री रि' (सू. १७१) इत्यस्यासिद्धत्वाबुल्लमेव । मनोरथः । १७६ पतत्तदोः सुलोपोऽकारनञ्समासे हलि ६।१।१३२। अकारयोरेतत्तदोर्थाः सुस्तस्य लोपः स्यादिति न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । 'अकोः' किम् । एषको द्रः । 'अनञ्समासे' किम् । अक्षरिशवः । 'हलि' किम् । एषोऽत्र ।

द्विनिर्वृत्तात् देववृत्तहन्तुहृतम्ब्यायो न सार्वत्रिक इति वाच्यम् । हते सति देववृत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि देववृत्तस्य न पुनरुन्मेषः । हन्तुहन्तरि हतत्वारोपे तु सुतरां नोन्मेषः । देववृत्तं हन्तुमुद्युक्तस्य हनने तु देववृत्तस्य जीवनमस्त्येवेति न्यायसारीरम् । तावित्थादौ च वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णधीर्घस्य हननोद्यमसञ्जातीयं प्रसङ्गमात्रम् । न तु हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिः । अतस्तावित्थादौ नास्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति यौ सवित्थाद्विनिर्वृत्ताः कथमेतस्य न्यायस्थानित्यतां बोधयितुमीष्टे । स्पष्टं चैतत् स्वाविवृत्तिं सुत्रे कैषटे । प्रकृते तु निरविज्ञानारोपासम्भवात् हननसञ्जातीया लक्ष्ये कार्य-प्रवृत्तिरावश्यकी, ततश्च प्रवृत्तस्य रेफलोपस्यासिद्धत्वेऽपि देववृत्तहन्तुहृतम्ब्यावेन रोरुन्मेषाभावाबुल्लं न भवतीति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् । न च उरवकार्थासिद्धत्वा-पक्षेऽपि मनोरथसिद्धिरस्त्येव, वर्णानाभावरूपरेफलोपस्याभावरूपासिद्धत्वे सति रोरुन्मेषावश्यकत्वात् अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति वाच्यम्, एवमपि कार्थासिद्धत्वे अम्, अमी इत्याद्यसिद्धेः, यथा चैतत्तथा अक्षसञ्चक्रिकण्णवसरे प्रपञ्चयिष्यते ।

पतत्तदोः । पतत्तदोरित्यत्र 'त्यदादीनां मित्याः सहोक्तौ यत्परं तथिद्धयन्ते' इत्येक-शेषस्य त्यदाद्यत्वस्य चाभाव आर्षः । सु इति सुसचङ्गीकं परम् पतत्तदोरित्यने-नाभ्येति—पतत्तदोः सकारस्येति । अत एव सोर्लोपः सुलोपः इति न पट्टीसमासा, असामर्थ्यात् । अविद्यमानः ककारः ययोस्तौ अको तयोः अकोरिति बहुव्रीहिः । तथाह—अकारयोरित्यादिना । अनञ्समास इति न पर्युदासः । तथा सति नञिव्यु-क्तम्ब्यायात् नञ्समाससद्वयो समास एव स्यात्, न तु एष विष्णुरित्यादिवाक्येषु इत्य-भिप्रेत्याह—न तु नञ्समास इति । एष विष्णुः, स शम्भुरिति । एषस् विष्णुः, सस शम्भुरिति स्थिते सकारस्य लोपः । एषको द्र इति । 'अव्ययसर्वनाङ्गामकप्रकटेः' इति अकच् । अत्र पतत्तद्व्यस्य सकारत्वाच्च सुलोपः । तच्छब्दे अकचि 'सको द्रः' इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । न च अकचि सति सञ्चान्तरत्वात् प्राप्तिरेव नेति वाच्यम् ; 'तन्म-ध्यपतितस्तवृप्रहयेन गृह्यते' इति परिभाषया साकृत्कस्य अक्षद्वान्तरत्वात् । परि-भाषायां तु इवमेव ज्ञापकम् । असदिश्व इति । न सः अस इति विग्रहः । 'विसर्जनी-यस्य स' इति सत्वे श्चुत्वेन सकारः । नञ्समासत्वाच्च सुलोपः । अनेपरिश्रया इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । योऽनेति । एषस अनेति स्थिते सस्य क्वम्, बलम्,

१ '७ सोऽचि लोपे चेतपावपूर्णम् ६ । १ । १३४ ॥ 'सम्' इत्येतस्य सोलौ
स्यादात्त पादरचेत्कोपे सत्येव पूर्णेत । 'सोमामविद्धि प्रभृतिम्', 'य ईशिवे' । '।
श्रुत्पादा एव गृह्यते' इति वामनः । 'अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपि' इत्यपरे । ६
दाशरथी रामः । 'लोपे चेत्' इति किम् । स इत्येति । स एवमुक्त्वा
'सत्येव' इत्यवधारणात् 'स्यश्छन्दमि बहुलम्' (सू. ३.५.२६) इति पूर्वमत्रावबहुर
प्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न—'मोहमाजन्मशुद्धानाम्' ।

इति स्वादिमन्धिप्रकरणम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

अथाजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम् ॥ ८ ॥

१७८ अर्थवद्वातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १ । २ । ४५ ॥ वातुं प्राय

धात्वगुणः, ह्रस्वपरकत्वाभावाच्च लोपः । अत्र एतत्तदोरवयवस्य सोरिति न व्यास्य
मन्, असम्भवात्, सोः परत्वेन विहितस्य प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् । एतत्तद्
परस्य सोरित्थपि न भवति, एतत्तदोरिति षष्ठोविरोधात् । एतत्तद्वायां विहितस्ये
व्याख्याने तु परमेव वदाति, परमस वदातीत्यत्र अस्यासिः; तत्र सोः समासाद्धि
तत्त्वेन एतत्तद्वायां विहितत्वाभावात्, अनन्तसमास इति प्रतिषेधवैयर्थ्यात् । अ
एतत्तदर्थगतसङ्ख्याभिधायिनः सोरिति व्याख्येयम् । सोऽनि लोपे । स इ'
प्रथमैकवचनान्तस्वरूपपरम् । ततः षष्ठ्या लुक् । सप्तशाब्दस्येति लभ्यते । सुलो
इत्यनुवर्तते । तदाह—सप्त इत्यादिना । इति स्वादिसन्धिः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बाळमनोरमायां सन्धिप्रथमं समाप्तम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

अथ स्वौजसमौक्षित्यादिना स्वादिप्रत्ययान् वचयति । तत्र ह्यप्रातिपदिकादिस
चिकृतम् । किं तत् प्रातिपदिकमिति जिज्ञासायामाह—नर्धनवधात् । अर्थोऽस्याहतीश
र्थवत् । नपुंसकलिङ्गानुसारात् शब्दस्वरूपमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । अघातुरिति
अप्रत्यय इति च तद्विशेषणम् । न घातुरघातुरिति नञ्प्रत्ययः । 'परवर्तिलङ्गं द्वन्द्वं
सप्तपुरुषयो' इति पुंस्त्वम् । अप्रत्यय इत्यावर्तते । प्रत्ययमिन्नं प्रत्ययान्तमिन्नं
विवक्षितम् । पूर्ववत्पुंस्त्वम् । सङ्गाविधाविति निषेधस्तु प्रत्ययस्य यत्र संज्ञा तदि

प्रत्ययान्तं च बर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् । १७९ कृत-
द्वितसमासाश्च १ । २ । ४६ ॥ कृतद्वितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः ।

अथ इति भावः । तदाह—वातु प्रत्ययभिर्यादिना । अथयुत्पन्ना द्वित्यादिशब्दा इहोदा-
हरणानि । अर्थवदिति किञ्च । अन्तं अन्तमित्याद्यौ प्रतिवर्णं प्रातिपदिकसंज्ञा मा भूत् ।
सत्यां हि प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रतिवर्णं सुष्ठुत्पत्तिः स्यात्, सङ्ख्याकारकानायेऽपि प्रथ-
मैकवचनस्य सोर्द्वारत्वात् प्रथमाविभक्तौ कारकानपेक्षत्वात् तदेकवचनस्य सङ्ख्या-
नवगमेऽपि प्रवृत्तेर्भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च । अथ ह्यङ्ख्यादिना सुष्ठोपात् प्रतिवर्णं
सोर्द्वयत्वात्पि न क्षतिरिति वाच्यम्, एवमपि नलोपस्य तुर्दारत्वाद् अकारात्
सोः स्वविसर्गापत्तेःश्लेषलक्षम् । अघातुरिति किञ्च । हन्घातोर्लङ्, तिप्, झप्,
लुक्, इतश्चेतीकारलोपः, अडागमः, ह्यङ्ख्याबिलोपः, अहक्षिति रूपम् । अत्र
घातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सुवपवादे तिङ् इत्यप्यने लुप्ते तस्मिन् प्रातिपदिक-
संज्ञायाः प्रागुत्पन्नाया अनपगमाद् नलोपः स्यात् । न च प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रत्य-
यान्तपर्युवासादेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम् ; एवंमपि प्राप्तप्रवृत्तप्रातिपदिक-
त्वस्थानपगमात् । अथ चैवमपि कार्षकाळपक्षे नलोपार्थं प्रातिपदिकसंज्ञायां क्रियमा-
णायां प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्; तर्हि
हे राज्ञश्चित्याप्रापि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाभावे सति नलोप-
स्याप्रसक्तौ 'न क्षिसम्बुद्धयोः' इति तन्निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च राज्ञश्चक्षु-
गादिककनिष्ठप्रत्ययान्तस्य कृतद्वितेति प्रातिपदिकत्वाच्छ्लोपोपसक्तौ 'न क्षिसम्बु-
द्धयोः' इति निषेधोऽर्थवानिति वाच्यम् । उणादीनामभ्युत्पत्तेपक्षे कृतद्वितेत्य-
स्याप्रवृत्तेः । एव चास्यादेश निषेधात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्याप्रत्ययान्त इति पर्यु-
वासा न प्रवर्तत इति विज्ञायते । एवं च अहन्नित्यप्राप्त्यप्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदि-
कत्वप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं भवात्तुग्रहणम् । अप्रत्यय इति किञ्च । हरिश्चु करोषि ह्यङ्ग
सुप्तिपोरर्थवत्त्वात् अप्रत्ययान्तत्वाच्च प्रातिपदिकत्वे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमप्रत्यय इति
प्रत्ययपर्युवासः । न चात्र सुप्तिपोरर्थवत्त्वैशिवज्ञादेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययान्तपर्यु-
वासेनैव प्रातिपदिकत्वनिवृत्तिसम्भवात् किं प्रत्ययपर्युवासेनेति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणे
यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदा-
यस्यैव प्रत्ययान्ततया केवलप्रत्यययोः सुप्तिपोः पर्युवासात्त्वात् । अप्रत्ययान्त इति
किञ्च । हरिश्चु करोषि । अत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदाययोः प्रत्ययभिन्नत्वाद्यर्थवत्त्वाच्च
प्रातिपदिकत्व मा भूत् ।

कृतद्वित । कृत्त तद्धितश्च समासरचेति विग्रहः । पूर्ववृत्तात् प्रातिपदिकमित्यङ्-
वर्तते, बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृतद्वितेति तद्वन्त-

पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । १८० प्रत्ययः ३ । १ । १ ।

ग्रहणम् । तत्राह—कृतद्वितान्तावित्यादिना । कृतद्वितान्तयोः प्रत्ययान्तत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ कृतद्वितग्रहणम् । केवलकयोः कृतद्वितयोः संज्ञायां प्रबोजनान्नात्वात् संज्ञाविधिविति निषेधोऽत्र न भवति । अस्मादेव पूर्वसूत्रे संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तत्पठकान्तात् प्रत्ययान्तपर्युदासः । केचित्तु अर्थविद्वत्पुत्रवत्स्य तस्मान्मर्थ्यात् तदन्तविधिमाहुः । कुवन्ते यथा—कर्ता, अर्ता इत्यादि । तद्धिते यथा—औपगव इत्यादि समासे यथा—राजपुरुष इत्यादि ।

ननु समासग्रहणं स्वार्थं, समासे राजपुरुष इत्यादिसङ्घानां पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वस्य सिद्धत्वात् । न च उत्तरपदोत्तरलुप्तप्रत्ययं प्रत्ययलक्षणमनाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासः प्राङ्मुखः, उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेऽपि समुदायस्याप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सिद्धिदत्तत्वादेवेव ग्रहणात् प्रत्ययलक्षणमनाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासो न प्रवर्तत इति 'न क्विसम्बुद्धयो' इति निषेधेन ज्ञान्यत इति पूर्वसूत्रे प्रपञ्चितत्वात्वेत्यस्य आह—पूर्वसूत्रेणेत्यादिना । नियमकारिणोर्दृष्टायति—यत्रेति । पूर्वो भागः पदमित्युपलक्षणम् । उत्तरभागस्तु प्रत्ययो नेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा जन्मवाग्नित्यादौ प्रातिपदिकत्वं न स्यात्, श्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति पूर्वभागस्य पदत्वात् । न चान्न कृतद्वितेति तद्धितग्रहणसामर्थ्यादिषु प्रातिपदिकत्वं सम्भवतीति वाच्यम् । दाह्निगित्यादौ तद्धितग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हि प्रकृति भागो न पदम्, अन्वेन तत्राधात् पूर्वो भागः पदमित्यनुक्तौ बहुपदव इत्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् । ईषदसमासाश्वित्यनुवृत्तौ 'विभाषा सुपो बहुश्चपुरस्तात्' इति सूत्रेण पदव इति प्रथमा बहुवचनान्तात् पूर्वतः बहुश्चपुरत्यये कृते अर्थवदिति प्रातिपदिकत्वात् तद्वचयवजसो लुकि 'चित्तः सप्रकृतेर्वैहकजयम्' इति टकाराहुकारस्य उदात्तत्वे चित्स्वरे कृते पुनर्जसि बहुपदव इति रूपम् । अत्र टकाराहुकार उदात्त इति स्थितिः । असन्तात् पूर्वतो बहुश्चप्रत्यये बहुपदव इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तु ततो जसन्तर् नोत्पद्येन । न चेष्टापत्तिः, तथा सति बहुश्चप्रकृतिभूतजसन्ते असः प्रातिपदिकावयवत्वाभावेन 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुगभाषाद्बहुपदव इति जसन्तस्यैव बहुश्चप्रकृति-तथा चित्तस्सप्रकृतेर्विधीयमानचित्स्वरः जस पृथाकारस्य स्यात् ; इत्थत्वे तु टकाराहुकारस्य । बहुपदव इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे तु प्रातिपदिकावयवत्वात् जसो लुकि पदुशब्दस्यैव बहुश्चप्रकृतितया टकाराहुकारस्य चित्स्वरे सति पुनर्जसि बहुपदव इति रूपमुक्तं निर्वाधमिति भावः । नियमस्य फलमाह—तेनेति । उक्तनिषेमेनेत्यर्थः । अन्यथा 'देववच गामम्याह शुक्लो दण्डेन' इत्यादिवाक्यस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुबलुक स्यात् । न च वाक्यस्य प्रत्ययान्तत्वात्वेव न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम् ;

आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । १८१ परश्च ३।१।२॥ अयमपि तथा । १८२
 कथ्याप्प्रातिपदिकात् ४ । १ । १ ॥ क्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरि-
 समाप्तेरधिकारः । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' (प ७२) इत्येक
 सिद्धे कथाग्रहणं कथाबन्तात्तद्विस्तारित्यथा स्यान्कथाब्ध्यां प्राह माम्भूदित्येवम-

प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेव ग्रहणादिति भावः । कृच्छ्रितसमासात्वेति
 चकारः अनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन 'निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या'
 इति वार्तिकं गतार्थम् ।

प्रत्ययः । तृतीयाध्यायस्यादिमं सूत्रमिवम् । इत ऊर्ध्वमापञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः
 प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः । इनश्च वचः, ई च खना, नडादीनां कुवच,
 इत्यादीनामादेशागमनां तु न प्रत्ययसंज्ञा, महासंज्ञाकरणात् । परश्च । तृतीयाध्यायस्य
 द्वितीयसूत्रमेतत् । अयमपि तथेति । अयमपि योगः आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः
 इत्यर्थः । अवधिनियमे तु व्याख्यानमेव कारणम् । कथ्याप्प्रातिपदिकात् । चतुर्थाध्याय-
 स्वाविमं सूत्रमिवम् । ङी च, आप् च, प्रातिपदिकं चेति समाहारद्वन्द्वः । ङी इति,
 ङीपृष्ठीपृष्ठीनां सामान्येन ग्रहणम् । आभिति टाप्कापृषापां ग्रहणम् । प्रत्ययग्रहण-
 परिभाषया तद्वन्तग्रहणम् । तदाह—क्यन्तादिर्यादिना । आ पञ्चमेत्यवधिनियमे तु
 कथाख्यानमेव कारणम् । ननु प्रातिपदिकादित्येव सूत्र्यताम्, कथाग्रहणं मास्तु;
 प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया ऊक्तप्रत्ययान्तात् शब्द-
 शब्दादिव दृण्डिनी अञ्जा सट्वा इत्यादिभ्योऽपि कथाबन्तेभ्यः सुवादिप्रत्ययसंगमवा-
 वित्यत आह—प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीति ॥ ङीलिङ्गबोधकङ्गीवादिप्रत्यय-
 विशिष्टस्येत्यर्थः । यथा स्यादिति । यथेति योग्यतायाम् । कथाबन्तादेव तद्विस्तः प्राप्नुं
 योग्यः । स च कथाग्रहणे सत्येव स्यादित्यर्थः । इयवच्छेषं दर्शयति—कथाब्ध्यां प्राह
 माम्भूदिति । ततश्च लोहितिका आर्थका च सिध्यति । तथाहि—लोहितशब्दस्तावत्
 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' इति फिट्सूत्रेणाद्यदासः । ततश्च ओकारः उवाचः ।
 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति परिशिष्टौ हकाराकारावनुदात्तौ । तथा च 'वर्णाद्यनु-
 दात्तात्तोपघातो नः' इति मणौ विद्यमानाङ्गोहितशब्दात् ङीत्वविवक्षायां ङीप्, तस्य-
 श्चियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च प्राप्तः । 'लोहितान्मणौ' इति स्वार्थिकः कश्चपि
 प्राप्तः । तत्र स्वार्थिकत्वादनन्तरः परश्च कन् नत्वसन्नियोगशिष्टं ङीपं बाधित्वा प्रथ-
 त्तं, ततश्च ङीपो न प्रसक्तिः, कोपचत्वेन नोपचत्वाभावात् । ततश्च लोहितक-
 शब्दात् 'अञ्जाद्यतः' इति टापि प्रत्ययस्यादित्यादिना इत्ये लोहितिकेत्येव स्यात्, न तु
 लोहितिकेति । इत्यन्ते तु रूपद्वयमपि । कथाप्प्रातिपदिकादित्यत्र ङीग्रहणे तु तत्साम-
 थ्यात् अन्तरङ्गं परमपि कर्म बाधित्वा नत्वसन्नियोगशिष्टे ङीपि कृते, लोहिनीशब्दात्

यम् । १८३ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङ-
सोस्त्राभ्योस्तुप् ४ । १ । २ ॥ अयन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाश्च परे स्वादयः
प्रत्ययाः स्युः । सुहस्योऽकारेकारौ अशट्ठपाश्चेतः । १८४ विभक्तिश्च १ । ४ ।

कमि, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, लोहितिकेति रूपस्य । वर्णावनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकतया
अत्वसन्नियोगविशिष्टलोभभावे तु लोहितस्यद्वात् कनि, ह्रस्वे, पुनः कान्तात् टापि,
प्रत्ययस्यादित्ये लोहितिकेऽपि सिच्यति । तथा आर्यशब्दात् स्वार्थिके कमि, समु-
दायोत्तरदापैव लोत्स्वबोधनसम्भवावेकादिद्वयवचनन्यायेन कञ्जन्तादेव टापि, कनः पूर्व
टाबभावात्, धास्थानिकस्य अतोऽभावात् उदीषामातस्स्याने इति ह्रस्विकल्प-
स्याप्रवृत्तौ, प्रत्ययस्थाविति मित्यमित्ये आर्यिकेत्येव श्यात्, आर्यिकेति न स्यात् ।
इत्यथे तूभवमपि । कदाप्यातिपदिकादित्यत्र आग्रहणे तु तस्मान्पर्यात् स्वार्थिकं,
कनं चाधित्वा टापि, ततः कनि, केऽण इति ह्रस्वे, पुनः कन्न्ताद्वापि, उदीषामात-
स्थाने ह्रस्वीत्वविकल्पे रूपद्वयं सिध्यति ।

वस्तुतस्तु कथापोऽग्रहणं मास्तु, सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिः । सुपः प्रागेव च कथापौ
प्रवर्तते । स्वार्थद्वयलिङ्गसङ्ख्याकारककुत्सादिप्रयुक्तकार्याणां कमिः स्यात् । तथाहि-
एकार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं जात्यादि । तज्ज्ञानं पूर्वं भवति, विशिष्टशुद्धौ विशेषणज्ञानस्य
कारणत्वात् । ततस्तदाग्रयज्ञानम्, धर्मित्वेन प्रधानत्वात् लिङ्गादिभिराकाङ्क्षित-
त्वाच्च । ततः स्वमात्रपेक्षत्वात् लिङ्गस्य ज्ञानम् । ततो विजातीयक्रियापेक्षकारका-
पेक्षया स्वजातीयपदायापेक्षसङ्ख्याज्ञानम् । ततः कारकरूपविभक्त्यर्थापेक्षा भवति ।
तन्निवृत्तौ कुत्साविज्ञानमिति कुत्सित इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । प्राबद्धरत्ने च
परिष्कृतमेतत् ।

स्वौजसमौट् । सु-औ-जस्, अस्-औट्-शास्, टा-भ्या-भिस्, क-भ्या-भ्यस्,
छसि-भ्या-भ्यस्, कस्-ओस्-आस्, छि-ओस्-सुप्, इत्येकविंशतिः श्वाद्यः ।
समाहारद्वन्द्वः, इतरेतरयोगद्वन्द्वो वा, तथा सति सौश्रमेकवचनम् । कथाप्रातिपदि-
कादित्यधिकृतं, प्रत्ययः, परश्चेति च । यथायथं च विपरिणम्यते । तदाह—अयन्तादि-
स्यादिना । सुहस्योरिति । सु-हसि इत्यनयोऽकारेकारौ, जस्-शास्-ह्रस्वनयोर्बकारश-
कारौ-औट्-टा इत्यनयोऽकारः, छे-छसि-कस्-छि-इत्येतेषां ङकारः, सुप् ह्रस्वस्य
पकारः, इत्येते 'इत्संज्ञकाः प्रत्येतस्या इत्यर्थः । उपदेशेऽअभुनासि क इत्, 'सुट्' 'छ-
कतद्धिते' 'हलस्यश्च' इति सूत्रैरिति शेषः । इत्संज्ञायां च छापः । तदुच्चारणकलं तु
तत्र तत्र वचयसे । अथ 'न विभक्तौ तुस्माः' ह्रस्वाद्युपयोगिणीं विभक्तिसंज्ञामाह—
विभक्तिश्च । सुप् इति पूर्वसूत्रात् सुब्रह्मणम्, तिङ्श्लोणीत्यतस्तिङ्ग्रहणं चानुवर्तते,

१०४ ॥ सुप्तिञ्चौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र 'सु' 'ञौ' 'जस्' इत्यादीनां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां सञ्ज्ञाः, तामिरिहापि व्यवहारः । १८५ सुपः १।४।१०३ ॥ सुपञ्चोणि त्रीणि बचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः । १८६ द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने १ । ४ । २२ ॥ द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः । १८७ बहुषु बहुवचनम् १ । ४ । २१ ॥ बहुत्वे एतस्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ।

एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् । तदाह—सुप्तिञ्चोः । चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभिः समावेशार्थः । तेन एकसंज्ञाधिकारस्थत्वेऽपि पर्यायत्वम् । अन्यथा रामेभ्यः, भवाम्, इत्यादौ विभक्तिसंज्ञाविरहेण न विभक्ताविति निषेधो न स्यात् । ननु प्रातिपदिकार्थं लिङ्गपरिणामवचनमात्रे प्रथमा, कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीया, चतुर्थी सप्तम्याने, अपादाने षष्ठमी, षष्ठी शेषे, सप्तम्यधिकरणे च इत्यादौ कथं प्रथमादिव्यवहारः, सुप्रकृता पाणिनिना प्रथमादिसंज्ञानामनुक्तत्वादित्यत आह—तत्रेति । तेषु स्वादि-प्रत्ययेषु मध्य इत्यर्थः । इत्यादीनामिति । आदिना औट्-शस्-इत्यादीनां ग्रहणम् । प्राचामिति । पाणिनेः पूर्वेषां स्फोढायनाद्याचार्याणां शास्त्रे प्रथमाद्याः सप्तम्यन्ताः संज्ञा स्थिता इत्यन्वयः । किं तत्र इत्यत आह—ताभिरिति । तामिः प्रथमादिसंज्ञाभिः इहापि पाणिनीयशास्त्रेऽपि व्यवहारः सम्भवतीत्यर्थः । सुपः । सुप् प्रमाहारः । यद्ये-एकवचनम् । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इति सूत्रं तानीतिवर्जमनुक्तं तै । एकश इति एकैकमित्यर्थः । 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस् । शस्यैव वीप्साया अभिधानात् 'मित्यवीप्सयो' इति द्वित्वं न । तच्च सङ्ख्यैकवचनात्वेति सूत्रव्याख्याव-सरं प्रपञ्चयिष्यते । तिकञ्चोणि त्रीणीत्यतः त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते । तदाह—सुपञ्चो-णीत्यादिना । द्वयेकयोः । द्वयेकयोरिति भावप्रधानो निर्देशः । अन्यथा द्वयेकेष्विति स्वादित्त्वभिप्रायं व्याचष्टे—द्वित्वैकत्वयोरिति । बहुषु । पूर्वसूत्रार्थरूप्याथ इहापि बहु-शब्दो बहुत्वपर इत्यादि—बहुत्व इति । न चात्र सूत्रे बहुशब्दस्य बहुत्वपरत्वेऽपि बहुत्वस्य एकत्वात् बहुत्वन्विति बहुवचनं कथमिति शङ्क्यम्, बहुत्वसकृदाधारत्वमगतबहुत्वस्य बहुत्वगुणे आरोपेण ननु पपत्तेः । बहुत्वं च त्रित्वचतुष्कार्थसकृदाभ्यापकीभूतधर्म-विशेषः, न सु त्रित्वाद्यन्यतममित्येकात्कास्य प्रथमे' बहुवचनेन सर्वप्रासे विकल्पः स्यात्' इति कपिञ्जलाधिकरणे तन्नाप्यवार्तिकयोः स्थितम् । प्रपञ्चितं चास्माभिरुपवर्तमानां-साकुसुहकवृत्तौ । एवं च बहुरोदन इति वैपुष्यवाचिनो बहुशब्दाद् न बहुवचनम् । द्वयेकयोरित्यादिप्रायपाठवलेन सङ्ख्यानिष्ठतयैव तथाविधबहुत्वस्यात्र विवचि-तत्वम् एकस्यामेव स्थ्यादित्यस्यैव द्वारा इत्यादिप्रयोगे श्वययवबहुत्वस्यावयवविन्या-रोपाद्बहुवचनं कोशबहुत्वव्यवहारबलादित्यलम् । रुत्वविसर्गाविति । रामशब्दात् प्रथमा-

१८८ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १। २। ३४॥ एकविभक्तौ यानि सरूपा-

विभक्तौ एकवचने तु प्रत्यये सति, उकारस्य ह्रस्वेन लोपे सप्तसुबोरिति रुधे, खरवसानबोरिति विसर्ग इत्यर्थः । तु इत्युकारस्तु अर्धगणकसाविश्यादौ विशेषणार्थः । असीत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । सतश्च बाजमर्वास्तु इत्यत्र अर्धगणस्युविधिर्न प्रवर्तते । न चात्र रोरसुप्पवात् सङ्गतस्य पदत्वाभावात् रेफस्य पदान्तत्वाभावात् कथमिह विसर्ग इति वाच्यम् ; स्यान्निवन्नावेन रोः सुप्पवात् । न च स्यान्निवन्नावे कर्तव्ये त्रैपादिकस्य रोरसिद्धत्वं शङ्क्यम्, 'इदुबुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति अप्रत्यय-ग्रहणेन स्यान्निवन्नातिवेत्ते रोरसिद्धत्वाभावज्ञापनात् । तत्र ह्यप्रत्ययग्रहणम् अविनष्टं करोति, कविभिःकृतमिरयादौ विसर्गपर्युदासार्थम् । स्यान्निवन्ने कर्तव्ये रोरसिद्धत्वे तु तत्र विसर्गस्थैवाभावात् तद्व्यर्थं स्पष्टमेवेत्यलम् । राम इति ।

'रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्ते चिद्वारमनि ।

इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥' इति श्रुतिः ।

'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकारे 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् । कृतञ्चितेति प्राति-
पदिकत्वम् । लघुत्पन्नः सञ्ज्ञाशब्दो वा । तथा सति अर्धव्यक्ति प्रातिपदिकत्वम् ।

अथ प्रातिपादिकार्थगतद्विवाविविचाराणां प्रातिपदिकस्य द्विवादिप्रयोगप्राप्ता-
विद्वारभ्यते—सरूपाणाम् । एकविभक्ताविति सरूपाणामित्यत्रान्तेति । समान रूपं
येषां तानि सरूपाणि । ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः । निर्धारणे षष्ठी ।
वृद्धो यूनेत्युत्तरसूत्रादेवेत्यपकृत्यते । शिष्यत इति शेषः । कर्मणि घञ् । एकस्यासौ
शेषश्चेति पूर्वकालेकेति समासः । एकस्यां विभक्तौ परतः सरूपाणामेव दृष्टानां मध्ये
शुक्रः शिष्यत इति फलति । तदाह—एकविभक्तावित्यादिना । एषेति किम् । मातृपाठ-
स्तावज्जननीवाची, परिच्छेत्तवाची च । तत्र मातृभ्यामिति भ्यामादौ क्वचित्सारूप्ये
स्त्वयपि, औजसादिषु मातरौ मातराविति वै रूप्यदर्शनान्नैकशेषः । यद्यपि कतिपय-
विभक्तौ उक्तयोर्मातृशब्दयोः सारूप्येणैव दर्शनमस्ति; तथापि एकस्यामपि विभक्तौ
परतः विरूपाणि न दृष्टानीत्यर्थो विचक्षितः । एकद्वयोत्तनाद्यैव एकविभक्तावित्यत्र एक-
ग्रहणम् । एवकारापकर्षसिद्धार्थकथनपरम् एकग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति केचित् । एकशेष
इत्येकपदोपादानं तु द्विषहूनामपि शेषो मा भूदित्येतद्व्यर्थम् । शेषपदमुपादाने तु सरू-
पाणां स्थाने एक आदेशः स्यात् । ततश्च अश्वश्च अश्वश्चेति द्व्युदात्तत्वतः स्थाने द्व्युदात्त
स्थानादेशः स्यात् ; तस्मिन्पर्यन्तं शेषग्रहणम् । एकविभक्ताविति सारूप्ये उपलक्षणम् ।
न तु विभक्तौ परतः एकशेषो भवतीति व्याख्यानमुचितम्, जननीपरिच्छेत्तवाचिनोरे-
षशेषापत्तेरित्यादि प्रपञ्चितं प्रौढमनोरमायाम् । अत्र 'तिष्पुनर्वश्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे' इति
वसूत्रात् द्वन्द्व इत्यनुवृत्तय इन्द्वे प्रत्यक् इति व्याख्येयम् । ततश्च देवदेवः राजराज-

प्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । 'प्रथमयो' पूर्वसवर्णः' (सू १६४) । 'नादिचि' (सू १६५) । 'बृद्धिरेचि' (सू ७२) । रामौ । १८९ खुट्ट १ । ३ । ७ ॥ प्रत्ययाथौ बुद्ध इतौ स्तः । इति अस्येत्संज्ञायाम् । १९० न विभक्तौ तुस्माः १ । ३ । ४ ॥ विभक्तिस्थास्तवर्णसंज्ञाकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्थम् । १९१ अतो गुणे ३ । १ । ९७ ॥ अपदान्तादकाराद् गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । 'अतो गुणे' इति हि 'पुरस्ताद-

ह्रस्वाद्वा नैकशेषः । द्वान्द्वापवाद् एकशेष इति फलितम् । यद्यप्यनैमित्तिकत्वाद्बन्तर-
ज्ञोऽयमेकशेषः सुब्रुव्यपत्तेः प्रागेष प्रवर्तते । तथापि द्वान्द्वापवाद् पवाचम् । असति
श्लोकशेषे सुब्रुव्यपत्तिः, पश्चे द्वान्द्वश्व स्यात् । सति तु अनेकसुबन्तविरहात् द्वान्द्वस्याप्राप्तिः
फलिता । षट्श्व षट्श्व षट्श्व तेषां समाहार इति समाहारद्वान्द्विषये तु नास्य प्रवृत्तिः,
अनभिधानात् । द्वान्द्वे कृते एकशेष इति तु न व्याख्येयम् । पन्थान ह्रस्वाद्वा षट्प-
रिस्थादिसमासान्तापत्तेः । करादिस्थाद्वा 'द्वान्द्वश्व प्राणित्पूर्व' इत्याद्यापत्तेः । पूर्वसू-
त्रादिह द्वान्द्वग्रहणानुवृत्तौ 'इदितो जुम् धातोः' इत्यत्र इदित इति निर्देशो लिङ्गम् ।
इत् इकारः इत्संज्ञको यस्य सः इदित्, अत्र इत्संज्ञकव्योरेकविभक्तौ सांख्येऽपि द्वान्द्व-
विषयत्वाभावान्नैकशेषः, अन्यथा तथाप्येकशेषः स्यादित्यलम् ।

राम औ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—प्रथमयोरित्यादिना । वृद्धिं बाधित्वा पूर्व-
सवर्णदीर्घं प्राप्त आह—नादिचोति । तस्मिन् प्रतिषिद्धे सति वृद्धेः प्रवृत्तौ रामौ इति
रूपमित्यर्थः । देवदत्तहन्तृहृतन्यायस्तु भात्र प्रवर्तते इति स्वादिसन्धौ मनोरथ इत्यत्र
प्रपञ्चितम् । राम जस् इति स्थिते । जुट्ट 'उपदेशोऽजनुनासिक इत्' इत्यतः इदित्य-
जुवर्तते । तच्च द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । 'आदिर्निटुडवः' इत्यत आदिग्रहणम-
जुवर्त्यं द्विवचनान्ततया विपरिणम्यते । यः प्रत्ययस्येत्थनुवर्तते तद्वाह—प्रत्ययाद्यावि
त्वादिना । इति न्येति । इत्संज्ञायां 'तस्य लोपः' इति लोपः । जकारस्तु जभश्नी-
त्याद्वा शसो निवृत्त्यर्थः । अथ जसः सकारस्य हलन्त्यमित्येत्संज्ञायां लोपमात्राद्ब्रुवाह-
न विभक्तौ । तु स् म प्तेषां द्वान्द्वः । इत् इत्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते ।
तद्वाह—विभक्तिया इत्यादिना । अथ राम अस इति स्थिते अकः सवर्णं दीर्घं इति
सवर्णदीर्घस्यापवाद्यं पररूपमाशङ्कितुमाह—अतो गुणे । एङि पररूपमित्यतः पररूपमि-
त्यनुवर्तते । उर्यपदान्तादित्यतः अपदान्तादित्यनुवर्तते । एकःपूर्वपरयोरित्यधिकृतम् ।
अत इति पञ्चमी । तद्वाह—अपदान्तादित्यादिना । इति प्राप्त इति । न च परश्वाद् 'अकः
सवर्णं दीर्घः' इति कृतो न स्यादिति वाच्यम्, 'अकः सवर्णं दीर्घं' इति प्राप्त एवारभ्य-
भाणपररूपस्य तदपवाद्भावात्, परादपवाद्स्य बलीयस्त्वादिति भावः । परत्वादिति ।

पवादा अनन्तरान्विबोन्वावन्ते नोत्तरान्' (प ६०) इति न्यायेन 'अकः सवर्णे दीर्घः' (सू ८५) इत्यस्यैवापवादः । न तु 'प्रथमयोः-' (सू १६४) इत्यस्यापि । रामाः । १९२ एकवचनं सम्बुद्धिः २ । ३ । ४९ ॥ सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिर्ज्ञेयात् । १९३ एकद्वस्वात्सम्बुद्धेः ६।१ ६९। एकताद्वस्वान्ताश्चात्रद्वल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत् । सम्बुद्ध्याऽस्यैकस्वस्वाभ्यां विशेषणान्तेह-हे कतरतकुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । 'एक्' प्रहणं ङम् ।

अतो गुणे' इत्यपेक्षया 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । ननु पररूपमिदम् अपवादात् सवर्णदीर्घमिव पूर्वसवर्णदीर्घमपि कृतो न वाधते इत्यत आह-अतो गुण इतीत्यादि । अनन्तरान् अव्यवहितानित्यर्थः । उत्तरानित । कथं वदितानित्यर्थः । अतो गुण इत्युत्तरम् अव्यक्तानुकरणस्येत्यादि पठित्वा, अकः सवर्णे दीर्घः, प्रथमयोः पूर्वसवर्णः, इति पठितम् । ततश्च पररूपमिदं सवर्णदीर्घमेव वाधते, न तु तद्व्यवहितं पूर्वसवर्णदीर्घमपीति भावः । वस्तुतस्तु पुरस्तात्पवादव्यायस्य नायं विषयः । न हि पररूपमिदं पूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादात् । अन्वन्तीत्यादौ अप्राप्तेऽपि पूर्वसवर्णदीर्घे एतस्य पररूपस्यारम्भाविषयत्वम् ।

स्थविसर्गौ सिद्धवश्कृत्वाह-रामा इति । हे राम स् इति स्थिते, 'एकद्वस्वात्सम्बुद्धेः' इति विधायनम् सम्बुद्धिसंज्ञामाह-एकवचनम् । प्रातिपदिकार्थलिङ्गेष्वतः प्रथमेत्यानुवृत्तं षष्ठ्या विप्रिणम्यते । सम्बोधने चेत्थतः सम्बोधने इत्यनुवर्तते । तदाह-सम्बोधन इत्यादिना । लुः सम्बुद्धिरित्येव सुवचम् । प्रथमाप्रहणानुवृत्तेः सप्तमीषडुत्पन्नस्य सुपो न प्रहणम् । न चात्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं सङ्गच्छते । 'ह्रस्वस्य गुण' इति सम्बुद्धौ परतोऽङ्गस्य गुणविधिवत्त्वात्, संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधाच्च । एतेन तदन्तसंज्ञानिष्पद्यर्थमेकवचनग्रहणमित्यपास्तम् । एकद्वस्वात् । एकद्वस्वावित्यङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । सुतिथ्यपुङ्गं ह्रस्वित्यतो ह्रस्विति प्रथमाभ्यन्तमनुवर्तते । तच्छाङ्गावित्यन्वयेति-अङ्गात् परं ह्रस्विति । लोपो ष्वोरित्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तस्य ह्रस्वित्यनेन सामानाधिकरण्येनाव्येति । लुप्यत इति लोपः । कर्मणि ङम् । सम्बुद्धेरित्यवयवषष्ठी ह्रस्वित्यन्वयेति । ततश्च एकताद्वस्वान्ताश्चाङ्गात् परं यत् ह्रस्वम् सम्बुद्धयवयवभूतं सल्लुप्यते इति फलति । तत्राह-एकतादित्यादिना । ननु एकद्वस्वावित्यभ्याङ्गाधिकारस्यावाभावात् कथमङ्गस्य चित्तेत्यखलाभा १ तस्य वा किं प्रयोजनम् १ ङ्गो द्वस्वाच्च परं सम्बुद्धयवयवभूतं ह्रस्वलुप्यत इत्येवास्तु । तत्राह-सम्बुद्ध्यादित्येत्यादि । सम्बुद्धेः प्रत्ययत्वात् तत्प्रकृतेरङ्गस्यमर्याद्व्यवहम् । तस्य च ङ्गो ह्रस्वेन च विशेषितत्वात् तदन्तविधौ एकताद्वस्वान्ताश्चाङ्गात् परं ह्रस्वलुप्यते इत्यर्थं फलमाह लोपो नेत्यर्थः । ह्रस्वस्य विशेष्यमाह-हे कतरत कुलेतीति । कतरताद्वस्य

हे हरे, हे, विष्णो । अत्र हि पश्चात्तरित्वाच्च मम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति । १०५ अमि पूर्वः ६ । १ । १०७ ॥ अकोऽम्बधि परतः पूर्वरूपमेकादेश स्यात् । रामम् । रामौ । १२५ लशकवतद्धितं १ । ३ । ८ ॥ तद्धितवर्ज-

नपुंसकत्वस्फोरणाय कुलधात्वः । कतरशब्दात्पुसकलिङ्गात् म्बुद्धिः सुः । 'अद्भुत-
रादिभ्यः पञ्चम्यः' इति तस्य अन्त्य आदेशः । डकार इत् । द्विश्वसामर्ष्याहमत्वेऽपि
देरिति रेफात्कारस्य लोपः 'वाऽवसाने' इति चत्वंश्च । कतरत् इति । यदि पृक्ह्रस्वा-
द्विर्यत्राङ्गस्य विशेष्यत्वं न स्यात्, तदा कतरद्विष्यत्र तकारस्य हलो ह्रस्वात्कार-
रात् परत्वात् सम्बुद्धवयवत्वाच्च लोपः प्रसज्येत । अङ्गस्य विशेष्यत्वे तु न दोषः ।
अत्र हि दिलोपानन्तरं कतर इति रेफान्तमङ्गम् ; तत्तु न ह्रस्वान्तम् । यत्तु ह्रस्वान्तं
लक्षाङ्गम् । रेफात्कारस्य सुस्थानिकात् ङादेशावयवत्वेन प्रत्ययावयवतया प्रकृतिभा-
गानन्तर्भावात् । नन्विह ह्रस्वप्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था । पृच्छन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परस्य
संबुद्धेलोपः स्वावित्थेव व्याकथयताम् । अस्तु वा हलनुवृत्तिः । तथापि पृच्छन्ताद्भ-
स्वान्ताच्चाङ्गात् परा या मम्बुद्धिः तदवयवो ह्रस्वल्प्यते इति कुतो न व्याकथ्यात् इति
चे १ ? एवं सति हे ज्ञानेति न सिध्येत् । तद्विद्युमजन्तनपुंसकलिङ्गाधिकारे ज्ञानशब्दप्र-
क्रियावत्परं मूल एव स्पष्टीभविष्यति हे हरे, हे विष्णो इति । हरिशब्दाद्विष्णुशब्दाच्च
सम्बुद्धिः सुः । ह्रस्वस्य गुण इति गुणः । हे हरे स्, हे विष्णो स्, इति स्थिते,
ह्रस्वात् परत्वाभावात् सुकोपो न स्यात् । अतः पृक्प्रहणमिच्छार्थः । ननु गुणात्पूर्वं हे
हरि स्, हे विष्णु स्, इत्यवयवमेव दक्षायां ह्रस्वात्परत्वादेव सुकोपसम्भवात्
पृक्प्रहण इवमिच्छन आह—अत्रेति । सम्बुद्धिलोपापेक्षया अयं गुणः परः, नित्यश्च
अकृतेऽपि सम्बुद्धिलोपे तत्प्रवृत्तेः कृतेऽपि सम्बुद्धिलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य तत्प्रवृत्तेः,
अतः सम्बुद्धिलोपाप्रागेव ह्रस्वस्य गुणे कृते सति ह्रस्वात्त्वाभावात् सोर्लोपा न
स्यात् । अतः पृक्प्रहणमिच्छार्थः ।

अथ द्वितीया विभक्ति । राम अम्ब इति स्थिते, न विभक्तौ तुस्मा इति मकारस्य
नेवम् । अकः सवर्ण इति दीर्घं चाधित्वा अतो गुण इति पररूपं प्राप्तम्, तद्वाधित्वा
प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घं प्राप्ते । अमि पूर्वः । अकः सवर्णं दीर्घ इत्यतः अक इति पञ्च
म्यन्तमनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोर्मिथ्यधिकृतम् । इका यणचौर्यतः अर्थात्थनुवर्तते ।
तद्वाह—अकोऽम्बधि । अमि विद्यमानता योऽङ्गं तन्मिन् पर इत्यर्थः । राममिति सकार-
रात्कारस्य अमवयवकारस्य च पूतरूपमकार एका अत्रति । अर्थात्थनुवृत्तौ अकः
अमि परे पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशः स्वाविति लभ्येत । तथा सति अमो सकारसहि-
तस्य पूर्वरूपं स्यात् । तन्मा मूर्धस्यजन्नुवृत्तिः । रामादिति । राम औट इति स्थिते
हलन्त्यमिति टकारस्य ह्रस्वञ्चायां लोपः । औटकारः सुद्धिति पत्याहारार्थः । राम

प्रत्ययाद्या कशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा । १९६ तस्माच्छसः
नः पुंसि ३।१।१०३॥ कृतपूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि
१९७ अट्कुष्वाङ्नुभ्यवायेऽपि ८।४।२॥ अट् कवगे पवर्ग आङ्नुभ

शस् इति स्थिते न विभक्तौ तुस्मा इति सकारस्य नत्वम्, तत्र सकारस्य अनस्य
स्वाद्धलन्त्यमित्यप्राप्तावाह—कशकतद्धिते । छ, श, कु इति समाहारवृग्भूः । उपदेशे
ऽजनुनासिक इत्, आदिभिर्दुब्वः, षः प्रत्ययस्य इत्यतः इदिति, आदिरिति, प्रत्यय
श्चेति चानुवर्तते । अतद्धित इति षष्ठ्यर्थं सप्तमी । तद्धितमिन्द्रस्य प्रत्ययस्य आवि
भूतं लकारसकारकवर्गम् इत्यस्य भवतीत्यर्थः । तदाह—तद्धितवर्णेत्यादिना । अतद्धित
इति किम् । ‘कर्णललाटारकनलङ्कारे’ कर्णिका । अत्र ककारस्य तद्धितावयवत्वात्तेष्वम
सति तस्मिन् ‘किति च’ इत्यादिबुद्धिः स्यात् । एतेन प्रयोजनाभावाद्देव लशादि-
तद्धितेषु नत्वमित्यतद्धितप्रदं व्ययमिति निरस्तम् । इति शस इति । सकारस्य
इत्यसंज्ञायां तस्य लोप इति लोपः । सकारोच्चारणं तु जसः शी, तस्माच्छसो नः,
इत्यादौ त्रिपयविभागार्थम् । राम अस इति स्थिते, अकः सवर्णे दीर्घ इति याचिस्वा,
अतो गुण इति प्राप्ते प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घे, रामास् इति स्थिते ।

नरनाच्छसो । ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्ण’ इति पूर्वसूत्रकृतः सङ्ग्रहितः पूर्वसवर्णदीर्घः
तस्मादित्यनेन परामृश्यते । द्विकशकयोरे पञ्चम्येषा । परस्येत्यथाह्वयम् । शस
इत्यवयवषष्ठी । स चावयवः परत्वेन विशेष्यते । स चावयवः अर्थात् सकार एव,
अस्यस्यासम्भवात् । तदाह—कृतपूर्वेत्यादिना । कृतपूर्वेति किम् । दीर्घात् परस्य ससव-
यवस्येत्युक्तौ, एतान् गाः परस्यत्र गोशब्दात् शसः सस्यापि नत्वमसङ्गः । अतः कृत-
पूर्वसवर्णदीर्घादिति । गा इत्यत्र च औतोश्नसोरित्याकार एकादेशः, न तु पूर्वसवर्ण-
दीर्घ इति ततः परस्य न नत्वम् । शसः किम् । रामाः । प्रकृते च नत्वे रामान् इति
रूपम् । अत्र नकारस्य णत्वप्राप्तिमाशङ्कितुमाह—अट्कुष्वाङ् । रषाभ्यां नो णः समा-
नपदे इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते सत्र न इति षष्ठ्यन्तम् । तेन च सूत्रेण रषाभ्यामव-
वहितपरस्य णत्वं विहितम् । रामेणेत्यादौ अट्कविवचनानेऽपि प्राप्त्यर्थमिदमार-
ञ्चम् । अट् प्राप्ताहारः, कुः कवर्गः, पुः पवर्गः । अट् च, कुश्च, पुश्च, आङ्, च, नुश्च,
तैर्भ्यवधानम्, तस्मिन् सत्यपि रषाभ्या परस्य नत्व णत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र अट्क-
विविभिः समस्तैर्भ्यवधानं रामेणेत्यादिलक्ष्ये षाप्यसम्भावितम् । एकैकव्यवायेऽपीति
व्याख्यानं तु रामाणेत्यादावभ्यासिः । यथासम्भवं मिलितैर्भ्यवायेऽपीति व्याख्यानं
नराणामित्यादावैकमात्रव्यवधाने णत्वं न स्यात् । अतः अट्कविविभ्यस्तैर्यथाम-
उभवं मिलितैश्च व्यवायेऽपीति व्याख्येयम् । एवं च शुभ्रादिषु चेति णत्वनिषेधसूत्रे
शुभ्रशब्दापठोऽर्थवान् । सरूपाणामित्यादिनिर्देशाश्च उपपन्ना भवन्ति । तदाह—अट्-

एतेर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिहितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समान-
पदे । 'पदव्यवायेऽपि' (सू १०५७) इति निषेधं बाधितुमाह्प्रहणम् । नुम्प्रहण-
मनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चकार्तुं शक्यम् ; अयोगवाहानामटसूपदेशस्वोक्तत्वात् ।
इति णत्वे प्राप्ते । १९८ पदान्तस्य ८ । ४ । ३७ ॥ पदान्तस्य नस्य णत्वं न
स्यात् । रामान् । १९९ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १ । ४ ।
१३ ॥ यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसङ्गं

कवर्गेत्यादिना । विवरणावसरे अट् कवर्गं इत्याद्यभिभक्तिकनिर्देशाक्ष न दृष्यन्ते,
आप्ते तथा बहुलसुपलम्भात् । समानपद इति । एकपद ह्यर्थः । अलण्डमेव पदमिह
विवक्षितम् । तेन रामनामेत्यादौ नातिप्रसङ्गः । मातृभोगीण इत्याद्यो णत्वेऽपि
तद्विधाधिकारे वक्ष्यते । आह्यव्यवाये पर्याणद्धमित्युदाहरणम् । इह आह्प्रहणा-
भावे तु उपसर्गादसमासेऽपीत्यत्र । तदमनुवृत्त्या णत्वं न स्यात् । नन्वह्यव्यवाय इत्येवात्र
णत्वं भविष्यति किमाह्प्रहणेनेत्यत आह—पदव्यवायेऽपीति । ननु 'ह्वि प्रोणने'
स्युट्, अनादेशाः, इतिरिवाऽनुम् । प्रेथनम् । अत्र कुमति चेति नुमा व्यवधानेऽपि
णत्वं स्यात् । किञ्च 'हृदि वृद्धौ' स्युट्, इतिरिवाऽनुम्, सत्पादान्तस्येत्यनुस्वारः ।
वृंहणम् । 'तुंहि हिंसायाम्' स्युट् । स्वाभाविकोऽयमनुस्वारः, वृंहणम् । इहोभयत्रापि
णत्वं न स्यात् । अनुस्वारस्य अद्यानन्तर्भावात् अत आह—नुम्प्रहणमिति । नुम्प्रह-
णेन अनुस्वारो लक्ष्यते । प्रयोगानुसारादित्यर्थः । एवं न नुम्प्रहण प्रत्याख्येयमि-
त्याह—तच्चेति । ननु नुम्प्रहणाभावे तल्लक्षितानुस्वारस्य कथं लाभ इत्याह आह—
अयोगवाहानामिति । न विद्यते योगो येषां वर्णसमागमाये ते अयोगाः, अनुपदिष्टाः
उपदिष्टैरगृहीतारचेत्यर्थः । वाहयन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीति बाह्याः, अयोगाश्च ते
बह्याश्च अयोगवाहाः । अनुस्वारविसर्गादयः । अट्सु उपदेशस्य पाठस्य ह्यसम्भि-
निरूपणावसरे उक्तत्वादित्यर्थः । स्पष्टं चैतत् ह्यवरटसूपभाष्यवार्तिकयोः उक्तं
वाग्नैव सूत्रे भाष्ये—नार्यो नुम्प्रहणेन । अनुस्वारे कृते अह्यव्यवाय इत्येवात्र णत्वं
सिद्धम्' इति । इति णत्वं इति । अक्षव्यवस्थ नकारस्य णकारे प्राप्ते इत्यर्थः । पदान्तस्य
रषाभ्यां णोण इत्यनुवर्तते । न मामूप इत्यतो नेति च । तदाह—पदान्तस्य नस्येत्यादिना
अथ तृतीयाविभक्तिः । तत्र डा इति टकारस्य सुट् इतीसंज्ञामां लोपः । टकारो-
च्चारणं तु टाकसिक्तसं द्वितीयाटोस्तिस्त्वत्याद्यो विशेषणार्थम् । राम आ इति स्थिते अङ्ग-
कार्यं विधास्यञ्जसंज्ञामाह—यस्मात्प्रत्ययविधिः । यस्मादिति प्रकृतिभूतादित्यर्थः ।
यः प्रत्यय इति । यच्छब्दात्तराध्याहारस्तु प्रत्यासत्तिकभ्यः । स च यस्वाद्यस्य प्रथ-
यस्य विधिः तस्मिन्प्रत्यये तदावेरङ्गसंज्ञेत्यर्थलाभाय । तत् प्रकृतिरूपम् आदिर्यस्य
तत् तदादि । नपुंसकवशाच्छब्दस्वरूपमित्यध्याहार्यम् । तदाह—तदादि शब्दस्वरूप-

स्यात् । 'भवात्' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । 'विधिः' इति किम् । को ह्यतो । 'प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधि-

मिति । प्रकृते च रामशब्दस्य प्रकृतिमात्रस्य तद्वाङ्मिथं व्यपदेशिवन्नावाद् योऽयम् । ननु यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदङ्गमित्येवास्तु । किमादिग्रहणेनेत्यत आह— भवामीति । भूषातोर्लट् मिप् कर्तरि भविति विकरणसंज्ञः षप् । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यञीति 'भव' इत्यङ्गस्य वीर्घः । भवामीतिरूपम् । तथा भूषातोर्लट् मिप् । 'एतत्सी लुलुटोः' इति विकरणसंज्ञः स्यः । इट् । गुणावादेशौ । षत्वम् । अतो दीर्घो यञीति भविष्य इत्यङ्गस्य वीर्घः । भविष्यामीति रूपम् । अत्र आदिग्रहणाभावे मिप्प्रत्यये परतो भू इति प्रकृतिमात्रस्य अङ्गसज्ञा स्यात् भूशब्दादेव मिप्प्रत्ययविधेरभावात् । ततश्च अतो दीर्घो यञीति मिप्प्रत्यये परतो दीर्घो न स्यात् । अतः आदिग्रहणमित्यर्थः ।

विधिरिति किमिति— यस्माद्यः प्रत्ययः परत्वेन श्रूयते तद्वादि शब्दरूपं तस्मिन् प्रत्यये अङ्गसंज्ञमित्येतावत्तत्र सिद्धे विधिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । को ह्यतीति । इदं परिमाणभ्रम्या इत्यथ इदंशब्दात् 'किमिदंभ्रम्या वो च' इति वतुप्, वस्य घञ् । तस्य ह्यादेशः । 'इदं किमो' इति इदञ् ईष् । शिखात् सवादेशः । ई ह्यत् इति रिधते 'यस्योत च' इतीकारलोपः । ह्यत् इति प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । उगितश्चेति कोपि ह्यतीति रूपम् । अत्र विधिग्रहणाभावे को ह्यतीत्यत्र रेफादीकारस्य 'स्त्रियाः' इत्यङ्गकार्यमित्यङ् स्यात् । कोशब्दापरत्वेन ह्यदिति प्रत्ययस्य श्रूयमाणत्वात् । न च यस्येति लोपस्याभीधरेनासिद्धत्वाद्वादि प्रत्ययपरकत्वाभावाच्चात्र ह्यत् । प्राप्तिरिति वार्यम्, अन्युनानतिरिक्तसमासाश्रये कार्ये कर्तव्य एव आनीयासिद्धत्वस्य प्रयुक्तेः । अस्ति च यस्येते चेति शास्त्रापेक्षया स्त्रिया इति सूत्रे अधिकस्य कोशब्दस्यापेक्षा । कृते तु विधिग्रहणे ह्यत्त्र न भवात्, वतुप इदञ् पृषाभ विहितत्वेन तस्मिन् परे कोशब्दस्याङ्गत्वाभावात् । न च यस्येति लोपस्य इत्यङ्गि कर्तव्ये अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः शङ्क्यः, पदान्तविधौ तन्निषेधात् । कोशब्दस्य लुनिरूपिताङ्गत्वेऽपि नेयङ् प्रत्यासन्त्या अजादिप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वे तस्य ह्यत्तेः । प्रत्यये किमिति । यस्मात् प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गमित्येतावदेवास्तिवत्यर्थः । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यविकल्प्य वा मा भूदिति । तद्वादि शब्दरूपं किञ्चिद्व्यपेक्षायामनिक्षेपात् प्रत्ययविशिष्टं वा ततोऽप्यधिकं वा निरवधिकमङ्गं स्यात् । न च यस्मात्प्रत्ययेति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात् प्रत्ययावधे- वाङ्गत्वं भविष्यतीति वार्यम्, यस्मात् प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गीत्यर्थसमर्पणेन तस्य प्रत्य- यग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । ततश्च प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गत्वे वस्त्रस्येति प्रत्ययविशिष्ट- स्याङ्गत्वेन उरश्चिदादेशस्य परनिमित्तत्वात्वाभावाच्चः परस्मिन्निति स्थानिवत्वा

कस्य वा मा भूत् । २०० अङ्गस्य ३ । ४ । १ ॥ इत्यधिकृत्य । २०१ टाङ्क-
सिङ्कसामिनात्स्याः ७ । १ । २ ॥ अकारान्तादङ्गादीनां क्रमादिनादय आदेशाः
स्युः । णत्वम् । रामेण । २०२ सुपि च ७ । ३ । १०२ ॥ यकारौ सुपि परे
अतोऽङ्गस्य दीर्घा स्यात् । रामाभ्याम् । २०३ अतो भिस ऐस् ७ । १ । ९ ॥
अकारान्तादङ्गाङ्गि एस् स्यात् । अनेकाल्वात्सर्वादेशः । रामैः । २०४ छेयः
७ । १ । १३ ॥ अतोऽङ्गात्परस्य 'ङे' ह्यस्य गादेशः स्यात् । रामाय । इह स्या-

प्रवृत्त्या 'न सम्प्रसारणे' इति सम्प्रसारणनिषेधो भवति । अधिकस्याङ्गत्वे च देववृत्त
ओङ्ममपात्तोऽङ्गिगाहौ देववृत्तादिसाद्वीतरं सुपं निमित्तोक्तस्य लुङ्पर्यन्तमङ्गात्तस्य
लुङ्पर्यन्तेन देववृत्तादिसाद्वीत्पूर्वमप्यङ्गापनिः, अङ्गसङ्गायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन
लुङ्गाद्विनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभस्यात् । पर्यये इत्युक्तौ तु न कोऽपि दोष इत्यलम् ।
टाङ्कसङ्गात् । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतम् । 'अतो भिस' इत्यस्मात्
अत इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम् अङ्गस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—अकारान्ता-
दङ्गादिति । पर्यामिति शेषः । क्रमादिति यथासङ्ख्यसूत्रलक्षणम् । टादीनामिति । टाङ्क-
सिङ्कसामित्यर्थः ।

इनादय इति । इन—आत्—स्य एते इत्यर्थः । राम—इन इति स्थिते आत् गुणः ।
णत्वमिति । अट्कुप्प्राङ्गिति नकारस्य अकार इत्यर्थः । राम—भ्याम् इति स्थिते न
विभक्ताविति मस्य नेश्वम् । सुपि च । अतो दीर्घा यजोत्थनुवर्तते । यजोत्थनेन
सुपीति विशेष्यते । यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिरिथाह—यथादिति । अतोऽङ्ग-
स्येति । अङ्गन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः । राम—मिस् इति स्थिते, न विभक्ताविते सस्य नेश्वम् ।
अतो भिस ऐस् । अत इति पञ्चमी । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । अत
इति तस्य विशेषणम् । विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । तदाह—अकारान्तादिति । ल्यविसर्गौ
सिद्धवक्तृत्वाह—रामैरिति । यद्यपि एस् विहितेऽपि वृद्धौ रामैरित्यादि सिद्धम् । न
च अतो गुण इति पररूपं शक्यम् ; एकारोच्चारणसान्ध्यादेशे तद्वत्प्रभवात्, अन्यथा
हृदमेव विदध्यात् । तथापि पूर्वोक्तमिमांसाविशेषात् प्रक्रियालाघवाच्च ऐसो
विधिः । अतोऽङ्गस्येत्यन्तान्देशमाशाङ्क्याह—अनेकाल्वादिति ।

अप चतुर्थीविभक्तिः । तत्र च इति लकारस्य लडाक्षेतीसंज्ञायां लोपः । तदुच्चा-
रणं तु वेङ्कित्तीत्याद्यर्थम् । राम—प इति स्थिते । छेयः । छेरित्येकारान्तात् षष्ठ्येक-
वचनम्, न तु ङि इति सप्तम्येकवचनात्, यथायानात् । अतो भिस इत्यतः अत
इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते ।
तदाह—अतोऽङ्गादिति । अङ्गान्तादङ्गादित्यर्थः । सुपि चेति दीर्घं मत्वा आह—रामायेति ।
तनु यादेशस्य सुप्त्वाभावात्परिमन् परतः कथं सुपि चेति दीर्घं इत्यत आह—इति ।

निवृत्तावेन यादेशस्य सुप्त्वात् 'सुपि च' (सू २०२) इति दीर्घः । 'सञ्जिपात
 ऋणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' (प ८६) इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । 'कष्टा
 य ऋणो' (सू २६७०) इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम्
 २०५ बहुवचने भ्रूल्येत् ७ । ३ । १०३ ॥ झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्ग
 त्यकारः स्यात् । रामेभ्यः । 'बहुवचने' किम् । रामः । रामस्य । 'झलि' किम्

नन्यत्र दीर्घो यजादित्वेन सुप्त्वेन च यादेशं परनिमित्तीकृत्य प्रवर्तते । स च यजंते
 अलाश्रयः तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य कथमिह स्थानिवद्भावः । अनविवधाविति तत्र
 येषां विधि चेत् ? सत्यम्—इह दीर्घस्य यजादिसुवाश्रयतया आदेशगतयकाररूपा
 लाश्रयस्येऽपि तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवद्भावे सुप्त्वं भवत्येव दीर्घस्य
 आदेशगतयकाररूपालाश्रयस्येऽपि स्थान्यलाश्रयत्वाभावात् । 'अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः'
 इति तु वरमप्यत्र नोपन्यस्तम् , अकृतसार्वधातुकयोरिति पर्युदासशब्देन तस्य असु-
 प्त्येव प्रवृत्तेरित्याहुः । स्यादेतत् । सञ्जिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्यस्ति
 परिभाषा । सञ्जिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य सः सञ्जिपातलक्षणः । विधिः
 कार्यम् । तद्विघातस्य सं सञ्जिपातं विहन्तीति तद्विघातः । 'कर्मण्यण्' इति कर्मण्यणु-
 पपदे कर्तर्यण् । 'हनस्तोऽधिष्णोः—' इति तकारः । 'हो हन्ते' इति कृत्यम् । सञ्जिपा-
 तविघातकस्य न निमित्तमित्यर्थः । उपजीवकमुपजीव्यस्य विघातक न भवतीति
 यावत् । प्रकृते च अदन्तसम्बन्धमाश्रित्य प्रवृत्तो यादेशः अदन्तसम्बन्धविघातकस्य
 दीर्घस्य कथं निमित्तं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—सञ्जिपातलक्षण इत्यादिना । तृतीया-
 द्विवचनात् दीर्घं सिद्धवत्कृत्याह—रामाभ्यामिति । स्थिति न विभक्ताविति सत्य
 नेषम् । सुपि चेति दीर्घं प्राप्ते—बहुवचने ज्ञस्येत् । अतो दीर्घो यजोत्थतः सुपि चेत्य
 तच्च अत इति सुपीति चानुवर्तते । झलीत्यनेन सुपीति विशेष्यते । यस्मिन् विधि-
 रिति तदादिविधिरनदाह—झलादाविति । अतोऽङ्गस्येति । अदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थः । पृस्वे-
 सनि शवविसर्गौ सिद्धवत्कृत्याह—रामेभ्य इति । राम इति । अयोगवाहानामकरोपरि-
 शार्पुं शोपसङ्ख्यातात्वेन विसर्गस्य झलत्वात् स्थानिवद्भावेन सुप्त्वाच्च तस्मिन् परत
 पृष्वं प्राप्तम् , कश्चविसर्गपोरसिद्धत्वेऽपि राम स् इति वक्ष्यामि झलादिसुप्परत्वात् । अतो
 बहुवचनग्रहणमित्यर्थः । रामस्येति । बहुवचनग्रहणस्य प्रयोजनान्तरम् । षष्ठ्येकवचनस्य
 कसः स्यादेशे तस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वात् स्वतो झलादित्वाच्च तस्मिन् परत पृस्वे
 प्राप्ते तद्विवृत्यर्थं बहुवचनग्रहणमित्यर्थः । सञ्जिपातपरिभाषा तु सर्वेषामिति निर्दे-
 शादेत्वविधौ न प्रवर्तत इत्याह । झलि किमिति । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतो
 झलीत्यनुवच्यं हलादौ बहुवचने सुपि पृष्वमित्येव स्यात्प्राप्तं ज्ञस्यते । तावतैव रामः ।

रामाणाम् । 'सुपि' किम् । पञ्चमम् । जश्त्वम् । २०६ वाऽवसाने ८ । ४ । ५६ ॥
 अवसाने झलां चरो वा स्युः । रामात्-रामाद् । त्रिवे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् ।
 रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे 'खरि च' (१२१) इति चर्त्वेऽप्यान्तर-
 तम्यास एव, न तु तकारः । अक्षपप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अत एव 'घः सि-

ह्रस्वाद्यजादिवहुवचने एवनिहासादिति प्रश्नः । रामाणामिति । ह्रस्वाद्यौ बहुवचने सुपि
 एवमित्युक्ती रामाणामित्यत्राप्येवं स्यात् । तद्विच्युत्यर्थं इत्यप्रहणमित्यर्थः । पञ्च-
 म्यत्र सक्षिपातपरिभाषया ह्रस्वान्ताङ्गसक्षिपातमुपजीन्य प्रवृत्तस्य जुदश्चद्विधातकमेवं
 प्रति निमित्तरवासम्भवादेव एवं न भविष्यति । तथापि इत्यप्रहणमेवे सक्षिपातपरि-
 भाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् । तेन हलि सर्वेषाम् इति निर्देशात् सर्वशब्दे एव-
 त्तिज्ञावपि विश्लेषामित्यावावप्येवं भवति । पञ्चमिति । प्वमो झलादिवहुवचनस्ये-
 ऽपि सुप्वाभावाच्च तस्मिन् परत एवमित्यर्थः । नच 'बहुवचने झलीक्' इत्येवास्तु
 क्तिर्यादृशतावप्ये आद् गुणे च रामेभ्य इत्यादिसिद्धेरिति वाच्यम्, एवं सति ओस्ति
 येत्युत्तरसूत्रेऽपि ह्रागगमविधौ ज्ञानयोरित्यत्र ह्रकोऽपि विभक्त्याविति नुमापत्तेः ।

अथ पञ्चमीविभक्तिः । तत्र 'अपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति टसेः इकार इत् । तस्य
 लोपः । लकारस्तु लशब्देति इत् । तस्य लोपः । तदुभयोच्चारणं तु 'कसिञ्चयोः'
 'वेकिति' इत्याद्यर्थम् । 'टाकसिञ्चसाम्' इति आत् सवर्णधीर्घः । अत्यमिति । झलां
 खरोऽन्ते' इति नित्यतया जश्त्वं प्राप्तम् । तदपवादश्चर्त्वेविकल्प आरभ्यत इत्यर्थः ।
 वाऽवसाने । 'झलां अरझशि' इत्यतो झलागिति 'अभ्यासे चर्त्वे' इत्यतश्चरिति चासुव-
 र्त्ते । तथाह—अवसान इत्यादिना । द्विवे रूपेति । तकारश्चकारयोरनधि चेति द्वित्वे तव-
 न्नावे च रूपचतुष्टयमित्यर्थः । तत्र चर्त्वेपक्षे ह्रितकारमेकतकारं च रूपम् । जश्त्वपक्षे
 द्वित्वकारमेकतकारं च । रामाभ्याम् । रामेभ्य इति । चतुर्थीवत् प्रक्रिया सुगमेति भावः ।

अथ षष्ठीविभक्तिः । ललो लकारस्य लक्षकतद्धित इति इत्वं, लोपः । लकारोच्चा-
 रणं तु किति ह्रस्वश्लेषाद्यर्थम् । टाकसिञ्चसामिति श्वादेशं सिद्धवत्कृत्वाह—रामस्ये-
 ति । नन्विह सकारस्यानधि चेति द्वित्वे पूर्वसकारस्य खरि चेति चर्त्वेन दन्तस्यान-
 तोऽन्तरतमे तकारे सति रामस्येति श्वादिष्यत आह—तस्य द्वित्वेति । स पवेति ।
 सकार पवेश्यर्थः । एवकारस्यावत्यर्थमाह—न तु तकार इति । ननु दन्तस्थानतः श्वासा-
 धोषविधारात्मकवाद्यप्रयत्नतश्चास्त्ये तकारेऽप्यविक्रिष्टमित्यत आह—अक्षपप्राणतयेति ।
 अकारः स्थानी महाप्राणः । तकारस्तु अक्षपप्राणः । अतो बाह्यप्रयत्नभेदात् तकारो न
 अवति । इत्सुपलक्षणम् । आभ्यन्तरप्रयत्नभेदात्पि सकारस्य तकारो न भवतीति नृष्ट-
 कथम् । अत एवेति । 'वस् निवासे' इत्यादिष्वान्तोर्ध्वस्यतीत्याद्यौ सकारस्य सकारे परे
 स्वकारो विधीयते । यदि तु तत्र खरि चेति सकारस्य तकारः श्वात्तर्हि तद्विधापमन-

(सू २३४२) इति तादेश आरभ्यते । २०७ ओसि च ७ । ३ । १०३॥ ओसि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामयोः । २०८ ह्रस्वनद्यापो जुट् ७ । १ । ५४ ॥ ह्रस्वान्ताद्यन्तादाबिन्नाऽच्चात्रात्परस्यामो जुङागमः स्यात् । २०९ नामि ६ । ४ । ३ ॥ नामि परेऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । 'सुपि च' (सू २०९)

वर्कं स्यादित्यर्थः । 'राम ओस्' इति स्थिते वृद्धौ प्राप्ताणाम् । ओसि च । अतो दीर्घो षनीत्यतोऽत इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । बहुवचने अक्षयेविरयत् एदित्यनुवर्तते । तद्वाह—ओसि पर इति ।

अतोऽङ्गस्येति । अदन्ताङ्गस्येत्यर्थः । 'राम ओस्' इति स्थिते अयादेशं क्वच-
विस्तर्णौ च सिद्धवत्कृत्याह—रामोरिति । 'राम आम्' इति स्थिते सवर्णदीर्घे प्राप्ते ।
ह्रस्वनद्या । ह्रस्वश्च नदी च आप्वेति समाहारद्वन्द्वद्विधयोने पञ्चमी । 'परस्य'
इत्यभ्याहार्यम् । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्य ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते,
अतस्तदन्तविधिः । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः 'आमि' इत्यनुवर्तते । तच्च 'उभय-
निर्वेशे पञ्चमीनिर्वेशो बलीयान्' इति न्यायात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति षष्ठ्यन्तं
सम्पद्यते तद्वाह—ह्रस्वान्तादिरयादिना । आम् अत्र षष्ठीबहुवचनमेव न तु केरा-
मित्यादिविहितम् इति भाष्ये स्पष्टम् । जुटि टकार इत् । उकार उचचारणार्थः ।
टिवाहाद्यवयवः । 'राम-नाम्' इति स्थिते ।

नामि । 'ह्रस्वोप' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'दीर्घभ्रूया च 'अच' इत्युपस्थितम् ।
तेन चाङ्ग विशेष्यते । अतस्तदन्तविधिः । तद्वाह—अजन्तस्येति । 'नुटि' इति न सूत्रि-
तम् । 'भृञ्किन्नुट् च' इत्यौणादिकगणप्रत्ययान्ते भृङ्गशब्दे ऋकारस्य दीर्घापत्ताः ।
अङ्गनां पामनामित्यादौ तु न दीर्घः, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अर्थवत् एव नामो
ग्रहणात्पामादिलक्षणे नप्रत्यये टापि द्वितीयैकवचने अमि कृते प्रयाणामपि प्रत्ययानां
प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि समुदायस्यानर्थकरत्वात् । ननु नामीति सनकारग्रहण मास्तु
'आमि' इत्येव सूच्यताम् । न च राम आम् इत्यस्यां दशायां दीर्घे सति ह्रस्वान्तात्वा
भावात् 'ह्रस्वनद्यापः' इति जुट् न स्यादिति वाच्यम् । 'ह्रस्वान्तान्नुट्' इति वचन-
सामर्थ्यात्कृतेऽपि दीर्घे भूषपूर्वगत्याभ्रयणेन जुहुपपत्तेरिति चेन्न, सनकारनिर्वेशस्य
नोपचाया इत्युत्तरार्थत्वात् । यद्वि हि आमीत्येवोच्येत तर्हि 'नोपचायाः' इत्युत्तर-
सूत्रेऽपि आमीत्येवाज्जुवर्तते । ततश्च नान्तस्योपचाया दीर्घः स्वादामीत्येव कथ्येत ।
एवं सति चर्मणा चर्मणामित्यादावपि दीर्घः स्यात् । अतो नामोति सनकारनिर्वेशः
इति भाष्ये स्पष्टमित्यलम् । 'अट्कुषाक्' इति शब्दं सिद्धवत्कृत्याह—रामाणामिति ।
नन्वत्र परत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घे एवोपन्यसनीयाः, न तु 'आमि' इति दीर्घः, फल्-
विशेषाभावेऽपि न्यायात्पुरोधेनैव शास्त्रमवृत्तेः 'इको ऋक्' इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चित-

इति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते, सञ्चिपातपरिभाषाविरोधात् । 'नामि' इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुप्येत्वे कृते । २१० अपदान्तस्य मूर्धन्यः ८ । ३ । ५५ ॥ अपादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् । २११ इण्कोः ८।३।५७। इत्पठित्तरय । २१२ आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९॥

स्यात् इति कङ्कते—सुपि चेति दीर्घो यद्यपि पर इति । परिहरति—तथापीति । सञ्चिपा-
तेति । इत्स्वान्तसञ्चिपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य जुटः इत्स्वविधातकं 'सुपि च' इति दीर्घं
प्रति मिमित्तत्वात्सम्भाविति भावः । नन्विह 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तावपि सञ्चिपात-
परिभाषाविरोधस्तु इत्यत आह—नामीत्यनेन स्थिति । यद्यत्र नामीति दीर्घो न
स्यात्तर्हि तदारम्भो व्यर्थः स्यात् । ततश्च निरवकाशत्वाद्ब्राह्मणामित्यादौ नामीति
दीर्घः सञ्चिपातपरिभाषां बाधित्वा प्रवर्तते । सुपि चेति दीर्घस्तु रामान्यामित्यादौ
सावकाशत्वाद्ब्राह्मणामित्यादौ नामि परे सञ्चिपातपरिभाषां न बाधितुमर्हति । तस्मा-
द्ब्राह्मणामित्यादौ नामि परे दीर्घप्रवृत्तौ सञ्चिपातपरिभाषां बाधितुं नामीति दीर्घा-
रम्भः । यत्र नामीति दीर्घो निरवकाशत्वात्सञ्चिपातपरिभाषां बाधत इत्युक्तम् ,
यत्र इत्स्वान्तसञ्चिपातमनुपजीव्यैव जुटः प्रवृत्तस्तत्र सञ्चिपातपरिभाषावुपमर्दनेनैव
नामीति दीर्घप्रवृत्तेः सावकाशत्वात् । यथा—कसीनामित्यत्र । तत्र हि 'षट्चतुर्भ्यां'
इति जुट् । षट्सङ्गकेभ्यश्चतुरस्रं परस्पाऽऽमो जुट् स्यादिति हि तदर्थं इति चेत् ?
एवं हि सति कतेनामीत्येव सूत्रेण । अजन्तस्याङ्गस्य नामि दीर्घं इत्येवंपरं नामीति
सामान्यसूत्रं नारभ्येत । उक्तं हि भाष्ये—'न होकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति'
इति । एकस्य शब्दस्य साधनाय सामान्यसूत्रं नाराभणीयमित्यर्थः । अभ्यधा
मुद्रावगिश्चनुपपत्तेरिति कैयटः । न चैवं सति कतिशब्दस्याधिकस्य प्रवेशे गौरव-
मिति वाच्यम् , 'न तिघृत्तस्य' इति नामि दीर्घनिषेधाकरणेन छाजवात् । एवं च
कतेनामीत्यनुक्तवा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्याद्ब्राह्मणामित्यादावपि नामीति
दीर्घः सञ्चिपातपरिभाषां बाधित्वा निविशते इति युक्तम् । एवं च आरम्भसामर्थ्यां
विति मूलमपि कतेनामीत्यनुक्तत्वा नामीति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्यादिति व्याक्ये-
यमित्यलं विशतरेण ।

अथ सप्तमीविभक्तिः । केर्ककार इत् । राम इ इति स्थिते आद्गुण इति मत्वाह—
राम इति । रामयोरिति । षष्ठीद्विवचनवत् । सुप्येत्वे कृत इति । पकारस्येत्वे, कोपे, 'बहु-
वचने षष्ठीयेत्' इत्येत्वे कृत इत्यर्थः । 'रामे-सु' इति स्थिते आदेशप्रत्ययोरिति एवं
विधास्यन्माह—अपदान्तस्य । मूर्धन्यः—मूर्धस्थानकः । अहमाप्यायस्य दुतीवपादौ
मध्यत इत्वं सूत्रं पठितम् । इति आरभ्यैतत्पादसमाप्तिपर्यन्तमिदमधिक्रियत इत्यर्थः ।
इण्कोः । इत्पठित्तरयेति । उत्तरत्र विधिष्वनुवर्तत इति भावः । इण् च कुमेति समाहार-

'सहेः साढः सा' (सू. ३३५) इति सूत्रात् 'सः' इति पठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्मादन्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् विवृताधोवस्य सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । 'आदेशप्रत्यययोः' किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । 'अपदान्तस्य' किम् । हरितत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः । २१३ सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ । २७ ॥ सर्वादीनि शब्दस्व-

द्वन्द्वः । पुस्त्वमार्थश्च । इतरेतरयोगद्वन्द्वे त्वेकवचनमार्थश्च । हृणिति परणकारेण प्रत्याहारः । कुः कवर्गाः । अथ परवविधायकं सूत्रमाह—आदेश । पठ्यन्तमिति । 'सहे साढः सः' इति सूत्रे स् इत्यस्मात् षष्ठ्येकवचने सति सः इति निर्दिष्टमिति भावः । तच्चेह द्विवचनान्ततया विपरिणम्य आदेशप्रत्ययोरित्यत्र सम्बध्यते । ततश्च इण्कवर्गाभ्यां परयोरपदान्तयोरादेशात्मकप्रत्ययावयवामरूपोः सकारोर्मूर्धन्यः स्याद्विः इत्यर्थः । फलितमाह—इण्कवर्गाभ्यामित्वादिना । प्रौढमनोरमायां तु आदेशप्रत्यययोरित्येकापि षष्ठी प्रत्ययविषये अवयवार्थिका, आदेशविषये चाभेदाधिक्या । तथा च आदेशस्य प्रत्ययावयवस्य च सकारस्येति लभ्यत इति प्रत्ययशब्दस्य लक्षणां विनोक्तम् । सहविवचनावेऽपि सौधो द्वन्द्व इति च स्वीकृतम् । यद्यि तु आदेशविषयेऽपि अवयवषष्ठी स्यात्—आदेशावयवस्य सस्य च इति, तर्हि तिष्ठः, तिसृणाभिर्यादौ दोषः । न च त्रित्तुरोः स्त्रियामित्यत्रादेशो सकारोच्चारणसामर्थ्याच्च तत्र परवमिति वाच्यम् ; तिष्ठ इत्यत्र 'न रपरसुपिसृजिष्पृशिष्पृहिसवनादीनाम्' इति परवनिषेधेन चरितार्थत्वात् बिसं बिसमित्यादौ सकारस्य आदेशावयवतया पर्यापत्तेश्च, निश्चयीत्सयोरित्याद्यभिकद्विषं चनस्यादेशरूपताया वच्यमाणत्वात् । प्रत्ययो यः सकारस्तस्येति व्याख्यानं तु जिगीपुरित्याद्यावेव स्यात् । रामेषु इत्यादौ न स्यात् । अतः आदेशाः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्येति व्याख्यातम् । प्रत्ययावयवलक्षणायां च हकि सर्ववामिति निर्देशो लिङ्गश्च ।

विवृताधोवस्येति । मूर्धन्यत्वम् । ऋट्टरषेष्त्वविशिष्टम् । विवृतस्वरूपाम्यन्तरप्रयत्नतः अधोवरूपवाद्यप्रयत्नवतश्च सकारस्य तदुभयारमकः षकार एव भवतीत्यर्थः । टकारनिवारणाय विशेषणम् । ऋकारवारणाय द्वितीयम् । रामेष्विति । ननु सु इत्यस्य ष्यपदेशिवद्भवेन सुबन्तत्वेन पदत्वात् सात्पदाधोरिति षत्वनिषेधः स्यादिति चेन्न, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव प्रहणादित्यलम् । सुपिसाविति । पिस गतौ, ऋप्, चातुसकारोऽयम्, न त्वादेशः, नापि प्रत्ययावयव इति भावः । अथ सर्वादिशब्देषु सर्वनामकार्यं विधास्यन् सर्वनामसन्ज्ञामाह—सर्वादीनि । सर्वः आविः प्रथमावयवः येषां तानि सर्वादीनि । सर्वशब्दः स्वरूपपरः । नपुंसकवशात् शब्दरूपाणीति विशेषमध्याहार्यम् । तदाह—सर्वादीनि शब्देत्यादिना । ननु बहुव्री-

रूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं सङ्गा । 'द्वन्द्वे च' (सू २२४) इति ज्ञापकात् । तेन 'परमसर्वत्र' इति त्रल् 'परममवकात्' इत्यत्राकचच सिध्यति ।

हेरन्यपदार्थप्रधानत्वात् सर्वशब्दस्य च समासवर्तिपदार्थत्वाद्भ्यपदार्थत्वाभावाद्द्वि-
 श्वादिशब्दानामेव सर्वादिशब्देन बहुव्रीहिणाऽवगमात् सर्वनामसंज्ञा स्यात्, न तु सर्व-
 शब्दस्यापीति चेत्, उच्यते—सर्वः आदिर्यस्य समुदायस्येति विग्रहः । सर्वशब्दघटितः
 समुदायः समासार्थः । समुदाये च प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा क्विदपि अप्रयुज्य-
 माने तस्मिन् वैयर्थ्यादानर्थक्यास्तदङ्गेष्विति न्यायेनावयवेष्ववतरन्ती भविष्येति
 सर्वशब्देऽपि भवति । एवं चात्र सर्वशब्दस्य स्वरूपेण वर्तिपदार्थता, समुदायरूपेण
 स्वन्यपदार्थप्रवेशः । न च समुदायस्यान्यपदार्थत्वे सर्वादीनीति बहुवचनानुपपत्तिः
 शक्या, सर्वशब्दघटितस्य विवक्षितवचनसङ्ख्यस्य समूहस्यान्यपदार्थत्वात् । उक्त-
 तावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति कैयटोक्तेरप्ययमेवायं । अतो न बहुवचनस्या-
 नुपपत्तिः । तदेवं व्याख्याने हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशः प्रमाणम् । सर्वशब्दस्य सर्व-
 नामत्वाभावे तु सर्वेषामित्यादौ सर्वनामकार्याणि सुबादीनि न स्युः । तथा च सर्वा-
 दीनीति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि वर्तिप-
 दार्थरूपाणि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया विज्ञानं यत्र सः तद्गुणसंविज्ञान इति
 श्युपत्तिः । यत्र संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेनान्यपदार्थं वर्तिपदार्थान्वयः तत्र प्रायेण
 तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा—द्विवासा देववृत्तो भुक्ते, लम्बकर्म भोजयेत्यादौ ।
 तत्र हि वाससोः कर्मयोश्च भुजिक्रियान्वयत्वाभावेऽपि सङ्ग्रहितत्वमात्रेण तद्गुणसंवि-
 ज्ञानत्वम् । प्रकृते च समुदाये अन्यपदार्थं सर्वशब्दस्य समवायान्तर्गतारोपितावय-
 वावयविभावसम्बन्धसत्त्वात्तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । स्वस्वामिभावादिसंबन्धेनान्यपदार्थं
 वर्तिपदार्थान्वयं स्वतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यथा—श्विन्नगुमानयेत्वादावित्य-
 लम् । ननु सर्वं विश्व इत्येवं सर्वादिशब्दानां केवळानामेव सर्वादिगणे पाठात् परम-
 सर्वादिशब्दानां कथं सर्वनामतेत्यत आह—तदन्तस्यापीति । द्वन्द्वे चेतीति । द्वन्द्वे चेत्य-
 नेन सर्वादिशब्दान्तद्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ ।
 यच्च केवळानामेव सर्वादिगणपठितानां सर्वनामता, न तु तदन्तानामपि, तर्हि तत्प्र-
 तिषेधो ष्यर्थः स्यात् । अतस्तदन्तस्यापीयं संज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः । ननु परमसर्वा-
 दिशब्देषु गणपठितानां केवळानामेव सर्वादिशब्दानामस्तु सर्वनामता, मास्तु तदन्ता-
 नामपि; 'सर्वनामः स्मै' इत्यादिसर्वनामकार्याणामङ्गाधिकारस्थत्वेन पदाङ्गाधिकारे
 तस्य च तदन्तस्य चेति परिभाषया परमसर्वस्मै इत्यादिविषु सिद्धेरित्यत आह—
 तेनेति । तदन्तस्यापि संज्ञाश्लेनेत्यर्थः । सिद्धयतीति । सप्तम्यास्त्रिक्रिति सप्तम्य-
 न्तात् सर्वनामो विधीयमानश्च ल् 'अभ्ययसर्वनाम्नामकच् प्राचठे' इत्यज्ञाताथर्थेऽनु

२१४ जसः शी ७। १। १७॥ अदन्तासर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् ।
अनेकास्त्वत्सर्वादेशः । न च 'अर्वणस्तु-' (सू ३६४) इत्यादाविव, 'नानुबन्ध-
कृतमनेकास्त्वम्' (प ६) इति वाच्यम्; सर्वादेशस्वात्प्रागित्संज्ञामा एवाभावात् ।
सर्वे । २१५ सर्वनाम्नः स्मै ७ । १ । १४ ॥ अतस्सर्वनाम्नो ङे ह्रस्वस्य स्मै
स्यात् । सर्वस्मै । २१६ ङसिङ्गयोः स्मात्स्मिनौ ७ । १ । १५ ॥ अतस्सर्व-

विधीयमानोऽङ्गश्च सिध्यतीत्यर्थः । चकारात् पञ्चम्यास्तसिद्धिति तसिङ् च । न
चावयवगतसर्वनामत्वेन तस्सिद्धिरिति वाच्यम्, 'कुसिते' इति सूत्रस्य भास्यरीत्या
सङ्ख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्य इतरान्वयेन सुबन्तादेव तद्धितोत्प्रेष्यवगमेन सर्वनाम-
प्रकृतिकसुबन्तार्थकृत्साविविबन्धायां सर्वनामावयवघटेः प्रागकस्त्रित्यर्थपर्यवसानात्-
दन्तसंज्ञाभावे तद्धिसिद्धेरिति भावः ।

सर्वशब्दात् ङसि पूर्वसवर्णधीर्घे प्राप्ते—जसः शी । अतो भिन्न इत्यस्मात्तत् इत्य-
नुवर्तते । 'सर्वनाम्नः स्मै ह्रस्वतः सर्वनाम्न इत्यनुवर्तते । तदाह—अदन्तादिस्वादिना ।
शी इति दीर्घाच्चारणं भद्रुसकाच्चेत्युत्तरार्थम् । तेन वारिणी इति सिध्यति । अनेका-
स्त्वादिति । न तु शिष्यप्रयुक्तं सर्वादेशस्त्वमत्रेति भावः । ननु 'नानुबन्धकृतमनेका-
स्त्वम्' इत्यस्ति परिभाषा । अनुबन्धः इत्, तत्प्रयुक्तमनेकास्त्वत् सर्वादेशनिमित्तं
न भवतीत्यर्थः । ततश्च शी ह्रस्वत्र शाकारस्य लशकृतद्धिते इति ह्रसंज्ञकत्वात् कथं
तत्प्रयुक्तमनेकास्त्वम् । अत एव 'अर्वणस्तुसावनजः' इत्यत्र ङकारमितमावाय तु
इत्यादेशस्य नानेकास्त्वम्, अन्यथा तस्यापि सर्वादेशत्वापत्तेः । अतः शिष्यप्रयुक्तमे-
वात्र सर्वादेशत्वमाश्रितुं युक्तमित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेत्यादिना । 'अर्वणस्तु'
इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकास्त्वमिति नेत्यन्वयः । शी इति शाकारस्य 'लशक-
तद्धिते' इति ह्रसंज्ञा वक्तव्या । तेन च सूत्रेण प्रत्ययादिभूतानां लशकवर्गाणाभि-
रसंज्ञा विहिता । प्रकृते च शी ह्रस्वस्य प्रत्ययाधिकारस्यैवाभावान्न स्वतः प्रत्यय-
त्वम्, किन्तु जसादेशत्वेन स्यानिवन्नावात् प्रत्ययत्वं वक्तव्यम् । स्यानिवन्नावश्च
आदेशभावमापन्नस्य शी ह्रस्वस्य भवति । एवञ्चादेशत्वसिद्धेः प्रागादेशविधिबन्धायां
शी इति शाकारस्य ह्रसंज्ञाया अस्सिद्धेरनेकास्त्वमप्रतिहतम् । अत एव शिष्यात्
सर्वादेश इत्यपि निरस्तम् । तु ह्रस्वत्र तु आदेशभावात् प्रागेव ङकारस्य ह्रसंज्ञ-
कत्वाच्च तत्प्रयुक्तमनेकास्त्वमिति वैषम्यमित्यभिप्रेत्य परिहरति—सर्वादेशत्वात्प्रागिति ।
शीभावे सति सर्वं ई इति स्थिते आद्गुण सिद्धत्वात्कृत्वाह—सर्वे इति । सर्वशब्दात्
उत्पथ्यैकवचने 'केयं' इति प्राप्ते । सर्वनाम्नः स्मै । अतो भिन्न इत्यस्मात्तत् इत्य-
नुवर्तते । केयं इत्यतो ङेरिति च । तदाह—अतः सर्वेत्यादिना । सर्वशब्दात् पञ्चम्ये-
कवचने ङसिङ्गस्यमिति प्राप्ते—ङसिङ्गयोः । ङसिश्च ङिश्चेति इन्द्रः । अतो

नाम एतयोरेतौ स्तः । सर्वनाम् । २१७ आभि सर्वनाम्नः सुट् ७ । १ ।
 ५२ ॥ अवर्यान्तापरस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एष्वपरवे ।
 सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवद् । एवं विक्षाद्योऽप्यदन्ताः । सर्वाद्यश्च
 पञ्चत्रिंशत् । सर्वे शिष्य उभ उभय इतर इतरम् अन्य अन्यतर इतर स्वत् स्व नेम

भिस् इत्यस्मादत् इति, सर्वनाम्नः स्मै इत्यस्य; सर्वनाम्न इति चाबुवर्तते । तद्वाह—
 अतः सर्वेति । एतयोरिति । कस्मिन्धोरित्यर्थः । एवमित्ति । स्मास्मिन्नावित्यर्थः । स्माया-
 वेकास्य स्थानिवद्भावेन विभक्तिरवाक् विभक्त्याविति सकारस्य नेश्वमिति मरवाह—
 सर्वस्मादिति । सर्व आम् इति स्थिते 'ह्रस्वनद्यापः' इति नुटि प्राप्ते—आभि सर्वनाम्नः ।
 'आउजमेरमुक्' इत्यतोऽनुबुत्तेन आदिति पञ्चम्यन्तेन अङ्गस्येयश्चिकृतं पञ्चम्या
 विपरिणतं पिशेष्यते, तद्धन्तविधिः, परस्येयस्याहार्यम् । 'उभयनिर्वेशे पञ्चमी-
 निर्वेशो वलीयान्' इति न्यायेन 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया आमीति
 सप्तमी आम् इति षष्ठ्यन्तमापद्यते । सर्वनाम्न इति तु विहितविशेषणम् ।
 तत्रश्च अवर्यान्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यादित्यर्थः
 स्वरपद्यते । तद्वाह—अवर्यान्तादित्यादिना । अवर्यान्तादित्यन्तरम् अङ्गादिति शेषः ।
 अवर्यान्तारसर्वनाम्नो विहितस्याम् इति व्याख्यानं तु येषां तेषामित्यादौ सुडागमो
 न स्यात् । तत्र आमो द्कारान्ताद्विहितत्वात् । सर्वनाम्नः परस्येति तु न व्याख्या-
 तम् । तथा सति वर्णाश्रमेतराणामित्यसिद्धेरित्यग्रे मूळ एव स्पष्टीभविष्यति । एत-
 वरवे इति । बहुवचने शक्येदित्येत्वम् । सन्निपातपरिभाषा एव न प्रवर्तते इति बहु-
 वचने शक्येदित्यत्रोक्तम् । 'आवेशप्रत्यययोः' इति अवं, सुटोऽपि 'यद्वागमास्तद्गुणेन
 गृह्यन्ते' इति प्रत्ययावयवत्वाविति भावः । सर्वेषामिति । नन्वामीति सप्तमीनिर्वेश-
 स्मात्प्रत्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति न प्रवर्तते । तत्रश्च आभि परे प्रकृतेरेव सुडागमो युक्त
 इति चेन्न, सप्तमीनिर्वेशस्य 'त्रेक्यः' इत्युत्तरार्थमावश्यकत्वादिति भावः । सप्तम्येक-
 वचनस्य कस्मिन्धोरिति स्मिन्नादेशं सिद्धवत्कृत्याह—सर्वस्मिन्निति । शेषमिति । निष्यत्
 इति शेषं कर्मणि षञ् । 'घनजबन्ताः पुसि' इति तु प्रायिकमिति भावः । एवमित्ति ।
 सर्वशब्दवदित्यर्थः । न च सर्वशब्दस्य बहुवचन्यापकसर्वव्याप्तकधर्मविशेषप्रवृत्तिनि-
 मित्तकत्वात् बहुवचनमेव न्याय्यमिति वाच्यम् । सर्वशब्दो हि बहुवचनवारब्धम-
 मुदाये वर्तते । न च यदा अनुद्धनावयवः समुदायो विधत्तः तदा अवलोक्यवचनम् ।
 यथा सर्वो लोक इति । अनुद्धभूतत्वम् अविवक्षितमङ्ग्याकत्वम् । यदा तु अनुद्धता-
 वयवको समुदायो तदा द्विवचनम् । यथा सर्वो व्युद्वाविति । यदा तु उद्धृतावयव-
 स्समुदायः तदा बहुवचनम् । यथा सर्वे जना इति ।

अथ के ते सर्वाद्यः शब्दाः ? कति च ते ? इत्यत्राह—सर्वाद्यश्च पञ्चत्रिंशदिति ।

सम मिस्र । 'पूर्वपदावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् (ग सू १) 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' (ग सू २) 'अन्तर बहिर्योगोपसंभ्यानयोः' (ग सू ३) इत्येव तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवन्तु किम् । इति । त उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस् 'उभकौ' इत्यकञर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेन 'उभयत

पञ्च च त्रिशच्चेति द्वन्द्वः, पञ्चाधिकस्त्रिंशदिति शक्यार्थिवादिस्वात् तत्पुरुषो वा सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानमिति ङङ्तु समासान्तो न भवति । अन्यत्राधिश्चोपात्रियुक्तेः ।

पूर्वपरावरिति । गणान्तरगतं मूलम् । व्यवस्थायामसंज्ञायां च पूर्वाङ्गानि मा सर्वादिगणप्रविष्टानि वेदितव्यासीत्यर्थः सर्वनामसज्ञा तु 'सर्वाङ्गानि सर्वनामानि ह्येव सिध्यति । 'स्वमज्ञातो'ति, 'अन्तर बहि'रिति च गणसूत्रद्वयमेवघोऽङ्गम् व्यवस्थादिशब्दाः अग्रे मूलं पत्र इत्याख्यास्यन्ते । इति शब्दः सर्वादिगणसमाप्ति शोतनायः । तत्र निश्चयशब्दोऽपि सर्वशब्दवदेव । उभशब्दे तु विनापमाह—नयति सर्वादिषु मध्य इत्यर्थः । अत्र पठेति । द्वित्वविशिष्टवाचकत्वादेरित्यर्थः । नित्य मिति । सर्वत्रा द्विवचनान्त इत्यर्थः । द्विवचनान्तं पत्र न स्वेकवचनबहुवचने इति यावत् । तेन तावादि न निवार्यते । नन्वेवं सति 'तम' गी' 'सर्वनामः इम' 'ङसि ङयोः स्मादिस्मनो' 'आमि सर्वनाम्न' मुट्' इत्युक्तानां सर्वनामकार्याणां द्विवचने अभावाद् उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठो व्यर्थ इत्यत आह—तस्येहेति । तस्य उभशब्दस्य इह सर्वादिगणे पाठस्तु उभकाविश्वत्र 'अव्ययसर्वनाम्नामकप्रकाशेः' इत्यकप्रत्ययार्थ इत्यर्थः । ननु मास्तु उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठः । मास्तु च सर्वनामना । मास्तु च तत्प्रयुक्तः अकच । उभशब्दात् स्वार्थिके कप्रत्यये सत्यपि उभयकाविति रूपसिद्धेः । न च काकचोः स्वरभेदः शङ्क्यः । 'तद्धितस्य' इति प्रत्ययस्वरेण वा, 'चिनः सप्रकृतेः' इति विरस्वरेण वा अन्तादात्तत्वे विशेषाभावात् । उक्तं च भाष्ये 'काकचोः को विशेषः ?' इति । तत्राह—न चेति । कप्रत्ययेन उभकावित्तीष्टरूपसिद्धिर्न चेत्यन्वयः कुत इत्यत आह—दिवचनेति । द्विवचनपरत्वाभावे उभशब्दादयश्च विहितः । अकचि तु सति 'तन्मध्यपतितस्तत्प्रहणेन गृह्यते' इति न्यायेन उभशब्देन उभकशब्दोऽपि गृह्यते । तस्य च उभक औ इत्यस्यां वशायां द्विवचनपरत्वाद्यकप्रत्ययो न भवति । कप्रत्यये तु सति तस्य उभशब्दात् परतो विहितत्वेन तन्मध्यपतितन्यायाप्रवृत्त्या उभशब्दस्य उभशब्देन ग्रहणाभावात् उभशब्दस्य कप्रत्ययव्यवधानेन द्विवचनपरत्वाभावात् अयश्चि उभयकौ इति स्यात् । यथा उभयतः उभयत्रेत्यत्र द्विवचनपरत्वाभावादयकप्रत्ययोऽस्ति तद्वदित्यर्थः । द्विवचने सति अयश्च-

उभयत्र' इत्यादाविवायचप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—'उभयोऽन्यत्र' (वा २३२) अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । तस्मात्त्वय्यजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्रत्ययान्ततया 'प्रथमचरम'

स्यो नेत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—'दुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः । द्विवचने सति अयचप्रत्ययो नेति यद्भिहितं तत् 'उभयोऽन्यत्र' इति वदना वार्तिककृता उक्तमित्यर्थः । अन्यत्रेत्येतद्गुणाच्छे—अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे इति । उदाहृतवार्तिके अन्यत्रेत्यनेन द्विवचनादन्यस्मिन् परे ह्यर्थो विवक्षितः, 'अन्याभावो द्विवचनटा- विवक्षयत्वात्' इति पूर्ववार्तिके द्विवचनस्यैव प्रस्तुतत्वादिति भावः । टावप्रहणं तु तत्राविवक्षितमिति कैयटादिषु स्पष्टम् । ततश्च सर्वनामतानिमित्तकाकजर्थं उभ- शब्दस्य सर्वाविषु पाठ इति स्थितम् । अत्र यद्द्वयं तत्तद्विप्रकृत्यायाम् 'उभा- द्बुदात्तो निर्यम' इत्यत्र वचयते ।

अथोभयशब्दे विशेषमाह—उभयशब्दस्येति । उभौ अवयवौ यस्यावयविनः स उभयः मणिः । उभाद्बुदात्तः' इत्ययम् । अवयववृत्तेः सङ्ख्यावाचिन उभशब्दावय- विन्यर्थं अयचप्रत्ययः स्यादिति तर्कः । द्वयवचवारब्धो मणिरित्यर्थः । मणेरवयविन एकत्वाद्बुदात्तः इत्येकवचनम् । उभयश्च उभयश्चेत्येवं द्वयवयववारब्ध्यादिम- णिविषयायां तु बहुवचनम् उभये षण्य इति । उभयश्च उभयश्चेति द्वयवयववारब्ध- द्विमणिविषयायामुभयौ मणी इति द्विवचनं तु न भवति, उभयोऽन्यत्रेत्युदाहृतवार्तिके उभयशब्दस्य द्विवचनान्तादन्यत्रैव प्रयोगविषयवगमात् । न च तत्र वार्तिके स्वार्थि- कायजन्तस्यैवोभयशब्दस्य प्रहणं स्वार्थिकायजन्तोभयशब्दोपक्रमेणैव तद्वार्तिकप्र- वृत्तेरिति वाच्यम्, एतद्वार्तिकपाठ्यावसरे उभयो मणि, उभये देवमनुष्याः, इति भाष्ये उदाहृतस्येन तयत्समानार्थकायजन्तस्यापि तत्र प्रहणावगमात् । एतदेवाभि- प्रेक्ष्य 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्ययस्यैवमुभयशब्दस्य द्विवचनाभावेनासर्वविभ- क्तित्वेऽपि न भवति, तसिद्धावयः प्राक्पाशपा, शरप्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः, अम् । आम्, कृत्वोऽर्थाः, तसिद्धती, नानाजौ, इति परिगणितत्वादिति कैयटे- नोक्तम् । तदाह—कैयट इति । एवं च उभयः उभये । उभयश्च, उभयान् । उभयेन, उभयैः । उभयस्मै, उभयेभ्यः । उभयस्मात्, उभयेभ्यः । उभयस्य, उभयेषाम् । उभयस्मिन्, उभयेषु—इत्येव रूपाणि न त्मयावित्याद्विद्विवच- नान्तप्रयोग इति सिद्धं भवति । हरदत्त इत्यस्वरसोद्भावमम् । तद्वीजं तु उभयोऽ- न्यत्रेति प्रागुक्तवार्तिकभाष्यविरोध एवेत्यन्यत्र विस्तरः । उभयशब्दात् जसि सर्वादीनीति निर्यां सर्वनामसंज्ञां बाधित्वा परत्वात् 'प्रथमचरमतयाव्यर्थकतपय- नेमाश्च' इति सर्वनामसंज्ञाविकल्पप्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति—तस्मादित्यादिना ।

(म् ३२६) इति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गवाञ्छित्यैव संज्ञा भवति ।
उभये । इतरद्वतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे तदन्ता प्राप्ताः' (प २४) यद्यपि
'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' (प २८) 'सुप्तिङन्तम्' (सू २९)
इति ज्ञापकत्वात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवलयोः सज्ञायाः प्रयोजनाभावात् ।

तस्मात् उभयशब्दात् जसि सति प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते निरर्थैव संज्ञा भव
तीत्यर्थः । सर्वादीनीत्यनेनेति शेषः । ननु प्रथमचरमाविष्वनन्तर्भावात् कथमुभ-
यशब्दस्य प्रथमचरमेति विकल्पप्राप्तिरित्यत आह—तयप्रत्ययान्तव्येति । ननु तद्यपः
अक्षवाणात् कथमुभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्तत्वमित्यत आह—अयञ्जादेशस्य स्थानि-
वन्नावेनेति । उभादुवात् इति सूत्रे 'सङ्ख्याया अययवे तयप्' इति उभयशब्दादि-
हितस्य तयपोऽयञ्जादेशः 'तयग्रहणमनुवर्त्य अयच्स्वतन्त्राः, प्रत्ययो वा, इति
पञ्चद्वयं भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रथमपञ्चाभिप्रायेणात्र सर्वनामसंज्ञाविकल्पशङ्का
बोध्या । ननु प्रथमचरमेति विकल्पस्य परत्वात् कथमिह सर्वादीनीति निरर्थैव
'संज्ञे'त्यत आह—अन्तरङ्गत्वादिति । तद्व्योपगच्छत्यति—विभक्तिनिरपेक्षत्वेनेति । प्रथम-
चरमेति जसि विकल्पविधिः अस्वपेक्षत्वेन विभक्त्यपेक्षत्वात् बहिरङ्गः । सर्वादीनीति
निर्यसंज्ञाविधिरस्तु तद्व्यपेक्षत्वात् अन्तरङ्गः, अक्षवाणेष्वमन्तरङ्गमिति म्यायात् । अतोऽ-
त्रपरमपि प्रथमचरमेति विकल्पं चाधिष्ठा सर्वादीनीति निरर्थैव संज्ञा भवति, पराद्-
न्तरङ्गस्य बलीयस्त्वादिति भावः । तथा च ज्ञीभावो निर्य इत्याह—उभये इति ।

ननु इतरद्वतमशब्दयोः क्वापि प्रयोगदर्शानात् किमर्थस्तयोः पाठ इत्यत आह—
इतरद्वतमौ प्रत्ययाविति 'कियत्सदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य इतरत्वं' 'वा बहूनां जालिप-
रिग्रने डनमच्' । 'एकाच्च प्राचाम्' इति लङ्गिताधिकारविहितौ इतरद्वतमौ प्रत्ययौ,
'प्रत्ययः' इत्यधिकृत्य लङ्गिवेः । अतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया इतरग्रहणेन कतरावि-
शब्दानाम् इतरमग्रहणेन कतमादिशब्दानां च ग्रहणमिति भावः । जङ्कते—यथपीति ।
सुप्तिङन्तमिति । यद्दि संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रवर्तते, तर्हि सुप्तिङ्-
पवमित्येव सूत्र्येत, प्रत्ययग्रहणपरिभाषय च सुप्तिङन्तमित्यर्थलभावात् । अतः सन्ज्ञा-
विधौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तते इति विज्ञायते । एवञ्च प्रकृते सर्वनामसंज्ञा-
विधौ इतरद्वतमग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् कथं तदन्तग्रहणमित्याद्येषु ।
परिहरति—तथापीति । अन्यत्र सन्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणाभावेऽपि ह्यह
सर्वनामसंज्ञाविधौ इतरद्वतमग्रहणे तदन्तग्रहणमस्यैवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—
केवल्योरिति'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलाः प्रत्ययाः' इति न्यायेन केवल-
प्रत्यययोर्द्वेतरद्वतमयोः प्रयोगानाहत्वेन सयोः सर्वनामसंज्ञायां फलाभावादित्यर्थः ।
तस्मात् इतरद्वतमग्रहणेनात्र कतरकतमादिशब्दानां ग्रहणमिति स्थितम् ।

अभ्यतरान्यतमशब्दावधुरपञ्चो स्वभावाद् द्विषद्विषये निर्धारणे वर्तते । तत्रान्यतम-
शब्दस्य गणे पाठाभावात् संज्ञा । 'त्व' 'त्वं' इति द्वावप्यन्तान्यपर्यायां, एक
वदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । 'एकस्तान्तः' इत्यपरे । नेम इत्यर्थे । समा सर्व-
पर्याया, तुष्यपर्यायस्तु नेह पृष्टते, 'यथासङ्गयमनुदेशः समानाम्' (सू० १२८)
इति ह्रापकात् । 'अन्तरं बहियोग' (ग सू ३) इति गणसूत्रे 'अपुरीति वक्त-

नञ्च उतरप्रहणेनैव सिद्धे सर्वाङ्गिणे अन्यतरशब्दपाठो व्यर्थः । अन्यतमशब्द-
स्यापि उतमप्रत्ययान्तत्वात् सर्वनामत्वापत्तिश्चेत्यत आह—अन्यतरान्यतमशब्दावधुरप-
ञ्चाविति । द्विधादिशब्दवत् प्रकृतिप्रत्ययविभागविहीनावित्यर्थः । किञ्चत्वेकेभ्य एव
उतरउतमविधानादिति भावः । मन्वेवं सत्यन्यतरान्यतमशब्दान्यां द्विषद्विनिर्धार-
णावगमः कथमित्यत आह—स्वभावादिति । एवञ्चान्यतमशब्दस्य न सर्वनामत्व-
मित्याह—तथेति । एतयोर्मध्ये इत्यर्थः । अन्यतरशब्दस्य तु उतरप्रत्ययान्तत्वा-
भावेऽपि सर्वाङ्गिणे पाठादेव सर्वनामत्वमित्युक्तप्रायश्च । अथ स्वत्वेकेप्रतिपदि-
कञ्चमं वारयन् अप्रसिद्धार्थत्वाद्वाच्ये—स्व त्व इति द्वावप्यन्तान्यपर्यायाविति ।
अन्यशब्दसमानार्थकावित्यर्थः । द्वयोरप्यन्तरे अन्यतरपाठवैयर्थ्यं परिहरति—
एक इति । इत्येक इति । इति कतिपये वृत्तिकृदादयः मन्वेवं इत्यर्थः । 'एतं त्वं मन्वे'
इत्युदात्तत्वस्य 'उत त्वः परयन्' इत्यादावनुदात्तत्वस्य च ऋग्वेदे दर्शनादिति
भावः । एकस्तान्त इति । सहितापाठे त्वत् इति छेदमाश्लेष्य प्रथमस्तकारान्तः,
द्वितीयः अक्षर इत्यपरे मन्वेवं इत्यर्थः । अन्यथा एकश्रया वा स्वरविनिर्मुक्तं वा
सकृदेव पठेत्, तावतैव द्वयोरपि कामात् 'स्वत्वसमसिमेश्यनुच्चांनि' इति फिट्-
सूत्रात् । 'स्तरीतरवज्जवति सूत उ त्वत्' इति ऋग्व्याख्यावसरे वेदभाष्ये 'स्वदिति
सर्वादिपठितः अनुवातोऽयम् अन्यपर्यायः' इत्युक्तत्वात् । 'स्वद्वरमधुरमपूनि
पिबन्तम्' इति जपदेवप्रयोगात् । तत्र हि स्वद्वरद्वोऽन्यपर्यायः । त्वतः अक्षर इति
विग्रहः । अन्यस्या अक्षर इत्यर्थो न तु तवाक्षर इति विवक्षितम्, 'परयति विशि
द्विशि रहसि अवन्तम्' इति पूर्ववाक्येनान्वयानुपपत्तेः । नेम इत्यर्थे इति । वर्तते इति
शेषः । 'प्रनेमस्मिन् दृष्टो सोमो अन्तः' इत्यृचि तथा दर्शनादिति भावः । सम इति ।
सर्वशब्दसमानार्थक एव समशब्दः सर्वाङ्गिणे पठित इत्यर्थः । तुष्यपर्यायस्त्विति । तुष्य-
शब्दसमानार्थक इत्यर्थः । ह्रापकादिति । अन्यथा तत्र समेषामिति निर्दिशेदिति भावः ॥

नञ्च अष्टापर्यायीपठिते 'अन्तरं बहियोगोपसंख्यानयोः' इति असि सर्वनामसंज्ञा-
धिकरणपविचायके सूत्रे 'अपुरीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकपाठो भाष्ये द्रव्यते । एवञ्चा-
न्तराः पुर्याः इत्यत्र असि सर्वनामसंज्ञानिविधेऽपि, अन्तरायां पुरीत्यत्र तस्मि-
न्नेषामभावाद् अन्तरस्यामिति इयादित्यत आह—गणत्वं इति । यद्यपीदं वार्तिकं

व्यम्' (वा २४०) अन्तरायां पुरि । २१८ पूर्वपरावरदक्षिणांस्तराप-
रावराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् १ । २ । ३७ ॥ एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां
सर्वनामसङ्गा गणपाठासर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे-पूर्वाः । स्वाभि
धेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ? दक्षिणा गायकाः कुशला
इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तरा क्रमः । २१९ स्वमञ्जालिघनाख्यायाम्

जसि विकल्पविधिप्रकरणे पठितं तथापि 'अन्तरं बहिः' इति गणसूत्रस्यैवायं
शेषो नस्वप्ताध्यायीपठितस्य 'अन्तरं बहिः' इत्यस्य जसि विधायकस्य शेषः,
जसश्चो इत्यत्र अत इत्यनुस्यूया टावन्तास्यप्रासिविरहात् । ततश्च पुर्यां विशेष्य
भूतायाश्च अन्तरशब्दः सर्वादिगणे पाठं न लभते इत्येतद्भार्तिकार्थः पर्यवस्यति ।
एवञ्च असोऽन्यत्रापि अन्तरशब्दस्य पुर्यां विशेष्यभूतायां सर्वनामत्वं नेति
लभ्यते । अतः अन्तरायां पुरीत्यादौ सर्वनामकार्यं स्यादादि न भवतीत्यभिप्रेत्यो
दाहरति—अन्तरायां पुरीति । यद्यप्यन्तरशब्द एव सर्वादिगणे पठितः, न तु टावन्तः
तथापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामत्वप्रा-
प्तिर्बोध्या । सिमशब्दस्तु 'सिमः क्लृप्ते च शक्ते च स्थान्मयांश्चावधयोः' इति कोशे
प्रसिद्धः । अथ सर्वादिगणान्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारामष्टाध्यायीपठितां पूर्वपरिधादि-
त्रिसूतीं पुरीतिशब्दात् प्रयुक्तस्यन्वयाद्ये—पूर्वपरिति । सर्वनामातीति विभावा जसीति
आनुवर्तते । तदाह—एतेषामिति । पूर्वाविसप्तानामित्यर्थः । गण इति । सर्वादिगण
इत्यर्थः । या प्राप्तेति । सर्वादीनीत्यनेन निरुद्धा सप्तज्ञाया प्राप्तेत्यर्थः । अनेन पूर्वपरिति
सूत्रं गणपठितं असोऽन्यत्र नित्यतया सर्वनामसंज्ञायाम् । अष्टाध्यायीपठितं तु जसि
तद्विकल्पार्थमिति न पौनरुक्त्यमिति सूचितम् ।

स्वाभिधेयेति । अपेक्षयत इत्यपेक्षः कर्मणि चञ् । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेय
वाच्यं तेन अपेक्षस्याऽपेक्ष्यमाणस्य अवधेर्नियमः व्यवस्थाशब्देन विवक्षित इत्यर्थः ।
ततश्च नियमेनावधिसापेक्षार्थं वर्तमानानां पूर्वादिशब्दानां जसि सर्वनामसंज्ञाविकल्प
इति फलति । व्यवस्थायां किमिति । पूर्वादिशब्दानां नियमेनावधिसापेक्ष एवार्थं विद्य-
मानत्वादिति प्रश्नः । दक्षिणागायका इति । अत्र दक्षिणशब्दो नावधयेत् इति भावः ।
दक्षिणपार्श्ववर्तिनो गायका इत्यत्र कस्मादित्यवधयेत्तदा अस्त्येवेत्यत आह—कुशला
इत्यर्थं इति । यद्यपि प्राचीण्यमपि कस्मादित्यवधयेत्तमेव, तथापि उत्तरे प्रत्युत्तरे च
शक इत्यादि प्रायुदाहरणं बोध्यमित्याहुः । असंज्ञायां किमिति । 'सज्ञोपसर्जनीभूतास्तु
न सर्वावयवः' इति वचनमागतया संज्ञायां सर्वनामत्वस्याप्रसक्तेरिति प्रश्नः । उत्तराः
क्रम इति । कुशलादौ देशविशेषे नित्यं बहुवचनान्तः । सुमेरुमवधीकृत्य तत्रोत्तरशब्दो
वर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था, किं तु संज्ञाशब्दस्याज्ञास्य सर्वनामत्वात् । पूर्वादिशब्दानां
तु विच्छिन्नानाविसङ्केत इति न ते संज्ञाशब्दाः । कुरुषु त्तरशब्दस्याधुनिकसङ्केत

१।१।३५॥ ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् ।
 स्ने-स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः,
 ज्ञातयोऽर्थी वा । २२० अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः १।१।३६॥ याद्ये
 परिधानंये चाऽर्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे-अन्त-
 रा वा पृडा । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे-अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्य-
 र्थः । २२१ पूर्वोद्विभ्यो नवभ्यो वा ७।१।१६ । एभ्यो नवभ्यो वृद्धिब्योः
 स्मात्स्मिनी वा स्तः । पूर्वस्मात्-पूर्वाः । पूर्वस्मिन्-पूर्वं । एवं परादीनामपि । शेषं

पुत्रेभ्यं संज्ञाशब्द इति मन्यन्ते । केचित्तदसंज्ञायामित्यभावे नञ्जायामेव पूर्वोद्विशब्द-
 नामप्राप्तविभाषा स्यादित्याहुः । त्वमज्ञानीति । अत्रापि सर्वनाम्नानीति विभाषा जसीति
 चानुवर्तते । ज्ञातिश्च धनं च ज्ञातिधने तयोराख्या ज्ञातिधनाख्या न ज्ञातिधनाख्या
 अज्ञातिधनाख्या तस्याम् अज्ञातिधनाख्यायाम् । स्वमिति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंस-
 कत्वम् । तद्वाह-ज्ञातिधनान्येति । स्वे स्वा इति । सर्वनामस्वे णीभावः, तद्भावे
 नञ्भाव इति भाव । आत्मा आत्मीयं ज्ञातिः धनं चेति स्वशब्दस्य स्वशारोऽर्थः ।
 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व त्रिष्वामोये स्वोऽस्त्रिया धने' इत्यमरः । अत्र स्वो ज्ञाता-
 वात्मनीत्येक वाक्यम् । ज्ञातावात्मनि च स्वशब्दः पुंस्त्रिङ् इत्यर्थः । स्वं त्रिष्वामोये
 इति द्वितीयं वाक्यम् । आत्मीये स्वशब्दो विशेष्यनिष्पन्न इत्यर्थः । स्वोऽस्त्रियां धने
 इति तृतीयं वाक्यम् । धने स्वशब्दः पुंनपुंसक इत्यर्थः । 'स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि
 ज्ञानौ, त्रिष्वामोयेऽस्त्रियां धने' इति सेद्विनीकोशः । तत्र ज्ञातिधनयोः पशुंदासात्
 आत्मनि आत्मीये च सर्वनामत्वं जसि विकल्पयत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-आत्मीया-
 इत्यर्थः, आत्मान इति वेति । ज्ञातिधनपशुंदासस्य प्रयोजनमाह - ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति ।
 ज्ञातिवाचिनः धनवाचिनश्च सर्वनामत्वपशुंदासात् जसि स्वाः इत्येव रूपमित्यर्थः ।
 न च ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वपुरस्कारे सर्वनामत्वं न स्यादिति वाच्यम्, आख्या-
 ग्रहणबलेन ज्ञातिस्वधनत्वपुरस्कार एव पशुंदासप्रकृतेः । अन्तरम् । अत्रापि सर्वनामा-
 नीति विभाषा जसीति चानुवर्तते । बहिः अनावृतपदेशः, तेन योगः सन्तःश्चः यस्य
 त बहिर्योगः बहिर्योगमानार्थ इति यावत् । उपसंख्यानं परिधीयत इति उप-
 सख्यानम् अन्तरीयं वक्ष्यम् । तद्वाह-बाह्य इत्यादिना । पूर्वोद्विभ्यो । कसिब्योः
 स्मात्स्मिनाचित्यनुवर्तते इत्याह-एभ्य इति । पूर्वपरेत्यादित्रिसूत्रीनिर्दिष्टाः पूर्वोद्वय
 ह्ये विवक्षिताः । त्यदाद्यो हलन्ताधिकारे व्याख्यास्यन्ते । एकशब्दः सङ्ख्यायामिति ।
 अर्थान्तरे तु द्विवचनशब्दवचने अपि स्तः ।

'एकोऽन्यार्थं प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

साधारणे समानेऽल्पे सङ्ख्यायां च प्रयुज्यते ।' इति कोशः ।

सर्ववत् । एकशब्दः सङ्ख्यायां नित्यैकवचनान्तः । २२२ न बहुव्रीहं
१।१।२९॥ बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञान न स्यात् । त्वकं पिता यस्य ;
त्वरकपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्य
सर्वनामसंज्ञा निविद्यते । अन्यथा लौकिकविग्रहवाक्य इव तत्राप्यकटप्रवर्तते

स्यादेतत् । त्वकपितृकः मत्कपितृक इति बहुव्रीहिः । त्वकं पिता यस्य, अह
पिता यस्येति लौकिकविग्रहवाक्यम् । लौकिकत्वं प्रयोगार्हत्वम् । युष्मद्स्मदोरज्ञा
ताद्यर्थे 'अभ्ययसर्वनाम्ना'मित्यकचि युष्मकद् स्, अस्मकद् स इति स्थिते, 'कं प्रथ
मयोः' इत्यमि' स्वाहौ सौ' इति स्वादेशे अहादेशे च सति 'शेषे लोपः' इति लोपे
'अतो गुणे' 'अमि पूर्व' च त्वकम् अहकम् इति रूपम् । युष्मद् स्-पितृ स्, अस्मद्
स्-पितृ स्, इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । प्रयोगानर्हत्वम् अलौकिकत्वम् इति
स्थितिः । तत्र त्वरकपितृको मत्कपितृक इति बहुव्रीहिवशायां कप्रत्ययो न सम्भवति
युष्मद्स्मदोः सर्वनामत्वे नाकप्रसङ्गात् । तत्रेदमारभ्यते न बहुव्रीहौ । सर्वादीनि
सर्वनामानीत्यनुवर्तते । बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि न इत्युरित्यर्थः प्रतीयते
एवं सति सूत्रमिदं व्यर्थम्, प्रियसर्वायेत्वादीनां बहुव्रीहिवर्तिनां सर्वादीनां स्वार्थो
पसङ्क्रान्ताद्यन्तरप्रधानकतया उपसर्जनत्वादेव सर्वनामत्वनिषेधसिद्धेः, 'सञ्ज्ञोप
सर्जनीभूतास्तु न सर्वाद्यः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो वधाचष्टे—बहुव्रीहौ चिकी
र्षित इति । बहुव्रीहविति विषयसम्बन्धप्रयणाद् अयमर्थो लभ्यते । तथा च बहुव्रीहौ
प्रसक्ते सति ततः प्रागेव विग्रहवाक्येऽयं निषेधोऽर्थवान् । एकार्थीभावात्मकसाम-
र्थ्यस्य समासदशायामेव सत्त्वेन विग्रहवाक्ये तद्भावेन तदानीमुक्तोपसर्जनत्वस्या-
भावादिति भावः । अथ लौकिकविग्रहवाक्य दर्शयन्, लक्ष्यभूत बहुव्रीहिं दर्शयति—
त्वकं पितरपादिना । सर्वनामत्वाभावात् कप्रत्यये 'प्रत्ययोत्तरपदवाक्य' इति स्वभावे
त्वरकः मत्क इति च रूपम् । ननु बहुव्रीहिवृत्तेः प्राक् अलौकिकविग्रहवाक्ये सर्व-
नामत्वनिषेधात् त्वकं पितेति कथं लौकिकविग्रहवाक्यप्रदर्शनमित्यत आह—इति ।
न बहुव्रीहावित्यस्मिन् सूत्र इत्यर्थः । प्रक्रियावाक्य इति । युष्मद् स्-पितृ स्, अस्मद्
स्-पितृ स्, इत्यलौकिकविग्रहवाक्य एवेत्यर्थः । लौकिकविग्रहवाक्ये तु नाथ निषेधः,
बहुव्रीहिवत्तस्य स्वार्थं परिनिष्ठत्वेन स्वतन्त्रप्रयोगार्हतया बहुव्रीहेस्तत्र चिकीर्षित-
त्वाभावात्, अलौकिकविग्रहवाक्ये प्रक्रियावाक्य एव तस्य चिकीर्षितत्वात् । यथा
चेत्तत्तथासमासनिरूपणे वक्ष्यते । ननु अलौकिकविग्रहवाक्ये मास्तु सर्वनामतानिषेधः,
को दोषः ? तत्रापीह—अन्येति । न बहुव्रीहावित्यलौकिकविग्रहवाक्ये निषेधाभावे
सतीत्यर्थः । तत्रापिति । अलौकिकविग्रहवाक्येऽपीत्यर्थः । नन्वलौकिकविग्रहवाक्ये भव-

स च समासेऽपि श्रूयते; अतिक्रान्तो भवकन्तम् अतिभवकान् , इतिषत् । भाष्य-

एकश्च । सत्यप्येकश्च तस्य प्रयोगानर्हत्वेन बाधकाभावाक्षिण्यत् आह-सचेति । अलौ-
किकविग्रहवाक्ये श्रुतस्य लौकिकविग्रहवाक्ये समासे च अर्थव्यतिरिक्तमाहिति भावः ।
उभयत्रापि तद्विषये दृष्टान्तद्वयमाह—अतिक्रान्तो भवकन्तम् अतिभवकानितिषदिति ।

भवकन्तस्य सर्वाङ्गिणे पाठात् सर्वनामत्वात्लौकिकविग्रहवाक्यात्मकश्च । तस्य
भवकत्वं अम् इति इत्यलौकिकविग्रहवाक्यं लक्ष्यते । तत्र 'अथास्यः क्रान्ताद्यर्थं
द्वितीयाद्या' इति समासे सति 'सुपो चातुप्रतिपदिकयोः' इति सुब्लुकि अतिभवक
वद्वत्वात् प्रथमेकवचने अतिभवकानिति रूपम् । समासाभावपक्षे तु भवकन्तमिति
क्रान्त इति लौकिकविग्रहवाक्यं भवति । तत्र समासद्वारां भवकन्तस्यार्थात् एवोपस-
ङ्गक्रान्तार्थान्तरप्रधानतया उपसर्जनत्वेऽपि अलौकिकविग्रहवाक्यां भवकन्तस्यार्थात्
उपसर्जनत्वात् सर्वनामत्वे सति प्रवृत्तः एकश्च अतिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रह-
वाक्ये अतिभवकानिति समासे चानुवर्तते, लौकिकविग्रहवाक्यां भवकन्तस्य उक्त-
रार्था अनुपसर्जनत्वात् । समासे तस्योपसर्जनत्वेऽपि योनिभूतालौकिकविग्रहवाक्यां
प्रवृत्तस्याकचो निवर्तकाभावात् । न च भवत् अम् इत्यलौकिकविग्रहवाक्यां एतेऽप्य-
नुपसर्जनत्वेन समासद्वारां विनाशं प्राप्स्यमानतया विनाशोभ्युत्सवात् अकृत-
व्यूहपरिभाषया अलौकिकविग्रहवाक्येऽपि सर्वनामत्वाभावात् अकञ्जुर्लभः, तस्य
अतिक्रान्तो भवकन्तमिति लौकिकविग्रहवाक्ये अतिभवकानिति समासे च कथम-
कचप्रसक्त इति दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् । पञ्जातीयकालौकिकविग्रहवाक्ये सर्व-
नामत्वेऽपि अकृतव्यूहपरिभाषया अनित्यत्वेनाऽप्रवृत्तेः । तद्विषये च प्र वृत्त-
व्रीहादिति सूत्रमेव ज्ञापकम् । तथा हि—यद्यकृतव्यूहपरिभाषया सार्वत्रिकी स्यात्,
तर्हि बहुव्रीहिविषयेऽपि युष्मद् स्-पितृ न इत्याद्यलौकिकविग्रहवाक्ये अनुपसर्जन-
त्वस्य बहुव्रीहादिकविनाशोभ्युत्सवतया सर्वनामत्वेऽप्यसत्त्वात् 'न बहुव्रीही'
इति नारभ्येन । अकृतव्यूहपरिभाषयास्तत्र प्रवृत्तेः भविष्यद्बहुव्रीहादिकविना-
शोभ्युत्सवप्रसर्जनं पुरस्कृत्य तदलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वेऽप्यसत्त्वात् न
तत्रिषेधाव न बहुव्रीहानिर्णयवत् । न च उदाहृतबहुव्रीहिविषयालौकिकविग्रहवाक्ये
अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रयेण सर्वनामत्वाभाव आश्रीयतां किं न बहुव्रीहादिति
सूत्रेणेति वाच्यम् । एवं सत्यतिक्रान्तो भवकन्तमितिभवकानितिस्याद्दि न तिष्येत् । अ-
कृतव्यूहपरिभाषया तदलौकिकविग्रहवाक्येऽपि सर्वनामत्वाभावेनाकचः प्रवृत्त्यभावे
तस्यातिक्रान्तो भवकन्तमित्यादिलौकिकविग्रहवाक्ये अतिभवकानिति समासेऽपि च
अर्थव्यतिरिक्तमाहिति भावः । एवं च बहुव्रीहिविषये अलौकिकविग्रहवाक्ये अकृतव्यूहपरिभाषया
अप्रवृत्तिं सिद्धं वारुण्य सर्वनामत्वेनिषेधास्तद्विपर्ययस्योपसर्जनलौकिकविग्रहवाक्ये

कारस्तु स्वकल्पितुकः मकल्पितुक इति रूपे इष्टापत्ति कृत्यैतत्सूत्रं प्रत्याचक्षुषी । यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । 'संज्ञोपसर्जनोभूतास्तु न सर्वादिगः' (वा २२५) महासंज्ञाकरणेन तदनुशुणानामेव गणे सञ्जिवेशात् । अतः सज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमति-
सर्वस्तु मै अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत । २२३ तृतीया-
समासे १।१।३०॥ सर्वनामता न ह्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थ-

अकृतभ्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्त्या सर्वनामत्वं विज्ञायते । एतदर्थमेव न बहुव्रीह्यादिति सूत्रमित्यभ्यत्र विस्तरः । पर्याचक्ष्याविति । निराकृतवानित्यर्थः । सूत्रभाष्ययोश्चभयो-
रपि श्रुतित्वाविशेषाद्विकल्पमाज्ञाङ्ग्याह—यत्प्रेतरमिति । सूत्रकाराद्वार्तिककारस्य उमान्बामपि भाष्यकृत हृष्येव मुनीनामुत्तरोत्तरस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यं पूर्वपूर्वस्या-
प्रामाण्यमिति वैचाकरणसमय इति भावः । न चाकृतभ्यूहपरिभाषाया उत्तरस्या
अनित्यत्वज्ञापनार्थमेतत्सूत्रमिति वाच्यम् । अकृतभ्यूहपरिभाषाया निर्मूलत्वस्य
निष्फलत्वस्य च हलन्ताधिकारे सेविवस्त्राब्धिरूपणे 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्र
च वच्यमाणत्वात् ।

संज्ञोपसर्जनोभूता इति । आधुनिकसङ्केतः संज्ञा । अन्वयविशेषणत्वेन स्वार्थोपस्था-
पकमुपसर्जनम् । न सर्वादय इति । सर्वादिगणे पठिता न अन्वर्ताः इत्यर्थः । महासंज्ञेति ।
द्विगुभाषिवधेकाक्षरसंज्ञामकृत्वा सर्वेषां नामानीत्यन्वर्थसंज्ञाकरणबलेन प्राधान्येनोप-
स्थितस्वीयसर्वार्थवाचकत्वस्य सर्वनामशब्दप्रवृत्तिमित्यस्यमित्यवगततया तथा-
विधानामेव सर्वादिगणे पाठानुमानादित्यर्थः । प्राधान्येनोपस्थितेत्यनेन उपसर्जन-
भ्याद्वृत्तिः । प्राधान्येनोपस्थितसर्वार्थवाचकत्वमित्युक्ते पूर्वादिकशब्देष्वध्यासिः, अतः
स्वीयेति । सर्वार्थेत्यनेन संज्ञाशब्दस्याद्वृत्तिः, संज्ञाशब्दानामेकैकव्यक्तिविषयकरत्वात् ।
संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाकार्यं शीस्मायादिकमित्यर्थः । अन्तर्गणित । सर्वादिगणे
अन्तर्गते गणः अन्तर्गणः तदीय कार्यम् 'अद्वन्द्वतरादिभ्यः' 'स्यद्वादीनामः' इत्यादि-
कमित्यर्थः । सर्वाय देहाति । संज्ञाशब्दत्वात् । स्मायादेशेन । अतिकतरमिति । कतरमति-
क्रान्तं कुलम् अतिकतरमित्यत्र कतरशब्दस्य उपसर्जनत्वात्तद्व्यादेशः । अतितदिति ।
समतिक्रान्तो ब्राह्मणः अतितदित्यत्र स्यद्वाद्यत्वं, 'सद्दोः सरसो' इति च न भवति ।
तृतीयासमासे । सर्वादीनीत्यतः सर्वनामप्रहणम्, न बहुव्रीह्यादित्यतो मेति चानुवर्तत
इत्यभिप्रेत्याह—इति । मासपूर्वविति । मासेन पूर्वं इति विप्रहः । हेतौ तृतीया । पूर्व-
सदस्येति । तृतीयात्पुरुषसमासे । मासात् पूर्वभावीत्यर्थः । 'विभाषा विषयसमासे
बहुव्रीहौ' इत्यतः समासप्रहणे अनुवर्त्तमाने पुनः समासप्रहणं तृतीयासमासीय-

बावयेऽपि न । मासेन पूर्वाय । २२५ द्वन्द्वे च १।२।३।१॥ द्वन्द्वे तत्संज्ञा
न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यैवायं निषेधः, न त्ववयवत्वानाम् । न चैव तद-
न्तविधिना सुट्प्रसङ्गः, सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुद्धिति व्याख्यातत्वात् ।

लौकिकविग्रहवाक्यरूपगौणसमासस्यापि परिग्रहार्थम् । ततश्च कलितमाह—द्वीया-
समासार्थेति ।

द्वन्द्वे च । सर्वादीनीत्यतः सर्वनामप्रहणं 'न बहुव्रीहौ' ह्यस्यतो नेति चानुवर्तते ।
तद्वाह—द्वन्द्वे तत्संज्ञा नेति । सर्वनामसंज्ञा नेत्यर्थः । वर्णाश्रमेतराणामिति । 'वर्णाश्रमे-
तराणां नो ग्रहि धर्मान्नोपेतः' इति शास्त्रवक्ष्यस्यस्मृतिः । वर्णाश्र आश्रमाश्र हनरे
वेति द्वन्द्वः । अत्र सर्वनामत्वाभावात्सर्वनाम्न इति न सुट् । समुदायस्येति ।
द्वन्द्वे विद्यमानानि यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामानि न स्मृतिरिति नार्थः, विद्यन्-
क्रियापद्याहारे गौरवात् ; किन्तु द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा न भवतीति प्रधानभूतया निषे-
धभवनक्रियस्यैव द्वन्द्वस्याचारतयाऽन्वयः । द्वन्द्वाधारा सर्वनामसंज्ञा न भवती
त्युच्यते । द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा नेति कलितम् । वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव
द्वन्द्वता, न तु तदवयवत्वानाम् । एवं च वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव सर्वनामत्व-
निषेधः, न तु तदवयवत्वानामिति वस्तुस्थितिकथनम् । ननु द्वन्द्वावयवानां सर्वना-
मत्वनिषेधाभावे वर्णाश्रमेतरशब्दे हृत्तरशब्दस्य सर्वनामत्वस्या ततः परस्यामः सुद्धि-
वर्णाश्रमेतरेषामिति स्यात् । न च अवर्णान्तात् सर्वनाम्नोऽङ्गात् परस्यामः सुद्धि-
घानादिह चापि परे हृत्तरशब्दस्य सर्वनामत्वेऽप्यङ्गत्वाभावात् ततः परस्यामः
सुट्प्रसङ्गिरिति वाच्यम् । सुद्धिविधिर्ह्ययमङ्गाधिकारस्य । ततश्च 'पदाङ्गाधिकारे
तस्य च तदन्तस्य च' इति परिभाषया सर्वनामान्तादन्तादङ्गात् परस्यामः सुद्धि-
विधीयते । ततश्च वर्णाश्रमेतरशब्दस्य समुदायस्य द्वन्द्वतया सर्वनामत्वनिषेधेऽपि
तदवयवस्य हृत्तरशब्दस्य सर्वनामत्वया तदन्ताङ्गात् परत्वात्तदामः सुट् स्यात् । न
चैवं सति द्वन्द्वस्य तन्निषेधो इत्यर्थः स्यादित्याशङ्क्यम्, पदाङ्गाधिकारादन्यत्र
तन्निषेधविधौ तन्निषेधस्यायं वशादित्याशङ्क्यम् परिहरति—न चैमित्यादिना ।
एवमित्यनन्तरं सतीति शेषः । एवं समुदायस्यैव निषेधे सति तदन्तविधिना
सुट्प्रसङ्गो नेत्यन्वयः । कुन ह्यस्यत आह—सर्वनाम्नो विहितस्येति । अवर्णाङ्गाद-
ङ्गात् । परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुद्धिति व्याख्यानादित्यर्थः । पङ्कते च
वर्णाश्रमेतरशब्दात् समुदायादायं विहितः, न च स समुदायः सर्वनामसंज्ञकः,
द्वन्द्वस्य तन्निषेधात् । हृत्तरशब्दस्तु सर्वनामसंज्ञकः, न ततो विहितः आम्, आमः
समुदायादेव विधानात्, अतो न सुद्धिर्न भावः । अवर्णाङ्गादङ्गात् सर्वनाम्नो वि-
हितस्यामः सुद्धिति व्याख्याने तु येषां तेषामित्यत्रास्यासिः । अतः अवर्णाङ्गादङ्गात्

२२५ विभाषा जसि १।१।३२। जसाधारं यत्कार्यं शोभावाह्यं तत्र कर्तव्ये
द्वन्द्वे उक्ता सहा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे-वर्णाश्रमेतराः । शोभावं प्रत्येव विमा-
षेत्युक्तम्, अतो नाकच, किं तु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः । २२६
प्रथमचरमतयाहपार्श्वकतिपयनेमाश्च १।१।३३ । एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा
वा स्युः । प्रथमे, प्रथमा । शेषं रामवत् । तयः प्रत्ययस्तत्तदन्ता प्राज्ञाः ।

परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुद्धित्येष व्याख्येयम् । विभाषा जसि । सर्वनामग्रह-
णमनुवर्तते, द्वन्द्व इति च । जसि ह्यस्यविकिको निर्वंशः । जसाः ह्यः जसिः तस्मिन् ।
कार्यः सप्तम्या लुक् । ह्यशब्द इवर्णपरः सन् शी हतीकारमाषटे । ततश्च जसादेशे
शीभावे कर्तव्ये इति फलितम् । तदाह—जसाधारमिति । जसु आधारे यत्येति बहु-
व्रीहिः । असंस्थानिकमित्यर्थः । जसु जसि परतो द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा वा स्यादित्येष
ज्ञो न प्याशेभ्यायत ह्यस्यत आह—शीभाव प्रत्येवेत्यादिना । यद्धि तु लक्ष्म एवात्,
तद्धि तस्याभ्यवधायकवाच्योभावः प्रसज्यते । कप्रत्यये तु सति तेन वयवञ्जात्तत्त-
त्तौप हस्याह—वर्णाश्रमेतरका इति । न चाकचि कर्तव्ये विकल्पभावेऽपि सर्वशीनाति
मित्या सर्वनामसंज्ञा कुतोऽत्र न श्यादिति वाच्यञ्च, 'द्वन्द्वे च' इति तस्याः नित्याने-
त्वात् । न च द्वन्द्वे चेति निषेधस्य उत्तरीत्या अवयवेषु प्रकृत्यभावात् वर्णाश्रमेतरावद-
न्तुञ्जाये इतरशब्दस्यावयवस्य सर्वनामस्थानपायात्कञ्जदुवार इति वाच्यञ्च, 'द्वन्द्व-
तयवभावे सुन्वरादिविशेषणाम्बयाभाववत् कुश्यादिविचक्षाया अभावान् । समुदाये
विहितस्याया समुदायोत्तरप्रत्ययेन अवयवगतकुश्यादेरपि बोधेनोक्तार्थत्वात्प्रत्ययेभ्यः
पृथक् तदनुपपत्तेः । अन्यथा तदवयवेभ्यः पार्श्वे कप्रत्ययापत्तेः । एतदेवाभिप्रायिक
भाष्ये—'वर्णाश्रमेतरशब्दे अकच न अवति' इति । एवञ्च यदा इतरशब्देन द्वन्द्वे कस्या
कुशिसता वर्णाश्रमेतरा इति कुश्यायोगः क्रियते तदा कप्रत्यये सति वर्णाश्रमेतरका
इत्येव रूपम् । यदा तु कुशिसता इतरः इतरक इति अकचं कस्या वर्णाश्र आश्रमाश्च
इतरकश्चेति द्वन्द्वः क्रियते, तदा शीभावविकल्पः स्यादेव ।

प्रथमचरमतया । विभाषा जसीत्यनुवर्तते, सर्वनामानिति च । तदाह—एत इति ।
प्रथमाव्य ह्यस्यर्थः । उक्तसंज्ञा इति । सर्वनामसंज्ञका ह्यस्यर्थः । तत्र नेमशब्दस्य जसि
सर्वनामसंज्ञा गणे पाठाश्रित्या प्राप्ता, तद्विकल्पोऽत्र विधीयते । नेमशब्दस्यतिरि-
क्तानां प्रथमादिशब्दानां तु गणे पाठाभावाद्प्राप्तैव सर्वनामसंज्ञा जसि विकल्पेन
विधीयते । अतः नेमशब्दस्यतिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां जसोऽन्वयत्र न सर्वनामका-
र्यमित्याह—शेष रामवदिति । तयशब्दो न प्रातिपदिकमित्याह—तयः प्रत्यय इति ।
'संख्याया अवयवे तयप्' इति विहित इति शेषः । तत इति । तस्मात्, प्रत्ययत्वा-

द्वितये, द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । 'विभाषा प्रकरणे तीर्थस्य द्विभूपसङ्ख्यानम्' (वा २४२) । द्वितीयस्मै, द्वितीयाय इत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवदप्रहणान्नेह—पटुजातीयाय । निर्जरः । २२७ जराया जरस्-न्यतरस्याम् ७।२।१५१॥ जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्ती । 'पदाङ्गा-

ज्ञेतोः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्धस्ताः तथ्यन्ता प्राज्ञा इत्यर्थः । द्वितये द्वितया दत्तः । द्वावक्षयवावस्थेत्यर्थं तयप । यथ्यक्षयवसमुदायः अवयवीतयवर्धः, तस्य च एकत्वात् । देकवचनभेद युक्तम्, तथापि यदा उद्भूतावयवभेदः समुदायस्तथवर्धः, उद्भूतत्व च विवक्षितसङ्ख्याकारणम्, तदा अवयववहुत्वाभिप्रायम् अवयविनः अवयवाभेदात्क्रियायां चा बहुवचनमिति न दोषः । अत्र च तयग्रहणमेव प्रमाणम् । अन्यथा तयवन्ताजान् यथाभावात् किं तेन ? अरमे अरमाः, अद्वे अवपाः, अर्धे अर्धाः, कतिपये कतिपयाः इत्यथि प्रथमशब्दवद्वाहार्थम् । अर्धशब्दस्यैकवचनावधी पुल्लिङ्गः । समांशवार्धा तु नपुमकलिङ्गः । 'वा पुंस्त्वर्धोऽर्धं समेऽशके' इति कोशात् । शेषं सर्ववदिति । नेमशब्दस्य सर्वादिगणे पाठादिति भावः । विभाषाप्रकरण इति । विभाषा जसौश्चिकारे तीया-न्तस्य के डमि-डस-कि-इत्येतेषु क्रिस्तु परेषु सर्वनामसंज्ञावचन कर्तव्यमिरथ । द्वितीयस्मं द्वितीयायेति । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वेस्त्रीय इति पूरणे तीर्थप्रत्ययः । इत्यादीनि । द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये इति आदिशब्दार्थः । पद तृतीय इति । क्रिस्तुवाहार्थं इति शेषः । 'प्रैः सम्प्रसारणं च' इति पूरण तीर्थप्रत्ययः । रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्णपञ्च । ननु 'प्रकारवचने जातयर्' इति पटुशब्दात् जातीयरि पटुजातीयशब्दः, तस्यापि तीयान्तत्वात् क्रिस्तु सर्वनामत्वविकल्पः स्याद्विद्यत आह—अर्थवदिति । 'अथवदप्रहणे नानर्थक्यम्' इति परिभाषया अर्थवानेव तीयोऽत्र गृह्यते । जातीयरि तु समुदायरन्वेषावचने च न नु तदेकदेशस्येति शब्दः ।

निष्क्रान्तो जराया निर्जरः । 'निर्जाक्यः क्रान्तशब्द' इति समासः । 'गाञ्जियाः' इति ह्रस्वश्चञ् । निर्गता जरा यस्मादिति यदुवादिर्वाः । अस्य निर्जरशब्दस्य विशेषसुज्ञागितुमाह—जराया इति । 'अष्टल आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविरयनुकृतम् 'अथ ए ऋणः' इत्यतोऽनुबुद्धेन अर्थास्यनेन विशेषवत्ते । 'यस्मिन् विधिः' इति तदा द्विविधः । तदाह—जराशब्दस्येत्यादिन । ननु जराशब्दस्य विधीयमानो जरसा-द्वेषः कथं निर्जरशब्दस्य अवेदितवत् आह—पदेति । पदाधिकारे अङ्गाधिकारे च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तद्वन्तस्य च भवतीत्यर्थः । जरासादेश्चायमङ्गाधिकार-स्यत्वात् जराजशब्दस्य तद्वन्तस्य च भवति । जरसावित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन

धिकारे तस्य च तदन्तस्य च' (प ३०) । अनेकार्त्वास्वादेशो प्र
'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (प १३) । एकदेशविकृतस्यानन्वत्वात् जज्ञाब्द
जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन्वाधित्वा परत्वाच्चरस् । निर्जरसा । निः
रसे । निर्जरसः । पक्षे ह्लादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु 'पूर्वविप्रतिषेधेनेनात्

तदन्तर्यं बोध्यम् । अत्रपि जराया इत्यस्य अङ्गविशेषणत्वादेव तदन्तविधिः सिद्ध
त्वापि येन विधित्वात्त्वस्य प्रपञ्चभूतस्य परिभाषेत्यदोषः । अत एव 'पदमङ्गलं विशेष'
विशेषणेन च तदन्तविधिः' इति प्रौढमनोरमायामुक्तम् । ननु जराशब्दान्तर
विधीयमानो जरसादेशः निर्जरसश्च कृत्स्नस्य स्यात्, अनेकार्त्वावित्यादिप
समाधत्ते—अनेकार्त्वादिति । निर्विद्यमानस्यादेशा भवन्तीति । प्रत्यङ्निर्दिश्यमानस्य
वेत्यर्थः । अत्रवा परिभाषया जराशब्दस्यैव जरस् । जराशब्द एव ह्यत्र स्थानी प्रस
ङ्गनिर्दिष्टः । जराशब्दान्तस्य तु निर्देशस्तदन्तविधित्वात्त्वत्वात् आनुमानिक इति
भावः । इत्यत्र परिभाषा 'पष्टी स्थानेयोगा' इति सूत्रसिद्धार्थकचयनवरेति तत्रैव भाष्य
स्पष्टम् । ननु निर्जरसश्च जराशब्दान्तत्वाभावात् कथमिह जरसादेश इत्य
आह—एकदेशति । 'द्विषेऽपि पुच्छे ष्वा श्वेत्, न चाश्वो न तु गर्दभ' इति न्यायादि
भावः । निर्जरसौ । निर्जरस इति । प्रथमाद्वितीययोः द्विवचने बहुवचने च रूपम् । आ
निर्जरसमित्युदाहार्यम् । ननु तृतीयैकवचने पञ्चम्येकवचने च, निर्जर आ, निज
अस् इति स्थिते इनातोः कृतयोः जरसादेशे निर्जरसिन निर्जरसादिति प्राप्तम्, तत्र
अनुर्थ्यैकवचने पष्ठम्येकवचने च, निर्जर ए, निर्जर अस्, इति स्थिते यादेशो स्यादे
च सति अजादिविभक्त्यभावात् जरसादेशाभावे निर्जराय निर्जरस्येति प्राप्तम्
तत्रात—इनादीनिति । इन-य-आत्-स्य इत्यादेशान् नुटं च परत्वात् वाधित्वात्
जरसादेशः । ततश्च अदन्तत्वाभावात् इनाद्यो न भवन्तीत्यर्थः । निर्जरसेति । नृत्
यैकवचनम् । निर्जरसे इति । अनुर्थ्यैकवचनम् । निर्जरस इति पञ्चम्येकवचने पष्ठम्येक
वचने च रूपम् । निर्जरसोः निर्जरसा निर्जरसीत्युदाहार्यम् । पक्ष इति । जरसा
शाभाव पक्ष इत्यर्थः । ह्लादी चेति । अत्र ऐसादेशो निर्जरसिभ्येव रूपम्, न तु ज
सादेशो-निर्जरसैरिति । अदन्तमङ्गमाश्रित्य प्रवृत्तरय ऐसः सन्निपातपरिभाष्य
नद्विधातकजरसादेशानिमित्तत्वायोगात् ।

अथ वृत्तकृदुपप्रेक्षित मत्तान्तर दूषयितुम् अनुवर्देति—वृत्तिकृता त्वित्यादिना
पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि केष्विदित्यन्ता वृत्तिप्रत्ययः । वृत्तिकृता तु इनातोः कृतयोः जररि
कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपम्, न तु निर्जरसा निर्जरस इति केष्विदित्युक्तमि
त्यन्वयः । ननु इनादेशमादादेशश्च परत्वाद् वाधित्वात् जरसि कृते अदन्तत्वाभावात्
कथमिनात् । इत्यात्तामित्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति । विप्रतिषेधे पूर्वस्य प्रवृत्तिर्यं

कृतयोः सञ्चिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जसिन निर्जरसाद् इति रूपे, न तु निर्जरसा निर्जरसः इति केचित्' इत्युक्तम् । तथा भित्ति निर्जरसैः इति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने 'निर्जरस्य' इत्येव रूपमिति स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविक्रमम् । २२८ पदञ्चोमास्त्वृत्तिशसम्भूयस्त्वोप-

बोधयते तत् पूर्वप्रतिषेधम्, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति सूत्रं तेनेत्यर्थः । तत्र पर-
शब्दस्येष्टवाचिस्त्वमाश्रित्य विप्रतिषेधे कश्चित् पूर्वस्य कार्यस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमेनेति
यावत् । ननु इनातोः कृतयोः कथं जरसादेशः, सञ्चिपातपरिभाषाविरोधादित्यत
आह—सञ्चिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्येति । तथेति । भित्ति ऐसादेशे जरसादेशाभा-
वपक्षे निर्जरैरिति रूपम्, सञ्चिपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् जरसि कृते तु निर्जरसै-
रिति रूपान्तरमुक्तमित्यर्थः । तदनुसारीति । निर्जरसिनेत्यादि रूप येदक तदनुसारि-
मिरित्यर्थः । निर्जरस्येत्येवेन । पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते अजादिविमक्ष्यभावाच्च
जरस् । इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे आश्रिते सति एकसूत्रोपासत्वात् स्यादेशविषयेऽपि
पूर्वविप्रतिषेध आश्रित्यनुमुचितः । अतः निर्जरस्येत्येकमेव रूपं न तु निर्जरस इत्य-
पीति भावः । एतच्चेति । वृत्तिकृदुपप्रसिद्धि केषाञ्चिन्मतं तदनुसारिमत् श्लेष्यर्थः ।
मन्व्यविक्रममिति । 'टाडसिद्धसामिनारस्याः' इत्यत्र नादेश एव विधेयः । इकारोच्चारणं
माहत्तु । तथा अदादेश एव विधेयः, न तु दीर्घ आक्षिति । रामेणेत्यत्र एकारस्तु योग-
विभागात् भवति । तथाहि 'बहुत्रचने ऋषयेत्' 'ओसि च' 'आङ्गि चापः' सम्बुद्धौ च'
इति सूत्रक्रमः । तत्र आङ्गिति योगविभागः क्रियते । अत एकारः इयात् आङ्गि ।
रामेण । आपः सम्बुद्धौ चेत्यन्यो योग' । आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ आङ्गि ओसि
च । हे रामे, रमया, रमयोः । ऊर्मेरदादेशे अकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतो गुणे' इति न
पररूपमित्यादि टाडसिद्धसामिति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । निर्जरमिन निर्जरसादिति
रूपस्ये एतद्भाष्यामङ्गुतिः स्पष्टैव । अत्र इकारस्य अकारस्य च श्रवणाय इनादेशे
अदादेशे च इकारानारोच्चारणावश्यकत्वात् । किञ्च गोनदीयस्त्वाह—अनिर्जरस्येव
अमित्यस्य सञ्चिपातपरिभाषया इति 'जराया जरसन्त्यनरस्याम्' इति सूत्रे भाष्ये
स्थितम् । निर्जरसैरिति रूपभ्युपगमे एतद्वसङ्गतिः स्पष्टैव । अतः पूर्वविप्रतिषेधेने-
त्यादिमतान्तरमशुद्धमित्यर्थः ।

अथ पादशब्दस्य शासावौ विशेषं वर्णयितुमाह—पदत्र रति । पद् वृत्-नस् मास्-
ह्व-निष्-जसन्-यूपन्-शोपन्-यङ्-जकन्—उवन्—आसन् इत्येषा समाहार-
ब्रह्मः । शस् द्वितीयावबहुवचनं प्रभृतिः—आङ्गिः येषामिति तद्गुणसंविज्ञाना बहु-
व्रीहिः । 'अनुवाकस्य चतुर्वचस्यान्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते ।

अथकञ्जकन्नुवञ्जासङ्गस्यभूतिषु ६।१।६३॥ पाद दन्त नासिका मास हृदय
विशा स्रष्टृज् यूप षोप् यकृत् शकृत् उरुक् आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः
नासादी पा । यत् 'आस्यनासकस्यासञ्जादेशाः' इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादि-
कम् । पादः । पाशौ । पासाः । पाहम् । पाशौ पहा-पादान् । पदा-पादेने-
र्यादि । २२२ सुञ्जनपुंसकस्य १ । १। ४३॥ सुञिति प्रत्याहारः । स्वादिपञ्च-
वचनानि सर्वनामस्थानपञ्चानि एतुरपञ्चीभव्य । २३० स्वादिपञ्चसर्वनाम-
स्थाने १।४।१७॥ अत्रप्रत्ययावधिषु द्रविक्ष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसङ्गं
भ्यात् । २३१ यच्चि भम् १।४।१८॥ यकारादिपञ्चजादिषु च कप्रत्ययावधिषु

जासादिषु परेषु पदादय आदेशा वा ष्युरित्यर्थः । पादास्त्राद्येक्षौत्र स्वासुक्त्वाःस्थानि
आक्षिप्यन्ते । तद्वाह—पाददन्तेस्वादिना । अथासङ्ग्यपरिभाषया पादादीनां क्रमेण
पदादय आदेशाः प्रत्येतव्याः । नत् प्रामादिकमिति । अममूलकमित्यर्थः । 'हृष्या-
जुह्वान् आसनि' इति मन्त्रे 'जासस्यं प्राणमूषु' इत्यादौ च आस्यार्थकत्वस्यैव दर्श-
नादिति भावः । दन्तशब्दस्य सुटि रामभवत् । दासि पद्विस्ति इत् आदेशाः । इत् अस-
इति स्थिते तकारस्य 'क्षकां जशोऽन्ते' इति पदान्ते विधीयमानजश्वमात्राङ्गितुं पद-
संज्ञाविधासकं सूत्रं वषथति—स्वादिपञ्चसर्वनामस्थान इति । तत्र किं सर्वनामस्थानमि-
त्यत आह... सुञ्जनपुंसकस्य । 'क्षि सर्वनामस्थानम्' इत्यतः सर्वनामस्थानमित्यनुवर्तते ।
अपञ्चीवं नपुंसकमिष्यप्रातिपदिकं, तस्य सुट् सर्वनामस्थानसज्ञं स्वादित्यर्थः । तत्र
सुट्शब्दप्रसिद्धार्थत्वाद् व्याख्ये—सुञिति प्रत्याहार इति । सु इत्यारभ्य औटएकारे-
णेति शेषः । न तु टाटकारेण, प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् । तदेतद्वाह—स्वादिपञ्च-
वचनानीति । स्वादिपञ्चसर्वनामस्थाने । असर्वनामस्थान इति बहुव्येऽप्येकवचनमार्पणम् ।
कप्रत्ययावधिष्विति । पञ्चमास्थानान्ते विधीयमानकप्रत्ययोत्तरावधिकेतिव्यर्थः । तत्र
च व्याख्यानमेव कारणम् । एवं च इत् अस इत्यत्र इत्शब्दस्य सुञन्तत्वाभावेन
पदत्वाभावेऽपि अनेन सूत्रेण पदत्वात् 'क्षकां जशोऽन्ते' इति तकारस्य जश्वं स्या-
दित्याद्येपः सूचितः । असञ्जया पदसंज्ञाबाधात् न जश्वमिति समाधानं असंज्ञासूत्र-
माह—यचि भम् । यच्च अञ्जति, समाहारद्वन्द्वः । 'स्वादिपञ्चसर्वनामस्थाने' इत्यनुवृत्तं
थञ्चीत्यनेन विशेष्यते । पस्मिन् विधिरिति तद्वादिविधिः । तद्वाह—यकारादिपञ्चा-
दिना । एवं च इत् अस इत्यत्र इत् इत्यस्य असंज्ञया पदसंज्ञाबाधाञ्च जश्वमिति
भावः । ननु पदसंज्ञयोरेह समावेशः कुतो न स्यात् । न च विप्रतिषेधे, परं कार्य-
मिति परैव असंज्ञा गवतीति वाच्यम्, विरोधो हि विप्रतिषेधः । न ह्यत्र द्वयोश्चि
संज्ञयोः समावेशो विरोधोऽस्ति तव्यसंज्ञानीवरादौ कृत्कृत्यप्रत्ययादिसंज्ञासमावेश-

स्वादिश्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भवञ्छं स्यात् । २३२ वा कङ्कारादेक-
सञ्ज्ञा १।४।१॥ इत ऊर्ध्वं 'कङ्काराः कर्मधारये' (सू ७५१) इत्यतः प्रागेक-
स्यैवैव सञ्ज्ञा ज्ञेया । या परा अनवकाशा च । तेन शशादावधि भवञ्छेद, न
पदत्वम् । अतो जश्चं न । इतः । इता । जश्चम्—दङ्ग्यामित्यादि । मामः ।
मामा । भ्यामि इत्वे यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । मामिरित्यादि । २३३ भन्त्य

दर्शनादित्यत आह—आ कङ्कारादिति । आहमयादायामित्याह—कङ्काराः कर्मधारय इत्यतः
प्राप्तिनि । आह्विह नाभिधिया, कङ्काराशब्दस्यापि प्रवेगे प्रयोजनाभावात् । प्राक्-
कारादिति कङ्काराशब्दस्तु नोत्तरावधिः । 'कङ्काराः कर्मधारये' इति कङ्काराशब्दस्य
उत्तरावधित्वे अभिकक्षाभावात्, प्राक्कारावित्युत्तरं तस्युत्पत्तयः द्विगुरवेति चकारात् ।
सञ्ज्ञाद्वयसमावेशार्थो हि चकारः । सञ्ज्ञैकसञ्ज्ञाया नियमामनुसौ किं तेन ? नन्वस्त्वह
एकैव संज्ञा, तथापि विनिगमनाविरहात् असञ्ज्ञैवेति कुतो लामः ? तत्राह—या
परा अनवकाशा चेति । विरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्रस्य सामान्याद्विरोधबन्धीयस्त्वस्य
या प्रवृत्तावपि परस्वनिर्भवकाशात्तयोः अन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टवाविहापि ताभ्यां भ्यत्व-
स्या युज्यत इति भावः । द्वयोः सावकाशयोः परा संज्ञा बलवती । अन्यतरस्या
निर्वकः शास्त्रे तु सैवेति बोध्यम् । तत्र परा यथा—धनुषा शरैर्विध्यतीत्यत्र शाराणं
विश्लेषं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो भ्यधनं प्रति साधकतमस्वात्प्राधान्ये कारणत्वे च
पाप्ते परा करणसञ्ज्ञैव भवति । अनवकाशा यथा—अततच्छदिति । अत्र तकाराङ्-
कारस्य 'संयोगे गुरु' इति गुरुसञ्ज्ञैव अनवकाशात्वात् भवति, न तु लघुसञ्ज्ञा तभ्याः
असंयोगे परे चरितार्थत्वात् । अतः सन्वञ्जगुनीति तत्र न प्रवर्तते । तेनेति । अनवका-
शात्वेनेत्यर्थः । अत इति । पदत्वाभावात् जश्चं नेत्यर्थः । जश्चमिति । इत् भ्यामिति
स्थिते 'स्वादिश्वसर्वनामस्थाने' इति पदान्तरत्वात् 'सळां जकोऽन्ते' इति जश्चमि-
त्यर्थः । इत्यादीति । दङ्गिः इते इत्यादिवादिशब्दार्थः । 'खरि च' इति चत्वं दस्तु ।
पक्षे नामदत्त । मास इति । मासशब्दस्य कसि पञ्च इति मास इत्यावेशे रूपम् ।
आसेति तृतीयेकत्वचनञ् । यस्य इति । मास इत्याह इति स्थिते स्वादिश्विति पदत्वात् ।
'ससञ्जयोः' इति लः । 'ओअगो' इति तस्य यकारे 'इच्छि सर्वेषाम्' इति तस्य लोपे
प्राभ्यां मामिरिति रूपमित्यर्थः । इत्यादीति । माभ्यः इत्यादिवादिशब्दार्थः । मास्तु
इति स्थिते इत्वे 'खरत्त्वानयोः' इति विसर्गे 'या शरि' इति सत्वविकल्पः
आह्वु—मास्तु ।

भस्य इति । इत्येतिह न स्पष्टमेव । यूषशब्दो मण्डवाची । 'मुज्ञामलकयूपस्तु
भेदी दीपनपाचनः' इत्यादि वैद्यशास्त्रे प्रसिद्धम् । तस्य शसि 'पह्व' इति यूषशा-

द्वा॥१२९॥ इत्यधिकृत्य । २३४ अल्लोपोऽनः ६॥१३४॥ अङ्गावयवोऽन-
वर्तनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् । २३५ रषा-
भ्यां नो णः समानपदे ८॥१३१॥ एकपदस्थाभ्यां रेफप्रकाराभ्यां परस्य नस्य
णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाः' इति पक्षे तु

देशे यूषन् असृ हति स्थिते । अल्लोपोऽनः । असृ हति लुप्तषष्ठीकं भिन्नं पदम् । अन-
इत्यवयवव्यत्ययान्तम् अतो विशेषणम्-अनोऽवयवो योऽकारः तस्य लोप इति । अङ्ग-
स्येत्यधिकृतम् इहावयवव्यत्ययान्तमाश्रीयते । तस्मान् इत्यत्रान्वेति-अङ्गावयवो योऽन्
तदवयवस्य अकारस्य लोप इति । मन्येत्यधिकृतम् अन इत्यनेनान्वेति । तत्रश्चान्
असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरम्बं लभ्यते । तदाह-अङ्गावयव इत्यादिना । अस्तन्तस्य
भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्यानं तु तत्तणोऽयम् तकारादकारस्यापि
लोपपसङ्गः । सस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप इति व्याख्यानं तु अनसा मनमेत्यत्राति-
व्याप्तिः । अन इत्यावर्त्य अस्तन्तस्य भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोप इति व्याख्यानं
तु अनस्तत्तणोऽयत्रातिव्याप्तिरेव । तस्मादुक्तैव व्याख्येयस्यत्र विस्तरः । यूषन् अप-
इत्यत्र पकारादकारस्य लोपे यूषन् असृ हति स्थिते-रषाभ्याम् । रषाभ्यामिति
द्विभ्यो पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । समानशब्द एकपर्यायः । यथा-समानग्रामा-
वयमिति । आघारसप्तमीबलात् विद्यमानाभ्यामिति लभ्यते । नः इति पठ्ठी ।
तदाह-एकपदस्थाभ्यामिति । एकत्व चेहाखण्डत्वं धिक्कृतम्, पदे इत्येतावतैव सिद्धे
समानप्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा रामनामोभ्यादौ 'अटकुप्वाङ्' इति णत्वापत्तिः ।
एतस्यैव समानपदशब्दस्य तत्राप्यनुवृत्तेः । यानृभोगीणः इत्यत्र णत्वं तु तद्धिताधि-
कारे वच्यते । यूष्ण इति । शसि रूपम् । यूष्णेति । तृतीयैकवचनम् । न चाल्लोपस्य
स्थानिवद्भावात् नकारस्य षात् परस्व नन्ति शङ्क्यम्, 'रषाभ्याम्' इति षात्परस्य
हि नस्य णादे कर्त्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावो नापेक्षितः किन्तु णत्वाभावे तद-
पेक्षा, णत्वाभावश्चास्त्रीयत्वास्त्रातिदेश्यः । स्थानिनि सति यकार्यं भवति तदेव
हि स्थानिवत्सूत्रेणातिदिश्यते । स्थानिनि सति यञ् भवति तदाङ्गोऽपि न भवती-
त्येव कार्यभावस्त्वशास्त्रीयत्वास्त्रातिदिश्यते इति स्थानिवत्सूत्रे अवोचाम ।

यद्यपि 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र अशास्त्रीया कार्याभावोऽप्यनिदिश्यत इत्यभ्य-
धायि तथापि नेह तस्यापि सूत्रस्य प्रवृत्तिरस्ति, स्थानिभूतादचः पूर्वम्भेन दृष्ट-
स्यैव विधौ तत्रप्रवृत्तेः । इह चाल्लोपस्थानिभूतादकारात् परस्यैव णत्वविधानादिति
भावः । ननु 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे स्थानिभूतादचः पूर्वरेमात् परस्य विधावजा-
देशः स्थानिवाद्दति पक्षोऽपि भाष्ये स्थितः, एवं चात्र लोपादस्य स्थानिभूतादकारात्

'अलङ्कारवाये' इत्येवात्र णत्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' (वा ४३३) इति सिद्धं नास्ति । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' (वा ४४०) इति निषेधात् । २३६ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८ । २ । ७ ॥ नेति प्रातिपदिकेति

पूर्वो यः षकारः तस्मात्परस्य नकारस्य णत्वविधौ लोपस्य स्थानिवद्भावे सति अकारेण व्यवधानात् परस्परत्वाभावात् कथं णत्वमित्यत आह—पूर्वस्मादिति । पञ्चे स्थित्यादिना अस्य पञ्चस्थानित्यत्वं सूचितम् । अत एव प्रविगणयति भाष्ये प्रयुक्तं मङ्गलश्रुते । चुरादौ 'गण सङ्गुधाने' इत्यदन्तो घातुः । गिष् । अतो लोपः । अङ्गोपस्य स्थानिवद्भावात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न । पयस्तात् कश्चो वयपि गिलोपं वाधित्वा 'वयपि लघुपूर्वात्' इति णेरथादेशः । पूर्वस्मात् परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्य नित्यत्वे इह 'वयपि लघुपूर्वात्' इति णेरथादेशो न स्यात् । लोपस्थानिभूतादनः पूर्वस्मात् परस्य णेरथादेशविधावङ्गोपस्य स्थानिवद्भावे सति अना व्यवहितत्वेन गेर्लघुपूर्वात् णकारात् परत्वाभावात् , तस्मात् 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र पूर्वस्मात् परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्थानित्यत्वं विज्ञायते । एवं च गोशब्दात् सङ्गुद्धौ ओतो गित्त्वे वृद्धौ हे गौरिति सिध्यति । अन्यथा औकारस्य स्थानिभूतादौकारात् पूर्वो यो णकारः तस्मान् परस्याः सङ्गुद्धौ लोपविधौ स्थानिवद्भावे औकारादेकः परत्वात् सङ्गुद्धिलोपः स्यादिति शब्देन्दुश्लेरे स्पष्टम् । अहन्पथाये इत्येवेति । 'अटकुप्वाङ्' इति सूत्रेणैवेत्यर्थः । पाठव्यवहितपरस्य नस्य णत्वविधातुद्वाहरणं पुरुषातीत्यादि बोध्यम् । अतस्तस्मै 'सत्रापि षट्त्वेनेव मिद्धे पप्रहणम् उत्तरार्थम्' इति स्पष्टमाकरे ।

नन्वङ्गोपस्य णत्वे कर्तव्ये कथं स्थानिवद्भावः ? पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधात् णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादित्यत आह—पूर्वत्रेति । संयोगादिलोपे लक्ष्ये णत्वे च कर्तव्ये तस्य—पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्य दोषो—बाधः अप्रवृत्तिरिति यावत् । संयोगादिलोपे यथा—चक्रपत्र । इह 'अचः परस्मिन्' इति यथादेशस्य स्थानिवद्भावात् 'स्कोत्सस्योगाघोः' इति ककारलोपो न । लक्ष्ये यथा—निगाद्यते । अत्र गिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अचि विभाषा' इति लत्वम् । णत्वे यथा—माषत्रपती । वपतेःश्रुंटे, अनादेशः, उगित्वात् लोप्, 'यस्येति च' इति नकारात् अकारस्य लोपः । इह अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'प्रातिपदिकान्तनुविमक्षिषु च' इति णत्वं न । यूपन् भ्यामिति स्थिते । न लापः । न इति स्थानपद्यगतं पृथक्पद्यम् । भाष्ये षष्ठ्या लुक् । नकारस्य लापः स्यादित्यर्थः । अन्तस्येति नकारस्य विशेषणम् । अत एव च नस्य विशेषणसापेक्षत्वात् लोपशब्देन समासो न भवति, अस्मात्पर्यात् । कस्यान्त इत्यपेक्षायां पदस्येवधिकृतम् अवयवषष्ठ्यन्तमन्वेति । पद्यस्य योऽयमन्तावयवः तस्य नकारस्य लोप इति । कीदृशं पद-

च लुप्तपष्ठौके पदे । प्रातिपदिकसङ्गकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्थान । नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घ ऐस्त्वमेत्वं च न । यूपभ्याम् । यूपभिः । यूपभ्य इत्यादि । २३७ विभाषा लिश्रयोः ६ । ४ । १३६ ॥ अज्ञानयत्रोऽसर्वनामस्थानयत्रादिना दिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् लिश्रयोः परयोः । युष्णि दृषणि । पक्षे रामवत् । 'पदलो—' (सू २२८) इति सूत्रे प्रभृतप्रहण प्रकारार्थम् । तथा च आँडः रथामपि होषजादेशः अत एव आप्ये 'कुकुहोषणी' इत्युदाहृतः । तेन 'पदतन्निश्चरणोऽस्त्रियाम्' स्थान्तं हन्मानस्यं मनः' इत्यादि च सङ्गच्छते । 'आधान्य प्राणमूत्र' इति च । आश्रये भवः स्वाद्यन्वः । दीपशब्दस्य नपुंसकत्वमत एव

मित्यपेक्षया प्रातिपदिकेति लुप्तपष्ठोत्पन्नस्येति । प्रातिपदिकसङ्गकं यत् पदं न योऽप्यन्तावच्छयो नकारः तस्य लोपः स्यादिति । अत एव प्रातिपदिकान्तस्येति न समस्तमेकं पदम् । तस्य पृथक्पठेनान्विलेनान्तकाल्येवास्वामिपथात् । तदाह तेति प्रातिपदिकेति च लुप्तपष्ठौके पदे इति । तदन्तस्येति । तस्य पक्षस्य धन्माययत्वां यो नकारः तस्येति । प्रातिपदिकप्रहणं किम् ? 'अहन्' इति तिङन्तस्य न भवति । एतद्गङ्गा किम् ? राजानौ । ननु नलोपे सति यूपभ्यामित्यत्र 'सुवि च' इति दीर्घः । यूपभ्यमित्यत्र 'अतो मिस ऐस्' इति ऐसादेशः स्यात् । यूपभ्य इत्यत्र 'अहन्' चने क्षरत्वेन इति पक्षं पथादित्यत आह—नलोपस्यासिद्धत्वादि । इत्यादीति । यूपः यूपानः यूपानोः यूपान् इति आदिषाब्दार्थः । यूपन् लि इति स्थिति 'अह्नोपोऽनः' इति नित्ये अह्नोपे प्राप्ते—विभाषा लिश्रयोः । अह्नोपोऽन इत्यनुवर्तते । अह्नस्येति भव्येति आधिक्यम् । भव्येति नित्येन च असर्वनामस्थानयत्रादिस्वादिपरत्वं पूर्ववदनो लभ्यते । तदाह—अज्ञावयव इति । लिश्रोरिति । लिश्र शी चेति विग्रहः । 'नपुंसकाण' इति विहित एवात्र शी गृह्यते न तु जशसोरिशाः, शिमन् परे मत्वास्त्रभवात् । पक्षे इति । यूप-आदेशाभावापक्षे इत्यर्थः ।

अथ कश्चित् शसादिभ्योऽन्त्यप्रापि पदायादेशं साक्ष्यिद्विसाह—पदलो इति सूत्र इति । प्रकीरति । प्रकारः सादृश्यम् । तत्र प्रत्ययत्वेन बोध्यम् । प्रभृतिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वे प्रमाणं दर्शयति—अत एवेति । प्रभृतिप्रहणस्य प्रकारार्थकत्वादेवेत्यर्थः । ककुहोषणी याचते महादेशः' इत्येवं आप्ये औकादेशमभूतज्ञीभावे परतः उदाहृतो द्वाप आदेशः अत एव सङ्गच्छते इत्यन्वयः । तेनेति । प्रकारार्थकप्रभृतिप्रहणेनेत्यर्थः । पद-ङ्घ्रितिरथत्र पदिति प्रथमैकवचनम्, स्वान्तं हृदित्यत्र हृदिति च सङ्गच्छते इत्यर्थः । आदिना निष्ठादिसङ्ग्रहः । आसन्य प्राणमिति । आसन्यं प्राणमूत्रेति च अत एव सङ्गच्छते इत्यन्वयः । आसनशब्दस्य आससादेश इति अत्रं चारयति—आश्रये भवः

विश्वपाः । २३९ दीर्घाजसि च ६ । १ । १०५ ॥ दीर्घाजसि इति च परे पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः विश्वपौ । सवर्णदीर्घः-विश्वपाः । यद्यपीह औकि 'नादिचि' (सू १६५) इत्येव निद्गम् । जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घो भूतिर्नास्ति; तथापि 'गौर्यो' 'गौर्य' इत्याद्यर्थे मन्त्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । २४० आतो धातोः ६ । ४ । १४० ॥ आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य

अथ आकारान्ता निरूप्यन्ते-विश्वपा इति । आवन्तस्वाभावात् न सुलोपः । एतद् धर्मेव ह्रस्व्याविसूत्रे सत्यपि दीर्घग्रहणे धावप्रवृत्तमिति भावः । विश्वं पाति रक्षतीत्यर्थे 'आतोऽनुपसर्गो कः' इति प्राप्ते आऽसत्पर्याय्येन 'आतो मनिन्कृतिव्यनिपक्ष' इति चकाराद्विच । यद्यपि तत्र 'विजुपे छन्दसि' इत्यतो छन्दस्मीत्यनुवर्तते, तथापि वेदे अनेन विच्; लोके तु 'अन्येभ्योऽपि इश्यन्ते' इति विच् । अन्ये तु 'क्लिप्च' इति सूत्रेण क्लिपमाहुः । 'धुमास्था' इतीत्यं तु न, 'वकारे ईश्वप्रतिषेधः' इति वार्तिकत्, कनिपि पावान् इत्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । 'क्लिप्स्वादान्तेभ्यो भाष्यानुक्तक्लिभ्योऽनभिधानमेव' इति ह्रस्वद्वन्द्वुशेखरे स्पष्टम् । अत एव भाष्ये पावानः इत्यत्र वनिपा रूपसिद्धिमाश्रित्य 'ईवभवकारादाविति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । ततश्च विश्वपाः इत्यत्र विजेव । विश्वपा और इति स्थिते 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति प्राप्ते । दीर्घाजसि च । 'प्रथमयोः' इत्यत पूर्वसवर्ण इति 'नादिचि' इत्यतो नेति इषीति च अनुवर्तते । नदाह-दीर्घादित्यादिना । नन्विदं सूत्रं व्यर्थम्, 'नादिचि' इत्येव सिद्धेरिति शङ्कते-यथमोह औकि नादिचोत्येव मित्रमिति । ननु जसि विश्वपा अस इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधार्थमिदं सूत्रमावश्यकम्, तत्र 'नादिचि' इत्यस्याप्रयुक्तेरित्यत आह-जसि त्विति । मास्तु पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः; पूर्वसवर्णदीर्घो सत्यपि जसि विश्वपाः इति सिध्यति; तन्निषेधे सत्यपि 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति कृतेऽपि विश्वपाः इत्येव रूपं सिध्यति, अतः किं तन्निषेधेनेत्यर्थः । परिहरति-तथा पीति । इत्यादीति । आदिना लक्ष्म्यावित्याविसङ्ग्रहः । तत्र 'नादिचि' इत्यस्याप्रसक्त्या तन्निषेध आवश्यक इति भावः । ननु 'दीर्घाजसि च' इति सूत्रं यदि गौर्यो इत्याद्यर्थमेव, तर्हि ईदन्ताधिकारे गौरीशब्दनिरूपणावसर एव तदुपन्यासो युक्त इत्यत आह-इहापि न्याय्यत्वादिति । विश्वपावित्यत्र 'नादिचि' इत्यस्य 'दीर्घाजसि च' इत्यस्य च प्राप्ती परस्वेन 'दीर्घाजसि च' इत्यस्यैव उपन्यासौचित्यावित्यर्थः । 'अभि पूर्वः'-विश्वपाम् । औटि-विश्वपौ ।

शसि-विश्वपा अल् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते । आतो धातोः । अङ्गस्येति भवेति च अधिकृतम् । धातोरित्यात् इति षष्ठ्यन्तेन विशेष्यते । तदन्तविधिः ।

लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (नू १२) । विश्वप' । विश्वपा । विश्वपाभ्यामि-
त्यादि । एवं शङ्खध्मादय' । 'धातो' किम् ? हाटान । टा सवर्णदीर्घः-हाहा । ऊ
प्रद्धिः-हाहै । ङसिङ्सोदीर्घः-हाहा । ओभि वृद्धिः-हाहौ । औ आद्गुणः-हाहे ।
शेषं विश्वपावत् । 'आतः' इति योगविभागादधातोर्ण्याकारलोपः । क्वचिन् । क्वः ।
शनः ॥ इत्यादन्तः ॥

'अल्लोपोऽनः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह —आकारान्तो य इति । अलोऽन्त्यन्त्येति ।
अन्त्यस्याऽऽकारस्य लोप इति शेषः । विश्वपाभ्यामिति । अभावादाह्लापो नेति भावः ।
इत्यादीति । विश्वपाभिः । विश्वपे । विश्वपः । विश्वपोः । विश्वपाश्च । विश्वपि ।
विश्वपोः । विश्वपासु । एव शङ्खध्मादय इति । ङङ्ङुन शङ्ख वा भ्रमतीति । शङ्खध्याः ।
'ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः, पूर्ववत् विच् क्त्वा । 'आग्निना सोमपादिसङ्ग्रहः । सोमं
पिबतीति सोमपाः । कीलाहं पिबतीति कीलाहपाः । तारिपयान्येषु 'पयः कीलाहम-
मृतम्' इत्यमरः । मधु पिबतीति मधुपाः इत्यादि । धाताः किमिति । 'अतोऽनापः'
इत्येव सूत्रताम्, तावतैव रमा इत्याद्याद्यन्तेषु लोपव्यावृत्तेरिति श्रुतः । हाहानिति ।
पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माद्धस' इति नखम् । हाहा इति गन्धर्वविशेषवाचकमभ्युपसं
प्रातिपदिस्येतत् । 'हाहाहृद्द्वैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिद्विंशकसाम्' इत्यमरः । सुटि विश्व-
पावत् । शसि हाहा अत्र इत्यत्रापि 'आतोऽनापः' इत्याल्लोपः स्यात्, अतो धातु-
ग्रहणमित्यर्थः । टा सवर्णदीर्घ इति । टा इत्यविभक्तिकनिर्देशः प्रक्रियावशाया न
दुष्यति । तृतीयैकवचने सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । योज्यम् । ऊ वृद्धिरिति हाहा
ए इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । ङसिङ्सोरिति । हाहा असु इत्यत्र
सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । ओसि वृद्धिरिति । हाहा ओसु इत्यत्र 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः ।
औ आद्गुण इति । हाहा इ इत्यत्र 'आद् गुणः' इति गुण एकार इत्यर्थः । क्त्वा, आ
इति प्रत्ययौ अकारान्तो विश्वपावत् । नन्वधातुत्वात् कथमिह आल्लोप इत्यत आह-
आत् इति । योगेति । 'आतो धातोः' इत्यत्र आत् इति विभज्यते । आकारान्तस्य
भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः । तेन क्वः अ इति शसि रूपं सिध्यति । धातोरिति
योगान्तरम् । आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यादित्यर्थः ।
आश्वन्तव्यावृत्त्यर्थं हाहादिव्यावृत्त्यर्थं चेदम् । आत् इति योगविभागस्तु क्वः अः
इत्यादौ क्वचिदाह्लापोपार्थः । ननु मालेवाचरति मालाः । आचारक्लिप्तत्वात् कर्तरि
क्विप् । सुवुपपत्तिः । अत्र कृतेऽपि धातुग्रहणे शमादावाह्लापो हुवरिः, 'सनाद्यन्ताः'
इति धातुत्वात् आदन्तत्वाच्च । न च 'अनाप इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेणाव-
न्तेषु नाह्लाप इति शङ्क्यम्, उक्तरीत्या योगविभागमभ्युपसृत्य 'अनाप' इति
वार्तिकस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादिति चेन्मैवम्, एतद्वार्तिकभाष्यप्रामाण्यादेव

हरिः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (म १६४) हरो । २४१ जसि च ७ । ३ ।
 १०९ ॥ ह्रस्वान्तस्याप्तस्य गुणः स्याज्जसि परे । हुरयः । २४२ ह्रस्वस्य
 गुणः ७ । ३ । १०८ ॥ ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ । 'एङ्ह्रस्वान्त-' (मू ११३)
 इति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन । २४३ शेषो ष्यस्य
 १ । ४ । ७ ॥ अनदीसञ्ज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं भाविवर्णं घिसञ्ज्ञं ह्यात् ।
 'शेषः' किम् ? मत्तै ? एकसञ्ज्ञाधिकारात्सिद्धं शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । 'ह्रस्वौ' किम् ?

अजन्तेश्च आचारक्षिप्रभाषयोधनादिति शब्दद्वन्द्वलोचने प्रपञ्चितम् । इत्यादन्त
 अक्षरत्वम् ॥

अथ वृकारान्ता निष्पन्नान्ते—हरिरिति । हरिशब्दात् सुः शब्दधिसर्गौ । न च
 विश्वजनीयस्य अकारात्परि षण्मन्त्रदानेनाद्यात् नर्त्तन धरने तथाद्विकारस्य
 यणोवेशः ननुष्य, यणोदेशे कर्त्तव्यं निम्बर्जनायम्यासिद्धत्वात् । प्रथमयोः पूर्वसवर्णो इति ।
 हृदि षौ इति स्थिते अनेन पुंल्लिङ्गं दाद्यं एति हरी इति रूपक्षिप्रत्वः । जसि हरि
 षस् इति स्थिते पूर्वसवर्णोर्दीर्घं प्राप्ते । जसि च । 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यणुवर्त्तते । अङ्गस्ये-
 त्यङ्गस्य ह्रस्वस्य चिदङ्गस्ये । नदाह—अन्तरेत्यादिना । इत्य इति ।
 अलोऽन्त्यपरिणाशा अन्त्यपरि गुणः, इकारस्य नाणु'शान्त्यापत्तात्कारः, अथादेशः,
 सवर्णवर्णोवर्णविति भावः । (५) हार ष इति स्थिते ह्रस्वस्य गुणः । 'स्यस्युक्ती' च'
 इत्यतः लणुक्त्वादिननुवर्त्तते । नदाह—ह्रस्वस्येत्यादिना । अनेन अङ्गस्येत्यादिना गुण
 एकारः । सम्बुद्धिलोप इति । एङ्गपरिणाशित्वात् भावः । न अत्र ह्रस्वात् परलणस्येति, पर
 स्वाक्षिप्रत्वाच्च अङ्गस्येति कृते ह्रस्वात् परलणभावः । इतिमिति । जसि पूर्वसवर्णे
 रूपञ्च । हरानिति । पूर्वसवर्णोर्दीर्घं 'तश्चाच्छ्रमः' इति नत्वञ्च ।

मृतीयैकवचने हरि आ ह्री इति स्थिते घिसर्ग्यं वाच्यं चित्तज्ञानाह—शेषं । 'धृ-
 र्त्तास्यौ' रूपतो घृ इत्यनुवर्त्तते । इक्ष उश्च घृ ह्रस्वश्च उवर्णश्च । 'इति ह्रस्वश्च'
 इत्यणो ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते । नञ् घृभ्यां प्रत्येकमन्वेति । उक्तात् नदीसञ्ज्ञायां
 अन्यः शेषः । न च घृभ्यां प्रत्येकमन्वेति । भावस्वरूपविभक्त्याहार्यं घृभ्यां विशेष-
 ष्यते । ननुवर्त्तते । नदाह—अन्तरेत्यादिना । शेषः किमिति । अनदीसञ्ज्ञाकार-
 विशेषणं किमर्थमिति प्रश्नः । मत्तै इति । शेषग्रहणाभावे 'इति ह्रस्वश्च' इति नदीत्व-
 पक्षेऽपि विशिष्टा स्यात् । नतश्च 'आपनद्याः' इत्याद्यापमे वृद्धौ 'पौल्लिङ्गि' इति गुणे
 अयादेशे अनयै इति स्वादिनि भावः । शेषग्रहणाभावेऽपि मत्तै इत्यत्र विसंज्ञा न
 भवति 'आ ककारादेका संज्ञा' इत्यनवकाशया नदीसञ्ज्ञया याथादित्यत आह—एक-

वातप्रम्ये । 'यू' किम् ? मात्रे ॥ २४४ आङो नाऽखियाम् ७ । ३ । १२० ॥
 घेः परस्याङो ना स्यादखियाम् । आङिति टासञ्ज्ञा प्राचाम् । हरिणा 'अखि-
 याम्' किम् ? मत्या । २४५ वेङ्ङिति ७ । ३ । १११ ॥ विसञ्ज्ञकस्य ङिति सुपि
 गुणः स्यात् । हरये । 'घेः' किम् ? सख्ये । 'ङिति' किम् ? हरिभ्याम् । 'सुपि'

सञ्ज्ञेति । वातप्रम्ये इति । ह्रस्वग्रहणाभावे वातप्रमी ए इति स्थिते ईकारान्तस्यापि
 विसंज्ञा स्यात् । ततश्च 'वेङ्ङिति' इति गुणे अयादेशे च वातप्रमये इति स्यात्,
 अतो ह्रस्वग्रहणमिति भावः । मात्रे इति । यू इत्यभावे मात् ए इति स्थिते ऋकारा-
 न्तस्यापि विसंज्ञायां 'वेङ्ङिति' इति गुणे अकारे रपरत्वे मात्रे इति स्यात्, अतः
 इधुताविति भावः । वस्तुतस्तु इधुताविति व्यर्थमेव । मात्रे इत्यत्र ऋकारान्तस्य
 त्रिवेदेऽपि 'वेङ्ङिति' इति गुणे न भवति 'ऋतो ङिमर्वनामस्थानयोः' इत्यत्र ङिग्रह-
 णात् ज्ञापकात् । तद्धि मात्रि इत्यादौ सप्तम्येकवचने गुणार्थम् । ऋकारान्तस्यापि
 त्रित्वे तु वेङ्ङिति इत्येष गुणसिद्धौ किं तेन ? आङो नाऽखियाम् । घेः परस्येति । 'अञ्
 घेः' इत्यतो चिप्रहणानुच्येति भावः । हरिणेति । नादेशे 'अटकुण्डाङ्' इति णत्वम् ।
 ननु आङो विहितो नामाव. कथं टा इत्यस्य स्यादित्यत आह—भाङ्गिणीति ।
 प्राचामाचार्याणां शास्त्रे सञ्ज्ञित्यर्थः । मत्येति । 'ङिभ्यां ङिन्' इति ङिङ्गन्तमति-
 शब्दस्य स्त्रीलिङ्गवाच्यभावेनेति भावः । हरिभ्याम् । हरिभिः । हरि ए इति स्थिते
 वेङ्ङिति । 'सुपि च' इत्यतः सुपीति 'ह्रस्वस्य' इत्यतो गुण इति चानुवर्तते । तदाह—
 विसञ्ज्ञकस्येत्यादिना । यञोऽपवादः । हरये इति । गुणे अयादेशे । सुपि किं पठतीति । 'दोतो
 गुणवाचनात्' इति ङीष् । नस्य ङित्वेऽपि सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतो न गुण इत्य-
 र्थः । न च 'वेङ्ङि' इत्येव सूत्र्यताम्, इद्ग्रहणं न कर्तव्यम् 'यस्मिन् विधिः' इति परि-
 भाषया ऋकारादौ सुपीत्यर्थलाभादिति वाच्यम्; एवं सति 'आणन्नाः' इत्यत्रापि
 ङीत्वेचानुवृत्तौ ऋकारादेराम आङ् विधीयते; ततश्च मत्यामित्यत्र आणञ् स्यात्,
 आमो ङाङ्गिवाभावात् । न च स्थानिवद्भावेन ङादित्वं शङ्क्यम्, अङ्गिवात्त्वात्
 स्थानिनो ङेङ्कारस्यादित्येनाश्रयणात् । इद्ग्रहणे तु स्थानिवद्भावः सम्भवति । अनु-
 बन्धकार्त्वं कर्तव्ये अन्तस्त्वधाविति निषेधाभावात् आमादेशेऽश्रयणायां ङेङ्कारस्य
 इत्प्रज्ञात्तोपाध्यामपहनत्वेन आस्थान्यस्त्वाभावात् अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् ।
 एकान्तरपक्षेऽपि अद्ग्रहणेन अनुबन्धस्य ग्रहणं न भवति, 'अनेकार्थस्यस्य' इत्यत्र
 चाद्ग्रहणात् ज्ञापकान् । अन्यथा इदम् इङ्गित्यादिङ्गितां शकारेणानुबन्धेन
 सहानेकाल्पादेशे सिद्धे किं तेन ? अत एव तिभाष्यादेशेषु पित्वादि सिध्यति । अत
 एव 'सेङ्ङिपिञ्च' इत्यत्र अपिदित्यर्थवत् । अन्यथा पित्कार्यस्याङ्गिवात्त्वात् स्थानि-

किम् ? पदवी । 'धेङिति' इति गुणे कृते । २४६ ङसिङ्सोश्च ६ । १ । ११० ॥ एङो ङसिङ्सोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हयोः । हरोणाम् । २४७ अञ्च घेः ७ । ३ । ११९ ॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरीत्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः । वृद्धिः, हरौ । हयोः । हरिषु एषं श्रीपत्यग्निरविकथ्यादथः । २४८ अनङ् सौ ७ । १ । ९३ ॥ सख्युरङ्स्यानङ्गादेशः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे । 'ङिञ्' (सू ४३) इत्यन्तादेशः । २४९ अलोऽन्यात्पूर्वं उपधा १ । १ । ६५ ॥ अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासञ्ज्ञः स्यात् । २५० सर्वनामस्थाने चास-

वन्नावस्यैवाप्रसक्त्या हेः पितृवस्यैवाप्रसक्तौ किं तद्विषयेन ? तद्विदं स्थानिवत्सुत्रे षाभ्येभ्योऽक्षरे प्रपञ्चितम् ।

गुणे कृत इति । ङसिङ्सोरिति षोषः । हरे अस् इति स्थिते अपदान्तत्वात् 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वरूपे अभाप्ते अयादेशे प्राप्ते—ङसिङ्सोश्च । 'एङः पदान्तात्' इत्यतः एङ् इति, अतीति चानुवर्तते । 'अमि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इत्यनुवर्तते । 'एङः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम् । तदाह—एङो ङसिङ्सोरित्यादिना । हरेः इति । पूर्वरूपे ऋष्वितिसौ । पञ्चम्येकवचनस्य षष्ठ्येकवचनस्य च रूपमेतत् । यद्यपि ङसिङ्सो द्वौ, एङौ च द्वौ, तथापि न यथासङ्गयमिष्यते 'यथासङ्गयमनुवेशास्समानां स्वरितेन' इति सूत्रच्छेदमभ्युपगम्य यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्रैव यथासङ्गयविज्ञानादिति यथासङ्गयसूत्रभाष्ये स्पष्टम् ; 'अञ्च घेः' 'उपसर्गे घोः किः' इत्यादिविद्वेषाच्च । हयो रिति । षष्ठीद्विवचने यणादेशो रूपम् । हरोणामिति । 'ह्रस्वनयापः' इति जुट्, 'नामि' इति दीर्घः, 'अट्कृष्णाङ्' इति गात्वम् । हरि इ इति स्थिते 'धेङिति' इति गुणे प्राप्ते । अञ्च घेः । 'ङेराम्' इत्यसौ ङेरित्यनुवर्तते । 'इदुद्भ्याम्' इति 'औत्' इति च सूत्रमनुवर्तते । तदाह—इदुद्भ्यामित्यादिना । अन्तादेश इति । अलोऽन्यपरिभाषालभ्यमेतत् । वृद्धिरिति । हर औ इति स्थिते 'वृद्धिरेषि' इति वृद्धौ हरौ इति रूपमित्यर्थः । हरिष्विति । 'आदेशप्रथययोः' इति षत्वम् । अथ सखिषाब्दात् सुः, सखि स् इति स्थिते । अनङ् सौ । 'सख्युरसम्बुद्धौ' इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—सख्युरङ्गस्येत्यादिना । सौ इति प्रथमैकवचनम्, न तु सप्तमीबहुवचनम्, असम्बुद्धाविति पदुवासात् । अनङ्ङि ङकार इत् । नकारादकार उच्चरणार्थः । अनेकाश्वात् सर्वादेशास्वमाशाश्च आह—ङिञ्चेति । सखन् स् इति स्थिते उपधाकार्यं वच्यन् उपधासंज्ञामाह—अलोऽन्यात् । अल इति पञ्चमो अस्यादिति सामानाधिकरण्यात् । अक्षप्रत्याहारः वर्णपर्यायः । पूर्वोऽप्यल्लेख गुह्यते, साज्जात्यादित्याह—अन्त्यादल इत्यादिना । अलः किम् ? शिष्ट इत्यत्र शास्त्रातौ अस् इति सङ्घातात् पूर्वोच्चारणस्य उप-

म्बुद्धौ ६ । ४ । ८ ॥ नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।
२५१ अपृक्त एकात्मप्रत्ययः १ । २ । ४ १ ॥ एकात्मप्रत्ययो यः सोऽपृक्तसम्बन्धः स्यात् ।
२५२ हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्ङ् ६ । १ । ६ ८ ॥ हलन्तात्परं
दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । 'हल्ङ्या-
भ्यः' किम् ? ग्रामणीः । 'दीर्घात्' किम् ? निष्कौशाश्विः । अतिसद्वः ।

धातुं न भवति । अन्यथा 'शाम् ह्वल्ङ् हलोः' इति शकारस्य श्कारप्रसङ्गः । वर्णम-
हणं किम् ? शासधातौ वा इति समुदायस्य उपधात्वं न भवति । अन्वया शा इति
समुदायस्य श्कारः स्यात् । न चालोऽस्य परिभाषया आकारस्यैव श्कारो भवतीति
वाच्यम्, 'नानर्थकेऽलोऽस्यविधिः' इति तन्निषेधात् । सर्वनामस्थाने । 'नोपधायाः'
इति सूत्रमनुवर्तते । न इति लुप्तपृष्ठीकं पद्यम् । तेनाङ्गस्येव्यवयवपृष्ठयत्नं विशेष्यते ।
तद्वन्तविधिः । 'हलोपे' इत्यतो दीर्घं इत्यनुवर्तते । तदाह—नान्तस्येत्यादिना । सखाण्
सु इति स्थिते अपृक्तकार्यं वचयन् अपृक्तसंज्ञामाह—अपृक्त इति । पृक्कालिति कर्म-
धारयः । अत्रैकशब्दोऽसहायवाची । 'पृक्के मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । सु इत्यस्था-
पृक्तसंज्ञायाम् ।

हल्ङ्याभ्यो । हल् च ङी च आप् च इति द्वन्द्वः । दित्योरे पञ्चमी । परमित्यध्या-
हार्यम् । समासैकदेशपोरपि ङ्यापोरेव दीर्घादिति विशेषणम्, न तु हल्ङ्, असम्भ-
वात् । एवं च दीर्घादिति द्वित्वे एकवचनमार्थम् । हल्ङ्याभ्यम् इत्यस्य सुतिस्याच्चिस-
प्रकृतिविशेषणतया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तद्वन्तविधिः । ततश्च हलन्ताच्च दीर्घं
ङ्यायन्ताच्च परमिति लब्धम् । सुतिसि इति समाहारद्वन्द्वः । अपृक्तमिति हलिति
च सामानाधिकरण्येनाभ्येति । उकारे इकारे च लुप्ते परिशिष्टः सकारस्तकारश्च सुतिसि
इत्यनेन विवक्षितः । ततश्च हलित्यनेन सामानाधिकरण्यं न विरुध्यते । 'लोपो ष्योः'
इत्यसौ लोप इत्यनुवर्तते । तच्च इह कर्मसाधनमाश्रीयते । लुप्यत इति लोपः । कर्मणि
घञ् । तदाह—हलन्तात्परमित्यादिना । हल्ङ्याभ्यः किमिति । राम इत्यादावदीर्घा-
न्तत्वात्तदोष इति प्रश्नः । ग्रामणीरिति । ग्रामं नयतीति विग्रहः । 'जीम् प्रापणे'
'सस्मृद्विष' इत्यादिना क्विप् । 'अग्रप्रामाभ्यो नयतेर्णो वाच्यः' इति गत्वम् । हल्ङ्या-
यन्तत्वाभावात् सुलोपः । दीर्घात् किमिति । ङ्यापोर्दीर्घाव्यभिचारात् किमर्थं दीर्घत्व-
विशेषणमिति प्रश्नः । निष्कौशाश्विः । अतिसद्व इति । निष्क्रान्तः कौशाश्व्याः,
खट्वामतिष्क्रान्त इति विग्रहे 'निराद्यः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या 'अस्याद्यः' क्रान्ताद्यथ
द्वितीयया' इति समासः । 'गोत्रियोः इति ह्रस्वत्वम् । अत्र ङ्यापोर्ह्रस्वत्वात्

‘सुतिसि’ इति किम् ? अमैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणा-
स्सिचो ग्रहणं नास्ति । ‘अपृक्तम्’ इति किम् ? विभक्ति । ‘हल्’ किम् ?
विभेद । प्रथमहल् किम् ? राजा । नलोपादिर्न स्यात्, संयोगान्तलोप-
स्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे । २५३ सख्युरसम्बुद्धौ ७ । १ । १२ ॥

सुलोपः । सुतिसि इति किम् अमैत्सीदिति भिदेल्लिङ्गि सिच् । अत्र तकारात् सकारस्य
लोपो न, सुतिस्यन्यतमत्वाभावादिस्वर्थः । ननु सिचस्सिसरेवायमित्यत आह—तिपेति ।
तिपा सहचरितस्य विभक्तिरूपस्यैव ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नेत्यर्थः । अपृक्तमिति किं
विभर्तीति । अत्र ति इति समुदायस्य न ह्रस्वम् । तकारस्तु यद्यपि तेरवयवो हल्,
तथापि तस्य नापृक्तवम् । वस्तुतस्तु षकारे ह्रकारे च लुते परिशिष्ट सकारस्तका-
रश्च सुतिसि इत्यनेन गृह्यते, ह्रस्वशब्दसामानाधिकरण्यादित्युक्तम् । नात्र ह्रकारलोपो-
ऽस्ति अतो ह्रप्रहणेनैव विभर्तीत्यत्र लोपाभावात्सिद्धेः अपृक्तग्रहणस्य नेवं प्रत्युदा-
हरणम् । द्वितीयह्रप्रहणस्य प्रयोजनं पृक्तविति—इल् किमिति । विभेदेति । भिदेल्लिङ्
तिप् णळ् । णळः अकारस्य ह्रस्वाभावात् लोपः । प्रथमहल् किमिति । राजन् स इति
स्थिते षपञ्चाक्षरिषं संयोगान्तलोपेनैव राजेत्यादिसिद्धेरिति प्रश्नः । नन्विदं राजेति
कथं प्रत्युदाहरणम् । संयोगान्तलोपेनैव अन्यथासिद्धत्वादित्यत आह—नलोपादिर्न
स्यादिति संयोगान्तलोपे सति नलोपो न स्यादिति भावः । अभिनोऽत्रेत्यत्र उत्त्वमा-
विष्णुशब्दार्थः । भिदेल्लिङ्गि सिप् । ‘इतश्च’ इति ह्रकारलोपः । ‘सिपि धातो क्वा’ इति
रूत्वम् । सलोपः । अत्र ‘अतो रोरण्णुतात्’ इत्युत्वं न स्यात् । कुत इत्यत आह—
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । ह्रस्वधादिलोपस्तु नासिद्धः, षप्रथमपाठस्थत्वादिति
भावः । अत्र षचित् पुस्तकेषु ‘बीर्जात् किमिषारश्च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्’
इत्यन्तः सन्दर्भो न दृश्यते । युक्तं चैतत्, मूलकृतैव प्रौढमनोरमायामस्य सन्दर्भस्य
प्रवर्धितत्वादिति शब्देन्दुशेखरे व्यक्तम् ।

सखेति सुलोपे सति ‘न लोपः’ इति नकारलोपः । न चेह सुपमाश्रित्य अनङ्गि
कृते तत्रकारमाश्रित्य सोर्लोपो न सम्भवति, सक्षिपातपरिभाषाविरोधादिति षाच्यम्,
‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इत्यादिनिर्देशेन अनङ्गो नकारमाश्रित्य सुलोपे कर्तव्ये सक्षिपातपरि-
भाषाया अप्रवृत्तेरित्याहुः । हे सखे इति ‘अनङ् सौ’ इत्यय अस्मद्बुद्धावित्यनुबुत्तेरनङ्-
भावे इस्वस्य गुणे ‘पृक्तह्रस्वात्’ इति सुलोपे रूपम् । सखि औ इति स्थिते गिाकार्यं
वृद्धिं षचयम् गिाङ्गावे कर्त्तव्यति—सख्युरसम्बुद्धौ । सख्युरिति दिव्ययोगे पञ्चमी । ‘अङ्गस्य’
इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । परमित्येषाद्द्वार्यम् । ‘इतोऽत् सर्वनामस्थाने’
इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते । अस्मद्बुद्धावित्यभेदेनान्वेति । ‘गोतो गिप्’
इत्यतो गिदिति प्रथमान्तमनुवृत्तम् । तसामानाधिकरण्यात् अस्मद्बुद्धाविति सर्व-

सख्युरज्ञात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् । २५७ अचो ङिति ७ ।
२ । ११५ ॥ ङिति णिति च परेऽनन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः ।
सखायम् । सखायौ । विसंज्ञाभावात् तत्कार्यम्—सख्या । सख्ये । २५५ क्यस्या-
त्परस्य ६ । १ । ११२ ॥ खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां पर-
स्य ङसिञ्जसोरत् उक्त्यात् । सख्युः । २५६ औत् ७ । ३ । ११८ ॥ ह्युङ्ग्यां पर-
स्य ङेरौस्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा

नामस्थाने इति च सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यते । तदाह—सख्युरज्ञादित्यादिना । णिद्वदिति ।
णित्कार्यकृत् स्यादित्यर्थः । णिञ्ङुभ्यस्तत्कार्यातिदेशार्थं इति भावः । अचो ङिति ।
अ च ण च ङणौ तौ इतो यस्य तत् ङिणत् । 'युजे' इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते । अङ्-
स्येत्यधिकृतमच्चा विशेष्यते । तद्वन्तविधिः । तदाह—अजन्त्याङ्गस्येत्वादिना । स्थानसा-
म्याधिकारस्य वृद्धिरकारः, तस्य अयादेशः इत्त्वमिप्रेत्य आह—सखायाणिति । एवं
सखायः, सखायस, सखायौ । सखीन् इति ङिति हरिवद्रूपम्, असर्वनामस्थानत्वाणि-
शवाभावात् न वृद्धिः । विसंज्ञाभावादिति । 'बोषो व्यससि' इत्त्वञ्च असखीति पर्युदासा-
दिति भावः । न तत्कार्यमिति । चिप्रयुक्तकार्यं नेत्यर्थः । सख्येति । सखि आ इति स्थिते
चित्वाभावात् 'आङो नाऽङ्गियाम्' इति नाभावाभावे यणि रूपम् । सख्ये इति । सखि
ए इति स्थिते चित्वाभावात् 'चेङ्गिति' इति गुणाभावे यणि रूपम् ।

ङसिञ्जसोः सखि अस इति स्थिते चित्वाभावात् 'चेङ्गिति' इति गुणाभावे यणि
सक्यस् इति स्थिते । क्यत्वात् परस्य । 'खिखी' इत्यनयोः 'तिती' इत्थमचोऽङ्ग कृतयणा-
देशयोः 'क्यत्य' इति निर्वृत्तः । यकारावकार उच्चारणार्थः । 'एङ्' पदान्तात् इत्यतः
अतोऽन्यनुवर्तते । तच्च परस्येति सामानाधिकरण्यात् षञ्ज्यन्तं विपरिणम्बते । 'ङसि-
ञ्जसोऽङ्' इत्यतो ङसिञ्जसोरित्यनुवर्तते । अद्ययवच्छेषा । तस्य ङसिञ्जसोरवयवस्य
अत् इति लभ्यते । 'अत् उत्' इत्यतः उदित्यनुवर्तते । 'एङ्' पूर्वपरयोः इति तु
मिवृत्तम् । परप्रहणसामभ्यात् । अथवा क्यत्यादिति पञ्चमीनिर्वृत्तादेव सिद्धे किं
तेन ? तदाह—खितिशब्दाभ्यामित्यादिना । सख्युरिति । सक्यस् इति स्थिते यकाराव-
कारस्य उकारे रुचबिसर्गौ । औ सखि इ इति स्थिते चित्वाभावात् 'अञ्च वेः' इत्य-
स्याप्रथया सवर्णदीर्घे प्राप्ते । औत् । 'ह्युङ्ग्याम्' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ङेराम्' इत्यतो
ङेरिति च; तदाह—ह्युङ्ग्यामित्यादिना । ननु धिसञ्जकेषु हरिकम्यादिषु 'अञ्च-बो' इति
प्रवर्तते । मदीसञ्जकेषु तु 'ह्युङ्ग्याम्' इति पूर्वसूत्रं प्रवर्तते । अतः सूत्रद्वयविषया-
दन्यौ सखिपतिहास्यौ एवास्य सूत्रस्य विषयौ इति व्यक्तम् । एवं च उकारानुवृत्ति-
व्यर्थत्वञ्च आह—उकारेति । उकारानुवृत्तिः 'अञ्च वेः' इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थेत्यर्थः ।

सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्गिद्वन्नावयोरारङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् 'असखि' (सू २३४) इति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ऋसिङ्सोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् 'ख्यत्यात्—' (सू २५५) इत्युत्सवं न । सुसखेः । सुसखावित्यादि । एषमतिशयितः सखा अतिसखा । 'परमः सखा यस्य' इति विग्रहे परमसखा परमसखायौ इत्यादि । गौणत्वे-

सख्यौ इति । छेरौष्वे यणि रूपमिति भावः ।

सुसखेति । प्राक्समासः । 'राजाहस्सखिभ्यश्च' इति टच् तु न भवति, 'न पूजनात्' इति निषेधात् । अनङ्गसौ, उपधादीर्घः ह्रस्वधाविलोपः, 'न लोपः' इति नकारलोप इति भावः । सुसखायौ सुसखाय इति । णिद्वन्नावो वृद्धिः आयादेश इति भावः । नन्वनङ्गिद्वन्त्वे सखिशब्दस्य विधीयमाने कथं सुसखिशब्दे स्यातामित्यत आह— अनङ् इत्यादि । अङ्गाधिकारस्यसया 'पदाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया सखिशब्दान्तेऽपि प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थः । नन्वेवं सति सुसखिशब्दे असखि इति पर्युवासात् चित्वाभावे नात्वादि न स्यादित्यत आह—समुदायस्येति । न च सुसखिशब्दस्य सखिशब्दरूपत्वाभावेऽपि सखिशब्दान्तत्वात्सखीति पर्युवासेऽपि दुर्निवार इति वाच्यम्, 'शेषो भ्यसखि' इत्यस्य पदाङ्गाधिकारस्यत्वाभावाविति भावः । सुसखिनेति । चित्वाश्चात्वे रूपम् । सुसखये इति । 'वेङ्किति' इति गुणे अयादेशः । ऋसिति । ऋसिङ्सोः 'वेङ्किति' इति गुणे कृते 'क्यत्यात्' इत्युत्सवं नेत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—कृतयणादेशत्वाभावादिति । 'क्यत्यात्' इत्यत्र कृतयणादेशनिर्देशेन यत्र यणादेशप्रवृत्तिस्तत्रैवोषधप्रवृत्तेरिति भावः । सुसखेरिति । ऋसिङ्सोरेतद्रूपम् । सुसखाविति । 'अच्च घेः' इत्यौत्सवम् । एवमिति । सुसखिशब्दवदित्यर्थः । अतिसखेति । प्राक्समासः 'न पूजनात्' इति न टच् ।

वस्तुतस्तु उदाहृते सुसखिशब्दे अतिसखिशब्दे च घिसंज्ञा न भवत्येव । 'शेषो भ्यसखि' इत्यत्र हि असखीति शेषविशेषणम् । तद्वन्तविधिः । सखिशब्दान्तभिद्यः शेषो घिसंज्ञक इति लभ्यते । अत एव 'यस्येति च' इति सूत्रे 'ईकारे परतः इकारलोपे किमुदाहरणम् ? सखीति । अत्र 'सक्यशिक्षीति भाषायाम्' इति छीपि इकारलोपः । न च सवर्णदीर्घेण निर्वाहः शङ्क्यः । सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः । प्राक्समासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । अतिसखेरागच्छति इत्यत्र इकारलोपाभावात् सवर्णदीर्घस्य एकादेशस्य पूर्वान्ततया सखिग्रहणेन प्रहणात् असखीति पर्युवासे घिसंज्ञाप्रतिषेधापत्तेः । इकारलोपे तु सति छीपो ह्रस्वत्वे कृते नायं सखिशब्दात्, छीषस्तवव्यवस्थाभावाद् इति भाष्यं सङ्गच्छते' इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । परमसखेति । बहुव्रीहिसिद्ध्यन्तत्पुरुषत्वाभावाच्च टच् । ननु बहुव्रीहौ सखिशब्दस्य गौणात्वात् कथम-

ऽप्यनङ्गिण्ये प्रवर्तते । सखोमतिक्रान्तोऽतिसखि । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् एवम् । हरिवत् । इहानङ्गिण्ये न भवतः, 'गोस्त्रियोः-' (सू० ६५६) इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव प्रहणात्' (प ११४) । २५७ पतिः समास एव १ । ४ । ८ ॥ पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्युः । पतीनाम् । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतये । कृतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः २५८

नङ्गिण्ये, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः इति न्यायात् । इत्यत आह—गौणत्वेऽपीति । 'मिद्वचोऽन्यात्' इति सूत्रे 'सुजवत् क्रोष्टृ' । 'स्त्रियां च' इति सूत्रयोश्च भाष्यकैषट्योस्तथा दृष्टत्वादिति भावः । अतिसखिरिति । 'अत्याद्यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः । 'राजाह्रस्वस्त्रिभ्यष्टच्' इति टच् तु न भवति, तस्मिन् कर्तव्ये ह्रस्वस्य बहूपेक्षतया बहिरङ्गतया अतिदत्त्वेन ईकारान्तरत्वात् । नन्वेवमपि 'प्रातिपदिकप्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि प्रहणम्' इति परिभाषया सखीशब्दान्तादपि टच् स्यादित्याशङ्क्य आह—लिङ्गविशिष्टेति । 'शक्तिकारुण्यलक्षण' इति वार्तिके षट्-षटोप्रहणात्तस्याः अनित्यत्वमिति भावः । ननु हरिवदिति कथम्, अनङ्गिण्यङ्गाद्योः प्रवृत्तौ रूपभेदादित्यत आह—इहेति । कुतो न भवत इत्यत आह—गोस्त्रियोरिति । लाक्षणिकत्वादिति । लक्षणं शास्त्रं तत्र भवः इत्यर्थे 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति वा अध्याशमाविष्वाहा ठम् । अतिसखिशब्दस्वरूपस्य सामान्यतरशास्त्रादुच्चेयत्वादिति यावत् । सखिशब्दस्तु नैवम् । समानं ग्यायते जनैरित्यर्थे ङिति ङिच्चेति षलोप इति 'चानुवर्तमाने 'समाने वयः स चोदात्त' इति श्याभातोरिणश्च विशिष्योपादानेन षुपपादितत्वेन तस्य प्रतिपदोक्तत्वादिति भावः । ननु लाङ्गिकस्यापि प्रहणं कुतो नेश्यत आह—लक्षणेति । लक्षणशब्देन लाङ्गिकं विवक्षितम् । विशिष्यप्रत्ययोपदिष्टं प्रतिपदोक्तमित्युच्यते । तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव प्रहणमिति परिभाषितत्वादित्यर्थः । प्रतिपदोक्तं इति स्थित्युपस्थितिकम् । लाङ्गिकं तु लक्षणानुसन्धानाद्विलम्बितोपस्थितिकम् । प्रतिपदोक्तमादाय शास्त्रस्य चरितार्थत्वाच्च लाङ्गिके प्रवृत्तिरिति न्यायसिद्धा शेषं परिभाषा ।

अथ पतिशब्दे विशेषं दर्शयति—पतिः समास एव । 'शेषो भ्यसखि' इत्यतो घीस्यनुवर्तते । तदाह—पतिशब्द इत्यादिना । पत्या । पत्ये इति । त्रित्वाभावाच्चात्स्वगुणाभावे यणि रूपम् । पत्युरिति । 'स्यस्यात्' इत्युत्थम् । पत्याविति । त्रित्वाभावात् 'अच्च घे' इत्यभावे 'औए' इति छेरौत्वे यणि रूपम् । आरम्भसामर्थ्यादेव नियमार्थत्वे सिद्धे एवकारस्तु पतिरेव समासे घिरिति विपरीतनियमध्यावृत्त्यर्थः । तेन सुहरिणोत्यादि सिद्ध्यति । समासे तु भूपतये इति । भूपतिनेत्याद्युपलक्षणम् । 'सीनायाः

बहुगणघतुङिति सङ्ख्या १।१।२३ ॥ एते संख्यासंज्ञाः स्युः । २५९
 ङिति च १।१।२५ ॥ इत्यन्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् । २६० प्रत्ययस्य
 लुक्श्रलुलुपः १।१।६१ ॥ लुक्श्रलुलुष्यान्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं कमात्तत्संज्ञं

पतये नमः' इत्यादि स्वार्थम् । अथ कतिशब्दे विशेषं दर्शयति—कतिशब्दो नित्यं बहु-
 वचनान्त इति । 'किम्: सङ्ख्यापरिमाणे' इत्यनेन किञ्चन्दाद् बहुवचसङ्ख्यावच्छिन्न-
 सङ्ख्यायेयविषयप्रश्न एव इति, इति भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः । अथ षट्संज्ञाकार्यं
 वक्ष्यन् षट्संज्ञोपयोगिनीं सङ्ख्यासंज्ञामाह—बहुगण । बहुश्च, गणश्च, षतुश्च, इतिश्च
 इति समाहारद्वन्द्वः । एतत् सङ्ख्यासंज्ञः स्यादित्यर्थः । फलितमाह—एते इति । बह्ना-
 वय इत्यर्थः । बहुगणश्चन्दाविह । त्रित्वाविपराध्वान्तसङ्ख्याभ्यापकधर्मविशेषवाचिनौ
 गृह्येते, न तु वैपुण्यसङ्ख्यावाचिनौ, सङ्ख्यायतेऽनयेति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् । षतु-
 ङती प्रत्ययौ । संज्ञाविधावपि इह तद्वन्तग्रहणम्, केवलयोः प्रयोगानहत्वात् । षतु-
 रिह 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे षतुप्' इति तद्धितप्रत्ययो गृह्यते, न तु 'तेन तुच्यं
 क्रिया चेद्भूतिः' इति धृतिरपि, उकारानुबन्धात् । इतिरपि । 'किम्: सङ्ख्यापरिमाणे
 इति च' इति विहितः तद्धित एव गृह्यते, षतुना साहचर्यात् । न तु भातेऽवतु-
 रिति विहितः कृत्वपि । ननु 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' इत्यादिसङ्ख्या-
 प्रवेशेषु बह्नादीनमेव षतुर्णां ग्रहणं स्यात्, न तु लोकप्रसिद्धसङ्ख्यावाचकानामपि;
 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायात् । तत्रश्च 'पञ्चकृत्व' इत्यादि
 न स्यादिति चेन्न 'सङ्ख्याया अतिशक्ततायाः कन्' इत्यत्र तिशादन्तपयुदासबलेन
 सङ्ख्याप्रवेशेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिज्ञापनात् । नहि विज्ञातित्रिंशदाविशब्दानां
 कृत्रिमा सङ्ख्यासंज्ञाऽस्ति । न चैवं सति बहुगणग्रहणवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, तयोर्नित्यत-
 विषयपरिच्छेदकत्वाभावेन लोकसिद्धसङ्ख्यात्वाभावात् । अत एव भाष्ये 'एतत्सुत्र-
 मतिवेशार्थं षट्संज्ञासङ्ख्यां सङ्ख्यायेत्याह' इत्युक्तं सङ्गच्छत इत्यास्तां तावत् । इति च ।
 ङतीत्यविभक्तिको निर्देशः । प्रत्ययस्यात्तदन्तग्रहणम् । पूर्वसुत्राद् सङ्ख्येयषतुवर्तते ।
 'व्याप्ता षट्' इत्यतः षडिति च । तदाह—इत्यन्तेति । सङ्ख्येति किम् ? पतिः ।

अथ षट्संज्ञाकार्यं लुक् वक्ष्यन्माह—प्रत्ययस्य लुक् । 'अदर्शनं लोपः' इत्यतोऽदर्श-
 नमित्यनुवर्तते । प्रत्ययस्यादर्शनं लुक्श्रलुलुष्यसंज्ञकं स्यादित्यर्थः प्रतीयते । एवं सति
 एकस्यैव प्रत्ययादर्शनस्य तिलोऽपि संज्ञाः स्युः । तत्रश्च हन्तीत्यत्र शब्दलुकि 'श्लौ'
 इति द्वित्वं स्यात्, जुहोतीत्यत्र श्लौ सति 'उतो वृद्धिलुकि हलि' इति वृद्धिः स्यात् ;
 अतो नैवमर्थः किं तु लुक्श्रलुलुप इत्यावर्तते । तत्रश्च लुक् श्लु लुप् इत्युच्चार्यं
 विहितं प्रत्ययादर्शनं यथासङ्ख्यपरिभाषया क्रमात् लुगादिसंज्ञं स्यादिति लभ्यते ।
 अतो नोक्तसंकर इत्यभिप्रेत्य आह—लुक्श्रलुलुष्यान्दैरित्यादिना । फले लुक्, जुहोत्या-

स्यात् । २६१ षड्भ्यो लुक् ७ । १ । २२ ॥ षड्भ्यः परयोर्जशसोर्लुक् स्यात् ।
 २६२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ । १ । ६२ ॥ प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं
 कार्यं स्यात् । इति 'जसि च' (सू २४१) इति गुणे प्राप्ते । २६३ न लुमताङ्गस्य
 १ । १ । ६३ ॥ लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तम-
 ङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् ।
 कतिषु । अस्मद्युष्मद्दृष्ट्मङ्गकाङ्क्षिषु सारुपाः । त्रिशब्दो नित्य बहुवचनान्तः ।

विभ्यः श्लु, जनपदे लुप् हृत्यादिविधिप्रदेशेषु 'अस्य सूत्रस्य शाटकं वय' इतिष-
 न्नादिसंज्ञाविज्ञानात् नाम्योन्माश्रयः । तदेवं कतिशब्दस्य षट्संज्ञायाम् । षड्भ्यो
 लुक् । शशसोरित्यनुवर्तते । तदाह—बद्ध्भ्यः परयोरित्यादिना । जसि लुप्तेऽपि 'जसि
 च' इति गुणमाशङ्कितुमाह—प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्ययः लक्षणं निमित्तं यस्य
 तत् प्रत्ययलक्षणम् । प्रत्ययस्य लोपे सति प्रत्ययनिमित्तकं कार्यं स्यादित्यर्थः ।
 फलितमाह—प्रत्यये लुप्तेऽपीत्यादिना । स्थानिवद्भावादेव सिद्धे अस्मिन्प्रत्ययनिमित्तं
 सूत्रम् । यत्र प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति
 भवतीति नियमार्थं वेति भाष्यादिषु स्पष्टम् । इति जसि चेतीति । अनेन सूत्रेण लुप्तं
 प्रत्ययमाश्रित्य 'जसि च' इति गुणे प्राप्ते इत्यर्थः । न लुमताङ्गस्य । प्रत्ययलोपे प्रत्य-
 यलक्षणमित्यनुवर्तते । लुप्तत्वेकदेशोऽस्वास्तीति लुमान् लुक्शब्दः श्लुशब्दः लुप्शा-
 ब्दश्च । तेन शब्देन प्रत्ययलोपे विहिते सति प्रत्ययनिमित्तकमङ्गकार्यं न स्यादित्यर्थः ।
 तदाह—लुक्श्लु इत्यादिना । अङ्गस्य ह्रस्वनुक्तौ पञ्च सप्त इत्यादौ 'सुप्तिङन्तम्' इति
 पदसंज्ञा न स्यात्, जशसोर्लुका लुप्तत्वात् । ततश्च 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'
 इति न लोपो न स्यात् । अतोऽङ्गस्येत्युक्तम् । एव च जसि लुका लुप्ते प्रत्ययलक्ष-
 णाभावान् 'जसि च' इति गुणो न भवति इत्यभिप्रेत्योदाहरति—कतीति । प्रसङ्गा-
 दाह—अस्मदिति । त्रिष्विति । पुस्तीनपुंसकेष्वित्यर्थः । सारुपा इति । समानानि रूपाणि
 येषामिति विग्रहः लिङ्गविशेषबोधकटाबाधभावाद्दिति भावः । न चैवं सति 'अलिङ्गे
 युष्मदस्मदी' इति 'साम् आकम्' इति सूत्रस्यभाष्यविरोध इति वाच्यम्, पदान्तर-
 संनिधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मदङ्गवाभ्यां न प्रतीयत इति हि तदर्थः । अत
 एव 'न षट्स्वकाविम्बः' इति पञ्चधाविषट्संज्ञकेभ्यः टाङ्गीडिनषेषः सङ्गच्छते ।
 अन्यथा स्त्रीत्वाभावाद्देव तदभावे सिद्धे किं तेन ? अत एव च 'छे प्रथमयोः' इति
 सूत्रे भाष्ये युष्मानिश्यञ्च 'तस्माच्छ्रुतो नः पुंसि' इत्युपन्यासः सङ्गच्छते । अत एव
 च 'नेतराच्छ्रुत्सि' इति सूत्रे शिशानुमादिभिर्युष्मदस्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरं
 वार्तिकं तस्मात्त्वं च सङ्गच्छत इति दिक् ।

प्रयः । ग्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । २६४ श्रेष्ठयः ७ । १ । ५३ ॥ त्रिश-
ब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् ।
प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ।
२६५ त्यदादीनामः ७ । २ । १०२ ॥ एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । 'द्विप-
र्यन्तानामेवेष्टि' (वा ४४६८) द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः ।
द्वयोः । 'द्विपर्यन्तानाम्' इति किम् ? भवान् । भवन्तौ । भवन्तः संज्ञायामुपस-

त्रिशब्दे विशेषमाह—त्रिशब्द इति । त्रि आम् इति स्थिते नुटि दीर्घे णत्वे त्रीणा
मिति प्राप्ते । श्रेष्ठयः । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः आमीत्यनुवर्तते । तदाह—त्रिशब्द-
स्येत्यादिना । अनेकास्तत्वात् सर्वादेशः । नुट् दीर्घश्च । तदाह—त्रयाणामिति । 'श्रेष्ठयः'
इति तु नोक्तम्, इयङ् अणङ् इत्यादिवत् ङकारात्पूर्वस्य अकारस्य उच्चारणार्थत्व-
शाङ्काप्रसङ्गात् । अङ्गाधिकारस्थत्वात् 'पवाङ्गाधिकारे' इति परिभाषया श्रेरिति
तदनुत्ग्रहणमित्यभिप्रेत्योदाहरति—परमत्रयाणामिति । परमाश्च ते त्रयश्चेति विग्रहः ।
प्रियाः प्रयो यस्य इति प्रियत्रिशब्दो बहुव्रीहिः । तस्यान्यपदार्थप्रधानत्वादेकद्विव
बहुवचनानि सन्ति । अतो हरिवत्तस्य रूपाणि । तत्र त्रयादेशमाशङ्क्य आह—गौणत्वे-
त्थिति । त्रिशब्दस्य उपसर्जनत्वे 'श्रेष्ठयः' इति न भवतीति केचित् उदाहरित्यर्थः, 'गौण-
मुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायाद् इति भावः । वस्तुतस्त्विति । प्रियत्रया-
णामित्येव रूपं वस्तुत्वेन ज्ञेयमित्यर्थः । प्रामाणिकमिति यावत् । गौणमुख्यव्या-
घस्त्वत्र न प्रवर्तते, तस्य पदकार्य एव प्रवृत्तेः । अत एव उपसर्जनानां सर्वनामस्व-
प्रतिषेध आरब्धो धार्तिककृता । अत एव च प्रियतिज्ञेत्यादौ तिस्रादयः भाष्ये
उदाहृताः सङ्गच्छन्त इत्यप्यत्र विस्तरः ।

अथ द्विशब्दे विशेषमाह—द्विशब्द इति । तस्य द्विवचनित्वाविति भावः । द्वि
औ इति स्थिते । त्यदादीनामः । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवर्तते ।
एषामिति । त्यदादीनामित्यर्थः । त्यद् आद्विचेषामिति विग्रहः । अन्तादेश इत्यलोऽ-
न्यपरिभाषालभ्यः । विभक्तौ किम् ? यत् फलम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति
लुकि अवं न । द्विपर्यन्तानामिति । सर्वादिगणे ये त्यदादयः पठिताः तेषामिह
द्विपर्यन्तानामेव ग्रहणे भाष्यकारस्य हृच्छेत्त्यर्थः । द्विशब्दस्य द्विवचनेषु परतोऽ-
त्वे कृते रामशब्दवद्रूपाणीत्याह—दावित्यादि । द्विपर्यन्तानामिति किमिति । युष्मदस्म-
दोरास्वयस्वलोपैर्बाध्यात् किमः कादेशविधानाच्च तेषां त्यदादिवचनभावेऽपि न दोष
इति प्रश्नः । भवान् । भवन्ताविति । भवत् स् इति स्थिते 'दगिदचाम्' इति नुमि
हृच्छ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे 'अवसन्तस्य च' इति दीर्घे भवानिति रूपम् । द्विप-

र्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वी । द्वयः ।
 द्वावतिकान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वावित्यादि । औडुलोमिः । औडु-
 लोमी । बहुवचने तु उडुलोमाः । 'लोत्रोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः' (वा
 २५६०) । बाह्वादीभ्योऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् । इति
 इदन्ताः ॥ 'वातप्रमीः' (उ ४४१) इत्सुणादिसूत्रेण मा० ईप्रत्ययः, स च कित् ।
 वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः । 'दीर्घाजसि च' (सू २२९) । वातप्रम्यौ । वात-

प्यन्तानामित्यभावे तु भवत् स् इति स्थिते तकारस्य अक्षे कृते 'अतो गुणे' इति पर-
 रूपे 'उगिद्वाम्' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घे सुलोपे नलोपे भवा इति
 स्यात् । तथा भवत् औ इति स्थिते पूर्ववत्तकारस्य अक्षे पररूपे नुमि दीर्घे च भवा-
 नाविति स्यादिति भावः । अथ बहुक्त 'संज्ञोपसर्जनीभूताणां सर्वादिगणकार्यमन्त-
 र्गणकार्यं च न भवति' इति, तत् स्मारयति—सहायामित्यादिना । दिनमिति । नामे-
 त्यव्ययं प्रसिद्धौ । द्विरिति प्रसिद्धः कश्चित् इत्यर्थः । अत्र च संज्ञाभूतस्य द्विशब्दस्य
 एकद्विबहुवचनानि सन्ति, एकद्विभ्यादिविष्वपि द्विसंज्ञकत्वसम्भवावित्यभिप्रेत्य आह-
 दिः द्वी द्वय इति । अतिद्विरिति । 'अस्याव्ययः' इति समासः । परमद्वाविति । कर्मधार-
 योऽप्यम् । संज्ञोपसर्जनस्वामावाविह अत्वं भवत्येव, आङ्गत्वेन पदाङ्गाधिकारपरि-
 भाषया तदन्तग्रहणाविति भावः ।

उडुमि नञ्प्राणीव लोमानि यस्य स उडुलोमाः । तस्यापत्यमौडुलोमिः 'बाह्वा
 दिभ्यश्च' इति इञ् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आविष्टाङ्गः । अस्य एकवचनद्विवच-
 नयोः सर्वत्र हरिवद्रूपम् । तदाह—औडुलोमिः । औडुलोमी इति । बहुवचने तु उडु-
 लोमा इति । मनु तथा रूपं कथम्, बाह्वादिगणस्थत्वेन ह्यः प्रसङ्गावित्यत आह—
 लोत्रोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः । लोमन्शब्दात् बहुष्वपर्येषु विवक्षितेषु अकारः
 प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । बाह्वादीभ्य इति । बाह्वादिगणाद्विहितस्य इभ्योऽपवाद
 इत्यर्थः । उडुलोमन् अ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । भिन्नाभावात्
 कित्वाभावाच्च नाविष्टाङ्गः । उडुलोमशब्दः अकारान्तः । तस्य सर्वत्र बहुवचनेषु
 रामवद्रूपमिति भावः । इति इदन्तप्रकरणम् ।

अथेदानीमीकारान्ता मिरूप्यन्ते । तत्र वातप्रमीशब्दो द्विधा । 'माङ्गमाने' इति
 घातोरीप्रथयान्तः क्तिवन्तश्च । तत्र प्रथमं 'युत्पादयति—वातप्रमीरित्यादिना । किदित्यन-
 न्तरं निपात्यत इति शेषः । वातमिति । वातमित्युपपदे कर्तरि माङ्गानोरीप्रथये
 कित्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याहोपे 'उपपदमतिङ्' इति समासे तस्मात् सुब्रुवत्पत्तौ
 वातप्रमीरिति प्रथमैकवचनम् । अङ्गान्तरवाच्च सुलोपः । एतदर्थमेव ह्यङ्ग्याविसूत्रे

प्रम्यः । हे वातप्रमीः । 'अमि पूर्वः' (सू. १९४)-वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वा-
तप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्ये । वातप्रमीभ्याम् । वातप्रम्यः ।
वानप्रमीभ्याम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्योः । वातप्रम्याम्-दीर्घत्वात् नुट् । औ तु
सवर्णदीर्घः-वातप्रमी । वातप्रम्योः । वातप्रमीषु । एवं ययोपप्यादयः । यान्त्य-
नेनेति ययोर्मागः । पाति लोकमिति पपीः सर्थः । 'यापोः किद् द्वे च' (उ. ४.२९)
इति ईप्रत्ययः । क्लिप्तवातप्रमीशब्दस्य त्वमि शसि औ च विशेषः-वातप्रम्यम्,
वातप्रम्यः, वातप्रम्यि । 'एरनेकाचः-' (स. २.७२) इति वक्ष्यमाणो यण्, प्रधी-

स्यपि दीर्घप्रहणे ङीष्प्रहणमिति भावः । दीर्घादिति । वातप्रमी औ इति स्थिते 'दीर्घा-
जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे 'इको यणचि' इति यमि वातप्रम्याविति रूप-
मित्यर्थः । हे वातप्रमीरिति । दीर्घान्तरत्वात् 'ह्रस्वस्य' गुणः' इति न । अमीति । वातप्रमी
अम् इति स्थिते 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे वातप्रमीमिति रूपमित्यर्थः । 'एरने-
काचः' इति यणु न, ईप्रत्ययान्तस्य धातुत्वाभावात् । वातप्रमीमिति । पूर्वसवर्णदीर्घे
'नस्माच्छ्रुः' इति नश्चम् । वातप्रम्येति । अचित्त्वात् 'आहो नाऽस्त्रियाम्' इति
नाभावस्याभावे यण् । वातप्रम्ये इति । अचित्त्वात् छेच्छसिच्छसु 'वेर्द्धिति' इति गुणो
न । वातप्रम्यामिति । अमि यथादेशे रूपम् । दीर्घत्वात् नुट्, 'ह्रस्वनद्यापः' इति
ह्रस्वप्रहणादिति भावः । औ त्विति । वातप्रमी इ इति स्थिते परत्वाज्जादेशं वाचित्वा
सवर्णदीर्घे वातप्रमी इति रूपम् । अचित्त्वादिबुबन्तत्वाभावात् 'अच्च वेः' इति,
'औत्' इति च न भवति । वस्तुतस्तु 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे सप्तम्यन्तमी-
दूत्वन्तं लोके नास्ति । असः 'सोमो गौरी अधिभ्रितः, मामकी तनू इति वेव एव
सदुवाहरणम्' इति भाष्यविरोधाद्वातप्रमी इति सप्तम्यन्तस्य लोके प्रयोगो
नेत्यनुमीयत इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । यापोरिति । 'यापोः किद् द्वे च' इति
औणादिकसूत्रम् । याघातोः, पाघातोश्च ईप्रत्ययः स्यात्, स किच् । प्रकृतिभूत-
योर्द्धित्वं चेत्यर्थः । क्लिप्त्वात् 'आतो छोप इदि च' इत्याहोपः । अम्भासह्रस्वः ।
क्लिप्तवातेति । 'माङ् माने' इत्यस्मात् कर्तरि क्लिपि 'घुमास्था' इति ईत्वे वात-
प्रमीशब्द इति केषिच् । तत्र, 'ईत्वमवकारादौ' इति धार्तिकविरोधात् । मीञ्
हिंसायाम् इति मीघातोः क्लिपि तु वातप्रमीशब्दो निर्बाधः । वक्ष्यमाणो यणिति ।
अमि पूर्वरूपं, शसि पूर्वसवर्णदीर्घं औ सवर्णदीर्घं च वाचित्वा परत्वात् 'एरने-
काचः' इति यण्, ईकारान्तधातुत्वादिति भावः । प्रधीवदिति । प्रकृष्टं ध्यायतीति
प्रधीः । 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इति क्लिपि यकारस्य सम्प्रसारणमिकारः ।
'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'ह्रलः' इति दीर्घः । अस्य च ईकारान्तचा-

वत् । बहुषः श्रेयस्यो यस्य सः बहुश्रेयसी । दीर्घकथन्तत्वात् 'हल्कथाप्—' (सू १५२) इति सुलोपः । २६६ यू स्याख्यौ नदी १ । ४ । ३ ॥ ईदन्तौ नित्य-
स्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' (वा १०३६) । पूर्व स्याख्यस्योप-

तुत्वात् अमि ङसि औ च 'प्रनेकाचः' इति यणादेशः ।

बहुष इति । 'बहुविभ्यश्च' इति ङीप् । श्रेयस्य इति । अतिप्रकास्ता इत्यर्थः ।
'द्विवचनविभक्त्योपपदे' इति ईयसुन् । 'प्रकास्यस्य भ्रा' इति झः । 'उगितश्च' इति
ङीप् । बहुश्रेयसीति । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पुंश्वम् । 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वस्तु न
'ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्' इति तश्चिषेचात् । बहुश्रेयसी स् इति स्थिते प्रक्रियां
वर्धयति—दीर्घकथन्तत्वादिति । ननु श्रेयसीशब्द एव कथन्तः, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्
स विहितस्तवादेरेव ग्रहणात् । न च 'स्त्रीप्रत्यये न तदादिनियमः' इति निषेधाच्चेह
तदादिनियम इति वाच्यम्, अनुपसर्जन एव स्त्रीप्रत्यये हि 'न तदादिनियमः' इति
प्रतिषेधः । इह उपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येवेति चेत् ? अस्तु श्रेयसीशब्दस्यैव
कथन्तत्वम्, न तु बहुश्रेयसीशब्दस्य; तथापि हल्कथाविच्छेदोऽत्र निर्वाचः । सोः
कथन्तात् श्रेयसीशब्दात्परत्वस्य अनपायात् । नहि हल्कथाभ्यम् इति विहितविशेष-
णम्, प्रमाणाभावात् पा सा का इत्यादावभ्यासेश्च । तत्र सोऽष्टाबन्ताद्विहितत्वाभावात्
यत्किमिति हल्कथेभ्यस्सुबुत्पत्तौ त्यदाद्यत्वे (किमः कथ्ये च) सत्येव टापः प्रकृतेः ।
न च तत्र हल्कथाद्विहितत्वेन निर्वाहः शङ्क्यः यः सः कः इत्यादावतिभ्यासेः, कर्ता
सखा इत्यादावभ्यासेभ्येत्यास्तां तावत् । 'दीर्घाञसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे
षणि बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयस्यः । हे बहुश्रेयसी सु इति स्थिते नदीकार्यं वषयन् नदी-
संज्ञामाह—यूस्याख्यो नदी । ईश्च ऊश्च यू । पूर्वसवर्णदीर्घः । 'दीर्घाञसि च' इति
निषेधाभावश्चाङ्गत्वसः । व्याख्यानानीर्घयोरेव ग्रहणम् । स्त्रियमाचक्षते स्याख्यौ ।
शब्दावित्यर्थाङ्गत्वस्ये । यू इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । स्त्रियामित्येव सिद्धे आ-
ख्याग्रहणं नित्यस्त्रीलिङ्गलाभार्थम् । द्वित्वे नदीत्येकवचनं छान्त्वसम् । तदाह—'ईद-
दन्तानित्यादिना' । यू किम् ? मात्रे । 'आणनद्याः' इति न भवति । स्त्रीलिङ्गाविति किम् ?
वातप्रत्ये । नित्येति किम् ? ग्रामण्ये । ननु प्रकृते बहुश्रेयसीशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् कथं
नदीसंज्ञेत्यत आह—प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति । वार्तिकमेतत् । प्रथमस्य समासाविवृत्तिप्र-
वृत्तेः पूर्व प्रवृत्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य 'यू स्याख्यौ' इत्यत्र ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः ।
नन्वेवं सति समासाविवृत्त्यभावे गौर्याद्विशब्दानां नदीत्वं न स्यादित्याशङ्क्य अपि-
शब्दमप्याहृत्य व्याचष्टे—पूर्वमित्यादिना । समासाविवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्व स्त्रीलिङ्गस्य
सतः वृत्तिवशात्प्राप्तसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमिति धार्तिकार्थं

सर्जनत्वेऽपि इदानीं नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । २६७ अम्बार्थनघोर्ह्रस्वः ७ ।
 ३ । १०७ ॥ अम्बार्थानां नघन्तानां च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ।
 शसि बहुश्रेयसीन् । २६८ आप्नघाः ७ । ३ । ११२ ॥ नघन्तात्परेषां क्तितामाडा-
 गमः स्यात् । २६९ आटश्च ६ । १ । ९० ॥ आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।
 बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयस्याः । नघन्तात्परत्वाद्भुट्-बहुश्रेयसीनाम् ।
 २७० केराजघाञ्जीभ्यः ७ । ३ । ११६ ॥ नघन्तादाबन्ताञ्जीशब्दाच्च केराम्

इति भावः । अम्बार्थनघोर्ह्रस्वः । अम्बार्थानामिति । अम्बापर्यायाणामित्यर्थः । नघन्ता-
 नामिति । अङ्गशिकारस्थस्वात्तदन्तविधिः । तुल्यन्यायस्वादाग्भार्थानामित्यत्रापि
 तदन्तविधिर्बोध्यः । सम्बुद्धाविति । 'सम्बुद्धौ च' इत्यतस्तत्प्लुतुत्तेरिति भावः । अम्बा-
 गौर्याद्विश्वग्देशु ह्रस्वत्वं तु व्यपदेशिषद्भावेन तदन्तत्वात् ज्ञेयम् । हे बहुश्रेयसि इति ।
 ह्रस्वे सति 'पृङ्ह्रस्वात्' इति सम्बुद्धिलोपः । ह्रस्वे गुणस्तु न, प्रक्रियाळाववाय
 'अम्बार्थनघोर्ह्रस्वः' इत्यनुक्त्वा 'अम्बार्थनघोर्गुणः' इति वाक्ये ह्रस्वविधिसामर्थ्या-
 दिति स्पष्टं भाष्ये । बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयस्यः । 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घ-
 निषेधे षण् । 'असि पूर्वः-' बहुश्रेयसीम् । बहुश्रेयस्यौ । बहुश्रेयसीन् इति । पूर्वसवर्ण-
 दीर्घे सति 'तस्माच्चङ्सः' इति नत्वमिति भावः । बहुश्रेयस्या । अघिष्वाङ्गाभावो न,
 किन्तु यणादेशः । बहुश्रेयसीभ्याम् । बहुश्रेयसीभिः । बहुश्रेयसी ए इति स्थिते चित्वा-
 भावाच्च तत्कार्यम् । यणि बहुश्रेयस्ये इति प्राप्ते । आप्नघाः । अङ्गस्थेत्यधिकृतं पञ्चम्या
 विपरिणम्यते । नद्या इति पञ्चम्यन्तेन विभोभ्यते । तदन्तविधिः । वेङ्किति इत्यतः
 ङित्तीत्यनुचूत षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—नघन्तादित्यादिना । टिष्वावाधवयवः ।
 बहुश्रेयसी आ ए इति स्थिते । आटश्च । 'ह्रको यणचि' इत्यतः अर्थात् 'वृद्धि-
 रेचि' इत्यतः वृद्धिरिति चानुवर्तते । 'पकः पूर्वपरयोः' इति चाधिकृतम् ।
 तदाह—आटोऽचोत्सादिना । बहुश्रेयस्यै इति । बहुश्रेयसी आ ए इति स्थिते 'आटश्च'
 इति वृद्धौ यणादेशे च रूपमिति भावः । यद्यपि 'वृद्धिरेचि' ह्रस्वेव सिद्धम्,
 तथापि ऐक्य इत्याद्यर्थम् 'आटश्च' इति सूत्रम् इहापि न्याय्यस्वादुपन्यस्तम् ।
 बहुश्रेयस्या इति । ङसिङ्गसोर्वहुश्रेयसी आ असु इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ
 आकारे यणि रूपमिति भावः । अत्रापि सवर्णदीर्घेण सिद्धम् । न्याय्यस्वात् ।
 'आटश्च' इति वृद्धिः । नघन्तात्परत्वादिनि । श्रेयसीशब्दस्य ईकारान्तनिर्यङ्गीलिङ्गत्वा-
 नदीत्वेन बहुश्रेयसीशब्दस्य नघन्तत्वादिति भावः । बहुश्रेयसी इति स्थिते 'अच्च
 वेः' इति 'इतुद्भ्याम्' इति च न भवति दीर्घत्वात् । सवर्णदीर्घे प्राप्ते—केराजघाञ्जी-

स्यत् । इह परत्वादाटा जुङ् बाध्यते । बहु श्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तघातप्रमी-
वत् । अग्र्यन्तत्वात् सुलोपः—अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमि-
च्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारकिबन्ताद्वा कर्तरि
क्विप् । 'हृत्क्षयाप्—' (भू २५२) इति सुलोपः । २७१ अचि श्नुधातुभ्रुवां

भ्यः । आङ्गस्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च तदन्तविधिम् अभिप्रेत्य आह—नघन्तादि-
स्यादिना । छेरिति सप्तम्येकवचने, व्याख्यानात् । नन्वामि कृते 'ह्रस्वन्घापः' इति
जुटि 'यथागमा' इति न्यायेन नामोऽप्याग्रहणेन ग्रहणात् 'आण्घाः' इति आडा-
गमः स्यादित्याशङ्क्य आह—इह परत्वादिति । न च कृतेप्याडागमे जुट् किं न स्या-
दिति वाच्यम्, 'विप्रतिषेधेन यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति न्यायादिति भावः । शेष-
मीप्रत्ययान्तेति । घातप्रमीशब्दस्यापि इवर्णान्तधातुत्वाभावेन भमि णसि ङौ च 'प्र-
नेकाचः' इति यणः प्राप्यमावादिति भावः । 'लक्ष्मुट् च' इति लक्ष्धातोरीप्रत्यये
तस्य मुटि च लक्ष्मीशब्दः लक्ष्मीमतिस्कान्त इति विग्रहे 'अस्याद्यः क्रान्ताद्यर्थे'
इति समासः । अस्मीप्रत्ययान्तराक्षोपसर्जनह्रस्वः । अक्ष्यन्तत्वादिति । औणादिक-
प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । शेषं बहुश्रेयसीवदिति । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदी-
त्वादिति भावः ।

अथ धातुत्वमापन्ने कुमारीशब्दे पुंस्त्रिके श्रेयसीशब्दवद्वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह—
कुमारीमिच्छन्त्यादिना । क्यजन्तादिति । कुमारीमात्मनः इच्छतीत्यर्थे 'सुप आरमनः
क्यच्' इति क्यच् । कथावितौ । 'सनाद्यन्ताः' इति क्यजन्तस्य धातुत्वात् तद्वचयव-
सुपः अमः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् । ततः 'क्विप् च' इति कर्तरि क्विप् ।
कपावितौ । इकार उच्चारणार्थः । अतो लोपः, 'लोपो ष्योः' इति यलोपः । 'वेरपृ-
क्तस्य' इति वलोपः । कुमारी इति रूपम् । आचारकिबन्तादिति । कुमारीवाचरतीत्यर्थं
'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिन्वा वक्तव्यः' इति क्विप् । कपावितौ । 'वेरपृक्तस्य' इति
वलोपः । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विप् । तस्य च पूर्ववत् कृत्स्नलोपः ।
कुमारीति रूपम् । न च क्विबर्थं प्रति कुमारीशब्दस्य उपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः'
इति ह्रस्वः शङ्क्यः, 'गोस्त्रियोः' इत्यत्र शास्त्राद्योपसर्जनस्यैव ग्रहणात् कृत्रिमाकृत्रिम-
योः कृत्रिमस्यैव ग्रहणात् । इत्क्षयाविति सुलोप इति । न च क्यजन्ते कथं सोर्लोपः पूर्व-
स्माद्धिधावक्षोपस्य स्थानिवद्भावादिति वाच्यम्, 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति
निषेधादिति भावः । कुमारी औ इति स्थिते 'इको यणचि' इति यणपवाद्भूमियङ्मा-
शङ्कितुमाह—अचि श्नु । इश्च उश्च यू तयोः उवोः इवर्णोवर्णयोरित्यर्थः । श्नुश्च
धातुश्च भ्रूश्चेति द्वन्द्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया श्नुप्रत्ययान्तं विवक्षितम् । उवोरिति
धातोरेव विशेषणम् । तदन्तविधिः । श्नुभ्रुवोस्तु निश्चयवर्णान्तत्वात् न द्विशेष-

योरियङ्कुवङ्कौ ६ । ४ । ७७ । र्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः 'भ्रू' इत्यस्य चाङ्गस्येयङ्कुवङ्कौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । 'क्लिञ्' (सू ४३) इत्यन्तादेशः । आन्तरन्तम्यादेरियङ्, औरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते । २७२ परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६ । ४ । ८२ ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ ।

णम् । इवर्णान्तरं तु असम्भवाच्च तद्विशेषणम्, 'सम्भवव्यभिचारार्म्भां स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति म्यायात् । अङ्गस्येयधिकृतम् । तसश्च प्रत्यये परत इति लभ्यते । अचीति तद्विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—र्नुप्रत्ययान्तस्येत्यादिना । उचोः किम् ? चक्रतुः । अचीति किम् ? आप्नुयात् । इयङ् उचङ् इत्यमयोरनेकास्त्वात् सर्वावेषा र्वमासङ्गव आह—क्लिञ्स्तन्तादेश इति । न च 'रनुधातुभ्रुवाम् इवर्णोवर्णयोः' इत्येवं व्याख्यायतां क्लिञ् च न क्रियतामिति वाच्यम्, एवं सति 'क्षिपति' इत्यादाविति स्यात्तः । न च अजादिप्रत्यये परत इत्यनेन तन्निरासः शाङ्क्यः, अङ्गाच्चिसप्रत्ययपरकत्वस्याङ्गविशेषणताया एवोचितत्वादित्यलम् । आन्तरन्तम्यादिति । तास्तुस्थानकस्य इवर्णस्य तादृश एव इयङ्, ओष्ठस्थानकस्य उवर्णस्य तादृश एवोवक्लित्यर्थः । इतीयङि प्राप्ते इति । कुमारी औ इत्यादाविति शेषः ।

परनेकाचः । 'हृणो यण्' इत्यसः यणित्यनुवर्तते । एरिति षष्ठ्यन्तम् । इवर्णस्येत्यर्थः । पूर्वसूत्रे 'रनुधातुभ्रुवाम्' इति द्वन्द्वनिर्देशोऽपि धातोरिति पृथक्कृत्य षष्ठ्यन्तमनुवर्तते न तु रनुभ्रुवावपि, तत्र इवर्णाभावात् । धातोरित्यनुवृत्तं चावर्तते । एकमवयवषष्ठ्यन्तम् । अन्यत् स्थानषष्ठ्यन्तम् । एरिति च धातोरिति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । इवर्णांन्तधातोरित्यर्थः । अवयवषष्ठ्यन्तकृतधातोरित्येतत् असंयोगपूर्वस्येयन्न संयोगात्तौ भवेति । धात्ववयवसंयोगः पूर्वं यस्मात् स धात्ववयवसंयोगपूर्वः तद्विधुः असंयोगपूर्वः तस्येति इवर्णविशेषणम् । अङ्गस्येयधिकृतं स्थानषष्ठ्यन्तधातुना विशेष्यते । तदन्तविधिः । अनेकः अप् यस्य तस्य अनेकाश्च इति अङ्गान्वायि । 'अधि रनुधातुभ्रुवाम्' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । तच्चाङ्गाच्चिसस्य प्रत्ययस्य विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—धात्ववयवत्स्यादिना । हरिं हरीन् इत्यादौ यणिनवृत्त्यर्थं धातोरित्यङ्गविशेषणम् । अन्यथा प्रथमित्यादाविव पूर्वस्थादीन् चाधित्वा यण् स्यात् । धात्ववयवेति संयोगविशेषणस्य तु प्रयोजनम् उचोऽशब्दनिरूपणावसरे मूल एव स्फुटीभवित्यति । अनेकाचोऽसंयोगादित्येव सुवचम् । उचोरित्यनुवर्तते । धात्ववयवसंयोगात् परौ न भवतः यौ इवर्णोवर्णौ तदन्तस्येत्यर्थलाभः । 'ओः सुपि' इति तु नियमार्थः—उवर्णस्य सुप्येव यणिति । ततश्च 'लुलुवतुः' इत्यादौ र्वतिप्रसङ्गाभावा इत्यलम् । इति यणिति । कुमार्यौ, कुमार्यः, इत्यत्र 'परनेका-

कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च कुमार्यम्, कुमार्यः । कुमार्यै । कुमारीयाः ।
कुमारीणाम् । कुमारीयम् । कुमारीयोः । प्रधांः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः ।
उन्नयतीत्युष्नीः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्-उन्न्यः ।
हे उष्नीः । उन्न्यम् । ङेराम्-उन्न्याम् । एवं प्रामणी । 'अनेकाचः' किम् ?
नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परन्वादियङ्-नियम् । नियः ।

चः' इति ह्यङ्पवावो यणित्यर्थः । नन्वन्तर्वर्तिसुपा अमा क्यजन्तस्य कुमारीशब्द-
स्य पदत्वात् । 'ह्रकोऽसवर्णं' इति प्रकृतिभावः स्यात् । अङ्गोपस्य स्थानिवद्भावेऽपि
तमाश्लिष्यैव स दुर्वार इति चेत् ? मैवम्, 'नः क्ये' इति क्यञ्चि नान्तस्यैव पदत्व-
नियमात् । अमि शसि चेति । अमि पूर्वरूपं शसि पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा ह्यङ्कि
प्राप्ते तदपवादे 'एरनेकाचः' इति यणि अमि-कुमार्यम्, शसि-कुमार्यः इति रूपम् ।
'तस्माच्छसः' इति नत्वं तु न, कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परत्वाभावात् । तथा च बहुश्रे-
यसीशब्दापेक्षया अम्प्रासोरेव रूपे विशेष इति भावः ।

प्रधीरिति । प्रधायतीति प्रधीः । 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इति क्विप् । प्रकारस्य
सम्प्रसारणमिकारः । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'हल्' इति दीर्घः । कृदन्त-
त्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुब्रुत्पत्तिः । अङ्ग्यन्तत्वाच्च सुलोपः । अजादौ सर्वत्र 'एरने-
काचः' इति यणेष्व अस्त्रीत्वाच्चदीकार्यं न । हे प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः ।
प्रध्या । प्रध्ये । प्रध्योः । प्रध्यि । प्रकृष्टा धीर्यस्य स इति विप्रहे तु धीशब्दस्य नित्य-
स्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति नदीत्वाच्चदीकार्यम् । अङ्ग्यन्तत्वाच्च सुलोपः ।
प्रधीः । शेषमुदाहृतकृदन्तकुमारीशब्दवत् । हे प्रधि । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यौ ।
प्रध्यः । प्रध्या । प्रध्ये । प्रध्याः । प्रधीनाम् । प्रध्याम् । उन्नोरिति । 'सत्सुङ्क्षिष'
इत्यादिना ङपूर्वाङ्गीधातोः क्विप् । सुब्रुत्पत्तिः । अङ्ग्यन्तत्वाच्च सुलोपः । अजादौ
तु प्रत्यये परे 'एरनेकाचः' इति यण् । नन्वत्र ह्रवर्णस्य संयोगपूर्वकत्वात् कथमत्र
यणित्यत आह—धातुनेति । धात्ववयवसंयोगपूर्वस्यैव यण् पशुवृत्त्यते, न चात्र
संयोगो धात्ववयव इति भावः । हे उन्नोरिति । अस्त्रीत्वादनदीत्वात् । 'अम्प्रायं'
इत्यादिना नदीकार्यं मेति भावः । उन्न्यमिति । पूर्वरूपापवावो यणिति भावः । शसादौ
उन्न्यः । उन्न्या । उन्न्ये । उन्न्यः । उन्न्योः । ङेरामिति । नदीत्वाभावेऽपि 'ङेराम्'
इति सूत्रे नदीशब्दस्य पृथग्रहणादाम् आङ्ग्येन नदीशब्दान्तादपि भवतीति भावः ।
एवं प्रामणीरिति । प्रामं नयति नियच्छतीति प्रामणीः । 'अग्रप्रामाभ्यां नयतेर्णो
वाच्यः' इति णत्वम् । अनेकाचः किमिति । 'एरनेकाचः' इत्यत्रेति शेषः । नीरिति ।
नीधातोः केवलात् पूर्ववत् क्विप् । अनेकात्त्वाभावाच्च यण् । किन्तु 'अधि रनुधातु'

केराम् नियाम् । 'असंयोगपूर्वस्य' किम् ? बुधियौ । यवक्रियौ । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' (वा ५०३४) । शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं तर्हि 'दुर्धियः' 'वृक्षिकभियः' इत्यादि ? उच्यते । 'दुःस्थिता धीर्येषाम्' इति विग्रहे 'दुर' इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त प्रत्येष गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृक्षिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृक्षिकसम्बन्धिनी भीर्तृधि-

इति इयञ् । एतावदेव उक्तीशब्दावस्य वैलक्षण्यमिति भावः । बुधियाविति । 'अिञ् सेवायाम्' । 'क्रिञ्चि' इत्यादिना क्तिप् प्रकृतेर्दाघञ् । सु अयतीति शोभना धीरस्येति वा सुधीः । ततः अजादिप्रत्यये यण् न भवति, इवर्णस्य धारवचयवसंयोगपूर्वकत्वादिति भावः । यवक्रियाविति । यवान् क्रीणातीति यवक्रीः । क्रीणघातोः क्विपि रूपम् । अत्रापि धारवचयवसंयोगपूर्वकत्वात् यणिति भावः । 'परनेकाचः' इति सूत्रे 'गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते' इति धातुिकं पठितम् । तत्प्रादयस्तः सङ्गृह्णाति—गतिकारकेतरिति । यथाश्रुते तु उवाहृतक्रिञ्चिन्तकुमारीशब्दे यण् न स्यात् । शुद्धधियाविति । शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहः । अत्र शुद्धशब्दस्य गतिकारकेतरत्वात् तत्पूर्वकस्य न यणिति भावः । शुद्धं ब्रह्म ध्यायतीति विग्रहे तु स्यादेव यण्-शुद्धयौ इत्यादि ।

कणं तर्हीति । यदि गतिकारकेतरपूर्वस्यैव यण् पर्युदस्यते गतिकारकपूर्वस्य तु अवश्यं यण् तथा दुर्धियः वृक्षिकभियः इत्यादि कञ्भिरन्यन्वयः । आदिना दुर्धियौ वृक्षिकभियौ इत्यादिसङ्ग्रहः । दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहः । 'प्रादिभ्यो घानुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य लोपश्च । वृक्षिकान् भीरिति विग्रहः । अत्र दुरो गतिरत्वात् वृक्षिकस्यापादानत्वाच्च गतिकारकपूर्वत्वात् पर्युदासाभावे सति इयङ्प्रवादोऽत्र यण् दुर्यार इत्यालोपः । उच्यते इति । परिहार इति शेषः । गतित्वमेव नास्तीति । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' 'गतिश्च' इति प्रादीनां क्रियान्वये गत्युपसर्गसंज्ञे विहिते । धीशब्दश्च बुद्धिगुणावाची, न तु क्रियावाची । अतो न तं प्रति दुरो गतिरिति गतिरिति गतिपूर्वकत्वाभावात् नात्र यण् किन्तु इयङ्प्रवादः । ननु लुप्तस्य स्थिताशब्दस्य क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् तं प्रति दुरो गतिरिति इत्येवमस्येवेत्यन आह—यत्क्रियेति । यथा क्रियया युक्ताः प्रादयः तंप्रत्येव तद्वाचकशब्दं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञका इत्यर्थः । न चैवमप्यत्र स्थितशब्दं लुप्तं प्रति प्रवृत्तं दुरो गतिरितिमादाय दुर्धीशब्दस्य गतिपूर्वकत्वमस्त्वेवेति वाच्यम् । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः, तद्विक्रियावाचकं प्रत्येव गत्युपसर्गत्वम्, तथाविधक्रियावाचकस्यैव च गत्युपसर्गकार्यमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । 'यत्क्रियायुक्ताः' इति च प्रत्यासत्तिन्यायलभ्यम् । वृक्षिकेति । वृक्षिकशब्दस्यापादानत्वं नेह विवक्षितमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह—बुद्धिकृतमिति । आरोपितमित्यर्थः । अपादा-

कभोरित्युत्तरपदलोपो वा । २७३ न भूसुधियोः ६ । ४ । ८५ ॥ एतयोर्ण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि । सखायमिच्छति सखीयति । ततः किप् अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्यणि प्राप्ते 'कौ जुप्तं न स्थानि-

नत्वं हि विश्लेषावधिस्वम् । न ह्यत्र वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पर्णं विश्लेषे वृक्षस्येव भयविश्लेषे वृक्षिकस्य अवधिस्वमस्ति, वृक्षे पर्णवत् भयस्य वृक्षिके संश्लेषाभावात् विश्लेषस्य संश्लेषपूर्वकत्वात् । उक्तं च भाष्ये—'विषक्वातः कारकाणि भवन्ति' इति । प्रकृते च वृक्षिके अपादानस्वारोपस्य धक्त्रघीनत्वात् । इह च तद्द्वारापोत् सम्बन्धमात्रविषय्या षष्ठीमाश्रित्य वृक्षिकस्य भीरिति षष्ठीसमासे वृक्षिकभीषाब्दस्य श्युत्पत्तिराश्रीयते । ततश्च कारकेतरपूर्वकत्वात् नात्र यणिति भावः । नच वृक्षिकाञ्जीरित्यादौ वृक्षिकृतमेवापादानत्वमाहाय पञ्चम्युपपत्तेः 'भीत्रार्थानाम्' इतिव्यर्थमिति वाच्यम्, तस्य सूत्रस्य भाष्ये प्रस्थाक्यातत्वेन इहापत्तेरित्यलम् । परिहारान्तरमाह—वृक्षिकसन्निनीति । उत्तरपदेति । वृक्षिकसम्बन्धिनीति पूर्वपदे उत्तरखण्डस्य सम्बन्धिनीशब्दस्य लोपः । शाकपार्थिवदित्वादित्यर्थः ।

सुष्ठु ध्यायतीति सु षोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे सुधीशब्दः । अत्र अजादौ परे 'प्रनेकाचः' इति प्राप्ते न भूसुधियोः । 'इणो यण्' इत्यतः यणिति 'ओः सुपि' इत्यतः सुपीति 'इको यणचि' इत्यतः अचीति षानुवर्तते । तदाह—एतोरित्यादिना । एतयोरिति सूत्रोक्तभूसुधियोः परामर्शः । अनीति । अजादादित्यर्थः । षष्ठी प्रतिषिद्धे इयत्कमभिप्रेत्य आह—सुधियापिति । आदिना अजादिसर्वसङ्ग्रहः । प्रधीषद्रूपाणि । इयत्केव विशेषः । अचीति षस्तुस्थितिः, अनजादौ यणः प्रसन्त्यभावात् । सुपीति किम् ? सुधीभिरुपास्यः सुधुपास्यः । षस्तुतस्तु सुपीति नानुवर्तनीयम् । 'प्रनेकाचः' इति यणो ह्यत्र न प्रसक्तिः, तस्य अजाद्विप्रत्यये विधानात् उपास्यशब्दस्य प्रत्ययत्वाभावात् । 'इको यणचि' इति तु भवत्येव 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'प्रनेकाचः' 'ओः सुपि' इति च विहितमण एव प्रतिषेधात् । सुधिया उपास्यः सुधुपास्यः इत्यत्र तु अन्तर्धर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'प्रनेकाचः' इति यणो 'न भूसुधियोः' इति प्रतिषेधेऽपि षपास्य इत्यत्रमाश्रित्य 'इको यणचि' इति यण् भवत्येव 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन तस्यात्र प्रतिषेधाभावादित्यलम् । सखीयतीति । 'सुप आत्मनः' इति सखिशब्दात् क्यचि कृते 'अकृत्सावैशातुकयोः' इति द्वीर्वे सखीयतीति रूपम् । ततः क्विति । तस्मात् सखीयशब्दात् 'सनाद्यभ्रताः' इति धातुसंज्ञकात् 'क्विप्' इति सूत्रेण क्वित्यर्थः । अल्लोपयलोपाविति । 'असो लोपः' इति यकारादकारस्य लोपः, 'लोपो व्योः' इति यलोप इत्यर्थः । यलोपे कर्तव्ये अल्लोपस्तु न स्थानिवत्, 'न पदान्त' इति यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् । स्थानिवत्त्वादिति । 'अचः परस्मिन्' इत्य-

वत्' (वा ४३१) । एकदेशधिकृतस्यानन्यतयाऽनङ्गिस्त्वे-सखा । सखायौ । सखा-
यम् । हे सखीः । अग्नि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वाद् 'सख्युरसम्बु-
द्धौ' (सू २५३) इति प्रवर्तते । सखायम् । सखायौ । शसि यण्-सख्यः । सह
खेन वर्तत इति सख्यः । तमिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतमिच्छ-
तीति सुतीः । महयौ । सुख्यौ । सुत्यौ । 'ह्यत्याद्' (सू २५५) इति दीर्घ-
स्यापि प्रहणादुकार । सख्युः । सख्युः । सुख्युः । लूनमिच्छतीति लूनोः । क्षाम-

नेनेति शेषः । यणि प्राप्ते इति । खकारादीकारस्य 'इको यणचि' ह्यनेनेति शेषः । न
द्यान्तवर्तिसुपा पदान्तरत्वात् 'न पदान्त' इति निषेधः षाङ्ग्यः, 'नः क्ये' इति क्यचि
नान्तस्यैव पदत्वात् । कौ लुप्तमिति । न पदान्तसूत्रे 'क्लिङ्गुपधास्वचक्रपरनिर्हासकुर्ये-
वृपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिके क्लिङ्गित्यंशस्मायमनुवाद्ः तत्र लुगिति लोपो
विवक्षित इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । लुप्तमिति भावे कः । क्रिप्रस्थयपरको लोपो न
स्थानिवदित्यर्थः । ततश्च खकारादीकारस्याश्चपरकत्वाभावात् न यणिति भावः ।
यद्यपि 'न पदान्त' इति सूत्रे कौ लुप्तं न स्थानिवदिति निराकृत्य कौ विधिं प्रति
न स्थानिवदित्येव स्वीकृतम्, तथापि गोमयतेः क्विपि गोमानिति भाष्यात् कौ लुप्तं
न स्थानिवदित्यपि क्वचिदस्तीति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । ततश्च सखायमिच्छ-
तीत्यर्थे सखी इति ईदन्तं रूपं स्थितम् । ततः सुब्रुवपत्तिः ।

अनङ्गिस्त्वे इति । 'अनङ्ग सौ' 'सख्युरसम्बुद्धौ' ह्यनुभाष्यामिति शेषः । ईदन्तस-
खिशब्दस्य विधीयमाने अनङ्गिस्त्वे कथं सखीशब्दस्य ईदन्तस्य भवेतामित्यत
आह—एकदेशेति । हे सखीरिति । अङ्गन्तत्वाच्च सुलोपः । स्त्रीत्वाभावाच्चस्त्रीत्वाभावात्
नदीकार्यं न भवति । यणि प्राप्ते इति । 'प्रनेकाचः' ह्यनेनेति शेषः । शसि यणिति ।
पूर्वसवर्णदीर्घापवादा यण् । कृतपूर्वसवर्णदीर्घत्वाभावाच्चत्वं नेति भावः । सख्या ।
सख्ये । सख्युः । सख्योः । सख्यौ । सह खेनेति । खमाकाश खकारो वा । 'तेन सहे-
ति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः । तमिच्छतीति । सख-
मात्मन इच्छति ह्यस्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यच् । 'क्यचि च' इतीत्वं, 'सनाद्यन्ता'
इति धातुत्वात् क्विपि अस्त्रापयलोपयोः सखीशब्दः । एवं सुखीशब्दः, सुतीशब्दश्च ।
सखीरिति । अङ्गन्तत्वाच्च सुलोपः । मख्यावित्यादि । अजादौ 'प्रनेकाचः' इति यणि-
ति भावः । सख्यम् । सख्यः । सख्या । सख्ये । दीर्घस्यापीति । एतदर्थमेव तत्र कृत-
यणा निर्देश इति भावः । सखयाम् । सखिय । सुखीसुतीशब्दयोरप्येवम् । लूनोरिति ।
लून् छेदने कः । 'एवादिभ्यः' इति नत्वम् । क्यचि ईत्वम् । अङ्गन्तत्वाच्च सु-
लोपः । 'छे चवे' कः । 'आदेश उपदेशोऽस्ति' ह्याश्वम् । 'ह्ययो मः' इति

भिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीमभिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङ्सोर्यण् । नस्वम-
त्वयोरसिद्धत्वात् 'ह्यत्यात्' (सू २५५) इत्युत्वम् । लून्धुः । क्षाम्धुः । प्रस्ती-
म्युः । शुष्कीयतेः क्षिप् । शुष्कीः । पक्वीः । ह्यक् । शुष्कियौ । शुष्कियः । ङसि-
ङ्सोः शुष्कियः इत्यादौ । इति ईदन्ताः । शम्भुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुमान्वा-
दयः । २७४ वृज्वत्क्रोष्टुः ७ । १ । ९५ ॥ क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते अ-
म्बुदौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।
२७५ ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ७ । ३ । ११० ॥ औ सर्वनामस्थाने च परे

मत्वम् । क्यजादि पूर्ववत् । प्रस्तोमीरिति । 'स्यै ह्यै शब्दसङ्घातयोः' ऋः । 'आदेश' इत्याशयम् । 'प्रस्योऽन्यतरस्याम्' इति मः । 'स्वः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणम् । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । 'ह्रलः' इति दीर्घः । क्यजादि पूर्ववत् । सखी सुतीत्यादिवद्रूपाणि । ङसिङ्सोर्यणिनि । 'एरनेकाचः' इत्यनेनेति शेषः । असिङ्ख्यादि-
त्यनन्तरं 'स्यात् परत्वात्' इति शेषः । शुष्कीयतेरिति । 'ह्रक्शितपौ षासुनिर्देशो' इति शितपा निर्देशोऽयम् । शुष्धातोः ऋः शुष्कः । 'शुष्ः कः' इति कत्वम् । शुष्कमात्मन ह्रच्छतीत्यर्थे क्यञ्जन्तात् शुष्कीयधातोः क्षिपि शुष्कीरिति रूपमित्यर्थः । अङ्घ्रन्तत्वाच्च सुलोपः । सखी-सुतीत्यादिशब्दवत् शुष्कीशब्दः । शुष्कियावित्यादि । संयोगपूर्वत्वाच्च यण् किं तु ह्यङ्किति विशेष इति भावः । ङसिङ्सोः शुष्कियः इति । न च कत्वस्या-
सिङ्ख्यात्वात् स्यात् परत्वात्पूर्वं शङ्क्यम्, ह्यङ्कादेशे सति कृतयणादेशाभावात् इति भावः । इति ईदन्तप्रकरणम् ।

अथ ङङ्गता निरूप्यन्ते शम्भुर्हरिवदिति । तत्र पूर्वस्वर्णदीर्घं उकारः, गुणस्तु ओकारः, अच् इत्यादयो विशेषास्त्वान्तरतन्पात् सङ्गता इति भावः 'ऋष् आङ्गान्ने रोदने च' इति धातोः 'सितनिगमिमसिसृषविष्णुशिशुभ्यस्तुन्' इति तुम्प्रत्यये 'अच्' इति शस्य षकारे एत्वेन टकारे च क्रोष्टुशब्दः । ऋष्धातोः कतरि वृषि तु क्रोष्टुशब्दः । द्वावपि श्रृगालवाचिनौ । तयोरविशेषेण सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते विशेषं दर्शयितुमाह—
तृज्वत्क्रोष्टुः । प्रत्ययप्रहणपरिभाषया तुष् इति वृजन्तं गृह्यते । 'तेन तुस्यम्' इति तृतीयास्तादृतिः । 'इतोऽच् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इति 'सम्भुरसम्भुदौ' इत्यतोऽसम्भुद्वाविति चानुवर्तते । तद्वाह—क्रोष्टुस्तृजन्तेनेत्यादिना । 'कार्यरूपनिमित्ता-
र्थकान्धताधारम्यञ्जद्वितः । व्यपदेशाच्च सप्तैतानतिदेशान् प्रचक्षते ।' इति अतिदेशाः सप्त । तत्र प्राधान्यादिह वृजन्तरूपमेव अतिविरयते । तच्च न कर्तुं भवुं इत्यादि वृजन्तरूपम्, किन्तु क्रोष्टु इत्येव वृजन्तरूपम् अतिविरयते । ऋष्धातोःरूपस्मिन्तरत्वात् अर्थत आन्तर्याच्च ह्यथमिप्रैथ फलितमाह—क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने इति । निमित्तादीना-
मुदाहरणानि तु तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः । क्रोष्टु स् इति स्थिते—अतो ङि । 'ह्रस्व-

ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति प्रति । २७६ ऋदुशानस्पुर्दसोऽनेहसां
 च ७ । १ । २४ ॥ ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ परे । २७७
 अप्तुन्तृच्छ्वसुनप्तृनेष्टृषष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ६ । ४ । ११ ॥ अबा-
 दीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्रादिप्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे
 नियमार्थम्—उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां संज्ञाशब्दानां चेद्भवति तर्हि
 नप्रादीनामेव । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव, 'समर्थ—'

स्य गुणः' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येवचिक्रतम् ऋत इत्यनेन विशेष्यते ।
 तदन्तविधिः । तद्वाह—कौ सर्वस्यादिना । ऋदुशनस् । 'सक्युरसम्बुद्धौ' इत्यतः असम्बु-
 द्धाविति 'अनङ् लौ' इत्यतः अनङ्गिति चानुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् ऋदाविति वि-
 शेष्यते, तद्वाह—ऋदन्तानामित्यादिना । उशनसादिष्वपि तदन्तविधिर्बोध्या । अनङ्गि-
 ङ्कार इत्, नकारादकार उच्चारणार्थः । 'ङिष्' इत्यन्तादेशः । क्रोष्टृ स् इति
 स्थिते । अप्त्नु 'नोपधाया' इत्यतः उपधाया इत्यनुवर्तते । 'सर्वनामस्थाने चासम्बु-
 द्धौ' इति चकारवर्जमनुवर्तते । तद्वाह—मवादीनामिति । अत्र अष्टाध्याय्या तावत् 'सृन्' इति
 सूत्रेण 'ण्युक्तृचौ' इति सूत्रेण च कर्तरि तृन्तृचौ विहितौ । तथा उणादिषु 'तृन्तृ-
 चौ शंसिचदादिभ्यः संज्ञायां चाभितौ' 'बहुलमन्यत्रापि' इति सूत्राभ्यां तृन्तृचौ
 विधाय 'नप्तृनेष्टृषष्टृहोतृपोद्गातृणामात्पितृदुहितृ' इति सूत्रेण नप्रादयो निपाति-
 ताः । ततश्च संज्ञाशब्दाः तृन्तृजन्ताः औणादिका इति स्थितिः । तत्र तृजन्तादेश
 सिद्धे नप्रादिप्रहणं व्यर्थमित्यत आह—नप्रादिप्रहणमिति ।

नियमशरीरमाह—उणादीति । तेनेति । औणादिकेषु नप्रादिसप्तानामेव तृन्तृज-
 न्तानां दीर्घ इति नियमेन तद्वितरेषां पितृभ्रातादीनां न दीर्घ इति भावः । न च
 प्रशास्तृषाष्व औणादिको न भवतीति अस्मितव्ययम्, तस्यापि संज्ञाशब्दस्य शंसिच-
 दादिगणप्रविष्टत्वेन औणादिकत्वात् । अत्र मूले ष्युत्पत्तिपक्षे इत्युक्त्वा ष्युत्पत्ति-
 पक्षे नप्रादिसप्तानां तृन्तृजन्तत्वाभावादप्राप्तौ नप्रादिप्रहणमथवत् । तद्वितरपितृ-
 मात्रादिशब्दानां तु औणादिकानामव्युत्पन्नतया तृन्तृजन्तत्वाभावादेश न दीर्घ इति
 सूचितम् । मन्वेद्यं इति उद्गातृशब्दस्यापि संज्ञाशब्दस्य शंसिचदावित्त्वेन औणादि-
 कत्वात् तच्च च नप्रादिसप्तस्वनन्नभावात् कथं दीर्घ इत्यत आह—उद्गातृशब्दस्येति ।
 'ण्युक्तृचौ' इति सूत्रस्थसाम्ये तु अप्तृ इत्येवास्तु, तृन्तृचोर्ग्रहणं मासिष्वति प्रपञ्चि-
 तम् । वृद्धिति भाष्ये तृन्तृचौ 'ऋरिषु चानुपसर्गस्य' इति वक्तव्यम् । होता ।
 पोता । अनुपसर्गस्य किम् ? प्रशास्ता । प्रतिहता । औणादिकतृजन्त एवाथम् ।
 नयतेस्त्वं वक्तव्यः बुक्च । चेष्टा । स्थितेर्वतायां तु वक्तव्यः अकारलोपधायाः

(मू. ६४७) सूत्रे 'उद्गातारः' इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टृन् । २७८ विभाषा तृतीयादिव्यञ्चि ७ । १ । ९७ ॥ अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टृर्षा वृषवत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे । २७९ ऋत उत् ६ । १ । १११ ॥ ऋदन्तान्बसिष्ठसोरति परे उकार एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् । २८० रात्सस्य ८ । २ । २४ । रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । इति

अनित्त्वं च । स्वष्टा । 'स्यदेश युक्ते वृन् नक्तन्पः' । कृत्वा । इत्येवं होत्वोत्तनेष्ट्व-
ष्टृत्संशब्दाः वृत्तान्ता इत्युत्पादिताः । तन्मते तु तेषां पञ्चानामिह प्रहणं प्रपञ्चार्थम् ।
मन्वृप्रशास्तुप्रहणमेव उत्कनिचमार्थमित्यन्वयं विस्तरः ।

क्रोष्टेति । क्रोष्टृन् स् इति स्थिते एकदेशाधिकृतस्यानन्यतया वृजन्तत्वादीर्घः ।
हृत्कृत्वादिना सुछोपः । गच्छोपः । यद्यपि 'सर्वनामस्थाने च' इत्येवात्र दीर्घः सिध्यति
तथापि पररवाद्भ्युच्चित्येव दीर्घो न्यायः । क्रोष्टारविति । क्रोष्टु औ इति स्थिते वृज-
ज्ञावे 'ऋतो ङि' इति गुणे अकारे रपरत्वे एकदेशाधिकृतस्यानन्यतया वृजन्तत्वादीर्घे
रूपम् । एवं क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टो । असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेन वृज-
ज्ञावः । शसि शम्भुचद्रूपम् । क्रोष्टृविति । सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेः न वृज-
ज्ञावः । क्रोष्टु आ इति स्थिते । विभाषा तृतीयादिव्यञ्चि । वृजन्तक्रोष्टुरित्यनुवृत्तं । अतीति
तृतीयादिविभक्तिविशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह-अजादिव्यञ्चि । क्रोष्ट्रेति । वृज-
ज्ञावे क्रोष्टु आ इति स्थिते ऋकारस्व ऋण् रेफः । एवं क्रोष्ट्रे इति । वृज-
ज्ञावाभा-
वपञ्चे क्रोष्टृना, क्रोष्टवे शम्भुवत् । कसिष्ठसोस्त्ववश्वे क्रोष्टृ असु इति स्थिते ऋत
उत् । 'एकः पद्मान्तादिति-कसिष्ठसोश्च' इत्यन्ता । अतीति कसिष्ठसोरिति चानुवृत्तं ।
कसिष्ठसोरित्यवयववष्टी भवतीत्यन्तान्वेति । अङ्गस्येयधिकृतम् ऋत इत्यनेन विशे-
ष्यते । तद्व्यञ्चिविधिः । तदाह-ऋदन्तादित्वादिना । रपरत्वमिति । ऋकारस्य अकारस्य
च स्थाने प्राञ्च्यत उकारस्व ऋकारस्वाधिकृत्यानपायादिति भावः । उचिते तपर-
करणं द्विमात्रनिवृत्त्यर्थम् । न च 'आन्वभाबोऽण् सबर्णान् न गृह्णाति' इत्येव तन्नि-
वृत्तिः सिध्यतीति बाञ्च्यम्, तस्वानित्यत्वादिह द्विमात्रप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थत्वात् । तद-
नित्यत्वं तु अनेनैव तपरकरणेन ज्ञाप्यते । ततश्च 'यथलपरे बबला वा' इति मकारस्य
अनुनासिका एव भवन्तीति 'ङ्गो' इति सूत्रे कथयः । यसु तपरत्वं 'वृद्धोपे' इति
दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति, तच्च, 'उरपु रपरः' इति सूत्रे 'ऊ रपरः' इति भाष्यप्रयोगविरो-
धात् 'सुपन्नवाहिता वाणा उवक्षिता इव पन्नगाः । नैर्ऋतोरस्वभाव्यन्त सविदु
रमयो यथा ॥' इति रामावणप्रयोगविरोधात्त्वैक्यम् । क्रोष्टृन् स् इति स्थिते—
रात्सस्य । संयोगान्तस्य छोप इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—तस्यैवेति । तेन

रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टः । आमि परत्वात् तुज्झावे प्राप्तं 'नुमच्चिरतुज्झावेभ्यो
 नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७४) । क्रोष्टनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रेः । पक्षे हलादौ
 च शम्भुवत् । इत्युवन्ताः ॥ ह्रह्रः ह्रह्रौ ह्रह्रः । ह्रह्रम् ह्रह्रौ ह्रह्रन् इत्यादि । अति च-
 मूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । हे अतिचम्बै । अतिचम्बाः । अतिच-
 म्बाः । अतिचमूनाम् । अतिचम्बाम् । खलपूः । २८१ ओः सुपि ६ । ४ । ८४ ॥
 धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽऽस्य
 यण् स्यादजादौ सुपि । 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' (वा ५०३४) । खलपूर्वौ ।

ऊर्क् इत्यादौ न संयोगान्तलोपः । रेफस्य विसर्ग इति । 'खरवसानयोः' इति विसर्गं
 इत्यर्थः । परत्वादिति । परावान्नुटं बाधित्वा तुज्झावे कृते ततो नुटि 'नामि' इति
 दीर्घे णत्वे कृते क्रोष्ट्रणामिति स्यादित्यर्थः । न च नुट् निरय इति वाच्यम्, तुज्झावे
 कृते सञ्चिपातपरिभाषया नुटो बुलंभत्वात् । नुमच्चिरिति । अच्चिरेश्यनुकरणम् । 'अच्चिर'
 इति विहितो रेफो विषक्षितः । प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति एतन्नित्यम् । ततश्च अच्चि-
 रेश्यस्य समासप्रवेशोऽपि न लुक् । क्रोष्ट्रणामिति । तुज्झावं बाधित्वा नुटि कृते नामि
 इति दीर्घे रूपम् । क्रोष्टरीति । तुज्झावे क्रोष्ट्र इति स्थिते 'ऋतो छि' इति गुणे रप-
 रावे रूपम् । क्रोष्ट्रीरिति । तुज्झावे ऋकारस्य यण् रेफः । पक्षे इति । तृतीयादिष्वजा-
 रिषु तुज्झावाभावपक्षे इत्यर्थः । ननु तुज्झाक्रोष्ट्रः, क्षियां च, विभाषा तृतीयादिष्वच्चि
 इति त्रिसूत्री ध्याया । ऋगालवाचिनोः क्रोष्ट्रक्रोष्ट्रशाब्दयोः स्वतन्त्रयोः सत्त्वादिति
 चेत्, ऋणु-सर्वनामस्थाने क्षियां च ऋदन्तस्यैव क्रोष्ट्रशाब्दस्य प्रयोगः । तृतीया-
 दिष्वजादिषु तु उभयस्य ऋसि हलादिषु च उदन्तस्यैवेति नियमायां त्रिसूत्रीति ।
 इति उवन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । ह्रह्ररिति । गन्धर्वविशेषवाचि अभ्युत्पन्नं प्रातिपदिक-
 मेलत् । ह्रह्रौ ह्रह्रः इत्यादि । दीर्घाञ्जसि च इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः । इको यणचि
 इति यणि रूपम् । हे ह्रह्रः । ह्रह्रम् ह्रह्रौ ह्रह्रन् । ह्रह्रः । ह्रह्रे । ह्रह्रः । ह्रह्रोः । ह्रह्राम् ।
 ह्रह्रि । अतिचमूशब्दे स्थिति । चमूमतिक्रान्तः अतिचमूः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति
 समासः । औप्रत्ययान्तत्वाभावात् 'गोक्षियोः' इति ह्रस्वे न भवति । नदीकार्यमिति ।
 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति वचनादिति भावः । खलपूरिति । खलं पुनातीति क्तिप् । खलपू
 औ, खलपू अस् इति स्थिते 'अचि रनुधातु' इति उवाचि प्राप्ते-भोः सुपि । 'परनेकाचः'
 इति सूत्रम् परितिवर्जमनुवर्तते । 'अचि अनुधातु' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तम् । तेन सुपीति
 विशेष्यते । तदादिविधिः । 'ह्रणो यण्' इत्यतः यणित्यनुवर्तते । तदाह-धात्ववयवरेत्या-
 दिना । गतिकारकेति । इदमपि वार्तिकम् अत्रानुवर्तत इति भावः । खलपू खल्व इति ।

खलप्वः, इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकावः' किम् ? लूः लुवौः लुवः । 'धात्ववयव—' इति किम् ? उल्लूः उल्लवौ उल्ल्वः । 'असंयोगपूर्वस्य' किम् ? कटप्रः कटप्रवौ कटप्रवः । 'गति—' इत्यादि किम् ? परमलुवौ । 'सुपि' किम् ? लुलुवतुः । स्वभूः । 'न भूसुभियोः' (सू २७३) स्वभुवौ । स्वभुवः । एवं स्वयम्भूः । २८२ वर्षाभ्वश्च ६ । ४ । ८४ ॥ असंयोगस्य यण स्यादन्वि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दमतीति दम्भूः । 'अन्वदम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषुः' (उ ९३) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । दम्भवौ दम्भवः । दम्भुम् दम्भवौ दम्भून् । शेषं हृद्-

कारकपूर्वकत्वादिह यणिति भावः । हे खलपूः । खलप्वम् खलप्वौ खलप्वः । खलप्वः । खलप्वे । खलप्वः । खलप्वः । खलप्वोः । खलप्वि । इह अत्रावौ 'परनेकावः' इति यणः असम्भवात् उवञ्चि प्राप्ते अनेन सूत्रेण यणिति भावः । उवञ्चोऽपवावो यणिति फलितम् । इयञ्चुवञ्चौ 'परनेकावः' इति 'ओः सुपि' इति यण् च सर्वत्र पूर्वरूपसवर्णदीर्घपवावाः । पवं सुल्वादय इति । सुण्ड लुनातीति सुल्लः । गतिपूर्वकत्वादिहापि यण् । आदिना केदारल्लरित्यादिसंग्रहः । कटप्ररिति । 'म् गतौ' 'किञ्चि' इत्यादिना किप् उकारस्य दीर्घश्च । परमलुवाविति । परमल्लासौ ल्लश्चेति विग्रहः । गतिकारकेतरपूर्वकत्वाच्च यण् । लुलुवतुरिति । अनुसि लुल्ल इत्यस्य अनेकावत्वेऽपि सुप्परकत्वाभावाच्च यणिति भावः । स्वभूरिति । स्वस्मात् भवतीति किप् । कारकपूर्वकत्वाद्यणि प्राप्ते आह—न भूसुभियोरिति । वर्षासु भवति वर्षाभूः । वर्षर्तानुरपञ्च इत्यर्थः । वर्षाशब्दो नित्यस्त्रीकिङ्कबहुवचनान्तः, 'अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति किङ्कानुशासने स्थधिकारे सूत्रकसोक्तेः । 'वर्षाभूद्वंदुरे पुमात्' इति यादृशः । 'न भूसुभियोः' इति निषेधे प्राप्ते । वर्षाभ्वश्च । 'ओः सुपि' इत्यनुवर्तते । 'अचि रनुञ्चानु' इत्यतः अचीति 'हणो यण्' इत्यतः यणिति चानुवर्तते । तदाह—अत्येति । वर्षाभूशब्दस्येत्यर्थः । दमतीति । 'दमी ग्रन्थे' तुदादिः । शविकरणस्य 'सार्वधानुकमपित्' इति छिन्वाच्च गुणः । निपातित इति । कृग्रन्थयो नुम् चेह निपात्यते इत्यर्थः । 'निश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः, 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य परसवर्णो मकारः । अत्र च ऊकारो न धात्ववयवः । अतः उवञ्च, 'ओः सुपि' इति यण् च न, किन्तु 'ह्रको यणञि' इत्येव यण् । स च 'असि पूर्वः' इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह—दम्भूमिति । शसि दीर्घाञ्जसि च इति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वसवर्णदीर्घेण 'ह्रको गणञि' इति यण् बाध्यत इत्यभिप्रेत्याह—दम्भूनिति । दम्भवा । दम्भवे । दम्भवः । दम्भवः । दम्भवोः दम्भवाम् । इह तु 'दन्कर' इति यण् न भवति, भूशब्दस्यार्थवत्त्व एव तत्र प्रहणात् इह च भूशब्दस्य अनर्थकत्वात् । दम्भिति नान्तमर्थयं हिंसायां वर्तते । तस्मिन्-

वत् । 'दन्' इति नान्ते हिंसायैऽन्यये भुवः क्त्विप् । दन्भूः । 'दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः' (वा ४११८) दन्भवम् दन्भवः इत्यादि खलपूर्वत । करभूः । करभवम् । करभवः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञायण् । कारभवम् । कारभवः । पुनर्भूयौगिकः पुंसि । पुनर्भवौ इत्यादि दृग्भूकाराभुशब्दौ स्वयंभूवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः । 'ऋवर्णात्स्य णत्वं

पपदे भूधातोः क्विचित्त्वर्थः । इन् हिंसायाम्, भवते प्राप्नोतीति विग्रहः । इन्भूरिति । तरुविशेषः । सर्वविशेष इत्यन्ये । स्वाभाविक एवात्र नकारः । तस्य पदास्तस्वाप् 'नश्चापदान्तस्य' इति नानुस्वारः । अत एव न परसवर्णः । 'न भूसुधियोः' इति निषेधे प्राप्ते—दन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः । दन्त्वमिति । यणा पूर्वस्वरूपं धाव्यत इति भावः । दन्त्व इति । शसि यणा पूर्वसवर्णदीर्घो धाव्यत इति भावः । करात् करे वा भवतीति करभूः इन्भूवदित्यभिप्रेत्याह—करभवम् करभव इति । 'दन्कर' इत्युदाहृतवार्तिके दीर्घमध्यकारशब्दपाठ इति मतान्तरम् । तत्राह—दीर्घेति । स्वार्थिक इति । स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः, तत्र भवः स्वार्थिकः । अप्यात्मादित्वाद्गुञ् । प्रज्ञायणिति । 'प्रज्ञादिभ्योऽण्' इति प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थे अपिवधानादिति भावः । दीर्घपाठे करपूर्वस्य उवहेत्व, ह्रस्वपाठे करपूर्वस्य यणेवेति विवेकः । पुनर्भवतीति पुनर्भूः । ननु 'पुनर्भू-विधिवरूढा' इति कोशात् पुनर्भूशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गाधिकार एव तस्मिन् णत्वं युक्तमित्यस आह—पुनर्भूयौगिकः । पुंसोति । पुनः भवतीति क्रियानिमित्तस्य पुनर्भूशब्दस्य पुंलिङ्गत्वमप्यस्तीत्यर्थः । इग्भू इति । इगो भवतीति इग्भूः । कारायां भवतीति काराभूः । कारा बन्धनालयः । स्वयन्भूवदिति । तत्र 'न भूसुधियोः' इति यणः प्रतिषेधात् प्रतिप्रसवाभावाच्चेति भावः ॥ इत्युदन्ताः ।

अथ ऋवन्ता निरूप्यन्ते । धातेति । 'ब्रुधाञ् धारणपोषणयोः' तत्र तृन् तृड्वा स्यात् । ऋोष्टाब्दवद्वनङ्वीर्घसुलोपनलोपाः । हे धातरिति । 'ऋतुदानस्' इत्यत्रासम्बुद्धावित्यनुवृत्तेर्नानङ् । 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वं ह्रस्वत्वाविलोपः, विसर्गः । 'अप्त्ृन्' इति दीर्घस्तु न, असम्बुद्धावित्यनुवृत्तेः । धानाराविति । ङिसर्वनामस्थानयोः 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वम्, 'अप्त्ृन्' इति दीर्घश्च । धातारः । धानारम् धातारौ । शसि पूर्वसवर्णदीर्घो ऋकारः, नत्वम् धातृन् । टा यण् । धात्रा । छे यण् । धात्रे । छसिच्छतोः 'ऋत उव' रपरत्वम्, सलोपः, विसर्गः । धातुः । धातुः । धात्रोः । धात्रोः । धामि 'ह्रस्वणधापः' इति जुट् । 'नामि' इति दीर्घः । नकारस्य रेफकाराभ्यां परत्वाभावाद्भाप्ते णत्वे । ऋवर्णात्स्य णत्वं ऋव्यम् । ऋवर्णात् परस्वैत्यर्थः । इदं तु वार्तिकं णत्वविनायकसूत्राणां सर्वेषां शेषमूतम् । ङौ 'ऋतो ङि' इति

वाच्यम्' (वा ४९६९) धातुणामित्यादि । एवं नप्रादायः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वाच्च दीर्घः । पितरौ, पितरः । पितरम्, पितरौ । शेषं धातुवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना नरौ नरः । हे नः । २८३ नृ च ६ । ४ । ६ ॥ 'नृ' इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्-नृणाम् ।

गुणः अकारः, रपरत्वम् । धातरि । धातुषु । न च धातुशब्दस्य हिरण्यगर्भसंज्ञाशब्दत्वाद् औणादिकशांसिञ्चवावितृन्तुन्नन्तत्वाविह कथम् 'अप्यन्' इति दीर्घः ? औणादिक-तृन्तुजन्तेषु नप्रादिसप्तानामेव दीर्घ इति सिद्धमाविति वाच्यम्, धान्वातोः शांसिञ्च-वादित्वकल्पनायां प्रमाणाभावेन धातुशब्दस्य औणादिकत्वाभावादिति भावः । एवं नप्रादाय इति । नप्यनेष्ट्वष्टृञ्चृहोतृपोतृप्रशास्तुशब्दाः धातुशब्दवदित्यर्थः । उद्गातृ-शब्दस्य औणादिकतृन्तुजन्तस्य नप्रादिष्वनन्तर्भावेऽपि समर्थसूत्रे 'उद्गातार' इति भाष्यप्रयोगादेव दीर्घ इत्युक्तं प्राक् । तदेतत् स्मारयति—उद्गातारविति ।

पितेति । धातुवदनञादि । सर्वनामस्थाने तु 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः, रपरत्वम् । 'अप्यन्' इति दीर्घस्तु नेत्याह—व्युत्पत्तीति । पातीति पिता । तुष्प्रत्ययः, इट् आकारलोपश्चेति व्युत्पत्तिर्बोध्या । अप्युत्पत्तिपक्षे तु अप्यन्तृजादिष्वनन्तर्भावात् दीर्घशङ्कैव नास्तीति भावः । पितरौ पितरः । पितरम् पितरौ पितृन् इत्यादि धातुवत् । एवं जामातृभ्रात्रादय इति । उणादिविषु 'नप्यनेष्ट्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृ-दुहितृ' इति सूत्रे पितृजामातृभ्रातृशब्दाः व्युत्पाविताः । तत्र पितृशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता । अजेस्तुनि तुषि वा जलोपः-आता । जायां मातीति जामाता । तृन्प्रत्ययः, तृञ्वा यालोपश्च । अनयोरप्यौणादिकयान्नप्रादिष्वनन्तर्भावात् न दीर्घ इत्यर्थः । धाविना मन्तृ-इन्तृ-इत्यनयोः ग्रहणम्, तयोरुणादिवु 'तृन्तृचौ शांसिञ्चवादिभ्या' इति प्रकरणे 'बहुलमन्यप्रापि' इत्यत्र उदाहृतत्वात् । नेति । नृशब्दे मनुष्यवाची, तस्मात् नृः । 'ऋतुशानस्' इत्यनञ् । 'अप्यन्' इति सूत्रे अनन्तर्भावात् 'सर्वनाम-स्थाने च' इति नान्तत्वप्रयुक्तो दीर्घः । ह्रस्व्यादिलोपः । नलोपः । ना इति रूपम् । नरौ नर इति । 'ऋतो ङि' इति गुणो रपरः । अप्यन्नाद्यनन्तर्भावात् नास्तत्वाभावाच्च न दीर्घः । हे नः इति । 'ऋतो ङि' इति गुणो रपरः ह्रस्व्यादिलोपो विसर्गश्च । नरम् नरौ । शांसि पूर्वसवर्णदीर्घं ऋकारः, नत्वम्, नृन् । टादावचि यणि रेफः-त्रा । ङ्रे । छसिञ्चसोः ऋत उच्, रपरः सलोपः त्रिसर्गश्च । जुः । जुः । ज्रोः । आमि नृत् 'नामि' इति नित्यं दीर्घं प्राप्ते । नृ च । नृ इति लुप्तषष्ठीकम् 'नामि' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ह्रलोपे' इत्यतो दीर्घं इत्यनुवर्तते । 'छ्रस्वस्युभयथा' इत्यतः उभयथेत्यनुवर्तते । तदाह—नृ इत्येतस्येत्यादिना । नृणाम् नृणाम् इति । 'ऋवर्णाच्चस्य' इति णत्वम् । औ 'ऋतो ङि' इति गुणः रपरत्वम्-नरि ङ्रोः नृषु । इत्यन्ताः ।

इत्युदन्ताः ॥ 'कृ' 'तृ' अनयोरनुकरणे 'प्रकृतिवदनुकरणम्' (प ३७) इति वैकल्पिक-
कातिदेशादिस्वे रपरत्वे क्रीः किरौ किरः । तीः तिरौ तिरः, इत्यादि गीर्वत् । इत्वा-
भावपक्षे तु 'ऋदुशनस्-' (सू २७६) इति 'ऋतो ऋ—' (सू २७५) इति च
त्परकरणादनङ्गणौ न । कृः कौ कः । कृम् कौ कृत् । क्रा । क्रे इत्यादि ॥
इत्युदन्ताः ॥ 'गम्लः' 'शकलः' अनयोरनुकरणे अनङ् । गमा । शका । गुपविषये

अथ अजन्ता निरूप्यन्ते । कृ इत्यादिना । कृतृ इत्यनयोरनुकरणे इष्वे रपरत्वे
इत्यन्वयः । 'कृ विज्ञेये' 'तृ प्लवनतरणयोः' कृतृ इत्याभ्यां शब्दाभ्याम् अनुकरणे
क्रियमाणे अनुकरणभूताभ्यां ताभ्यां धातुपाठपठितौ कृत् इत्येतौ विवक्षितौ । अत
एवानुकरणस्य अनुकार्यमर्थः । अनुकार्यं च अनुकरणात् भिन्नमिति 'मतौ ह्यः' इति
सुब्रभाष्ये श्रियतम् । आनुपूर्वीभ्यस्येऽपि वाचकसादरत्वात् अर्थोपस्थापकत्वमिति
अत्र कैयटे, 'प्राग्दीभ्यतोऽण्' इत्यत्र भाष्ये च स्पष्टमेतत् । ततश्च अनुकार्याभ्यां कृतृ
इत्याभ्याम् अनुकरणमूलयोः कृतृ इत्येतयोरर्थवशेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः ।
मनु अनुकरणभूतयोरनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रियावाचकत्वाभावेन धातुत्वा-
भावात् 'ऋत इच्छातोः' इति कथमिष्वम् ? न च 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति वचनाद्
अनुकरणभूतयोः धातुत्वमिति वाच्यम्, एवं सति अघातुरिति धातुपूर्वाभावात्
प्रातिपदिकत्वानुपपत्तेरित्यत आह—प्रकृतिवदनुकरणमिति । वैकल्पिकातिदेशादिति ।
'यस्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इत्यत्र त्यदाद्यस्वनिर्देशात् 'त्यदादीनि सर्वैर्निर्देशम्'
इत्येकशेषाकरणत्वात् 'प्रो यङि' 'क्षिपो दीर्घात्' इत्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिनिर्देशाच्च
प्रकृतिवदनुकरणमिति पाञ्चिकम् । ततश्चाप्रातिवेशभावमादाय धातुत्वात् 'ऋत
इच्छातोः' इतीष्वम् अतिवेशाभावमादाय धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्प-
त्तिश्च न विरुध्यत इति भावः । कौरिति । कृधातुरित्यर्थः । ऋकारस्य इष्वे रपरत्वे
'वोरूपधायाः' इति दीर्घः । सोर्ह्रस्वधादिलोपः, विसर्गश्च । किराविति । अपदान्तरत्वात्
'वोः' इति न दीर्घः । तौरिति । तृधातुरित्यर्थः । गीर्वदिति । गीःशब्दवद्गुपाणीत्यर्थः ।
किरम् किरौ किरः । किरा क्रीभ्याम् क्रीभिः । किरि । किरः । कियोः । क्रीर्षु । भ्यामादौ
'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात् दीर्घः । इत्वाभावेति । प्रकृतिवदनुकरणमित्य-
स्यः नित्यत्वात् अनुकरणस्य धातुत्वाभावात् 'ऋत इच्छातोः' इति इत्वाभावे सती-
त्यर्थः । अनङ्गणौ नेति । 'ऋत उत्' इत्युत्थमपि तपरकरणात्नेति द्रष्टव्यम् । अत एव
'प्रो यङि' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । करिति । कृधातुरित्यर्थः । कौ । कः इत्यादौ
यण् । इत्यादीति । क्रः । क्रः क्रोः क्राम् । क्रि । इत्युदन्ताः ।

अथ अजन्ताः निरूप्यन्ते । गम्लः शकलः इति । 'गम्लः गतौ' 'शकलः शकौ' अजन्तौ
घान् । अनङिति । ऋदुशान्स् इत्यनेनेति शेषः । ऋदुवर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः ।

तु लपरत्वम् । गमलौ गमलः । गमलम् गमलौ गमून् । गम्ला । गम्ले । ङसि-
ङ्सोस्तु 'ऋत उत' (सू २७९) इत्युत्वे लपरत्वे 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) ।
गमुल् । शकुल् इत्यादि । इति लुदन्ताः ॥ इना सह वर्तते इति सेः सयौ सयः ।

गुणविषये त्विति । ङौ सर्वनामस्थाने च 'ऋतो ङि' इति गुणः अकारः लपर इत्यर्थः,
'उरण् रपरः' इत्यभ्रप्रत्याहारग्रहणादिति भावः । गमूनििति । लुचर्णस्य ङीर्षाभावात्
ऋवर्ण एव । पूर्वसवर्णदीर्घ नश्वमिति भावः । ङसिङ्सोस्त्विति । गम्ल् अस् इति
स्थिते 'ऋत उत' लपरः । गमुल् स् इति स्थिते 'संयोगान्तस्य लोपः' गमुल् इति
रूपम् । इत्यादीति । गम्ल्भ्याम् । गम्ल्भिः । गम्ल्भ्यः । गम्ल्भ्यः । आमि तु
गम्ल्णाम् । गमलि गम्लोः गम्ल्पु । वस्तुतस्तु 'उरण् रपरः' इत्यत्र अजितिवक्तव्ये
अण्ग्रहणसामर्थ्यात् अण् पूर्वैणैवेत्युक्त भाष्ये । यदि लृकारस्य अण् लकारः स्यात्
तर्हि लपरत्वात् परेणाण्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मादेवञ्जातीय-
कानां प्रयोगो न भाष्यसम्मत इत्याहुः । इति लुदन्ताः ।

अथ पृदन्ता निरूप्यन्ते । इनेति । अः विष्णुः तस्यापरस्य इः अत इष् ।
'यस्येति च' इत्यकारलोपः । इना सहेत्यर्थे 'तेन सहेति तुष्ययोगे' इति बहुव्रीहिः ।
'वोपसर्जनस्य' इति सत्वम् । 'आवृणुणः' से इति रूपम् । ततः स्रः, रुचविसर्गौ—
सेः । एवं स्मृतेः । स्मृतः इः कामो येनेति विग्रहे 'अनेकमन्वपवाथे' इति बहुव्रीहिः ।
न च एकादेशस्य पूर्वान्तत्वात् से इत्यस्य अव्ययत्वात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति लृक्
शाब्दः, अव्ययमिति महासंज्ञया लिङ्गाद्यनन्वितार्थकस्यैव अव्ययत्वात् । अज्ञावौ
अयादेशं मश्वाह—सयौ सय इति । 'पृङ्गस्वात्' इति सम्बुद्धिलोपः—हे से । नन्वेवं सति
हे हरे इत्यत्र सम्बुद्धिलोपो न स्यात् । सम्बुद्धि परनिमित्तमाश्रित्य प्रवृत्तस्य गुणस्य
सम्बुद्धिविधातकं सुलोपं प्रति सञ्ज्ञिपातपरिभाषया निमित्तत्वायोगात् । न चैवं
सत्येऽङ्ग्रहणवैषम्यं शाब्दम्, हे से इत्यत्र चरितार्थत्वादिति चेत् ? शृणु—हे हरे
इत्यत्र (सम्बुद्धिरूपस्य स्वोपजीव्यगुणविधायत्वमेव, नास्ति, सत्यपि तद्धोपे प्रत्यय-
लक्षणमाश्रित्य संबुद्धिसत्त्वात्, तेन च गुणस्य निर्वाधत्वात् । केषिन्तु 'गुणात् संबुद्धिः'
इत्यनुभवा 'पृङ्गस्वात्' इत्युक्तेः सञ्ज्ञिपातपरिभाषां बाधित्वापि सम्बुद्धिलोपः
प्रवर्तते इत्याहुः । न च जाल सय. इति कथम् अन्तर्वतिविभक्त्या से इत्यस्य पद-
त्वेनायादेशं बाधित्वा पृङ्गः पदान्तात्' इति पूर्वरूपापत्तरिति वाच्यम् 'उत्तरपदस्ये
चापदादिविधौ' इति प्रतिषेधात् । उत्तरपदस्य तद्धितत्वस्य वा पदस्ये कर्तव्ये अन्तर्व-
तिविभक्त्येः प्रत्ययलक्षणं नास्तीति हि तवर्थः । सेनासेवकाविशब्दगतस्य से इत्यस्य
अनुकरणं वा अस्तु । तत्र जसि अयादेशस्य निर्वाधत्वात् । इत्येदन्ताः ॥

स्मृतेः स्मृतयौ स्मृतयः ॥ इत्येदन्ताः ॥ २८४ गोतो गित् ७ । १ । १० ॥
 गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् । गौः गावौ । गावः । २८५ औतो-
 ऽम्मासोः ६ । १ । १२ ॥ 'आ ओतः' इति छेदः । ओकारादम्मासोरचि परे अकार
 एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्सुवेव अम् गृह्यते नेह—अचिनवम् । असु-
 नवम् । गाम् गावौ गाः । गवा । गवे । गोः इत्यादि । ओतो णिदिति वाच्यम् ।

अथ ओदन्ता निरूप्यन्ते । गोस् हृनि स्थिते गोतो गित् । गोत् इति तपरकरणम् ।
 'इतोऽप्य सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते ।
 तदाह—गोशब्दादित्यादिना । णिद्वत्स्यादिति । गिति परे यत् कार्यं तत्कार्यकारीत्यर्थः ।
 गौरिति । णिद्वत्सु 'अचो ङिति' इति वृद्धिः औकारः । इत्त्वविसर्गाविति भावः ।
 गावौ गाव इति । णिद्वत्सु वृद्धिः आवादेशश्चेति भावः । हे गौः । वृद्धौ एकः परत्वाभावात्
 न सम्बुद्धिलोपः । अमि गो अम् इति स्थिते णिद्वत्त्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् औतो-
 ऽम्मासोः । छेद इति । आ ओत इति ष्छेदः, व्याख्यानादिति भावः । ओत इति तपर-
 करणम् । ओकारावित्यर्थः । अम् च शस् च अम्मासौ, तयोरिति विग्रहः । अवयव-
 चङ्गन्तमेतत् । 'इको यणचि' इत्यतः अचीत्यनुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम् ।
 तदाह—ओकारादित्यादिना । शस् हव सुबोधे गृह्यते न तु बद्धस्पर्थादिति तद्धितः
 शस्, अचीत्यनुवृत्तेः तद्धितस्य च शस् अजाद्विष्वासम्भवात् 'लशकृतद्धिते' इत्यत्र
 तद्धितपर्युदासात् । ननु 'ञिञ् चयने' लुक्, अडागमः, उत्तमपुरुषो मिप् । 'तश्च-
 रथमिपाम्' इति तस्य अमादेशः । रनुर्विकरणः 'सार्धधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः
 ओकारः । अचिनो अम् इति स्थिते अवादेशे अचिनवमिति रूपम् । तत्र अचिनो अम्
 इति स्थिते अवादेशं बाधित्वा 'औतोऽम्मासोः' इत्यास्ये 'अचिनाम्' इति स्यादित्यत
 आह—शसेति । गामिति । परापि 'अचो ङिति' इति वृद्धिरिह न भवति आस्वस्य
 निरवकाशतया तदपवादात्वाद्दिति भाष्यम् । न हि वृद्धिविषयादम्यत्र आस्वस्य प्रवृत्ति-
 रस्तीति तदाशयः । न च ओशब्दादमि आस्वं सावकाशं 'गोतो गित्' इति णिद्वन्त्य
 तत्राभावे वृद्धेरप्रसक्तेरिति वाच्यम्, अस्मादेव भाष्यात् 'ओतो गित्' इति णिद्व-
 स्य वचयमाणत्वेन तस्यापि वृद्धिविषयात्वादिनि भावः । गा इति । असर्वनामस्थान-
 त्वाच्च णिद्वत्त्वम् । नापि वृद्धिः । 'औतोऽम्मासोः' इत्यास्वमिति भावः । टादावचि
 अवादेशं मत्वाह—गवा गवे इति । गोरिति । 'इसिङ्गलोश्च' इति पूर्वरूपमिति भावः ।
 इत्यादिति । गवोः गवाम् । गवि इति आदिशब्दार्थः । ओशब्दः ओकारान्तः स्त्री-
 लिङ्गः । 'सुरलोको षोड्विधौ द्वे स्त्रियाम्' इत्यमरः । सु शोभना यौः यस्येति बहु-
 धीहो पुंलिङ्गः । सुषो स् इत्यादिसर्वनामस्थाने गोतो गित् इत्यप्राप्ते ओतो णिदिति

विहितविशेषणं च । तेन सुद्यौ सुधावौ सुधावः । सुधामित्यादि । 'ओकारान्ता-
द्विहितं सर्वनामस्थानम्' इति व्याख्यानान्नेह । हे भानो । हे भानवः । उः-शम्भुः
- स्मृतो येन सः—स्मृतौः स्मृतावौ स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ स्मृताः, इत्यादि ।
इत्योदन्ताः ॥ २८६ रायो हलि ७ । २ । ८५ ॥ रैशब्दस्य आकारोऽन्तादेशः
स्याद्धलि विभक्तौ । राः अच्ययादेशः—रायौ रायः । रायम् रायौ रायः ।

वाच्यम् । गोन इति गकारमपनीय 'ओतो गित्' इति वाच्यमित्यर्थः । तत्र प्रमाणम-
नुपदमेवोक्तम् । न सिवद वार्तिकम् । तत्र ओत इति तपरकरणम् । ओकारात् सर्वना-
मस्थानं णिदिति लभ्यते । त्रिदितेति । ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानमित्येवमोत इत्ये-
तद्विहितविशेषणमाश्रयणीयमित्यर्थः । तेनेति । 'गोतः' इति गकारमपनीय ओत' इति
वचनेनेत्यर्थः । सुधामित्यादीति । गोशब्दवद्गुणाणीति भावः । हे भानो इति । ओकारात्
परं सर्वनामस्थानं णिदिति व्याख्याने तु भानुशब्दात् सम्बुद्धौ 'ह्रस्वस्य गुणः' इति
गुणे ओकारे सति सोः ओकारात् परस्वात् णिद्वस्वे वृद्धौ औकारे एङ्गः परस्वाभा-
वात् सुलोपाभावे रुत्वविसर्गयोः 'हे भानोः' इति स्यात् । अतो विहितविशेषणमित्य-
र्थः । ननु 'एङ्गह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इत्यत्र एङ्गग्रहणसामर्थ्यादेव 'हे भानो' इत्यत्र णिदं
तत्प्रयुक्तवृद्धिश्च न भवति । अन्यथा 'एङ्गह्रस्वात्' इत्येव भ्रयात् । अतो विहितविशे-
षणमनर्थकमित्यस्वारस्याद्वाह—हे भानव इति । तत्र 'जसि च' इति गुणे भानो असु
इति स्थिते ओतः परस्वाणिद्वस्वे वृद्धौ आवादेशे भानावः इति स्यात् । अतो
विहितविशेषणमिति भावः । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपारिभाषया हे भानो
हे भानवः इत्यत्र णिद्वस्वाभावोपपत्तेः विहितविशेषणत्वाश्रयणं व्यर्थमेव । उः
शम्भुरिति । उः इत्यस्य विवरणं शम्भुरिति । उः स्मृतो येनेति विप्रहे षडुग्रोहिः ।
'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । आद्गुणः । स्मृतो इति रूपम् ।
ततः सुश्रुत्पत्तौ गोशब्दवद्गुणाणि । वस्तुतस्तु 'गीतो गित्' इति सूत्रतोपतया
'ओश्च वृद्धिर्वक्तव्या' इत्येव वार्तिकं भाष्ये दृश्यते । 'ओतोऽग्नासोः' इत्यत्र
ओतो णिदिति तु न दृश्यते । अतोऽन्यदोकारान्तं प्रातिपदिकं नास्तीत्याहुः ।
इत्योदन्ताः ।

अथेदन्ता निरूपयन्ते । रैशब्दो धनवाचो । 'अथरै विभवा अपि' इत्यमरः । तस्य
हलादिविभक्तिसु विशेषं दर्शयति—रायो हलि । राय इति रैशब्दस्य षष्ठ्यन्तम् ।
'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । हलास्यनेन विभक्ता-
विति विशेष्यते । तदाद्विविधिः । तदाह—रैशब्देत्यादिना । षष्ठग्रहणादपि भावः
न, किं तु आयादेशा एवेत्यत आह—अचीति । राः—ऋत्वे रुत्वविलगौ । आचि

राया राभ्यामित्यादि । इत्यैदन्ताः । ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ॥ ग्लावम् ग्लावौ ग्लावः इत्यादि । 'औतोऽम्शसोः' (सू २८५) इतीह न प्रवर्तते, 'ऐ औच्' (म०सू ४) इति सूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् । इत्यौदन्ताः ॥

इत्यजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥ ९ ॥

रमा । २८७ औड आपः ७ । १ । १८ ॥ आबन्तादज्ञात्परस्यौडः शी

आयावेशमुदाहरति—रायौ राय इति । इत्यादीति । राभिः । राये राभ्याम् राभ्यः । रायः राभ्याम् राभ्यः । रायः रायोः रायाम् । रायि रायोः रासु । रैशब्दः छान्दस इति भाष्यम् । क्यञन्त एव छान्दस इति पञ्चान्तरम् ॥ इत्यैदन्ताः ॥

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । ग्लौशब्दश्चन्द्रवाची । 'ग्लौमृगाङ्कः कलानिधिः' इत्य-
मरः । तस्य हलादौ न कश्चिद्विकारः । अचि तु आवादेश इति मन्वाह—'ग्लौ ग्लावौ ग्लाव इति । ग्लावम् ग्लावौ ग्वालः । ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः । ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लावोः ग्लावान् । ग्लावि ग्लावोः ग्लौषु । ननु 'औतोऽम्शसोः' इत्यत्र ओवृप्रहणेन सावर्ण्यादौकारस्यापि प्रहणात् अम्शसोर्ग्लौशब्दस्य आत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—औतोऽम्शसोर्तिह न प्रवर्तते इति । ऐऔजित्यादिप्रत्ययस्तु संज्ञाप्रकरणे व्याख्यातः । एवं जनानवतीति जनौः । क्विप् । जवरस्वरेषूट् । पुष्येधतीति वृद्धिः । जनौ जनौ जनौः इत्यादि । इत्यौदन्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवदीक्षितषिषुषुषु विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीभ्याख्यायां
बालमनोरमायां अजन्तपुंलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ॥

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गा निरूप्यन्ते । रमेति । रमत इति रमा । 'रसु क्रीडायाम्' इति पञ्चाद्यचि 'अजाद्यतष्टाप्' । प्रत्ययान्तस्वावप्रानिपदिकस्वेऽपि 'ङ्याम्प्रानिपदिकान्' इति ङ्यापोः पृथग्प्रहणान्, किङ्गविशिष्टपरिभाषया वा स्वादयः । 'हृषङ्याप्' इति सुलोपः । अथ रमा औ इति स्थिते । औड आपः । आप इति पञ्चमी । प्रत्ययग्रहण परिभाषया धावन्तं विवक्षितम् अङ्गस्थेऽधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । आङ् इति षष्ठी । 'जसः शी' इत्यतः शीत्यनुवर्तते तदाह—आबन्तादित्यादिना । औड-

स्यात् । श्रौह् इत्यौकारविभक्तोः सञ्ज्ञा । रमे । रमाः । २८८ सम्बुद्धौ च ७ ।
 ३ । १०६ ॥ आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ । 'एकह्वारवात्—' (१९३) इति
 सम्बुद्धिलोपः । हे रमे हे रमे हे रमाः । रमाम् रमे रमाः । स्त्रीत्वाच्चत्वाभावः ।
 २८९ आङ्ङि चापः ७ । ३ । १०५ ॥ आङ्ङि ओसि च परे आचन्तस्याङ्ङस्यैकारः
 स्यात् । रमया रमाभ्याम् रमाभिः । २९० याङापः ७ । ३ । ११३ ॥ आपः
 परस्य ङिद्वचनस्य याङागमः स्यात् । 'बृद्धिरेचि' (सू ७२) रमायै । सवर्ण-
 दीर्घः—रमायाः । रमायाः रमयोः रमाणाम् । रमायाम् रमयोः रमासु । एवं

दाकवस्याप्रसिद्धार्थत्वात्—औचितीति । सञ्ज्ञेति । प्राचां शास्त्रे स्थितेति शेषः । रमे
 इति । रमा औ इति स्थिते स्त्रीभावे तस्य स्थानिवचनेन प्रत्ययत्वात् 'लशक्त-
 द्विते' इति शस्येत्संज्ञायां लोपे 'आवृणुणः' इति एकारः । 'यस्येति च' इति लोपस्तु
 न, अभवात् । जसि सवर्णदीर्घं मत्वाह—रमा इति । पूर्वसवर्णदीर्घस्तु न भवति,
 'दीर्घाजसि च' इति निषेधात् । हे रमा स् इति स्थिते । सम्बुद्धौ । 'बहुवचने
 स्रस्येत्' इत्यतः एदिति 'आङ्ङि चापः' इत्यतः आप इति चानुवर्तते । तद्वाह—
 आप इत्यादिना । जावन्तस्येत्यर्थः । 'अलोऽन्त्यस्य' । हे रमे स् इति स्थिते प्रक्रिया
 वर्धयति—एङ्ङस्त्वादि । ह्रस्वधादिलोपस्तु न, परत्वात् प्रतिपदोक्तत्वाच्च एत्वे कृते
 ह्रस्वधादिलोपस्याप्राप्तेः 'एङ्ङस्त्वात्' इति लोपस्यैव परत्वेन न्यायस्यञ्चेति भावः ।
 रमामिति । 'असि पूर्वः' इति पूर्वरूपम् । औचः स्त्रीभावे आवृणुणं मत्वाह—रमे
 इति । आत्वादिति । जसि रमा असु इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे सति कृतपूर्वसवर्ण
 दीर्घात् परत्वेऽपि 'तस्माच्छ्रुतः' इति नखं स्त्रीलिङ्गत्वात् भवतीत्यर्थः । रमा आ
 इति स्थिते—आङ्ङि चापः । ओसि च इत्यनुवर्तते । आप इति षष्ठी । अङ्ङस्येत्स्यङ्ङि-
 तम् । तदन्तविधिः । 'बहुवचने स्रस्येत्' इत्यत एदित्यनुवर्तते । तद्वाह—आङ्ङि आंसि
 नैत्यादिना । आङ्ङिति टासञ्ज्ञा प्राचामित्युक्तम् । अलोऽन्त्यस्य एत्वे अयादेशः इत्याह-
 रमयेति । रमामिति । 'अतो भिसः' इति तपरकरणादसु न । रमा ए इति स्थिते
 याङापः । आप इति पञ्चमी । 'वेर्ङिनि' इत्यतो ङितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते ।
 तद्वाह—आपः परत्येत्यादिना । टिस्रवादाद्यवयव । बृद्धिरेचि । या ए इति स्थिते
 आकारस्य एकारस्य च स्थाने ऐकार एकादेश इति भावः । सवर्णेति । ङसिङसोः
 रमा असु इति स्थितं याङागमे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घ इति भावः ।
 यदित्येव सुवचम् । 'अतो गुणे' इति पररूपं तु ७, अकाराच्चारणमभ्यात् । रमयो-
 रिति । 'आङ्ङि चापः' इत्येत्वे अयादेश इति भावः । रमाणामिति । 'ह्रस्वचत्वात्' इत्या
 आङ्ङप्रहणान्मुटि पञ्चम्यवच्छ्रणप्रवृत्त्या 'नासि' इति दीर्घे 'अट्कुप्वाच्' इति णत्—
 भावः । रमामिति । रमा इ इति स्थिते 'छेराङ्ङाङ्गाभ्या' इत्यागामे—

दुर्गादयः । २९१ सर्वनाम्नः स्याद्ध्रस्वश्च ७ । ३ । ११४ ॥ आबन्तात्सर्व-
नाम्नः परस्य क्तिः स्याद् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः ।
सर्वस्याः । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन प्रहणात् 'आमि सर्वनाम्नः—' (सू २१७)
इति सुट्—सर्वासाम् । सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु । एवं विश्वाद्योऽप्याबन्ताः ।
२९२ विभाषा विक्रमसासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥ अत्र सर्वनामता वा
स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै । 'दिङ्नामान्यन्तराले' (सू ८४५) इति प्रति-

गमे लवर्णदीर्घं इति भावः । 'न विभक्तौ' इति मस्य नेरत्वम् । सर्वशब्दाद्यापि सर्वा-
शब्दः । सोऽपि प्रायेण रमावत् । किन्तु 'यादापः' इति प्राप्ते सर्वनाम्नः स्याद्ध्रस्वश्च ।
'यादापः' इत्यत आप इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तम् । तेन सर्वनाम्न इत्येतद्विभोऽप्यते ।
तद्वन्तविधिः । 'वेकिंति' इत्यसो छितीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । ततश्च आब-
न्तात्सर्वनाम्नः परस्य क्तिः स्याद् स्याद्विस्थया । टिश्वादाद्यवयवः । ह्रस्वश्चेति
षाक्यान्तरम् । आप इत्यनुवृत्तमावर्तते । षष्ठ्यन्ततया च विपरिणम्यते तच्च ह्रस्व
इत्यत्रान्वेति । आपः स्थाने ह्रस्वो भवतीति तदर्थः । तदाह—आबन्तादिति । याटो-
पवाद इति । येन माप्राप्तिभ्यायादिति भावः । सर्वस्यै इति । सर्वा ए इति स्थिते स्याद् ।
षकारादाकारस्य ह्रस्वः, वृद्धिरिति भावः । सर्वस्याः इति । क्त्सिक्तसोः सर्वा अस् इति
स्थिते स्याद्, आपो ह्रस्वः, लवर्णदीर्घं इति भावः । ननु आबन्तस्य सर्वाशब्दस्य
सर्वाविगणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्यत आह—एकदेशस्येति । वकारादाका-
रस्य आपश्च योऽन्तेकादेशः लवर्णदीर्घः तस्येत्यर्थः । ननु एकादेशनिष्पन्नस्य आका-
रस्य पूर्वान्तत्वे आप्त्वव्याघासात् आबन्तत्वं व्याहृतम् । न च परादिवत्त्वेन आबन्त
त्वमपीति वाच्यम्, उभयपक्षे आश्रयणे नान्तादिवत् इति निषेधादिति चेत् ? तस्यम्
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आबन्तस्य सर्वनामत्वम् । आबन्तत्वं तु परादिवत्त्वेनेत्याहुः ।
सर्वस्यामिति । कौ सर्वा इ इति स्थिते 'कैराम्' इत्याम् सुटं बाधित्वा परत्वात् स्याद्
ह्रस्वश्च । सङ्कटित्वायाञ्च पुनः सुट् । एवमिति । सर्वाविगणपठितविश्वाद्यः आब-
न्तत्वं प्राप्तः सर्वाशब्दवदित्यर्थः ।

उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च द्विशोर्दन्तरालम् उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले'
इति बहुव्रीहिविशेषोऽयम् । तत्र विशेषं दर्शयितुमाह—विभाषा विक्रमसासे । 'सर्वा-
दीमि' इत्यतः सर्वनामप्रहणमनुवर्तते तदाह—अत्रेति । द्विक्रमसासे इत्यर्थः । 'न
बहुव्रीहौ' इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये नित्यनिषेधे प्राप्ते विक्रमार्थमिति केचित् । गौण-
त्वाद्यपि विभाषेयमित्यन्ये । सर्वनामत्वपक्षे उदाहरति—उत्तरपूर्वस्यै इति । स्या-
द्ध्रस्वौ । उत्तरपूर्वास्यै इति । सर्वनामत्वाभावपक्षे याद् । उत्तरपूर्वस्याः—उत्तरपूर्वायाः ।

पदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणाज्ज्ञेह—योत्तरा सा पूर्वा यस्याः उन्मुघायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिप्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । । 'अपुरि' इत्युक्तेर्नेह—अन्तरायै नगयै । २६३ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ७ । ३ । ११५ ॥ आभ्यां क्तिः स्याट् स्यादापञ्च ह्रस्वः । ह्रस्वं त्यक्तुं शक्यम् , तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानात् । द्वितीयस्यै—द्वितीयायै । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम्—द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एषं तृतीया । 'अम्बायैर्षोर्ह्रस्वः' (सू २६७) । हे अम्ब । हे अक्क । हे अक्क ।

उत्तरपूर्वासाम्—उत्तरपूर्वाणाम् । उत्तरपूर्वस्याम्—उत्तरपूर्वायाम् । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंस्त्रावः' इति मात्रप्रहणात् सम्प्रति असर्वनामत्वेऽपि पूर्वपदस्य पुंस्त्रावम् । ननु उत्तरा विगिति मत्वा मोहवशात् पूर्वा दिक् यस्याः सा उत्तरपूर्वा 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः । अप्रापि दिक्शब्दघटितसमासत्वात् । सर्वनामताविकल्पे उत्तरपूर्वस्यै—उत्तरपूर्वायै इति रूपद्वयं स्यात् । स्याडागमस्तु नेष्यते । तत्राह—दिक्-नामनीति । 'दिक्नामाभ्यन्तराळे' इति बहुव्रीहिः प्रतिपदोक्तौ दिक्समासः, दिक्शब्दमुच्चार्य विहितत्वात् । न तु 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिरपि । ततश्च लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषया न तस्य ग्रहणमित्यर्थः । योत्तरेति । उत्तरशब्दस्य पूर्वशब्दस्य च सामानाधिकरण्यं द्योतयितुं पक्षच्छब्दौ । सामानाधिकरण्याभावे 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहेरसम्भवात् , 'बहुव्रीहिः सामानाधिकरणानां वक्तव्यः' इति वचनात् । उन्मुघाया इति । तेन पूर्वोत्तरयोर्बिरोधात् कथं सामानाधिकरण्यमिति शङ्का भिरस्ता । ननु 'विभाषा दिक्समासे' इत्येवास्तु, बहुव्रीहिप्रहणं न कर्तव्यम् । प्रतिपदोक्तत्वेन 'दिक्नामानि' इति बहुव्रीहेरेव ग्रहणसिद्धेरित्यत आह—बहुव्रीहिप्रहणं स्पष्टार्थमिति । बाह्यायै इत्यर्थे इति । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्षिभेदतावर्थ्ये' । द्विद्वितीयविनाबहिरवसरमभ्येऽन्तराःभनि च ॥' इति कोशात् । अर्थान्तरपरत्वे तु सर्वनामत्वाभावात् न स्यादिति भावः । अपुरीत्युक्तेरिति । 'अमन्तरं बहियोग' इति गणसूत्र इति शेषः । विभाषा । 'वेळिति' इत्यतो द्वितीयस्यनुवृत्तं यद्यथा विपरिणम्यते । 'बाह्याप' इत्यत आप इति, सर्वनाम्नः स्याट् इत्यतः स्यादिति ह्रस्व इति चानुवर्तते । तदाह—आभ्यामित्यादिना । इवमिति । 'विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्' इति सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—तीयस्येति । विभाषाप्रकरणे तीयप्रत्ययान्तस्य ङित्सु सर्वनामत्वोपसङ्ख्यानावित्यर्थः । न च तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानामेव व्यञ्जनामिति वाच्यम् ? पुङ्गुपसकार्यं तस्यावश्यकत्वात् । अन्वयेति । व्याख्यातसिद्धं पुंसी-द्वन्ताधिकारे । सत्र नदीविषये उदाहृतम् । अम्बार्थानुदाहरति—हे अम्बेत्यादि । शेषं

‘अश्वयुक्ता ये ऋलकास्तद्गतां ह्रस्वो न’ (वा ४५९२) । हे अम्बाळे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसो—शीभावात्पररबाष्परस् । आमि नुटः परत्वात् जरस्—जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वप्रतिषेधेन शीभावं

रमावत् । अत्र भाष्ये ‘ऋलकवतीनां प्रलिषेधो षक्तश्चः’ । हे अम्बाळे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । सविदं चार्तिकं न कर्तव्यमित्युक्त्वा द्व्यधकस्यैवाश्वार्थस्य ह्रस्व इति स्थितम् । यथाश्वत्थवार्तिके तु हे अङ्ग इत्यत्राद्यातिः स्यादिति तद्वाक्यः । तद्वन्न फकितमाह—असेयुक्ता इति । द्व्यधकानामश्वार्थानां ह्रस्वः इत्यस्याङ्गत्वात्सदन्तविधिः । अतः अगावन्श्च इत्यत्र द्व्यधकावन्तरत्वात् भवति ह्रस्वः ।

वरेति । ‘अप्यु षयोहानौ’ । ‘चिद्भिवादिभ्यः’ इत्यङ् । ‘ऋदशोऽङि’ इति गुणः, शपरत्वम् । अजन्तत्वात् टाप, सुः, ह्रस्व्यादिना सुलोप इति भावः । जरसाविति । ‘जराया जरसन्तरस्याम्’ इति अजावौ जरसादेश इति भावः । ननु शीभावे कृते सति आबन्तसन्धिपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य तस्य सन्धिपातपरिभाषया आबन्तत्वविघातकजरसादेशनिमित्तत्वात्सम्भवेन जरसादेशभावे आवृत्तौ अरे इत्येव स्यादित्यत्र आह—शीभावादिति । जरसि कृते तु भावभावात् शीभाव इति भावः । जरसः । जरसम् जरसौ जरसः । टा जरसा । न चात्र जर भा इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् ‘आङि चापः’ इत्येत्वे अयादेशे जरयेत्येव युक्तमिति वाच्यम्, एकदेशविकृतम्यायेन कृतेऽप्येत्वे प्रवृत्तस्य जरसादेशस्य नित्यतया तस्यैव प्रवृत्तेः, पराक्षित्यस्य षक्तत्वात् । कृते तु जरसि आबभावादेशं न । छे जरसे । न चात्र जरा ए इति स्थिते जरसादेशं बाधित्वा परत्वात् याटि वृद्धौ ऋरायै हरषेच युक्तमिति वाच्यम्, अन्तरङ्गत्वेन जरसादेशस्यैव प्रवृत्तेः परावन्तरङ्गस्य षळबत्वात्, आपः परस्य क्तितः सुपो विहितस्य याटो वृद्धाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । कसिङ्गलोः—जरसः । अत्रापि पूर्ववत्त्वात् न । जरसोः—एत्वं बाधित्वा नित्यत्वात् जरस् । आमि जरसाम् । नन्वामि नुटि कृते अजादिविभक्त्यभावात् कथं जरसादेश इत्यत्र आह—आमि नुट इति । कौ जरसि । परमपि ऋरामं याटं च नित्यत्वावन्तरङ्गत्वाच्च क्रमेण बाधित्वा जरस् । पक्षे हलादौ च रमावदिति । जरसादेशभावावपक्षे हलादावपि रमावदित्यर्थः ।

मताम्बरं दृषयितुमनुवदति—इह पूर्वत्यादिना । इह—जरापाठे । जरा अं इति स्थिते शीभावमाश्रित्य जरसो इति केषिदाहु रित्यम्बयः । आश्रित्येत्यनन्तरं जरसादेशे कृते इति शेषः । ननु शीभावं बाधित्वा परत्वात् जरसादेश एव युक्त इत्यत्र आह—पूर्वविप्रतिषेधेनेति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र परत्वात् इत्यत्र ह्रस्ववाचितामाश्रित्य कश्चित् पूर्वस्य प्रवृत्त्याश्रयणेनेत्यर्थः । ननु आबन्तसन्धिपातमुपजीव्य प्रवृत्तस्य शीभावस्य सन्धिपातपरिभाषया आबन्तसन्धिपातविघातकजरसादेशनिमित्तत्वं न सम्भ-

कृत्वा सशिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य 'जरसी' इति कैषिदाहुः । तस्मिन्-
लम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य 'औक् आपः' (सू
२८७) 'आक् चापः' (सू २८९) 'याङ् आपः' (सू० २९०) 'ह्रस्वनथापः—'
(सू २०८) 'हेराम्—' (सू २७०) इति पश्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं
नस्निशृष्टु । तथाप्यनत्विभावित्युक्तेर्न भवति । 'आ आप' इति प्रश्लेष्याकार-

वतीत्यत आह—सशिपांतपरिभाषाया अनित्यतां चेति । तस्मिन्लुभिति । पूर्वविप्रतिषेधा-
श्रयणस्य भाष्यापरिगणितेष्वप्रवृत्तेः सशिपातपरिभाषायाः सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे
प्रमाणाभावाच्चेति भावाः ।

स्यादेतत् । जरसौ, जरसामित्यत्र 'औक् आपः' 'ह्रस्वनथापो नुट्' इत्यपेक्षया
परत्वाद्भुत् जरसादेशः, अस्तु च छेकसिद्धस्तु जरसे जरसः इत्यत्र घाटमन्तङ्गत्वात्
बाधित्वा जरसादेशः, अस्तु च छौ जरसि इत्यत्र नित्यत्वाद्वाभ्य अन्तरङ्गत्वाघाटं च
बाधित्वा जरसादेशः, तथापि तस्य जरसादेशस्य स्थानिवरधेन आबन्तत्वात् तदा-
श्रित्य प्रवृत्तीभावथाङ्नुङागमाः कुतो न स्युः । किञ्च शनैर्नैव न्यायेन नासिका-
शब्दस्य, निशाशब्दस्य पृतनाशब्दस्य च प्रवृत्तीभावथाङ्नुङागमान् बाधित्वा 'गदको'
इत्यादिना नस् निष् पृष् इत्यादेशेषु क्रमेण कृतेषु तेषां स्थानिवद्भावेन आबन्त-
त्वमाश्रित्य प्रवृत्तीभावथाङ्नुङागमाः प्रसज्येरक्षिति कङ्कते—यद्यपीत्यादिना । परि-
हरति—तथापीति । स्थानिभूताबन्ताश्रयविधयः एते प्रवाङ्गिविधयः । अतस्तेषु
कर्तव्येषु जरसाद्यादेशानां स्थानिवरधं न सम्भवति, अनसिधधाधिति तक्षिवेधात् ।
ततश्च जरसाद्यादेशानामाबन्तत्वालाभात् प्रवाङ्गिविधयो न भवन्तीत्यर्थः । ननु
अस्त्वभ्याप्याकारत्वाङ्गिभर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमाश्रय प्रवर्तमानो विधिरक्षिवधिः,
न तु यथाकथञ्चित् अलाश्रयविधिरपि; रामानेत्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घमात्रप्रसङ्गात् ।
तत्र हि दीर्घो यथाङ्गिसुपि परतो विधीयते । यादेशस्य च सुप्त्वं स्थानिवरधभङ्ग्यम् ।
यादेशस्य च एकार अलु स्थामी । ततश्च दीर्घस्य स्वनिमित्तभूतसुप्त्वंशे तदाश्रय-
त्वादनसिधधाधिति निषेधात् दीर्घे कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिवरधाभावेन सुप्त्वाभावात्
तस्मिन् परतो दीर्घो न स्यात् । अस्त्वभ्याप्याकारत्वाङ्गिभर्मपुरस्कारेण स्थान्यलमा-
श्रित्य प्रवर्तमानो विधिरक्षिवधिरित्याश्रयणे तु न दोषः । दीर्घो हि यादेशस्थानिभूतस्य
एकारमेकारत्वेन नाश्रयति, किन्तु सुप्त्वेनैव । सुप्त्वं चास्त्वभ्याप्याज्यं न भवति, भ्यामा-
दावपि तत्रात् । ततश्च दीर्घस्थानिवधित्वात् तस्मिन् कर्तव्ये यादेशस्य स्थानिव-
रधेन सुप्त्वसम्भवात् दीर्घो निर्बाधः । प्रकृते च प्रवाङ्गिविधयः जरसादेशस्थानिभू-
ताबन्तत्वपुरस्कारेण सम्भवत्प्रवृत्तिकाः । आप्त्वं च समुदायस्य धर्मा, नत्वाकारमा-
श्रय । ततश्च प्रवाङ्गिविधीनामनसिधधित्वात् कर्तव्येषु जरसादेशस्य स्थानिवरधे-

रूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् । 'हल्ङ्वाप्—' (सू २५२) इति सूत्रेऽपि 'आ
 ष्याप्' 'की ई' इति प्रश्लेषात्, 'अतिखट्वः' 'निष्कौशाग्निः' इत्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं
 प्रत्याख्येयम् । न चैवमपि 'अतिखट्वाय' इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्-

भावन्सत्त्वं दुर्भारमित्यादाकृथाह—आ आवित्याविना । 'आङ्कि चापः' इत्याविषु सवर्ण-
 दीर्घेण आ आप इति प्रक्षिप्य आकाररूपावन्ताश्रयणेन प्रवादयो विधीयन्ते । ततश्च
 ते आकाररूपेणाप्यापमाश्रयन्तीति सेवामासिधित्वात् तेषु कर्तव्येषु अरसादेवस्य
 स्थानिवस्वादावन्तत्वं न सम्भवति । ततश्च प्रवादिविधयोऽत्र न भवन्तीत्यर्थः । प्रस-
 ज्जादाह—एवमिति । यथा 'आङ्कि चापः' इत्याविषु आ आविति प्रश्लेषः । पूर्वह्रस्व्या-
 ष्याप् इत्यत्र की ई, आ आविति सवर्णदीर्घेण प्रश्लेषात् दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयमित्य-
 स्वयः । ननु तत्र दीर्घग्रहणाभावे 'अतिखट्वः', 'निष्कौशाग्निः' इत्यापि सुलोपः
 स्यात् । तथाहि खट्वावावद्वावन्तः खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः । अत्याव्यः
 क्रान्ताद्यथ' इति समासः । कुशाभ्येन निर्वृत्ता नगरी कौशाग्नी । 'तेन निर्वृत्तम्'
 इत्यण् । 'टिड्ढाणञ' इति ङीप् । निष्क्रान्तः कौशाग्नीः निष्कौशाग्निः । 'निराव्यः
 क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । उभयत्रापि 'गोच्छियोः' इति आपो ङीपश्च ह्रस्वः,
 ततः सुदुत्पत्तिरिति स्थितिः । अत्र स्थानिवसेनाकाररूपावन्तत्वस्य ईकाररूपक्य-
 न्तत्वस्य चानपामात् सोर्ह्रस्वभाषिलोपे प्राप्ते तन्निरूप्यर्थं दीर्घग्रहणमावश्यकमेवेत्यत
 आह—अतिखट्वः, निष्कौशाग्निरित्यादिसिद्धेरिति । अयमाश्रयः—की ई, आ आविति
 प्रश्लेषे सति आत्वरूपेण ईत्वरूपेण च ङयापावाभित्य सुलोपप्रवृत्तिर्बलक्या । ईत्वा-
 त्वबोद्ध अस्त्वस्याप्यधर्मत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानलोपविधेरसिधित्वाच्च स्थानि-
 वस्वेन ङयावन्तत्वमस्तीति न सुलोप इति । एवञ्च दीर्घग्रहणप्रयोजनस्य प्रश्लेषेर्णक
 सिद्धत्वात् ह्रस्वभाषिषुत्रे दीर्घग्रहणं न कर्तव्यमित्यन्यत्र विस्तरः ।

स्यादेतत् । 'याङ्गापः' इत्यत्र आ आविति प्रश्लेषे तस्यपि अतिखट्वावेत्यत्र
 याङ्दुर्भारः । खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः । 'अत्याव्यः' इति समासे 'गोच्छियोः'
 इति ह्रस्वत्वे रूपश्च । ततो ज्ञेयादेवे 'सुपि च' इति दीर्घे अतिखट्वावेति रूपम् ।
 तत्र 'याङ्गापः' इति याट् स्यात् । दीर्घे सति स्थानिवस्वेनाकाररूपावन्तस्य सवत् ।
 न चाकारत्वस्य अस्त्वस्याप्यधर्मत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवर्तमानयाङ्विधेरसिधित्वा-
 त्वात् न दीर्घस्य स्थानिवस्वेनाकारत्वाबन्धित्वात्प्यमिति वाक्यम् ? याङ्विधिर्हि
 आकाररूपाश्रयः । तत्र आकाररूपत्वं दीर्घस्य स्वत एव सिद्धमिति न तत् स्थानिव-
 त्वलभ्यम्, किन्तु आप्तमेव स्थानिवत्त्वलभ्यम् । आप्तं च समुदायधर्मं एव, न
 एवह्रस्वधर्मप्यधर्मः । तेन रूपेण स्थान्यल्लभ्यत्वेऽपि असिधित्वाभावाद्याङ्विधौ
 स्थानिवत्त्वं दुर्भारमिति सङ्गामुक्त्वाय परिहरति—न चेति । एवमपीति । 'या-

भावेनापत्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । 'पद्भो—' (स २२८) इति नामिकाया नम् । नमः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पत्ने सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निशः । निशा । २९४ ब्रह्मभस्जस्जुजमुजयजराजभ्राजच्छशां

डापः' इत्यत्र अकारप्रश्लेषे सस्यपीत्यर्थः । स्वाश्रयमिति । स्वः आकारः आश्रयो यस्याकारस्वस्य तस्वाश्रयम् । स्वतन्त्रिसङ्गमिति धावत् । एवमपीत्यारभ्य याट् स्यादित्यन्तः सन्वर्धः शङ्कापरः । इति च न वाच्यमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह— आबन्तं यदङ्गमिति । 'याडापः' इत्यत्र हि आब्रह्मणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया आबन्तं गुह्यते । अङ्गस्येति तद्विशेषणं भवति । तत्तस्मात्तन्वावङ्गात् परस्य क्तिनो याड्विधीयते । यस्मात् शब्दात् यः प्रत्ययो विहितः तादृशप्रकृतिभूतशब्दरूपाद्यवयवकस्य तत्प्रत्ययरूपान्तावयवकस्य समुदायस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थः । प्रत्ययग्रहणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य ग्रहणमिति पर्यवसन्नार्थः । प्रकृते चातिखट्वायेत्यत्र खट्वशब्दादन्ताव् टाब्रिधानात् खट्वा इत्येष तादन्तम्, तत्तु क्तिं विभक्तिं प्रति नाङ्गम्, अतिखट्वशब्दादेव क्तिनो विधानात् । यस्वङ्गम् 'अतिखट्वः' इति, न तदाबन्तम् । अतः स्थानिवशेन आप्त्ये सस्यपि न याड्विति भावः । ननु 'व्यङ्गः सप्रसारणम्' इत्यत्र भाष्ये स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तदादिनियमप्रतिषेधः पठितः । तत् कथमत्र तत्प्राप्तिरित्यत आह—उपसर्जनेति । तत्र भाष्ये 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इति उपसर्जनादन्यत्रैव तदादिनियमनिषेधस्य उक्ततया प्रकृते स्त्रीप्रत्यये उपसर्जने तदादिनियमस्य निर्वाधत्वादिति भावः । नन्वेवमप्याब्रह्मणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्वन्ते गुह्यते तेनाङ्गस्य विशेषणात् आबन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थात् अतिखट्वायेत्यत्र स दोषस्तद्वन्त्य इति वाच्यम्, अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात् । अत एव 'ह्याब्रह्मणे अदीर्घं आदेशो न स्थानिवदि'ति वार्तिककारमतं इत्से फलाभावेन स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या कथं तस्स्थानिके दीर्घं तस्त्वाभ इति भाष्यकारेण दूषितम् ।

अथ नामिकाशब्दे विशेषमाह—पह्निति । शसि नसः । टा नसा । नोभ्यामित्याहोति । नस भ्यामित्यत्र 'स्वादिषु' इति पद्वत्त्वे 'ससञ्चो रुः' इति रुत्वे 'हसि च' इत्युत्त्वे गुणे नोभ्याम् नोभिः इत्यादि रूपमित्यर्थः । नह्नु । पक्षे इति । शसादौ नसादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । अथ निशाशब्दे विशेषं दर्शयति—निशाया निशिति । शसादौ 'पद्भो' इत्यनेनेति शेषः । निश भ्यामिति स्थिते ब्रह्मन्त्वं । ब्रह्माद्यः सप्त धातवः । छशौ वणौ, ताभ्यां शब्दरूपविशेष्यमावाय तदन्तविधिः । 'श्लोके श्लि' इत्यतो श्लीत्यनवर्तते । पद्वत्त्वेऽधिकृतम् । 'रुकोः संबोगाद्योरन्ते च' इत्यतः अन्ते

षः ८।२।३६॥ ब्रह्मादीनां सप्तानां छशास्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्जलि पदान्ते च । षस्य जरत्वेन छः-निङ्भ्याम् । निङ्भिः । सुपि 'छः सि धुट्' (सू० १३१) इति पक्षे धुट् । चर्त्तम् । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीया—' (वा ५०२३) इति टतयोष्ठ्यौ न । 'न पदान्ताष्टोः—' (सू० ११४) इति ङुत्वं न । निट्सु-निट्सु । २९५ षट्ठोः कः सि ८ । २ । ४१ ॥ षस्य षस्य च कः श्वास्वकारे परे । इति तु न भवति, जरत्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्सु ब्रह्माक्षिसूत्रे 'दादेशार्तोः—' (सू ३२५) इति सूत्रात् 'घातोः' इत्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जरत्वेन जकारे निङ्भ्याम् । निङ्भिः । 'चो कु' (सू ३७०) इति कुत्वं तु न भवति, जरत्वस्यासिद्धत्वात् । जरत्वम् । रञुत्वम् । चर्त्तम्—निच्छु । निच्छु । 'मांसपृतना-

इत्यनुवर्तते । तद्वाह—ब्रह्मादीनामिति । अन्तादेश इत्यल्लोऽन्त्यसुप्रलभ्यम् । षस्य जरत्वेन छ इति । प्रकृतसूत्रेण षस्य षत्वे तस्य षकारस्य 'श्वाक्षिषु' इति प्रदृष्टत्वात् 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जरत्वेन श्वास्वकारे निङ्भ्यामित्यादि रूपमित्यर्थः । सुपीति । निङ् सु इति स्थिते 'ब्रह्म' इति षत्वे तस्य जरत्वेन छकारे 'छस्सि धुट्' इति क्वाक्षिषु धुडागमः । चर्त्तमिति । छयोः इति शेषः । श्वास्वकारेण षस्य टः, षस्य सः । षत्वेति । चर्त्तमिति । ठयो नेति । धुट्भाषपक्षे षस्य ठो न, धुट्पक्षे तस्य थो नेत्यर्थः । 'नादिभ्याकोषो' इति सूत्रस्थभाष्ये 'नचो द्वितीयाः' इत्येष पाठदर्शनात् तदपेक्षया चर्त्तमथ परत्वम् । अथ तकारस्य षत्वेन टकारमाहाङ्ग्य आह—न पदान्तादिति । श्वाक्षिषु इति षत्वं बोध्यम् । निट्सु इति । धुट्पक्षे रूपम् । तदभाषपक्षे तु निट्सु ।

तत्र धुट्भाषपक्षे निङ् सु इति स्थिते 'ब्रह्म' इति षत्वे तस्य षकारस्य जरत्वात् प्राक् ऋकारमाहाङ्गिमुहाह—षट्ठोः कः सि । षञ्च ह्येति इच्छुः । सि इति सप्तमी । तद्वाह—षत्वेत्यादिना । इति तु न नपतीति । षकारस्य षकारो न भवतीत्यर्थः । जरत्वं प्रत्यसिद्धत्वादिति । 'झलाञ्जशोऽन्ते' इत्यपेक्षया 'षट्ठोः कः सि' इत्यस्य परत्वादिति भावः । श्वाक्षिषु श्वास्वकाराभाषपक्षे सुपि च रमावत् । ब्रह्माक्षिसूत्रे मतान्तरमाह—केचित्पि । 'पूकाचो घना' इत्युत्तरसूत्रे घातोश्चित्यस्यानुवृत्त्या मध्येऽपि तदनुवृत्तेरौचित्यादिति भावः । अनुवृत्तं च घातोश्चित्यस्य लुङ्कारेण विशेषणम्, ब्रह्माक्षिषु धातुस्वाभ्यानिष्कारात् । जरत्वेनेति । निङ्भ्यामित्यादौ निङ् इत्यस्य धातुस्वाभाषात् षत्वाभावे 'झलाञ्जशोऽन्ते' इति जरत्वेन षकारस्य श्वास्वकारस्य आह—न पदान्तादिति । कुत्वं प्रतीति शेषः । निच्छु इति । निङ् सु इति स्थिते षस्य जरत्वेन छः

सानूनां मास्पृत्तयो वाच्याः शसादौ वा' (३४९६) । पृतः । पृता ।
पृङ्ग्याम् । पत्ने सुटि च रभावत् । गोपा विश्वपावत् । इत्यादन्ताः ॥ मतिशब्दः
प्रायेण ह्रिवत् । स्त्रीत्वात्त्वाभावः—मतीः । नार्वं न—अस्या । २९६ छिति
ह्रस्वश्च १ । छ । छ ॥ इयङ्बुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिधौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वी
चेवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो छिति परे । 'आणनथाः' (सू २६८) ।

सस्य शुस्वेन वाः, जस्य उर्व्वेन चः, हास्य छ्रस्वविकल्पः । मांसपृतना । मांस पृतना
सानु इत्येतेषां मांसं पृत् स्तु इत्यादेशा वाच्या इत्यर्थः । 'पद्भ्रौ' इति सूत्रे धार्तिक-
मेतत् । अत एवाह—शसादौ वेति । पद्भ्रिति सूत्रम्य शसादौ विकल्पेन प्रवृत्तेरिति
आहः । मांससानुशब्दशोरस्त्रीलिङ्गात् पृतनाशब्दस्यैव शसादौ पृदादेशामुदा-
हरति—पृत इति । पक्षे इति । पृदादेशामावपक्षे इत्यर्थः । गोपा विश्वपावदिति । आह-स-
त्वाभावात् न सुलोप इत्यर्थः । इत्यादन्ताः ॥

अथ इवन्ता निरूप्यन्ते । मतिशब्दः प्रायेण हरिवदिति । प्रायज्ञाब्दो बहुलप्रायः ।
'प्रायो भूगिन' इत्यमरः । इह तु ईषद्वस्वते अर्तते । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । मतिशब्द
ईषद्वनहरिकम्बवत् प्रत्येतथ इत्यर्थः । नासि दिशोपगाह—स्त्रीत्वान्त्रवाभाव इति ।
'तस्माच्छ्रसो नः पुंसि' इति नस्वस्य पुंसवे विधानादिनि भावः । तृतीयैकवचने
विश्यान्नाभावमाज्ञाङ्ग्याह—नास्वं नेति । 'आङ्गो नाङ्ग्याम्' इति मारवविधौ अस्त्रि-
यामिति पर्युदासादिति भावः । इवन्तरवात् 'यू स्थ्याख्याविति' नद्वारेवे अप्राप्ते
क्षिप्तु तद्विकल्पं वर्शयितुमाह—छिति ह्रस्वश्च । अत्र चकाराङ्गाक्यङ्गयमिदम् । तथा
हि—'यू स्थ्याख्यायौ नदी' इत्यनुवर्तते । ईश्र ऊञ यू 'दीर्घाञसि च' इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घनिषेधाभावात्शान्दसः । स्त्रियमेवाचक्षते स्थ्याख्यायौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति यावत् ।
'नेयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री' इति सूत्रं नञ्वर्जमनुवर्तते । इयङ्बुवङ्गोः स्थानं स्थितिर्यथ-
स्तादिति विग्रहः । इयङ्बुवङ्गप्राप्तियोग्याविस्थर्थः । 'वामि' इत्यतो वेत्यनुवर्तते ।
तनश्च इयङ्बुवङ्गस्थानौ स्त्रीशब्दभिधौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तो छिति
परे इति वाक्यमेकं सम्पद्यते । पुनरपि यू इत्यनुवर्तते । इश्र उश्च यू । ह्रस्व इति तत्र
प्रत्येकमन्वेति । स्थ्याख्याविति चानुवर्तते । स्त्रीलिङ्गावित्येतावदेष विवक्षितम् । न तु
नित्यस्त्रीलिङ्गाविति, ष्याख्यानात् । 'वामि' इत्यतो वेति चानुवर्तते । ततश्च स्त्रीलिङ्गौ
ह्रस्वी चेवर्णोवर्णौ नदीसंज्ञौ वा स्तो छिति परे इति वाक्यान्तरं सम्पद्यते । तदाह—
इयङ्बुवङ्गस्थानावित्यादिना । द्वितीयवाक्येऽपि स्त्रीलिङ्गे नित्यस्वविशेषणे तु इयङ्बुवङ्ग-
रणिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्टसृहुप्रभृतीनां त्रिलिङ्गानां च छिति नदीत्वविकल्पो न
स्यादिति बोध्यम् । तत्र ह्रस्वयोरप्राप्ते दीर्घयोस्तु 'नेयङ्बुवङ्ग्यायौ' इति निषेधा-

मत्यै—मतये । मत्याः—मतेः । मत्याः—मतेः । नदीत्वपक्षे 'श्रौत' (सू २५६) इति ङेरौश्चे प्राप्ते—२९७ इत्तुव्भ्याम् ७ । ३ । ११७ ॥ नदीसंज्ञकाभ्यामिदु-
 व्भ्यां परस्य डेराम् ह्यात् । पक्षे 'अक्ष घेः' (सू २४७) । मत्याम्—मती ।
 एवं श्रुत्यादयः । २९८ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ७ । २ । १९ ॥ जीलि-
 ङ्योरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः । २९९ अचि र ऋतः ७ । २ । १०० ॥
 तिसृ चतसृ एतयोर्ङकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोऽस्वानामपवादः । तिस्रः ।
 तिस्रः । तिस्रभिः । तिस्रभ्यः । आमि 'नुमचिर—' (वा ४३७४) इति नुट् ।
 ३०० न तिसृचतसृ ६ । ४ । ४ ॥ तिसृ चतसृ एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् ।

वप्राप्ते नदीत्वे विभाषेयम् । नदीत्वपक्षे आह—आप्नथा इति । मति ए इति स्थिते
 आटि वृद्धौ यणि च सिद्धं रूपमाह—मत्यै इति । मतये इति । नदीत्वाभावपक्षे 'घोषो
 ध्यसखि' इति घिस्रवात् वेङ्कित्वात् गुणे अयादेशे हरिसाङ्घवद्रूपम् । नदीत्वपक्षे ङसि-
 ङसोरिति वृद्धिराकारः, यण्—मत्याः । नदीत्वाभावे—मतेः । आमि नदीत्वाभावेऽपि
 इत्त्वान्तस्वाननुटि दीर्घा—मतीनाम् । ङौ विशेषमाह—नदीत्वपक्षे इति । नदीत्वपक्षे
 घिस्रवाभावात् 'अक्ष घेः' इति अस्वसन्नियोगशिष्टमौखं न भवति, किन्तु छेरासिति
 प्राप्तं; तद् वाधित्वा औद्धिति केवलमास्वे परत्वात् प्राप्ते सतीत्यर्थः । इत्तुव्याम् ।
 'छेराम्' इति सूत्रान्नदीप्रदहणं छेराम् इति चानुवर्तते । तदाह—नदीसंज्ञकाभ्या-
 मित्यादिना । पक्षे इति । नदीत्वाभावपक्षे 'अक्ष घेः' इत्यस्वसन्नियोगशिष्टमौख-
 मित्यर्थः । मत्याम्, मताविति । नदीत्वे तद्भावे च रूपम् । मत्यामित्यत्र सन्निपात-
 परिभाषाया अणित्यस्वाद्यण् । पय इत्यादय इति । आविना स्मृत्यादिसङ्ग्रहः ।

त्रिचतुरोः । एतयोरेताविति । त्रिचतुरोः तिसृ चतसृ इत्येतावित्यर्थः । विभक्तविति ।
 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । जशशसोः—तिसृ अस् इति स्थिते
 आच र ऋतः । पूर्वसूत्रात् तिसृचतसृ इत्यनुवर्तते । तच्चेह छुत्तषष्ठीकमाश्रीयते ।
 तदाह— तिसृ इत्यादिना । ननु 'ह्रको यणचि' इत्येक सिद्धमित्यत आह—गुणदीर्घोऽस्वा-
 नामपवाद इति । 'ऋतो ङि' इति गुणस्य 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य 'ऋत उट्'
 इत्युत्पत्त्ये च रस्वमपवाद इत्यर्थः । तिस्र इति । अशशसोः रूपम् । तत्र जसि 'ऋतो
 ङि' इति गुणस्य रस्वमपवादः । असि तु 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य रस्वमप-
 वादः । आसीति । तिसृ आम इति स्थिते नुट् वाधित्वा 'अचि र ऋतः' इति रत्वे तिस्रा-
 मिति प्राप्ते 'नुमचिरसृञ्चवद्रवगुणोभ्यो नुट् पूर्वाधिस्रितिवेधन' इति रत्वं वाधित्वा नुडि-
 त्यर्थः । तिसृ नामिति स्थिते 'नामि' इति दीर्घ प्राप्ते—न तिसृचतसृ । तिसृचतसृ
 इति छुत्तषष्ठीक पवम् । 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'नामि' इति सूत्रं चानु-

तिसृणाम् । तिसृषु । 'स्त्रियाम्' इति त्रिचतुरोर्विशेषणाच्चेह—प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । मतिशब्दवत् । आभि तु 'प्रियत्रयाणाम्' इति विशेषः । 'प्रियास्तिस्रो यस्य सः' इति विग्रहे तु—प्रियतिस्त्रा प्रियतिस्त्रौ प्रियतिस्त्रः । प्रियतिस्त्र-मित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोर्लुंका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणा-भावात् तिस्रादेशः । 'न लुमता—' (सू २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वाम्पन्ने प्रियतिस्त्र । 'रवत्वात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्' (वा ५०३६) । प्रियतिस्त्रुणो प्रियतिस्त्रुणि ।

वर्तते । तदाह—तिसृ इत्यादिना । तिसृणामिति । 'श्रद्धवर्णास्य' इति णस्यम् । ननु 'अधि र' इति रस्यम् 'श्रद्ध उत्' इति उरस्यस्य कथमपवादः स्यात् उरस्यस्य ङसिङ्गतोरेव प्राप्तेः त्रिचतुर्शब्दयोश्च निष्यं बहुवचनान्तत्वेन ङसिङ्गतोरभावमिति चेत् ? न, 'प्रियतिस्त्रः' इत्यादिबहुवचनी तस्वरवात् । तच्चानुपदमेव वचयते । ननु प्रियाः प्रयः त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः इति बहुव्रीह्यावपि तिस्रादेशः कुतो न स्यादित्यत आह—स्त्रियामित्यादि । प्रियत्रिशब्दो हि स्त्रीलिङ्गः, न तु त्रिशब्दः । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणम्, न तु तदन्तयोः, प्रमाणाभावात् । न चङ्गत्वात्तदन्तलाभ इति वाच्यम् ? एवमपि त्रिचतुरोरेव प्रत्ययश्रुतत्वेन स्त्रियामित्यस्य तद्विशेषणताया एवो-चितत्वादिति भावः । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीशब्दविकल्पं मत्वाह—मतिशब्दवदिति । आभि स्विति । यस्त्रीबहुवचने 'त्रेस्त्रयः' इति अयादेशस्य आङ्गत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तरिति भावः । एवं च स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे प्रियत्रिशब्दे पुंनपुंसक-लिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहौ अतिष्यासिः स्यादिति त्रिचतुरोरेव स्त्रियामिति विशेषण-मिति स्थितम् ।

अथ स्त्रीलिङ्गत्रिशब्दगर्भबहुव्रीहौ अद्यासिनिरासार्थमपि स्त्रियामिति त्रिचतु-रोरेव विशेषणम्, न तु तदन्तयोरिति मत्वाह—प्रियास्तिस्र इत्यादि । प्रियतिसेति । समासे सति अन्तर्वर्तिविभक्तेर्लुंका लुप्तत्वात् तिस्रादेशनिवृत्तौ प्रियत्रिशब्दात् सुः । अत्र प्रियत्रिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेऽपि त्रिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तिस्रादेशः । 'श्रद्धुशानस्' इत्यनङ् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । नलोपः । स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ता-ङ्गविशेषणत्वे स्वत्राद्यासिः स्यादिति भावः । ननु त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वेऽपि नात्राद्यासिः प्रियास्तिस्रो यस्येति विग्रहवाक्ये प्रवृत्तस्य तिस्रादेशस्य समासेऽ-प्यनुवृत्तिसम्भवात् इति चेत् ? मैत्रम्, लौकिकवाक्यं हि परिनिष्ठितत्वात् समासस्य न प्रकृतिः किन्तु अलौकिकमेव प्रक्रियावाक्यम् । ततश्च प्रिया असु त्रि असु इत्यलौकिक-प्रक्रियावाक्ये समासप्रवृत्तौ 'अन्तरङ्गानपि विश्वीन् बहिर्ङ्गा लुप्तवाधत्ते' इति परिभा-षया तिस्रादेशं बाधित्वा विभक्तिशुक्ति प्रियत्रिशब्दात् समासात् सुबुधत्पत्तौ त्रिचतुरो-

तृतीयादिषु षड्यमाणपुंवद्भावाविकल्पात्पर्यायेण नुमूरभाषौ । प्रियतिसृणा—प्रिय-
तिस्रा इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वा-

रित्यस्याङ्गत्वात् तदन्तविधावपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया
त्रिशाब्दस्य तिस्रादेशः । स च स्त्रियामित्यस्य त्रिचतुरन्ताङ्गविशेषणत्वे सति न स्यात्
प्रियत्रिशाब्दस्याङ्गस्य पुँङ्गिङ्गत्वात् । सति चात्र तिस्रादेशे 'नद्यत्श्च' इति कप् तु न ।
न हि समासान्तत्वात् समासवद्लौकिकविग्रहवाक्ये प्रवृत्तिमर्हति । तदानीं च उत्त-
रपदस्य त्रिशाब्दस्य ऋवन्तत्वाभावात् कप् । अन्तर्वर्तिविभक्तोलुंका लुप्तत्वेन प्रत्यय-
लक्षणभावात् असनिमित्तकतिस्रादेशस्याभावात् । न चाङ्कृते समासान्ते कपि प्रियत्रि-
शाब्दात् सुब्रुवपत्तौ-तिस्रादेशे सति कप् शक्यः । अङ्कृते कपि समासान्ते समासत्व-
स्यैवानिष्पत्त्या ततः सुब्रुवपत्तेरसम्भवात्स्थितास्तां नावत् । प्रियतिस्राविति । गुणं वाधि-
त्वा रत्वम् । प्रियतिस्र इति । जसि पूर्वसवर्णदीर्घं वाधित्वा रत्वम् । प्रियतिस्रमिति ।
असि पूर्वरूपं गुणं च वाधित्वा रत्वम् । 'गुणदीर्घोऽनानामपधावः' इति पूर्वरूपस्या-
प्युपलक्षणम् । इत्यादीति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रा । प्रियतिस्रोः । ङसिङ्सोः
प्रियतिस्रः इत्येव । 'ऋत इत्' हरयुरवं वाधित्वा रत्वम् । प्रियतिस्रोः । आमि
त्रयादेशं वाधित्वा परत्वात्तिस्रादेशे सति रत्वं वाधित्वा 'नुमचिर' इति नुट्—प्रिय-
तिसृणाम् । प्रियतिस्रि—'ऋतोऽङि' इति गुणापवादो रत्वम् । प्रियतिस्रोः । ननु प्रिया
स्त्रिभ्यो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि इति कथम् ? त्रिशाब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तिस्रभाव-
प्राप्तेः इत्यत आह—स्वमोलुंकति । 'स्वमोर्भपुंसकात्' इति स्वमोलुंका लुप्तत्वेन 'न
लुमता इति प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरकत्वाभावात् तिस्रभाव इत्यर्थः । अनि-
त्यत्वादिति । 'न लुमता' इत्यस्यानित्यत्वम् 'ङ्कोऽङि विभक्तौ' इत्यङ्ग्रहणात् इति
नपुंसकाधिकारे वक्ष्यते । अजाद्विभक्तौ 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुमपेक्षया परस्वात्
'अधि र ऋताः' इति रत्वभावाद्वाह—रत्वाविति । त्यङ्गलोपे पञ्चमी । पूर्वप्रतिषेधेन
रत्वं वाधित्वा नुमिष्वर्थः । प्रियतिसृणी इति । रत्वं वाधित्वा नुमि णत्वम् । प्रियतिसृणि
इति । जश्शसोऽरिभाः । रत्वं वाधित्वा नुम् । शोः सर्वनामस्थानत्वात्तान्तलक्षणदीर्घः ।
णत्वम् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि इति भाष्योदाहर-
णात् पूर्वविप्रतिषेधभाषित्य नुमा रत्वबाध इति बोधवम् । प्रियतिसृणेति । टाया पुव-
त्वाभाषपक्षे नुमि रूपम् । प्रियतिस्रेति । पुंवत्त्वे नुमभावात् रत्वम् । इत्यादौति ।
आदिना प्रियतिस्रे, प्रियतिसृणे इत्यादि बोध्यम् । द्वेरत्वे इति । त्रिशाब्दाङ्गिभक्तौ
सत्यां श्वदाद्यत्वे 'अजाद्यतः' इति टाभिर्यर्थः । द्वे इत्यादि । टापि सति सवर्णदीर्घं
द्वाशाब्दस्य रभावद्वयाणीति भावः । इति इदन्ताः ॥

भ्याम् । द्वयोः द्वयोः ॥ इति इदन्ताः ॥ गौरी गौर्यौ गौर्यः । नदीकार्यम्—
हे गौरि । गौर्यै इत्यादि । एवं वाणीन्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
प्रहणादनङ्गि णिङ्गान्ते च प्राप्तं 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्' (प ७४) ।
सखी सख्यौ सख्यः इत्यादि गौरीवत् । अथयन्तत्वाच्च सुलोप—लक्ष्मी. शेषं
गौरीवत् । एवं तरौनन्त्यादयः । ज्ञा । हे खि । ३०१ खियाः ६ । ४ । ७२ ॥
स्त्रीशब्दस्येयञ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । खियौ खियः । ३०२ वाऽऽशस्तोः

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते । गौरिति । गौरीशब्दात् गौराविलक्षणस्त्रीषि 'यस्येति च'
इत्यकारलोपे गौरीशब्दः । तस्मात् सुः, ह्रस्ववाचिलोप इति भावः । गौर्याविति ।
'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः । गौर्यं इति । 'दीर्घाज्जसि च'
इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे यणिति भावः । नदीकार्यमिति । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' 'आण-
द्याः' 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' 'ऊरान्नाद्यान्नाभ्या' इति विहितमित्यर्थः । 'यू स्याख्यौ' इति
नदीत्वम् । बहुश्रयसीवत् । एव वाणीन्यादय इति । 'वण ङाङ्वे' वण्यते ङाङ्गते इति
वाणी । 'हञ् वपादिभ्यः' इति हञ् । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप् । 'नवट्' इति
पश्चाद्गौ पठितात् टिश्वात् ङीप् । आदिना कर्त्रा षृण्विनी इत्यादिसंग्रहः । 'सख्यसि-
न्धिति भाषायाम्' इति सखिशब्दात् ङीषि 'यस्येति च' इति द्विकारलोपे सखीशब्दः ।
तस्य 'अनङ् कौ' इत्यनङ्गम्, 'सख्युरस' बुद्धौ' इति णिङ्गत्वं चाङ्गते—प्रातिपदिकेति ।
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । 'युधोरनाकौ' इत्यत्र 'ङ्वाप्रातिपदिकात्' इत्यत्र च
भाष्ये द्वयं परिभाषा पठिता । विभक्तिनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः । तथा च अनङ्, णिङ्गत्वं च न भवतीति भावः । सखीति ।
अथयन्तत्वात् सुलोपः । सख्य इत्यादिति । गौरीवदेव रूपाणीत्यर्थः 'लक्ष्मुट् च'
इति लक्ष्म्यातोरीप्रत्यये मुडागमे लक्ष्मीशब्दः । नस्य विशेषमाह—अथयन्तत्वादिनि ।
'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीपि तु सुलोपो भवत्येष । शेष गौरीवदिति । अम्बार्थत्यादि-
कार्यमित्यर्थः । एव तरौनन्त्यादय इति । 'अवितन्वृत्तन्त्रिभ्य ई' इति ईप्रत्यये नरीः
स्तरौः तन्त्री. इत्यादि । अत्राप्यथयन्तत्वाच्च सुलोपः । 'कृदिकारात्' इति ङीपि तु सु
लोपः । शेषं गौरीवत् । कौ इति । 'भ्यै ङाङ्गसङ्गातयोः' । इत्यायतः सङ्गते भवतः अस्यां
शुक्रशोणिते इति स्त्री । इत्यायतेः इट् । ङटावितौ । अथयन्तत्वात् अस्यापि टेलोपः ।
लोपो व्योरिति यलोपः । टिश्वात् ङीप् । ह्रस्ववाचिलोप इति भावः । हे खि इति ।
अम्बार्थनि ह्रस्वः । स्त्री औ इति स्थिते अर्थाविकारत्वात् 'अचि रनुधात्' इति
इत्यङ्ग्रहणात् । खिया । अचि रनुधात्स्थितः अचीति इत्यङ्गिति चानुवर्तते । तदाह—
स्त्रीशब्दस्येत्यादिना । खियौ खिय इति । औजसोः रूपम् । अमि शसि च खियम् खियः

६।४।८० ॥ अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । क्रियम्—स्त्रीम् । स्त्रियौ ।
 स्त्रियः—स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः । स्त्रियाः । स्त्रियोः । परत्वाद्भूट्—स्त्रीणाम् ।
 स्त्रियाम् स्त्रियोः स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ।

10/10/10

गुणनाभावौश्वनुङ्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।

स्त्रीवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङ्कृत्यवधार्यताम् ॥

'जसि च' (सू २४१) अतिस्त्रियः । हे अतिक्रे हे अतिस्त्रियौ हे अतिस्त्रियः ।
 'वाऽम्शसोः' । अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियौ अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन् । अति-

इति नित्यमियङ्ङि प्राप्ते । वाऽम्शसोः । वा अम्शसोः इति च्छेदः । स्त्रिया इति इय-
 ङिति चानुवर्तते । तदाह—अमि शसि चेत्यादिना । क्रियमिति । इयङ्ङि रूपम् ।
 स्त्रीमिति । इयङ्ङभावे अमि पूर्वः । स्त्रियाविति । औटि रूपम् । स्त्रियः—स्त्रीः इति । शसि
 'वाऽम्शसोः' इति इयङ्ङि तद्भावे च रूपम् । क्रियेति । इयङ्ङ । क्रिये इति । अपनथा
 इत्याट्, वृद्धिः, इयङ्ङ । स्त्रियाः इति । कसिस्त्रोराट्, वृद्धिः, इयङ्ङ । क्रियोरिति ।
 ओसि इयङ्ङ । परत्वान्नुङ्ङिति । आमि 'स्त्रियाः' इति इयङ्ङं बाधित्वा परत्वाद्भूट् । जिणा-
 मिति । कृते नुटि अजाविधिभक्त्यभावाच्चेयङ्ङ । स्त्रियमिति । केराम् । इयङ्ङ ।

अथ प्रसङ्गात् पुंसि नपुंसके च स्त्रीशब्दस्य विशेषं दर्शयति—क्रियमतिक्रान्तोऽति-
 क्रिरिति । 'अत्याइयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासः । गोक्रियोरिति ह्रस्वत्वम् । स्त्रीषुङ्ङ-
 न्तत्वाभावाद् ईकाररूपङ्ङन्तत्वाभावाद्वा ह्रस्वव्याघिलोपो न भवति । अतिस्त्रिया-
 विति । 'स्त्रियाः' इत्यस्याङ्ङत्वात्तदन्तेऽपि प्रकदेशविकृतन्यायेन प्रभृत्सेरियङ्ङिति भावः ।
 अथ जस्, टा, ङे, कसि, कस्, आम, ङि इत्येतेषु अतिस्त्रीशब्दस्य इयङ्ङ् नेत्येत्त्
 श्लोकेन सङ्गुह्यति—गुणनाभावेत्यादिना । पुंसि गुणनाभावौश्वनुङ्ङभिः, स्त्रीवे नुमा
 च परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङ्ङ् बाध्यते, इत्यवधार्यनामिभ्यम्भयः । जसि चेति चेङ्ङि-
 तीति च गुणः, 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वम्, 'अङ् चोः' इत्यौश्वम्, 'ह्रस्वन-
 थापः' इति नुट्, 'इकोऽधि विभक्तौ' इति नुम्, एतेषामियङ्ङपेक्षया परत्वादित्यर्थः ।
 'जसि च' इत्यनन्तरम् इति गुण इति शेषः । अतिस्त्रियः इति । इयङ्ङं बाधित्वा गुणे
 अयादेशे रूपम् । हे अतिक्रे इति । 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणे 'एङ्ङ्त्वात्' इति सङ्गुह्य-
 लोपः । वाऽम्शसोः इत्यनन्तरं इयङ्ङविकल्प इति शेषः । अतिस्त्रियमिति । अमि इय-
 ङ्ङपक्षे रूपम् । अतिस्त्रिमिति । इयङ्ङभावात्पक्षे 'अमि पूर्वः' । अतिस्त्रिय इति । 'वाऽम्शसोः'
 इति इयङ्ङ । अतिक्रान्तिमिति । इयङ्ङभावे पूर्वसवर्णदीर्घं 'तस्माङ्ङुसः' इति गत्वम् ।
 टा अतिस्त्रिणा । इयङ्ङं बाधित्वा परत्वात् 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नात्वम् । म्यासा-
 ङिष्वविकृतम् । के अतिक्राये । इयङ्ङं बाधित्वा परत्वात् 'चेङ्ङिति' इति गुणे अया-

लेणा । 'वेङ्किते' (सू २४५) अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियोः ।
प्रतिस्त्रीणाम् । 'अच्च धेः' (सू २४७) अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियोः ।

श्रोस्थौकारे च नित्यं स्यादम्शासोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽपि नान्यत्र स्त्रिया पुस्त्युपर्जने ॥

क्रीणे तु नुम् । अतिस्त्रि अतिस्त्रिणी अतिस्त्रिणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे ।
इप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावान्पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रये-अतिस्त्रिणे । अति-
त्रे-अतिस्त्रिण । अतिस्त्रेः-अतिस्त्रिणः । अतिस्त्रियोः-अतिस्त्रिणोः इत्यादि ।

देशः । कसिद्धसोः अतिस्त्रेः । परस्वात् 'वेङ्किते' इति गुणे 'कसिद्धसोश्च' इति पूर्व-
रूपम् । अतिस्त्रियोः इत्यल्ल । आसि इत्यल्लं बाधित्वा परस्वान्नुटि नाप्तीति दीर्घे णस्व-
त्—अतिस्त्रीणाम् । इत्यल्लं बाधित्वा परस्वात् 'अच्च धेः'—अतिस्त्रौ अतिस्त्रियोः अति-
स्त्रेषु । अथ पुंसि पूर्वश्लोकसिद्धमेवार्थं बालबोधाय लघुनरोपायेन संगृह्णाति ओस्थौ-
कारे चेदित्यादिना । उपसर्जनस्वप्शायौ पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य अचि यः इत्या-
देशः 'स्त्रियाः' इति सूत्रविहितः सः आसि षष्ठीसप्तमीद्विवचने, औकारे च प्रथमा-
द्वेतीयाद्विवचने च नित्यं स्यात्, अम्शासोस्तु विभाषया विकल्पेन स्यात्, उक्तं
च सुभ्योऽन्यत्र तु अधि सर्वत्र इयादेशो न स्यादिति योजना ।

क्रीने तु नुमिति । इत्यल्लं बाधते इति शेषः । अतिस्त्रि इति । स्त्रियमतिस्त्रान्तं
फलम् अतिस्त्री । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सुलुक् । अतिस्त्रिणी इति । अतिस्त्रि औ इति
स्थेते 'नपुंसकाच्च' इत्यौः शीभावः । इत्यल्लं बाधित्वा परस्वात् 'इकोऽधि विभक्तौ'
इति नुम् । अमर्षनामस्थानस्वाक्ष दीर्घः । णस्वम् । अतिस्त्रिणीति । जशशसोः शिः ।
क्षेया इति इत्यल्लं जशि च इति गुणं च बाधित्वा नुम् । 'शि सर्वनामस्थानम्' इति
सर्वनामस्थानस्वात् दीर्घः । णस्वम् । टा-अतिस्त्रिया । इत्यल्लं नुमं च बाधित्वा ना-
गावः । छेप्रभृतावजादविति । छे कसि क्त्वा आम् छि ओस् इत्येतेषु 'वृणीयादिषु
राषित' इति पुंवद्भावस्य वक्ष्यमाणस्वात् पुंवद्भावपक्षे पुंस्त्रिणातिस्त्रिशब्दरूपम् ।
[वस्वाभावपक्षे नुमि वारिवद्रूपमित्यर्थः] । टायां तु पुंस्वत्त्वाभावे च नास्त्वे रूपे विशेषो-
णाभावात् छेप्रभृताविशुक्लम् । अनिस्त्रये इति । पुंस्वत्त्वे 'वेङ्किते' इति गुणे अयादेशः ।
अतिस्त्रिणे इति । पुंस्वत्त्वाभावे नुमि रूपम् । इहोभयत्रापि गुणेन नुमा च इत्यल्लं बाधते ।
इतिस्त्रेरिति । कसिद्धसोः पुंस्वत्त्वाभावे 'वेङ्किते' इति गुणे 'कसिद्धसोश्च' इति पूर्व-
रूपम् । अतिस्त्रिण इति । कसिद्धसोः पुंस्वत्त्वाभावपक्षे नुमि रूपम् । इहाप्युभयत्र गुणानु-
भ्यामित्यल्लं बाधयते । अतिस्त्रियोः—अतिस्त्रिणीति । पुंस्वत्त्वाभावे नुम् । पुंस्वत्त्वे
इत्यल्लं इत्यादीति । आसि पुंस्वत्त्वे तद्भावे च इत्यल्लं बाधित्वा नुमेव, न तु नुम्, 'नुम-

क्रिया तु प्रायेण पुंवत् । शसि अतिस्त्रीः । अतिक्रिया । 'इति ह्रस्वश्च' (सू. २१६) इति ह्रस्वान्तस्वप्रयुक्तो विकल्पः । 'अस्त्री' इति तु इयङ्बुक्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः, तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेः दीर्घस्यायं निषेधः, न तु ह्रस्वस्य । अतिक्रिये-अतिक्रिये । अतिक्रियाः-अतिक्रियेः । अतिक्रियाः-अतिक्रियेः । अतिस्त्रीणाम् । अतिक्रियाम्-अतिस्त्री । श्रीः श्रियो श्रियः । ३०३ नैयङ्बुक्स्थानावस्त्री १।४।४।

धिर' इति वचनात् । 'नामि' इति दीर्घः । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्री-अतिक्रिये । अतिक्रियोः-अतिक्रियोः ।

तदेवमुपसर्जनस्त्रीशब्दस्य पुंनपुंसकविषये रूपाणि प्रदर्श्य प्रकृतभनुसरति-क्रियां विवति । क्रियमतिक्रान्तेति विग्रहे 'अत्याद्यः' इति समासे 'गोक्रियोः' इति ह्रस्वत्वे सति अतिक्रियशब्दः । नस्य प्रायेण उदाहृतपुंस्त्रिङ्गातिस्त्रिशब्दभूपाणोप्यर्थः । शसि अतिस्त्रीरिति । 'वाऽशस्त्रोः' इति इयङ्गभावे पूर्वसवर्णदीर्घस्यपि स्त्रीलिङ्गत्वात् 'तस्माद्भ्रसः' इति नस्वं नेति भावः । अतिक्रियेति । स्त्रीलिङ्गत्वात्त्वाभावे इयङ् । ह्रस्वान्तत्वेति । 'इति ह्रस्वश्च' इत्यत्र इयङ्बुक्स्थानौ स्त्रीशब्दभिनौ नित्यस्त्रीलिङ्गादीदूतौ नदीसंज्ञौ वा स्तः, इति प्रथमं वाक्यम् । ह्रस्वाच्चिषणोषणौ क्रियां नदी सज्ञौ वा स्तः इति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र द्वितीयवाक्याद् अतिक्रियशब्दस्य क्लिप्तु नदीत्वविकल्प इत्यर्थः । ननु 'नैयङ्बुक्स्थानावस्त्री' इत्यतः अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तेः कथमिह नदीत्वविकल्प इत्यत आह-अस्त्रा इति विवति । इयङ्बुक्स्थानावित्यादिप्रथमवाक्यविहित नदीत्वस्यैवास्त्रीति पर्युदासः, न तु ह्रस्वावित्यादिद्वितीयवाक्यविहितनदीत्वस्यापीत्यर्थः । कुत इत्यत आह-तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तरिति । नैयङ्बुक्स्थानावित्यतः अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिर्वक्तव्या । ततश्च इयङ्बुक्स्थानाविति यत्रान्वेति, तत्रैव तत्संबद्धस्य अस्त्रीत्यस्यानुवृत्तिरुचिता । एवं च ह्रस्वादिवाक्ये इयङ्बुक्स्थानावित्यस्य अनुवृत्त्यभावाद् अस्त्रीत्यस्यापि तत्र नानुवृत्तिरिति भावः । अतिक्रिये इति । नदीत्वपक्षे आट इद्धिः । अतिक्रिये इति । नदीत्वाभावे विधात् । 'बोद्धात्' इति गुणे अयादेशः । अतिक्रियाः-अतिक्रियेति । नदीपक्षे आट् । तद्भावे गुणः । 'इसिद्धसोश्च' इति पूर्वरूपम् । अनिक्रियामिति । नदीत्वपक्षे क्त्वात्, आट् । अनिस्त्राविति । नदीत्वाभावापक्षे 'अस्त्रोः' । श्रीरिति । अयन्त्येतामिति श्रीः । 'क्रियेचिप्रश्नवाच्यतस्तुकदप्रुत्थीणा दीर्घोऽसम्प्रसारणं च' इति क्विप्, प्रकृतदीर्घश्च । श्रीशब्दात् सु । अहथन्तस्वञ्ज सुलोपः । श्रियो श्रिय इति । 'दीर्घाज्जामि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे 'इक्रो यणचि' इति यणि प्राप्ते षान्वयवधेवर्णात्स्वत्वात् 'अचि श्रुयानु' इतीयङ् । एकास्त्वात् संयोगपूर्वकत्वाच्च यणम् । 'यू र्थ्यामयौ' इति नदीत्वात् 'अघाथं' इति ह्रस्वे प्राप्ते नैयङ्बुक् । 'यू र्थ्या-

इयङ्कुवङ्कोः स्थितिर्योस्तावीदृतौ नदीसंज्ञौ न स्तः न तु स्त्री । हे श्रोः । श्रियम् श्रियौ श्रियः । श्रियै-श्रिये । श्रियाः-श्रियः । ३०४ वाऽऽमि १ । ४ । ५ ॥ इयङ्कुवङ्स्थानौ स्यात्स्थौ यू आमि वा नदोसंज्ञौ स्तः, न तु स्त्री । श्रीणाम्-श्रियाम् । श्रियाम्-श्रियि । प्रधीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्गुणम्, 'पदा-

क्यौ नदी' इत्यतो यू नदीस्यनुवर्तते । स्थानज्ञातव्यो भावे इयङ्कुवङ्कोः स्थानं स्थितिर्योरिति बहुव्रीहिः । इयङ्कुवङ्कोभ्याविति यावत् । तदाह—इयङ्कुवङ्कोरित्यादिना । हे श्रीरिति । अज्ञादावियङ्कोभ्यस्त्वात् नदीस्वनिषेधात् 'अम्बर्थनद्योः' इति ह्रस्वो नेति भावः । श्रियमिति । अमि पूर्वरूपं बाधित्वा इयङ् । श्रियौ श्रिय इति । औट्ज्ञातोः पूर्ववत् । टा-श्रिया । श्रियै इति । 'ङिति ह्रस्वञ्चे'ति ङिति नदीस्वपक्षे भाट्, वृद्धिः । श्रिये इति । नदीस्वाभावे इयङ् । श्रियाः इति । ङसिङ्कोः नदीरथे भाट्, वृद्धिः । श्रियः इति । नदीस्वाभावपक्षे इयङ्केव । ङिस्वाभावात् आमि 'ङिति ह्रस्वञ्' इति अप्राप्ते । वाऽऽमि । यू स्यात्स्थौ नदीस्यनुवर्तते । 'नेयङ्कुवङ्स्थानावङ्की' इति मञ्ज्वजैमनुवर्तते । वा आमीति छेदः । अमि नदीकार्याभावात् । तदाह—इयङ्कुवङ्स्थानावित्यादिना । श्रीणामिति । नदीस्वपक्षे 'ह्रस्वनद्यापः' इति जुट् । श्रियामिति । नदीस्वाभावे इयङ् । श्रियाम्-श्रियीति । नदीरथे स्त्राम्, भाट्, इयङ् । जुट् तु न, 'आटा जुट् आपद्यते'-इत्युक्तत्वात् । नदीस्वाभावे तु इयङ्केव । श्रियोः । धीषु ।

प्रधीशब्दस्य त्विति । प्रध्यायतीत्यर्थे 'ध्यायतेः सम्प्रसारण च' इति क्विपि यकारस्य सम्प्रसारणे इकारे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे निष्पन्नस्य । प्रधी शब्दस्य वृत्तिकारहरवत्तादिमते लक्ष्मीवद्गुणम् । तत्र 'पुरनेकाचः' इति षणा इयङ्को बाधितत्वेन इयङ्कस्थानत्वाभावात् 'नेयङ्कुवङ्स्थानौ' इति नदीस्वनिषेधाभावात् 'यू स्यात्स्थौ' इति नित्यनदात्वे सति 'अम्बार्थ' इत्यादिनदीकार्यप्रवृत्तेरिति भावः । तत्र अमि अमि च पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यणेनेति विशेषः । ननु प्रध्यायतेः क्विपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य प्रकर्षणध्यातृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकरस्य लिङ्गत्रयसाधारणत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात् नदीस्वाभावात् कथं नदीकार्याणीत्यत आह—पदान्तरं विनापीति । पदान्तरसममित्याहारभावेऽपि यः शब्दः स्मारूपार्थबोधकः सः नित्यस्त्रीलिङ्गः इति विवक्षितः । अत एव ब्राह्मण्यमा आधीशब्दस्य आध्वे इति रूपमास्थितं भान्ये । स्त्रियामेव यो वर्ततेऽस एव नित्यस्त्रीलिङ्ग इत्यभ्युपगमे तु तद्वसङ्गतिः स्पष्टैव । आधीशब्दस्य क्रियाशब्दतया त्रिलिङ्गत्वात् । अतः पदान्तरविनापि स्त्रियां वर्तमानत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम् । इदं तु प्रधीशब्दस्य सम्भवत्येव, प्रकर्षण ध्यातृत्वं निमित्तीकरस्य स्त्रियां वृत्तिसम्भवात् । परन्तु प्रधीरित्युक्ते पुंसः स्त्रियाश्च प्रतीतिप्रसक्तौ अन्यतरव्यवच्छेदाय ब्राह्मणः ब्राह्मणी इत्यादिपदान्तरसम-

नन्वन्वित्त्वादि विद्या वर्तमानत्वं निव्यञ्जीत्वम्' इति स्वीकारात् । 'लिङ्गान्तरानभि-
 प्राकृत्यत्वं नन्' इति कैयटमते तु पुं वद्रूपम् । 'प्रकृष्टा धीः' इति विग्रहे तु लक्ष्मी-
 वत् । अमि शमि च—प्रथमम्, प्रथमः इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः, सुष्ठु ध्यायति
 इति विग्रहे तु वृत्तिकारमते नृधीः श्रौवत् । मतान्तरे तु पुं वत् । सुष्ठु धीः इति
 विशेषे न श्रौवदेव । ग्रामणीः पुं वत्, ग्रामनयनस्योत्पन्नः धर्मतया पदान्तरं

भिन्नाहारापेक्षा । नैतावतास्य पदान्तरमभिधवाहाराभावे स्त्रियां वृत्तिरप्येति ।
 अत्र प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नवीकार्यं निर्बाधमिति भावः । लिङ्गान्तरेति ।
 'स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गानभिधायकत्वमेव नित्यस्त्रीत्वम्' इति कैयटमतम् । 'स्त्रीविषया-
 वेव यौ यू नयोरेव नवीमजा' इति 'यू श्याययौ' इत्यत्र भाष्यादिति तदावायः ।
 पुं वद्रूपमिति । उदाहृतप्रधीशब्दस्य त्रिलिङ्गतया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रिया-
 मपि अन्वर्थात्वाद्दिति भावः । प्रकृष्टेति । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे प्रादिसमासे प्रधीश-
 ब्दस्य मतद्वयरीत्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् लक्ष्मीशब्दरूपमित्यर्थः । अमि शमि चेति ।
 प्रथम्यनीति, प्रकृष्टा धीरिति च विग्रहे प्रधीशब्दात् अमि शसि च पूर्वरूपं पूर्वस्यर्ण-
 ङीत्वं च बाधित्वा 'परनेकाद्यः' इति यण् ; इत्येतावान् विशेषो लक्ष्मीशब्दापेक्षये-
 त्यर्थः । कैयटमते ब्राह्मण्याम् 'आध्वै' इति भाष्यप्रयोगस्तु बहुव्रीह्यभिप्रायेण नेयः ।
 अत्र एव भाष्यात् 'नयनश्च' इति कप नेत्याहुः ।

लज्जार्थस्या इति । सुष्ठु धीर्यस्या इति सुष्ठु ध्यायतीति उभयविधविग्रहेऽपि
 पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति वृत्तिकारादिमते सुधीशब्दस्य
 नित्यस्त्रीलिङ्गत्वे 'नेयद्वयवृत्त्यानावस्त्री' इति नवीत्वनिषेधात् 'छिति इस्वश्च' इति
 'वाऽऽमि' इति च श्रीशब्दवद्रूपाणि प्रयेतस्यानि । 'न भूसुधियोः' इति यमिपेक्षे इत्यह-
 एव प्रवृत्तेरिति भावः । मतान्तरे तु पुं वदिति । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्व-
 मिति कैयटमते तु त्रिलिङ्गतया नवीत्वाभावात् पुं वदेव रूपमित्यर्थः । ननु सुधी-
 शब्दे बहुव्रीहिसंज्ञात् प्राक् धीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति
 नवीत्व वृत्तारमिति चेत् ? सत्यम्—यस्य वृत्तेः प्राक् नवीत्वं दृष्टं तस्य उपसर्जनत्वेऽ-
 पि नवीत्वमिति दिश्यते । इह च वृत्तेः प्राक् धीशब्दस्य केवलस्य एकाचवाच्यभावे
 इत्युच्यते इत्यतया 'नेयद्वयवृत्त्यानाव' इति नवीत्वनिषेधात् वृत्तावपि न तद्वृत्तिवेषा इत्या-
 हतां गावत् । सुष्ठु धीरिति तु विग्रहे तु श्रौवदेवेति । मतद्वयेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वादिति भावः ।
 ग्रामणीः पुं वदिति । स्त्रियामिति शेषः । ननु ग्रामं नयति नित्यमयतीति ग्रामणीशब्दस्य
 प्रधीशब्दवत् पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वात् । नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नवीकार्य-
 त्वात् पुं वदिति कथमित्यत आह—ग्रामनयनस्येति । ग्रामनयनस्य लोके उत्स-
 नैवः सामान्यतः पुं धर्मतया (पुरुषकर्तव्यतया) ब्राह्मणीत्यादिपदान्तरसमभिव्यङ्ग

विनापि स्त्रियामप्रवृत्ते । एवं खलपवनादेरपि पुंघर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् ॥ इति ईदन्ताः ॥ धेनुः मतिषत् । ३०५ स्त्रियां च ७ । १ । ९६ ॥ स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते । ३०६ ऋन्नेभ्यो ङीप् ४ । १ । ५ ॥ ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यः । इत्युदन्ताः ॥ वधूः गौरीवत् । ध्रुः श्रीवत् । हे सुध्रुः । कथं तर्हि 'हापितः कासि हे सुध्रु' इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलपूः पुंषत् । पुनर्भूः । 'हन्कर—' (वा ४११८)

हारं विना स्त्रीलिङ्गाप्रतीतेः वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावात्तदीयं नेश्यर्थः । एवमिति । खलपवनकटप्रवणादिक्रियाणामपि पुरुषकर्तृत्वत्वम् औत्सर्गिकं सामान्यतः सिद्धम् । अतः खलपूः कटप्रः हस्यादिसम्बन्धानामपि स्त्रियां वृत्तिकारादिमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं न । अतः पुंषदेव रूपमित्यर्थः । इति ईदन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । धेनुर्मतिवदिति । उकारस्य ओकारो गुणा, अवादेश हस्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां विशेषमाह—स्त्रियां च । 'तृजन्क्रोष्टुः' इत्यनुवर्तते । रूपातिदेशोऽयमित्युक्तम् । तदाह—जीवाचोत्यादिना । तथा च स्त्रियामुदन्तः क्रोष्टुशब्दो नास्त्येव । किन्तु क्रोष्ट इति ऋदन्त एवेति फलितम् । ऋन्नेभ्यो ङीप् । ऋतश्च नाश्नेति ह्रस्व । स्त्रियामित्यधिकृतम् । 'कृत्वाप्प्रातिपदिकात्' इत्यतः प्रातिपदिकप्रहणमनुवृत्तम् ऋत्कारैर्विशेष्यते । तद्वन्तविधिः । तदाह—ऋदन्तेभ्य इत्यादिना । कृपावितौ । क्रोष्ट ई इति स्थिते यणि क्रोष्टीशब्दात् सुबुत्पत्तिः । गौरीवद्रूपाणीत्याह—क्रोष्ट्री इत्यादि । इत्युदन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । वधूर्गौरीवदिति । 'वधो धश्च' इत्युपसर्गः इत्थ-धश्च । धात्वधव्यवोचर्णाभावात् नोवच् । उकारस्य यण् वकार इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । ध्रुः आवदिति । 'ऋमेश्च ह्रः' इति ह्रप्रत्ययान्तोऽयम् । 'अधि श्लुषात्तुभ्रुवाश्च' इत्युवच् इत्यादिविशेषस्तु सुगम इति भावः । सु शोभना अर्थस्याः सा सुभ्रुः । अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् 'गोस्त्रियो' इति ह्रस्वो न भवति । 'नेयत्तुवत्त्वात्तावच्छी' इति ऋशब्दस्य तदन्तस्य च निषेधात् नदीत्वं न । ततश्च 'अम्बार्थ' इत्यादिनदीकार्यं नेश्यभिप्रेत्याह—हे सुभ्रुरिति । कथं तर्हि । यदि सुभ्रुशब्दे नदीकार्यं न स्यात् तथा 'हापितः कासि हे सुध्रु' इति कथं भट्टिराहेत्यर्थः । रावणेन सीतापहारोत्तरं रामविलापोऽयम् । हे सुभ्रु इत्या अहं हापितोऽस्मि-विधिनैत्यर्थः । हापित इत्यस्य स्याजित इत्यर्थः । प्रमाद इति । 'अम्बार्थ' इति ह्रस्वस्य करणादिति भावः । नरव इति । कतिपये सामान्ये नपुंसकत्वमाश्रित्य कथञ्चित् समावृत्तः । खलपूः पुंषदिति ।

इति यणा उवङो बाधनात् 'नियङ्ङवङ्—' (सू ३०२) इति निषेधो न । हे पुनर्भुम् । पुनर्भ्रम् । पुनर्भ्रौ । पुनर्भ्र्यः । ३०७ एकाजुत्तरपदे णः ८ । ४ । १२॥ एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थाभिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बि-भक्तिव्यस्य च्छत्य णस्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्याभित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट्—पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजाती नित्यस्त्रीत्वाभावात्—हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । 'भेक्यां पुनर्नवायां खलपवनस्य उरसर्गातः पुञ्जर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वाभावेन नित्यस्त्रीत्वाभावात् नदीत्वं चेति भावः ।

पुनर्भूरिति । 'पुनर्भूर्बिधिपूर्वुडा द्वि' इत्यमरः । तस्य 'नियङ्ङवङ्' इति निषेधमाशङ्क्याह—पुनरेति । अशशसोः पूर्वरूपं पूर्वस्वर्णपूर्व च बाधित्वा 'ह्रस्कर' इति यणिति मस्याह—पुनर्वम् पुनर्भ्राविति । पुनर्भ्रौ । पुनर्भ्र्याः । नद्यन्तत्वात् नुटि दीब पुनर्भूनामिति रियते रेफाकारस्य भिन्नपदस्यत्वात् 'अट्कुप्वाङ्' इत्यप्राप्ते एकाजुत्तरपदे णः । समासस्य ऋमावयवे रुढेन उत्तरपदशब्देन समासे इति लभ्यते । एका अच् यस्मिन् तत् एकाच्, तत् उत्तरपदं यस्य सः एकाजुत्तरपदः, तस्मिन् समासे इति बहुव्रीहियर्मा बहुव्रीहिः । 'रवाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इत्यतः पूर्वपदादित्यनुवर्तते । पूर्व पवं यस्य तत् पूर्वपदम् । एकत्वमवि-वक्षितम् । पूर्वपदस्याभ्यामिति लभ्यते । 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च' इत्यनुव-र्तते । विद्यमानस्येति शेषः । तदाह—एकाजुत्तरपदमित्यादिना । नन्विह णकारग्रहणं व्यर्थम्, 'रवाभ्यां नो णः' इत्यत एव तदनुवृत्तिमिच्छेः । न च 'प्रातिपदिकान्तनुम्बि-भक्तिषु च' इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्णग्रहणमिति वाक्यम्, आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वसिद्धेरित्यत आह—आरम्भेति । यणमिति । 'ह्रस्कर' इति यणमित्यर्थः । पुनर्भू-णामिति । रेफस्य 'ह्रस्वा च' इत्युत्वं तु न, रोरेव-तद्विधानात् । केरास्—पुनर्भ्राम् । वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—भेकेति । 'बह्वाविभ्यश्च' इति स्त्रीषो वैकल्पिकत्वात् स्त्रीषभावे वर्षाभूशब्दः । स च भेकजाती द्विलिङ्गः ।

'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्वर्तुरे पुमान्' इति याववः ।

वर्तुरो भेकः । एवं च 'लिङ्गाभ्यन्तरानभिधायकत्वम्' इति कैयटमते नित्यस्त्रीलिङ्ग-त्वाभावात् मदीरवाभावे सति 'अश्वार्थ' इति ह्रस्वाभावे सति हे वर्षाभूरिति रूप-मिरयर्थः । मतान्तरेति । 'पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वम्' इति वृत्तिकारा-वृत्तिर्ना मते तु वर्षाभूशब्दस्य आतिशब्दतया पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानतया नित्यस्त्रीत्वाभावात् 'अश्वार्थ' इति ह्रस्वे सति हे वर्षाभु इति रूपमित्यर्थः । ननु 'शिष्टी गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी कुलिः' इत्यमरकोशे वर्षाभूशब्दस्य भेकजाती

स्त्री वर्षाभूर्दुर्दे पुमान् इति यादव । 'वर्षाभ्वक्ष' (सू. २८२) वर्षाभ्वौ-वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः पुंवत् । इत्युदन्ताः ॥ ३०८ न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ४ । १ । १० ॥ षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च ङीष्ठापौ न स्तः ॥

'स्वसा तिष्ठश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥'

'अप्त्न—' (म २७७) इति दीर्घः । स्वसा स्वसारा स्वसारः । माता पितृ-
वत् । शशि—मातृः । इत्युदन्ताः ॥ शौः गोवत् ॥ इत्योदन्ताः ॥ राः पुंवत् ॥ इत्यै-

स्त्रीलिङ्गमात्रावगमात् कथयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—भेक्या-
मिति । यावद्वकोशानुसारात् अमरकोशे स्त्रीग्रहणमुपलक्षणमिति भावः । यद्वा अमर-
मतरस्या कथयटमतेऽपि नित्यस्त्रीत्वमस्तु । अजादौ 'प्रनेकाश्च' इति यणः 'न भूसु-
धियोः' इति निषेधे प्राप्ते 'वर्षाभ्वक्ष' इति यणः प्रतिप्रसव उक्तः । तं स्मारयति—
वर्षाभ्वक्षेति । स्वयम्भूः पुंवदिति । स्वयम्भूशाब्दस्य चतुरानने रुद्रवाद्य तस्य यौगि-
कस्य पदान्तरं चिना स्त्रियामवृत्तेः न वृत्तिमते । नित्यस्त्रीत्वम् । कथयटमते तु अनेक-
लिङ्गत्वात् न नित्यस्त्रीत्वमिति भावः । इत्युदन्ताः ॥

अथ ऋद्धन्ता निरूप्यन्ते 'सावसेर्द्धन्' इति सौ उपपदे असञ्जातोः ऋद्धन्प्रत्यये
स्वस्त्राब्दो भगिनीवाची । 'ऋद्धेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते । न षट् । षट् इत्यनेन षट्स-
ञ्जका गृह्यन्त इत्याह—षट्सञ्जकेभ्य इति । ङीष्ठापाविति । 'ऋद्धेभ्यः' इत्यतो ङीषिति,
'टावृचि' इत्यतष्टादित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । स्वस्त्रादीन् पठति—स्वसा तिष्ठ
इत्यादिना । अथ 'तिसृचतस्र' इत्यनयोः पाठो न कर्तव्यः 'न तिसृचतस्र' इति नामि
दीर्घनिषेधादेव लिङ्गात् ङीषभाषसिद्धेरिति 'कृन्मेजन्तः' इति सूत्रे कथयटः । न मन्-
सीति ननान्दा । 'नञि च नन्देः' इति ऋन्, वृद्धिश्च । 'ननान्दा तु स्वसा पर्युः'
इत्यमरः । शोषीति दुहिता । 'नप्त्नेष्ट्वत्पृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ'
इति दुहेस्तृच्, इट् गुणाभावश्च निपातितः । मान्यते पृथयते इति माता । मान्
पूजायाम् । तृचि मकोपश्च । यतते । इति याता । 'यतेर्द्धिश्च' इति ऋन् उपधावृ-
द्धिश्च । 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' इत्यमरः । अपृच्छतितीति ।
स्वस्त्राब्दात् सुः, 'ऋद्धुशानस्' इत्यमरः, तृप्रत्ययान्तरबाभावेऽपि 'अप्त्न' इति सूत्रे
स्वस्त्रग्रहणात् दीर्घ इति भावः । माता पितृवदिति । 'अप्त्न' इति सूत्रे औणादिक-
न्तुन्तुञ्जन्तेषु नप्रादीनामेव दीर्घनियमनादिति भावः । इत्युदन्ताः ।

अथ ओत्वन्ता निरूप्यन्ते । औगोवदिति । 'ओतो णिप्' इति णिङ्गस्वातिदेशात्
'अचो ष्णिति' इति वृद्धिः । 'ओदिवौ द्व स्त्रियामभ्रम्' इत्यमरः । इत्योदन्ताः ।

दन्ताः ॥ नौः श्लोषत् ॥ इत्यौदन्ताः ॥

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥ १० ॥

३०९ अतोऽम् ७ । १ । २४ ॥ अतोऽज्ञात्स्त्रीवात्स्वमोरम्भ्यात् 'अमि पूर्वः'
(सू १९४) ज्ञानम् । 'एकह्रस्वात्-' (सू १९३) इति ह्रस्मात्रलोपः— हे ज्ञान ।

अथ ऐदन्ता निरूप्यन्ते । राः पुंवदिति । 'रायो हलि' इत्याश्वम् । 'राः स्त्रीत्येके'
इति स्त्रीरस्वाभ्युक्तेः स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमिति भावः । इत्यैदन्ताः ।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । नौर्लौवदिति । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः ।
इत्यौदन्ताः ॥

इति श्रीवासुदेववीरचितविदुषा विरचितयां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायामजन्तस्त्रीलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गा निरूप्यन्ते । ज्ञानशब्दात् सुः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति तस्य
लुकि प्राप्ते—अतोऽम् । अत इति पञ्चमी । अङ्गशेख्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते ।
अत इत्यनेन विशेष्यते । तवन्तविधिः । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यनुवर्तते । तदाह—
अतोऽङ्गादिति । अवन्ताङ्गादित्यर्थः । ज्ञानमिति । सोरमि कृते अमि पूर्वरूपम् इति
भावः । अमोऽनिवधानं तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक्निवृत्त्यर्थम् । ननु अतः अ
इत्येव छेदोऽस्तु, सोर्मकारादेशो ज्ञानमिति सिद्धे; अमि च 'आदेशे परस्व' इति
अकारस्य मकारे अन्वयस्य मकारस्य संयोगान्तलोपेनैव ज्ञानमिति सिद्धेरिति चेत् ?
नैवम्—एवं सति ज्ञानमित्यत्र 'सुपि च' इति वीर्षापत्तेः न च अवन्तसन्निपातमा-
भिरथ प्रवृत्तस्य भावेशस्य तद्विघातकदीर्घमिति तत्त्वं न सम्भवति; सन्निपातपरिभाषा-
विरोधादिति वाच्यम्, 'सुपि च' इति दीर्घे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तरि-
त्युक्तत्वादित्यलम् । हे ज्ञानेति । हे ज्ञान स् इति स्थिते सोरमि कृते पूर्वरूपे 'एकह्र-
स्वात्' इति मकारलोपे हे ज्ञानेति रूपम् । ननु एकह्रस्वावित्यत्र सम्बुद्धधाक्स्यस्य
सम्बुद्धधैवान्त्वय उचितः । ततश्च एकस्ताद्भ्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परा या सम्बुद्धिः तद्व-
चवस्य ह्रस्वो लोप इति लभ्यते । ततश्च प्रकृते पूर्वरूपे कृते तस्य पूर्वान्तस्वाभ्रवेण
ज्ञान इत्यवन्तमङ्गम् । ततः परा सम्बुद्धिर्नास्ति मकारभाप्रस्थासम्बुद्धित्वात्, सुस्थ्या-
निकस्वाम एव सम्बुद्धित्वात्, अर्थविकारेण एकदेशमिङ्गुतम्बाधानवताराच्च । न च

३१० नपुंसकाच्च ७ । १ । १९ ॥ क्लीबात्परस्यौः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ।
 ३११ यस्येति च १ । ४ । १४८ ॥ भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते
 च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते 'औः श्या प्रतिषेधो वाच्यः' (वा ४१८९) ।
 ज्ञाने । ३१२ जश्शसोः शिः ७ । १ । २० ॥ क्लीबादनयोः शिः स्यात् ।
 ३१३ शि सर्वनामस्थानम् १ । १ । ४२ ॥ 'शि' इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ।
 ३१४ नपुंसकस्य झलच्चः ७ । १ । ७२ ॥ झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य

पूर्वरूपात् प्राक् 'एङ्हस्वात्' इत्यस्य प्रवृत्तिः किं न स्यादिति वाच्यम्, परत्वात्
 पूर्वरूपस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः । न च पूर्वान्तरत्वात् पूर्वरूपस्याङ्गान्तर्भावात् ज्ञान इत्यद-
 न्तमङ्गम्, परादित्वाच्च अस्म इत्यस्य सम्बुद्धित्वं चेत्याश्रित्य तद्वचयवहलो मकार-
 मात्रस्य 'एङ्हस्वात्' इति लोपो निर्बाध इति वाच्यम्, 'उभयत आश्रयणे नामता-
 दिवत्' इति निषेधादित्यत आह—एङ्हस्वादिति । इत्मात्रलोप इति । पूर्वरूपे कृते सम्बु-
 द्धर्मकारमात्र यत् परिशिष्टं तस्य 'एङ्हस्वात्' इति लोप इत्यर्थः । लक्षणातुरोधात्
 सम्बुद्ध्यात्तिसमङ्ग सम्बुद्धौ नाम्नेति; किन्तु सम्बुद्धयवयवहस्येवाप्येति । तत्रञ्च
 एङ्गन्तात् इत्यान्ताङ्गात् परो यः सम्बुद्धयवयवहल् तस्य लोप इति लभ्यते ।
 प्रकृते च पूर्वरूपे कृतेऽपि इत्यान्ताङ्गात् परत्वं सम्बुद्धयवयवस्य मकारमात्रस्य
 अस्त्येवेति तस्य 'एङ्हस्वात्' इति लोपो निर्बाध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

नपुसकाच्च । 'जसः शी' इत्यतः शीति 'औः आपः' इत्यतः 'औः' इति चानु-
 वर्तते । तदाह—होवाविति । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञेत्युक्तम् । ज्ञान ई इति
 स्थिते—यस्येति च । यस्य ईतीति छेवः । इक्ष अक्षतयोः समाहारः य तस्य इवर्णस्य
 अवर्णस्य चेत्यर्थः । भस्येत्यधिकृतम् । 'भस्तद्धिते' इत्यतः तद्धिते इत्यनुवर्तते । तदा-
 ह—भस्येत्यादिना । इत्याकारलोपे प्राप्ते इति । 'सुडनपुंसकस्य' इति पर्युवासेन शीभाव-
 स्यात्सर्वनामस्थानतया तस्मिन् परतो भस्वादिति भावः । औः इयामिति । औः यः
 शीभादेशः तस्मिन् परतः 'यस्येति च' इति लोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।
 इयामिति निर्वेदादेव नित्यस्त्रीत्वं बोधयम् । औः इति तु व्यर्थमेव । सर्वे इत्यादौ
 'जसः शी' इत्यस्य भाधिकारेणैव व्यावृत्तिसिद्धेः । ज्ञाने इति । ज्ञान ई इति स्थिते आ-
 वृणुण इति भावः अश्शसोः शिः । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यतो नपुंसकादित्यनुवर्तते ।
 यदाह—होवाविति । ज्ञान शि इति स्थिते इयानिवश्वेन प्रत्ययत्वात् 'लशक्तद्धिते'
 इति षकार इत् । शि सर्वनामस्थानम् । उक्तसंज्ञमिति । सर्वनामस्थानसंज्ञकमित्यर्थः ।
 अनपुंसकस्येति पर्युवासात् शि इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वे अप्राप्ते वचनम् नपुंसकस्य
 झलच्चः । झल् च अञ्चेति समाहारङ्गम् । तेन च अङ्गस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्त-

नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः । ३१५ अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ७ । १ । २५॥ एभ्यः ङीवेभ्यः स्वमोरद्वादेशः स्यात् । ३१६ टेः द्वा॥१४३॥ इति परे भस्य टेलोपः स्यात् । 'वाऽवसाने' (सू २०६) । कतरत्-कतरद् कतरे कतराणि । 'भस्य' इति किम् ? पञ्चमः । टेलुमत्वात् 'प्रथमयोः—' (सू १६४) इति पूर्वसवर्णदीर्घः 'एङ्ङस्वात्—' (सू १९३) इति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति—हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव । 'एकतरान्प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा १२८७) ।

विधिः । 'इविनो नुग्धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । 'उगिद्वाञ्' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते । तद्वाह—अजन्तस्येत्यादिना । मिश्रादुन्मयादचः परः । उपधादीर्घ इति । ज्ञानम् इ इति स्थिते 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इत्यर्थः । पुनस्तद्वदिति । अमौट्शस्सु ज्ञानं ज्ञाने ज्ञानानि इति क्रमेण रूपाणीत्यर्थः । शेषं रामवदिति । शिष्यत इति शेषम् । कर्मणि घञ् । 'अञ्जवन्ताः पुंसि' इति प्रायिकमिति भावः ।

अद्भुतरादिभ्यः । अद्भुतरादिभ्य इति छेदः । वृष्य ष्ट्वेन ङकारः । ङस्य संयोगान्नलोपश्च आदेशस्वरूपावगतये न कृत् इति कैयटः । इतर, इतम्, अन्य, अन्यतर, इतर इति इतरावयव । सर्वाविगणपठिताः । अत्र इतरइतमौ प्रत्ययौ । अतस्तद्वन्तग्रहणम् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सूत्रमनुवर्तते तद्वाह—एभ्य इत्यादिना । ङकार इत् । कतर अद् इति स्थिते—टेः । अङ्गोपोऽन इत्यस्माञ्छोप इति 'ति विंशतेर्दिति' इत्यतः द्वितीति चानुवर्तते । भस्येभ्यधिकृतम् । तद्वाह—द्वितीत्यादिना । कतर अद् इत्यत्र रेकाङ्कारस्य लोपः । चर्त्सधिकृष्यं स्मारयति—वाऽवसाने इति । ननु पररूपेण कतरविति सिद्धेः अद्भो द्विस्करणस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—टेलुमत्वादिति । टेलुमत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घो न भवतीत्यन्वयः । द्विषाभावे 'टेः' इति लोपस्याप्राप्त्या पररूप बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः प्रसज्येत इति भावः । ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावात् ङकार एवादेशः क्रियतामित्यत आह—पञ्चत्ववित्वादि । सोर्दकारादेशे सति तस्य स्थानिबन्धने सम्बुद्धित्वात् ह्रस्वास्तावङ्गात् परत्वाच्च लोपः प्रसज्येत । अद्भादेशे तु टिलोपे सति 'कतर इत्यङ्गम्, न तद्भ्रंस्वान्तम् । यत् ह्रस्वास्तं कतर इति, न तद्ङ्गम्, रेकाङ्कारस्य प्रत्ययावयवत्वेन तद्वन्तस्य प्रत्ययपरत्वाभावेन अङ्गत्वाभावात् । अनल्लोपप्रसङ्गत्वे अद्भादेशोविधिरिति भावः । पुनस्तद्वदिति । प्रथमावत् द्वितीयेत्यर्थः । शेषं पुंवदिति । सर्ववदित्यर्थः । अन्यतमशब्दस्य स्थिति । तस्याऽप्युत्पन्नप्रातिपदिकात्वेन इतमप्रत्ययान्तत्वाभावेन तत्राद्वादेशो भेदार्थः । 'एकाच्च प्राप्त्म्' इति इतरजन्तादिकतराद्वाद्वात्

एकतरम् सोरमादेशो कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी-
अजरे । परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम् । ३१७ सान्तमहृतः संयोगस्य ।
६ । ४ । १० ॥ सान्यसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घं स्यादसबुद्धौ
सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि-अजराणि । अमि लुकोऽपवादमम्भाषं बाधित्वा पर-

स्वमोरद्वादेशो प्राप्ते आह—एकतरादिति । एकतरशब्दात् परयोः स्वमोद्वादेशप्र-
तिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।

अविद्यमाना जरा यस्य कुलस्येति विग्रहे 'नञोऽस्त्यर्थानान्' इति बहुव्रीहौ
विद्यमानपदलोपे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वे अजरशब्दः । तस्य प्रक्रियां दर्शयति—
सोरिति । सोरमादेशो कृते अजरमित्यन्वयः । अरसादेशमाहाङ्गाह—सन्निपातेति ।
अदन्तसन्निपाताश्रयस्य अमः अदन्तत्वविघातकजरासादेशं प्रति निमित्तत्वायो-
गादिति भावः । अजरी इति । 'नपुंसकाच्च' इति स्त्रीभावे जरासादेशो रूपम् । अजरे
इति । जरासादेशाभावे रूपम् । अरसि रूपं दर्शयितुमाह—परत्वादिति अजर षस्
इति स्थिते 'अरशसोः शिः' इति शिभावात् परत्वाज्जरसि कृते ततः शिभावे झलन्त-
त्वान्नुमित्यर्थं इति केचित् । तदेतत् 'अराया जरस्' इति सूत्रे अजरांसीत्यत्र 'मुञ्ज-
रसोः प्रासयोः विप्रतिषेधेन जरस्' इति भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्षयम् । शिभावात्
पूर्वमेव परत्वात् अरसः प्रवृत्तौ हि तदा जसः सर्वनामस्थानत्वाभावेन नुम पवाप्रसक्तः
तद्संगतिः स्पष्टैव । सर्वविप्रतिषेधनाशित्य जरसः पूर्वमेव शिभावे तु तन्नाशयं
सङ्गच्छते । एवञ्च जरसः पूर्वमेव शिभावे कृते तस्य सर्वनामस्थानत्वात् तस्मिन्
परे नुमजरसोः प्रासयोः नुमपेक्षया परत्वात् जरस्, ततो झलन्तलक्षणो नुमित्येव
व्याख्येयम् । यदि हि अरसादेशात् प्रागेव अजन्तलक्षणो नुम् स्यात्, तदा अजरन्
इ इति स्थिते 'निर्दिश्यमानस्मादेशा भवन्ति' इति न्यायेन जर इत्यस्य जरसि कृते
अजरस् न् इ इति स्थिते सान्तसंयोगाभावात् 'सान्तमहृतः' इति वच्यमाणवीर्षो
न स्यादित्यादि शब्देऽबुद्धोक्ते निजंरशब्द्विनिरूपणे अत्र च प्रपञ्चितम् । उभयथापि
अजरन् स् इति स्थिते सान्तत्वाभावात् 'सर्वनामस्थाने च' इति वीर्षे अत्रास । सान्त-
महृतः । 'सर्वनामस्थाने चामञ्जुद्धौ' इति, 'नोपधायाः' इति चानुवर्तते । नेति लुप्त-
षष्ठीकं पदम् । 'हलोपे पूर्वस्य' इत्यतो वीर्षं इत्यनुवर्तते । नकारस्य उपधायाः वीर्षं
इति लभ्यते । संयोगस्येत्यत्रयवषष्ठयन्तं नकारे अन्वेषति । सान्तेति षष्ठयन्तं पृथ-
क्पदम् । आर्षः षष्ठया लुक् । सान्तस्येति लभ्यते । तच्च संयोगे अभेदेनान्वेति—
सान्तो यः संयोगः इति । अत एवासामर्थ्यान्महच्छब्देन तस्या न समासः । महत्
इत्यन्वयवषष्ठयन्तम् । तच्च नकारे अन्वेषति । तदाह—सान्तस्योपस्थेत्यादिना ।
अजरांसिति । वीर्षं सति 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः । अत्र उपधाया इति पूर्वत्व-

त्वाञ्जरस् । ततः सञ्जिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम्-अजरम् । अजरसी-अजरे । अजरासि-अजराणि । शेषं पुंवत् । 'पद्म'— (सू २२८) इति हृदयो-दकास्यानां हृद् उदन् आसन् । हृदि । हृदा । हृद्भ्यामित्यादि । उदानि । उप्ता । उद्भ्यामित्यादि । आसानि । आसना । आमभ्यामित्यादि । मांमि । मांसा । मान्भ्या-

मात्रोपलक्षणम्, परिभाषिकोपधात्वस्थानम्वात् । अथ द्वितीयैकवचने रूपं दर्शयितुमाह—अमि लुक् इति । अजर अम् इति स्थिते 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् प्रातः, तं बाधित्वा तद्वपवाद् 'अतोऽम्' इत्यम्भावः प्रातः, तं बाधित्वा 'विप्रतिषेधे परम्' इति परश्चाञ्जरम् । अजरसमिति । वस्तुस्थितिकथनमेतत् । ननु 'लुगपवाद्स्याम्भावस्य जरसादेशेन बाधितत्वात् 'अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिः' इति न्यायेन अमो लुक् कुत्रो न स्यादित्यत आह—तत इति । ततो न लुगिरयन्वयः । जरसादेशानन्तरं अमो लुक् न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—मन्निपातेति । अमसञ्जिपातमाश्रित्य प्रवृत्तस्य जरमः तल्लुकि निमित्तत्वाभावादिति भावः । शेषं पुंवत् । अजरासा-अजरेण । अजरासे-अजराय । अजरसः-अजरात् । अजरसः-अजरस्य । अजरसोः-अजरयोः । अजरमि-अजरे ।

हृदयोदकास्थशब्दाः सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषमाह—पद्मिति । हृन्दीति । हृदयशब्दात् शसः शिभावे हृदादेशे 'नपुंसकस्य झलचः' इति श्रुकारात् परतो नुमि 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे तस्य परस्वर्णं नकारे रूपम् । इत्यादीति । हृदे । हृवः । हृदः । हृदोः । हृदाम् । हृदि । हृयोः । हृसु । हृद्भावपक्षे ज्ञानवत् । उदकशब्दः सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषमह—उदानांति । शसः शिभावे उदकादेशे 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । 'अलोपोऽनः' इति तु न, शोः सर्वनामस्थानत्वात् । उदनेति । उदक आ इति स्थिते उदकादेशे अलोपः । उदभ्यामिति । उदकादेशे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः, 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदत्वात् । इत्यादीति । उदने । उदन् । उदन् । उद्वोः । उदनि-उद्वनि । उद्वोः । उद्वन्नभावपक्षे ज्ञानवत् । आस्यशब्दः सुटि ज्ञानवत् । शसादौ विशेषमाह—आसानीत्यादीना । उद्वन्नादेशशब्दूपाणि । इत्यादीति । आस्ने । आस्नः । आसनः । आसोः । आस्नि-आसनि । आसोः । आससु । आसन्नभावपक्षे ज्ञानवत् । मांसशब्दोऽपि सुटि ज्ञानवत् । 'मांसपृथनासानूनाम्' इति शसादौ मांस आदेशः । अत्र नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य' इति कृतानुस्वारस्य निर्देशः । अत एवाह—मान्भ्यामिति । मांस आदेशे सकारस्य संयोगान्तलोपे मिति निमित्तापायात् अनुस्वारनिवृत्तौ रूपम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् लोपो न ।

मित्यादि । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिप्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अत एव भाष्ये 'मांसप-
चन्या उखायाः' इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन भवत्वात्संयोगान्तलोपो न । 'पह-
न—' (सू० २२८) इत्यत्र हि 'छन्दसि' इत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथापि 'अपो भि'
(सू० ४४२) इत्यत्र 'मांसश्छन्दसि' (वा ४६३४) इति वार्तिके छन्दोप्रहणसामर्थ्या-
ल्लोकेऽपि क्वचित् इति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बो-

अयं सुव्यपि हृदाद्यादेशं साधयितुमाह—वस्तुनस्त्विति । इत्युक्तमिति । 'ककुहो-
षणी' इति भाष्यप्रयोगात् प्रवृत्तिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वम् अजन्तपुंस्त्रिङ्गाधिकारे स्वय-
मुक्तमित्यर्थः । ननु प्रवृत्तिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वेऽपि प्रत्ययत्वेन सादृश्यविवक्षायां
प्रथमैकवचने हृत् इति प्रयोगोऽनुपपन्नः, सोलुंका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणस्याप्यभावात्
तद्विनियतवाश्रयणे च मानाभावादित्यत आह—अत एवेति । मांसपचन्या इति । पच्यते
अस्यामुखायामिति पचनी । अधिकरणे वृयुट्, अनादेशः । टिप्पणं स्त्रीपूमांसस्य
पचनीनि षष्ठीसमासः । अत्र कसो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणभावे प्रत्ययपरत्वा-
भावात् मांस आदेशो न स्यात् । अता हृदाद्यादेशविधौ 'न लुमता' इति निषेधस्या-
नित्यत्वमाश्रायत इत्यर्थः । ननु मांसपचन्या इत्यत्र अन्तर्वर्तितं कस लुप्तमाश्रित्य
मांस इत्यस्यास्ति पक्षत्वम्, 'सुप्तिङन्तम्' इति पक्षसंज्ञायाः प्रवृत्तिप्रत्ययधर्मत्वेन
केवलान्धर्मत्वाभावेन अत्र 'न लुमता' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा राजपुरुष
इत्यत्र कथं नलोपः । ततश्चात्र सकारस्य संयोगान्तलोपो दुर्वार इत्यत आह—
अत्वात् संयोगान्तलोपो नेति । ननु यजदित्वादिप्रत्यये परे विधीयमानायाः असंज्ञायाः
केवलान्धर्मत्वात् तत्र लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधात् कथमिह भसञ्ज्ञेत्यत आह—
अयस्मयादित्वेनेति । मांस आदेशस्य अयस्मयाद्विगणपठितत्वात् 'अयस्मयादीनि' छन्द-
सि' इति भवमित्यर्थः । चाकृते—पक्षित्येति । पहन इति सूत्रे 'क्षीर्षन् छन्दसि'
इत्यतः छन्दस्यनुवृत्तिः वृत्तिग्रन्थे प्रदर्शितेत्यर्थः । ततश्च वैदिकप्रक्रियायामेव तदु-
पन्यायो युत्पन्न इत्याक्षेपः । परिहरति—तथापीति । 'पहनो' इति सूत्रे छन्दोप्रह-
णानुवृत्तापि लोकेऽपि क्वचिदित्यन्वयः । कुतो लोकेऽपि प्रयोग इत्यत आह—अपो-
मीत्यादि । 'अपो भि' इति सूत्रम् । अपस्तकारः स्यात् भावौ प्रत्यये परे इत्यर्थः ।
तत्रास्ति वार्तिकम्—'मांसश्छन्दसि' इति । मांस इत्यस्य तकारः स्यात् आदिप्रत्यये
परे छन्दसि इति तदर्थः । ऋग्वेदे 'माद्भिः शरद्भिः' इत्यादिमन्त्रमुदाहरणम् । यद्दि
'पहन' इति छन्दोमात्रविषयं स्यात् तदा मास् इत्यादेशस्य छन्दोमात्रविषयत्वात्-
लौकिकत्वात् मांसश्छन्दसीति सस्य तकारविधौ छन्दोप्रहणं व्यर्थं स्यात् । अतो
लोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या 'पहन' इत्यस्य लोकेऽपि प्रवृत्तिमनुसृत्य पदाद्या-
देशाः प्रयोगस्तु योस्या इत्यर्थः । इत्यदन्ताः ॥

भ्यम् । इत्यदन्ताः ॥ ३१८ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १ । २ । ४७ ॥
 क्लोवे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रोप ज्ञानवत् । श्रोपाय । अत्र सञ्चि-
 पातपरिभाषया 'आतो धातोः' (सू. २४०) इत्याकारलोपो न । इत्यादन्ताः ॥
 ३१९ स्वमोर्नपुंसकात् ७ । १ । २३ ॥ क्लोबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् ।

अथ आवृता निरूप्यन्ते । अयं पातीति श्रीपाशाब्दो विश्वपाशाब्दवत् विजन्तः
 क्विबन्तो वा । तस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वविधानमाह—ह्रस्वो नपुंसके । ह्रस्वश्रुत्या उपस्थि-
 तेन अथ इत्यनेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—क्लोम इत्यादिना ।
 न च कुले इति द्विवचने एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् अजन्तप्रातिपदिकत्वाद्भ्रस्वः
 स्यादिति वाच्यम्, 'अर्धवद्धातुः' इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तौ पुनः प्रातिपदिक-
 ग्रहणेन अन्तवज्रावतः प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वाभावबोधनात् । ज्ञानवदिति । ह्रस्वविधानात्
 वीर्घान्तरवप्रयुक्तं न कश्चिद्विशेष इति भावः । जश्शसोः शिः श्रीपाणीति रूपम्,
 भिन्नपदस्थान्तेऽपि 'पक्षाञ्जुरपदे णः' इति णत्वप्रवृत्तेः । श्रीपेण-इनादेशो गुणे तस्य
 पूर्वान्तस्वाहुस्वरपदस्य एकाक्षरास्थान्तेऽपि णत्वम् । श्रीपायेति । श्रीपाशाब्दस्य 'ह्रस्वो न-
 पुंसके' इति ह्रस्वत्वे केयदेशे 'सुपि च' इति वीर्घं रूपम् । सञ्चिपातपरिभाषा तु कष्टा-
 येति निर्देशात् न प्रवर्तते इति प्रागुक्तम् । अन्वघ्न इत्येव कृतेऽपि प इत्यस्य एकदेश-
 विकृतन्यायेन धातुस्वानपायात् वीर्घं कृते आकारान्तत्वाच्च 'आतो धातोः' इत्याद्यो-
 पः स्यात्, यादेशस्य स्वतो यकारादितया स्थानिवशेन स्वाविप्रत्ययतया च तस्मिन्
 परे भ्रस्वस्यापि स्रवादित्यत आह—अत्र सञ्चिपानेति । ननु उपजीव्यविघातक प्रति
 उपजीवकं निमित्तं न भवतीति सञ्चिपातपरिभाषया लभ्यते । प्रकृते च अदन्तमुप-
 जीव्य प्रवृत्तस्य यादेशस्य आहोपं प्रति कथं न निमित्तत्वम् । यादेशस्य आकारमुप-
 जीव्य प्रवृत्तत्वाभावेन आकारलोपं प्रति-निमित्तत्वे बाधकाभावादिति चेत् ? मैवम्—
 यादेशस्तावत् ह्रस्वमवर्णमुपजीव्य प्रवर्तते, तद्विघावत् इत्यनुवृत्तेः । ततश्च ह्रस्वत्व-
 मवर्णत्वं च समुदित यादेशस्य उपजीव्यम् । तत्र कष्टायेति निर्देशात् सञ्चिपातपरि-
 भाषां बाधित्वा कृतेऽपि वीर्घं ह्रस्वत्वांश एव निवृत्तः । अवर्णत्वांशस्वनुवृत्त एव ।
 तस्याप्याहोपे न निवृत्तौ उपजीव्यविघातः स्यादेवेति भवेदेव सञ्चिपातपरिभाषावि-
 रोधः । अतो न भवत्याहोप इति कौस्तुभे समाहितम् 'इको गुणवृद्धौ' इत्यत्र ।
 वस्तुतस्तु आतो धातोरिवत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त एवाकारान्त-
 धातुर्गृह्यते । इह तु पाधातोर्ह्रस्वत्वे तु पुनर्वीर्घं सति अवगम्यमानपात्वरूपं लाङ्गि-
 कमेवेति न तस्यात्र ग्रहणमित्यास्तां तावत् । इत्यादन्ताः ॥

अथ ह्रदन्ता निरूप्यन्ते । अथ वारिशाब्दप्रक्रियां दर्शयितुमाह—त्वमोर्नपुंसकात् ।

वारि । ३२० इकोऽचि विभक्तौ ७ । १ । ७३ ॥ इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः
स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । 'न लुमता—' (सू २६३) इति निषेध-
स्यानित्यस्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः—हे वारे—हे वारि । 'आको ना—' (सू
२४४) वारिणा । 'वेरिति' (सू २४५) इति गुणे प्राप्ते 'वृद्धयौत्वतुज्ज्वलानगुणेभ्यो

'षड्भ्यो लुक्' इत्यनो लुगिस्थनुवर्तत इत्याह—छोवादित्यादिना । वारीणि । सोरमञ्ज
लुकि रूपम् । न च 'भादेः परस्व' इति अमः अकारस्यैव लुक् स्यात्
न तु मकारस्यापीति शङ्क्यम्, प्रत्ययस्य छोप एव हि लुगिस्थुष्यते ।
अम इति समुदाय एवेह प्रत्ययः; न तु तदेकदेशमूलमकारमात्रम् । अतो लुगमः
सर्वादेश एव भवति । इकोऽचि । 'इदितो नम् धातोः' इत्यतो नुमिस्थनुवर्तते ।
'नपुंसकस्य झलच्' इत्यतो नपुंसकस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् इका विशेष्यते ।
तदन्तविधिः । तवाह—इगन्तस्येत्यादिना । अचि विभक्ताविति । अजादौ विभक्तावित्यर्थः ।
'इकोऽचि सुपि' इत्येव सुवचम् । विभक्तौ किम् ? मधु-मधम्, तस्येदं माधवम् ।
अणि परे नुमि द्विलोपे माधमिति स्यात् । वारिणी इति । वारि औ इति स्थिते शी-
भावे नुमि 'अटकुप्वाङ्' इति गण्ये रूपम् । वारीणि इति । अश्नसोः क्षिभावे नुमि
'सर्वनामस्थाने च' इति दूर्ध्वे गण्ये रूपम् । हे वारि सु इत्यत्र सोर्लुकि प्रक्रियां वृशा-
यति—पक्ष इति । 'इस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धिनिमित्तको गुणः क्वाचिन्नवतीत्यर्थः ।
ननिवृद्ध सम्बुद्धेर्लुका लुप्तत्वात् 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणाविषेधात् कथं गुण इत्यत
आह—न लुमतेति निषेधस्यानित्यस्वाविति । अत्र च 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यत्राग्रप्रहणं
ज्ञापकम् । हलादिषु भ्यामादिषु स्त्रयपि नुमि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति
तस्य लोपसम्भवावचीति व्यर्थम् । न च सम्बुद्धिभ्याद्युस्यर्थम् अग्रप्रहणम्, तत्र नुमि
सति 'न लिसम्बुद्धयोः' इति निषेधे सति नकारश्रवणप्रसङ्गादिति वाच्यम्; सम्बुद्धे-
र्लुका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावेन तत्र नुमः प्राप्तेर्वाभावात् । 'न लुमता' इति
निषेधस्यानित्यत्वे तु सम्बुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारियतुमग्रहणम् अर्थव
दिति भयस्यऽग्रहणं 'न लुमता' इत्यस्यानित्यत्वे लिङ्गमित्याहुः । अत एव 'इकोऽचि'
इति सूत्रे हे श्रपो इति 'पृष्ठहत्वात्' इति सूत्रे हे श्रपु इति च भाष्यं स्फुटञ्जते ।
आको नेति । रूपे विशेषाभावेपि नुमपेक्षया परस्वेन नाभावस्यैव न्याय्यत्वादिति
भावः । लसिक्तसोर्विशेषमाह—वेरिति । नुमं वाचित्वा परत्वात् गुणे प्राप्त इत्यर्थः ।
वृद्धयौत्वेति । वार्तिकम् । वृद्धयादीनां क्रमेण 'गावौ, हरौ, क्रोष्टा, हरये' इत्यवकाशाः ।
नुमोऽवकाशाः-वारिणि इति । अतिसलीनि इत्यत्र अश्नसोः 'सक्युरसम्बुद्धौ' इति
णित्वाद् वृद्धिः परत्वाद् नुमं वाचित्वा प्राप्ता । वारिणि इत्यत्र औ तु 'अच्चे वे'
इत्यौत्वं प्राप्तम् । म्रियक्रोष्टनि इत्यत्र अश्नसोः तुज्ज्वलं प्राप्तम् । वारिणश्चाद्वा

नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४३७३) वारिणे । वारिणः । वारिणः । वारिणोः । 'नुमच्चिर-'
(वा ४३७४) इति जुट् । 'नामि' (सू २०९) इति दीर्घः- वारिणाम् । वारिणि ।
वारिणोः । हलादौ हरिवत् । ३२१ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गाल-
यस्य ७ । १ । ७४ । प्रवृत्तिनिमित्तक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुषद्वा स्याद्वा-
दावचि । अनादये-अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्बृक्षः, तस्फलं पीलु,

क्यादौ गुणः प्राप्तः । अत्र पूर्वविप्रतिषेधाम्भवेत्यर्थः । वारिणे इति । क्वचि गुणं वाधि-
त्वा जुमि णत्वे रूपम् । वारिण इति । क्लिष्टसोर्गुणं वाधित्वा जुमि णत्वे रूपम् ।
वारिणोरिति । ओसि यणं वाधित्वा जुमि णत्वे रूपम् । वारि आमिष्यन्न परत्वाद्गुणं
वाधित्वा जुमि प्राप्ते आह-नुमच्चिरिति नुक्ति । नुग्नुटोः को विशेष इत्यत आह-
नामीति । दीर्घ इति । जुमि तु सति तस्याङ्गभक्त्याद् 'नामि' इति दीर्घो न स्यादिति
भावः । वारिणीति । क्ली 'अच्छ वेः' इत्यौत्वं परमपि वाधित्वा 'बृद्धयौत्वं' इति पूर्व-
विप्रतिषेधात् ।

न विद्यते आविः उत्पत्तिः यस्य सः अनाविः ईश्वरः । अनाविः अविद्या । अना-
वि अहम् । त्रिलिङ्गोऽयं विशेष्यमिन्द्रः । तस्य नपुंसकत्वे प्रथमाद्वितीययोर्वारिवद्रूपानि ।
टादिषु अचि विशेषमाह-तृतीयादिषु । भाषितः पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत्
भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं, तद्वस्वास्तीति अर्श आद्यश्च । शब्दस्वरूपं विशेष्यम् ।
पुंसत्वे नपुंसकत्वे च एकप्रवृत्तिनिमित्तकमिति यावत् । 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतः
इकोऽचीति 'नपुंसकस्य इत्त्वः' इत्यतो नपुंसकस्येति चानुवर्तते । षष्ठी च प्रथमया
विपरिणम्यते । तदाह-प्रवृत्तिनिमित्तक्य इत्यादिना । पुंवद्वेति । गालवप्रहणादिति भावः ।
अचीति । अजादावित्यर्थः । पुंवत्वे ह्रस्वनुमोरभावः फलति । घटपटादिशब्दा-
स्तावत् घटत्वपटादिरूपेणैव तत्तद्व्यक्तिं प्रत्याययन्ति न तु द्रव्यस्वपृथिवी-
त्वादिरूपेणैति निविवाद्भवत् । ततश्च यद्विशेषणं पुंस्कृत्य घटादिशब्दाः तत्तद्व्य-
क्तिषु प्रयुज्यन्ते तद्विशेषणं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युच्यते । वाच्यतावच्छेदकमिति
यावत् । एवं च नपुंसकत्वे लिङ्गान्तरे च यस्य एकमेव वाच्यतावच्छेदकं तत् शब्दस्व-
रूपं भाषितपुंस्कशब्देन विवक्षितम् । अनाद्विशब्दश्च उत्पत्त्यभावात्प्रथमनादित्वं
पुरस्कृत्य क्लीपुंनपुंसकतत्तद्व्यक्तिप्रत्यायक इति भवति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तक्ये
भाषितपुंस्कता । अतस्तस्य टादावचि पुंस्वविकल्प इत्यभिप्रेत्योदाहरति-अना-
दये-अनादिने इति । पुंवत्वे जुमः अप्रवृत्तेः 'चेर्द्धिति' इति गुणः, पुंस्वभावे तु
जुमिति भावः । श्वादीति । अनादेः-अनादिनः । अनाद्योः-अनादिनोः । आमि तु
अवादीनामित्येव । शेषं वारिवदिति । प्रथमाद्वितीययोः भ्यामादौ हलि च वारिवदि-
त्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तक्ये इत्यस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह-पीलुर्बृक्ष इत्यादि । यदा

तस्मै पीलुने—अत्र न पुंवत्, प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । ३२२ अस्थिवृधि-
सकथ्यक्षणाभनकुदास्तः ७ । १ । ७५ । एषामनङ् स्यादादावचि, स चोदातः ।
'असलोपोऽन' (सू २२४)—दधना । दधने । दधना । दधनः । दध्नोः । दधनाम् ।
दधिन-दधनि । दध्नोः । शेषं वारिषत् । एषमस्थिसकथ्यक्षीणि । तदन्तस्याप्य-
नङ्—अतिदधना ॥ इति इदन्ताः ॥ सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे—हे सुधि ।
सुधिया—सुधिना । सुधियाम्—सुधीनाम् । प्रध्या—प्रधिना । इति ईदन्ताः ॥
मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो—हे मधु । एषमन्वाद्यः । सानुशब्दस्य स्तुर्वा ।

वृक्षविशेषः पीलुशब्दवाच्यस्तदा पुंश्लक्ष्णः पीलुशब्दः । यदा पीलुजन्मफलं पीलुश-
ब्दवाच्यं तदा नपुंसकश्लक्ष्णः । 'फले लुक्' इत्यणो लुक् । अत्र फले वाच्ये पुंवत्त्वं ने-
त्यर्थः । कुत इत्यत आह—प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । वृक्षत्वस्याप्यजातिविशेषात्मकं पीलु-
त्वं वृक्षविशेषे वाच्ये प्रवृत्तिनिमित्तम् । फलविशेषे तु वाच्ये फलत्वस्याप्यजातिविशे-
षात्मकं पीलुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सिद्ध्यर्थः । तदुक्तम्—'पीलुवृक्षः
फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे । वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ।' इति ।

अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षि एतेषां प्रथमाद्वितीयोर्वांरिवद्रूपानि । टाशावचि
विशेषमाह—अस्थिदधि । सुतीयादिविति अस्तीति चानुवर्तने । तद्वाह—एषामि-
त्यादिना । नुमोऽपवाद् । अनङ्ङि ककार इत्, अकार उच्चारणार्थः । द्विषाद-
भ्सादेशः । दधिन दधनि इति । 'विभाषा द्विरयोः' इत्यञ्जोपविकल्प इति भावः ।
तदन्तस्यापीति । आङ्गादादिति भावः । अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तं कुलमतिदधि ।
अत्रापि नपुंसकस्येति सम्बध्यते । ततश्च धाजः 'आह्वगमहन' इति किप्रत्यये द्वि-
शब्दस्य पुस्त्वे दधिनेत्येव । नपुंसकस्येति श्रूयमाणमस्थ्यादिमिरेवाग्वेति । तेनाति-
दधना ब्राह्मणेनेत्यादि सिद्धम् । इति इदन्ताः ।

अथ ईदन्ता निरूप्यन्ते । सु ध्यायतीति, सु शोभना धीर्यस्येति वा विग्रहे
सुधीशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वत्वे वारिवद्रूपान्तीत्याह—सुधि सुधिनी इत्यादि ।
परत्वान्नुमा इयङ् वाच्यत इति भावः । सुधिया सुधिनिति । सुध्यात्त्वस्य शोभन-
ज्ञानवचस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंसि नपुंसके च एकत्वात् पुंवत्त्वविकल्पः । एवं
प्रधीशब्दः । तत्र 'न भू सुधियोः' इति निषेधाभावात् 'परनेकाचः' इति यञ् ।
इति ईदन्ताः ।

अथ उदन्ता निरूप्यन्ते । मध्विति । 'मधु मधे पुप्परसे' 'मधुर्वसन्ते चैत्रे च'
इति कोशाभ्यमुदात्तस्य पुंनपुंसकयोः मयात्ववसन्त्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्
न पुंवत्वविकल्पः । मध्वीकाधिकारवाचिनो मधुशब्दस्य तु नित्यनपुंसकत्वात् पुंव
वमिति विवेकः । सानुशब्दस्य स्तुर्वेति । 'पहन्' इति सूत्रे 'मांसपृतनासानूनां मांस्यु-

स्नूनि—सानूनि । प्रियकोष्टु । प्रियकोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्-
प्रियकोष्टुनि । टादौ पुंत्वस्ये प्रियकोष्टु-प्रियकोष्टुना । प्रियकोष्टु-प्रियकोष्टवे ।
अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियकोष्टुना । प्रियकोष्टुने । 'नुम-
चिर' (वा ४३७४) इति नुट्-प्रियकोष्टुनाम् ॥ इत्युदन्ताः । सुलु सुलुनी
सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा-सुलुना । इत्युदन्ताः ।

एतन्वो वाच्याः' इति वार्तिकद्वितीये शेषः । स्नूनि सानूनीति । क्षसि रूपम्, क्षमा-
दावेव श्लुविधेः । प्रभृतिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वे सुव्यपि स्नुर्भवति । अथ च 'स्नुः
प्रस्यः सानुरक्षियाम्' इति पुंनपुंसकत्वाद् भाषितपुंस्कारवानुस्येव पुंवरविकल्पः ।
प्रियकोष्टु प्रियकोष्टुनी इति । प्रियः कोष्टा यस्येति विग्रहः । असर्वनामस्थानत्वाच्च तृज्व-
त्वम् । अथ जश्शसोः क्षिभावे सति सर्वनामस्थानत्वाद् नुमं वाधित्वा परत्वात्
तृज्वस्ये प्राप्ते आह--तृज्वद्भावादिति । 'वृद्धथौश्च' इति वार्तिकद्वितीये भावः । प्रियको-
ष्टुनीति । अश्शसोः क्षिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति बोधे रूपम् । न च नित्य-
त्वादेव नुम् सिद्धेः किं पूर्वविप्रतिषेधेनेति वाच्यम्, नित्यात्वात्नुमि कृतेऽपि-
'यदापत्ताः' इति न्यायेन 'तृज्वत्कोष्टुः' इत्यस्य नुमिप्रतिषेधस्य प्रहणापत्तौ पुनस्तृ-
ज्वरवापत्तेः । पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य तृज्वरत्वं वाधित्वा नुमि कृते तु न पुनस्तृज्वरत्वम्,
'विप्रतिषेधे यद्वाधितं सद्वाधितमेव' इति न्यायादित्यलम् । पुंवरस्ये इति । तत्रापि
तृज्वरत्वस्य इत्यर्थः । प्रियकोष्टुति । पुंवरस्ये तृज्वरत्वे च सति रूपम् । अनपुंसकत्वाच्च
नुम् । प्रियकोष्टुनेति । 'पुंवरस्ये, तद्वभावे च तृज्वरत्वाभावे रूपम् । पुंवरत्वाभावपक्षेऽपि
नुमं वाधित्वा परत्वात्प्रावमेव । प्रियकोष्टु इति । पुंवरस्ये तृज्वरत्वे यण् । अनपुंसकत्वाच्च
नुम् । प्रियकोष्टवे इति । पुंवरस्ये तृज्वरत्वाभावे रूपम् । अन्येऽत्रेति । पुंवरत्वाभावपक्षे
इत्यर्थः । प्रियकोष्टुनेति । पुंवरस्ये तृज्वरत्वर्योरभावे रूपम् । तथा क्यपि त्रीणि रूपाणि ।
एवं कसिद्धसोः—प्रियकोष्टुः प्रियकोष्टोः प्रियकोष्टुनः । प्रियकोष्टोः प्रियकोष्टोः
प्रियकोष्टुनोः । आमि विक्षेपमाह—नुमचिरिति नुडिति । तृज्वरत्वं नुमं च वाधि-
वन्ति शेषः । पुंवरस्ये तृज्वरत्वं वाधित्वा नुट् । पुंवरत्वाभावे तु तृज्वरत्वं वाधित्वा नुम्, तदपि
वाधित्वा नुडिति विवेकः । प्रियकोष्टरि-प्रियकोष्टौ-प्रियकोष्टुनि । भ्यामादौ हलि
मधुवत् । इत्युदन्ताः ।

अथ ऊदन्ता निरूप्यन्ते । सुविति । सुष्टु लुक्नीति क्षिप् । 'ह्रस्वो नपुंसके' इति
ह्रस्वः । सुलुनी इति । 'ओः सुपि' इति यणं वाधित्वा परत्वात्नुम् । ह्रस्वेति । शोभन-
लवनकतृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमेकमिति पुंवरविकल्पः । पुंवरस्ये ह्रस्वाभावेऽपि तद्वत्
नाभावो न, नुमभावे च 'ओः सुपि' इति यण् । पुंवरत्वाभावपक्षे तु यणं वाधित्वा

धात् धातुणो धातृणि । हे धातः—हे धातृ । धात्रा—धातृणा । एवं ज्ञातृ कर्त्रादयः । ह्यसृदन्ता । इत् इत् एष ह्यसृदन्तादेशो १ । १ । ४८ ॥ आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेष स्यात् । प्रथु प्रथुनो प्रथुनि । प्रथुनेत्यादि । इह न पुंषत् , यद्विगन्तं

सुथ , केप्रभृत्तिषु तु पुंषत्वाभावे 'घृद्धथौषव' इति पूर्वविप्रतिपेधेन नुमि सुलुने, पुंषत्वे तु सुथवे ह्रस्वादि रूपद्वयम् । ह्यसृदन्ताः ॥

अथ ऋदन्ता निरूप्यन्ते । धात् इति । दधातीति धात् । 'न लुमता' इति निषेधा-
दनङ् न । धातुगो इति । 'इकोऽचि' इति नुमि 'ऋवर्णास्रस्य' इति गणवम् । धातुणि
इति । जश्मसोः शिभावे नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घे गणवम् । 'न लुमता' इति
निषेधस्थानित्यस्वात् स्मशुद्धिनिमित्तको ह्रस्वस्य पक्षे गुण इत्याह—हे धातः हे धातृ
इति । धारणकर्तृत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तक्यात् टावाचधि पुंषत्त्वविकल्प इत्याह—धात्रा
धातुगा इति । धात्रे—धातुणे । धातुः—धातुणः । धात्रोः—धातुणोः । 'नुमिचर' इति नुट् ।
धातृणाम् । धातरि—धातृणि । ह्यसृदन्ताः ॥

अथ ओङ्गता निरूप्यन्ते । प्रकृष्टा औ । यस्येति बहुव्रीहौ प्रथोशब्दस्य 'ह्रस्वो नपुं-
सके' इति ह्रस्वः प्राप्नुवन् एषां ह्रस्वामाप्त्वात् तेषां द्विस्थानत्वेन अ, इ, उ, ऋ, ऌ,
इत्येतेषां ह्रस्वानामन्तरतमत्वाभावाद् अन्यतरस्थानसाम्याश्रयेण अवर्णादिषु यस्य
कस्यचिन्नियमेन पर्यायेण वा प्राप्तविद्युत्कारभ्यते—एच इक् । आदिश्यते इत्यादेशः ।
कर्मणि घञ् । तस्य ह्रस्वपदेन सह कर्मधारयः । विशेष्यस्यार्थः पूर्वनिपातः । आदेश
इति निर्धारणसप्तमी । सौत्रमेकवचनम् । तद्वाह—आदिश्यमानेष्वित्यादिना । मध्ये
इत्यपवाठः, तथोगो पद्यथा पूर्वोच्यते । रगेवेति । तेन अकारव्यावृत्तिः फलतीति
भावः । यद्यर्थाकक्षवारः एचोऽप्येवम् , तथापि स्थान्यादेशानां यथासङ्ख्यं न
भवति । न ह्यदमपुत्रविधिः किन्तु नियमविधिः । यथाप्राप्तमेव नियम्यते । एषां हि
पूर्वभागः अवगणरसः, उत्तरभागस्तु ह्रस्वर्णोवर्णसदृशः । तत्र पूर्वभागसादृश्यमवर्ण-
श्यास्ति । तस्य च इत्प्रहमेन निवृत्तौ ह्रस्वर्णसादृश्यमात्रमादाय एकारस्य ऐकारस्य
च ह्रस्वर्णः, उवर्णवाह्रस्यात् ओकारभ्य औकारस्य च उवर्णः इति व्यवस्था न्याय-
प्राज्ञा । यथाप्राप्तमेव नियम्यत इति न यथासङ्ख्यम् । ततश्च प्रथोशब्दे ओका-
रस्य उकारः इत्प्रहमेभ्योदाहरति—प्रथु इत्यादि । ननु पुंनपुंसकयोः प्रकृष्टस्वर्ग-
वचमेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तामिति टादौ पुंषत्त्वविकल्पः कुतो नैष्यत आह—इह न
पुंषदिति । कुत इत्यत आह—यद्विगन्तमिति । प्रथोशब्द ओदन्तः पुंसि । प्रथुशब्दस्तु
उदन्तो नपुंसके । तथा च पुंसि प्रथोशब्दस्य भाषितपुंसकत्वेऽपि नपुंसके प्रथुशब्दस्य
उदन्तस्या भिन्नत्वेन भाषितपुंसकत्वाभावात् पुंषत्त्वमित्यर्थः । केचित्तु पुंसि यः प्रथो-

प्रथु इति, तस्य भाषितपुंसकत्वाभावात् । एवमग्रेसि ॥ इत्योदन्ताः प्ररि प्ररिणी प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'रायो हलि' (सू. २८६) इत्यात्वम्— प्रराभ्याम् । प्ररभिः । 'नुमचिर—' (वा ४२७४) इति नुव्यात्वे—प्रराणाम् इति भाषया । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुव्यात्वं न । 'नामि' (सू. २०९) इति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषा बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् ॥ इत्यौदन्ताः ॥ सुनु सुनुनी सुनुनि । सुनुने ॥ इत्यादि ॥ इत्यौदन्ताः ॥

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

शब्द ओदन्तः, स एवेदानीं नपुंसकः, तस्य ह्रस्वान्तत्वेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । अतः पुंश्वविकल्पोऽस्त्येषेष्वाहुः । एवमग्रेसिपीति । प्ररि सुनु इत्यादावपीत्यर्थः । इत्योदन्ताः ।

अथ ऐवन्ता निरूप्यन्ते । एकारान्तस्योदाहरणं तु स्मृतः हः येन सः स्मृतेः । सु शोभनः स्मृतेर्यस्य तत् सुस्मृति इत्यादि बोध्यम् । प्ररीति । प्रकृष्टो राः चर्नं यन्म इति बहुव्रीहौ प्ररैराब्दः । तस्य नपुंसकह्रस्वत्वेन इकारः । लुटि धारिवत् । लोर्लुत्त्वात् 'रायो हलि' इत्याद्यं न । टादावचि पुंश्वविकल्पः प्रथमशब्दवत् । भ्यामादौ हलि विशेषमाह—रायो हलीत्यात्वमिति । ननु रैराब्दस्य ऐवन्तस्य विहितमात्वं कथमिदन्त-स्येत्यत आह—एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति । आमि विशेषमाह—नुमचिरिति । नुटि 'रायो हलि' इत्यात्वे प्रराणामित्यन्वयः । ननु प्ररि आमिति स्थिते नुटं वाधिरवा परत्वान्नुमि तस्याङ्गभक्तत्वात् हलाविविभक्त्यभावात् कथमात्वमित्यत आह—नुमचिरिति । पूर्वविप्रतिषेधान्नुम बाधिरवा नुव्यात्वं निर्वाधमिति भावः । सन्निपातेति । ह्रस्वान्तत्वमुपजीभ्य प्रवृत्तस्य नुटस्तद्विघातकमात्वं प्रति निमित्तत्वासम्भवात् इति भावः । ननु तर्हि ह्रस्वान्तत्वमुपजीभ्य प्रवृत्तस्य नुटः तद्विघातकं 'नामि' इति दीर्घं प्रति कथं निमित्तत्वमित्यत आह—नामीति दीर्घस्थिति । इत्युक्तमिते शमशब्दाधिकारे इति बोधः । इत्यौदन्ताः ।

अथ औदन्ता निरूप्यन्ते । सु शोभना नौर्यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्व ठकार इति मत्वाह—सुनु इति । इत्यौदन्ताः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितघट्टुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
यालमनोरमायाम् अजन्तनपुंसकलिङ्गनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ॥ ११ ॥

३२४ हो ङः ८ । २ । ३१ ॥ इत्य ङः स्याज्झकि पदान्ते च । 'हृङ्क्याप्' (सू २५२) इति सुलोपः । पदान्तत्वादस्य ङः । अश्त्वन्त्वे । किङ्-किङ् , किङ्गौ, किङ्गः । किङ्गम् किङ्गौ किङ्गः । किङ्गा किङ्ग्याम् इत्यादि । किङ्गसु-किङ्गसु । ३२५ दादेर्धातोर्घः ८।२।३२॥ उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य चः स्याज्झकि पदान्ते च । उपदेशे किम् ? अचोर् इत्यत्र यथा स्यात् , वामकिङ्गमात्मन इच्छति वाम-

अथ हकारान्ता निरूप्यन्ते । तत्र वर्णसमाप्तमायकममनुसृत्य हकारान्तमावौ निरूपयितुमाह—हो ङः । ह इति पद्यन्तम् । 'झळो झळि' इत्यतो झळीत्यनुवर्तते । पद्यस्येत्यधिकृतम् । 'स्रकोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह इत्येति । झळीति । झळि परतः पूर्वस्य हकारस्य, पदान्ते विद्यमानस्य हकारस्य चेत्यर्थः । न च हकार एव कृतो न विहित इति वाच्यम्, 'वा द्रुह' इत्यत्र वच्यमाणत्वात् । पदान्तत्वादिति । सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य झलपरत्वाश्रयेत्यपि बोध्यम् । किञ्चिदि । 'किङ् आश्वावने' किप् । हृङ्क्यादिना सुलोपः । इत्य ङत्वे 'वाऽवसाने' इति चत्वं-विकल्प इति भावः । किङ्ग्यामिति । 'श्वाविष्वसर्वनामस्थाने' इति पद्यत्वात् 'झळी' अतोऽन्ते' इति अश्त्वमिति भावः । इत्यादीति । किङ्गमिः । किङ्गे । किङ्ग्याः । किङ्गः । किङ्गः । किङ्गोः । किङ्गाम् । किङ्गसु इति । किङ्ग सु इति स्थिते इत्य ङः । तस्य अश्त्वेन ङः । 'खरि च' इति चत्वंस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'ङः सि' इति युद् । ततो ङस्य चत्वेन ङः । ध्रुटश्चत्वंसम्पन्नस्य तकारस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति च भवति । 'न पदान्तात्' इति तकारस्य ध्रुत्वं न । किङ्गसु इति । ध्रुत्वात्वे रूपम् । इत्य ङः । तस्य अश्त्वेन ङः । तस्य चत्वेन ङः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति च । 'न पदान्तात्' इति तस्य न ध्रुत्वमिति भावः ।

दुहधातोः किबन्तासुलोपे दुह् इत्यत्र ङत्वे प्राप्ते ङत्वं ङाविबुपवदति—दादेर्धातोः । 'हो ङः' इत्यतो ह इति पद्यन्तमनुवर्तते । झळि इति, पद्यस्येति, अन्ते इति च पूर्ववदनुवर्तते । धातोरित्थावर्तते । एकं धातुग्रहणमवयवपद्यन्तं हकारेऽन्तेति—धातोरवयवस्य इत्येति । दादेरित्येतत्तु धातोरित्यत्र सामानाधिकरण्यानन्वेति । दाः आदित्येति बहुव्रीहिः, धातोरिति द्वितीयं धातुग्रहणं तु धातोर्नपदेशकालं कल्पयति । ततश्च फलितमाह—उपदेशे इत्यादिना । धातुपूर्वशकाले यो दकाराविधार्तुः तदवयवस्य इत्येत्यर्थः । आनुत्तधातुग्रहणलक्षणेपदेशग्रहणस्य फलं पुञ्जिति-उपदेशे किमिति । अत्रोक्ति । 'दुह प्रपूरणे' कङ्, अहागम, तिप्, ञप्, तस्य कृक्, कञ्पूर्वगुणः, हृङ्क्यादिना तिपो लोपः, 'दादेः' इति इत्य चः, 'पुकाचो वषाः' इति अच्भावेन

लिङ्गति ततः क्विप् दामलिट् । अत्र मा भूत् । ३२६ एकाचो बधो भव्
 झपन्तस्य स्थवोः ८। २। ३७ ॥ धातोरवयवो ए एकाञ् झपन्तस्तदवयवस्य वशः
 स्थाने भव् स्यात्सकारे चशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोः इति सामानाधिकरण्ये-
 चान्वये न्विह न स्यात्—गर्दभमाचष्टे गर्दभयति ततः क्विप्, णिलोपः—गर्धप् ।

दकारस्य धकारः । 'वाडवसाने' इति चर्त्विजस्ये इति भावः । यथा स्यादिति । यथेति
 प्राप्तियोग्यतायाम् । चर्त्विजस्य प्राप्तियोग्यम्, तच्च उपदेशग्रहणे मत्थेव स्यादित्यर्थः ।
 चर्त्विजस्य प्राप्तिवेलायां दुहृभातोर्दकारादित्त्वं नास्ति, कृते अभागेने 'यदागमास्तद्ग्रहणेन
 गृह्यन्ते' इत्यकारादित्वात् । अतोऽत्र चर्त्वं न स्यादित्यभ्यासिः स्यात् । उपदेशग्रहणे
 तु नायं दोषः चर्त्विजस्येलायां दुहेरत्र दकारादित्वाभावेऽपि धातुपदेशकाले दादि-
 त्वादिति भावः । तदेवमभ्यासिपरिहारकलमुक्त्वा अतिभ्यासिपरिहारकलमाह-नामेति ।
 प्रोवाप्तु गवादिपशुबन्धनार्थरज्जुपर्यायो दामशब्दः । 'लिङ् आस्वाङ्ने' दाम लेडति
 दामलिट् । तमात्मन इच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि 'सनाद्यन्ता'
 इति धातुत्वात् तिप् क्षिप्ति दामलिङ्गतीति रूपम् । ततः क्विपीति । क्यञ्जन्तात् कर्त्तरि
 क्विप् अक्षोपे यलोपे च दामलिङ्गशब्दात् सलोपे 'हो छ' इति छत्वे 'वाडवसाने' इति
 चर्त्विजस्ये दामलिट्-दामलिङ् इति रूपमित्यर्थः । अत्र मा भूदिति । माङ्गि छुक् ।
 सचलकारापवादः । अत्र चर्त्वं न भवेदित्येतदर्थमप्युपदेशग्रहणम्, कृते तु तस्मिन्
 चर्त्विजस्य न भवति, धातुपदेशो दामलिङ् इति सुञ्जातोः पाठाम्भावादिति भावः ।

तथा च प्रकृतोवाहरणे सौ दुष् इति स्थिते—एकाचो बधो । स च च् च स्त्रौ
 तयोरिति विग्रहः । वश इति स्थानवष्टौ । एकाञ् इत्यवयववषष्टी । एकः अच् च स्त्रौ
 विग्रहः । झपन्तस्येवस्य चान्वस्येति विशेष्यम् । एकाञ्कस्य झपन्तस्येवस्यावयवो
 यो वशः तस्य भव् स्यादित्यन्वयः । 'दादेशातोः' इत्यतो धातोरित्यवयववष्टयन्तमनु-
 वर्तते । तच्च झपन्तस्येनान्वेति । पदस्येत्यधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योः' इत्यतः
 अन्ते चेत्यनुवर्तते । तदाह—धातोरेवयव इत्यादिना । मनु सम्भवति सामानाधिकरण्ये
 चैयधिकरण्यप्राशयणस्यान्यः स्यात्वात् एकाञ् झपन्तो यो धातुः तदवयवस्य वश इत्यं-
 वान्वय उच्यते इत्यत आह—एकाचो धातोरित्यादि । गर्दभयतीति । 'तरकरांति तदाचष्टे'
 इति णिञन्तस्य 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात्तिवादि । ततः क्विचित् । गर्दभ इति
 प्यन्तात् कर्त्तरि क्विचित्यर्थः । क्वाचित् । णिलोपः इति । 'गेरनिटि' इत्य-
 नेनेति शेषः । गर्धप् इति । गर्दभ इत्यस्मात् सुः, हलङ्ग्याङ्गिलोपः । 'एकाचो बधः' इति
 दस्य धः । 'वाडवसाने' इति चर्त्विजस्य । एकाचो धातोः झपन्तस्येवस्येनान्वये गर्दभ इत्यस्य
 सुञ्जातोरनेकाञ्कत्वात् दकारस्य भवभावो न स्यात् । धात्ववयवस्य झपन्तस्येवस्येनान्वये
 तु वभ् इति एकाचो झपन्तस्य धात्ववयवत्वात् तदवयवस्य दस्य भवभावो निर्वाध

झलीति निवृत्तम्, स्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न—दुग्धम्, दोग्धा । व्यपदेशि-
वद्भावेन धात्ववयवत्वाद्मन्भावेः, अरत्त्वचत्वे—धुक्—धुग्, दुहौ, दुहः । धत्व-
चत्वे—धुञ्जु । ३२७ आ प्रुहमुहणुहणिणहाम् ८ । २ । ३३ ॥ एषां हस्य वा
चः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ङः । धुक्—धुग्—धुट्—धुञ्जु हुहौ, हुहः । धुग्भ्याम्—

इति भावः । अत्र प्राचीनैः झलीत्यनुवर्तितम् । सव्युक्तमित्याह—झलीति निवृत्तमिति ।
सामर्थ्यादिति । झलीत्यनुवृत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः । ननु झलीत्यस्यानुवृत्तिरेवास्तु
स्वोर्ग्रहणस्यैव क्रियतामित्यत आह—तेनेति । झलीत्यनुवर्तनेनेत्यर्थः । दुग्धमिति ।
दुहेः क्तः । किरवात् न लघूपधगुणः । 'दादेः' इति हस्य घः । 'झवस्तथोर्धोऽधः' इति
तकारस्य धः । 'झलां जहा झशि' इति घस्य गः—दुग्धमिति रूपम् । दोग्धेति । दुहे-
स्तुच् । लघूपधगुणः । 'दादेः' इति हस्य घः । 'झवस्तथोः' इति तकारस्य धः । 'झकु-
शानस्' इत्यनङ् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । ह्रस्वत्वाद्दिलोपः । 'न लोपः' इति
नकारलोपः—दोग्धा इति रूपम् । झलीत्यनुवृत्तौ इहोममप्रापि घत्वे कृते मन्भावेः
श्यादिति भावः ।

ननु दुहेः क्तिबन्तात् सोर्लोपे 'दादेः' इति घत्वे कृते वुष् इति क्तिबन्तमेकात्कम् ।
तस्य धातुत्वात् धात्ववयवत्वाभावात् कथमिह वकारस्य मन्भावेन धकारः स्याद्वि-
रस्यत आह—व्यपदेशिवद्भावेनेति । विशिष्टः अपदेशः व्यपदेशः मुख्यव्यवहारः, सोऽस्या-
स्तीति व्यपदेशी, तेन तुस्यं व्यपदेशिवत् । धातावेव धात्ववयवत्वव्यवहारो गौणः,
राहोर्गिरः इत्यादिवदिति भावः । इदं च 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । धुक् धुगिति । क्तिपः प्राक् प्रवृत्ताया धातुसम्प्रदाया अनपायात् 'दादः' इति
घत्वे कृते क्तिबन्तत्वात् मन्भावे चत्वंविकल्प इति भावः । दुहौ दुहः । दुहश्च दुहौ
दुहः । दुहा । भ्यामादौ 'दादेः' इति घत्वे कृते स्वाद्विध्विति पदत्वात् पदान्तत्व-
प्रयुक्तो मन्भावेः । 'झलां जहाऽन्ते' इति जरत्त्वम्—धुगिभः । दुहे धुग्भ्याश्च धुग्भ्यः ।
दुहः । दुहः । दुहोः दुहाम् । दुह् सु इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—परस्वेति । घत्वे कृते
मन्भावे 'झलां जहाऽन्ते' इति जरत्त्वेन गकारः । तस्य 'खरि च' इति चत्वंस्यासिद्ध-
त्वात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति परस्वे कृते चत्वं धुञ्जु इति रूपमिति भावः । दुह् जिवां-
सायाश्च, मुह् वैचित्ये, णुह् उद्गिरणे, णिह् प्रीतौ पृथः क्तिबन्तेभ्यः सोर्लोपे
दुहेर्दादित्वाद् ङत्वं बाधित्वा निश्च घत्वे प्राप्त इत्येवामधादित्वात्प्राप्ते घत्वे इव-
आरभ्यते—वा दुह । 'दादेः' इत्यसौ घ इत्यनुवर्तते । झलीति पवस्वेति अन्ते इति
पूर्ववदनुवर्तते । तवाह—यथामिति । दुहादीनां चतुर्णामित्यर्थः । धुक्—धुगिति । धत्वपक्षे
मन्भावे चत्वंविकल्प इति भावः । धुट्—धुक्ति । अस्माभावपक्षे 'हो ङः' इति ङत्वे

ध्रुब्ध्याम् । ध्रुक्षु-ध्रुत्सु-ध्रुत्सु । एवं मुहृष्णुहृष्णिहाम् । ३२८ इत्यणः सम्प्रसारणम् १ । १ । ४५ ॥ यणः स्थाने प्रमुण्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् । ३२९ वाह ऊट् ६ । ४ । १३२ ॥ अस्य बाहः सम्प्रसारणमूट् स्यात् । ३३० सम्प्रसारणाच्च ६ । १ । १०८ ॥ सम्प्रसारणाच्चि पूर्वकपमेकादेशः स्यात् ।

अभावे चार्थविकल्पः । अत्र अभावावार्थमेव 'होहः' इति सूत्रे च एव विहितः, न तु ङः । तथा सति क्षयस्तत्त्वाभावाद् अभावो न स्यात् । अचि सुपि-मुहम् इत्याचि । ध्रुब्ध्यामिति । ज्ञापके अभावात् । ध्रुब्ध्यामिति । ज्ञत्वाभावपके ङत्वे ज्ञत्वे रूपम् । एवं भिसि म्यसि च रूपद्वयम् । मुहः । मुहः मुहोः मुहाम् । मुक्विति । ज्ञत्वे अभावे 'आदेशप्रत्यययोः' इति शब्दे 'स्वति च' इति चत्वम् । भ्रुट्स्विति । ज्ञत्वाभावपके ङत्वे अभावे, ङस्य ज्ञत्वे, ध्रुटि चत्वे ङस्य चार्थम् । चत्वेत्यासिद्धत्वात् 'चपो द्वितीयाः' इति तकारस्य यो न भवति । 'न पदान्तात्' इति च्छ्रुत्वं न । भ्रुट्स्विति । ध्रुडभावे रूपम् । हृष्य ङः, अभावात्, ङस्य ज्ञत्वेन ङः, तस्य चार्थं न टः । पवमिति । अभावावर्जमिति शेषः ।

विश्वं बहुतीत्यर्थे 'अञो णिवः' इत्यतो णिवरित्यनुवृत्तौ 'वहञ्च' इति णिवः । णकार इत् । वेर्लोपः । 'अस उपधायाः' इति वृद्धिः । उपपवसमासः । विश्ववाह इति रूपम् । ततस्सोर्हृक्क्याचित् कोपे 'हो ङः' इति ङत्वे 'वाऽवसाने' इति चार्थविकल्पे विश्ववाट्-विश्ववाङ्, विश्ववाहौ, विश्ववाहः । विश्ववाहम् विश्ववाहौ इति सुटि रूपाणि सुगमत्वादुपेक्ष्य ज्ञासादौ अचि सम्प्रसारणकार्यं वचनम् सम्प्रसारणसंज्ञां वृत्तयति—इत्यणः सम्प्रसारणम् । यणः स्थाने इति । ध्याख्यानात् स्थानार्थलाभः । 'वष्टी स्थानेयोगा' इति तु नेह भवति, अमुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः, वष्टीष्टतौ सर्वत्र व्याख्यामादेव स्थानार्थलाभस्तत्त्वात् 'वष्टी स्थानेयोगा' इत्येतत् 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इत्येतदर्थमिति भाष्ये सिद्धान्तितत्वाच्च । सम्प्रसारणसंज्ञ इति । ततश्च 'वसोः सम्प्रसारणम्' चत्विस्वपिषजादीनाम् इत्यादौ सम्प्रसारणश्रुतौ यणस्थानिक इगुपक्षितो भवति । तत्रान्तरतश्चाद्यस्य हकारः, चकारश्च उकारः, रेफस्य ऋकारः, लस्य लृकार इति ज्ञेयम् । वाह ऊट् । 'अस्य' इत्यधिकृतम् 'वसोः सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । तच्छ ऊट् इत्यनेनाभवेति । तद्वाह—अस्येत्यादिना । सम्प्रसारणमिति । तेन वाहो यो यण् चकारस्तस्य ऊट इति लभ्यते । सम्प्रसारणमित्यनुवृत्तौ 'अलोऽन्वयस्य' इति हकारस्य स्यात् । तदनुवृत्तौ तु ऊटो यणस्था-निकत्वलाभात् मालोऽन्वयस्येति भवति । विश्व ऊ आह् अस् इति स्थिते—सम्प्रसारणाच्च । 'ह्रस्वे यणवि' इत्यतः अचीति 'अभि पूर्वः' इत्यतः पूर्व इति चानुवर्तते ।

'एत्येवायूट्सु' (सू ७१) । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । 'छन्दस्येव णिवः' इति षष्ठे णजन्तादिव् । ३३१ चत्तुरनङ्कुहोरामुखाप्तः ७ । १ । १८ ॥ अनयोरात् एवा-
सर्वनामस्थाने परे, स चोदात्तः । ३३२ सावनङ्कुहः ७ । १ । ८२ ॥ अस्य नुम्

'युक्ः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम् । तदाह—सम्प्रसारणादिस्मादिना । विश्व ऊह् असहृति स्थिते आद्गुणमाहाङ्गाह—पत्येवायूट्सुत्विति । अनेन गुणापवाहो वृद्धिरिति शेषः । विश्वौहः । विश्वौहा । इत्यादीति । विश्ववाङ्म्याम् । विश्ववाङ्मिभिः । विश्वौहे । विश्ववाङ्म्याम् । विश्वौहः । विश्वौहः । विश्वौहोः । विश्वौहाम् । विश्ववाट्सु विश्ववाट्सु ।

ननु बहुर्येति णिविधौ 'छन्दसि सहः' इत्यतः छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । तन्मते विश्ववाह्काङ्कस्य ङोके कथं प्रयोग इत्यत आह—छन्दस्येव णिवरिति षष्ठे णिवन्तादिविति । विश्ववाह्यतीत्यर्थे वाह् इति ण्यन्तात् 'अन्येभ्योऽपि इत्यते' इति षिवि 'नेह्वशि कृति' इति इहभावे णिङोपे आयूक्कङोपे उपपत्समामे विश्ववाह्-
काङ्को ङोके प्रयोगार्हः । किन्तु तस्य ऊह न भवति, 'अथः परस्मिन्' इति णिङो-
पस्य स्थानिवशेन ङसि तस्य भत्याभावात् । वाह्यते. क्विपि विश्ववाह्काङ्कस्य तु ऊट् मिर्षां च एव, 'कौ लुप्तम्' इति णिङोपस्य स्थानिवशवाभावेन तस्य भत्यानपा-
यान् । अत एव 'विभाषा पूर्वाङ्कापराङ्काभ्याम्' इति सूत्रे प्रष्टौहः भागतं प्रह्वाङ्करूप-
मिति लौकिकविग्रहवाक्ये 'प्रष्टौहः' इति प्रयोगः संगच्छते । कश्चित् पुरस्तेके 'छन्द-
स्येव णिवरिति प्रामाणिकाः' इति पठ्यते । 'कथ्यपुरीष' इत्याद्युत्तरसूत्रे तदनुवृत्तेरा-
शय्यकरवादिति तदाशयः ।

अनः शकटं बहतीत्यर्थं अनमि षष्ठेः 'अनसो ङश्च' इति किप्, सरूप ङश्च । षष्ठि-
स्वपियजादीनां किति' इति यजादिस्वाद् षकारस्य सम्प्रसारणम् उकारः । सम्सार-
णाच्च' इति पूर्वरूपम् । अनङ्कुह इति रूपम् । सतः सुङ्गुपत्तिः । अनङ्कुह् स् इति
स्थिते—चत्तुरनङ्कुहोः । अनयोरिति । चत्तुरनङ्कुहोरित्यर्थः । सर्वनामस्थान इति । 'इतोऽस्स-
र्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तेरिति भावः । भामि मकार इत् । मि-
स्वादन्याद्वचः परः । उकारस्य यण् षकारः । अनङ्वाह स् इति स्थिते—सावनङ्कुहः
अस्येति । अनङ्कुहकाङ्कस्येत्यर्थः । नुम् स्यादिति । 'आषष्ठां नथोऽनुम्' इत्यसौ नुमिथ्यनु-
वृत्तेरिति भावः । नुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । मिस्वादन्याद्वचः परः । अन-
ङ्वाह स् इति स्थितम् । मनु आस्तुमौ एतौ मिस्वादन्याद्वचः तकारात् परौ
प्राप्तौ । तत्र 'चत्तुरनङ्कुहोः' इत्याम् सर्वनामस्थाननिमित्तकः सामान्यविहितः । 'स-
वनङ्कुहा' इति नुम् तु सर्वनामस्थानविशेषे सौ विहितत्वाद्द्विशेषविहितः । स च निर-
वकाशात्प्राग् सामान्यविहितमामं बाधेत, सोरन्यत्राग्निषेधरितार्थत्वात् । तथा च

स्यात्सौ परे । 'आत्' इत्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा
आम् न बाध्यते । आम् च नुम् न बाध्यते । सोऽलोपः । नुम्बिधिसामर्थ्यात् 'वसु-

अनङ्गुन् इति स्यात् । अनङ्गवान् इति न स्यात् । किञ्च सम्बुद्धौ हे अनङ्गुह् स् इति
रिधते 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यभागागमः आमपवाकोऽनुपदमेव घञ्यते । तत्र 'सर्वनङ्गुहः'
इति नुमपि प्राप्तः । स च सम्बुद्धावसम्बुद्धौ च विहितत्वात् सामान्यविहितः । 'अम्
सम्बुद्धौ' इत्यस्य तु सम्बुद्धावेव विहितत्वाद् विशेषविहितः । स च निरवकाशात्वात्
सामान्यं विहितं नुम् बाधेत, असम्बुद्धौ सौ नुम्बिधेश्चरितार्थत्वात् । ततश्च हे अनङ्-
वञ्जिति न स्यात् । 'हो ङः' इति ङ्ये हे अनङ्वट् इति स्यादित्याकाङ्क्षाद्—आदित्य-
धिकारादित्यादि नुम् न बाध्यत इत्यन्तम् । 'साधनङ्गुहः' इति नुम्बिधौ तावत् 'आश्ङ्गी-
नद्योः' इत्यत आकिति पङ्कम्यन्तमनुवर्तते । अतः अङ्गुहः अवर्णात् परो नुमिति ला-
भात् विशेषविहितेनापि 'सावनङ्गुहः' इति नुमा 'चतुरनङ्गुहोः' इति सामान्यविहितः
आम् न बाध्यते, अवर्णात् परस्मै न विधीयमानं नुम् प्रति आम उपजीव्यत्वात् उप-
जांघ्योपञ्चोवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकभावविरहात्, प्रत्युत आमभावे नुमः प्रवृ-
त्त्यसम्भवात् । तथा 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमा च विशेषविहितेन 'सावनङ्गुहः' इति नुम्
न बाध्यते, नुम् उपजावकत्वेन विरोधानावात्, प्रत्युत अमभावे नुमः प्रवृत्त्यसम्भ-
वादिश्वर्थः ।

ननु 'सावनङ्गुहः' इति नुम्बिधौ आदिभ्यश्चुवर्ततां नाम । तथापि आमुपजीवकत्वं
नुमो न लभ्यते अनङ्गुहि नुमो नकाराकारात् परस्मैऽपि आदित्यनुवृत्तेरविरोधादिति
षेद्, मैवम्—'सावनङ्गुहः' इति नुम्बिधौ मिश्रादन्त्यात् च इत्युपस्थितम् । तत्र च
आदित्यनुवृत्तमप्येति । ततश्चानङ्गुहि यः अन्त्यरूपः अवर्णः तस्मात् परो नुमिति
लभ्यते । नकाराकारस्तु नैवंविध इत्यामुपजीवकत्वं नुमो निर्बाधमेव । पुं व सम्बुद्धौ
अमुपजीवकत्वमपि ज्ञेयम् । क्वचित्पुस्तके 'आमा च नुम् न बाध्यत' इति पठ्यते ।
तत्रयं योजना । ननु बह्वनङ्गुवादि कुलानीत्यत्र 'नपुंसकस्य झलञः' इति नुमपेक्षया
परत्वादान् स्यात् । कृते त्वाभि पुनर्नुम् न भवति, विप्रतिपेधेन च्च्बाधितं त्व्बा-
धितमेव इति न्यायादित्यत आह—आमा च नुम् न बाध्यत इति । 'पुनः प्रसङ्गवि-
शानात् सिद्धम्' इति क्वचिद्विप्रतिपेधेन बाधितस्य पुनरुन्मेपादामि कृतेऽपि 'नपुंस-
कस्य झलञः' इति नुम् निर्बाध इति भावः । सोऽलोप इति । अनङ्गवान् ह् स् इत्यत्र
हरङ्गाविति शेषः । ननु कृते सुलोपे हकारस्य संबोधान्तलोपे नुमो नकारस्य पदा-
न्तत्वाद् 'वसुत्वंसुध्वंस्वनङ्गुहा दः' इति द्त्वं कुतो न स्यादित्यत आह—नुम्बिधौति ।
यदि ङञ् नुमो नस्य द्त्वं स्यात् तर्हि अनङ्वाद् इत्यत्र नुमभावेऽपि द्त्वं द्त्वे-
नैव अनङ्वाद् इति सिद्धेः नुम्बिधिरन्तर्कः स्यात् । अतो नुमो नस्य द्त्वं ज्ञेति

सुसु— (सू ३३४) इति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । अन-
ड्वान् । ३३३ अम् सम्बुद्धौ ७ । १ । ९९ ॥ चतुरनडुहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ ।
धामोऽपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वान् । अनड्वान् । अनड्वान् । अनड्वान् ।
३३४ वसुसुध्वंस्वन्डुहां दः ८ । २ । ७२ ॥ सान्तवस्वन्तस्य संसादेश्च
दः स्यात्पदान्ते । अनटुद्भ्यामित्यादि । सान्त इति किम् ? विद्वान् । पदान्त इति
किम् ? सस्तम् । वस्तम् । ३३५ सहेः साडः सः ८ । ३ । ५६ ॥ साड्‌रूपस्य

विज्ञायत इति भावः । अनु अनड्वान् ह स् इत्यत्र सुलोपे संयोगान्तलोपे च कृते
नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात् पदान्तत्वाच्च 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति
नलोपो किं न स्यात् । न च नुम्बिधिसामर्थ्यात्त्र नलोप इति वाच्यम्, नलोपा-
भावस्थले सम्बुद्धौ 'हे अनड्वन्' इत्यत्र नुम्बिधेरित्यर्थत्वात् । तत्र 'न क्लिप्त-
सम्बुद्धौ' इति नलोपप्रतिषेधादित्यत आह—संयोगान्तेति । हकारलोपस्यासिद्धत्वे
सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् पदान्तत्वाभावाच्च नलोपो नेत्यर्थः ।
अनड्वानिति । अनड्वद् स् इति स्थिते आम्, यण्, नुम्, सुलोपः संयोगान्त-
लोपश्च । अथ सम्बुद्धौ अनड्वद् स् इति स्थिते 'चतुरनडुहोः' इत्यामागमे प्राप्ते—
अम् सम्बुद्धौ । 'चतुरनडुहोः' इत्यनुवर्तते । तदाह—चतुरनडुहोरिति । अमो मकार
इत् । मित्वाद्यन्त्यादचः परः । हे अनड्वानिति । 'अम्, यण्, नुम्, सुलोपः, संयोगा-
न्तलोपश्च । अनड्वान् इति । सर्वनामस्थानत्वात् । नुम् तु न, तस्य सावेव
विधानात् । अनड्वद् इति । शमादावपि अधिकृत पदानडुह्वाब्द इति भावः ।

भ्यामाद्यौ हलि विशेषमाह—वसुसु । वसुः प्रत्ययः तेन तदन्तं गृह्यते । 'सुसु-
ध्वंसु अवस्वसने' इति धात् । 'ससुषो रुः' इत्यताः स इति ह्रस्वपीकमनुवृत्तम् ।
तेन च वसुविशेष्यते । तदन्तविधिः । सान्तवस्व संसुध्वंस्वोर्न विशेषणम्, ध्व्यमि-
चारात् । नाप्यनड्वहः, असम्भवात् । पदस्थेस्यधिकृतं बहुवचनान्तस्वेन विपरिणम्यते ।
'अलोऽन्त्यस्य' इति तदन्तस्य भवति । फलितमाह—सान्तेत्यादिना । यथासम्भवं
स्त्वद्वचोरपवादः । अनडुस्यामिति । 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदस्थेद्विति
भावः । इत्यादीति । अनडुङ्गिः । अनडुहे । अनडुङ्गयः । अनडुहः । अनडुहः ।
अनडुहोः । अनडुहाम् । इत्ये 'खरि च' इति चर्त्तम्—अनडुहसु । सान्तेति किमिति ।
घसोरपि सान्तवस्वध्वमिचारात्प्रश्नः । विद्वानिति । विद्वस् घ इति स्थिते 'अत्वम-
न्तरस्य' इति दीर्घे 'ठगिद्ध्याम्' इति नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे च रूपम् । अत्र
वसोः सकारान्तत्वाभावाच्च इत्वमिति भावः । घत्तं च्त्वमिति । रूपस्ययान्तम् ।
अत्र पदान्तत्वाभावाच्च इत्वम् । विद्वान्त्सौ, अनड्वान्त्सौ इत्याद्यपि प्रत्युदाहार्यम् ।

सहः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट्—तुराषाट् तुरासाहो तुरासाहः । तुरा-
षाट्भ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे 'छन्दसि सहः' (सू ३४०९) इति णिक् ।
कोके तु साहयतेः क्विप् । 'अन्येषामपि—' (सू ३५३९) इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
॥ इति ह्रान्ताः ॥ ३३६ विष औत् ७ । १ । ८४ ॥ दिविति प्रातिपदिकस्य

तुरासाहशब्दात् सोर्हृषक्यादिलोपे हस्य ङात्वे कृते विशेषमाह—सहः साहः सः ।
'द्वक्शित्तपो धातुनिर्देशे' इति 'वह मर्षणे' इति धातोरिकप्रत्यये 'धात्वादेः सः सः'
इति वस्य साधे सहिषभ्वः । पह्धातोरित्यर्थः । साह् इति कृतकत्वबन्धवृद्धेर-
नुकरणम् । तदाह—साड् रूपस्येति । मूर्धन्येति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति तदधिकार-
ादिति भावः । मूर्धनि भवः मूर्धन्यः, मूर्धन्यानक इत्यर्थः । तुराषाट्, तुराषाडिति ।
सुलोपे ङात्वे, ङात्वेन ङात्वे सस्य मूर्धन्यः पकारः, विवृतप्रयत्नसाम्यात् 'वाऽवसाने'
इति चत्वंपदेऽपि मूर्धन्यो भवत्येव, सूत्रे साह इति कृतकत्वनिर्देशस्य पदान्तोप-
लक्षणत्वादिति भावः । तुरासाहिति । अपदान्तस्य मूर्धन्य इति भावः । इत्या-
दीति । तुराषाड्भिः । तुरासाहे । तुराषाडन्यः । तुरासाहः । तुरासाहः । तुरासाहोः ।
तुराषाट्सु—तुराषाट्सु । अथ तुराषाट् शब्दं व्युत्पाद्यति—तुरं सहते इत्यर्थे छन्दसि सह
इतीति । कर्मण्युपपदे सहैण्विः स्यात् छन्दसीति तत्रार्थः । णकार इत्, उपधावृद्धिः,
अपृक्तलोपः । ननु णिक्प्रत्ययस्य छन्दोविषयत्वेन तुरासाहशब्दस्य कथं लोके प्रयोग
इत्यत आह—कोके त्विति । सहैण्वन्तात् क्विपि णिलोपे अपृक्तलोपे च सति लोके
प्रयोक्तव्य इति भावः । ननु 'नद्विद्वित्प्रविष्यधिषचिसहितनिषु कौ' इति हि सहो
क्लिप्तं पर एव पूर्वपदस्य विहितो दीर्घः कथमिह स्यादित्यत आह—अन्येषामपीति ।
सहः किम् ? ङकारेण सहितः सहः मृदादिशब्दः, सः वस्य नाम सोऽपि लक्षणया
सहः तस्यापत्य साधिः । अत इत् । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, आदिवृद्धिः । साधि-
रिति रूपम् । अत्र न मूर्धन्य इति भाष्ये स्थितम् । इति ह्रान्ताः ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । विवृषाड्भः स्त्रीलिङ्गः । 'द्योदिवौ द्व स्त्रियामञ्चं स्थोम
पुष्करमन्धरम्' इत्यमरः । सु शोभना द्यौर्यस्येति बहुव्रीहौ पुसि सुदिव् स् इति स्थिते-
विव औत् । 'साधनद्वहः' इत्यतः सौ इत्यनुवर्तते । दिव इति पष्ठयन्तम् । 'दिवेक्षिविः'
इत्यौणादिकम् अद्युत्पन्नं वा प्रातिपदिकं गृह्यते, न तु 'दिवु क्राडावौ' इति धातुः
'निरनुबन्धकप्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति न्यायात् । तदाह—दिविति प्रातिपदिक-
स्येति । औदिति तकार उच्चारणार्थः न एवादेशो तकारः भ्रूयते । एवं चानेकात्मव-
प्रयुक्तं सर्वादेशत्वं न । तकारस्य इत्यसंज्ञा तु न, फलाभावात् । तिरस्ववितस्य तु
मात्र सम्भवः, 'तिति प्रत्ययप्रहणम्' इति धार्तिकात् । ननु सुदिव् स् इत्यत्र वकार-

श्रीस्यासौ परे । अश्वधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाद् 'हृत्स्थ्याप्—' (स २५२) इति सुलोपो न । सुर्धाः सुदिवौ सुदिवः । सुदिवम् सुदिवौ । ३३७ दिव उल् ६।१।१३१॥ दिवोऽन्तादेशः उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः—इत्यादि । ॥ इति वान्ताः ॥ चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः । ३३८ षट्चतुर्भ्यश्च ७ । १ । ५५ ॥ षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो जुवागमः स्यात् । गत्वम् , द्वित्वम्—चतुर्णाम् । ३३९ रोः सुपि ८ । ३ । १६ ॥ सप्तमीबहुवचने

स्यौत्वे इकारस्य यणि, औकारस्य स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वाद् ह्रस्वविदिना सुलोपः स्यादित्यत्र आह—अश्वधित्वेनेति । औकारादेशस्थानिभूताद् वकारात्मकह्रस्वः परस्व-माश्रित्य प्रवर्तमानस्य सुलोपस्याश्वधित्वादिति भावः । सुधोरिति । आङ्गत्वात् सन्तस्याप्यौत्वे यण् । अश्वधिसर्गौ । सुदिवाविति । अजाद्विषु सुदिव्शब्दः अविकृत एवेति भावः । भ्यामादौ ह्रस्वि विशेषमाह—विब उट् । अन्तादेश इति । अलोऽभ्य-सूत्रलभ्यम् । पदान्त इति । पदान्तादित्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः । उत्तरपरत्वं तु 'भाष्यमान उकारः सवर्णप्राहकः' इति ज्ञापनार्थमिति 'तित्स्वरितम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । सुद्युभ्यामिति । वकारस्य उरवे इकारस्य यण् । अत्र उका-रस्य 'ह्रस्वः' इति दीर्घस्तु न, वकारस्थाने उकारस्य सम्प्रसारणत्वात्पलासात् । सम्प्र-सारणशब्देन विहितस्यैव यण्स्थानिकस्य इकः सम्प्रसारणत्वाद् इति 'हरयणः' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । श्यादोति । सुदिवे । सुद्युभ्यः । सुदिवः सुदिवोः सुदि-वाम् । सुद्युषु । इति वान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूपयन्ते । 'चतेहरन्' इत्युणाविषु चतुर् शब्दो ह्युत्पादितः नित्यं बहुवचनान्तः । चत्वार इति । जसि रूपम् । 'चतुरनञ्जहोः' इत्युकाराद् आम् । उका-रस्य यणिति भावः । चतुर इति । शसादौ सर्वनामस्थानत्वाभावात् । चतुर् आम् इति स्थिते ह्रस्वाद्यन्तत्वाभावाद् नुत्यप्राप्ते-षट्चतुर्भ्यश्च । षट्चतुर्भ्य इति पञ्चमी । 'आमि सर्वनाम्नः' इत्यतः आमीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । षडिति षट्संज्ञकं गृह्यते न तु षपशब्दः, 'कृन्निमाकृन्निमयोः' इति भ्यात्वात् । तच्चाह—षट्संज्ञकेभ्य भ्या-दिना । नुटि उकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । दिश्वादाद्यथयवः । गत्वमिति । 'रपा-भ्याम्' इत्यनेनेति शेषः । द्वित्वमिति । 'असो रहाम्याम्' इति गकारस्येति शेषः । द्वित्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं गत्वे कृते ततो गस्य द्वित्वम् । नच 'पूर्वप्रासिद्धमद्विवचने' इति निषेधः शङ्क्यः, द्वित्वे कतन्व्ये अन्यदसिद्धं नेति हि तदर्थः, न तु द्वित्वस्याप्य-सिद्धत्वं नेति तदर्थं इति गत्वोत्तरमेव द्वित्वमिति भावः । चतुर सु इति स्थिते रेफस्य विसर्गं प्राप्ते—रोः सुपि । खरीत्यनुवृत्ते सप्तमीबहुवचनमेवात्र सुप्, 'खरवसानयोः'

रोरेव विसृजनीयो नान्यरेफस्य । षश्चम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते—३४० शरोऽ-
 च्चि ८ । ४ । ४९ ॥ अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रिय-
 चत्वः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु जुट् नेष्यते—प्रियचतुराम् ।
 प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ॥ इति रेफान्ताः । कमलं कमलां वा
 आचक्षणः कमल् कमलौ कमलः । षश्चम्-कमलम् ॥ इति लान्ताः ॥ ३४१

हृद्येव सिद्धे नियमार्थं एवैव विधिरित्याह—रोरेवेति । विपरीतनिश्चयस्तु न, 'हलोऽन-
 न्तरा. सयोगः' इति निर्देशात् । षत्वमिति । 'आदेशप्रत्यययोः' हृद्यनेनेति शेषः । रेफश्च
 हृण्येन तत्ता परत्वादिति भावः । षस्य द्वित्व इति । अचो रह्याभ्यामित्यनेनेति शेषः ।
 शरोऽचि । 'अचो रह्याभ्याम्' हृद्यतो द्वे इति 'नादिन्याक्रोपो' हृद्यतो नेति चानुव-
 त्तं । तदाह—अचि पर रत्यादिना । तथा च चतुर्षु हृद्येकषकारमेव रूपम् । नच सत्यपि
 द्वित्वे 'शरो सरि सवर्णे' इति लोपादेय एकषकाररूपसिद्धेरिदं व्यर्थमिति वाच्यम् ,
 लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति भावः । प्रियाः चत्वारो यस्येति बहुव्रीहौ 'प्रियचतुर्' शब्दो
 विशेष्यनिश्चन एकद्विबहुवचनान्तः । तस्य सौ रूपमाह—प्रियचत्वारिति । प्रियचतुर्
 स् इति स्थिते 'चतुरनङ्गोः' हृद्यकारादात् । तस्याङ्गत्वेन तवन्तेऽपि प्रवृत्तेः, तत्
 उकारस्य यण । हृद्यलोपक्षेपेति भावः । हे प्रियचत्वारिति । 'अम् संजुद्धौ' हृद्य-
 मिति भावः । प्रियचत्वारविति । सुटि सर्वनामस्थानत्वात् । प्रियचत्वारः । प्रिय-
 चत्वारम् । प्रियचत्वारौ । सासाधिवाम् न—प्रियचतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतु-
 र्याम् प्रियचतुभिः । प्रियचतुरे । प्रियचतुर्भ्यः । प्रियचतुरः । प्रियचतुरोः । आभि
 'पट्चतुर्भ्यश्च' इति जुट्माशङ्क्याह—गौणत्वे त्विति । 'घट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचन-
 निर्देशात् तदर्थप्राधान्य एव जुद्धिति भावः । प्रियचतुरि । प्रियचतुर्षु । परमचतुर्णां-
 मिति । कर्मधारयः । आङ्गत्वात्तवन्तावपि जुद्धिति भावः । इति रान्ताः ॥

अथ लकारान्ता निरूप्यन्ते । कमलमिति । कमलं पद्मम् । कमला लक्ष्मीः । कमल-
 माचष्टे इत्यर्थे कमलभावात् कमलामाचष्टे इत्यर्थे कमलाशब्दात् 'तत्करोति तदा-
 चष्टे' इति णिचि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् तद्वयवस्य सुपो लुकि 'णाविष्टवत्
 प्रातिपदिकस्य' इति हृद्यत्वात्तिलोपे कमल इति रूपम् । कमलाविति । औजसादिषु
 न कोऽपि विकार इति भावः । कमलम् कमलौ कमलः । कमला कमलभ्याम् कम-
 लभिः । कमले । कमलम् । कमलः कमलोः कमलाम् । सुपि विशेषमाह—पश्चं
 कमलमिति । लकारस्य हृण्यत्वाविति भावः । तोयमाचष्टे तोय् हृद्यादिवकारा-
 न्तास्तु न सन्त्येव, किपि 'लोपो ष्योः' इति यलोपस्य दुर्धारत्वात् । गिलोपस्य
 स्थानिवत्त्वं तु न भवति, यलोपे तद्विषेधात् । वस्तुतस्तु 'न पदान्ता ह्यो यणः

मो नो धातोः टाऱाट्टा ॥ मान्तस्य धातोर्नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्याधिकृतत्वाज्ज-
लोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि । ३४२
किमः कः ७ । २ । १०३ ॥ किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकचसहितस्याप्ययमादेशः ।

सन्ति' इति लृणसूत्रस्थभाष्यादनभिधानमेवजातीयकानामिति हरदत्तः 'भोभगो'
इति सूत्रे वृष्णव् करोतीति भाष्यं तु एकदेशयुक्तिरिति तदाशय इत्यलम् ।
इति छान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूपयन्ते । अथ प्रपूर्वात् शमुधातोः क्विपि 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः
विकृति' इति दोषे मति निष्पद्ये प्रशाम्शब्दे विशेषमाह—मो नो धातोः । म इति
षष्ठ्यन्तं धातोरित्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । पदस्येत्यधिकृतम् । 'एकोः संयो-
गाद्योः' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—मान्तस्य धातोरित्यादिना । 'अलोऽभ्यस्य'
इति मकारस्य भवति । तत्र सोहृत्कथादिलोपे सति नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वात्
पदान्तत्वाच्च 'न कोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपमाशङ्क्याह—नत्वस्येति । प्रशा-
निति । स्वरादिपाठेऽप्यस्य नाव्ययत्वम्, सर्ववाचिवात् । असर्ववाचिस्ये तु स्वरा-
दिपाठादव्ययत्वमेवेति भावः । प्रशाभ्यामिति । भ्यामादौ ह्रिः 'स्वादिष्वसवंनाम-
स्थाने' इति पदवाच्यमिति भावः । इत्यादीति । प्रशान्मिः । प्रशामे । प्रशाभ्यः ।
प्रशामः । प्रशामः प्रशामोः प्रशामात् । प्रशामि । प्रशाम्स्तु—प्रशान्स्तु । 'नश्च' इति
शुद्धविकल्पः । अथ कावतेर्ह्रिमिरिति निष्पद्यः किञ्चब्दः प्रष्टव्ये वर्तते । तस्य विशेष-
माह—किमः कः । विभक्ताविति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
ननु 'इम' इत्येव सूत्रताम् । 'त्यदादीनामः' इत्यनुवृत्तौ-त्यदादीनाम् इमः अकारः
स्यादित्यथंलाभात् । द्विपर्यन्तानामिति तु न सम्बध्यते, द्विपर्यन्तेषु त्यदादिषु ह्यो-
ऽसम्भवात् । एवं च किञ्चब्दे इम इत्यस्य स्थाने अकारे सति क इत्यवन्तत्वं सि-
ध्यति । न च 'अलोऽभ्यस्य' इति किञ्चब्दे प्रमो मकारस्यैव अकारः स्यात् । ततश्च
इकारस्य अणि क्य इति न्यादिति वाच्यम्, 'नामर्थकेऽलोभ्यविधिः' इति निषेधेन
अलोऽभ्यस्यपरिभाषाया अप्रवृत्तौ ह्यः कृत्स्नस्य स्थाने अकारे सति क इत्यस्य सिद्धे
रित्यत आह—अकचसहितस्येति । त्यदादिरिमः अकारविधौ 'अव्ययसवंनाम्नाम्' इति
किञ्चब्दस्य अकचि कृते कक्किम् इति स्थिते इमः अकारे कृते कक इति रूपं स्यात् ।
'किमः कः' इत्युक्तौ तु साकचस्यापि किञ्चब्दस्य 'तन्मध्यपतितस्तद्प्रदणनं गृह्यते'
इति न्यायेन किञ्चब्दत्वात्तस्य कादेशे सति क इत्येव रूपं सिध्यतीति भावः । अत्र
त्यदादीनामित्यनुवर्थं वचनविपरिणामेन त्यदादेः किमः क इति व्याख्येयम् । अतः
सर्वाग्रसर्गणकार्येष्वुपसर्जनस्ये कादेशो न भवति । एषश्च विभक्त्युपसर्तौ कादेशे

कः कौ के । कम् कौ कान् इत्यादि सर्ववत् । ३७३ इदमो मः ७ । २ । १०८ ॥
 इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । ३७४ इदोऽय् पुंसि
 ७ । २ । १११ ॥ इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पर-
 रूपत्वं च । ३७५ वञ्च ७ । २ । १०९ ॥ इदमो वस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ
 इमे । त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति इत्युत्सर्गः । ३७६ अनाप्यकः ७ । २ । ११२ ॥

सर्वशाब्दवद्रूपानीत्याह—कः कावित्यादि । 'माकृते वेधसि अग्ने पुंसि कः कं शिरोऽभ्यु-
 जोः' इत्यमरः । तत्र कश्चाद्वस्यं किंशम्बरवाभावाद् न सर्वनामस्यम् । वेधसि तु किं
 शब्दोऽप्यस्ति । तस्य सर्वनामत्वमस्ति नास्तीति पञ्चद्वयम् 'कस्येत्' इति सूत्रे भाष्ये
 स्थितम् । कायं त्विरित्यत्र यदि किमः कादेशः, यदि वा शब्दान्तरम् उभयथापि
 कस्मा अनुग्रहीति मन्वित्पञ्च । सर्वस्य सर्वनामसंज्ञा । सर्वस्य प्रजापतिः । प्रजापतिश्च
 कः अपर आह—उभयथापि कायादुग्रहीत्येव । संज्ञौषा तत्र भवत इति ।

अथ इदंशब्दे विशेषमाह—इदमो मः साविति । 'तदोः सा सौ' इत्यतस्तदनुवृत्ते-
 रिति भावः । 'अलोऽन्वयस्य' इत्यन्वयस्य मस्य मः । ननु मस्य मविधिवर्धयं इत्यत
 आह—त्यदाद्यत्वापवाद इति । इदम् स् इति स्थिते—इदोऽय् पुंसि । इव इति स्थाव-
 षट्ठी । इदम् इवपञ्चवर्तते अथयवचहयेषा । 'यः सौ' इत्यतः सावित्यनुवर्तते । तदाह
 इदम इति । इदंशब्दव्यत्यावचयो य इव् तस्येत्यर्थः । अथम् स् इति स्थिते—सोर्लोप
 इति । हृत्कारादिनेति शेषः । अयमिति । सूत्रोपे प्रत्ययकलणभाषित्य मकारस्यानुस्वा-
 रस्तु न, मकारविधिसामर्थ्यात् । अन्यथा अनुस्वारमेव विद्वन्वाल् 'वर्णाश्रमे नास्ति
 प्रत्ययकलणम्' इति निषेधाच्च । अथ औजसादिषु विशेषमाह—त्यदाद्यत्वमिति । इदम्
 औ इति स्थिते 'त्यदादीनामः' इति मस्य अकार इत्यर्थः । पररूपत्वमिति । इव अ औ
 इति स्थिते 'अतो गुण' इति अकारधोरेकं पररूपम् अकार इत्यर्थः । इव औ इति
 स्थिते—दक्ष । 'इदमो मा' इत्यनुवर्तते । व इति षष्ठौ । इदमो वकारस्य इति लभ्यते ।
 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः अतिव्यवहितमपि विभक्तादित्येवम् मण्डूकधृत्या अनु-
 वर्तते 'तदोः सा सौ' इत्यतः साविति तु सन्नहितमपि मानुवर्तते, सौ इदमो
 वस्याभावात्, 'यः सौ' इत्युत्तरसूत्रे सौग्रहणाच्च । तदाह—इदमो वस्येत्यादिना । तथा
 च इम औ इति स्थिते रामवद्रूपानीत्याह—इमावित्यादि । त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीति ।
 प्रचुरप्रयोगादर्शनादिति भावः । नन्वेवं सति 'तदोः सा सौ' इति सूत्रे हे स इति
 आप्यविशेष इत्यत आह—वरसर्ग इति । प्राधिकमित्यर्थः । टादावधि विशेषमाह—
 अनाप्यकः । अन्, आपि, अक्कः इति ज्ञेयः । न विद्यते क् यस्य सा अक्, तस्य अकः
 ककाररहितस्येत्यर्थः । 'इदमो मा' इत्यत इदम् इति 'इदोऽय् पुंसि' इत्यत इव इति

अकारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । अप् इति टा ह्रस्वारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन । ३७७ वृत्ति स्तोपः ७ । २ । ११३ ॥ अकारस्येदम इदो लोपः स्यादापि ह्लादाौ । 'नानय केऽन्नेऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे' (वा ४९०) । ३७८ आद्यन्तञ्चदेकस्मिन् १ । १ । २१ ॥ एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त

चानुवर्तते 'अहन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविति तदाह—अकारस्येत्स्यादिना । आपीत्यनेन टापृडापलापां प्रहणं नेत्याह—आवित्यादिना । टा ह्रस्वाकारमारभ्येत्पर्यः । विभक्तावित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद् न टायाद्विग्रहणमिति भावः । अनेनेति । इदम् अ इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपत्वम् । इदः अनादेशः । अन् आ इति स्थिते हनादेशे गुण इति भावः । इयामादौ स्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते 'अनापवकः' इति प्राप्ते—ह्रिकि लोपः । आप्यक इति पूर्वसुत्रादनुवर्तते । 'इदमो मः' इत्यत इदम् इति 'इदोऽय् पुंति' इत्यत इद् इति 'अहनः' इत्यतो विभक्ताविति चानुवर्तते । हलीति विभक्तिविशेषणम् । तदा विविधिः । तदाह—अकारस्येत्स्यादिना । अलोऽन्त्यपरिभाषया इदो वकारस्य लोपमा-
शाह्वयाह—नानयैक इति । परिभाषेयसुपचासंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थिता । इदम् शब्दे इद् इत्यस्यानर्थकत्वात् तदन्तस्येति न लभ्यते । ततश्च इद् इत्यस्य कृत्त्वस्यैव लोप इति भावः । अनभ्यासविकार इत्यनुक्तौ विभर्तीत्यादौ 'भृजामि' 'अतिपिपर्योश्' इती-
त्वं कृत्स्नस्याभ्यासस्य स्यात्, द्वित्ये सति समुदायस्यैवार्थत्रयात् । 'ह्रिकि लोपः' इत्यत्र लोपप्रहणमपनीय 'इत्ययद्' इत्येव सूत्रचित्तसुचितम् । शिरवात् इदः कृत्स्न-
स्याकारे पररूपे 'सुपि च' इति दीर्घे आभ्यामित्याविसिद्धेः ।

ननु इदम् न्याम इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इदो लोपे च कृते अ इत्याद् इति स्थिते अङ्गस्याकारात्मकत्वात् अङ्गन्तर्वाभावात् कथं 'सुपि च' इति दीर्घे इत्यत आह—
आद्यन्तञ्चदेकस्मिन् । आदित्वात्तद्यथोक्तियमभ्यसापेक्षत्वादेकस्मिन् तत्प्रयुक्तकार्याणा-
मप्राप्तौ तत्प्राप्त्यर्थमिदमारभ्यते । एकदाहः असहायवाची । 'एके सुवधाम्ब केवला' इत्यमरः । सप्तम्यन्तात् 'तत्र तस्येध' इति यतिः, एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीवृत्त-
त्वात् । यतिश्च इन्द्राश्वे भूयमाणत्वात् प्रत्येकं सम्बन्धयते । तदाह—एकस्मिन् क्रियमाणं
कार्यमादाविवान्त इव च स्यादिति । तदादित्यदन्तयोः क्रियमाणं कार्यं तदादौ तदन्त इव
च असहायेऽपि स्यादित्यर्थः । एकस्मिन्निति किम् ? वरिज्ञातेः 'प्रच' इति न । आ-
दिवत्प्रककम्—औपगत इत्यादौ अग्रप्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । आभ्यामित्यादौ अन्तवत्त्वात्
दीर्घादिर्भवति । भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपनीय 'व्यपदेशवदेकस्मिन्' इति सूत्रपाठः
सिद्धितः । तेन इत्याद्येत्यादौ 'एकयो द्वे प्रथमस्य' इति द्विर्भावः, भुक् इत्यत्र व्यपदेश-
सिद्धयेन धात्ववयवत्वात् अन्तवत्त्वसिद्धयति । किमिष्टः व्यपदेशः व्यपदेशाः मुख्यो
। व्यपहारः लोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत्, एकस्मिन् तदादिवत्तदन्तव-

इव च स्यात् । आभ्याम् । ३४६ नेदमदसोरकोः ७ । १ । ११ ॥ अकारयो-
रिदमदसोभिस् ऐस् न स्यात् । एत्वम्—एभिः । अत्वम्, नित्यत्वाद् छेः स्मै,
पञ्चाङ्गलि लोपः—अस्मै आभ्याम् एभ्यः । अस्मात् आभ्याम् एभ्यः । अस्य
अनयोः एगाम् । अस्मिन् अनयोः एषु । ककारयोगे तु—अयकम् इमकौ इमके ।
इमकम् इमकौ इमकान् । इमकेन इमकाभ्याम् इत्यादि । ३५० इदमोऽन्वादे-
शोऽनुवाचस्तृतीयादौ २ । ४ । ३२ ॥ अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदानोऽन्वादेशः

तद्वयवस्थाविप्रयुक्तकार्ये इत्यादिति फलितम् । इदम् भिस् इति स्थिते त्यदाद्यत्वे
पररूपे 'हलि लोपः' इति इदो लोपे अ भिस् इति स्थिते 'अतो भिस् ऐस्' इति
प्राप्ते—नेदमदसोरकोः । 'अतो भिस् ऐस्' इत्यतो भिस् ऐस्तिथ्यनुवर्तते । अकौरिति
पृथ्वी । न विद्यते ककारो मयोरिति बहुव्रीहिः । तदाह—अकारयोरित्यादिना एत्वमिति ।
बहुवचने हलि' इत्यनेनेति शेषः । ऊधि विशेषमाह—अवमित्यादि । अस्वं छेः स्मै
इत्यन्वयः । इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे पररूपे इद ए इति स्थिते छर्वादेशाच्चाधिरवा
'सर्वनाम्नः स्मै' इति स्मैभावः इत्यर्थः । ननु इष् ए इति स्थिते स्मैभानात् परत्वा
द्वादेशो 'विप्रतिषेधे यद्वाचितं तद्वाधितमेव' इति न्यायेन पुनः स्मैभावो न स्यादिति
व्यत आह—नित्यत्वादिति । कृते अकृतेऽप्यनादेशे प्रवृत्तियोगतया स्मैभावस्य नित्य-
त्वादानादेशात् प्रागेव स्मैभावे कृते अनादेशस्य हलि लोपेन बाध इति भावः । आत्मा-
मिति । पूर्ववत् । पश्य इति । स्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः, 'बहुवचने ङक्षयेत्'
इत्येत्वं चेति भावः । अस्मादिति । स्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं, हलि लोपः । 'कसिकयोः' इति
स्मादिति भावः । अस्वेति । स्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं इत्यादेशः हलि लोपश्चेति भावः ।
अनयोरिति । स्यदाद्यत्वं, पररूपत्वम्, 'अनाप्यकः' 'ओसि च' इत्येवम्, अयादेशश्चेति
भावः । एगामिति । अमि—स्यदाद्यत्वं पररूपत्वं, सुट्, हलि लोपः, एत्ववचये । अस्मि-
न्निति । अस्वं, पररूपत्वं, स्मिन्, हलि लोपश्चेति भावः । एत्वमिति । अस्व, पररूपत्वं
हलि लोपः, एत्ववचये इति भावः ।

ककारयोगे तिथिति । 'अवयवसर्वनाम्नाम्नकञ् प्राकृतेः' इत्यनेन इदंशब्दस्य अकारि
स्तीत्यर्थः । अवयवमिति । अकारि स्मि निष्पन्नस्य इदवांशब्दस्य तन्मध्यपतितन्यायेन
'इदमो मः' इत्याद्याविदंमहणेन प्रहणान्मत्वाङ्कमिति भावः । 'अनाप्यक' इति
'हलि लोप' इति, 'नेदमदसोरकोः' इति च नेह प्रवर्तते । ककारयोगे तत्रिषेष्वादि-
त्याङ्गयेनाह—इत्येन इमकाभ्यामिति । इत्यादिति । इमकैः । इमकस्मै । इमकेभ्यः ।
इमकस्मात् । इत्यकस्य इमकयोः इमकेषाम् । इमकस्मिन् इमकेषु । इदमोऽन्वादेशे ।
अन्वादेशे अह इति ऋषेः । अन्वादेशे इदम् । अह् स्यात् तृतीयादिविभक्तौ, स

स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनेन साकृत्कार्यम् । ३५१ द्वितीयादौस्त्वेनः २ । ४ ।
३४ ॥ द्वितीयायां टौसोरच परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्य-
विधातुमुपासस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा 'अनेन व्याकरण-
मधीतम् एनं छन्दोऽध्यापय' इति । 'अनयोः पवित्रं कूलम् एतयोः प्रभूतं स्वम्'
इति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । इति मान्ताः ॥ गणयतेर्विच् । सुगण्
सुगणौ सुगणः । सुगण्ट्मु-सूगण्ट्मु-सुगण्ट् । क्विप् , 'अनुनासिकस्य क्लिप्तोः'—

चानुदास इति स्पष्टोऽर्थः । 'आशास्ते य यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते' इति प्रस्तुत्य
'तदस्मै देवा राधन्ताम्' इत्युदाहरणम् । तद् आदुरादि अस्मै यजमानाय देवाः
साधयन्निव्ययर्थः । अत्र अस्मै इत्युदाहरणम् । इदं स्मै इति स्थिते प्रकृतेरशादेशे
अनुदात्ते सति 'अनुदात्तौ सुप्तिपतौ' इति स्मै इत्येकारः अनुदात्तः । तथा च अस्मै
इति सर्वानुदात्तः । एवमाभ्यामिषोदात्तपि हठादाद्युदाहरणम्, द्वितीयादावधि
टौसोरेनादेशस्य विशिष्य विधानात् । ननु अनुदात्तत्वमेवात्र विधीयताम्, न
एवशादेशोऽपि; एववाद्यत्वे इति लोपे च अस्मै, आभ्याम् इत्यादिरूपस्यान्वादेशोऽपि
सिद्धेरत आह—अश्वचनेन साकृत्कार्यमिति । 'इमकाभ्यां शशिरधीता, अधो आभ्याम-
हरप्यधीतम्' इत्यन्वादेशे इमकाभ्याम् इति न भवति । अत्र अ अ इति प्रकृष्ट-
निर्देशाद् अनेकाभ्यात् सवविशेषसिद्धेः । शिक्करणं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।
द्वितीयादौस्त्वेनः । द्वितीया च टाश्च लोश्च द्वितीयादौसः, तेष्विति इन्द्रः । 'हृदमोऽ-
न्वादेशो' इत्यत इदम् इति, अन्वादेश इति चानुवर्तते । 'एनवृद्धतसोः' इत्यत एतद्
इति च । तथाह—द्वितीयायामित्यादिना । 'अन्वादेशज्ञानं' इत्याद्ये—किञ्चिदिति ।
विधातुमिति । अपूर्वं बोधयितुमिच्छर्थः । अन्वादेशमुदाहरत्य दर्शयति—वयेति । तथा
हरणप्रदर्शने यथाज्ञानं । 'ईषवर्थं क्रियायोगे मयात्वाभिविधां च यः । एतमातं क्लिप्तं
विधात्वाक्यस्मरणयोगे क्लिप्तः ।' इत्यत्र तु एनादेशो न, पूर्वार्थस्य अक्षरबोधयोगेन अनुवा-
दत्वात् । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपासस्य इत्यत्र च पूर्ववाक्ये यथाकथञ्चित्तुपादानं
विधातव्यम्, न त्विदमेतेष्वानाह इति भाष्ये स्पष्टम् । इति मान्ताः ।

अथ णकारान्ता निरूपयन्तः । गणयतेर्विचिति । 'गण-सङ्ख्याने' इति चुरादिः
अङ्गत्तः । ततः स्रपूर्वात् स्वार्यं णिच् । अङ्गोपस्य स्यानिवस्वाद् मोपधादुद्धिः ।
तस्माद्धिच्, 'अन्येभ्योऽपि हरयते' इति वचनात् । णिळोपा, अपृक्तलोपा, ततः
सुबुरपत्तिः, हृदव्यादिना सुलोपा, सुगण् इति रूपम् । सुगणौ, सुगणः इत्याद्यधि-
कृतमेव । सुपि 'ङ्गोः कुक्कुकारि' इति दुग्निङ्कारः । 'चञो द्वितीयाः' इति टस्य टा
इत्यभिप्रात्याह—सुगण्ट् इति । द्वितीयाभाष्ये रूपमाह—सुगण्ट् इति । दुग्भाष्ये
रूपमाह—सुगण्ट् इति । सुगणिति । गणधातोर्वन्ताद् णिच्, अङ्गोपा । तस्य

(सू २६६६) इति दीर्घा—सुगाण सुगाणौ सुगाणः । सुगाण्टसु-सुगाण्टसु—
सुगाण्टसु । इति शान्ताः ॥ परस्वाहुपधादीर्घः, हल्ङ्वाहिलोपः, ततो नलोपः—
राजा । ३५२ न क्लिसम्बुद्धयोः ८ । २ । ८ ॥ नस्य लोपो न स्याद् ङौ सम्बुद्धौ
च । हे राजन् । औ तु छन्दस्सुदाहरणम् । 'सुपा ह्लुक्--' (सू ३५६१) इति
केलुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । 'परमे व्योमन्' । 'कावुत्तरपदे प्रतिषेधो
वक्तव्यः' (वा ४७८५) । औ विषये उत्तरपदे परे 'न क्लिसम्बुद्धयोः' इत्यस्य

स्थानिषत्वाद् नोपधाङ्गुलिः । तस्मात् क्विप्, णिलोपः, अणुक्लोपः, 'अनुनासिकस्य
क्लिप्तलो.' इति दीर्घः, सुगाण् ह्रात रूपम् । सुगाणौ सुगाणः इत्यादि । न च दीर्घे
कृतवत्वे णिलोपाङ्गोपयोः स्थानिषत्वं प्राण्यम्, दीर्घविधौ तद्धिवेषात्, फौ विधि
प्रति तद्धिवेषात् । इति नाम्नाः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ राजम्बुद्धे विधेयमाह—परस्वादिति । एतद्व्या
हिलोपायेऽप्या परस्वात् पूर्वमेव 'सर्वनामस्थाने चाक्षरबुद्धौ' इति दीर्घः । ततो
ह्रस्वकाविलोप इत्यर्थः । न च विप्रतिषेधे यद्वाङ्मितं तद्वाङ्मितमेव' इति न्यायात्
कथमिह ह्रस्वकाविलोप इति वाच्यम्, 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानाय सिद्धम्' इति 'विप्र
तिषेधे यद्वाङ्मितम्' इत्यस्य असाक्षत्रिकत्वाद्वा इति भावः । नकोप इति । 'न लोपः
प्रातिपदिकान्तरस्य' इति मकारस्य लोप इत्यर्थः । हे राजन् सू इति स्थिते ह्रस्वका
विना सुलोपे सति मकारस्य पदान्तत्वात् प्रातिपदिकान्तरस्योपच लोपे प्राप्ति—न
क्लिसम्बुद्धयोः । 'न लोपः प्रातिपदिकान्तरस्य' इत्यतो न लोप इत्यनुवर्तते । तत्र नेलि
ल्लुत्तपञ्चीकम् । तदाह—नस्येयादिना । हे राजन्विति । 'सर्वनामस्थाने च' इति
दीर्घस्य न, असम्बुद्धाविरयुक्तेः । नन्वत्र क्लिप्तं व्यर्थम्, राजनीत्यत्र भवत्वात्पद
स्वाभावाच्चलोपस्याप्रसक्तेरित्यत आह—औ तु छन्दसीति । छन्दस्त्वेष्वेवमर्थः । ननु
छन्दस्यपि ङौ परतो मत्वात् पदस्वाभावात् कथं 'मकारस्य लोपप्रसङ्गः येन तद्धिवे
षोऽर्थवान् स्यादित्यत आह—सुपासिति । ननु 'परमे व्योमन्' इत्यादौ केलुका लुप्त
त्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् कथं तत्र 'न क्लिसम्बुद्धयोः' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—
निषेधसामर्थ्यादिति । छन्दस्यपि क्लिप्तं प्रत्ययलक्षणाभावे सति 'न क्लिसम्बुद्धयोः'
इत्यप्रवृत्तौ तद्व्यर्थ्यादिति भावः । ननु यदि छन्दसि 'परमे व्योमन्' इत्यादौ केलुका
लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'न क्लिसम्बुद्धयोः' इत्यस्य प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते, तदि
वर्त्मणि सिद्धा अस्य चर्मातिका, ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः ह्यवसापि समासे क्लिप्तः
प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य 'न क्लिसम्बुद्धयोः' इति मकारस्य लोपनिषेधः स्यादित्यत्र आह—
कावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्य इति । उत्तरपदे परतो वा क्लिःतरिमन् परे 'न क्लिसम्बुद्धयोः'

निषेधो वाच्य इत्यर्थः । चर्चणि तिला अस्व्य चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । 'अह्नोपोऽनः' (सू २३४) । श्चुत्वम् । न ।

प्राक्लोपः स्थानिवद्, पूर्वप्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतया असिद्धः, यथाद्देशपक्षे पाठो परिभाषा प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्र-

हृति निषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एवं च चर्मतिल इत्यस्य उत्तरपक्षे परतः

'न हिसम्बुद्धयोः' इति प्रतिषेधाभावाद् नकारस्य लोपो निर्वाह इति आह ।

भाष्ये तु कुन्द्दसि 'परमे ष्योमञ्च' इत्यथ 'अपस्मयादीनि कुन्द्दसि' इति भव्यात् । पदयोः आवाधकारलोपस्याप्रसक्त्यै प्रतिषेधो न कर्तव्य इति द्विप्रहृणं प्रत्याख्या-

सञ्च । न च राजन्वतीस्यत्र लोके राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति कथयि-

'सनाद्यन्ता' इति आत्वव्ययव्याप्तात् 'लुपो बालुप्रासिद्धिकयोः' इति लोडुकिं राजन्व-

हृपस्मात् तेषि राजन्वतीस्यप्राप्त्यस्यैविविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य नकारस्य लोप-

प्राप्तौ तद्विषेधार्थं द्विप्रहृणस्यावश्यकत्वात्परत्याख्यानमाप्यमनुपपन्नमिति वाच्यञ्च,

यत्तद्वाच्यमात्राव्यादेशे राजनीवाचरतीत्यर्थे 'अधिकरणाच्च' इति क्तलोपनिषाना-

भ्युपगमादित्यलञ्च । राजानौ इत्यादौ लुटि 'सर्वनामस्थाने च' इति धीर्ः । अथि

विशेषमाह—अह्नोपोऽन इति । अमेञ्च लुनेण जकाराङ्कारस्य लोप इत्यर्थः । राजञ्

अस इति स्थिते—श्चुत्वमिति । तस्य नकारस्य अकारे राज् इति सिद्धम् । ननु 'अञ्चः

परस्मिन्' इत्यह्नोपस्य पूर्वस्मादापि चिधौ स्थानिकरवात् कयमिह श्चुत्वमित्यल-

आह—न चाहोपः स्थानिवदिति । कुत इत्यल आह—पूर्वत्रेति । 'पूर्वप्रासिद्धे' इति

श्चुत्वे कर्तव्ये स्थानिकत्वनिषेधालित्यर्थः । ननु अह्नोपो असञ्ज्ञापेक्षो बहिर्भूतत्वा

दिप्रत्ययापेक्षो बहिरङ्गः । श्चुत्वञ्च तु श्चुयोगमात्रापेक्षत्वात्परङ्गम् । तस्य 'असिद्धं

बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया श्चुत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याहोपस्यासिद्धत्वात्का-

रेण व्यवधानात् कयमिह श्चुत्वमित्यल आह—नापीति । योपदेशेति । यथोद्देशे

सञ्ज्ञापरिभाषमित्येकः पक्षः । उक्तेकाः उत्पत्तिप्रदेशाः, ताननतिक्रम्य यथोद्देशञ्च ।

यत्र प्रदेशे सञ्ज्ञापरिभाषयोत्पत्तिः, तत्रैव ते स्थिते प्रतिविधि ज्याप्रियेते इत्यर्थः ।

'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषेयं चोपस्थाये 'वाह ऊट्' इति सूत्रे ज्ञापितेति

तत्रैव भाष्ये स्पष्टञ्च । तस्य ह्यं वाधो परिभाषा प्रेपादिके श्चुत्वे कर्तव्ये अन्तर-

ङ्गेऽपि न प्रवर्तते । तां प्रति श्चुत्वस्य अन्तरङ्गस्यासिद्धतया तद्देश्या श्चुत्वस्यैव-

भावेन तद्विषये तस्याः परिभाषायाः प्रचुरयसम्भवात् । तथा च श्चुत्वे कर्तव्ये बहि-

रङ्गस्याप्यल्लोपस्यासिद्धत्वाभावादिह श्चुत्वं निर्वाहमिति आह । 'कार्यकारं

सञ्ज्ञापरिभाषञ्च' इत्यन्वयसि पञ्चाभ्यन्तरम् । प्रतिविधिप्रदेश प्राप्य सञ्ज्ञापरिभाषे

प्राप्रियेते इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यद्यपि श्चुत्वमन्तरङ्गं पुररङ्गय 'असिद्धं बहिरङ्ग-

कृतेः । जवोर्ज्ञः-राहः । राज्ञा । ३५३ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुविधिसु
कृति ङ । २ । २ ॥ सुविधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुविधौ च नलोपो-
ऽविद्वः, नान्यत्र, 'राजाश्वः' इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेवमैस्त्वं च न । राज-

मन्तरङ्गे' इति परिभाषाऽत्र प्रवृत्तिमर्हति, तथापि लक्ष्यानुरोधात् कार्यकाळपक्षे
नेहाश्रीषत इत्यक्षम् । जवोर्ज्ञे इति । ज्ञजयोगे तादृशाश्वनेर्लोकेदसिद्धत्वादिति भावः ।
नत्विच्च वर्णांतरम्, सिद्धादावदर्हनात् । अत एतज्ज्ञानमिति श्चुत्वसिद्धिरित्याहुः ।
राहः । राशेति । शसादावशि भस्वाद्धोपे नकारस्य श्चुत्वेन नकार इति भावः ।

ननु राजन् भ्यामिति स्थिते 'श्वादिषु' इति पदत्वात् कृते नलोपे 'सुपि च' इति
दीर्घः प्राप्नोति । तथा राजन् भिस् इति स्थिते नलोपे 'अतो भिसः' इत्येस प्राप्नोति ।
तथा राजन् भ्यस् इति स्थिते नलोपे 'षड्बुवचने श्चयेत्' इत्येत्वं प्राप्नोति ।
न च नलोपस्यासिद्धत्वादिह दीर्घा ऐस् पृथ्वं च नेति बाध्यम्, नलोपविधये 'पूर्वत्रा-
सिद्धम्' इत्यस्य प्रवृत्तौ राजाशो वृण्डयश्च इत्यादावपि नलोपस्यासिद्धत्वात् सवर्ण-
दीर्घचणानामपत्तेरित्यस्य आह—नलोपः सुप् । नस्य लोपो नलोपः । विधिषाब्दो भाव-
साधनः । विधानं विधिः । सुप्श्च स्वरश्च सम्ज्ञा च तुयत् तेषां विषय इति सम्बन्ध-
सामान्यवृत्त्या समासः । कृतीति तु तुकैव सम्बन्धते, अन्यत्रासम्भवात् । तदाह—
द्विधाविरयादिना । सुपो विधिः सुविधिः । सम्बन्धसामान्यं विवक्षितम् । सुबाभय
विधाविति यावत् । स्वरस्य विधिः । कर्मणः शेषस्वविषयया षष्ठी । स्वरे विधेये इति
यावत् । एवं सम्ज्ञाविधावित्यपि कर्मणः शेषस्वविषयया षष्ठी । सम्ज्ञायां विधे-
यायामिति यावत् । कृति परतो वस्तुक् तस्य विधिः कृति तुविधिः । इहापि कर्मणा
शेषस्वविषयया षष्ठी । कृति परे वस्तुक् तस्मिन् विधेये इति यावत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्'
इत्येवमित्ये अन्वयनिवृत्तिफलकनियमाधमेतदित्याह—नान्यथेति । अन्यत्रेत्येतदुदाहरण
वर्णयति—राजाश्व इत्यादाविति । आदिना वृण्डयश्च इत्यादिसङ्ग्रहः । अत्र सवर्णदी-
र्घयणविधिषोनां सुविधयाद्यनन्तरमावात् तेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वाभावे सति
नकारलोपस्य सत्त्वात् सवर्णदीर्घादिकं निर्वाचयति भावः । प्रकृते राजन्भ्याम् राज-
भिः राजन्भ्यः इत्यत्र दीर्घादि न भवत्येवेत्याह—इत्यसिद्धत्वाविति । रुपि परतो दीर्घ-
विधिः, भिम् ऐस्विधिः, भ्यसि पृथ्विषिश्च सुबाभयविषय इति तेषु कर्तव्येषु
परिसङ्ख्याविधिलभ्यासिद्धत्वनियेधाभावे सति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपस्या-
सिद्धत्वात्तन् दीर्घादिकमित्यर्थः । वस्तुतस्तु अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयव्यविधिसमेव
नियमविधिरवम् । अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भययाः' इत्यत्र पञ्चानां पञ्चनखप्राणिनां
अच्छननियमै तद्विपर्ययां पञ्चनखानां अच्छनप्रतिषेधो गम्यते इति पश्यताद्विक्रमाभ्ये
प्रपञ्चितम् । तदाह—इत्यसिद्धत्वादिति ।

भ्याम्, राजभिः । राजे । राजभ्यः । राज्ञः राज्ञोः राज्ञाम् । राज्ञि-राजनि । प्रति-

ननु दण्डिश्चिन्त्यत्र नलोपे कृते इणः परत्वात् सस्य षत्वमिति स्थितिः । तत्र परत्व-
विधेः सुधाश्रयविधित्वात् तत्र कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात् कथं षत्वमिति चेत् ?
मैवम्-न हि षत्वविधिः सुबिधिः । सुपत्वं तद्व्याप्यधर्मं वा पुरस्कृत्य प्रवर्तमानो
विधिर्हि सुबिधिरिह विवक्षितः । न च षत्वविधिस्तथा । अतस्तत्र नलोपस्य सिद्ध-
त्वमस्येवेति षत्वं निबोधम् । अस्तु वा षत्वविधिरपि सुबिधिः । तथापि तस्मिन्
कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं न भवत्येव । तदसिद्धत्वं हि किं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेना-
पाद्यते, वत 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यनेनेव ? न तावदाद्या, नलोपविधेः षत्वविध्यपेक्षया
पूर्वत्वेन तस्य षत्वे कर्तव्ये असिद्धत्वात्सम्भवात् । न द्वितीयः, 'नलोपः सुप्स्वर' इत्य-
नेन हि राजभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वमपूर्वं न विधीयते, किन्तु 'पूर्वत्रासिद्धम्'
इत्यनेन प्राप्तमेव नियमार्थं पुनर्विधीयते राज्ञाश्च इत्यादौ सुप्स्वरसम्भ्रातृविविभि-
न्नसर्वणदीर्घाविविधिसिद्धये । दण्डिश्चिन्त्यत्र तु नलोपस्यासिद्धत्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्'
इत्यनेन प्राप्तं न भवतीति तस्य 'नलोपः सुप्स्वर' इति सूत्रविषयत्वं न सम्भवति ।
अन्यथा सुबिधावित्यनेन दण्डिश्चिन्त्यादौ षत्वे कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वमपूर्वं विधी-
यते । राजभ्यामित्यादौ तु दीर्घादौ कर्तव्ये सिद्धमेव नियमार्थं विधीयत इति विधि-
वैकल्यमापद्येत । तस्माद्दण्डिश्चिन्त्यादौ परत्रे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाभावाद् नलो-
पस्य सत्त्वादिणः परत्वानपायात् षत्व निर्णयमिति षठ्हेन्दुशेक्रे प्रपञ्चितम् ।

प्रकृतमनुसरामः । स्वरलिधौ यथा-पञ्चमाम् । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद्कारा-
त्त्वाभावाद् 'अर्धे षावणं द्वयस्यश्च' इति पूर्वपवाद्युदात्तत्वं न भवति । सम्भ्रा-
विधौ यथा-दण्डिश्चिन्त्यादौ इत्तदण्डिनौ । अत्र 'द्वन्द्वे च' इति पूर्वनिपातनिपमो न
भवति, चित्तज्ञाविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेन इदं तत्त्वविरहात् । कृति तु विधौ यथा-
द्वन्द्वस्यात् वृद्धमिः । अत्र 'द्वन्द्वे च' इति विहितं क्षिप्रमाश्रित्य 'द्वन्द्वस्य
पिति कृति तुक्' इति न तुक्, नलोपस्यासिद्धत्वेन द्वन्द्वस्य नकारव्यवहितत्वात् ।
कृतीति विशेषणात् 'द्वे च' इति तु रिविधौ नलोपस्य नासिद्धत्वम् । तत्र च वृद्धस्य-
प्रम् । इह स्मादेव 'द्वे च' इति तुक् । भाष्ये तु द्वन्द्वभ्यामित्यादौ नलोपस्य सत्त्वेऽपि
सक्षिपात्परिभाषया 'द्वन्द्वस्य पिति'-इति तुक् न भविष्यतीति तु रिविधिग्रहणं
प्रत्याख्यातम् ॥ 'स्वादिषु' इति पदत्वद्वारा स्मादिषुपानिमित्तको नलोपस्तद्विधानकं
न प्रवर्तयतांस्याद्यथा । ननु वृद्धस्यनित्यस्य तुभ्याच्चतयर्थे तु रिविधिग्रहणमावश्यकम्,
पञ्चान्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य प्रवृत्तं पदत्वमादाय प्रवृत्तस्य नलोपस्य सक्षिपा-
रनिमित्तकत्वाभावादिति चेन्न, तु रिविधिग्रहणप्रत्याख्यानपरिभाष्यप्रामाण्येन तादृश-
रक्षिपातानिमित्तकनलोपविषयाणां वृद्धस्यनित्यादीनामनभिधानकत्वादिस्था-
त्वात् तावत् । राक्षि राजनीति । 'विभाषा किरयोः' इत्यल्लोपविकल्प इति भावः ।

दीभ्यतीति—प्रतिदिवा प्रतिदिवानौ प्रतिदिवानः । अस्य अविषयेऽङ्गोपे कृते ।
 ३५४ हलि च ८ । २ । ७७ ॥ रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इवे दीर्घः । स्या-
 द्दलि । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, दीर्घविधौ तजिषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा
 तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीम्नः । प्रतीदीम्ना इत्यादि । यज्वा यज्वानौ यज्वान-
 नः । ३५५ न संयोगाद्भ्रमन्तात् ६ । ४ । १३७ ॥ वकारमकारान्तसंयोगा
 परिस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना यज्वभ्याम् इत्यादि ।
 प्रज्ञाणः । प्रज्ञाणा व्रजभ्याम् इत्यादि । ३५६ इङ्ङन्पूर्वार्थ्यङ्गां शौ

प्रतिदिवेति । विद्यु क्रीडावौ । तस्मात् 'कनिन्युहृचितञि' हृद्युणादिसूत्रेण कनिन्प्र-
 त्ययः । कनावितौ । प्रकार उच्यारणार्थः । प्रतिदिक्न्नाब्दात् सुबुत्पत्तिः । 'सर्वनाम-
 स्थाने च' इति दीर्घः । इत्यद्यादिना सुबुत्पे प्रतिदिवा इति रूपम् । सुदि राजवत् ।
 व्यस्येति । प्रतिविषन्नाब्दस्य ज्ञासादावञि 'अङ्गोपोऽन' इत्यङ्गोपे सतीत्यर्थः । इति च ।
 'कोरुपधाया दीर्घ इका' इत्यङ्गुत्तसे 'सिपि धातोः' इत्यतो धातोरिति च । तच्च
 'गोः' इत्यनेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । उदाह—रेफवान्तस्येत्यादिना । रेफान्तस्य
 कोर्यतोऽनुदाहरणम् । अपवाऽन्तवात् 'कोरुपधायाः' इत्यङ्गोपे विधिः । प्रकृते च प्रति
 दिक् न अस् इति स्थिते मकारे हलि परे अन्तस्य द्विविधातोऽपलाभा प्रकृतस्य दीर्घं
 इति भावः । मज्जु 'अथा परस्मिन्' इत्यङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वात्कारेण कवचधानाद्
 एवपरिभाषायात् कथमिह दीर्घं इत्यालङ्कारेण परिपूरणि—न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमिति ।
 कृत इत्यत आह—'दीर्घविधौ तजिषेधादिति । 'न पदान्त' इति सूत्रेण दीर्घविधौ स्था-
 निवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । नन्वेवमपि असङ्गापेक्षस्याल्लोपस्य यद्विभूतप्रत्ययापेक्षयेन
 बहिरङ्गताऽन्तरङ्गे दीर्घं कर्तव्ये असिद्धत्वात्कारेण पयवधानाद् एवपरिभाषायात्
 कथमिह दीर्घं इत्यत आह—बहिरङ्गेति । यथोद्देश्यपक्षे पाठो परिभाषां प्रति शक्य-
 प्यासिद्धतया आन्तरङ्गाभावे परिभाषाया अप्रवृत्तेः इति गङ्गाभाष्योक्तम्यायेन दीर्घ-
 स्वासिद्धतया तद्विषये 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इति परिभाषा न प्रवर्तते इति भावः ।
 प्रतिदीम्न इति । 'न अङ्गुत्तरात्' इति विधिः सुबुत्पे बान्तरस्याभावात्वेति भावः । एथावीति ।
 प्रनिदीम्ने । प्रतिदीम्नः । प्रतिदीम्नोः । उयामावौ हलि राजवदित्यर्थः । यज्वन्नाब्दात्
 सुदि राजवदित्याह—यज्वेति । इति अङ्गोपे प्राप्ते—न संयोगाद्भ्रमन्तात् । एङ्ग मूच
 रगौ, तौ अन्तौ यस्येति विग्रहः । 'अङ्गोपोऽन' इत्यङ्गुत्तसे । तदाह—वकारेऽस्यादिना ।
 उन्तप्रहृजं एषांर्धम्, समथोः संयोगविशेषणत्वादेव तदन्तलाभात् । पर्यादीति ।
 यज्वने यज्वनः यज्वनोः । यामामावौ हलि राजवदित्यर्थः । अन्तसंयोगस्योदाहरण
 आह—प्रज्ञाण इति । ज्ञासादावञि अङ्गोपः येषं राजवदिति भावः । 'वेद्वत्त्वत्वं तपो
 ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः । इत्यमरः ।

६ । ५ । १२ ॥ एषां शावेवोपधाया दीर्घः, नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते । ३५७ सौ
 ष ६ । ७ । १३ ॥ इडादीनामुपधाया दीर्घः स्यावसम्बुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे
 वृत्रहन् । 'एकाजुत्तरपदे--' (सू ३०७) इति णत्वम्--वृत्रहणौ । वृत्रहणः ।
 वृत्रहणम् । वृत्रहणौ । ३५८ ह्यौ हन्तेर्ङिणाणेषु ७ । ३ । ३४ ॥ अिति गिति च
 प्रत्यये नकारे च पर हन्तेर्हकारस्य कृत्वं स्यात् । ३५९ हन्तेः ङाङ्गाः २२ ॥ उप-
 सर्गस्थाजिगिस्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् । ३६० अत्पूर्वस्य

बुद्धौ काम अजुत्, न एतदाजित्यर्थे 'घञ्जुत्तरपदेषु क्विप्' इति क्विप् । कषायितौ ।
 अजुत्कलोपः । उपपदसमासः । 'जुवो जातु' इत्यमो लुक्, अजुत्कलोपः, तस्मात् सुबु-
 द्धपतिः । सौ विशेषमाह—अहन् । 'ह्यौ' इत्यमो दीर्घ इत्यनुवर्तते । 'नोपधाया'
 इत्यस्य उपधाया इति । तदाह—एषामिति । इत् इत् पूर्वम् इत्यमन् इत्यमन्तानामि-
 त्यर्थः । अजुत्विशेषणस्येन तद्व्यतिथिः । 'सर्वनामस्थाने च' इति लिङ्गे निषेधार्थ-
 मित्याह—आवेवेति । नान्येति । धीरभ्यन्तेत्यर्थः । एति निषेधे प्राप्त इति । अजुत्कलोप-
 इत् इत्यस्यापि जाधेय दीर्घ इति निषेधात् सौ परस्यः 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घ-
 कप्रान्ते लक्ष्मिः । नौ च । पूर्वस्य अजुत्कलोपे तदा गदनुकूलं नस्य । तदाह—इन्नादी-
 नामिति । अजुत्कलोपिति । 'सर्वनामस्थाने च' इत्यस्यः तदनुकूलैरिति आहः । 'एतद्व्युत्पत्तौ'
 इत्यस्याप्युपधायाः । हे वृत्रहणित । अजुत्कलोपविशेषणस्येन दीर्घः । अजुत्कलोपविशेषण-
 पकायिति । वृत्रहणमित्यादि । आवेवेति निषेधात् दीर्घः । कालादानदि अङ्गोपे कृते ।
 एो एनेः । इः इति क्वावयत्तौ, हन्तेरित्यवयवयत्तौ । अ् च अ च ङौ, सौ इति अयोस्ती
 ङितौ । इत्कलोपः प्रत्येकं लठवत्तरे । ङितौ च नस्य ङित्वाः नेतिनि दिप्रहः ।
 अजुत्कलोपविशेषणस्येन ङित्तोर्लभ्यते । 'अयोः तु ङित्ततोः' इत्यस्यः कुपदुपमनुव-
 र्त्तते । तदाह—अतिव्यतिथिः । हन्तेरिति विशया निर्देशः । इत्कलोपविशेषणः । अहन्ते
 इकारस्य नकारपरस्यात् कृत्त्वत् । तदा योपसर्गो नकारस्यो महाभाषणस्य एवंमुकपदस्य
 इत्य तादृशो वर्गपरुषो चकार । अजुत्कलोपः अजुत्कलोप इत्यादि तिवत् । अजुत्कलोप-
 णत्वम् । अजुत्कलोपस्येति 'एकाजुत्तरपदे ङ' इति णत्वस्य पूर्वस्येत्याह, हन्तेरित्येत्ये
 तस्य पूर्वसमाहितौ इत्यानित्येवाजुत्तरपदस्य एकावस्थात्, इत्यानित्येवाभावेऽपि 'वाति-
 पदिकान्तनुस्विक्रिञ्चि च' इत्यस्य 'कुमिति च' इत्यस्य च । अजुत्कलोपविशेषणस्येन प्राप्ते तदा-
 रणार्थम् 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रे चिभयत्तयात्वे—एतेः । 'रथाभ्यां नो ङा' इत्य-
 नुवर्तते । 'उपसर्गाद्व्यत्ययेऽपि' इत्यस्य उपसर्गादित्यनुवर्तते । तादृश्याप्यनुवर्तते ।
 उपसर्गस्थादिति लभ्यते । उपसर्गयोः प्रत्येकं अनेति । तदाह—उपसर्गस्थाजिगिस्ता-
 दित्यादिना । निमित्तमात्रेण रेफः चकारल चिद्विहितः । प्रहण्यादिति । अजुत्कलोपस्य-

८।४।२२ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम्, नान्यस्य । प्रव्रजन्ति । योगविभाग-
सामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (प ६२) इति न्यार्यं बाधित्वा
'एकाजुत्तरपदे' (सू ३०७) इति णत्वमपि निवर्तते । नकारे परे
कुत्वविधिसामर्थ्यात् णलोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना इत्यादि । यत् वृत्रघ्नः
इत्यादौ वैषम्यकं णत्वं माध्वेनोक्तं, तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शान्तिम्,

एवाद्यप्ये णत्वे वचनम् । प्रकृतोपयुक्तमाह—अपूर्वस्य । हन्तेरित्यनुवर्तते 'स्वाभ्या-
नो णा' इति च । उपसर्गादिति तु निवृत्तम् । हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णः स्यादिति
छन्द्यते । सिद्धे सत्याभ्रम्भो निषमार्थः । तदाह—हन्तेरत्पूर्वस्येतित्यादिना । प्रधन्न्तीति ।
हन्तेर्लट्, ङिः, ङोऽन्तः, षप्, लुक् 'गमहन' इत्युपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति
कुत्वम् । प्रधन्न्तीति रूपम् । अत्र उपसर्गस्थरेकात् परत्वात्, 'हन्तेः' इत्यनेन प्राप्तं
णत्वम् 'अत्पूर्वस्य' इति नियमाच्च भवति । वृत्रघ्न इत्यत्र 'प्रातिपदिकान्त' इत्या-
दिणत्वं निवर्तते ।

ननु प्रातिपदिकान्तमुविभक्तिषु च, एकाजुत्तरपदे णः, कुमति च हन्तेरत्पूर्वस्य,
इति सूत्रपाठक्रमः । ततश्च 'अनन्तरस्य विधिः' इति न्यायेन 'अत्पूर्वस्य' इति नियमेन
प्रधन्न्तीत्यत्र हन्तेरित्यव्ययवहितणत्वमेव निवर्तते न न्यन्यदित्यत आह—योगेति ।
यदि 'अत्पूर्वस्य' इत्यनेन 'हन्तेः' इति णत्वमेव ध्यावत्यत, तर्हि हन्तेरत्पूर्वस्य इत्ये-
कमेव सूत्रं स्यात्, उपसर्गस्थास्त्रिमिन्नात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य नस्य णत्वम् इत्येता-
वतैव प्रधन्न्तीत्यत्र णत्वमिदृत्तिसम्भवात् परस्य हन्तेरत्पूर्वस्य तस्य णत्वम् इत्येता-
वतैव प्रधन्न्तीत्यत्र णत्वमिदृत्तिसम्भवात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात् णत्वमात्र
स्वार्थं नियम इति विज्ञायत इत्यर्थः । एकाजुत्तरेति । 'कुमति च' इत्यस्य 'प्रातिपदि-
कान्त' इत्यस्य चोपलक्षणम्, अङ्गोपस्य पूर्वस्माद्विधिं विधौ स्थानिवत्त्वादेकास्व-
मुत्तरपदस्य बोध्यम् । न च 'पूर्वेषांसिद्धे न स्थानिवत्' इति वाच्यम्, 'तरय बोधः
संयोगादिकोपलक्षणत्वेऽप्युक्तेः । ननु वृत्रघ्नः इत्यत्र 'हो हन्तेः' इति कथं कुत्वम् ?
पूर्वस्य विधावङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वात् इत्यत आह—नकारे पर एति । साधवमतं दृष-
यितुमनुवदति—यद्विधितिः तुः पूर्ववैक्ये । वैक्यिकमिति । 'प्रातिपदिकान्त' इति
विहितमित्यर्थः । तद्भाष्येति । "कृष्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो व्यक्त्यर्थः किं प्रयोजनम् ?
वृत्रघ्नः । स्रग्नः । प्राधानि । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रे अत्पूर्वप्रहङ्गं न कर्तव्यम्' इति
अटकुत्वाच्' इति सूत्रे भाष्यम् । अत्र णत्वप्रकरणे हादेशकुष्यवाये प्रतिषेधविज्ञानात्
'प्रातिपदिकान्त' इति णत्वमपि हादेशकुष्यवाये न भवतीति विज्ञायते, तद्दिशोभाद्
साधवमतमुपेष्यमित्यर्थः । एवमिति । वृत्रघ्नशब्दवदित्यर्थः । 'हन्तृपूर्वार्थम्भां शौ'
'शौ च' इति दीर्घनिषममात्रे दृष्टान्ते न तु कुत्वाद्यौ, असम्भवात् । चाङ्गमस्थास्ती-
त्यर्थे 'अत इमिठनौ' इति मत्वर्थीय इति । यद्योऽस्यास्तीत्यर्थे 'अस्मायामेवाञ्जना-

यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि
 'इन्हन्-- (सू ३५६) इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव । 'अग्निस्मन्निनि' (प १७) इति वचनात् । अर्यमिण--
 अर्यमणि । पूष्णि-पूषणि । ३६० मघवा बहुलम् ६ । ४ । १२८ ॥ मघ-
 वनशब्दस्य वा तु इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इन् । ३६१ उगिद्वा सर्व-
 नामस्थानैऽघातोः ७ । १ । ७० ॥ अघातोऽरुगितो नलोपिनोऽञ्जलेश्च नुमागमः स्या-

इति विनिः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भक्ताञ्ज कश्चम् । नन्वर्थवत्परिभाषया 'इहृहन्'
 इत्यत्रार्थेन एव इतो ग्रहणम् । तत्रश्च विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वात् सस्य कथं ग्रहण
 मिश्रान्तरूप परिहरति—यशस्विन्नित्यादिना । अग्निस्मन्निनि । एतश्च 'येन विधिः' इति
 सूत्रे भाप्ते स्थितम् । राज्ञः इत्यत्र अन् अर्थवान्, दाग्नः इत्यत्र तु अनर्थकः । शार्ङ्गो
 इत्यत्र इन् अर्थवान्, यशस्वी इत्यत्र तु अनर्थकः । सुपयाः इत्यत्रासं अर्थवान्, सु-
 घोताः इत्यत्र तु अनर्थकः । अपभ्रतवादीर्घाः । सुशमेरयश्च मन् अर्थवान् सुप्रथिमा
 इत्यत्र तु अनर्थकः । 'भन' इति न ङोप् । अर्यमन्वाब्दे पूषन्वाब्दे च अलोपे विशेष
 इत्याह--अर्यमिण श्यादि । 'विभाषा किरयोः' इत्यन्तोपविकल्पः । शलावावचि तु
 नियमलोप उच्.प्राय इति भावः ।

मघाते पूज्यत इत्यर्थे कनिप्रत्ययः । ककार उच्चारणार्थः । ककार इत् । अन् इति
 प्रप्रयः शिष्यते । धातोर्नुमागमः । तत्र ककार इत् । उकार उच्चारणार्थः । किरवाद
 म्भाषयतः । मघघातोर्हृस्य चश्च इति त्रयं निपात्यते । अन्नुचन्पूषन्पृष्ठीहन्क्लेदन्-
 स्नेहन्सूर्धन्मज्जन्नर्थमन्विश्वत्सन्परिउमन्मातरिखन्सघवन्' इत्युणादिसूत्रेण निष्पन्ने
 तस्मिन् मघव-वाब्दे विशेषरसाङ्-मघवा बहुलम् । 'अवर्णंस्वसौ' इत्यतः तु इत्यनुवर्तते ।
 तत्रच लुसप्रथमाकम् । मघवेति तु षष्ठ्यर्थं प्रथमा । तद्वाह-मववन्शब्दस्येत्यादिना । ऋ
 इदिति । 'उपदेशोऽनुनासिक इत्' इति ऋकार इरसंज्ञक इत्यर्थः । ऋ इत्यविन-
 क्रिको निङ्गैः प्रक्रियासमये न वृष्यति । 'अलोऽन्त्यस्य' इति तकारस्य तकारः ।
 सवादींहरतु न, नानुबन्धकृतमनेकाहवम् इति वचनात् । मघवत् स् इति स्थिते
 ङगिदचाम । अधातोर्रिति छेदः । उक् इत् येषां ते उगितः । अच् इति लुसमकारस्य
 'अच्नु गतिपूषनयोः' इति धानोर्ग्रहणम् । अधातोर्रित्युगिङ्गितोषणम्, न एवज्ञानेः, अस्
 म्भवात् । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिभ्यनुवर्तते । तद्वाह-अधातोर्गित इत्यादि-
 ना । नुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः मिश्रावन्त्यादृषः परः । अचिचि अच् प्र
 त्याहारो न गृह्यते, व्याख्यानात् 'नपुंसकस्य झलष्वाः' इत्यत्रग्रहणाच्च । अन्यथा 'उगि
 वचाम्' इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यात् वृद्धिः गुणः इत्यादिनिर्दोषाश्च । अधातोर्रित्येतत्तु

त्नर्त्नामस्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये मयोगान्तलो-
पन्नामिदृशत्वं न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च 'धन्नुक्षन्' (उ १५७)
इति निपातनामघशब्दान्तनुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं
प्रत्याग्यातमाकर । 'हविर्जसिति निःशङ्को मघेषु मघवानमो' इति भट्टिः । मघ-

मघे जी'अच्छेद्वन्तिरुपणाधमरे मूल एव ध्यायथास्यते । मप्रयोजनं च तत्रैव व्यचक्षते ।
उपधादीर्घं इति । मघवन्त् न् इति स्थिते इण्छवादिना लुलोपे संयोगान्तलोपे च
एतत् 'पर्यन्तास्यान्ते च' इति दीर्घं दृश्यर्थः । नन्विह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपन्था-
सिद्धि-शब्दं ज्ञान्तावाभावात् पक्षिरेवादाविष्य दीर्घो न सम्भवतीत्यत आह—दीर्घं
पर्यन्तं इति । बहुलग्रहणादिति ।

'कश्चिप्रवृत्तिः कश्चिप्रवृत्तिः कश्चिद्भिभावा कश्चिद्व्यवदेव ।

शिएतयोनामनुसृत्य लोके विज्ञेयमेतद्बहुलग्रहे तु ॥' इति स्थितिः ।

अत्र दीर्घे पर्यन्ते संयोगान्तलोपस्य गालिद्धस्य, पक्षित्यादौ तु अस्तिद्धस्य-
नेनेति बहुलग्रहणात्संभवत इत्यर्थः । ननु प्रादेवपक्षे मघशक्तिरेवास्तु, बहुलग्रहणेन
संयोगान्तलोपन्थासिद्धिस्तावाचकत्ववार्त्ता प्रमाणाभावात् । चेदे तु यज्ञेन मघजसि-
'प्रादौ दीर्घः ज्ञान्दसो अविद्यतास्यत आह—नया चेति । प्रादेवपक्षे संयोगान्तलोप-
न्थासिद्ध्याभावप्रभुत्वमर्थवैधर्म्यः । निपातनादिति । कश्चिप्रवृत्त्यर्थ, अद्युपाधमस्य,
माकृष्ट्य इति त्रयाणां विषातनादित्यर्थः । तथा च नागतो मघवन्ग्रहः सिद्धयतीति
भावः । नमशन्दादिति । अनपरोन्नादित्यर्थः । मघः घनमस्यास्तीत्यर्थं मनुषि 'शाङ्कुपक्षा-
'माध' इति वदे ताम्नो मघवन्ग्रहः सिद्ध इति भावः । माषायामपीति । लोके च्छन्दसि
ए' इत्यर्थः । शब्दइवेति । मघवन्ग्रहो मघवन्ग्रहश्चेति शब्दद्वयस्य 'मघवा बहुलम्'
इत्यर्थस्य कण्ठः । तस्य सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः । आकर इति । 'केषाद्' इति भूमे कथं-
ग्रन्थ इत्यर्थः । नत्र ऐत्रमुक्तम्—'मघवा बहुलम्' इत्येतस्य कर्तव्यम् । 'धन्नुक्षन्'
इति निपातनाद् मघशब्दान्तनुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धि-शब्द' इति ।
प्रादेवपक्षे मघान्तलोपन्थासिद्धि-शब्दाद् दीर्घाभावाधर्म्ये मघवसिति रूपम्, मनु-
षि तु -त्वमन्तर्य' इति दीर्घे मघवानिति रूपमिति रूपभेदापत्त्या तद्वसङ्गतिः रपष्टं
इति भावः । वस्तुवस्तु कर्मण्यस्य प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तत्वम्, मनुषि तु 'हरत्रुद्धस्था'
मनुष' इति मनुवुदात्तत्वस्य 'न गाश्चन्' इति प्रतिषेधे सति पित्रशब्दनुदात्तत्वे घका-
राङ्कारान्प फिटवरेण वदात्तत्वमिति फलमेवात् कथदग्रन्थश्चिन्त्य पक्ष । मघवानिति
दावः शिएतमन्तपक्षेत्याह—इतिरिति । मघेषु यज्ञेषु निशङ्कः असौ मघवान् इतिर्ज-
निति-अक्षयतीत्यर्थः । मघवन्तावित्पादि । शुटि प्रादेवो नुपेति भावः । हास्यादौ

ग्रन्तौ मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघव-
 न्नायाम् इत्यादि । तुत्वाभावे-मघवा । 'छन्दसोवनिपौ च' इति वनिष्वन्तं मध्योदानं
 छन्दस्येव, ग्रन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानौ मघवानः । सृष्टि राज-
 न्तः । ईदृ रघुयुजमघोनामतद्धिते ६ । ४ । १३३ ॥ अन्नन्तानां अयंज्ञ-

आदेशो न तु लुप्त, अस्वर्णनामरथाश्रवाविरथभिप्रोत्साह—मघवत इति । मघवद्भवामि-
 स्यादि । आदेशो 'स्वादिषु' इति पक्षत्वाज्जरथम् । सुपि आदेशो जश्चे चरवं मघवत्सु ।

तुत्वाभावे मघवेति । नात्तात्त्विकौ राजवद्भूपमिति भावः । ननु 'मघवा बहुरुम्'
 इति सूत्रे 'ऊर्णञञ्च अञोञञ्च न क्षिप्यं ह्याम्बुसं हि तत्' इति वार्तिकभाष्यकथनेषु
 मघात्' अञञ्चञ्च कुन्तोमाञ्चविषयस्याद्यगमात् कथं तस्य लोके प्रयोग इत्यत आह—
 छन्दसोवनिपादिभ्योऽदि । 'सहस्रमाश्रयश्मिषिति जलपु' इत्यधिकारे 'देशान्तोऽन्तर-
 म्भाव' इति सूत्रे 'जुन्तस्वीवनिपौ च' इति वार्तिकम् । 'छन्दसि ईवनिपौ च
 चकारौ चञ्च जसुञ्च । रथीरजुन्तुद्गालानी गविष्ठौ, सुमङ्गलीरिय वधुः, महतवानं
 अजवाजजीमवे' इति सूत्रं भाष्यम् । नम्र लजिभ्रमरधान्ते मजवन्तवदे प्रथमस्वरेण
 वकारादकार लघातः । अद्यमन्तः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, 'अनुदात्तं पदभेदकवर्जम्' इति
 शिष्टस्वरेण अकारादकारः वकारादकारश्चाजुषाचः 'उदात्तात्तुदात्तस्य द्यरितः'
 इति वकारादकारः । स्वरितः । सञ्चा च अन्नवपिति रूपं अथोदात्तं लघुवचने ।
 एवाद्यमन्तवन्तवद्विषयकं वान्तुकारादिष्वानञ्च । कथ्यन्ते तु अद्यमन्तवदे वकारा-
 दकारः । प्रथमस्वरेणोदात्तः । शिष्टस्वरेण मकारादकारो वकारादकारश्च अजुषाचो ।
 तथा च अद्यवदिति रूपमन्तोदात्तमिति स्थितिः । एतादृशमद्यमन्तवदस्तु लोकेवद्-
 साधारणः, तस्य छन्दोभाष्यविषयस्य प्रमाणाभावात् । किं च 'वन्ता ए च' इति सूत्रे
 भाष्यम्—'अद्यमन्तवद्वः अद्युत्पन्नं प्राप्तिपदिकमिति । अद्यमपि मघवन्तवद्वः फिट्
 स्वरेणान्तोदात्तः लोकेवदसाधारण एव कुन्तोमाञ्चविषयस्य प्रमाणाभावाद्धिति भावः ।
 तदद्वयने तु 'न क्षिप्यं ह्याम्बुसं हि तत्' इत्युदाहृतभाष्यवार्तिकयोः सामान्यप्र-
 कृतयोः अथोदात्तमाञ्चविषयलंकोले प्रमाणां न किञ्चिदस्ति । कविप्रयोगाणां तु 'लं
 तस्थिवांसं नगरेशकण्ठे' इत्यादिष्विषये चतुषः प्रमाददर्शनात् तेषामपि नार्पवचन-
 लघोचकता । अतो मघवन्तवद्वस्य सर्वस्यापि लोके असाधुत्वमेवेति प्रपञ्चितम् ।
 सृष्टि राजधिति । सुरवाप्रागपदे आन्तस्वादीर्घ इति भावः ।

असाहायचि मघवन्तु असू इत्यादिविस्थिते 'अञ्जोऽनः' इति प्राप्ते । अयुवमघो-
 नामतद्धिते । सञ्चा च युषा च अघवा च इति सूत्रम् । 'वतोः सञ्जसाराणम्' इत्यतः
 सञ्जसाराणमिष्यजुवर्त्ते । 'अस्य' इत्यधिकृतम् । 'अञ्जोऽनः' इत्यतः अन इत्यपक-
 ष्यत्ते । अन इत्युवमघोनां प्रत्येकं विशेषणं, तद्वत्त्वविधिः । फलितमाह—मन्ताना-
 मित्वादि । 'द्वयणा लज्जसाराणम्' इति धकारस्य सञ्जसाराणमुकारः । अच उ धञ् इति

कानामेयामसद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् । 'सम्प्रसारणाच्च' (सू० ३३०) । 'आ-
द्वगुणः' (सू० ६९) मघोनः । अक्षन्तानाम् किम् ? मघवतः । मघवता ।
खियां मघवती । अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । माघवभ्याम् इत्यादि ।
शुनः । शुना श्वभ्यामित्यादि । युवनशब्दे वस्योत्वे कृते । ३६३ न सम्प्र-
सारणे सम्प्रसारणम् ६।१।३७। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न
स्यात् । इति यकारस्य नेन्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम् ।

स्थिते पूर्वरूपमुक्तं स्मारयति — सम्प्रसारणाच्चेति । मघ उ न् इति स्थिते गुणं स्मार-
यति—आद्वगुण इति । अक्षन्तानां किमिति । श्वयुवमघोनामक्षन्तत्वाभ्यभिचारात् किम्-
र्थमक्षन्तत्वविशेषणम्, मघवन्शब्दे नकारस्य आदेशपक्षेऽपि एकदेशविकृतस्यानन्त्य-
तया अक्षन्तत्वसत्त्वादिति प्रश्नः । मघवत इति । आदेशपक्षे मघवन्शब्दे सम्प्रसार-
णनिवृत्त्यर्थम् अक्षन्तत्वविशेषणम् । यद्यप्येकदेशविकृतस्यानन्त्यतया अक्षन्तत्वम-
स्त्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् अयमाणनकारानन्त्येव सम्प्रसारणमिच्छाद्वा ।
खियां मघवतीति । मघवतः स्त्री मघवती, पुंशोनेन खियां वृत्तौ 'उगितस्त्र' इति स्त्रीप ।
अत्राप्यक्षन्तत्वविशेषणात् न सम्प्रसारणमिति भावः । अत्र 'उगित्त्वाम्' इति ब्रुव तु
न, स्त्रीषा व्यवधानेन तान्तस्य उगितः सर्वनामस्थानपरकत्वाभावात् । लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषा तु नेह प्रवर्तते, विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमित्युक्तिरिति भावः । माघवनमिति ।
'साऽस्य वैशता' इति मघवन्शब्दात् अणि आदिवृद्धिः । अत्राणस्तद्धितत्वात् तस्मिन्
परे न सम्प्रसारणमिति भावः । मघवन्नामिति । श्यामादौ हलि नलोप इति भावः ।
इत्यादीति । मघोने । मघोनः । मघोनोः । मघोनाम् । मघोनि । अन्वाब्दः प्रायेण राजवत्
कासादावधि 'श्वयुव' इति सम्प्रसारणं वकारस्य उकारः । छ अन् इति स्थिते 'सम्प्र-
सारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति अत्वाह—शुनः शुनेति । इत्यादीति । शुने । शुनः । शुनोः
शुनाम् । शुनि । युवन्शब्दोऽपि प्रायेण राजवत् । कामादावधि विशेषमाह—युवन्शब्द
इति । युवन् अस् इत्याद्विस्थित 'श्वयुव' इति वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे यु उ अन्
इति स्थित 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपे यु उ न् इति स्थिते लवर्णदीर्घे यून् इत्या-
द्विरूपेषु सिद्धेषु, यकारस्यापि सम्प्रसारणे प्राप्त इत्यर्थः । 'लघवे लघणस्य सङ्घेव
प्रवृत्तिः' इत्यस्य तु नाय विशेषः, कामादावधि विशेषणस्येतेन लघयमेवात् । अथवा संस्कृत-
स्यादौ 'अन्वाच्च' इत्यादेशसङ्घट्टशानुपपत्तेरिति भावः ।

न सम्प्रसारणे । इति यकारस्येति । लवर्णदीर्घनिष्पन्नस्य उकारस्य 'अच्च परस्मिन्'
इति स्थानिदृशेन सम्प्रसारणतया यकारस्य सम्प्रसारणपरकत्वात् न सम्प्रसारणमि-
कार इत्यर्थः । ननु उकारस्य स्थानिकस्य उकारस्य स्थानिवशे सति तस्य वकारव-

यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्दन । ३६४ अर्बणस्त्रसाध-
नञः । ६ । ७ । १२७ ॥ नजा रहितस्यार्बणित्यस्याङ्गस्य तु इत्यन्तादेशः स्यात्
न तु सौ । लुगित्वाङ्गुम् । अर्बन्तो अर्बन्तः । अर्बन्तम् । अर्बन्तौ अर्बतः ।
अर्बता अर्बद्भ्याम् इत्यादे । अनञः क्तिम् ? अनर्वा यञ्जवदत् । ३६५ पथि-
मथ्यृभुक्षामात् ७ । १ । ८५ ॥ एमासाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ आत्

यात्मकनया प्रथमेन प्रकारेण व्यवधानात् सम्प्रसारणपरत्वाभावात् कथमिह निषेधः ।
'येन तावद्व्यवधानम्' इति न्यायस्य तु नाय निषेधः, विषयथे इत्यादौ 'व्यथो छिटि' इति
वकारस्याव्यवहितसम्प्रसारणपरत्वे निषेधस्य अरितार्थत्वाद् इति चेन्मैवम् । एवं हि
सति न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधस्य 'व्यथो छिटि' इति सम्प्रसारणमा-
त्रविषयकत्वमापद्येन । एवं च सति 'व्यथो यो छिटि' इति वकारग्रहणेनेव त्रिंशे 'न
सम्प्रसारणे सम्प्रसारणञ्' इति सूत्रमनर्थकमेव स्यात् । अतः 'अयुव' इति सम्प्रसा-
रणनिषेधकत्वमस्यावश्यकमिति व्यवहितेऽपि सम्प्रसारणे परे यून् इत्यादौ निषेधो
निर्बाधः, 'यूनस्तिः' इत्यादिनिर्वृणावस्थेत्यञम् । ननु सकृत्प्रवृत्त्यैव युवत्वाद्ये षवयोः
सम्प्रसारणे ज्ञाते निषेधो व्यर्थः, निमित्तस्थानुपपत्तिश्च । यद्वा प्रथमं यकारस्व सम्प्र-
सारणमस्तु । तदानीं सम्प्रसारणपरत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । अनन्तरं तु वकारस्यापि
सम्प्रसारणमस्तु । तत्राह—अत एव द्वापकादिति । अथवा एतन्निषेधारम्भवैयर्थ्यापा-
त्तादिति भावः । इत्यादीति । यूने । यूना । यूनोः । यूनि ।

आलो मणिमकनिडनिपक्ष' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति श्रुत्वातोः वनिपि गुणे
रपरत्वे अर्बण्वाब्दः अथवे योगकृत्वा । तस्य सौ राजवद्रूपं मत्वाह—अर्वा हे अर्बन्ति ।
अर्बणसावनयः । तु असौ इति क्लेदः । न विद्यते नञ् यस्येति बहुव्रीहिः । अङ्गस्वेष-
धिकृतम् अर्बणा विशेष्यते । तदाह—नजा रहितस्यस्यादिना । अकार इत् । 'अलोऽन्त्य-
स्य' इति अस्व रा । वगित्वाङ्गुमिति । 'उगित्वाङ्गुम्' इत्यनेनेति भावः । अर्बन्तावेति ।
जुमो नस्य 'नद्यापदान्तस्य' इति अनुस्वारः, परसवर्ण इति भावः । शसादावचि
असर्वनामस्थानत्वाङ्गुम् नेति मत्वाह—अर्बत इति । अर्बद्भ्यामिति । 'स्वाविषु' इति
पदस्वाङ्गस्त्वमिति भावः । इत्यादीति । अर्बङ्गः । अर्बते । अर्बन्त्यः । अर्बतः अर्बतोः
अचलात् । अर्बति । अर्बन्तु । अनञः क्तिमिति । अनञः इत्यस्य किं प्रधाजनमित्यर्थः ।
अनर्वा यञ्जवदिदिति । अनवन्वाब्दो यञ्जवदित्यर्थः । शसादावचि 'न संयोगाङ्गमन्वाद्'
इत्यङ्गो वेति भावः ।

पथिन्, मथिन्, अशुचिन्, एते नकारान्ताः । तेषु विशेषप्राह—पथिमथ्यृभुक्षामा-
मात् । पथ्याश्च मथ्याश्च अशुचाश्च पथिमथ्यृभुक्षामाः तेषामिति विग्रहः । 'साधन-

इति प्रश्लेषेण शुद्धया एव व्यक्तैर्विभ्रानाञ्चानुनासिकः । ३६६ इतोऽस्त्वर्ध-
नामस्थाने ७ । १ । ८६ ॥ पथ्यादेरिका रस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने ररे ।
३६७ थो ऋः ७ । १ । ८७ ॥ पथिमथोरस्य न्यादेशः रयात्सर्वनामस्थाने
परे । पन्थाः पन्थानौ पन्थात् । पन्थानम् पन्थानौ । ३६८ अथ्य टेलोपः

ब्रह्म' इत्यतः साविस्वतुवर्तते । आदित तपरकरणम् । आकार एव विशेषः । ननाह-
पवामिर्यादिना । 'अछोऽभ्यस्य' इति नकारस्य आकारः । ननु नकारस्य पान्तरस्य
स्याद् अनुनासिक एव आकारः प्राप्नोति । न च निरनुनासिकस्थेवाकारस्योच्चार-
णात् शुद्ध एव आकार इति वाच्यम्, गुणानामभेदकत्वाद् भेदकत्वेऽपि तपरकरणेन
अनुनासिकस्याप्याकारस्य ग्रहणात्, व्यक्तियुक्ते तपरसूत्रस्य अनपसु दीर्घप्लुतेषु पि-
प्यर्थत्वात् । न च ग्रहणकमुत्रे वर्णसमागमाधिक्येन निश्चिन्तयानाग्रहणस्य अत्रत्य-
स्यस्य च तपरसूत्रे अनुब्रुवेराकारस्येहानन्वात् विधीयमानत्वात् न ह्येकाक
इति वाच्यम्, तपरसूत्रे अग्रग्रहणस्य अपत्यग्रहणस्य प्लुतृत्वात् मानाभावा-
द्विर्यत आह—आ आदिति । सर्वर्णदीर्घाकारान्तर प्रक्षिप्यते । ततश्चानुनासिक
रूप आकारो भवतीति लभ्यते । न च सर्वादेशत्वं कल्पयत् । न तत्र वर्णप्लुतं विधीयते,
विशेषणविशेष्यभावो नान्दयाऽनुपगमेन अननुनासिकाकारस्येकत्वेन विशानादिसि-
मात्रः । भाष्ये तु अनुनासिकविधेः समतले प्रतिपत्तिष्ठाचयाय अनुनासिकस्यैव 'अणः'
ऊँ' इत्यत्रेव नकार्यं विशाणसन्भवात्तदनुच्चारणाच्छुद्ध एव आकार इह विशेष इत्यु-
क्तम् । तपरकरणं तु तच्चारणार्थमेव । अस्तुतस्तु 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न'
इति परिभाषयैव अनुनासिकाकारनिरासम्भवादाकारप्रश्लेषवलेपो व्यर्थः । 'भाव्य-
मानोऽण सवर्णानं गुह्यति' इति पाठस्तु प्रामाणिकः, 'उवाहादीषसः' इति सूत्रे
'आदिति तपरनिर्देशेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते—भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' इत्येव
भाष्ये पाठाद् अनुब्रुवेरनुभाष्येऽप्यणग्रहणरहिताया एवस्याः परिभाषायाः पाठव्या-
नाच्छेद्यास्तां तावत् । नकारस्य आरवे पथि आ स् इति स्थिते—इतोऽ । 'पथिम-
थ्यनुच्चारम्' इत्यनुवर्तते । इति तपरकरणं स्पष्टार्थम्, पथ्यादिषु सिद्ध दीर्घप्लुत
योरसम्भवात् । भाष्यमानत्वादेव सवर्णाग्राहकत्वे भिद्धे अदितितपरकरणस्यैव स्पष्टा-
र्थमेव । तद्वाह—पथ्यादेरिर्यादिना । पथ आ स् इति स्थिते—थो न्यः । थः न्य इति
प्लेदः । थः इति पृष्ठी । आदेशो अकार तच्चारणार्थः । पथिमथिग्रहणमनुवर्तते । अस्तु-
चिग्रहणं निवृत्तम्, सत्र यकाराभावात् । 'इतोऽस्त्वर्धनामस्थाने' इत्यतः सर्वनाम-
स्थानग्रहणमनुवर्तते । तद्वाह—पथिमथोरित्यादिना । पन्थाः इति । नकारस्य आरवे इका
रस्य अस्वे यकारस्य न्यादेशो पन्थ आ स् इति स्थिते सर्वर्णदीर्घ इवचित्रमाविति
भावः । पन्थानाविति । पथिन् औ इति स्थिते साविर्युक्तेरारवम्, 'इतोऽव' इति ह्यका-

७ । १ । ८८ ॥ असंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेल्लोपः स्यात् । पथः । पथा पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः ऋभुक्षाः । स्त्रिया नान्तलक्षणे ईपि भन्वाहिलोपः—सुपथी । सुमथी नगरी । अमृभुक्षी सेना । आत्वं नपुंसके न भवति 'न सुमता—' (स २६२)

रस्यात्वे थकारस्य न्यादेशो 'सर्वनामस्थाने थ' इति दीर्घ रूपमिति भावः । एत्वं प न्थानः पन्थानम् । पन्थानौ । कायादावचि विशेषमाह—नस्य टेलोपः । पथ्यादेरिति । पथिमथ्यभुक्षाम् इत्यनुनर्तन इति भावः । पथः पथेति । पथिन् अत् पथिन् छा इति स्थिते ह्रस्व लोपे रूपद्वयमिति भावः । पथिस्यामिति । नलोपे रूपम् । रथादीति । पथिभिः । पथे । पथिभ्यः । पथः पथोः पथाश्च । पथि पथोः पथिषु ।

एव मन्थाः ऋभुक्षाः इति । मन्थदण्डवाचो मथिन्वाङ् । तस्य आत्वं, अत्वं, म्थादेशः, टिलोपश्च । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ मथः । मथा । मथिभ्याम् । मथे । मथा । मथोः । मथाश्च । मथि । मथिषु । ऋभुक्षिन्वा इत्यस्तु ह्रस्ववाची । तत्र 'थो म्थः' इतिवर्जमात्रादि भवन्ति, चात्परत्वात्पणस्य च । ऋभुक्षाः ऋभुक्षानौ इत्यादि । सप्तु अत्र "पन्थानमात्मनः हृष्टुति पथीयसि 'सुप्त आत्मनः कथम्', 'नः कथे' इति पदत्वात् नलोपः । 'अकृत्सार्वाद्युक्तयोः' इति लोर्विः । 'सनाथन्ताः' इति धातुत्वम् । ततः क्विप् । अङ्गोपथलोपो । एकदेशविहृतस्थान न्यात्वात् 'पथिमथि' इत्यात्वं, 'थो म्था' । पन्थाः । 'ह्रनोऽत्' इत्यत्वं नु तत्परकरणात् भवति । 'परनेकाच्च—इति यण ऋधिस्या परत्वात्पिथन्वाच्च 'थो म्थः' । ततः संयोगपूर्वत्वाच्च यण । क्विप्स्यथेव । पन्थिभ्यौ । 'मस्य टेल्लोपा पथः' इत्यादि प्रौढमनोरमात्पदशोभिन्वादाजुक्तम् तदेतदनुनासिकनिधौ सति प्रतिपत्तिस्त्वान्थायानुनासिकस्यैव उच्चारणे कार्त्तं सत्तनुच्चारणात्तस्यैव विधानमिति भाष्यविरोधात्तुपेक्षयम् । 'पथीयतेः क्विपि हि ईकारस्य शुद्धकारार्थम् अनुनासिकानुच्चारणस्याच्च श्यकत्वे तत्संगतिः स्पष्टैव । तस्मात् पथीयतेः क्विपः अनभिमानमेवोचितमिति कादेःनुनोत्तरे स्पष्टम् । प्रसङ्गादाह—खिगमिति । सु शोभनः पन्थाः अस्या इति बहुव्रीहिः । 'अग्नेभ्यः—इति लोपः । 'मस्य टेल्लोपः' इति ह्रनो लोपः । सुपथीति रूपम् । ऋक्त्वं—इत्यप्सु न, 'न पूजनात्' इति निषेधात् । अ चैवमपि 'न पूजनात्' इति निषेधस्य पचा प्रागेव प्रवृत्तेर्वच्यमाणत्वात् ह्रनः स्त्रियाम्' इति छप् हुवति पृषेति वाच्यम्, 'युवांरनाकी' इत्यत्र सुपथीति भाष्यप्रयोगेण तस्यानित्यत्वज्ञा पनात् । न च लिङ्गविक्षिप्तपरिभाषया 'पथिमथि—इत्यात्वं थो म्थश्च कृतो नेति वाच्यम्, विभक्तौ लिङ्गविक्षिप्ताप्रहणात् । सुमथी इति । सु शोभनः मन्थाः यस्या इति विग्रहः । ङीवादि पूर्ववत् । अमृभुक्षी सेनेति । अविद्यमानः ऋभुक्षाः यस्या इति विग्रहः । 'ननोऽस्त्यर्थानाम्—इति समासः । ऋभुक्षाः स्वायी ।

अथ सु शोभनः पन्थाः अस्य वनस्येति बहुव्रीहौ सुपथिन्वाङ्पुंसकात् स्वभोः

इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' (वा ४७८६) । हे सुपथिन्—हे सुपथि—'नलोपः सुप्स्वर' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्भ्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाद्धिलोपः—सुपथो । शौ सर्वनामस्थानत्वात्—सुपन्थानि । पुनरपि सुपथि सुपथो सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे सुपथिभ्यामित्यादि । ३६९ ष्यान्ता षट् १ । १ । २५ ॥ पान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१) पञ्च । पञ्च । संख्या किम् ? विप्रुषः । पामानः । शतानि सहस्राणि इत्यत्र सन्धिपातपरिभाषया

नपुंसकात्' इति सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणभाषित्य सुप्परस्वसत्त्वात् 'पथिमथि' इत्यास्य-भाषाङ्गत्वात्—भाषं नपुंसके इति । सम्बुद्धानिति । यद्यपि भाष्ये नपुंसकानामित्येव पठितम्, तथापि हे चर्मन् हे चर्मैति भाष्ये सम्बुद्धावेव उदाहरत्वात् तन्मात्रविषयत्वमस्येति भावः । सम्बुद्धलुंका लुत्त्वात् सम्बुद्धिपरत्वाभावात् 'न क्विसम्बुद्धयो' इति निषेधाप्रवृत्तेः नित्य नलोपप्राप्तौ विकल्पार्थोऽवमारम्भः । ननु नलोपपक्षे 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सम्बुद्धौ परतः गुणे कर्तव्ये 'न लुमता' इति निषेधस्यानित्यत्वात् हे वारे हे वारि इतिवत् गुणविकल्पः स्यादित्यत आह—नलोपः इविति । द्विवचने इति । सुपथिन्त्वात् औष्ठः स्त्रीभावे सति असर्वनामस्थानत्वेन भत्वात् 'भस्य डेर्लोपः' इति इनो लोपे सुपथी इति रूपमित्यर्थः । काविति । सुपथिन्त्वात् जशसोः क्षिभावे सति तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'इतोऽत्' इत्यस्त्वे, 'यो भ्याः' इति बस्य म्यादेशे भान्तत्वात् द्वीच सुपन्थानि इति रूपमित्यर्थः ।

पञ्चान्तवदौ निरयं बहुवचनमास्तः । तस्य षट्संज्ञाकार्यं लुक् विधास्यत् षट्संज्ञा माह—ष्यान्ता षट् । पञ्च नञ् ष्यौ षट्त्वेन णः । ष्यौ अन्तो षस्याः सा ष्यान्ता । 'बहुगणवत्तुति सङ्ख्या' हरयतः सङ्ख्येत्यनुवर्तते । तच्च पूर्वसूत्रे बहुगणवत्तुदिति परमपि शब्दाधिकासादिह पञ्च यदित्यादिप्रसिद्धसङ्ख्याशोधकशब्दपरमाधीयते, बहुगणवत्तुदिति ष्यान्तत्वासम्भवात् । तदाह—पान्तेत्यादिना । षड्भ्यो लुक् इति । अनेन जशसोर्लुंगिति शेषः । पञ्च पञ्चेति । जशसोर्लुकि नलोप इति भावः । सङ्ख्या-किमिति । सङ्ख्याग्रहणानुसारे षि फलमिति प्रश्नः । विप्रुषः पामान इति । विप्रुषशब्दस्य पामानशब्दस्य च ष्यान्तत्वेऽपि सङ्ख्याशोधकत्वाभावेन षट्संज्ञाविरहात् ततः परस्य जसो न लुगिति भावः । ननु जतशब्दात् जशसोः क्षिभावे 'नपुंसकरय शलषा' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने च' इति वीधे शतानीति रूपम् । पञ्च सङ्ख्याणीत्यपि रूपम् । तत्र 'अट्कुप्तात्'—इति णञ् चिक्षेपः । इह 'यद्गमा'—इति न्यायेन नुमः अङ्गभक्तत्वात् शतशब्दसङ्ख्येयत्वोः भान्तसङ्ख्याशब्दत्वात् षट्संज्ञायै

न लुक् । सर्वनामस्थानसन्धिपातेन कृतस्य नुमस्तदविघातकत्वात् । पञ्चमिः । पञ्चम्यः । पञ्चम्यः । 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू ३३८) इति नुट् । ३७० नोप-
धायाः ३।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चानु । परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ । प्रियपञ्चा प्रियप-
ञ्चानौ प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् । ३७१ अष्टन
आ विभक्तौ ७ । २ । ८५ ॥ अष्टन आत्वं स्यादलादौविभक्तौ । ३७२ अष्टाभ्य
औश् ७ । १ । २१ ॥ कृताकारादष्टनः परथोर्जरशसोरौश् स्यात् । 'अष्टभ्य-' इति

सत्त्वा 'षड्भ्यो लुक्' इति जशशोर्लुक् स्यात् आह—इतानीत्यादि । सर्वनामेति ।
सर्वनामस्थानं परत्वेन उपतीक्ष्य प्रवृत्तस्य नुमः सन्धिपातपरिभाषया सर्वनामस्थान
भूतजशसोर्लुकं प्रति निमित्तत्वान्नावाहित्यर्थः । पञ्चमिः । पञ्चम्य इति । नलोपे
रूपम् । पञ्चन् आम् इति स्थिते 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि नलोपे तस्यासिद्धत्वात्
'नामि' इति दीर्घं अप्राप्ते आह—नोपवाया । नेति लुप्तपञ्चीकम् अङ्गस्थेऽधिकृतस्य
विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'तुलोपे' इत्यसौ दीर्घं इत्यनुवर्तते, नामि' इति सूत्रं च ।
विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'तुलोपे' इत्यसौ दीर्घं इत्यनुवर्तते, 'नामि' इति सूत्रं च ।
तदाह—नान्तस्येत्यादिना । नलोप इति । नलोपस्यासिद्धत्वात् प्रथमं दीर्घं ततो नलोप
इत्यर्थः । परमेति । परमाश्च ते पञ्च चेति विग्रहः । 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्य 'षट्चतुर्भ्य-
श्च' इत्यस्य चाऽऽङ्गत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । 'प्रियाः पञ्च यस्येति बहुव्री-
हौ प्रियपञ्चान्नादौ विशेष्यनिष्ठाः त्रिक्रियाः । तस्य पुंस्ये विशेषमाह—गौणत्वे स्थितिः ।
'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च बहुवचननिर्देशेन षट्चतुर्थप्रार्थान्यावग-
मादिति भावः । प्रियपञ्चेति । सुटि हलादौ च राजवत् शसादावचि तु 'अङ्गोऽना'
ङ्गस्यकारलोपे नस्य श्चुत्वेन अकारः । अकारे तु परे अनुस्वारस्य परसवर्णे अकारः
स्थित एव । तथा च अकारद्वयमध्ये अकारः ।

अष्टनशब्दो निश्चयं बहुवचनान्तः । तस्य विशेषमाह—अष्टन आ विभक्तौ । 'रायो
हलि' इत्यनः हलि इत्यपकृत्यते । तच्च विभक्तेर्विशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—
अष्टन आत्समित्यादिना । ग्रहणकसूत्रे अणग्रहणेन वार्णसमासनायिकानामेव ग्रहणाद्वा
कारस्थानात्वात् आठ्यमानस्याच्च शुद्ध एव नकारभ्य अकारः । अष्टाभ्य औश् ।
'जशशोः शिः प्रत्ययः जशशोरित्यनुवर्तते । अष्टाभ्य इति पञ्चमो । तस्मादित्यु-
त्तरस्येत्युपतिष्ठते । अष्टा इत्याकारान्नशब्दो विवक्षितः । तदाह—कृताकारादित्या-
दिना । नकारस्थानत्वे कृते सति यः अष्टान्नादः तस्मादित्यर्थः । शिखात् सवर्देशः ।
'आदेः परस्य' इति तु नात्र प्रवर्तते, 'अनेकाक्षिणात्'—इति परेण तस्य आधात् । औशा
वैशोऽयं 'षड्भ्यो लुक्' इत्यस्यापवादः । ननु जशशोः परतः अष्टनशब्दस्यास्य मा-

वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जरशासोविषये आर्षं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन
आत्वम्, 'अष्टनो दीर्घात्' (सू ३७१८) इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् ।
अष्टौ । अष्टौ । परमाष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु ।
आत्वाभावे अष्ट अष्ट इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे स्वात्वाभावे राजवत् । शभि--

स्येव, 'अष्टन आ विभक्तौ' इति आत्वविधौ ह्रस्वपदार्थस्य उक्तत्वात् । ततश्च जरशा-
सोरोविधौ कृताकारात् अष्टन इत्यनुपपन्नम् । तत्राह-मध्य इति वक्तव्य इत्यादि ।
असि अष्टभ्यः अष्टाभ्यः इति रूपद्वये सत्यपि औषिधौ लाघवावष्टभ्य इत्येव निर्देश
उचितः, आकारनिर्देशात् जरशासोरसि परतोऽप्यार्षं भिज्ज्ञापन इत्यर्थः । ननु 'अष्टन
आ विभक्तौ' इति ह्रस्वविभक्तौ अष्टनो नित्यमात्वविधानात् अष्टाभ्य इत्येव निर्दे-
ष्टव्यम्, प्रामाणिकशौरवरयादोषत्वात् ततश्च औषिधौ अष्टाभ्य इति निर्देशात् जरशा-
सोरष्टनः कथमात्वं ज्ञापयेदित्यत आह—वैकल्पिकं चेदिति । ज्ञापकादिति । 'अष्टनो
दीर्घात्' इति सूत्रम् । दीर्घान्तावष्टन्शाब्दात् परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्या-
दिति तथैः । अष्टाभिविकर्षतीत्यत्र भकारादिकार उदात्तः । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जं
म्' इति सिद्धमनुदात्तम् । दीर्घादिति विशेषणात् अष्टभिरित्यत्र आत्वाभाषस्यले
भिस उदात्तत्वं न भवति किन्तु मध्योदात्तत्वमेव, 'क्षय्युपोत्तमम्' इत्यस्य प्रवृत्तः ।
षट्चतुर्धो या ह्रस्वविभक्तिस्तदन्ते पदे विद्यमानमुपोत्तममुदात्त स्यादिति तथैः ।
यदि तु अष्टन आत्वं नित्यं स्यात् तर्हि अष्टभिरिति ह्रस्वान्नव्यावृत्तये क्रियमाणं
दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्थाभावात् । आत्वस्य विकल्पितत्वे तु तदभावपक्षे
अष्टभिरिति व्यावर्त्यस्य सत्त्वात् दीर्घग्रहणमर्थवत् । अतो दीर्घग्रहणमष्टन आत्वस्य
वकल्पिकत्वे ज्ञापकमित्यर्थः । अष्टादिति । अष्टन्शाब्दात् जरशासोरोक्ष । क्षत्वात् सर्वा
वैश्याः । अष्टाभ्य इति निर्देशात् नकारस्याऽऽत्वम्, सवर्णदीर्घः वृद्धिरिति भावः । परमा-
ष्टादिति । 'अष्टाभ्य औष' इत्यस्य आकारत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थः । अष्टभिरिति ।
ह्रस्वाद् औषत्वे सवर्णदीर्घः । अष्टानामिति । आदौ जुटि कृते सति ह्रस्वित्वादात्वम् ।
न च नात्तत्त्वप्रयुक्तवत्सञ्ज्ञकसञ्ज्ञिपातसुपञीष्य प्रवृत्त्यस्य जुटः तद्विघातकमात्वं
प्रति कथं निमित्ताद्यमिति वाच्यम्, न हि षट्सञ्ज्ञिपातेन जातस्य जुटः आत्वेऽपि तद्वि-
घातकत्वम्, कृतात्वेऽपि स्थानिवर्येण षट्सञ्ज्ञिपात् 'शामाम्पठानौ दीर्घः श्यनि'
ह्रस्वादिनिर्देशेन अत्र सञ्ज्ञिपातपरिभाषायाः अनित्यत्वात्सवर्णान्तेऽपि भावः । आत्वा-
भावे इति । 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणेनात्वविकल्पस्य ज्ञापितत्वादिति भावः ।
यद्यपि 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे क्षत्वादिभक्तिस्तु परतः स्वरविधायके दीर्घग्रहणं
क्षत्वादिष्वेवात्वविकल्पं ज्ञापयितुं क्षमोति, न तु असि, तथापि ज्ञापकस्य सामान्या-
पेक्षत्वाज्ज्ञाप्यात्वविकल्प इति भावः ।

प्रियाष्टनः इह पूर्वस्मादपि विधावह्नोपस्य स्थानिवद्भावात् ष्टुत्वम्, कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टना इत्यादि । जश्शधोरनुमीयमान-

प्रियाः अष्टौ यस्येति बहुब्रीहौ प्रियाष्टनाब्दो विकोप्यनिष्पन्नः एकद्विवहुवचनवास्तः तत्र विशेषमाह—गोणत्वे स्थिति । अष्टनाब्दार्थस्याप्राधान्ये सतीत्यर्थः । आत्माभावे इति । 'अष्टनो दीर्घात्' इति दीर्घग्रहणेनावस्य षंकारिपक्षव्यञ्जनादिति भावः । रात्रव-
दिति । प्रायेणेति शेषः । प्रियाष्टा । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टानम् । प्रियाष्टानौ ।
शक्ति प्रियाष्टनः इति । 'अह्नोपोऽन' इत्यकारलोपः । मनु कृते अह्नोपे नकारस्य
ष्टुत्वेन णत्वं कृतो न स्वादिस्यत आह—इवेति । इहाह्नोपस्य स्थानिवद्भावात्
ष्टुत्वमित्यन्वयः । अह्नोपस्य स्थानिवत्त्वे सति अकारव्यवहितत्वात् ष्टुत्वमिति
भावः । मनु स्थानिनि सति यत्कार्यं त्वेवादेशेऽतिदिश्यते, स्थानिनि सति यत्कार्यं
न भवति तदादेशे न भवति इत्येवं कार्याभावस्तु नातिदिश्यते । अथवा नायक
इत्यादौ आधाद्यभावप्रसङ्गादिति स्थानिवत्सूत्रे स्थितम् । तस्मादाह्नोपस्य स्थानि-
वत्त्वात् न ष्टुत्वमित्यनुपपन्नम् । 'अथः परस्मिन्' इति सूत्रे तु यद्यपि स्थानिनि सति
यत्कार्यं न भवति तथादेशेऽपि न भवतीत्येव कार्याभावस्यातिदेशकम् ; तथापि न
तस्यात्र प्रवृत्तिरस्ति, स्थानिभूतादथः पूर्वस्येव विधौ तस्यवृत्ते, इह च स्थानि-
भूतादथः परस्यैव ष्टुत्वप्रवृत्तेरित्यत आह—पूर्वस्मादपि विधाविति । स्थानिभूतादथः
पूर्वस्मात् परस्यापि विधौ स्थानिवत्त्वाभ्युपगमादित्यर्थः । न च 'पूर्वस्मात्सिद्धीवे न
स्थानिवत्' इति निषेधः शास्त्र्याः, 'तस्य दोषः संयोगादिकोपलक्षणत्वेऽपि' इति तत्रि-
वेधात् । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वं तु न शक्यम्, टकारेण व्यवधानात् । शब्दकौस्तुभे
तावत् 'तस्य दोषः' इत्यत्र णत्वं प्रहर्षं मास्तिवत्युक्तम् । तद्गोत्याप्याह—बहिरङ्गस्याहो-
पस्यासिद्धत्वादिति । अह्नोपः अङ्गसङ्गामसंज्ञापेक्षत्वात् बहिरङ्गः । ष्टुत्वं तु तद्वेष-
यात्प्रायेणत्वात्प्रसङ्गम् । तस्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गस्याह्नोपस्यासिद्धत्वात्कारण्यव-
हितत्वात् न ष्टुत्वमित्यर्थः ।

ननु यथोद्देशपक्षे 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इति शार्ङ्गो परिभाषां प्रति ष्टुत्वस्यासि-
द्धतया अन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः कथमिहाह्नोपस्यासिद्धत्वमित्यत
आह—कार्यकालपक्षे इति । लक्षयानुरोधादिह यथोद्देशपक्षो नाभीयते इत्यन्यत्र वि-
स्तरः । अथ प्रियाष्टनाब्दस्यात्वपक्षे विशेषमाह—जश्शधोरिति । 'अष्टान् औष्'
इति जश्शधोरौष्वादेशविधौ कृतास्वनिर्वेणात् ज्ञान्यमानमास्वमष्टनाब्दस्य प्राधान्ये
सत्येव भवति न तुपसर्ववत्त्वेऽपि, अष्टान् इति बहुवचननिर्वेणात् । अन्यथा 'हाहा'
इति पञ्चम्यन्तवत् 'अष्टा औष्' इति निर्दिशेत् इति 'षणागता षट्' इति सूत्रे भाष्ये

भात्वं प्राधान्य एव, न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमा-
त्वम् । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टाभ्यः ।
प्रियाष्टासु । 'प्रियाष्ट्नो राजवत्सर्वे हाहाचन्वापरं हलि' ॥ इति नान्ताः ॥
अष्ठाभ्यः । जश्चत्सर्वे । मुत् भुद्, युधौ, बुधः । बुधः । भुङ्गाम् । भुङ्सु ।

एषष्टम् ततः किमित्यत आह—उनेति । अष्टमशब्दस्य गौणतायां जरकासोधिषये
आत्वाभाषेवेत्यर्थः । एकादावेवेति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र अष्टन् इत्येकवचन-
निर्वोचन अष्टमशब्दार्थस्य प्राधान्यान्नयमे मानाभावादिति भावः । 'गौणमुचययोर्मुख्ये
कार्यस्यप्रत्ययः' इत्यपि नात्र प्रवर्तते, तथा सति 'अष्टाभ्य औष्' इत्यत्र बहुवचन-
बोधव्याप्तिरिति बोध्यम् । हलादावेवेत्येवकारेण जरकासोरप्याःत्वस्य पक्षेऽपि ध्यावृत्ति-
रुक्तैवानुपपत्तेः । औष्वादी तु हलादित्वाभावादेव भावस्य न प्रसक्तिः । प्रियाष्टा इति ।
सौ हलि 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्याख्ये खंभिसर्गौ इति भावः । 'पञ्चभ्यो लुक्' इति
'पञ्चभ्योः'—इति च गौणतायां न प्रवर्तत इति च प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । तथा
च अजायौ सर्वत्र राजवदेव रूपाणि । हलादिषु पक्षे आश्रयमिति स्थितम् ।

तदेतत्सङ्गुह्यति—प्रियाष्ट्नो राजवदिति । प्रियाष्टन् शब्दस्याजाविषु विभक्तिषु राज-
वदेव सर्वं रूपम् ; हलादिषु विभक्तिषु तु हाहाशब्दवद्व्ययच रूपम् । चकारात्राजव-
दपि । तदित्यमत्र रूपाणि—प्रियाष्टा-प्रियाष्टाः । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टा-
नम् । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टान् । प्रियाष्टान् । प्रियाष्टाभ्याम्-प्रियाष्टाभ्याम् । प्रिया-
ष्टाभिः-प्रियाष्टभिः । प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभ्याः-प्रियाष्ट-
भ्यः । प्रियाष्टनः । प्रियाष्टान्-प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभ्यः-प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टनः
प्रियाष्टनोः प्रियाष्टानाम् । प्रियाष्टनि-प्रियाष्टनि प्रियाष्टनोः प्रियाष्टासु-प्रियाष्टसु ।
'वस्तुतस्तु प्लान्ता षट्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत्र हलीत्यपकर्ष-
मुक्त्वा प्रियाष्टौ प्रियाष्टाः इति न सिध्यति, प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इत्येव प्राप्नोति
इति शक्तिते 'यथाकणमप्रयुक्त' इति समाहितम् । 'नैव वा कणमप्रयुक्तं प्रव-
र्तते, प्रयुक्ताननेधान्वाक्यानात्' इति कैयटः । एवं च एषामनभिधानमेवोचितम् ।
अत एव 'अष्टाभ्य औष्' इति सूत्रे भाष्ये 'अष्टन आत्वम् इह वैकल्पिकम्, यद्यमा
त्वभूत्स्य प्रहणं करोति अष्टाभ्यः इति । अन्वया अष्टन इत्येव ज्ञयात्' इत्युक्तम् ।
प्रियाष्टमशब्दस्य लोके प्रयागस्येव तु तत्र गौणे औष्वादे शप्रवृत्त्यभावात् बहुवचननिर्वे-
कास्थावरयकारत्वात् तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात् प्रियाष्टमशब्दप्रयोगविचारा सर्वेऽपि
अभिसिद्धिप्रायित' इति शब्देन्दुसोखरे प्रपञ्चितम् । इति नान्ताः ।

अथ चकारान्ता मिरूप्यन्ते । 'बुध अवगमने' कर्त्तरि क्तिप् । बुध इति चकारान्तः
शब्दः । तत्र सुबुत्पत्तिः । सौ विशेषमाह—नभाव इति । हलक्यादिना सुलोपे सति

हति धान्ताः । ३७३ ऋत्विग्दधृक्त्वाभिवृत्तिगणकस्युजिकुञ्जां • च
३।२।५६॥ एभ्यः किवन् । स्यात् । अलाक्षणिकमपि किञ्चिदकार्यं निपातनाल्भ्यते ।
निष्पपदाद्युजेः किन् कनाविती । ७७४ कृत्तिक् ३ । १ । ९३ ॥ सतिहिते
धात्वधिकारे तिङ्मिन्नः प्रथमः कृत्सङ्गः स्यात् । ३७५ वेरपृक्तस्य ६ । १ ।
६७ ॥ अपृक्तस्य वक्ष्य लोपः स्यात् । 'कृत्तद्धित' (सू १७९) इति प्रातिप-

प्रत्ययलक्षणमाश्रय्य शकारपरकत्वाद्वा पदान्तत्वाद्वा 'एकाचो वषाः'-इति शकारस्य
अप् भकार इत्यर्थः । जस्यचर्ये इति । 'वाऽघसाने' इति चार्त्तविकल्प इति भावः ।
भ्यामादौ 'स्वादिषु'-इति पदत्वात् अप्जस्यत्वम्-सुञ्जयात् । सुञ्जिः । सुञ्जया ।
सुञ्जु । इति धाताः ।

अथ जकारान्ता निरूप्यन्ते । अथ युञ्जन्तस्य ष्युत्पत्तिं दर्शयितुमाह-ऋत्वि-
ग्दधृक् । धानोरित्यधिकृतम् । 'एषुभोऽनुक्के किन्' इत्यतः किञ्चित्त्यनुवर्तते । पञ्चम्यर्थ
षष्ठे । तदाह-एभ्यः इति । ऋती ऽपपदे युञ्जधातोः, ष्यधातोः, सुञ्जधातोः,
विशधातोः, षिण्धातोः, अञ्ज-धातोः, युञ्जधातोः, कृञ्ज-धातोश्चेत्यर्थः । ननु ऋत्विक्,
दधृक्-इत्यादौ कृत्तद्धितैश्च कृत इत्यत आह-अलाक्षणिकमपीति । लक्षणानि
सूत्राणि तद्विहितं कार्यं लाक्षणिकम् । सूत्रतः प्रत्ययानुपदिष्टमपि कार्यं निपातनात्
सिद्धरूपनिर्देशात् लभ्यते इत्यर्थः । तत्र ऋताद्युपपदे यजे किन् तस्य किञ्चात् 'वशि-
स्वपिथजादीनाम्' इति सम्प्रसारणं 'वञ्ज-इति पर्यायवादात् कृत्त्वं च, ष्येः किनि,
द्विस्वमन्तोदात्तात् च, सुजेः कर्मणि किन् अमागमश्च, विशेः कर्मणि किन्, उत्पूर्त्वात्
सिद्धेः किन् उदो द्रक्षोपः परव च, अञ्जेः सुप्त्युपपदे किन् युजेः केवलात् किन्,
कृञ्जः किन् नलोपाभावश्च निपात्यते । यद्यपि अन्वेः केवलस्यैवापादानम् तथाप्यु-
ष्णिक्लक्षणद्वयान्तरात् सोपपदस्येत्याद्येर्ग्रहणमित्याहुः । निरुपपदादिति । किन्किञ्चि-
कलं द्वि युष्मं नदद्य कृत्वमेव । युज्य च अस्मासे एव वष्यते । समासे तु सुप्तु-
गित्यादौ प्रत्यय 'जोः कुः' इति कुत्वेनेव सिद्धतया किनि किपि च विशेषाभावादिद्वि-
भावः । कनावितादिति । 'कृत्तद्धितं' इति 'दृढत्वस्थिति'नि च सूत्राभ्यामिति शेषः ।
वकारादेकाररन्तु इत्यन्वयार्थः । अथ किञ्चनतस्य 'कृत्तद्धित'-इति प्रातिपदिकार्थं
वक्तुं किन्. प्रामाज्यं दर्शयति-कृत्तद्धि । धानोरित्यधिकृतम् प्रथम्य इति च ।
धानोरित्यधिकृतमप्यज । धानोः विहितः प्रथम्य इति लभ्यते । धानोरित्यधिकृतस्य
त्रिष्टुप् इति आद्यत् । तदाह-सतिहिते धात्वधिकारे इति । तेन गिज्जादिनिरासः । युञ्-
च् इति स्थिते-वरपृक्तस्य । 'लोपा भयोः' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते । उत्सृष्टानुवन्धाः
सर्वं किञ्चाद्यथो वेरित्यनेन गृह्यन्ते । इकार उच्यतेऽर्थः, अपृक्तग्रहणात् । तथाह-
अपृक्तस्य वक्ष्येति । अपृक्तस्येति किम् ? आगुविः । किवनः कृतसंज्ञायाः प्रयोजनमाह-

दिकत्वात्स्वाद्यः । ३७६ युजेरसमासे ७ । १ । ७१ ॥ युजेः सर्वनामस्थाने
 जुभ्यादसमासे । सुलोपः संयोगान्तलोपः । ३७७ किन्प्रत्ययस्य क्रुः ८ । २ ।
 ३२ ॥ किन् प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनानुना
 सिन्धो ङकारः । युक् । 'नक्षापदान्तस्य--' (सू १२३) इति नुमोऽनुस्वार-
 परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वान् 'चोः क्रुः' (सू ३७८) इति कुत्वं न । युञौ । यञः ।
 युञम् । युञौ । युजः । युजा । युग्भ्याम् इत्यादि । 'असमासे' किम् ? ३७८
 चोः क्रुः ८ । २ । ३० ॥ चवर्गस्य कवर्गः स्यात् झलि पदान्ते च । इति कुत्वं ,

कृत्वाद्येति । युजेरसमासे । 'उशिद्ध्याम्' इत्यस्यः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते 'हृदिषो
 जुम् भातोः' इत्यतो जुमिति च । तदाह—जुम्भ्यादिरयादिना । युन् ज्स् इति रिचते
 प्रकिपां वृषायति—सुलोपः इति । परश्चात्पूर्वं जुमि ततो हृद्वयादिलोप इति भावः ।
 संयोगान्तलोप इति । अकारस्येति शेषः ।

किन्प्रत्ययस्य क्रुः । पदस्य इत्यधिकृतम् । 'झळाअणोऽन्ते' इत्यस्यः अन्य इत्यनु-
 वर्तते । किन्म् प्रत्ययो यस्मात् सः किन्प्रत्ययः तस्येति बहुव्रीहिः । किञ्चन्तस्येति
 तु नार्थः । तथा सति विवन्तः कुरित्येव ब्रूयात्, प्रत्ययप्रहणपरिभाषया किञ्च-
 न्तस्येय्यर्थाभावात् । तदाह—किन्प्रत्ययो यस्मादिरयादिना । बहुव्रीहिः प्रयोगं तु
 घृतम्भूरक्षब्दनिरूपणे मूल एव षष्पते । कुरिति कवर्गो गृह्यते, उदित्वात् । अणु
 दित्वात्त्रे अमर्याद इत्येतत् अनेव सम्बन्धते च तु उदिता, उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन
 कुरिति विधीयमानोऽपि सवर्णग्राहकः । ननु नकारस्य कुत्वे कृत्तगच्छाः पञ्चापि
 पर्यायेण प्राप्स्युः । एवान्त आन्तर्षस्य पञ्चस्वप्यन्नावात् स्फुटप्रथमन्त आन्तस्य
 पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वात् घोषसंधारनाद्वला अल्पप्राणवता च नकारेण गकारस्यापि
 आन्तर्षसत्वात्, अत आह—नस्येति । नासिकास्थानत आन्तर्षादिति भावः ।
 युक्ति । युजिर् घोरो । रुधादिः । युनक्तोति युक् । जुमि कृते तद्वीयनकारस्य 'चोः
 क्रुः' इति कुत्वं न प्राप्नोतीति किन्प्रत्ययस्येत्थारम्भः । अथ औजसादिषु विशेष-
 माह—नचचेति । जुम इति । 'युजेरसमासे' इति विहितस्येति शेषः । परन्वर्ण इति ।
 'अनुस्वारस्य ययि'—इति परसवर्णो ङकारः नामिकास्थानत आन्तर्षादिति भावः ।
 तेन युञ्जादिरयादि सिद्धम् । नन्विह नकारस्य झलि जकारे परे 'चोः क्रुः' इति कुत्वं
 कुतो न स्यादित्यत आह—तस्येति । परसवर्णस्येत्यर्थः । युग्भ्यामिति । 'स्वादिपु'—
 इति पदत्वाङ्कारस्य गकार इति भावः । युञ्जु ।

असमास इत्यस्य ष्यावर्त्यं सुयुञ्जाद्वं कययिष्यन् तत्र विशेषमाह—चोः क्रुः ।
 'झळो झलि' इत्यतो झलीयसुवर्तते । पदस्येत्थधिकृतम् । 'स्कोः संयोगाद्योः'—इत्य-
 तोऽन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—चवर्गस्येति । ननु 'चोः' इत्यत्र उकारस्य उपदेशाभावात्

किंप्रत्ययस्य--' (सू० ३७७) इति कृत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक्-सुयुग् । सुयुजौ सुयुजः । 'युजेः' इति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम् , न त्रिका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाभत्ते इति युक् । 'युज समाभौ' दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् । खञौ । खञ्ज इत्यादि । 'ब्रश्च--' (सू २९४) इति षत्वम् , जश्त्वच्चावै-राट्-राड् । राजौ । राजः । राट्सु-राट्सु । एवं विभ्राट् ।

इत्वाभावेन ऊद्विरवामावात् कयमिह सवर्णग्रहणमिति चेत् ? न, चोः इत्युकारात्स ग्रहणसामर्थ्यादेव सत्र उकारस्य ह्रस्वाभ्यनुज्ञानात् । अन्यथा 'चः कुः' इत्येव न्यात् । इति कुत्वमिति । सुयुज्ज्ञाब्दे अकारस्य कृत्वं गकारः, घोबसंवादनादास्यप्राणसाग्यात् यथामहत्त्वपदान्नास्वेति भावः । नन्विह 'किंप्रत्ययस्य' इत्येव कृत्वं कुतो न स्यात् । यद्यपि सुपूर्वाद्युजेः 'सस्त्विव' इत्यादिना किपि उपपत्तमासे सुयुज्ज्ञाब्दो, न किञ्चनतोऽयम्, निरुपपदाद्युजेः किञ्चित् अनुपदमेवोक्तत्वात् , तथापि किन् प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् सम्प्रति किञ्चनत्वेऽपि अनेनैव कृत्वमित्यत आह— किंप्रत्ययस्येति । कृत्वस्यासिद्धत्वादिति । तथा चात्र 'चोः कुः' इत्येव न्यायमिति भावः । सुयुक्-सुयुगिति । 'वाऽवसाने' इति षत्वविकल्पः । ननु युक् 'इत्यपि रूपमित् कथं सिध्येत् । किनि नुमि युक्तिर्येषापत्तेः । न च 'श्चत्विक्'-इत्यादिसूत्रे 'युजेरसमासे' इति सूत्रे च युजौति इकारविशिष्टस्यैव निर्देशात् 'युज्ज समाभौ' इति वैवाविकस्य अकारात्स्यात्ग्रहणात् सतः 'किपि च' इति किपि सुमभावे कृत्वे युक् इति सिध्यतीति वाच्यम्, 'इद्विरतपौ धातुनिर्देशो' इति ह्रस्वप्रत्ययात्सत्वस्य उभयत्रापि सम्भवेन उभाभ्यां किनि नुमि युक्तिर्येषापत्तेरित्यत आह—युजेरिति । 'युजेरसमासे' इति सूत्रे युजौति श्चत्विगादिसूत्रे युजौति च धातुपाठे 'युजिर् योगे' इति इकारविशिष्टः यः पठितः तस्यैव रेफाग्निरस्कतया ग्रहणम्, न त्रिका निर्देशः, यथाक्यानादित्यर्थः । तत किमित्यन आह—तेनेति । 'खञि गतिवैक्ये' । किपि । इद्विरवाम्नुम् । 'नक्षा-पदान्तस्य'-इत्यनुस्वारः, परसवर्णो अकारः खञ्ज्ज्ञाब्दः । तस्य चिबोचमाह—सयोगान्तेति । ह्रस्ववादिना सुलोपे जकारस्य संयोगान्तलोपः । ततो निमित्तापावात् अनुस्वारपरसवर्णयोर्निवृत्तिः । खन् इति रूपमित्यर्थः । 'अनिदिताम्' इति नलोपन्तु न-इद्विरवात् । 'राज् वीसौ' इत्यस्मात् किपि राज्ञाब्दः । तस्य विशेषमाह—सर्वेनेति । ह्रस्ववादिना सुलोपे 'ब्रश्च'-इति षत्वम् । जश्त्वेन ङकारः । 'दाऽवसाने' इति षत्वविकल्पः । भ्यासाद्दौ 'स्वादिषु' इति षत्वत्वात् षत्वं जश्त्व च । राड्भ्यामित्यादि । 'ङः लि वृट्' इति विकल्प मत्वाह-राट्सु राट्सिविति । एवं विभ्राडिति । राज्ञाब्दवत् षत्वाद्दीत्यर्थः । 'द्विभ्राज् वीसौ' किपि । विशिष्य भ्राजस इति विभ्राट् । देवान् यजतीति देवे ।

देवेत् । देवेजौ । देवेजम् । विश्वसृ-विश्वसृड् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सृजिय-
ज्योः कृत्वं नेति क्लीबे षक्ष्यते । परिमृट् । षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् 'द्विभ्राजृ-
दीप्तौ' इति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु 'एजू भ्रजे भ्राजू दीप्तौ' इति, तस्य कृत्वमेव ।
विभ्राक्-विभ्राग् । विभ्राभ्याम् हत्यादि । 'परो ब्रजेः षः पदान्ते' (उ० ११७)
परानुपपदे ब्रजेः क्लिप्त्यादीर्घश्च' पदान्तविषये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं ब्रजतीति
परिमाट् । परिमाजौ । परिमाजः । ३७६ विश्वस्य वसुराडाः ६ । ३ । १२८ ॥
विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्यादसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वसुयस्य स विशवा-
वसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चर्त्तमविवक्षितम् । विश्वाराट्-विश्वाराड् ।

देवान् यजतीति निगृहे क्विपि यजादित्वाद् 'वाचस्वपि-इति सप्रसारणम् । आद्-
गुणः । विश्वसृडिति । 'सृज विमर्गं' क्विपि 'ब्रह्म'-इति षत्वादि । नन क्विबन्तेऽपि
देवेऽशब्दे विश्वसृज्शब्दे च किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याभ्रयणाद्विषयशब्दवत्
कृत्यं कृतो न स्यादित्यत आह—इति । 'सृजिदृशोः' इति सूत्रे काम्यसूत्रे च विश्वं
स्युभ्यामिति उपपत्तकाम्यतीति च भाष्यप्रयोगात् 'किन्प्रत्यय'-इति कृत्व नेत्यर्थः ।
परिमृडिति । 'मृजू शुद्धौ' क्विप् । 'क्विति च' इति निषेधाद् 'सृजेवृद्धिः' इति न
भवति । 'ब्रह्म'—इति षत्वम् । परिमाष्टीति परिमृट् । अथ विभ्रागिति कृत्वं साधयितुः
आह—परिविधाविति । प्रशस्वित्सूत्रे ह्यर्थः । अथ परिमाशब्दं ह्युत्पादयनि-परी ब्रजेः ।
व्योमाधिकमृत्तमेतन् । 'किन्वाचिप्रविष्णु'-इत्यादिपूर्वसूत्राद् क्विपिनि दीर्घ इति चानु-
कूल्येन यस्मान्न इति च ह्यस्मान्नेत्र सम्बध्यते, न तु किन्दीर्घाभ्यामपि व्याख्यातान् ।
परानुपपदे इत्यादिना । षत्व चेति । 'वोः कुः' इत्यभ्यापवाद् इति भावः ।
परानुपपदे इत्यर्थं 'मृजूद्विष्णु'-इत्यादिना क्विपि उपपदस्थाने विभ्रा-
शब्दः । षत्व विधीयत्वाद्—विश्वस्य वसुराडाः । 'ह्रलोपे' इत्यतो दाघं ह्यनुवर्तते ।
परानुपपदे—विश्वशब्दपरिति । विश्व उच्यते । 'उद्युमृतेषो योऽर्द्धसो वसु ताये मने
वसोः' इति व्रीहः । विभाहलरिस्तुद्गाम्भय आरौङ्गम् । 'नादित्यविश्ववपश्च'
इत्यत्र परानुपपदे तु न दीर्घः न च लङ्गाद्यस्य । तस्यतः संज्ञाप्रमाणपरकत्वात् । अनु राट्
शब्दस्य सृज्शब्दस्य निर्देशान् अश्वने आनि दाघो न ग्यादित्यन आह—राडिति ।
विश्वस्य वसुः । विश्वाराट्-विश्वाराडिति । 'श्रश्च'-इति
परानुपपदे । षत्वनेनिर्देशात् पदान्तोपलक्षणार्थं षत्वपरोऽपि दाघः ।
परानुपपदे 'वसु'—इति षत्वं 'वोः कुः' इति कुत्वापरम् । तथापि पदगतं
वसु-शब्दस्य षत्वस्य षत्वपदानुष्ठातावित्यर्थः, अपवादवचनमाभाष्याह इति ।

विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराड्भ्याम् इत्यादि । ३८० स्कोः संश्लोगा-
द्योरन्ते च ५।२।२९। पदान्ते अलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः

१- स्थान् । भृट्-भृड् । सस्य रशुन्वेन शः । तस्य जशन्वेन जशन्वेन ऋ भृजो । भृजः ।
'ञ्जिविग्' (सू ३७३) इत्यादिना ऋतावुपपदे वजोः क्तिन् । किञ्जन्तत्वात्कुञ्जम् ।

विश्वराजाविति । अपदान्तत्वाच्च दीर्घं इति भावः । 'अस्ज पाके' क्तिप् । 'अहिज्या'-
इति सम्प्रसारणं रेफस्य ऋकारः । 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । भृज्जम्बद्धः ।
ततः सुबुधपत्तिः । तत्र विशेषमाह—स्कोः संयोगाद्योः । पदस्येस्यधिकृतम् । चकारात् 'झलो
झळि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते, पदस्यान्ते इति झलीति च संयोगेत्यनेन सम्बध्यत ।
संयोगेति लुप्तपष्ठोक्तं पृथक्पदम् । सू च क् च स्कोः, तयोरिति विग्रहः । 'संयोगा-
न्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—पदान्त इत्यादिना । 'अत्र काष्ठशक्
इत्यातेत्यत्र अक्षपरसंयोगाविस्थात् ककारस्य लोपप्राप्ती तस्मिन्पृथगर्थं वार्तिकं पठितम्—
झलीत्यपहाय 'सङ्घीति वक्तव्यम्' इति । सनः सकारमारभ्य महिष्ठा ककारेण
प्रत्याहारः । तद्विषु वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यानम्—'काष्ठशशवे नास्ति कुतः काष्ठशक्
इत्याता' इति । ककारान्तेभ्यो नास्ति क्तिप्, अत्रभिवानादित्यादाया । न च पृथक्
स्थानेत्यत्र ककारस्य लोपनिवृत्तये 'सङ्घि' इति वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यम्, तत्र-
त्याख्यानपरभाष्यग्रामाण्यादेवञ्जातीयकसंयोगादिलोपप्राप्तिवोग्योदाहरणानामप्रयो-
गावगमादिति' शब्देभ्युक्तरे स्पष्टम् ।

भृट्-भृडिति । भृज्ज् स् इति रिधत्ते इषक्ष्णादिलोपे 'स्कोः-इति सकारलोपे जका
रस्युच्चस्त्रादिना पन्वे जश्चत्वे इति भावः । यद्यपि अकारस्य संयोगान्तलोपेऽपि
अकारस्य 'अप्र'-इति चत्वे जश्चत्वेत्यर्थोः-भृट्-भृड् इति विभक्त्या, तत्रापि त्वा-
त्वादिह संयोगादिलोप एव अत्र भवति । सत्येति । भृज्ज् ओ इत्यादावपि च दा नगहप
रसंयोगादित्वाभावाच्च संयोगादिलोपः । 'झलां जश इति' इति जश्चत्वेत्यात्सुखरात्
सकारस्य श्रुत्वमिति भावः । तस्येति । आथारभ्येप्रथः । ताल्लुक्त्वात्कश्वात् अकारस्य
जकारः । न च जश्चत्वेति जश्चत्वेति जश्चत्वेति जश्चत्वेति जश्चत्वेति जश्चत्वेति जश्चत्वेति
श्रुत्वस्यात्रिद्वयान् । 'यामादौ नु इत्यादिना' इति पदवात् संयोगादिलोपः । जश्चत्वे
पन्वे जश्चत्वे च-अण्डापागिभ्यादि । क्वचित्वादिनेति । 'अट् शतो' अण्वात्कश्चत्वे ।
शतु गमनं प्राप्तिः । अण्वात्कश्चत्वेति । इतिमस्मिन्निर्गमनं यजिष्ण
व्यापारं कुर्वन्मस्मिन् अण्वावुपपदे नजज्ञातोः क्तिन् । 'वचिहवो' इति सकारस्य सन्त्य
सारगमिकारः पूर्वरूपम् यणादेशश्च, धृद्विज् इति रूपम् । सनः साहृद्विज्वादिलोपः
एनावत् सिद्धवद्भावाद्—किञ्जन्तत्वात्कुञ्जमिति । किञ्जन्तत्वेत्यनेनेति भावः

ऋत्विक्--ऋत्विग् ऋत्विज्ञौ ऋत्विजः । 'रात्सस्य' (सू २८०) इति नियमात् नञोगा-नलोपः--'ऊर् ऊर्' । ऊर्जा । ऊर्जाः ॥ इति जान्ताः ॥ त्यदाथत्वं परन्परत्वं च । ३८१ नञोः सः सावनन्त्ययोः ७ । २ । १०६ ॥ त्यदा- नोना तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः त्यौ त्ये । स्यम् त्यौ -नञ् । मः तौ ते । परमसः परमतौ परभते । द्विपर्यन्तानामित्येष्व । नेह त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम्, अतित्व भेति गौणे चरितार्थत्वात् ।

प्रसङ्गमेव किञ्चिद्विधानमिति भावः । न च क्विपि 'चोः कुः' इति कुवेदेवैतत्सिद्धय- तांति वाच्यम्, 'चोः कुः' इति कुत्वं हि 'ब्रह्म'-इति पत्वेन अपवादात्वात् वाच्येत् । किन्प्रसङ्गपत्वेति कुत्वं तु किञ्चिद्विषयसामर्थ्यादेव न वाच्यते, यथेष्ट्यादौ चविधेस्व- रिनाथार्यादिति भावः । ऊर्-ऊर्' इति । 'ऊर् ऊर्' षष्ठ्याणनयोः' सुरादिपयन्तात् 'आजभास'-इत्यादिना भिषप्, णिलोपः । ऊर्' इति रूपम् । ततः सोर्हृत्त्व्यादि- लोपः । 'चोः कुः' इति अस्य कुत्वं वाकारः । 'वाऽवसाने' इति सर्वधिकरूपः । न च कुत्वं कर्त्तव्ये णिलोपस्य स्थानियस्य वाच्यम्, पदान्तविधौ तस्मिन्नेषात्, 'पूर्वत्रा- सिद्धीयं न स्थानिवत्' इति वचनात् इति जान्ताः ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । स्वदशब्दस्तद्दशब्दपर्यायाः । तस्य विशेषमाह-त्यदाथ- त्व पररूपवन्निति । सर्वत्र विष्कानुरपञ्चायां 'स्यदादीनामः' इति वकारस्थान्त्यस्य अकारः 'अतो गुणे' इति पररूप चेत्यर्थः । ततश्च अक्षरतत्त्वद्रूपानीति भावः । स्य स्व इति स्थि- ने-नञोः सः सावनन्त्ययोः । त्यदादीनामिति । 'स्यदादीनामः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तकारदकार उच्चारणार्थं इति भावः । मः स्यादिति । आदेशोऽपि अकार उच्चारणार्थः । त्यो इति । साविश्युक्तेर्न मत्वमिति भावः । त्ये इति । सर्वनामत्वात् जयः स्त्रीभाव इति भावः । स्मायादीनाम- प्युपलक्षणमिदम् । स्यम् त्यौ स्यान् । एतेन त्याभ्याम् स्यैः । स्यस्मै त्याभ्याम् स्येभ्यः । स्यस्मात् । स्यस्य स्ययोः स्येषाम् । स्यस्मिन् स्येषु । एवं तद्दशब्दः । परमसः इति । अस्वादीनामाङ्गत्व-तदन्तेऽपि प्रवृत्तेरिति भावः । ननु युष्मच्छब्दस्यापि त्यदादित्वा- त्तस्यापि प्रथमैकवचने त्वमित्यत्र 'तदोः मः सौ' इति सत्त्वं कुतो न स्यादित्यत्र आह-दपदन्तेति । 'स्यदादीनामः' इत्यत्र पठितं 'द्विपर्यन्तानामेवेत्यते' इति त्रार्तिकं 'तदोः सः सौ' इत्यत्राभ्यनुवर्तनं प्रवेत्यर्थः । नतः किमिष्यत आह-नेदिति । हृशब्दविवक्षितामाह-त्वमिति । युष्मच्छब्दस्य द्विशब्दानुपर्यव सार्थाविगणे पाठादिति भावः । ननु 'स्वाहौ सौ' इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादेव त्वमित्यत्र सत्त्वं न भवति । अन्यथा 'स्वाहौ सौ' द्वयेव त्रयात् । अतो द्विपर्यन्तानामित्यनुवृत्तिरिह व्यर्थेष्ट्याशङ्क्य निराकरोति-नचैति ।

संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्त्वे न । त्यद् त्यदौ त्यदः । अतित्यद् अतित्यदौ अति-
त्यदः । यः यौ ये । एषः एतौ एते । अन्वदेशे तु—एनम् एनौ एनान् । एनेन ।
एनयोः । एनयोः । ३८२ ऊं प्रथमयोरम् ७ । १ । २८ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां
परस्य ऊं इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् । ३८३ मपर्यन्तस्य
७ । १ । ११ ॥ इत्यधिकृत्य । ३८४ एवाहौ सौ । ७ । २ । १४ ॥ युष्मदस्मदोर्म-
पर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे । ३८५ शेषे लोपः

तकारोच्चारणसामर्थ्याविह सत्त्वं नेति न वाच्यमित्यन्वयः । अतित्वमिति । द्विपर्य-
न्तानामित्यननुब्रुसौ स्वमित्यत्रापि सत्त्वं स्यात् । न च 'एवाहौ सौ' इति तकारो-
च्चारणानर्थक्यम्, स्वामित्कान्तः अतित्वमिति गौणे युष्मच्छब्दस्य एवादेशे एवाहा-
विति तकारोच्चारणस्य लक्ष्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः । न च अतिस्वमित्यत्रापि सत्त्व-
प्रवृत्तेर्दुर्धारत्वात् एवाहाविति तकारोच्चारणानर्थक्यं दुर्धारमिति वाच्यम्, सत्त्वस्य
सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वेन गौणे तस्याप्रवृत्तेः । अत एवाह—संज्ञायामिति । स्विति । कस्य
विद्यामेवम् । अतिरयदिति । त्यमित्कान्त इति विग्रहः । यः इति । यद्वाङ्मस्य एवाहा-
घत्वे पररूपत्वे सर्वज्ञत्ववद्गुणाणि । तकाराभावाच्च सत्त्वम् । पः इति । एतद्वाङ्मस्य
एवाहाघत्वे पररूपत्वे सर्वज्ञत्ववद्गुणाणि । सौ तु तकारस्य—सत्त्वमिति विशेषः । अन्वा-
देशे तिबिति । 'द्वितीयाटौस्त्वेनः' इत्यस्य एतद्वाङ्मस्येऽपि प्रवृत्तेरिति भावः ।

अथ युष्मदस्मद्वाङ्मयोः प्रक्रियां दर्शयति—ऊं प्रथमयोरम् । 'युष्मदस्मद्भ्यां ऊं
सोऽञ्' इत्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्तते । परञ्चब्दोऽप्याहर्तव्यः । ऊं इति लुप्त
बद्धीकं घृणकपदम् । प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीयाविभक्तयोर्लक्षणिकमिति आप्यम् ।
तदाह—युष्मदस्मद्भ्यामित्यादिना । एतेरमादेशे कृते 'न विभक्तौ' इति मस्य नेश्वम् ।
युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थितम् । अधिकृत्येति । कार्याणि वचयन्त इति ज्ञेयः ।
एवाहौ सौ । एवञ्च अहञ्च एवाहौ । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । 'युष्मदस्मदोरनादेशो'
इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते तदाह—युष्मदस्मदोरित्यादिना । एव अद् अम्, अह
अद् अम् इति स्थितम् । यद्यप्यत्र 'एवावेकनचने' इत्येष्य युष्मद्वाङ्मस्य एवादेशः
सिद्धः, तथापि युष्मान्तिकान्तः अतित्वमित्यत्र एवादेशार्थमिह युष्मदस्मदविधा-
नम् नहि तत्र 'एवावेकनचने' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति, अत्र युष्मद्वाङ्मस्य बहुवचि-
शिष्टे वृत्तेः । एकवचनमाहो हि तत्र एकवचिनिष्टवृत्तिवाची न तु एकवचनसंज्ञकप्रत्य-
यवाचीत्यनुपपत्तेव वचयते । शेषे कोषः । 'अहञ्च आ विभक्तौ' इत्यतः 'विभक्तौ' इत्य-
नुवर्तते विभक्त्यावित्यनुवृत्तं शेष इत्यनेनान्वेति । 'युष्मदस्मदोरनादेशो' 'द्वितीयायां
च' 'प्रथमायाञ्च द्विवचने भाषायां' 'योऽचि' इत्याख्यसंख्योः प्रागुक्तवास्तद्विषयाति-

७।२।६० ॥ आत्वयत्वनिमित्तरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदीरन्त्यस्य लोपः स्यात्
'अतो गुणे' (सू १९१) । 'अमि पूर्वः' (१९४) त्वम् । अहम् । ननु
'त्वम् स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्व अम्' 'अह अम्' इति स्थिते अमि पूर्वस्य
परमपि बाधित्वान्तरहृत्वाद्याप् प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन
स्त्रीत्वाभादान्न टाप् । यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया ।

रिक्तविभक्तिरिह शेषाऽर्थाः । युष्मदस्मदीरेति चाजुबुक्त्स् । तद्वाह—आत्वयत्वेति ।
अन्त्यस्येति । अलोऽन्त्यपरिभाषाकर्म्यम् । शेषग्रहणमिह विभक्तिविशेषेभ्यं स्वार्थमेव,
विशेषविहितान्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये बाधसम्भवाद् इति प्रकृतवृत्ते 'युष्मद्-
स्मद्व्यां कसोऽज्ञा' इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । अतो गुणे इति । पूर्वयोरका-
रयोः पररूपमिति भाषा । त्व अम्, अह अम् इत्यत्र पूर्वस्योर्दोर्वासात्कृत्वाह—
अमि पूर्व इति ।

अत्र साङ्गते—नन्विति । 'मनु च स्याद्विरोधोक्तौ' इत्यमरः, साङ्गायामिति यावत् ।
अन्तरङ्गाविति । 'अजाद्यत्'—इति टाप् । परनिमित्तानपेक्षतया पररूपावन्तरङ्गात्वं
योध्यम् । अर्थाङ्गीकारेण परिहरति—सत्यमिति पररूपावन्तरङ्गाधिस्यङ्गीक्रियते । इह
प्रवृत्तिस्तु तस्य नाङ्गीक्रियते इत्यर्थः । अलिङ्गे युष्मदस्मदी शते । 'साम आकम्' इति
सूत्रे आष्वे पठितमेतत् । युष्मदस्मदी इति कञ्स्वरूपपरत्वात्नपुंसके । शब्दस्वरूप
परत्वादेव च 'एवादीनि सर्वेनित्यम्' इत्येकशेषोऽपि न, अत एव भाष्यप्रयोगात् ।
तेनेति । अलिङ्गत्वेनेत्यर्थः । ननु 'के प्रथमयोः'—इति सूत्रे आष्वे पुंसि युष्मानस्मानि
स्वभा तस्माच्छ्रुतो नः पुंसि इति नत्स्य मित्त्वात् 'बसां न' इति नत्वविधिव्यं-
भ्यामाश्रुत्य क्रियानपुंसके च युष्मान् वाहार्त्नाः पश्य. अस्मान् आह्वणीः पश्य, युष्मान्
आह्वणकुम्भानि पश्य, अस्मान् आह्वणकुम्भानि पश्य, इत्यत्र नत्स्यर्थे 'बसां न' इति
नत्स्यविधानसिद्ध्यादि स्थितम् । किञ्च 'स्वसोर्नपुंसकान्ति'त्यधिकारे 'नेनराबद्धन्ति' इति
नृप 'नपुंसकान्ति'नेभ्यो युष्मदस्मदीलिङ्गत्वादेना विप्रतिषेधेन इति ज्ञातिसत्तद्वा-
प्येति । अतो बुद्धुमिरानपुंसकान्तिर्नस्मादादिषु कृष्मदावसानां विप्रतिषेध उप-
न्यासः । अतः युष्मदस्मदीरेण कृष्मदस्मदपुंसकत्वम् । 'याप आकम्' इति सूत्रे 'अलिङ्गे
युष्मदस्मदी' इति भाष्ये तु पुंसोर्नपुंसकलिङ्गपरत्वात्नपुंसकत्वकारं चिन्ना लिङ्ग-
वैभवात् युष्मदस्मदकृष्मदाभ्यां न पत्नीत्यत्रे एभ्येत्परम् इति तत्रैव यावत् स्पष्टम् ।
एव च नत्स्यइत्यर्थोः स्त्रीलिङ्गत्वात् टाप् पुंसोर्नपुंसकत्वात्—यथेति । अधिकरण-
त्वावयवत्वाने । 'विधत्ताः फारकाभि अवन्ति' इति वच्यताणस्यादितिभावः । यदि हि
'हाद् इति' विभक्तिविशेषणं स्यात्, तर्हि तथर्थमेव स्यात्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविधि-

तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्तत्वाभावात् टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अग्रहम् । ३८६ युवावौ द्विवचने ७ । २ । ९२ ॥ द्वयोरुक्तौ युष्मत्सदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । ३८७ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ७ । २ । ८८ ॥ इह युष्मदस्मदोरकारोऽन्तादेशः स्यात् । युवाम् । आवाम् । 'शौटि' इत्येव सुव-

ताम्भौ स्वविषये लोपस्य बाधपरमत्वात् । अतः शेषस्येत्यर्थं आस्येषः । ततः किमि त्यत माह—तेनेत् । शेषस्य स्थाने इत्यर्थाश्रयणेनेत्यर्थः । मपर्यन्तादिति । मपर्यन्तस्ये- त्यपकृष्टं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यत इति भावः । एतच्च 'यदादीनाम्' इति सूत्रे 'दिलोपश्चात्तथाः कर्तव्य इति स स्मृतः । अथवा शेषसप्तम्या शेषे लोपो विधीयते ।' इति वातिकतद्भाष्ययोः स्पष्टम् । न च मपर्यन्तस्य एव इति अह इति चादेशे कृते क्षिप्रस्य अद् इत्यस्य मपर्यन्तात्परत्वं नास्तीति वाच्यम्, स्वाहादेशयोः कृतयोः अदो लोपप्रवृत्तिवेत्तार्या मपर्यन्ताच्छेषस्याभावेऽपि स्वाहादेशप्रवृत्तेः पूर्वकास्त्रि- क्तमपर्यन्तशेषत्वमादाय तदुपपत्तेः । नन्वस्तु मपर्यन्ताच्छेषस्य अद्वाच्यस्य लोपः । तथापि एव अद् अम्, अह अद् अम् इति स्थितं पररूपापेक्षया परत्वाद्वा लोपे अद्- स्तत्वात् टाप् हुवाव इत्यत आह—स चेति शेषे लोप इत्यर्थः । अन्तरङ्गे इति । 'अतो गुणे' इत्यस्य बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षालोपापेक्षया अन्तरङ्गत्वं बोध्यम् । अदन्तत्वाभावा- दिति । एव अद्, अह अद् इत्यत्र पररूपे मनि एवद् अहद् इति स्थिते अनो लोपे ख् अह् इत्यनयोर्दन्तत्वाभावात् टाप् इत्यर्थः । परमत्वमिति । 'के प्रथमयोः' इत्याश्रिता- भाङ्गत्वात् तदन्तनिधिरिति भावः । अतित्वमिति । 'के प्रथमयोः' इत्यादीनां गौणे अप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः ।

युष्मद् औ, अस्मद् औ इति स्थिते 'के प्रथमयोः' इत्यत्र कृते युष्मद् अम्, अस्मद् अम् इति स्थिते—युवावौ द्विवचने । 'युष्मद्स्मदोरन्तादेशे' इत्यतो युष्मद्स्मदोरित्य- नुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । उक्त्वर्थनम् । द्वयोः वचनं द्विवचनम् । तत्र सप्त- म्योरित्यर्थः । द्विवचनविशिष्टार्थवाचिनोरिति यावत् । न तु द्विवचनसम्बन्धे प्रथमे परे इत्यर्थः, वचनप्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा द्विवे इत्येव सूत्रात् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविसप्तनुवृत्तौ सप्त्यां द्विवे वा विभक्तिस्तस्यां परतः इत्यर्थत्वाभावात् । तदाह—द्वयोरुक्तावित्यादिना । द्वयोरुक्तावित्याश्रयणस्य फलमग्रे मूले एव स्पष्टीभवि- ष्यति । युव अद्, आव अद् इति स्थिते 'शेषे लोपः' इति प्राप्ते—प्रथमायाश्च द्वि- वचने भाषायाम् । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः आप्रहणमनुवर्तते । 'युष्मद्स्मदोरन्ता- देशे' इत्यतो 'युष्मद्स्मदोः' इति च । तदाह—इति । बाषायाम् प्रथमाद्विवचने परे

चम् । भाषायाम् किम् ? युवं वल्गाणि । मपर्यन्तस्य (सू ३८३) किम् ? साक
 षकस्य मा भूत्—युवकाम्, आवकाम् । 'त्वया' 'मया' इत्यत्र 'त्व्या' 'म्या'
 इति मा भूत् 'युवकाभ्याम्' 'आवकाभ्याम्' इति च न सिध्येत् । ३८८

इत्यर्थः । भाषायाम् इत्यस्य तु कौकिकव्यवहारे इत्यर्थः । युवाम् आवामिति । युव अद्
 अम्, आद्य अद् अम् इत्यत्र षकारस्य आत्वे पूर्वयोरकारयोः पररूपे ततः सवर्णदीर्घ
 'अमि पूर्वः' इति भावः । बीजोत्पेव सुवचमिति । द्वितीयाद्विवचनेऽप्यात्वे इहत्वा
 विति भावः । युवं वल्गाणीति । युवम् औ इति स्थिते मपर्यन्तस्य युवादेशे सति
 शेषकोपे रूपम् ।

मपर्यन्तस्य किमिति । युष्मद्भ्योः समस्तयोरेव युवावादेशयोः कृतयोरपि आत्वे
 पूर्वरूपे च युवाम् आवामिति सिद्धेरिति प्रश्नः । साकषकस्येति । 'अव्ययमर्थनाम्नाम्'
 इति टेः प्रागकश्चि युष्मकद् औ, अस्मकद् औ इति स्थिते 'के प्रथमयोः' इत्यमि
 'युवावी द्विवचने' इति समस्तयोः साकषकयोस्तन्मध्यपतितन्यायेन युवावादेशयोः
 'प्रथमायाश्च' इति अकारस्य आत्वे अमि पूर्वे च युवाम् आवाम् इत्येव स्यात् ।
 ककारो न श्रूयेत् । अतो मपर्यन्तस्येति वचनमित्यर्थः । ननु समुवावादेशात्वेऽपि
 'ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्, अव्ययं सुवचनस्य टेः प्राक्'
 इति व्यवस्थया वच्यमानत्वाद्युवावावामिति परिनिष्ठितसुवचनयोः प्रागकश्चि
 युष्मकाम् आवकामिति सिध्यत्येव, अत्र साकषकयोर्युवावादेशाप्रसक्तेरित्यस्य रसा-
 दाह—त्वया मयेति । यदि मपर्यन्तस्येति न स्यात् तदा 'त्वमावेकवचने' इति स्वमा-
 वेदौ समस्तयोः स्याताम् । ततश्च तृतीयकवचने 'युष्मद् आ, अस्मद् आ' इति स्थिते
 समस्तयोः स्थाने स्वमादेशयोः एव आ, म आ इति स्थिते 'योऽचि' इति अकारस्य
 आत्वे तया म्या इति स्यात् । अतो 'मपर्यन्तस्य' इति वचनम् । मति तस्मिन् मप-
 र्यन्तस्य स्वमादेशयोः कृतयोः एव अद् आ, म अद् आ, इति स्थिते अकारयोः पर-
 रूपे षकारस्य आत्वे च त्वया मया इति सिध्यतीत्यर्थः । ननु 'योऽचि' इति सूत्रस्थाने
 'अव्ये' इति सूत्रमस्तु । अनादिविभक्ती युष्मद्भ्योः अकारः स्यादिति
 तदर्थः । तथा च स्वमयोः समस्तादेशात्वेऽपि तदन्वयस्य अकारस्य पूर्व्वे तथादेशे च
 कृते स्वमा मयेति सिध्यतीत्यस्वरसादाह—युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येदिति ।
 असति मपर्यन्तवचने इति शेषः । ओकारसकार इत्यादिवचनेन भ्यामिः टेः प्रागकश्चि
 तन्मध्यपतितन्यायेन साकषकयोः स्थाने युवावादेशयोः युवाभ्यामावाभ्यामित्येव
 स्यात् । ककारो न श्रूयेत् । युष्मकद् अस्मकद् इत्यत्र मपर्यन्तस्यैव युवावादेशमोस्तु
 'युष्मद्भ्योः' इत्यात्वे यवकाभ्याम् आवकाभ्यामिति निबोधमित्यर्थः ।

यूयधयौ जसि ७।२।६३॥ स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः 'अङ्ग-
कार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' (प ९३) इति न भवति । 'हे प्रथमयोः-' (सू ३८२)
इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य 'अम् मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियते इति व्या-

'हे प्रथमयोः' इति जसः अग्नि कृते विशेषमाह—यूपवशी जसि । स्पष्टमिति । युष्म-
दस्मदोर्मपर्यन्तस्य यूय वय इत्यादेशौ स्तो जसि परतः इति सुगममिष्यर्थः । 'यूय
अद् अस्, वय अद् अस् इति स्थितं पररूपे 'शेषे लोप' इति अपर्यन्ताच्छेषस्य अदो
लोपे परिनिष्ठितं रूपमाह—यूयस् वयमिति । परमयूयमिति । यूयवयविधेराङ्गत्वात्पद-
न्तविधिरिति भावः । अनियुयमिति । गौणस्वेऽपि तदङ्गवृत्ता मानाभावादिति गावः ।
अत्र शीभावाभावाच्च परित्तरति—इति । इह 'शेषे लोपः' इत्यन्त्यलोप इति पक्षे
वृकारस्य लोपे सति अथर्णान्नास् सर्वनाम्न परत्वात् जनः शीभावः प्राप्तो न भव-
तीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—अङ्गकार्ये इति । अङ्गाधिकारविहिते कार्ये कृत्रे सति
पुनः अङ्गाधिकारविहित कार्यं न भवतीत्यर्थः । तेन स्वमित्यत्र पररूपे कृते 'अग्नि
पूर्वः' इत्यस्य नानुपपत्तिः । 'ज्यादादीयम्' इति सूत्रे 'जाजजोर्जा' इति सूत्रे च
'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषा स्थिता । सा चात्र अर्थतः उपनिबन्धा ।
न च द्वाभ्यामित्यत्र स्वदाद्यस्य कृते 'सुपि च' इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्, 'द्वयो-
रेकस्ये'त्यादिनिदेशेन तदन्तित्यर्थज्ञापनात् । प्रकृते च क्षाण्डोपस्य अङ्गस्य प्रवृत्त्वात्-
दाङ्गः शीभावो न भवतीति भावः । ननु 'अङ्गकार्य' इति परिभाषा नात्र प्रवर्तते,
शीभावरस्य अङ्गाधिकारविहितस्येऽपि अङ्गाधिकरणत्वाभावात् ; 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताव-
विधिः' इति परिभाषास्वारस्येन तथैव प्रतीतेः । अतोऽत्र शीभावो तुर्वार इत्यस्वर-
मादाह—हे प्रथमयोरिति । 'हे प्रथमयोरम्' इत्यत्र अस् स इति मकारान्तरं प्रश्लि-
ष्यते । अम् च स् चेति द्वन्द्वः । अन्त्यो प्रकारः संयोगान्तलोपेन सुप्तः । प्रश्लिष्य
मकारः अगो विशेषणञ्च, तदन्तविधिः । मकारान्तः अम् स्यादिति लक्ष्यते । मका-
रान्तस्य अमः पुनर्नाङ्गविधानात् अस् मान्त पूव भवति न तु तस्य विकारो
भवतीति लभ्यते, अतो न शीभाव इत्यर्थः । वस्तुतस्तु मकारान्तरप्ररक्षेथो भाव्ये
अदर्शनादुपपद्यते । मस्त्रिपातपरिभ्र पयैवात्र शीभावो न भवति । वृकारस्य शेष
लोपो हि आत्यन्तमिन्मित्तरास्य कृतेऽपि अस्वरात्मकस्य अमः युष्मदस्मदोश्च नाश्च-
पातभाषितस्य प्रवृत्तः ; ततः शीभावे तु आवृत्तौ यूये शेषं धृति स्यात् । तत्र एकादेश-
स्य पूर्वान्तात्वे प्रवृत्तवनुपवेष्टात् प्रत्ययसन्निपातभङ्गः । परादित्त्वे तु युष्मदस्मदस्य
पातविरोध इत्यलम् ।

ख्यानाद्वा । ३८९ त्वमावेकवचने ७ । २ । १७ ॥ एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मप-
र्यन्तस्य त्वमी स्तो विभक्तौ । ३९० द्वितीयायां च ७ । २ । ८७ ॥ युष्मदस्मदो-
राकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । श्रवाम् । ३६१ शसो न ७।१।२६॥
नेत्यविभक्तिर्वं पदम् । युष्मदस्मद्भवां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोऽपवादः ।
'आदेः परस्य' (सू ४४) । 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) । युष्मान् । अस्मान् ।

अथ द्वितीयैकवचनस्य अमः 'छे प्रथमयोः' इत्यमि कृते युष्मद् अस्, अस्मद्
अम् इति स्थिते—त्वमावेकवचने । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यनो युष्मदस्मदोरित्यनु-
वर्तते । 'अपर्यन्तस्य' इत्यधिकृतम् । एकवचनशब्दो यौगिक एव, वचनग्रहणसाम-
र्थ्यात् । तदाह—एकस्येत्यादिना । स्त अद् अम्, म अद् अम् इति स्थिते द्वितीयायां
च । शेषपुरणेन सूत्र स्याच्छब्दे—युष्मदस्मदोरिति । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतः तदनु-
वृत्तेरिति भावः । आकार इति । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यनस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
तथा च द्वितीयाविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोराकारः स्यादिति फलति । 'अलोऽन्त्यस्य'
इति दकारस्य भवति । त्व अ आ अम् म अ आ अम् इति स्थिते पररूपे, सवर्ण-
दीर्घे, अमि पूर्वरूपे च परिनिष्ठितं रूपमाह—त्वाम् मामिति । युवाम् श्रवामिति । पूर्ववत्
'द्वितीयायां च' इत्याद्यामिमि विशेष, 'प्रथमायाश्च' इत्यस्य अत्राप्राप्तौते । अथ
अमि विशेषमाह—शसो न । 'छे प्रथमयोः' इत्यतः अमित्यनुवर्तते । युष्मदस्मदभा-
षिणि च । युष्मदस्मद्भवां परस्य शसः अम् न स्यादिति लभ्यते । तथा च अमभावे
'द्वितीयायां च' इत्याद्ये पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति नखे युष्मानिति
यद्यपि पुंसि रूपं सिध्यति । तथापि युष्मान् ब्राह्मणोः परस्य, अस्मान् ब्राह्मणीः
परस्य, युष्मान् ब्राह्मणकुलानि परस्य, अस्मान् ब्राह्मणकुलानि परस्य इति क्वीनपुंसक-
योऽने सिध्यन्तु । अतो नैव सूत्र शमः अम् निषेधपरम् । किन्तु शसो नकारोऽत्र विधी-
यते इत्यभिप्रायस्य, तद्वि शसो नः इति प्रथमा कुतो न अथ्यते इत्याशङ्क्य आह—
नेत्यविभक्तिर्पराभि । न्युसप्रथमाविभक्तिर्कामस्यर्थः । ततश्च फलितमाह—युष्मदस्म-
द्व्यापिप्रभादिना । अमोऽपवाद इति । 'छे प्रथमयोः' इति प्राप्ते एव नत्वविधेस्तद्व्यवा-
दता । युष्मद् अम्, अस्मद् अस् इति स्थिते 'द्वितीयायां च' इत्याद्ये अनेन शसो
नकारः । स च 'अलोऽन्त्यस्य' इति नान्त्यस्येत्याह—आदेः परस्येति । संयोगान्तस्येति ।
अपरस्य नकारे कृते लकारस्य लोप इति भावः । यद्यपि शसः अमि कृतेऽपि लकार-
स्य नकारे लकारस्य संयोगान्तलोपे युष्मान् अस्मानिति सिध्यति । तथापि 'सत्यपि
परभवे बाधनं भवति' इति न्यायाश्रयस्य अमपवादत्वमाश्रितम् । किञ्च अमि कृते
'छे प्रथमयोः' इत्यत्र मकारान्तरप्रश्लेषपक्षे अकारस्य नकारे मकारस्य संयोगान्तलोपो
न स्यादित्यलम् ।

३९२ योऽञि ७ । २ । ८९ ॥ अनयोर्थकारादेशः स्यादनादेशोऽत्रादौ परतः ।
 त्वया । मया । ३६३ युष्मद्स्मदोरनादेशो ७ । २ । ८६ ॥ अनयोराकारः ।
 स्यादनादेशो हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।
 ३६४ तुभ्यमह्यो ऋयि ७ । २ । ६५ ॥ अनयोर्थपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ऋयि ।
 अमादेशः । 'शेषे लोपः' (नृ ३८५) । तुभ्यम् । मद्यम् । परमतुभ्यम् । परममद्यम् ।
 अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । ३६५ भ्यसो भ्यम्
 ७ । १ । ३० ॥ भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्त्य-

अथ नृतीया विभक्तिः । यष्मद् आ अस्मद् आ इति स्थिते—योऽञि । 'युष्मद्-
 स्मदोरनादेशो' इत्यनुवर्तते । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतः विभक्ताविति चानुवर्तते ।
 अर्थाणि विभक्तिविशेषणम् । तद्वाङ्मिथिः । तद्वाह—अनयोरिति । युष्मद्स्मदोरभ्य-
 स्वेत्यर्थः । अञि किम् ? युवाभ्याम् । अनादेशो किम् ? त्वप्, मप् । 'पञ्चम्या अत्'
 इत्यनादेशो सति न यश्मद् । यष्मद् आ, अस्मद् आ इत्यत्र 'त्वभाषेकवचने' इति
 मपर्यन्तस्य त्वमादेशयोर्दकारस्य यत्वे पररूपे च रूपमिति भावः । युष्मद्स्मदोरना-
 देशो 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यन आ इति विभक्ताविति चानुवर्तते । 'रायो हळि'
 इत्यतो हलीत्यनुवृत्तं विभक्तिविशेषणम्, तद्वाङ्मिथिः । तद्वाह—अनयोरिति । युष्म-
 द्स्मदोरभ्यस्येत्यर्थः । वस्तुनस्तु हळीति नानुवर्तनीयम्, 'योऽञि' इत्यादौ यत्-
 विधानेन परिशेषादेव नस्तिद्धः । युवाभ्याम् । आवाभ्यामिति । युष्मद् भ्याम्, अस्मद्
 ड्याम् इति स्थिते युवावादेशयोर्दकारस्य आत्वे सवर्णदोर्घं इति भावः । अत्र हळी-
 त्यनुवृत्तौ 'योऽञि' इत्यत्रग्रहणं मास्तु । हळावावात्स्यस्य विशेषविहितत्वादेव यत्-
 न्निवृत्तिसिद्धेरिति भाष्ये स्पष्टम् । युष्माभिः—अस्माभिरिति । 'युष्मद्स्मदोरनादेशः,
 ह्यभावे सवर्णदोर्घं इति भावः ।

अथ चतुर्था विभक्तिः । युष्मद् ए, अस्मद् ए इति स्थिते 'त्वभाषेकवचने' इति
 प्राप्तं—तुभ्यमह्यो ऋयि । छे इत्यस्य मत्तयेकवचनं ऋयाति । 'युष्मद्स्मदोरनादेशो'
 इत्यतो युष्मद्स्मदादिरित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तद्वाह—अनयोरिति ।
 युष्मद्स्मदादिरर्थः । अमादेश इति । 'छे प्रथमयोः' इत्यनेनेति षाषः । शेषे लोप इति ।
 अदौ दस्य वा कौप इत्यर्थः । 'अस्मि पूर्वः' इति मत्वाह—मद्यमिति । परमतुभ्यमिति ।
 तुभ्यमह्यावशोरङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति भावः । अतितुभ्यमिति । गौणत्वे तद्-
 प्रवृत्तौ मानाभावाविति भावः । युवाभ्याम् । आवाभ्यामिति । एतोर्वाङ्मिथिः इति
 भावः । भ्यसा भ्यम् भ्यम् अस्यामिति वा छेवः । तद्वाह—भ्यस इति । युष्मद्स्म-
 द्भ्यः परस्वेति शेषा, 'युष्मद्स्मद्वर्धा कसोऽण्' इत्यतस्तत्त्ववृत्तेः । ननु म्यामादेशापत्ते

लोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि षाधुः
 युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । ३९६ एकवचनस्य च ७ । १ । ३२ ॥ आभ्यां पक्ष
 म्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् । 'ङ्क्षेष्' इति सुवचम् । युवाभ्याम् ।
 आवाभ्याम् । ३६७ पञ्चम्या अत् ७ । १ । ३१ ॥ आभ्या पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् ।
 युष्मत् । अस्मत् । ३६८ तवममौ ङसि ७ । २ । ९६ ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य तव-
 ममौ श्ते ङसि । ३९६ युष्मदस्मङ्ग्यां ङसोऽङ् ७ । १ । २७ ॥ स्पष्टम् ।
 तव । मम । युवयोः । आवयोः । ४०० साम साकम् ७ । १ । ३३ ॥ आभ्यां

'शेषे लोपः' इत्यदो लोपे युष्मदस्मभ्यमिति मकाराङ्कारो न श्रूयतेत्यत आह—
 आष इति । लघ्वानुरोधादिह अन्त्यलोपपक्ष एवाश्रयणीयः । नन्वन्त्यलोपपक्षे दका-
 रस्य लोपे सति 'उद्बुवचने इत्येत्' इत्येवं षणादित्यस्य आह—तत्राङ्गवृत्तेति । 'अङ्गवृत्ते
 पुनर्बुत्तावविधिः' इति परिभाषयेत्यर्थः । अङ्गे वृत्तं धर्तनं यस्य तद् अङ्गवृत्तं, तस्मिन्
 कार्ये प्रवृत्ते सति अन्त्यस्य अङ्गकार्यं य वृत्तौ प्रवृत्तिविषये अविधिः, विधिर्नास्तीत्य
 यः । प्रवृत्ते च शेषलोपे अङ्गकार्यं प्रवृत्ते सति अन्त्यस्य अङ्गकार्यमेत्वं न भवतीति
 भावः । अभ्यम् त्विति । अभ्यमादेशस्तु टिलोपपक्षे अन्त्यलोपपक्षे च अनुकूल इत्यर्थः ।
 तत्र अन्त्यलोपपक्षे अभ्यसो ङादिस्वामावात्तस्मिन् परे एत्वं न, किन्तु पररूपे
 सति युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इति सिध्यति । टिलोपपक्षे तु अङ्गस्य अदन्तत्वाभावा-
 दपि एत्वं न ।

अथ पञ्चमी विभक्तिः । एकवचनस्य च । 'युष्मदस्मङ्ग्यां ङसोऽङ्' इत्यतो युष्मद्
 स्मङ्ग्यामित्यनुवर्तते 'पञ्चम्या अत्' इति च । तदाह—आभ्यामिति । युष्मदस्मङ्ग्यामि-
 त्यर्थः । अनेकास्वात् सर्वादेशः । 'न विभक्तौ' इति तस्य नेष्वम् । स्वत् मत् इति ।
 युष्मद् अस्, अस्मद् अष् इति स्थिते स्वमादेशयोः कृतयोः ङसेः अद्वादेशे सति पर-
 रूपे 'शेषे लोपः' इति टिलोपः । अन्त्यलोपपक्षे दकारलोपे सति त्रयाणामकाराणां
 पररूपमिति भावः । सुवचमिति । लघ्वादििति भावः । पञ्चम्या अत् । 'युष्मदस्मङ्ग्यां
 ङसोऽङ्' इत्यतो युष्मदस्मङ्ग्यामित्यनुवर्तते । भ्यसो ष्यम् इत्यतो 'भ्यस' इति ।
 तदाह—आभ्यामिति । युष्मदस्मङ्ग्यामित्यर्थः । युष्मद् अस्मदिति । युष्मद् भ्यस्,
 अस्मद् भ्यस् इति स्थिते भ्यसः अद्वादेशः शेषलोपश्च ।

अथ षष्ठी विभक्तिः । षवमसौ ङसि । 'युष्मदस्मदोरनादेशो' इत्यतो युष्मदस्मदो-
 रित्यनुवर्तते । मपर्यन्तस्येत्यधिकृतम् । तदाह—अनयोरिति । युष्मदस्मदोरित्यर्थः ।
 'स्वभावेकवचने' इत्यस्यापवादः । युष्मदस्मङ्ग्यां ङसोऽङ् । स्पष्टमिति । युष्मदस्मङ्ग्यां
 परस्य ङसः अङ् स्यादिति सुगममित्यर्थः । शिखात् सर्वादेशः । तव ममेति । युष्मद्

परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो - निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् ।
अस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आशयोः । युष्मायु । अस्मायु ॥

समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

अस्, अस्मद् अस् इति स्थिते मपर्यन्तस्य त्वमभावेनायोः कृतयोः अभावेनो वृक्का-
रात् पूर्वयोरकारयोः पररूपे अदो लोपः । अन्यलोपपक्षे वृकारलोपः, भ्रयाणामका-
राणां पररूपमिति भावः । युवयोः । आवयोरिति । युष्मद् ओस्, अस्मद् ओस् इति
स्थिते मपर्यन्तस्य बुधावादेशयोः 'योऽचि' इति दस्य यत्वे पररूपमिति भावः । साम
आकम् आभ्यामिति । 'युष्मदस्मद्भ्यां लोऽच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । साम
इति । मकारेण सहितः आङ् सास् तस्येत्यर्थः । ससुट्कस्य आम इति यावत् । ननु
युष्मद् आम, अस्मद् आम इति स्थिते अवर्णात् परस्वामावात् सुटो न प्रसक्तिः ।
न च शेषे लोपः' इति दस्य लोपे कृते अवर्णात् परस्वमस्तोति वाच्यम् । आकमादे-
शात् प्राक् अनादेशात् । शेषलोपस्यैवात्राप्रमक्तः ससुट्कनिर्देशोऽनुपपद्यते । व्यर्थश्चेत्यत
आङ्—भाविन इति । भविष्यत् इत्यर्थः । यदि तु आम आकम् इत्येवोच्येत, तर्हि
आम. आकमादेशे कृते वृकारस्य शेषलोपे सति स्थानिवत्त्वेन आकमादेशस्य आ-
गवात् तस्य च अवर्णात्परत्वात् सुहागमः स्यात् । तत एवपरवयोयुष्मेधाकम्
अभेदाकमिति स्यात् । अतः ससुट्कनिर्देशः । यद्यपि आकमादेशप्रवृत्तिकाळे सुटो
न प्रसक्तिः' तथापि आकमादेशोत्तरं वृकारलोपे कृते स्थानिवत्त्वेन यः सुट् भविष्य-
ति, तस्यापि स्थानपठ्याः श्लोकरणाश्लिवृत्तिर्भवति । अन्यथा ससुट्कनिर्देशव्यर्था-
दिति भावः । यदि तु शेषस्य लोप पृथग्रागते, तदा कृतेऽप्याकमादेशे अदो लोपे
अवर्णात् परस्वामावादेव सुटः प्रसक्त्यभावात् ससुट्कनिर्देशो नास्तु । युष्माकम् ।
अस्माकमिति । आकमादेशे कृतं अदो लोपे रूपम् । वृकारलोपे तु सवर्णदीर्घः । एत-
द्वर्धमेव दीर्घोच्चारणम् । अन्यथा पररूपापत्तः । न चाकारोत्तरणसामर्थ्यादेव पररूप-
निरास इति वाच्यम्, कमादेशे प्राप्ते 'यद्बुधवने क्षत्रयेत्' इत्येवनिवृत्त्या चरितार्थं
स्वादिष्यलम् ।

त्वयि मयीति । युष्मद् इ, अस्मद् इ इति स्थिते, मपर्यन्तस्य स्वमादेशयोः 'योऽचि'
इति दस्य यत्वे पररूपे रूपमिति भावः । युवयोः । आवयोरिति । प्राग्बत् । युष्माह
अस्मास्विति । 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इति वृकारभ्य आदे मवर्णदीर्घ इति भावः ।

'त्वमावेकत्वचने' इत्यत्र 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र च एकवचनद्विवचनशब्दौ
धौगिकौ, न तु प्रत्ययपराविति स्थितम् । तत्फल श्लोकचतुष्टयेन सङ्कृताति—समस्य-
मान इति । तत्र प्रथमश्लोके चेट्दियन्तत्परम्, अपीत्यन्त्याहार्यम् । यदि समस्यमाने
युष्मदस्मदी द्व्येकत्ववाचिनी तदा समाप्तार्थः अन्यसङ्ख्यपरत्वेऽपि युवावौ स्वमावपि

समासार्थोऽन्यसङ्ख्यश्चेत्तो युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥
 सुजस्र्केसु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।
 त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमहौ तवममाविति ॥ २ ॥
 एते परत्वाद् बाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
 त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

स्तः इत्यन्वयः । एवाम् मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ताः इति युवा-
 मार्वा वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति च विग्रहे 'अप्यावयः कान्ता-
 खर्षे द्वितीयाया' इति समासं ज्ञप्तमाने युष्मदस्मदी द्वित्वैकत्वान्यतरविशिष्टार्थ-
 वाचिनी यदा, तदा समासार्थो मुखविशेषभूतः अन्यसंख्यासंबन्धि युष्मदस्मद्व्य-
 वातसंख्यापेक्षया अन्यसंख्याकश्चेदपि युष्मदस्मद्व्यगतद्वित्वे युवावौ तदर्थगतं कवे
 स्वमौ च द्वित्वचनेकवचनप्रत्ययपरत्वाभावेऽपि भवता, युवावादेशविधौ द्वित्वचन
 सङ्ख्यस्य, एवमादेशविधौ एकवचनसङ्ख्यस्य च यौगिकवाच्यत्वात् । एकवचने प्रत्यये
 परतस्त्वमादेशौ द्वित्वचने प्रत्यये परतौ युवावादेशौ इत्यर्थोऽत्रयमे तु एवाम् मां वा
 अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति विग्रहे अतियुष्मद् चाक्षरे अत्यस्मद्वाच्ये च युष्मद-
 स्मद्वोद्वित्वचने बहुवचने च प्रत्यये परे स्वमौ न स्याताम् तथा युवामावां वा
 अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ अतिक्रान्ताः इति विग्रहे युष्मदस्मद्वोद्वेकवचने बहुवचने
 च प्रत्यये परे युवावौ न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ।

ननु युष्मदस्मद्वोद्वयर्थकत्वे युवावौ, एकार्यकत्वे तु स्वमौ इति किं सार्वत्रिकम् ?
 नेत्याह—सुजस्र्केसु इति । द्वितीयश्लोकेऽस्मिन् उत्तरार्धे एवाहाविर्यादि सप्तसुत्र
 प्रतीकग्रहणम् । द्वितीयनशतरे इत्यप्याहार्यम् । 'त्वाहौ सौ यूयवयौ जसि, तुभ्य-
 महौ जसि, तवममौ जसि' इति सुजस्र्केसु ये आदेशा विहितः ते अतियुष्मद-
 स्यस्मदङ्गदाभ्याम् एकद्विवङ्गभूतित्वेऽपि स्युरित्यर्थः । ननु तत्रापि द्वयर्थकत्वं यु-
 वावौ, एकार्यकत्वे स्वमौ कृतो नेत्यत आह—एते इति तृतीयश्लोके पूर्वाधर्मिकं वा-
 च्यम् । एते एवाहावयः, स्वके स्वीये विषये सुजसादौ युवावौ बाधन्ते । कृतः ? पर-
 एवात्—युवावापेक्षया एतेषां परत्वादित्यर्थः । नन्वरस्त्वेवं एवाहादिभिर्युवावयोर्बाधः ।
 स्वमौ तु नेत्याः परौ कथं तेषां धेतामित्यस्य आह—एवमावपीति । पूर्वैति । विप्रतिषेधे
 सति पूर्व-पूर्वविप्रतिषेधः 'सुप्तसुपा' इति समासः । तृतीयान्तात्तसि । विप्रतिषेधसूत्रे
 परस्परव्यत्यय इष्टवाचित्वा कश्चिद्विप्रतिषेधे पूर्वकार्यस्य प्रत्ययवाच्यत्वात्तसि आहः ।
 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रभाष्ये तु 'एवमावेकवचने' इति सूत्रे 'शेष' इत्यनुवच्यं
 'सुजस्र्केसुभिन्नविभक्तिषु' इति व्याख्यातम् ।

द्वयेकसङ्गः समासार्थो बहुर्थे युष्मदस्मदी ।

तयोर्द्वयेकतार्थत्वाच्च युवावौ स्वमौ च न ॥ ४ ॥

न्वाम् मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे-अतित्वम् । अत्यहम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियुयम् । अतिवयम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वा मः । अतिमाभिः । अतिनुभ्यम् । अतिमहाम् । अति-त्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ऋषिभ्यसोः—अति-त्वत् । अतित्वत् । अतिमत् । अतिमत् । भवामि प्राभवत् । अतितव । अनिमम ।

स्वमेवम् स्वमावेकवचने 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र एकवचनद्विवचनकत्वयो-
र्यौगिकत्वाश्रयणस्य अभ्यासिपरिहारार्थत्वमुक्त्वा अतिभ्यासिपरिहारार्थत्वमाह—
द्वयेकसङ्ग इति । चतुर्पञ्चलोकेऽस्मिन् यदा तद्व्यवहाराहार्यम् । यदा युष्मान् अस्मान्
वा अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तः इति विग्रहे समासे तति द्विवेकत्वविशिष्टः समासार्थः
समासस्य मुख्यविशेष्यभूतः, युष्मदस्मदां तु बहुर्थके, तदा युवावौ स्वमौ च न
स्तः, तयो युष्मदस्मदोः द्विवेकत्वविशिष्टार्थकत्वाभावात् । युवावविधौ स्वमविधौ
च युष्मदस्मदोर्द्विवेकत्वविशिष्टवाचित्ये सत्येव प्रवृत्तेराश्रयणात् । द्विवचने एक-
वचने च प्राथये परतः इत्यर्थाश्रयणे तत्रातिभ्यासिः स्यादित्यर्थः । अत्र 'प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्च' इति सूत्रे भाष्ये 'त्रिचतुर्युष्मदस्मदप्रहमेष्वर्थप्रहणम्' इति वार्तिकव्या-
ख्यानस्य 'युवावौ द्विवचने' 'स्वमावेकवचने' इत्यत्र द्विवचनैकवचनशाब्दयोर्यौगि-
कत्वाश्रयणमुपखिप्य युवाव् आवां वा अतिक्रान्तः अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति
विग्रहान् प्रदर्श्य, त्वाम् मां वा अतिक्रान्तः, अतिक्रान्तौ, अतिक्रान्ताः इति च
विग्रहान् प्रदर्श्य, अनियुष्मदव्यम्नश्छन्दोः सुजसृङ्कसृञ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्ति-
षु एकद्विवचनवचनेषु सर्वत्र युवावादेशौ स्वमादेशौ च उदाहृत्य प्रदर्शितौ । सुजसृ-
ङ्कसु तु स्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, तवममौ इत्येव एवादेशाः उदाहृताः । तथिदं
श्लोकचतुष्टयेन स्पष्टीकृतम् ।

नदिदानीं तदप्रपञ्चनपरभाष्यानुपारेणोदाहृत्य प्रदर्शयति—त्वाम् मां वा अति-
क्रान्तः इत्यादिना । अनिक्रान्तौ अतिक्रान्ताः इति च विग्रहयोरुपलक्षणमिदम् । विग्रहे
इत्यनन्तर 'रूपरागे वक्ष्यन्त' इति शेषः । सुजसृङ्कसृञ्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु
एकद्विवचनवचनषु मपर्यन्तस्य त्वमावेव भवतः । अत्र शिष्टपक्रियास्तु केवलयुष्मदस्म-
द्वचनयोः । सुजसृङ्कसृञ्यु तु स्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, तवममौ इत्येव एवादेशाः
पूर्वविभक्तिरपेक्षा स्वमौ वाचित्वा भवन्ति । ततश्च सुजसृङ्कसृञ्यु केवलयुष्मदस्मद्वचन

अतित्वयोः अतिमयोः । अतित्वाकम् । अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि ।
 अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाद्यु । अतिमाद्यु ॥ युवाम् आवा वा अतिक्रान्त
 इति विप्रहे सुजस्हेङ्स्सु प्राग्वत् । औअम्औट्स्—अतियुवाम् । अतियुवाम् ।
 अतियुवाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् ।
 अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ । अतियुवामिः ।
 अत्यात्वामिः । अयसि—अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ङसिभ्यसोः—अतियुवत् ।
 अतियुवत् । अत्यावत् । अत्यावत् । औसि—अतियुवयोः । अतियुवयोः । अत्या-
 वयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि ।
 अतियुवामु । अत्यावामु ॥ युमानस्मान्वा अतिक्रान्त इति विप्रहे सुजस्हेङ्स्सु
 प्राग्वत् । औअम्औट्स्—अतियुमाम् । अतियुमाम् । अतियुमाम् । अत्यस्माम् ।
 अत्यस्माम् । अत्यस्माम् । अतियुमान् । अत्यस्मान् । अतियुमया । अत्य

रूपाणांति निष्कर्षः । अतित्वाकम् अतिमाकमिति । तल्लु 'साम जाकम्' इति न सुट्कृति-
 द्देशाद्यत्र आसः सुट्सम्भवः सत्रवाकम्, न चात्र सुट् सम्भाष्यते, इह युष्मदस्मदो-
 रूपसर्जनत्वेन सर्वनामस्वाभावात् सुटः सर्वनाम्ना . परस्यासौ विहितत्वाद्दिति चेत् ?
 मैवम्—सुट्कृतस्य सम्भाष्यनाभावविषयत्वात् । एव च सुट् चत्र सम्भविष्यति तत्र
 सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः, यत् त्वं सुट् न सम्भषति, तत्र केवलस्य आसः सुट् ।
 अत्र च 'प्रथयोःपरपदयोश्च' इति सूत्रे अतित्वाकमतिमाकमिति । आप्ये तद्युदाहरणं
 प्रमाणमित्यास्तां तावत् । तदेवमुपसर्जनयोः युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वे तदाहरणा-
 न्युक्त्वा द्वयर्थवाचित्वे तदाहरति—युवाम् आवा वा अतिक्रान्त इति । अतिक्रान्तौ.
 अतिक्रान्ताः इति विप्रह्योरुपलक्षणम् । अत्र युष्मदस्मदोर्द्वयर्थवृत्तिवात् सुजमङ्के
 ङ्स्स्योऽन्यत्र सर्वासु विभक्तिषु एकद्विवचनेषु मपयन्तस्य युवावावेव भवतः, अव-
 षिष्टास्तु प्रक्रियाः केवलयुष्मदस्मद्वत् ज्ञेयाः । सुजसङ्केङ्स्सु तु त्वाहौ, यूचवथौ, तुभ्य-
 मद्यौ, तवममौ इत्येते एवावेणाः परस्वायुवावादेशौ बाधित्वा प्रवर्तन्ते । सुजसङ्केङ्स्सु
 केवलयुष्मदस्मद्वद्वेन रूपाणीति निष्कर्षः । अथ युष्मदस्मदोरुपसर्जनयोर्द्वयर्थवाचित्वे
 तदाहरणान्याह—युष्मान् अस्मान्वेति । युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्तः, 'अतिक्रान्तौ'
 अतिक्रान्ताः इति विप्रहेष्वित्यर्थः । द्वयसङ्ख्येः समासार्थः इति चतुर्थश्लोकस्योदा-
 हरणान्येतामि । अत्र युष्मदस्मदोर्द्वयर्थवाचित्वाभावात् सुजसङ्केङ्स्स्योऽन्यत्र
 मपयन्तस्य क्वापि न रथमौ नापि युवावौ । 'के प्रथमयोः' इत्याद्यास्तु भवन्त्येव ।
 सुजसङ्केङ्स्सु तु त्वाहौ यूचवथौ तुभ्यमद्यौ तवममौ इत्येते भवन्त्येव, तेषामेकद्वयर्थ
 विशेषनिबन्धनत्वाभावात् । प्राग्गदिति । केवलयुष्मदस्मद्वद्वित्यर्थः ।

स्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः ।
 भ्यमि—अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । उसिभ्यसोः—अतियुष्मत् २ । अत्य-
 स्मत् २ । ओसि—अतियुष्मयोः । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अत्यस्मयोः । अति-
 युष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मायु । अत्यस्मायु ।
 ४०१ पदस्य ८ । १ । १६ ॥ ४०२ पदात् ८ । १ । १७ ॥ ४०३ अनु-
 दात् सर्वमपादादौ ८ । १ । १८ ॥ इत्यधिकृत्य । ४०४ युष्मदस्मदोः
 षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानादौ ८ । १ । १२० ॥ पदात्परयोरपादादौ स्थित-
 योरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा नौ इत्यादेशौ स्तः, तौ चानुदात्तां । ४०५ बहुवच-
 नस्य वक्षस्तौ ८ । १ । २१ ॥ उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्बलसौ
 स्तः । वानावोरपवाद् । ४०६ तेमयावेकवचनस्य ८ । १ । २२ ॥ उक्तविधयो-
 रनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः । ४०७ त्वाभौ द्वितीयायाः
 ८ । १ । २३ ॥ द्वितीयेकवचनान्तयोस्त्या मा एतौ स्तः ।

श्रीशस्त्रावतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

पदस्य । पदात् । अनुदात्तं सर्वमपादादौ । इत्यधिकृत्येति । विचयो बध्नन्त इति शेषः ।
 अष्टमस्य प्रथमे पादे ह्रस्वानि सूत्राणि पठितानि । तत्र 'पदस्य' ह्रस्वेतत् 'अपदान्तस्य
 मूर्धन्त्यः' इत्यतः प्रागधिक्रियते । 'पदात्' ह्रस्वेतत् 'कुरुक्षेत्रे च 'सुव्यगोत्रादौ' इत्यतः
 प्रागधिक्रियते । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इति पदत्रयं तु भा पादसमाप्तेः अश्लि-
 षते इति भाष्यादिषु स्पष्टम् । युष्मदस्मदोः षष्ठी । षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति । षष्ठीचतु-
 र्थीद्वितीयाभिः सह तिष्ठत इति षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थौ, तयोरिति विग्रहः । षष्ठ्या
 दिविशिष्टयोरिति यावत् । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु परतः तिष्ठत इति विग्रहस्तु न भव-
 ति, 'पदस्य' इत्यधिकारविरोधात् । पदस्येत्यनुवृत्तं हि द्विवचनेन विपरिणत षष्ठीच-
 तुर्थी द्वितीयास्थयोरित्यस्य विशेषणम् । न हि षष्ठ्यादिविशिष्टेषु परतः पदस्वम-
 भित्, भ्यामादौ तत्सर्वेषुपि तदितरत्र द्वितीयादौ तदभावात् । स्थग्रहणस्य तु प्रयो-
 जनं मूल एव बध्नयते । बहुवचनस्य वचनसौ । उक्तविधयोरिति । षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्बल-
 दस्मदोरित्यर्थः । तेमयावेकवचनस्य । षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोरिति । अस्म द्वितीयाग्रहणं
 नानुवर्तते, तत्र त्वात्पादेकयोर्वच्यमाणत्वात् । 'तेमयौ' इति सूत्रे तेऽस्य शेषे तेमया-
 चिति विग्रह इति भावः । अद्यमपि वानावोरपवाद् । स्वामी द्वितीयायाः । स्वाश्व
 साश्व नि विग्रहः । एकवचनस्येत्यनुवर्तते । तदाह—द्वितीयेत्यादिना ।

अथ विमर्शकमवकृतद्वितीयाचतुर्थीषष्ठीक्रमेण एकद्विवचनक्रमेण चोदाहर-
 ति. श्रीशः शर्यादि श्लोकद्वयेन । तत्र 'श्रीशस्त्रावतु मापीह' इति प्रथमः पादः । अि-

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥

सुखं वा नौ ददात्वांशः पतिर्बामपि नौ हरिः ।

सोऽभ्याहो नः शिवं वो नो दद्यात्सेभ्याऽत्र वः स नः ॥ २ ॥

पदात्परयोः किम् ? वाक्यादौ मा मूत् । त्वा पातु । मां पातु । अपादादौ किम् ? 'विदैर्योषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु' स्थप्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्ति-

पाः ईशाः पतिः विष्णुः स्वा मा अपि पातु इत्यन्वयः । अत्र स्वाम्, माम् इति द्विती-
यैकवचनान्तयोः स्वा मा इत्यादेशौ । वृत्तात्ते मेऽर्जुं कर्म स इति । स श्रीशः ते मेऽपि
कर्म सुखं दद्यादित्यन्वयः । 'सुखं वा नो ददात्वांशः' आशिषि कोटि दद्यादिति रूपम् । दद्या-
दिति कश्चित् पाठः । अत्र तुभ्यम् ममम् इति चतुर्थ्यैकवचनान्तयोः ते मे इत्यादेशौ ।
स्वामी ते मेऽपि स हरिरिति अत्र तव मम इति पष्ठ्यैकवचनान्तयोः ते मे आदेशौ ।
अतु वामपि नौ विभुरिति । विभुः सवध्यापकः वां नौ अपि पातु इत्यन्वयः । अत्र तु
वाम् आवाम् इति द्वितीयाद्विवचनयोः वां नौ इत्यादेशौ । सुखं वां नौ ददात्वांश इति ।
नौ इत्यनन्तरमपिज्ञठ्ठोऽभ्याहार्यं । अत्र युवाभ्याम् आवाभ्याम् इति चतुर्थी द्विवच-
नान्तयोः वानावौ । पतिर्बामपि नौ हरिरिति अत्र युष्योः भावयोरिति षष्ठीद्विवचना-
न्तयोः वानावौ । सोऽभ्याहो न इति । सः हरिः वः नः अपि अथवात् एषात् इत्यर्थः ।
अत्र युष्मान् अस्मान् इति द्वितीयावहुवचनान्तयोः वस्वसौ । शिवं वो नो दद्यादिति ।
शिवमिति छुयमुच्यते । न इत्यनन्तरम् अपीत्यभ्याहार्यम् । अत्र युष्मभ्यम्, आम्-
भ्यम् इति चतुर्थीवहुवचनान्तयोः वस्वसौ । सेव्योऽत्र वः स नः इति । स हरिः वः नः
अपि सेव्यः भजनीय इत्यर्थः । 'कृत्यानां कर्तारि वा' इति षष्ठी । अत्र युष्माकम्,
अस्माकम् इति षष्ठीवहुवचनान्तयोः वस्वसौ । त्वा पातु मां पार्विति । अत्र युष्मदस्म-
दोः पदात् परस्वामावात् 'स्वामी द्वितीयाया' इति न अवनीत्यर्थः । अथप्यत्र अस्म-
द्व्यङ्ग्य पार्विति पदात् परस्वमस्ति, तथापि भिन्नकालं वाक्यद्वयमिह पितृवित-
मित्यदोषः । सवेवाऽस्मानिति कर्त्तारमच्छब्दस्य पादादौ स्थितत्वात्पादादेशः । यद्य-
प्यनुष्टुप्छन्दस्कोऽयं श्लोकः । तत्र एकैकः पादः अष्टाक्षरः इति स्थितिः । तत्र सन्ध्य-
भावे 'अस्मान् ऋणः सर्वदाऽवतु' इत्यस्य नवाक्षरत्वाच्च पादस्वम् । कृते तु सन्धौ ।
ओकारस्य परादिस्थे सति अष्टाक्षरत्वभावात्तः संवेद्य इत्यस्य पदत्वाभावात् अस्मद्वः
पदात् परस्वभावश्च । पूर्वान्तस्थे तु स्मानित्यस्य पादादित्थितस्य नास्मच्छब्द-
रूपता, तथापि संवेद्यो इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तस्थात् पदात्वम्, स्मानित्यस्य तु
एकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयाभ्यास्मच्छब्दरूपत्वम् । वस्तुतस्तु ओकारस्य पूर्वान्त-
त्वात् 'संवेद्यो' इत्यस्य पदात्वम्, स्मानित्यादेशरश्चास्म-
द्वः पदात् परस्वभावश्च ।

कथोरेव । नेह—इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इभ्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । 'समानवाक्ये निघात-
युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (४७१४) । 'एकनिष् वाक्यम्' (वा ११९९) [
तेनेह न--भोदनं पच, तव भविष्यति । इह तु स्यादेव--'शालानां ते भोदनं
दास्यामि इति । 'एते वानावादन्य आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः' (वा
४७१७) । अनन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तो-
ऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव । ५०८ न चवाहाद्वैद्ययुक्त ८ । १ । २५ ॥

शुद्धरूपना । 'उभयत आश्रयणे नास्ताद्वित' इति तु नास्तीति इष्यातीति निरूप-
यिष्यामः । केचित्त अपादादौ किम् ? 'युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णरसव-
दाऽवतु' इति प्रयुदाहरान्तः । तन्न, युष्मानित्यस्य पदात् परस्वामावादेशाप्रत्ये-
शस्मानित्यस्य तु पदात् परस्वेऽपि समानवाक्यस्यपश्चात् परस्वामावात् ।

ननु 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयातयो' इत्येव सूच्यताम्, किं स्थग्र-
हणेन ? स्थग्रहणेऽपि कथञ्चित्तस्यवाच्यस्य कामादित्यत आह—स्थग्रहणाविति ।
स्थाघातुः अहातौ कर्तते समये तिष्ठ सुधीव' इति यथा । मरणं-मर्यादायां विषये
अनुवृत्ति मा हातीरिति गम्यते । ततश्च षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाः तिष्ठतः न परित्यजतः
इति व्युत्पत्तिविवक्षिता । षष्ठ्यादिविभक्तीरपरित्यज्यजनानित्यर्थः । अल्लुप्तषष्ठ्यादिवि-
भक्तिविशिष्टयोरिति कथंतीति भावः । इति युष्मत्पुत्र इति । पश्चात् परतव सम्पाद-
यितुम् इति शब्दः । युवथोर्युष्माकं वा पुत्रः, आदयोरस्माकं वा पुत्र इति विग्रहः ।
अत्र विभक्त्युक्ता लुप्तत्वात् अथमाणाविभक्तिरत्वाभावात्सादेशप्रवृत्तिः । तव पुत्रो
मम पुत्र इति विग्रहस्तु न, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति तत्र स्वमादेशयोर्वचनमा-
णत्वात् । समानवाक्ये इति । निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थः । निघातशब्दः
अनुदात्तवाची । एकमिदिति । तिष्ठत्यनेन तिष्ठन्त विनञ्जितम् । एकः तिष्ठत्यस्येति
विग्रहः । इदं च वाक्यलक्षणमेतच्छालीपयोऽप्येव । तेन 'पश्य मृगो ध्यावति' इत्यादौ
नाश्यातिरिति समर्थसूत्र भाष्ये स्पष्टम् । भोदनमिति । भोदनं पचत्येक वाक्यम् ।
तव भविष्यतीत्यपरं वाक्यम् । ततश्च तवेति युष्मत्पुत्रदस्य भिन्नवाक्यस्थत्वेनेक
वाक्यस्यात् पदात् परस्वामावाजादेश इति भावः । शालानामिति । ज्ञोहीगामित्यर्थः ।
प्रकृतिविकारभावे षष्ठी । इति वानावादश्च इति । इत्थं च 'सपूर्वायाः' इति सूत्र भाष्ये
रिथसम् । नातेति । महादेवं प्रति वचनमेतत् । अनन्वादेशे तु नित्यमित्यस्योदा-
हरणमाह—तस्मै ते नम इत्येवेति । अत्र 'योऽग्निर्हव्यवाट्, य इन्द्रो वज्रवाहुः'
इत्यादि पूर्ववाक्यं द्रष्टव्यम् । एवं च किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं
बोधयितुं पुनरुपादानान्वादेशोऽप्यमिति तत्र नित्य एवादेश इति भावः ।

न चराहा । च इत्यस्ययं समुच्चये इति विकल्पे, हा इत्यङ्गुत्वे, अह इति

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वा मा च रक्षतु । कथं त्वा मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तप्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे त्वादेशः स्यादेव—हरो हरिश्च मे स्वामी । ४०९ पश्याथैश्वानालोचने ८ । १ । २५ ॥ अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वा समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तत्वा पश्यति चक्षुषा । ४१० सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ८ । १ । २६ ॥ विद्यमानत्वात्

खेदे, एव इत्यवधारणे, एतेषां ह्रस्वः । युक्त इति भावे कः । तदाह—चादिपञ्चकयोगे इति । पञ्चानामन्यतमेन धोर्ये इत्यर्थः । एते इति । वानावाहय इत्यर्थः । 'युक्तप्रवृत्तयोः वृद्धो' इत्यादिमुन्नेभ्यस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इत्यादीति । कृष्णे मम हा प्रसीदति । अद्भुतमिदमित्यर्थः । कृष्णे ममाह न प्रसीदति । अहेति खेदे । कृष्णे ममैव सेधवः । ननु 'न चवाहाहैषेः' इत्येवास्तु, मास्तु युक्तप्रहणम् । 'वृद्धो यूना' इत्यादिवत् तृतीयायैव तन्नाभादित्यत आह—युक्तप्रहणादिनि । यत्र आद्यर्थः समुच्चयादिमित्युपम्वृत्तमर्थधोः साक्षादुक्तव्यः तत्रैवायं निषेध इत्यर्थः । हरो हरिश्चेति । अत्र चचाण्वदस्य हरिहरयोः साक्षादन्वयः । समुच्चिनयोर्हरिहरयोः स्वामीत्यन्वयः । स्वामीत्यस्य मे इत्यनेनान्वयः । ततश्च चचाण्वदस्य अस्मच्छब्देन साक्षादन्वयाभावात् । मे आदे- शास्य निषेधो ज्ञेति भावः । पश्याथैश्वानालोचने । दर्शनं पश्यः । 'दशिरु प्रेक्षणे' इत्यस्मादृत एव निपातनात् । भावे क्षप्रत्ययः । 'पाद्या' इति पश्यादेशः । पश्यः दर्शनम् अर्थो येषां द्वे पश्याथोः, तैरिति विग्रहः । आलोचनं चाक्षुषं ज्ञानं, तस्मिन्मनसालोचनम्, तत्र विद्यमानः दर्शनार्थकैरित्यर्थः । पश्येति दक्षिणा ज्ञानसामान्यं विवक्षितम्, अनालोचने इति चाक्षुषपर्युदासात् । तदाह—मचाक्षुषेत्यादिना । चेततेति । देवेश्वध्याहार्यम् । हे देव जनसा त्वां चिन्तयतीत्यर्थः । परम्परेति । 'न चवाहा' इत्यत्र युक्तप्रहणात्साक्षात् साक्षात्सम्बन्धविवक्षा युक्तः । इह तु तद्विषयाभावात् मानाभावात् परम्परासम्बन्धेऽपि स्यादेव निषेध इत्यर्थः । भक्तस्तवेति । देवेश्वध्याहार्यम् । इह तथैवप्य रूपेणाद्वयः न तु साक्षात् ध्यायतिनेति भावः । अनालोचने इत्यस्य प्रत्ययनमाह—आलोचनं इति ।

नपूर्वायाः । नाभावात्साक्षात् अलम्बादेनो पाश्चिक्का, अत्रादेके तु । तस्या पश्युष्यम् । अन्वादेशेऽपि कश्चिद्विकारार्थमिदम् । सहशाब्देऽत्र सलोभक रूपादिवत् विद्यमान-वार्था । विद्यमानं पूर्वं यस्या इति विग्रहः, तेन अहेति तुल्ययोगे इति सहस्य समा-सः तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् इति वचनमाणस्यात् । प्रथमेत्यनेन तदन्तं गृह्यते । तदा-

प्रथमान्नात्परयोरनयोस्वादेशोऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरि-
स्त्वां प्रायते स माम् । त्वा मा इति वा । ४११ सामन्त्रितम् २।३।४८॥ सम्बो-
धने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । ४१२ आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत् ८ । १ । ७२ ॥ स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्पाहि । अग्ने नय । अन्न
इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङ्न्तनिघातः आमन्त्रितनिघातश्च न ।

इ—विद्यमानेऽपि वा । परयोः स्थानन्तरं युष्मदस्मदोऽपि शेषः । भक्तस्त्वमिति । देव
वृत्तेऽप्यथाहार्यम् । हे देव इत्यत्र स्वमपि अन्तः । अन्नमपि अन्तः इत्यन्वयः । नेनेति ।
अन्तस्त्वेतदर्थः । प्रायते इति । पाठयनीत्यर्थः । अन्नं पूर्ववाक्योपात्तयुष्मदस्मदर्थयो-
रिह ध्वनरुपादानादन्वादेशोऽयम् । अत्र तेनेत्येतत् पूर्व विद्यमान पक्षं, तत्र परं
'हरि' इति प्रथमान्तं, ततः परस्य युष्मच्छब्दस्यान्वादेशोऽपि स्वादेशाधिकारः । तथा
'प्रायत' इत्येतत् पूर्व विद्यमानं पक्षम्, ततः परं 'मः' इति प्रथमान्तम्, ततः परस्य-
स्मच्छब्दस्यान्वादेशोऽपि स्वादेशाधिकारः । 'प्रायतः' इत्येतत् मध्यमजिन्यायेन उभ-
यत्र मध्यम्यते । तेन निमित्तमिति नोः समानवाक्यस्यत्वं, मः इत्यस्य विद्यमान
पूर्वत्वं च बोध्यम् ; सामन्त्रितम् । प्रातिपदिकार्थसूत्रोपात्ता प्रथमा 'सा' इत्येतत्
परान्तरान्ते । 'संबोधने च' इत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तने । तद्वाह—मन्त्रोचने इत्यादिना ।
तदन्तमिति प्रथमग्रहणपरिभाषालभ्यम् । महामन्त्राकरणात् संज्ञाविधादपि तदन्त-
ग्रहणम् । अत एव हे हे ओ इत्यादीनामपि संज्ञा सिद्धा । आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत् । स्पष्टमिति । अनुवर्तनीयपदात्तराभावादिति आक्षेपः । अग्ने तवेति । 'अग्ने तव
अवो वधः' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् । देवास्मानित्यत्र देवशब्दः अविद्यमान-
वत् । 'अग्ने नय' इत्यृचि अग्ने इत्यविद्यमानवत् । 'अन्न इन्द्र वरुण' इत्यृचि अग्ने
इत्यविद्यमानवदिति भावः । ततः किमित्यत आह—इति । अग्ने तवेत्यत्र देवा-
स्मानित्यत्र च युष्मदस्मदोः तेनसावादेशो न भवता, तत्र अस्मानित्यनयोः पदात्
परस्वाभावात् पादादौ स्थितत्वात् । 'अग्ने नय' इत्यत न्वेति तिङ्न्तस्य 'निङ्ङ-
निङ्' इत्यनुदात्तत्वं न भवति । अतिङ्न्तात् पदात् परं तिङ्न्त निङ्ङन्त्येते इति दि
तदयोः । इह च अग्ने इत्यतिङ्ङन्त्यस्य अविद्यमानवत्त्वात् तिङ्ङन्तात् परस्वाभावात्
नानुदात्तत्वम् । अन्न इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आन्त्रितरूप च' इति सर्वानुदात्तत्वं न
भवति । पदात् परमामन्त्रितं तिङ्ङन्त्य इति हि नर्थः । इह च अग्नेतदन्तमामन्त्रित-
माश्रयेण पदात् परस्वाभावात् इन्द्रशब्दस्य नानुदात्तत्वम् । एव वरुणशब्दोपापि
नानुदात्तत्वम्, ततः प्राचीनयोः अग्ने इन्द्र इत्यनयोर्विद्यमानवत्त्वात् ।

मनु 'सर्वदा रक्ष देव मा' इत्यत्र कथं मसादेशः, देवेशस्याविद्यमानवत्त्वादिपत

‘सर्वदा रक्ष देव नः’ इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येत-
दाश्रित्यादेशः । एवम् ‘इमं मे गङ्गे यमुने’ इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनाना-
मामन्त्रितानामविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः । ४१३ नाम-
न्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ८ । १ । ७३ ॥ विशेष्यममानाधि-
करणे विशेषणे आमन्त्रिते परे नाविद्यानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने

आह—नवेदिति । ‘लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुग स्मरामि’ प्रनापद्व ते ष्यातिः’ इत्यादौ
तु ने इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्, तत्र आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात् युष्मद्भा-
वदस्य पादादिरथावात् । एषामिति । इमं मे गङ्गे यमुने’ इति मन्त्रे सर्वेषां निघात
इत्यन्वयः । ‘आमन्त्रितस्य च’ इत्यनुदात्तत्वमित्यर्थः । सर्वशब्दव्यतिरेक—यमुन
इत्यादिभ्यः प्राचीनानामिति । इति आदियेषामिति विग्रहः । आदिना सरस्वतींशु-
द्धीणनयोर्ग्रहणम् । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । यमुने, सरस्वति, शुतुद्रि इत्येतेषु
एकैकस्मात्प्राचीनानां गङ्गे, यमुने, सरस्वति इत्येषां सर्वेषां निघात इत्यर्थः । शु-
द्रिणादस्य तु अनुदात्तत्वं नेत्यविधादम्, तस्य द्वितीयपादादिरथावात् । ‘आमन्त्र-
तस्य च’ इत्यत्र पदस्य, पदात्, अनुदात्त सर्वमपादादौ इत्यनुवृत्तः । इमं मे इत्यृचो-
जगतीष्वनुदत्तकृतया सरस्वतीत्यन्तप्रथमपादस्य द्वादशाक्षरस्य समाप्तेः । ननु गङ्ग
इत्यस्यानुदात्तत्वमुचितम्, तस्य मे इति पदात् परत्वात् । यमुने सरस्वति इत्य
नयोस्तु नाजुदात्तत्वसंभवात्, ततः प्राचीनयोः गङ्ग यमुने इत्यनयोरविद्यमानवत्त्वेन
पदात् . परत्वाभावादित्यत आह—आमन्त्रितानामविद्यानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्येत ।
आमन्त्रितानां मध्ये गङ्गे यमुने इत्यनयोरविद्यमानवद्भावेऽपीति योजनीयम् । एवं च
इत्यादिस्य इति सर्वेषामिति च बहुवचनमनुपपन्नमित्यपास्तम् । कश्चित् पुस्तकेषु
यमुन इत्यादिप्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपीति पाठो दृश्यते । तत्र आदिना
सरस्वतीत्येतदुच्यते । यमुने सरस्वतीत्याख्यां प्राचीनयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवद्भा-
वेऽपीति सुगममेव । अयं च निघातः पदकाले स्पष्टं भूयते ।

तामन्त्रिते । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवत्त्वित्यनुवर्तते । सामान्यवचनमित्यनेन त्रिवी-
च्यमरुपेक्षः शब्दो विवक्षितः, विशेष्यस्य विशेषणापेक्षया सामान्यरूपत्वात् । तेन च
विशेषणमाश्लिष्यते । समानाधिकरणे इति तत्राभ्यर्थित । समानम् अधिकरणं यस्येति
विग्रहः समानशब्द एकत्वपरः । विशेष्यबोधकवाक्येन धर्मोत्साराण एकार्थवृत्तित्वं
विवक्षितमित्याशयेनाह—विशेष्यमित्यादिना हरे दयालो इति । अत्र दयालो इति
समानाधिकरणविशेषणे परे हरिशब्दो नाविद्यमानवत् । ततश्च दयालो इत्यस्याविद्य-
मानवत्त्वेऽपि हरे इति पदात् परत्वात्साव्येस्य इति भावः । अग्ने तेजस्विति । इद

तेजस्विन् । 'विभाषितं विशेषवचने' (स ३६५५) । अत्र भाष्यम् 'बहुवचनमिति वक्ष्यामि' इति । बहुवचनान्त विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अव्ययमानवद्वा । यूर्यं प्रभवः, देवाः शरण्याः, युष्मान्भजे, वो भजे इति वा-इहा-न्वादेशोऽपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात-सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादां । ४१४ पावः पत् । ६ । ४ । १३० ॥ पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पान्च्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्-यामित्यादि । इति दान्ताः ॥ अग्निं मन्थतीत्यग्निमत्—अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्गुधामित्यादि । इति यान्ताः ॥ 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) इत्यादिसूत्रेणाञ्जेः सुप्युपपदे किन् । ४१५ अनिदितां हल उपधायाः क्लृप्ति ६ । ४ । २४ ॥

तेजस्विन्निति विशेषणे परे अने इत्यस्य अविद्यमानवधाभावात् पदात् परस्वातेजस्विन्नित्यस्य निघात इति भावः । सु शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य इति पादशब्दाभ्यलोपे सुपाव्शब्दः । तस्य सुटि रूपाण्याह—तुपादिरयाविना । शसि विशेषमाह—पादः पद । अस्य अङ्गस्येति चाधिकृतं पाद् इत्यनेन विशेष्यते । तदन्त-विधिः । यथाह—पाच्छब्दान्तमिति । पाच्छब्दस्येति । पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानोऽपि पदादेशः 'निर्विद्यमानस्यावेक्षा भवन्ति' इति पादशब्दस्यैव सर्वादेशो भवति, न तु तदन्तस्येति भावः । इत्यादीति । सुपदे । सुपदः । सुपदः । सुपदोः । सुपदि । इति दान्ताः ।

अथ थकारान्ता निरूप्यन्ते । अग्निमदिति । 'मन्थ विलोढने' इति म्वादौ । 'मन्थ विलोढने' इति क्पादौ । ठभाभ्यामपि क्विपि 'अनिदिताम्' इति नलोपे अग्नि मथ् इति रूपम् । ततः सुबुत्पत्तिः । सौ जश्चत्स्व इति भावः । भ्यामादौ अरस्वेन यस्य वः—अग्निमन्थयामित्यादि । सुपि 'कारि च' इति चत्स्वम्—अग्निमत्सु । 'मथे विलोढने' इत्यस्याप्येतदेव रूपम् । 'मथि हिंसासंक्लेशानयोः' इति इदितस्तु नलो-पाभावात् अग्निमन् अग्निमन्थावित्यादि । इति यान्ताः ॥

अथ थकारान्ता निरूप्यन्ते । ऋत्विगित्यादिसूत्रेणेत । प्रअञ्जतीत्यर्थे 'अञ्जु गतिपू जनयोः' इति गत्यर्थकाङ्क्षातोः नोपधात् क्विचित्पर्यः । पूजार्थस्य स्वप्ने वषयते । क्विनि 'हृक्न्त्यम्' इति नकार इत् । इकार उच्चारणार्थः । 'लक्षकतद्धिते' इति ककार इत् । 'वेदपृक्तस्य' इति वकारलोपः । म अन्थ इति स्थिते—अनिदिताम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं बहुवचनेन विपरिणम्यते । हल इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'अनिदिताम्' इत्यापि तद्विशेषणम् । इत् इत्स्व इकारः, इत् इत्संज्ञकः येषां तानि इद्विन्ति, न इद्विन्ति अनिद्विन्ति, तेषामिति विग्रहः । अवयवचतुष्टयमेतत् उपधार-

ह्रन्तानामनिदितामज्ञानामुपधायाः नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च । 'उगिदचाम्—' (सू ३६१) इति तुम् । 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू ५४) नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कः' (सू ३७७) इति कुत्वेन ङकारः । प्राच् । अनुस्वारपरसवर्णौ—प्राचौ, प्राचः । प्राचम्, प्राचौ । ५१६ अक्षः ६ । ४ । १३ ॥ लुप्तनकारस्याक्षतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् । ५१७ चो दाशे।१३८॥ लुप्ताकारनकारेऽक्षतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । पाचा, प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ्, प्रत्यङ्घौ, प्रत्यङ्घः । प्रत्यङ्घम्, प्रत्यङ्घौ । 'अचः' (सू ४१६) इति लोपस्य विशेषः—

इत्यत्रान्वेति । उपधाया इत्यप्यवयववृत्तम् । तच्च 'आञ्जलोपः' इत्यतो नेत्यनुवृत्ते लुप्तपृष्ठीके भवेति । क् च छ च क्छौ, तौ इतौ यस्येति विग्रहः । तदाह ह्रन्तानामित्यादिना । इति चकारात्पूर्वस्य नकारस्य लोपः । प्र अच् प्राच् इति स्थितम् । तस्मात् सुब्रुवसिः । सुटि विशेषमाह—उगिदचामिति । नुमिति । सौ विशेषमाह—संयोगान्तस्य लोपः इति । ह्रस्व्यादिना सुलोपे सतीति शेषः । कुत्वेन ङकार इति । नासिकास्थानसाग्यादिति भावः । अनुस्वारपरसवर्णाविति । प्राच् औ इति स्थिते नुमि 'नञ्जापदान्तस्य' इति नकारस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य परसवर्णो ङकारः । नस्य रन्तुत्वं तु न भवति, अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । आसादावधि नुमन्मावाद् प्र अच् अस इति स्थिते—अचः । अच इत्यनुधातोः 'अनिदिताम्' इति लुप्तनकारस्य वृत्तयन्तम् । भस्येयधिकृतम् । 'अञ्जोपोऽनः' इत्यतः अञ्जोप इत्यनुवर्तते । तदाह—ङुप्तेति । इत्यङ्कारलोपे प्र च् अस इति स्थिते—चौ । अञ्जुधातोश्कारान्तस्य लुप्तनकाराकारस्य चाविति सप्तम्यन्तम् । 'ह्रलोपे' इत्यतः 'पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यनुवर्तते । तदाह—ङुप्तेति । प्राचः इति । यद्यपि 'अचः' इत्यङ्गोपस्य 'चौ' इति दीर्घस्य चाभावेऽपि सवर्णदीर्घेण प्राचः इति सिध्यति, तथापि प्रतीचः इत्याद्यर्थं सूत्रम् । प्राग्भ्यामिति । प्राच म्याम् इति स्थिते 'चोः कुः' इति कुत्वम्, 'क्विन्प्रत्ययस्य कः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । इत्यादीति । प्राग्भिः । प्राचे । प्राचः, प्राचोः, प्राच् ।

प्रत्यङ् इति । प्रतिपूर्वाङ्गभेदे क्विन्, यण्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, सुब्रुवसिः । 'उगिदचाम्' इति नुम, ह्रस्व्यादिना सुलोपः, चकारस्य संयोगान्तलोपः, नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन ङकार इति भावः । प्रत्यङ्गाविति । प्रत्यङ्घ औ इति स्थिते 'उगिदचाम्' इति नुमि तक्षकारस्य अनुस्वारे तस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । एवं प्रत्यङ्घः । प्रत्यङ्घम्, प्रत्यङ्घौ । ननु प्रति अणच् इति स्थिते 'अन्तरङ्गत्वाद्यणि क्लृते 'अनिदिताम्' इति नलोपे प्रत्यङ् इत्यस्मात् नासि असवर्णानाम्-

न्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते 'अकृतव्यूहाः--' (प ५७) इति परिभाषया ।

प्रतीचः । प्रतीचा । 'अमुमद्यति' इति विग्रहे 'शदस् थश्च' इति स्थिते । ४१८

- विष्वग्देशयोश्च टेरद्रथञ्चतावप्रत्यये ६ । ३ । ९२ ॥ अनयोः सर्वनाम्नश्च
 टेरद्रथादेशः स्यादप्रत्ययान्ते अक्षरौ परे । 'अददि अश्च' इति स्थिते--यण् ।
 ४१९ अदसोऽसेर्दीर्घो मः ८ । २ । ८० ॥ अदसोऽसान्तस्य दान्परस्य उद्वृतौ
 स्तो दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्ग्रस्वव्यञ्ज-

स्थानत्वाद् 'उगिदशाम्' इति नुमभावे 'अश्चः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घो न
 भवति, पूर्वस्याणोऽभावात् । ततश्च प्रत्युचः इति स्याद्विद्यत आह—अच इति कोप-
 स्थेरयादि । 'अचः' इति लोपेन यगिनमित्तस्याकारस्य त्रिनासोन्मुखत्वादिह यण् न
 भवति ततश्च प्रति अच् अस् इति स्थिते 'अचः' इत्यकारलोपे सति 'चौ' इति
 इकारस्य दीर्घं प्रतीच इति रूपं निर्वाचयम् । एतवर्थमेव 'अचः' इति 'चौ' इति चार-
 न्यम् । प्राचः परयेत्यत्र अस्त्रापदीर्घयोरभावेऽपि सवर्णदीर्घणैव रूपसिद्धेः । भाष्ये
 तु 'चौ' इत्यारम्भसामर्थ्यादेवात्र यण् नेति समाहितम् । न च प्राचः परयेत्यादौ
 सावकाशावमिति वाच्यम्, सवर्णदीर्घणैव निर्वाहात् 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परि-
 भाषया 'अचः' इत्यल्लोपे सति सवर्णदीर्घासिद्धेः; इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अदस् अश्च इति स्थित इति । छिनि उपपदसमासे सुब्लुकि च सति अदस अश्च
 इति स्थिते अनिवृत्ताम्, इषि नलोपे कृते अदस् अश्च इति स्थिते, सतीत्यर्थः ।
 विष्वग्देशयोश्च । अद्वि इति लुप्तप्रथमाकम् । अनयोरिति । विष्वग्देशयोश्चोरित्यर्थः ।
 सर्वनाम्न इति । चकारेण 'आ सर्वमात्रनः' इत्यतस्तदनुकर्षादिति भावः । अप्रत्ययान्त
 इति । सूत्रे अप्रत्यय इत्यत्र नित्यम् अक्षयमाणत्वादिद्यमानः प्रत्ययः छिवादिद्यस्मा-
 दिति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः । प्रकृते अदसष्टेरत्रथादेशमुदाहृत्य वक्ष्यति—अददि
 यन्च् इति स्थित इति । अदथादेशोऽयम् 'अनिवृत्ताम्' इति नलोपे कृते प्रवर्तते, नलोपस्य
 परत्वादिति बोधयम् । यणिति । रेफादिकारस्येति शेषः । अद्वद्रथश्च इत्यतः सुबुधपत्तिः ।
 अदसो । अदस । असेः दात् उ दः मः इति ऋद्धेः । अदस इत्यत्र पचषष्ठयन्तम् । असेरिति
 तद्विशेषणम् । न विद्यते सिः यस्य सः असिः, तस्येति विग्रहः । इकार उच्चारणार्थः ।
 दादिति द्विगोणे पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । तदाह—अदसोऽसान्तस्येति । असेः
 किम् ? अदस्यति । दात् किम् ? अमुया । अत्र 'अलोऽण्य' इति यकारस्य न
 भवति । ननु उद्वृत्ताविति कथम्, उ इत्यस्यैव अक्षणादित्यत आह—उ इतीति । उश्च
 ऊश्च तयोः समाहार इति विग्रहे द्वन्द्वे सति सुब्लुकि सवर्णदीर्घं 'स नपुंसकम्' इति
 नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वे समाहारस्यैकरवादेकवचनस्य

नयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । असुमुयक् असुमुयञ्चौ असुमुयश्चः । असुमुयश्चम्
असुमुयञ्चौ असुमुमुञ्चः । असुमुमुञ्चा, असुमुयश्चामित्यादि । सुत्वस्यासिद्धत्वाच्च
यण् 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य' (प १०४) इति परिभाषामाश्रित्य परस्वैव मुत्वन्

सोः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि ष्टु इति रूपमित्यर्थः । आन्तरतम्यादिति । अर्धमात्र-
स्य इयञ्जनस्य ईषरसङ्गो मात्रिको ह्रस्व उकारः, ह्रस्वस्य तु मात्रिकस्य मात्रिकस्य-
साहचर्यानुकारो ह्रस्वः, दीर्घस्य तु द्विमात्रस्वसाहचर्यात् द्विमात्र उकार इत्यर्थः । अमु-
मुयकिति । अक्षरयञ्च् इति स्थिते 'द्विगिद्वयम्' इति जुमि ह्रस्वभाषिकोपे चकारस्य
संयोगान्तकोपे, जुमो नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वे अक्षरयञ्च् इति
स्थिते प्रथमव्यकारस्य मरवे तदुत्तरस्वाकारस्य उत्वे द्वितीयव्यकारस्य मरवे तदुत्तरस्य
रेफस्य उत्वे च कृते असुमुयकिति रूपमिति भावः । प्रक्रियाकमस्तु सूत्रपौर्वापर्य-
ज्ञानवतां सुगमः । असुमुयञ्चाविति । प्राञ्जावितिवद्रूपम् । उत्त्वमरवे पूर्ववत् । असुमु इ
अञ्च् औ इति स्थिते यणित विशेषः । असुमुश्च इति । असुमु इ अश्च अस् इति
स्थिते 'अन्तरङ्गोऽपि यण् 'अश्च' इति लोपविषये न प्रवर्तते' इत्युक्तीत्या अकृते
यणि 'अश्चः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति इकारस्य दीर्घ इमि भावः । असुमुयश्चामिति ।
'चोः कुः' इति कुत्वमिति विशेषः । इकारे परे मकारानुकारस्य यणमात्रङ्गव आह-
मुत्वस्यासिद्धत्वाविति । असुमुमुञ्चे । असुमुमुञ्चः । असुमुमुञ्चोः । असुमुयञ्चु ।

मतान्तङ्गमाह—अन्त्यबाध इति । अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य
कार्याभावे सति अन्त्यसमीपवर्तिनः कार्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृते च अवस इति नाव-
यचषष्ठी, किन्तु स्थानषष्ठी । ततश्च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्युपतिष्ठते । अस्मान्तस्य अवसः
अन्त्यस्य वाऽपरस्य उत्वं द्रस्य च म इति फलितम् । अदसञ्चान्त्यवर्णाः । सकारो
वाऽपरो न भवति । अप्रथादेशे कृते तु इकारः अन्तः, सोपि वाऽपरो न भवति । ततश्च
अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आवेशबाधे सति अन्त्यसमीपवर्तिन एव
वाऽपरस्य उत्वस्य, वृत्तश्च मः, न तु ततः प्राचीनयोरपि इकारतदुत्तरवर्णयोर्मुत्व-
मित्यर्थः । नन्वेवं सति 'णो नः' इति चात्वादेशकारस्य विहितं नत्व नेता-इत्यश्रव-
स्यात् नमसीत्यत्र न स्यादिति चेत् ? मेवम्—'अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या
अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्गुणपत्यासौ अन्त्यसदेशस्यैव भवतीति परिभाषा' इति
'व्यङ्गः सप्रसारणम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं प्रपञ्चितत्वात् । यद्यपि 'व्यङ्गः सप्रसार-
णम्' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च 'अनन्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्य' इति परिभाषा पठिता
तथापि सैवाप्रार्थतः संप्रुहीता । अन्त्यस्य विकार आदेशः अन्त्यविकारः । अन्त्य-
विकारस्याभावे अनन्त्यविकारे अर्थाभावेऽन्यथोभावेन सह नभूत्पुरुषो विकल्प्यते
इति चचयमाणत्वात्तत्पुरुषः । अन्यथोभाषपथे तु 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' इत्यन्या-

वदतां मते 'अदमुयङ्' । 'अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिः, तस्य असेः' इति व्याख्यानात् 'त्यदाद्यत्वविषय एष मुत्वं नान्यत्र' इति पक्षे 'अदङ्गयङ्' । उक्तं च (भाष्ये)—

'अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिद्विच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥' इति ।

'विष्वग्देवयोः' किम् ? अश्वाची । 'अश्वती' किम् ? विष्वग्युक् । 'अप्रत्यये' किम् ? विष्वगञ्जनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति—'अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिः' इति । तेनायस्कारः । 'अतः कृकमि—' (सू० १६०) इति सः । उदङ्, उदबी,

धाभावः अलोऽन्त्यपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्त्यस्य आदेशान्नाये सतीति यावत् । अदमुयङिति । अत्र पूर्वस्य दकारस्य लघुचराकारस्य च न मुत्वंमिति विशेषः ।

मत्तान्तरमाह—अः सेः सकारस्येति । सेरित्यस्य विवरणं सकारस्येति । असेरिति माथं नञ्त्तपुरुषः, किन्तु अः सेः यस्य सः असिः, तस्य असेरिति विग्रहः । सेरिति स्थानवद्बी, इकार उच्चारणार्थः, सकारस्थानिकाकारवत् इत्यर्थः । अदसङ्गदस्य त्यदाद्यत्वे कृते सकारस्थानिकाकारवत्त्वम् । अतः त्यदाद्यत्ववत् पृथाद्सङ्गदस्य मुत्वं नान्यस्य इति फलितम् । अतः अत्र्यादेशे सति सकारस्थानिकाकारवत्त्वामावाद्य मुत्वंमित्यर्थः । तद्विद्ं पञ्चम्यमपि भाष्यसंमतमित्याह—उक्तं चेति । अदसा देः अङ्गे-विंशौ सति अदङ्गयङ् इत्यत्र प्रथमद्वितीययोः दकारयोः पृथङ्मुत्वं लघुत्तरयोः अवर्ण-रेफयोरुत्वं च युगपदेव । लत्ववत् । चलीकल्पयते इत्यत्र चरीकल्पयते इति स्थिते रेफ-अकारयोर्था 'कूपो रो लः' इति लत्वम्, तथा केचिद्विच्छन्ति । अन्त्यसदेषस्यैव केचिद् कर्त्तव्यमिच्छन्ति । अत्र्यादेशे सति प्रथमयोर्द्वितीययोश्च मुत्वं नैव केचिद्विच्छन्ति, हि यतः असेः सकारस्थानिकाकारवत् एव मुत्वं दृश्यते, अः सेः यस्येति बहुव्री-हिणा प्रतीयत इति योजना । विष्वग्देवयोः किमिति विष्वग्देवयोरचेति किमर्थमित्य-र्थः । अथाचोति । अत्र विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नन्नाभावाच्चात्र्यादेश इति भावः । अप-त्यये किम् । विष्वगञ्जनमिति । अत्र अत इति श्युडादेशस्य अयन्नाजतया अञ्जेरप्रत्य-यान्तत्वं नेति भावः । ननु उत्तरपदाधिकारात्कुञ्जुक्त्वे उत्तरपद इत्यर्थाद्विष्वगञ्जनमि-त्यत्र अत्र्यादेशस्याप्रसक्तः किमप्रत्ययग्रहणेनेत्यत आह—अप्रत्ययग्रहणमिति । तेनेति । अन्यथा 'अतः कृकमि' इत्यत्र 'नित्यं समासे' इत्यतोऽनुवृत्तसमासग्रहणेन उत्तर-पदाक्षेपात् कृधातुक्त्वे उत्तरपदे इत्यर्थलामाद्यस्कुदित्यत्रैव सर्वं स्यात् अयस्कार इत्यत्र न स्यादित्यर्थः ।

उदाहति । उद अञ्जतीति विग्रहे किञ्चादिरिति भावः । असाद्धो 'अवः' इति ङोपे

उद्वः । शसादावधि । ४२० उद् ईत् ६ । ४ । १३९ ॥ उच्छब्दात्परस्य
 लुप्तनकारस्याश्वतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदम्भ्यामित्यादि ।
 ४२१ समः समि ६ । ३ । ६३ ॥ अप्रत्ययान्तेऽश्वतौ परे समः समिरादेशः
 स्यात् । सम्यङ्, सम्यञ्चौ, सम्यङ्चः । समीचः । समीचा । ४२२ सहस्य
 सभिः ६ । ३ । ९५ ॥ अप्रत्ययान्तेऽश्वतौ परे । सध्रथङ् । ४२३ तिरसस्तिर्य-
 लोपे ६ । ३ । ६४ ॥ अलुप्ताकारेऽश्वतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् ।
 तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यङ्चः । तिर्यङ्म तिर्यञ्चौ, तिर्यङ्चः । तिर्यङ्चा, तिर्यङ्भ्यामि-
 त्यादि । ४२४ नाञ्जेः पूजायाम् ६ । ४ । ३० ॥ पूजार्थस्याश्वतेरुपधाया नस्य
 लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वाच्च नुम्—प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः । नलोपाभावाद-

प्राप्ते—उद् ईत् । 'अश्वः' इति सूत्रमनुवर्तते, अञ्चोप इत्यतः अद् इति च । अस्म्येत्य-
 धिक्कृतम् । तद्वाह—उच्छब्दादित्यादिना । सम अश्वतीति विग्रहे किष्वादि । समः समि ।
 समीति लुप्तप्रथमाकम् । अश्वतावप्रत्यय इत्यनुवर्तते । तद्विग्रहेऽथ शेषपूरणेन सूत्रं
 व्याचष्टे—अप्रत्ययेति । समीच इति । 'अश्वः' इति लोपे 'चौ' इति द्विर्घः । सहस्य
 सभिः । सहस्य सभिः स्यादप्रत्ययान्ते अश्वतौ पर इति व्याख्यानं सुरामवाङ्मुपेच्छि-
 तम् । सध्रथङिति । सह अश्वतीति विग्रहे किष्वादि पूर्ववत् । सहस्य सध्रथादेशे यण् ।
 तिरसस्तिर्यङ्लोपे । तिरि इति लुप्तप्रथमाकम् । अश्वतावप्रत्यये इत्यनुवर्तते । न विद्यते
 'अश्वः' इत्यञ्चोपो यस्य सा अञ्चोपः, तस्मिन्निति विग्रहे । तद्वाह—अलुप्तेत्यादिना ।
 तिर्यङ्गिति । तिरः अश्वतीति विग्रहे किष्वादि । तिरसस्तिर्यादेशे यण् । तिरश्च इति '
 शसादावधि 'अश्वः' इत्यञ्चोपसत्त्वाच्च तिर्यादेशः सस्य श्चुत्वेन वा इति भावः ।

पूजायांश्चुधातोः किन् 'अनिदिताम्' इति नलोपे प्राप्ते—नान्वेः । 'अनिदि-
 ताम्' इति सूत्राद् उपधायाः क्लृतीत्यनुवर्तते 'आञ्चलोपः' इत्यतो न लोप इत्य-
 नुवर्तते तत्र नेति लुप्तषष्ठीकम् । तद्वाह—पूजार्थस्येत्यादिना । पूजाया गभ्यत्वे सती-
 र्यर्थः । न त्वन्नाम्बुधातोः पूजार्थत्वमेव इह विवक्षितम् । अत एव अश्वितं गच्छति
 इत्यत्र नलोपो न । अश्वतेरत्र समाधानमर्थः । समाहितो भूत्वा गच्छतीति गभ्यते ।
 समाधानं च अव्याकुलत्वम्, अव्याकुलं गच्छतीत्यर्थः । अव्याकुलगमने च पूजा
 गभ्यते । न त्वश्वतेरेव सोऽर्घं इति 'अञ्चोऽनपादाने' इति सूत्रे माभ्यकैपटयोः स्पष्टम् ।
 प्राङिति । प्रपूर्वाद्दशतेः किन् । प्रकर्षेण पूजनमञ्जेरर्थः । नलोपाभावे प्राङ् इत्यतः
 सुदुःपत्तिः । हङ्कृत्वाञ्चोपः, संयोगान्तलोपः, ततः अनुस्वरापरसवर्णनिवृत्तौ नकार-
 स्य 'किंप्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन ककार इति भावः । प्राञ्चविति । स्वाभाविकनका-
 रस्य अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । अलुप्तेति । 'वगिद्वचाम्' इत्यत्र नलोपिनोऽश्वते-

कारलोपो न—प्राश्चः । प्राश्चा, प्राश्चभ्याम् इत्यादि । प्राश्च्वु-प्राश्चु-प्राश्चु । एव पूजार्थे प्रत्यङ्गादयः । 'क्रुञ्च कौटिल्याम्पीभावयोः' । अस्य 'ऋत्विग्' (सू ३७३) आदिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । क्रुञ् क्रुञ्चै, क्रुञ्चः । क्रुञ्चभ्यामित्यादि 'चोः कुः' (सू ३७८) पयोमुक्-पयोमुग्' पयोमुचौ, पचोमुचः । 'ब्रक्ष— (सू २९४) इति षत्वम्, 'स्कोः' (सू ३८०) इति सकोपः, जरत्वचत्वे-

रेव प्रहणाश्रुम् न । सत्सख नकारद्वयभ्रवणं न शङ्क्यमिति भावः । नलोपाभावविति । शशादावचि 'अचः' इति लोपो न भवति । लुप्तनकारस्यैवाञ्चतेस्तत्र प्रहणाविति भावः । प्राश्च इति प्र अश्च् अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः । 'नाञ्चे । पूज्यायाम्' इत्यनारम्भे सुटि नुमेव रूपसिद्धावपि शशादावचि नकारभ्रवणं न स्यात्, 'भनिधिताम्' इति लोपप्रसङ्गात् । अतर्त्तमस्थानतया 'ठगिद्वयाम्' इति नुमञ्चा-प्रसङ्गेरिति बोध्यम् । प्राश्चभ्यामिति । 'स्वादिभु' इति पत्व्यात् चकारस्य संयोगा-न्तलोपे अनुस्वारपरसवर्णानिबृत्तौ नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुस्वेन छकारः इति भावः । इत्यादीति । प्राश्चमिः । प्राश्चे, प्राश्चभ्याम् प्राश्चभ्यः । प्राश्चः प्राश्चोः, प्रा-श्चाम् । प्राश्चि, प्राश्चोः । प्राश्चविति । 'ऊणोः कुक्दृक्' इति वा कुक् । 'चयो द्वितीया' इति पञ्चे स्वस्य बोध्यः । पञ्चमिति । सुटि पूर्वचवेव रूपाणि । शशादावचि प्रत्यङ्गा, प्रत्यङ्गा । प्रत्यङ्ग्याम् । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्च्यात् । उच्चः । उच्चभ्यामि-त्यादि ज्ञेयम् ।

क्रुञ्च कौटिल्येति । नलोपाभावोऽपीति । 'भनिधिताम्' इति नलोपाभावः निरुपप-त्वात् किञ्चपि निपात्यत इत्यर्थः । सति तु नलोपे चकारो न भवेत् 'ठगिद्वयाम्' इति गुञ्चः सर्वनामस्थानेऽप्यप्रवृत्तेः । यस्तुतस्तु स्वाभाविकजोपचस्यैव धातुपाठे निर्देशाच्च नलोपस्यात्र प्रसक्तिरेव नास्ति । अत एव 'परेञ्च धाङ्कयोः' इति सूत्रे भाञ्चे क्रुञ्चे-त्थञ्चकारे परे 'चोः कुः' इति कुस्वमाहाङ्कथ ऋत्विगित्वादिमुन्ने क्रुञ्चेति निपातनात् कुञ्चं नेत्युक्तं सङ्गच्छते । यदि तु नस्थानुस्वारपरसवर्णाभ्यां अकारो निर्दिश्येत, तर्हि तस्य 'चोः कुः' इति कुस्वप्रसक्तिरेव नास्तीति तदसङ्गतिः स्यात्, कुस्वे कर्तव्ये परस-वर्णस्थानिसिद्धावितिहास्तां तावत् । नोपधत्वमभ्युपेत्य आह—कच् इति । इवञ्चया-दिलोपे मयोगात्तलोपे नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुस्वम् । क्रुञ्चभ्यामिति । संयो-गात्तलोपे नकारस्य कुञ्चं छकारः । अत्र प्रथमैकवचने भ्यामाधावपि कुञ्चं निपात-गादेव न भवति, चवर्णपञ्चमजकार एव सर्वत्रेति 'परेञ्च धाङ्कयोः' इति सूत्रभाष्यकैण-दत्तेश्वरसः । पयोमुपिति । 'मुक्चु मोचणे' क्विप् । सुपूर्वात् 'ओब्रश्चु छेवने' इति धातोः क्विपि प्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे सुवृश्चान्वद् । तस्य विशेषमाह—त्रश्रेति पत्व-मिति । इवञ्चयादिना सुलोपे कृते चकारस्य षत्वमित्यर्थः । सकोप इति । धातुपाठे इवञ्च-

सुवृट्-सुवृट्, सवृधौ, सवृध्वः । सुवृट्सु-सुवृट्सु । इति चान्ताः । 'वर्तमाने पृष-
 वृहन्महज्जगच्छतुषच' (उ० २४१) एते निपात्यन्ते, शतृवचवैषां कार्यं स्यात् ।
 उगित्त्वान्नुम् । 'सान्त महतः—' (सू ३१७) इति दीर्घः । मद्यते पूज्यत इति
 महान्, महान्ता, महान्तः । हे महन् । महतः । महता, महद्भ्यामित्यादि ।
 ४२५ अत्वसन्तस्य चाधानोः ६ । ४ । १४ ॥ अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः
 स्यादातुभिः) सन्तस्य चाधमम्बुद्धौ सौ परे । परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसा-
 मर्थ्यादादौ दीर्घः । ततो नुम् । धीमान्, धीमन्ता, धीमन्तः । हे धीमन् । शमादौ

इति सस्य श्चुस्वे कृते ऋश्च इति निर्वेक्षः । तत्र श्चुस्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इति
 सकारभ्य कोप इत्यर्थः । 'वासवसाने' इति चत्सं षस्य डः । तद्भावे जश्चन इत्य-
 र्थः । सुवृट्सिद्धिः । चत्संस्यासिद्धत्वात् पूर्व 'डः सि' इति वा ध्रुट् । ततश्चत्संमिति
 भावः । इति चान्ताः ।

अथ तकारात्मा निरुन्वन्ते । अथ महच्छब्दे विशेषं वक्तुमाह—वर्तमाने । उणादि-
 सूत्रमेतत् । निपात्यन्ते इति । तत्र 'पृषु सेचने' 'वृद्धि बृद्धौ' अनयोर्गुणाभाव, महोः
 कर्मणि कतिप्रत्ययः, गमेर्जगादेशश्चेति विशेषः । शतृवदिति । शतृप्रत्ययान्तव
 द्विग्यर्थः । उगित्वादिति । शतृवज्ञायेन सुटि उगित्त्वान्नुमित्यर्थः । सान्तेति । सुटि
 महत्त्वं, औ हस्यादिस्थितौ नकारात् पूर्वस्य अकारस्य दीर्घ इत्यर्थः । मद्यते
 इति 'कर्तरि कृत्' इति कर्मर्थं बाधित्वा निपातनात् 'मह पूजायाम्' इति धातोः
 कर्मणि कतिप्रत्यया, इति भावः । महानिति । नुमि दीर्घे सुलोपे संयोगात्तलोप
 इति भावः । महानाविति । नुमि दीर्घे अनुस्वारपरसवर्णाविति भावः । हे मह-
 दिति । असम्बुद्धाविश्वनुवृत्ते 'साप्तमहानः' इति दीर्घो नेति भावः । महत्
 इति । असर्वनामस्थानशब्दस्यैव न दीर्घः । धीः अस्वस्तीत्यर्थं धीमन्बुद्ध्यान्नुत्प-
 पकार इत्, उकार उकारार्थः । तद्धिताम्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पसिः ।
 धीमत् सू इति स्थिते—अत्वसन्तस्य । अतु इति छुत्सच्छोकं पृथक्पदम् । अङ्गविशेषण-
 त्वात्तद्वत्तविधिः । अन्तात्तोरित्यस्यविशेषणम् । नोपधायाः' इत्यतः उपधाया इत्य-
 न्नवर्तते । अन्तस्य धातुभिः) सन्तस्य च उपधाया इति लभ्यते । 'सर्वनामस्थाने
 चासंबुद्धौ' इत्यतः असंबुद्धाविति 'सौ च' इत्यतः साविति 'ठकोपे' इत्यतो दीर्घ इति
 आहुवर्तते । तदाह—अत्वन्तस्येत्यादिना । ननु कृते अकृते च दीर्घं प्रवृत्त्यर्थं नुमो
 निपात्यत्वात् परत्वाच्च मकाराकारात् नुमि कृते अत्वन्तत्वाभावात् कथमिह दीर्घ इत्यत
 आह—परमिति । वचनसामर्थ्याविति । अन्यथा निरवकाशात्वापत्तिरिति भावः । ततो
 नुमिति । दीर्घं कृते नुमित्यर्थः । 'विप्रतिषेधे षड्बाधितं तद्वृत्तं' इति त्वमित्यञ्,

महद्वत । धातोरप्यत्वन्तस्य दोषः । गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरतीति वा क्य-
जन्तादाचारक्लिबन्ताद्वा कर्तरि क्त्विप् । 'उगिद्वाम्—' (सू २६१) इति सूत्रेऽ-
उग्रहणं नियमार्थम्—'धातोश्चेद्गुणित्कार्यं तर्थात्तरेव' इति । तेन 'जत्' 'ध्वत्'
इत्यादौ न । 'अघातोः' इति त्वधातुभूतपूर्वस्यापि जुमर्थम् । गोमान् गोमन्तौ

'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इत्युक्तरिति भावः । भीमानिति । शौर्षे जुमि
दृक्क्याविक्रोपे सयोगात्तक्रोपे रूपमिति भावः । ऐ भीमिति । असम्बुद्धौ इत्युक्तेः
न शीघ्रं इति भावः । महद्वदिति । असर्वनामस्थानत्वात् सासाहौ जुमभावादिति भावः ।
आत्वसोरिति वक्तव्ये अन्तप्रहणं तु अत्वन्तमात्रप्रहणार्थम् । अन्वया उपदेशो ये अत्व-
न्तास्त एव गृह्येरन्, न तु मनुष्यादयः । न श्येते उपदेशो अत्वन्ता इत्याहुः । नन्वधा-
तोरित्येतत् अत्वन्तस्यैव अत्वन्तस्यापि विशेषणं कुर्वो नेत्यत आह—धातोरपीति ।
अत्वन्तस्य धातुत्वेऽपि दीर्घार्थम् अघातोरित्येतस्य अत्वन्तविशेषणत्वं नाश्रि-
तमित्यर्थः ।

अनु धातुपाठे अत्वन्तधातुरप्रसिद्ध इत्यत आह—गोमन्तमिति । आचरतीति वेत्य-
मन्तरस्य इत्यर्थं इति शेषः । गोमन्तमिच्छतीत्यर्थं 'जुप वासमभः क्यच्' इति क्यचि
'नः क्ये' इति नियमात् पक्षभावावाक्यरथाभावे गोमन्त्यस्यैवात् 'सनाद्यन्ताः' इति
धातुत्वात् कर्तरि क्विपि 'अस्य ह्रस्वः' 'अतो जोपः' इति वक्रोपाहोपयो' गोमत् स-
कृत्वात् सुबुभक्तिः । गोमानिवाचरतीत्यर्थं तु 'सर्वपातिपदिकेभ्यः क्विक्त्वा वक्तव्यः'
इति क्विपि 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कर्तरि क्विपि सुबुभक्तिरिति भावः । एव-
विधात् गोमत्सकृत्वात् सौ 'अत्वसन्तस्य' इति शीघ्र सति 'उगिद्वाम्' इति जुमि
दृक्क्याविक्रोपे गोमानिति रूपं धक्यति । तत्र गोमत्सकृद्वत्स्य क्यजन्तस्य आचार-
क्लिबन्तस्य च 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् कथमस्य उगिद्वाम्' इति जुमागमा,
अघातोरेव उगितो जुमिध्वानादित्यासङ्ग्याह—उगिद्वामिति सूत्रे षति । उगितः
सर्वनामस्थाने इत्येतावदेव सूत्रमस्तु अज्जनेरगिश्वादेव सिद्धेः । अतः अग्रहणमति-
रिच्यमानं निघमार्थमित्यर्थः । निघमशारीरमाह—धातोश्चेदिति । 'धातोश्चेद्गुणितः
कार्यं स्यात् सद्दि अज्जनेरेव नतु धात्वन्तस्येति नियमार्थम्' इति पूर्वगाम्बधः । निघ-
मस्य फलमाह—तेनेति । 'सन्तु ध्वन्तु गतौ' इत्युगितौ धात्, तन्वा क्विपि 'अनि-
दिना ह्रस्व उपधायाः' इति ङक्रोपे सुबुभक्तौ सोर्दृक्क्याविक्रोपे 'वसुजं सुस्वस्वमनुदा, वः'
इति दृश्ये चत् ध्वत् इति रूपमिहम् । उगितः सर्वनामस्थाने इत्युक्तं तु अप्रापि जुम्
स्यात् । कृते एवग्रहणे ङकनियमलाभात्त्र जुम् न भवतीत्यर्थः । तर्थात्तावदेव सिद्धे
अघातोरिति किमर्थमित्यत आह—नवानोरिति रिपिति । अघातुः पूर्व भूतः अघातुभूत-
पूर्वः, पूर्वम् अघातुभूतस्यापि जुमर्थमघातोरित्येतद्वित्यर्थः । ततश्च उगिद्वाम् सर्वनाम-

गोमन्तः इत्यादि । 'भातेर्भवतुः' (उ ६३) भवान् , भवन्तौ , भवन्तः । शत्र-
न्तस्य त्वत्त्वन्तत्वाभावात् दीर्घः-भवतीति भवन् । ४२६ उभे अभ्य-
स्तम् ६।१।५॥ षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते । उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ।
४२७ नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८॥ अभ्यस्तात्परस्य शतुर्बुम् न स्यात् । ददत्-

स्थाने ह्रस्वकं वाक्यम् । तत्र अघातोदित्वभावेऽपि अत्रप्रहणाघातोदुहित इति क्त्वा-
घातोदुहितो नलोपिनोऽङ्गतेऽक्ष जुमागमः स्वादित्यर्थः । अघातोदित्यपरं वाक्यम् ।
उक्तो जुमागमः अघातुभूतपूर्वस्यापि भवतीत्यर्थः । प्रकृते च क्यञाचारविशुत्प-
रपनन्तरं धातुद्वये सत्यपि क्यञाचारत्पत्तेः पूर्वम् अघातुत्वस्वत्पानुम् निर्वाच्यं ह्यर्थम् ।
एतत् सर्वम् 'उगिद्वचाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत्र क्यञपक्षे दीर्घं जुमि च
कर्तव्ये अङ्गोपो य स्थागिबत्, दीर्घविधौ तद्विधेवात्, यदौ लुप्तं न स्थानिव-
दित्युक्तेषु ।

अथ भवच्छब्दे विशेषमाह—भातेर्भवत्परिति । उणादिसूत्रमेतत् । आघातोर्भवतुः
स्यादित्यर्थः । उकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । द्विरवसानस्यार्धमन्यस्यापि देर्धोपः ।
भवत् इति रूपम् । भवामिति । भवच्छब्दात् सुः । 'अस्वसंस्तस्य' इति दीर्घः, 'उगिद-
चाम्' इति जुम्, ह्रस्वधादिलोपः, संयोगान्तलोपश्चेति भावः । सप्तमस्य किति ।
'लटः क्त्वाघातौ' इति भूधातोर्लटः क्त्वा आवेशः । चाकार इत्, ञकार इत्, भप्,
गुणः, अवादेशः, पररूपम्, भवत् इति रूपम् । तस्य तु अस्वन्तत्वाभावाद्द्वयसम्प-
त्त्वेति वीर्धो न भवति । तत्र उकारानुबन्धप्रहणादित्यर्थः । भवामिति । सौ जुमि
ह्रस्वधादिलोपे संयोगान्तलोपः । भवन्तावित्यादि तु पूर्ववदेवेति भावः । द्वाग्घातोः
लटः । क्त्वादेशे क्त्वा । लुहोस्यादिभ्यः रलुः । 'रलौ' इति द्वित्वम्, अन्त्यासहस्वा,
'रताभ्यस्तथोरात्' इत्यङ्गोपः, वृत् इति रूपम् । ततः सुञ्जुत्पत्तिः । 'उगिद्वचाम्'
इति जुमि प्राप्ते ' अभ्यस्तात्' इति तद्विधेयं वचयन् अभ्यस्तसंज्ञामाह—उभे अभ्य-
स्तम् । 'एकाधो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे 'इत्यनुवर्तते । उभेप्रहणं समुदायप्रतिपत्त्य-
र्थम् । द्वे इत्यनेन च पक्षाभ्यामविहितमेव द्वित्वं विवक्षितम्, 'अनन्तरस्य विविधौ
भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यावात् । तद्वाह—पाठेत्यादिना । समुदिते किम् ? नेनि-
जतोत्पन्नं प्रत्येकमपस्तसंज्ञायाम् 'अभ्यस्तानामादि' इत्युवाचः प्रत्येकं स्यात् ।
नाभ्यस्ताच्छतुः । इदितो जुम् चालोः' इत्यतो जुमित्यनुवर्तते । तद्वाह—अभ्यस्तादित्या-
दिना । दददिति । वृत्तशब्दात् सुः । ह्रस्वधादिलोपः । 'नाभ्यस्तात्' इति निषेधात्
'उगिद्वचाम्' इति जुम् न । अस्वन्तत्वाभावाच्च न दीर्घं इति भावः ।

'अक्ष भञ्जणहलनयोः, ङागृ निद्राक्षये, द्विद्रा कुगंतौ, चकाक्ष वीसौ, क्षासु शसु
शिष्टौ, वीधीक् वीक्षिवेवनयोः, वेवीक् वेतिना तुल्ये' इति सप्त धातवः अवाद्यौ पठिता

ददद्, ददतौ, ददतः । ४२८ जक्षित्याद्यः षट् ३ । १ । ३ ॥ षट्
धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तमः एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत्-जक्षद्, जक्षतौ,
जक्षतः । एषं जाप्रत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत् । दीधीवेभ्योर्क्त्विषेऽपि छान्द-
सत्वाद्द्वयत्ययेन परस्मैपदम् । दीव्यत्, वेव्यत् । इति तान्ताः । गुप् गुब्, गुपौ,
गुपः । गुब्भ्यामित्यादि । इति पान्ताः । ४२९ त्यदादिषु दृशोऽनालो-
चने कञ् ३ । २ । ६० ॥ त्यदादिषूपपदेष्वहानार्थाद् दृशोर्धातोः कञ् स्यात्, चात्

लुविचकरणाः । तेषो कटः सप्रादेशे षड्लुकि सुञ्जुत्पत्तौ 'गान्यस्तापञ्जुत्' इति निषेध
हृष्यते । अभ्यस्तसञ्ज्ञायाश्च - द्विष्वमिष्वन्श्चान्त्वादिहाप्राप्तविद्मारभ्यते—अक्षित्या-
द्यः षट् । अभ्यस्तमित्यनुवृत्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । तत्र अक्षितिः आदि-
धैषामिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ सति अक्षधातुमारभ्य षण्णामेव प्रहणं स्यात्,
वेवीळो न स्यात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ तु जापृ हृत्पारभ्य षण्णां प्रहणं
स्यात्, न तु अच् । अतो ष्याचष्टे—बद्धधातवोऽन्ये अक्षितिश्च सप्तम इति । अत्र विवरण-
वाक्ये अक्षितिरिति शित्पा निर्देशः, अक्षधातुरित्यर्थः । 'कदादिभ्यः सार्धधातुके' इति
हृडागमे रूपम् । सूत्रे अच् इति पृथक्पदम् । इतिना अक्षिः परात्परयते । इति आदिः
षेषमित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । ततश्च हृत्वाचयः षट् इत्यनेन अक्ष धातोः
अन्ये जापृ हृत्पारभ्य षट् धातवो विवक्षिताः । च षड्दः अध्याहार्यः । एषं च अक्ष
धातुश्च जापृधातुमारभ्य षट् धातवश्चेत्येवं सप्त धातवः अभ्यस्तसञ्ज्ञकाः स्युरिति
फलतीत्यर्थः । लुवि च आभ्ये स्पष्टम् । अक्षिति । अभ्यस्तस्त्वाम्निषेधे इति भावः ।
ननु दीधीवेभ्योर्क्त्विषात् 'अनुदात्तक्षित' इति आत्मनेपदसञ्ज्ञक एव कटः ज्ञानजादेशः
स्यात् न तु सप्रादेशे हृष्यत आह—दीधीवेभ्योरिति । दीधीवेभ्योः कृद्भोमाप्रविषयत्वं
तिलकृताधिकारे वक्ष्यते । ततश्च 'भ्यस्यसो बहुलम्' इति क्त्वत्सं परस्मैपदम् ।
अतः ज्ञानजसम्भवात् सप्रादेशे ष्येत्यर्थः । दीव्यद् वेव्यदिति । दीधी वेवी हृत्वाभ्यां
कटः सप्रादेशे कृते षड्लुकि षण्णदेशः । अभ्यस्तत्वाच्च जुम् नेति भावः तान्ताः ।

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते । गुषिति । 'गुप्, हृषणे' क्प् । 'भावादय आर्धधातुके
वा' इति वैकल्पिकत्वाद्वाच्यप्रत्ययो नेतिभावः । गुब्भ्यामिति । 'स्वादित्तु' इति पदत्वाद्
भ्यामादौ अश्चमिति भावः । इति पान्ताः ।

अथ ञकारान्ता निरूप्यन्ते । तादृशत्वाद्दं श्रुत्पाद्यितुमाह—त्यदादिषु । चका-
रात् 'स्पृशोऽनुवृत्ते क्त्विन्' इत्यतः क्त्विन् अनुवृत्त्यते । आलोचनमिह ज्ञानसामान्यं
विवक्षितम् । तथाह—त्यदादिवित्यादिना । अनालोचने क्त्विन् ? तं पश्यति तद्दर्शः ।

किन् । ५३० आ सर्वनाम्नः ष । ३ । ६१ ॥ सर्वनाम्नः आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृश्यात्तुषु । कृत्वस्याधिद्धत्वात् 'ब्रह्म—' (सु २९४) इति षः । तस्य जश्त्वेन ङः । तस्य कृत्वेन गः । तस्य चत्वेन पञ्चे कः । तादृक्-तादृग्-तादृशौ तादृशः । 'पत्वापवादात्कारत्वेन खकारः' इति कैयटहवदत्तादिमते तु चत्वाभावपञ्चे ख एव श्रूयते, न तु गः, जश्त्वं प्रति कृत्वस्याधिद्धत्वात् । 'विगादिभ्यो यत्'

कर्मण्यण् । कश्चि तु कित्वाद् गुणो न स्यात् । तद्वाब्दे अपपदे किनि अपपदस्यमासे सुबुद्धिके तद् इत् इति स्थिते—आ सर्वनाम्नः । आ इत्यविभक्तिकनिर्देशाः । 'दृग्दृक्-वत्तुषु' इति सूत्रमनुवर्तते । तद्वाह—सर्वनाम्न इति अन्तादेश इति । अङ्कोऽन्यपरिभाषाकर्मण्यमिवम् । खकारस्य भाष्ये सवर्णदीर्घः । तादृक् इति रूपम् । ततः सुबु-त्पत्तिः । कल्पन्त्येति तादृक् स इति स्थिते इत्कथाधिकोपे 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कृत्वस्याधिद्धत्वात् 'ब्रह्म' इति च इत्यर्थः । तस्मेति । 'ब्रह्म' इति सगपञ्चस्य चकार-स्येत्पर्यः । तस्य कुत्वेनेति । खकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कृत्वेन गकार इत्यर्थः । तस्य चत्वेनेति । गकारस्य 'वाऽज्जसामे' इति चत्वाविकल्प इत्यर्थः । तादृगिति । स इव इश्यत इति न विग्रहः 'कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्तर्येव किन्विघ्नानात् । किन्तु कर्मकर्त्तरि किन् । स इवायं परयति, ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । 'दशेरत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्र-वृत्तिवाद्दक्षानायंता' इति 'स्यदादिषु दक्षे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । रूढवाग्दृ-पवायमित्थन्त्ये ।

अथात्र कैयटादिमतं दूषयति—पत्वापवादात्तादिति । यद्यपि दृग्दृश्यात्तुषुजिकिन्तुषु अप्राप्तेऽपि ब्रह्मादिपत्वे 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कृत्वमारभ्यते । तथापि किपेव सिद्धे 'स्पृशोऽनुवके किन्' 'स्यदादिषु इङ्गोऽनाङ्गोचने कञ् च' इति विधन्विधानं 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कृत्वार्थं क्रियमाणं घृतस्पृक् तादृक् इत्यादिषु अपवृत्तौ निरर्थ-काशमेव स्यात् । अतस्तद्विषये कृत्वस्य फलतः पत्वापवादात्त्वमिति भावः । विधन्वि-धानं 'विधन्प्रत्ययस्य कुः' इति कृत्वार्थमेव इति 'स्पृशोऽनुवके' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत्रबकाशत्वादेव च खकारविषये कृत्वस्य नासिद्धत्वमपि । अन्यथा 'स्पृ-शोऽनुवके विधन्' इत्यादिना स्पृशादेः विधन्विधियैवम्यात् । उक्तं च 'पूर्वप्रासिद्धम्' इत्यत्र भाष्ये—'अपवाद्दो वचनप्रामाण्यात्' इति । खकार इतीति । अवोधमहाप्राणसा-भ्यादिति भावः । ख एवेति । तादृक्, तादृग् इति रूपद्वयमिष्टम् । खकारस्य कृत्वेन खकारे सति तस्य 'वाऽज्जसामे' इति चत्वापञ्चे तादृक् इति रूपसिद्धावपि चत्वाभावपञ्चे तादृक् इत्येव स्यात्, तादृग् इति गकारो न श्रूयतेत्यर्थः । नञ्वस्तु खकारस्य खकारः । अद्यापि तस्य चत्वाभावपञ्चे जश्त्वेन गकारो निर्बाध इत्यत आह—जश्त्वं प्रतीति ।

(सू १४२९) इति निर्देशानादिद्धत्वमिति ना बोध्यम् । 'ब्रह्म—' (सू २९४) इति पन्थम्, जश्त्वचर्त्वे । षिट्-विड, विशौ, विशः । ४३२ नशोर्वा ८ । २ । ६३ ॥ नशोः क्यगोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्-नग-नट्-नड् नशौ, नशः । नग्भ्याम् नड्भ्यामित्यादि । ४३२ ऋण्डोऽनुङ्को किन् । ३ । २ । ५८ ॥ अनुदके सुप्युपपदे स्पृशोः किन् स्यात् । (घृतस्पृक्-घृतस्पृग, घृत-स्पृशौ, घृतस्पृशः । किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणाकित्यपि कुन्वम् ।

अश्वेन गफारे कर्तव्ये षकाररस्थानकस्य कुत्वसम्पन्नकारस्यासिद्धतया झलोऽभा-
येन जश्त्वात्सम्भवादित्यर्थः । अथ क्येयटाक्षिते उक्तदोषं निरस्यति—दिगादिभ्यो
यदिति । 'विश प्रवेक्षते' छिप् विश् इति रूपम् । तस्य विशेषमाह—अवेति
परमिति । विश् स् इति शिञ्ते षष्ठायादिलोपे 'ब्रह्म' इति फकारस्य षकार
ह्रस्वर्थः । जश्त्वचर्त्वे इति षस्य जश्त्वेन डः । 'वाऽवसाने' इति चर्त्वेन पक्षे टा
इत्यर्थः । विश्भ्याम् । षिट्स्वु षिट्स्वु ।

'णश्च प्रवेक्षते' क्विप् । भश् इति रूपम् । ततः सुष्टुपसिः । सोर्हृत्फलादिलोपे
द्विधादिना नित्य षावे प्राप्ते—नशोर्वा । 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यतः कुरित्यनुवर्तते,
'दकोः संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते इति च । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । तद्वाह—नशोः
कवर्गं दस्यादिना । अन्तादेशेन इत्यखोऽन्त्यसुब्रह्मभ्यम् । पक्षे 'ब्रह्म' इति षस्यम् ।
नक् नगिति । कुरत्वपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्यां रूपे । नट् नडिति । पन्थपक्षे जश्त्वचर्त्वाभ्यां
रूपे । नग्भ्याम्-नड्भ्यामिति । कुत्वपक्षे अश्वेन गफारः । षत्वपक्षे तु जश्त्वेन षकारः ।
'मश्चिञ्चलोर्हृत्' इति कुम् सु न, धातोर्विहिते प्रत्यये एव तत्रमवृत्तेर्बुधवमाणत्वात् ।
स्पृशोऽनुदके । अनुदके सुपीति । उक्कककवभिन्ने सुबन्ते इत्यर्थः 'सपि स्या' इत्यतः
सुपीत्यनुवर्तते इति भावः । घृतस्पृक् घृतस्पृगिति घृतं स्पृशतीति विग्रहे किन् । उपपद-
समासः । सुब्रह्मम् । घृतस्पृक्ककवात् सुष्टुपसिः । सोर्हृत्फलादिलोपः । 'किन्प्रत्य-
यस्य' इति कुरत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्व 'ब्रह्म' इति षः । तस्य जश्त्वेन डः । तस्य
कुत्वेन गः । तस्य चर्त्वे विकल्प इति भावः । घृतस्पृग्भ्याम् । घृतस्पृक् । अथ 'किन्प्र-
त्ययस्य कुः' इत्यत्र किनाः कुः इत्येतावतैव विषयान्तस्येति लब्धे प्रात्ययग्रहणं
क्विवन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याभावेऽप्युक्तं युञ्जन्वद्विरूपणावसरे । तस्य
प्रयोजनमाह—किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् किन्पीति । सन्ति भवतीति
शेषः । अनुदके सुप्युपपदे तावत् स्पृशोः क्विवन् विहितः । अतो निहपसर्गात्
स्पृशोः क्विवेव । तस्य सम्प्रति विषयान्तत्वाभावेऽपि कुत्वं भधत्वेव, बहुव्रीह्याश्रय-
नेन कदाचित् क्विवन्तत्त्वमात्रेणापि क्विवन्प्रत्ययान्तत्वयोग्यताकासादिति भावः ।

स्पृक् । षड्गकाः प्राग्वत् । इति शान्ताः । 'विधृषा प्रागल्भ्ये' । अस्मान्
 'ऋत्विग्' (सू ३७३) आदिना क्तिन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते ।
 कृत्वात्पूर्व जश्चेन डः गः कः । धृष्णोतीति दधृक् दधृग्, दधृषौ, दधृषः । दधृ-
 न्यामित्यादि । रञ्जानि मुष्णातीति रजमुट्--रजमुड्, रजमुषौ, रजमुषः ।
 'षड्भ्यो लुक्' (सू २६१) षट्--षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । षड्भ्यः । 'षट्चतु-
 र्भ्यश्च' (सू ३३८) इति लुट् । 'अनाम्' इति पर्युदासाज-ष्टुत्वनिषेधः । 'अरोऽनु-
 नासिके--' (११६) इति विकल्पं बाधित्वा 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा
 ५०१७) इति घञ्चान्नित्यमनुनासिकः । षण्णाम् । षट्सु-षट्सु । तदन्तविधिः
 परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्या-

षड्गकाः प्राग्वदिति । षत्वजश्चेन कृत्वचरत्वेरिति भावः । इति शान्ताः ।

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । दधृक्कावृत्त्येव द्युत्पत्तिं दर्शयति—विधृषेति । 'आदि-
 षिदुश्च' इति षिः इत् । आकारस्तु 'उपदेशोऽजनुनासिकः' इति इत् । ऋत्विगादि-
 नेति । क्तिन्नादिभ्यं निपात्यते । क्तिन् लुप्ते षच ह्रस्वस्य द्वित्वम् । 'उरत्' रपरत्वम् ।
 ह्रकादिः शेषः । किर्याञ्च लघुपधगुणः, दधृक् इति रूपम् । 'अिनस्याविर्मित्यम्' इत्या-
 धृदात्तनिवृत्त्यर्थमन्तोदात्तनिपातनम् । कृत्वात्पूर्वमिति । जश्चेन प्रति कृत्वस्यासिद्ध-
 त्वात् प्रथमं जश्चेन षत्वञ्चकार इत्यर्थः । गः कः इति । 'क्तिन्प्रत्ययस्य' इति इत्स्य
 कृत्वेन गकारः, तस्य चत्वेन ककार इत्यर्थः । रजमुडिति । 'मुख स्तोत्रे' निषप्, उपपश्-
 सभासाः सुल्लुक्, इत्यन्यादिकोपः, जश्चेन चत्वे इति भावः । षत्वञ्चकारो नित्यं बहु-
 वचनमाप्तः । तस्य बहुवचनेष्वेव रूपाणि दर्शयति—षड्भ्यो लुगिति । अनेन जश्चेनोः
 लुकि जश्चेन चत्वे इति शेषः । तदन्तविधिरिति । 'षड्भ्यो लुक्, षट्चतुर्भ्यश्च' इत्य-
 नथोराहृतत्वादिति भावः । प्रियाः षट् चत्वेति बहुव्रीहौ प्रियषषञ्चकारस्य एकद्विवहु-
 वचनानि सन्ति । प्रियषट् प्रियषड्, प्रियषषौ, प्रियषषः इत्यादि रजमुष्णञ्चकारवत् ।
 तत्र 'षड्भ्यो लुक्' इति 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति च लुक्नुदात्तावाहृत्वात्—गौणत्वे
 रिति । 'षड्भ्य' इति, 'षट्चतुर्भ्य' इति च बहुवचननिर्देशावलेन तदर्थं प्राधान्य एव
 लुक्नुटोः प्रवृत्तरिति भावः । पठितुमिच्छतीत्यर्थे 'पठ इत्यकार्या वाचि' इति चातोः
 'चातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सम्प्रत्यये 'सन्धकोः' इति द्विवे-
 द्हादिशेषे 'सन्धतः' इत्यभ्यासस्य इत्त्व, सन इट्, 'सनाद्यन्ता' इति धातु-
 त्वम् । पिपठिष इत्यस्मात् किप्, 'अतो कोपः' पिपठिष् इति षकारान्तम् । कृत्-
 वत्त्वात् प्रातिपदिकस्य, ततः सुः, तत्र विशेषं दर्शयति—रत्वं प्रतीति । 'षवौ लुप्तं न

सिद्धत्वात् 'ससञ्जुषो युः' (सू १३२) इति कत्वम् । ४३३ बौद्धपञ्चाया दीर्घं
इकोः ८ । २ । ७६ ॥ रेफवान्नस्य धातोर्दपधायाः इको दीर्घः स्यात्पदान्ते ।
श्लेषीः पिपठिषौ पिपठिषः । पिपठीभ्याम् । 'वा शरि' (सू० १५१) इति वा
विसर्जनीयः । ४३४ नुष्ठिस्सर्जनीयशब्दवायेऽपि ८ । ३ । ५८ ॥ एतैः प्रत्येकं
व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य अस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम् ।
पिपठीष्णु-पिपठीःषु । 'प्रत्येकम्' इति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न-निस्त्वम् ।

स्थानिवत् इति नियेधात्सङ्घातिलोपे कृते 'ससञ्जुषो रुः' इति कत्वम् । न च सका
राभावः सङ्घातः, इत्वं प्रति अवस्थास्त्रिभ्यश्चालिष्यर्थः ।

बौद्धपञ्चाया । र् च व् च औ तयोरिति विग्रहः । 'सिपि धातोर्द्धा' इत्यतो धातो
रित्यनुवर्तते । वोरिति तद्विधेयम् । तदन्तविधिः । 'पदस्य' इत्यधिकृतम् । 'रकोः
संयोगाद्योः' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—रेफस्यादिना । पिपठीरिति । ठकारा-
धिकारस्य दीर्घं रेफस्य विसर्गं इति भावः । पिपठीभ्यामिति । 'स्वादिषु' इति पद-
धात् 'बौद्धपञ्चायाः' इति श्यामादौ पदान्तस्वच्छणो दीर्घं इति भावः । सुपि विभो-
षमाह—वा शरीति । पिपठिष् सु इति स्थिते षत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वे दीर्घं विसर्जनीये
तस्य सत्त्वं बाधित्वा 'वा शरि' इति विकल्पेन विसर्जनीयः । तदभावपक्षे विसर्ज-
नीयस्य सत्वमित्यर्थः । तत्र विसर्जनीयपक्षे पिपठीःन इति स्थिते इणकवर्गाभ्यां
परत्वाभावात् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे अप्राप्ते—नुस्वितर्जनीय । इणकोः इति,
मूर्धन्यः इति चानुवर्तते । तदाह—एतैः प्रत्येकमित्यादिना । अत्र प्रत्येकमेव नुमादिभि-
र्यवधानं विवक्षितम्, न तु 'अट्कुप्वाक्' इतिवत् यथासम्भवं व्यवधानमिति भावे
स्पष्टम् । ततश्च प्रकृते विसर्जनीयपक्षे तेन च्यवधानेऽपि षत्वमिति भावः । विसर्जनी-
यस्य सत्वपक्षे आह—षत्वेनेति । पिपठीष् सु इति स्थिते प्रथमतकारेण दारा
ऽपवायमाश्रित्य ईकारादिनाः परत्वात् द्वितीयसकारस्य षत्वे सति पूर्वस्य सकारस्य
षत्वेन चकारः, न तु 'आदेशप्रत्यययोः' इति वा; अपदान्तस्य इत्यनुवृत्तेरिति भावः ।
पूर्वं च 'नुष्णभ्यांवायेऽपि' इत्येव सिद्धे विसर्जनीयग्रहणं व्यक्तमित्याहुः । अयोग
वाहानां शब्देषु पाठादिह विसर्जनीयग्रहणं भाष्ये प्रस्थाप्यताम् । निस्त्वेति । 'गिसि
सुग्भने' छुविकरणः । 'जो नः' इति णस्य नः । इद्विधानुम् । अनुदासोपवादात्मने-
पदम् । छोगमभ्यमपुरुषैकवचनं धात् । धासः से । 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य
वत्वम् । निन्स्त्व इति स्थिते 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे निस्त्वेति रूपम् ।
अत्र यथासम्भवं व्यवधानमाश्रयणं तु नुस्थानिकाद्युच्चारणे सकारेण च व्यवहितस्य
द्वितीयसकारस्य षत्वं स्यात् । अतः प्रत्येकं व्यवधानमाश्रितमिति भावः । निस्ते

निस्वै । नुम्रहणं नुमस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं, व्याख्यानात् । तेनेह न-सुहि-
न्मु । पुंसु । अत एव न शर्प्रहणेन गतार्थता । 'रात्सस्व' (सू २८०) इति
सलोपे विसर्गः-चिकीर्षौ । चिकीर्षौ । चिकीर्षः । 'रोः सुपि' (सू ३२९) इति
नियमाच्च विसर्गः-चिकीर्षु । 'दमेर्होस्' (उ २२७) द्विस्वसामर्थ्यादिलोपः ।
पत्वस्यासिद्धत्वद्रत्वविसर्गौ । दोः, दोषौ, दोषः । 'पद्ग्नो—' (सू २२८) इति

इति । उक्तधातोर्लपमध्यमपुरुषैकवचनं थास् । तस्य 'थासः से' इति से भावेशः निस्से
इत्यत्रापि द्वितीयसकारस्य चत्वं न भवति प्रत्येकमेव व्यवधानाद्ययणादिति भावः ।
'हिसि हिसायाम्' । 'पुपूर्वावस्मात् किप्, हृदिश्वानुम्र, ततः सप्तमीबहुवचने सुहिन्-
सुसु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे सुहिन्सु इति रूपम् । 'स्वाविबु'
इति पदान्तात्त्वात् 'नञ्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारो न । किं च पुम्रहणात् सप्तमी
बहुवचने पुंसु इति स्थिते प्रथमसकारस्य संयोगान्तलोपे पुंसु इति रूपम् । तत्र
सुहिन्सु इत्यत्र नुमा व्यवधानात् चत्वं स्यात् । नुम्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थं
पुंसु इत्यत्र चत्वं स्यादित्यत आह—नुम्रहणमिति । व्याख्यानादिति प्रकृत मूत्रे 'हय-
घट्ट' सूत्रे च भाष्ये तथा व्याख्यानादित्यर्थः । नुम्रहणं नुमस्थानिकानुस्वारोपल-
क्षणार्थमित्येतत् सूत्राच्चरानुगतमित्याह—अत एव न शर्प्रहणेन गतार्थतेति नुम्रहण-
स्य नुमस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं भावेशः शर्प्रहणेन नुम्रहणस्य गतार्थता लक्ष्य-
धोजनता वेत्यर्थः । नुम्रहणस्य केवलानुस्वारोपलक्षणार्थं तु शर्प्रहणेनेव सिद्ध-
त्वात् तद्व्रहणमनर्थकं स्यात्, अनुस्वारस्य कर्षपि पाठादिति भावः ।

चिकीरिति कृषातोस्सि 'इको झल' इति झनः किरवाडकारस्य गुणभाषे
'अजज्ञनगमां सनि' इति वीर्षः । ततः 'झन इजातोः' इति इवम्, 'हळि च' इति
वीर्षः । ततः 'सन्मळोः' इति द्वित्वम् । हळाविशेषः । इस्व । 'ऊहोश्च' इत्यभ्याससका-
रस्य रश्चुत्वं, सस्य चत्वम् । चिकीर्ष इति रूपम् 'सनाधन्ताः' इति धानुस्वात्ततः किप् ।
'अतो लोपः' चिकीर्ष इत्यस्मात् चकारान्तात् सुबुरपचौ सोर्हृत्कथादिलोपे चिकीर्ष
इति स्थितम् । एतावत् सिद्धवत्कृत्य 'रात्सस्व' इति नियमात् चकारस्य संयोगा-
न्तलोपामावभाषाच्छब्द आह—रात्सस्येति । चत्वंस्यासिद्धत्वादिति भावः । एव चिकी-
र्यामित्याष्टाहम् । विसर्गमाशङ्क्य आह—रोः सुपीति । प्रकृते रपरस्वसम्पत्स्य रस्य
रुषामावाहिते भावः । दमेर्होसिति । औणादिकमेतत्सूत्रम् । 'इमु उपज्ञाने' इपेऽ
स्माद्धातोर्होस्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । रुकार इत् । द्विस्वसामर्थ्यादिति । 'देः' इति अस्य
विहितद्विलोप इह भव्याभावेऽपि द्विस्वसामर्थ्यात् भवतीत्यर्थः । सकारस्य प्रव-
यावयवत्वात् चत्वं, दोष् इति चकारान्तं रूपम् । ततः सोर्हृत्कथादिलोपः । एतावत्

वा दोषन्—दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । 'विश्व प्रवेशने' सन्नतात् किप् । कत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । 'प्रक्ष—' (सू २९४) इति षः । जश्चत्वर्थे । विविट्—विविड्, विविक्षौ, विविक्षः । 'स्कोः—' (सू ३८०) इति कलोपः—तट्—तड्, तक्षौ, तक्षः । गोरट्—गोरड्, गोरक्षौ, गोरक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां ष्यन्ताभ्यां क्विपि तु 'स्कोः—' (सू ३८०) इति न प्रवर्तते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । 'पूर्द्ध—' आसिद्धे न स्थानिवत्' (वा ४३३) इति त्विह नास्ति 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेण' (वा ४४०) इति निषेधात् । तस्मात्संयोगान्तलोप एव ।

सिद्धवत्कृत्य आह—एवस्यासिद्धत्वात् इत्यनिसर्गाविति । एवस्यासिद्धत्वाद्भुत्वे सति विसर्गः । वा दोष/अति । शलावाविति दोषः । दाण्य इति । शसि दोषभादेशे 'अलोपोऽनः' इत्यकारलोपे 'रषाभ्याम्' इति णत्वमिति भावः । दोःषु दोषु । विविञ्-शब्दं श्युरपादयति—विशेति । सन्नतादिति । वेष्टुमिच्छसौति विप्रहे विक्षोः सन् 'हलन्ताश्च' इति सनः किरवाश्च लघूपचगुणः । 'सन्त्यकोः' इति द्वित्वञ्च । वृक्षादिः शेषः । शकारस्य स्रवपरकत्वात् 'प्रक्ष' इति षः । 'बदोः कः सि' इति षस्यः कः । प्रत्ययाद्ययवत्वात् मस्य एवमम् । 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् किप् 'अतो लोपो' विविञ् इति षकारान्तं रूपमित्यर्थः । कत्वस्येति विविञ् इत्यस्मात् सोर्हलवाविलोपे षकारस्य संयोगान्तलोपः । 'स्कोः' इति ककारलोपस्तु न शङ्कया, संयोगादिलोपे कत्वस्ये 'बदोः कः सि' इति कत्वस्यासिद्धत्वाद्दित्यर्थः । प्रदत्तेपि षः इति । संयोगान्तलोपे सति सकारस्य निमित्तस्य निवृत्त्या कत्वस्यापि निवृत्तौ स्रवपरत्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तवत्त्वापि निवृत्तौ पदान्तत्वाद् 'प्रक्ष' इति शास्य च इत्यर्थः । अश्चत्वर्थे इति । षस्य जश्चत्वेन हः, तस्य चर्त्वाविकल्प इत्यर्थः ।

स्कोरिति । 'तच्च तनूकरणे' अस्मात् किप् तत्त्वोर्हलवाविलोपे 'स्कोः' इति कलोपे षस्य जश्चत्वेन हः, तस्य चर्त्वाविकल्प इत्यर्थः । तद्धयाम् । मटश्च तटम् । गोरक्षिणि । 'रश्च पाकने' इत्यस्मात् कर्मण्युपपदे अणि प्राप्ते चाऽमरूपन्यायेन क्विपि सुबुधसौ तच्चशब्दवद्गुणम् । तस्मिन्निमित्तादि । इका निर्दशोऽयम् । तश्च रश्च पात्भ्यां 'हेतुमति च' इति णिच्, अकार इत्, 'बुद्ध' इति णकार इत् । ततः 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वात् क्विपि 'जेरनिटि' इति णिलोपे क्विपि लुप्ते तच्च, रश्च इति षकारान्ते रूपे । ततः सुत्रोपे सति संयोगान्तलोपापवादः 'स्कोः संयोगाद्यो' इति ककारस्य लोपो न प्रवर्तते इत्यर्थः । णिलोपस्येति । 'जेरनिटि' इति णिलोपस्य 'अच् परदिमन्' इति स्थानिश्चवावित्यर्थः । तस्य दोष इति । तस्मादिति । 'स्कोः' इत्यस्याप्युचोरेत्यर्थः । सति च षकारस्य संयोगान्तलोपे ककारस्य अश्चत्वर्थे इत्यभिप्राय

तक्-तग् । गोरक्-गोरग् । 'स्कोः-' (सू ३८०) इति कलोपं प्रति कृत्वस्या-
सिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः-पिपक्-पिपग् । एषं विषक् । दिषक् ॥ इति पान्ताः ॥
'पिष गतो' सुष्ठु पेषतीति सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः । सुपिसा, सुपीभ्याम् ।
सुपीःषु-सुपीष्पु । एषं सुतः । 'सुस खण्डने' । विद्वान् , विद्वांसौ, विद्वांसः ।
हे विद्वान् । विद्वांसम्, विद्वांसौ । ४३३ वसोः सम्प्रसारणम् ६ । ४ । १३१ ॥
वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपं, वत्वम्-विदुषः । विदुषा । 'वसु-

आह—तक्—तग् । गोरक्-गोरगिति । 'हुपचष् पाके' अस्मात् सभि 'सन्मकोः' इति
द्विष्वम् । ह्लादिः शेषः । 'सम्पत्तः' इत्यभ्यासाकारस्य ह्रस्वम् । 'वोः कुः' इति चका-
रस्य कृत्वम् । प्रत्ययावयवत्वात् सस्य वः । पिपक् इति रूपम् । ततः सौलोपे 'स्कोः'
इति ककारस्य लोपमाशक्त्य आह—कृत्वस्यासिद्धत्वादिति चकारस्थानिकस्येति
शेषः । सति च चकारस्य संयोगान्तलोपे शरपरस्वनिवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ
पदान्तत्वात् कृत्वे अश्वचरत्वं इत्यभिप्रेत्य आह—रिपक् पिपगिति । पिपचौ, पिपक्-
इत्यादि । एवं विषगिति । चक्षुमिच्छतीति विग्रहे 'वच परिभाषणे' इत्यस्माद् विव-
च्छब्दः पिपक्सम्बन्धित्यर्थः । दिषगिति । वक्षुमिच्छतीत्यर्थं 'वह अस्मीकरणे' इत्य-
स्मात्सनि, द्विष्वे, ह्लादिशेषे, अभ्यासेरवे, दिव्द्वस् इति स्थिते 'वादेशांतोर्धः' इति
इस्य धत्वे 'एकाचो वधा' इति वकारस्य धत्वे विचक्ष्व इति, चकारस्य चत्वेन ककारे
प्रत्ययावयवत्वात् सस्य धत्वे ततः क्विपि लसो लोपे दिषक् इति रूपम् । तस्मात्
सुसुपसौ सौलोपे चत्वंस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इत्यभाषे चकारस्य संयोगान्तलोपे शर-
परस्वानावात् पूर्वप्रवृत्तककारस्य निवृत्तौ पदान्तत्वात् अश्वचरत्वं इति भाषा ।
दिषक्चौ दिषक्चः इत्यादि । इति पान्ताः ।

अथ लकारान्ता निरूप्यन्ते । सुपीरिति । 'बौद्धपभाषाः' इति दीर्घः । एवं सुत्तरिति ।
विद्वानिति । 'विद् ज्ञाने' अवादिः, लटः शत्रादेशो 'विदे' सप्तवर्षुः । शिष्यात् सार्वभानु
कृत्वात् ञप् , सुक् । 'सार्वभानुकमपित्' इति शिष्याच्च कञ्श्चगुणः । कृवन्तत्वात्
प्रातिपदिकत्वं धिह्रसृष्टब्दः । तस्मात् सुः, षगिष्याञ्जुम्, 'साम्प्रमहत्' इति दीर्घः,
सुलोपः, सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो नेति भावः । सान्तत्वाभा-
वात् 'वज्रुञ्जु' इति क्वं न । विद्वांसविति । सुटि लुभि कृते 'सान्तमहत्' इति
दीर्घः, 'नञ्' इत्यनुस्वार इति भावः । शसादावाचि विशेषमाह—वसोः सम्प्रसारणम् ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषा वसोरिति तद्वन्तग्रहणम् । भस्येत्यधिकृतम् । तद्वाह—वस्व-
न्स्येति । पूर्वैति । शसि चकारस्य ऋषे विदु अस् इति स्थिते 'सम्प्रसारणाच्च' इति
पूर्वरूपे विदुस् । इति रिधते प्रत्ययावयवत्वात् सस्य धत्वमित्यर्थः । 'वस्वतुकोरसिद्ध'

संसु—' (सु ३३४) इति दत्वम्—विद्वद्भ्याम् इत्यादि । सेदिवात्, सेदिवांसौ
सेदिवासः । सेदिवासम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते
'अकृतव्यूहाः—' (प ५७) इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा, सेदिबद्भ्याम्

इति पूषरूपस्यासिद्धत्वं न शक्यम्, पदान्तपदाद्योरेकादेश एव तत्प्रवृत्तेः । सुपि
दृष्टे चरत्वं विद्वत्सु । सेदिवानिति । 'ष्वल् विदारणगणस्थवसावनेषु' 'आश्वादेः षः
सः', 'भाषायां सवदवस्रवः' इति छिटः कमुः, उकावितौ, 'छिटि धातोः' इति द्वि
त्वञ्च, हलादिषोषः, 'अत एकह्रस्वमध्ये' इत्येवाभ्यासलोपो, 'वस्वेकाञ्चसाम्' इति
इट्, सेदिवत्शब्दः । ततः भुः, उगिरवान्नुम्, 'सान्तमहता' इति दीर्घः, सुलोपः,
सस्य संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । सान्तवस्वभ्रवाभावाच्च दृष्ट
मिति भावः । सेदिवासाविति । नुमि 'सान्तमहता' इति दीर्घः । ननु उक्तीत्या
निष्पन्नात् सेदिवस शब्दात् शसि 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य उभे पूर्वरूपे
इकारस्य यणि सेदुषः इति स्यात् । ततश्च सेदुषः इति वषयमाण रूपमयुक्तम् । न च
शसि भविष्यति भविष्यत्सम्प्रसारणरूपकार्यं पर्यालोच्य पूर्वमेव इट् न प्रवर्तते,
पदावधिकान्वाख्यानान्युपगमादिति वाच्यम्, एवमपि बहिर्युतयञ्छसर्वनामस्था
नस्वाविप्रथयनिमित्तकभ्रमञ्जापेक्षतया सम्प्रसारणव्याञ्जस्य बहिरङ्गत्वेन ह्रस्वागम-
स्यैवांतरङ्गत्वात् प्रथमं प्रवृत्तेः । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादिपत माह—अन्तरङ्गोऽपी-
ति । अकृतेति । भविष्यता सम्प्रसारणेन बलादित्यस्य विनाशोन्मुक्तत्वादिति भावः ।
वस्तुतस्तु प्रथममपि सेदिवत्शब्दादेव सुलुप्तस्तिरस्तु । तथापि वकारस्य सम्प्र
सारणे, उभे कृते, यञ्च सस्यपि सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् 'लोपो ष्योः'
इति लोपे सेदुषा इति रूपं सिद्धम् । न च 'ताजानन्तर्यं बहिरङ्गप्रश्लसिः' इति निषेधः
शक्यः, उत्तरकाळप्रवृत्तिके अजानन्तर्यं एव तत्प्रवृत्तेरन्युपगमात् । इह च उत्तर
काळप्रवृत्तिके बलि लोपे तदभावात् । किञ्च कृते इटि सम्प्रसारणपञ्चत्वापि बलादि
रूपनिमित्तनिवृत्त्या इटो निवृत्तौ सेदुषः इति निर्वाधम्, 'निमित्तापावे नैमित्ति
कस्याप्यपाया' इति न्यायात् । किञ्च पदावधिकान्वाख्यानोऽपि सेदुषस्य अस्त्विति
स्थिते इट्सम्प्रसारणयोः प्रासौ प्रतिपद्विधित्वेन क्रीडोपस्थितिकत्वात् प्रथमं सम्प्र
सारणे बलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नास्तीति सेदुषः इति निर्वाधमिष्याहुः । नेदु
पा सेदिवद्भ्यामिष्यातीति । सेदिवत्सु । 'हिमि हिंसायाम्' इदिरवान्नुम्, सुपूर्वा
त्किप्, इदिरवाञ्चलोपो न, 'नश्च' इत्यनुश्चारः, सुद्विस्रभ्रदासोर्लोपः, सकारस्य
संयोगान्तलोपः, तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न, नापि 'सर्वनामस्थाने च' इति क्षीर्षः ।
निमित्तापायावनुस्वारनिवृत्तिः । सुहिन् इति सौ रूपं वषयति । तत्र 'सान्तमहता'

इत्यादि । 'सान्तमहतः—' (सू ३१७) इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव
 गृह्यते, न तु धातोः । महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन, सुहिसौ,
 सुहिसः । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्सु—सुहिन्सु । ध्वत्-ध्वद् । ध्वसौ ।
 ध्वसः । ध्वद्-ध्याम् । एवं स्रत् । ७३६ पुस्तोऽसुष्ठु ७ । १ । ८९ ॥ सर्वनाम-
 स्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुष्ठु स्यात् । असुष्ठु उकार उच्चारणार्थः । 'बहुपुंसी'
 इत्यत्र, 'उगितश्च' (सू ४५५) इति लीयर्थे कृतेन 'पुंजो जुम्सुन्' इति

इति दीर्घमाहङ्गस्य आह—सान्तेति । सुहिन्भ्यामिति । 'श्वात्सु' इति पञ्चान्तत्वात्
 स्वस्य संयोगान्तलोपे निमिच्छापायाधनुस्वारनिबृत्तिरिति भावः । सुहिन्स्विति । संयो-
 गान्तलोपे अनुस्वारनिबृत्तिः । सुपा सकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारस्तु न, पञ्चान्तत्वात् ।
 ध्वदिति । 'ध्वंसु धवजंसने' कृतानुस्वारनिर्देशः । क्विप् । अनुस्वारस्यासिद्धत्वात्
 'अनिदिताम्' इति नलोपः । लोकोपः । 'धसुजंस्तु' इति दत्वन् । 'वाऽश्साने' इति
 चर्त्तधिकषप इति भावः । पवमिति । 'जंसु धवजंसने' क्विवादि पूर्ववदिति भावः ।

'पृष् पवने' अस्मात् 'पुंजो जुम्सुन्' इति उणादिसूत्रेण जुम्सुन्प्रत्ययः । ङकारो नकार
 ङकारश्च इत् । द्विरवसामभ्याध्वमस्थापि टेलोपः । पुंसंशब्दात् सुजुत्पत्तिः । तत्र सुदि
 द्विषोषमाह—पुंसोऽसुष्ठु । 'ज्ञोऽत् सर्वनामस्थाने' इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्त-
 मभिप्रेष्य शेषपूरणेन सूत्र व्याचष्टे—सर्वनामस्थाने इति । पुंसः असुष्ठु स्यात् सर्वनाम-
 स्थाने इति क्वचित् । ननु तत्पूरुषात् परमपुंसशब्दात् सुदि असुष्ठादेशात् प्रागेव
 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं पकाराबुकारस्य स्यात्, सर्वनामस्थानोरपत्तेः प्रागेव
 समासश्चरस्य अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तेः । इष्यते तु असुष्कि कृते परमपुंस इत्यत्र मका-
 राबुकारस्य । अत आह—विवक्षिते इति । 'पुंसोऽसुष्ठु' इत्यत्र सर्वनामस्थान इति न
 परसप्तमी किन्तु विवक्षिते इत्यध्याहारस्य सर्वनामस्थाने प्रयोक्तुमिष्टे सति ततः
 प्रागेव असुष्कित्यर्थ आश्रीयते । एवं च सर्वनामस्थानोरपत्तेः प्रागेव असुष्कि कृते
 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं परमपुंस इत्यत्र मकाराबुकारस्य भवतीति न दोष
 इति भावः । न च परसप्तमीपक्षेऽपि सर्वनामस्थानोरपत्तेः प्रागन्तरङ्गोऽपि समासश्चरः
 पकाराबुकारस्य अकृतभ्यूहपरिभाषया न भवति, असुष्कि कृते पकाराबुकारस्य समा-
 सास्तथायाः प्रमङ्कुरावादिनि वाच्यम्; विवक्षित इत्यर्थाश्रयणेनैव सिद्धे अकृतभ्यूह
 परिभाषया अर्थोक्त्यांश्चादिति भावः ।

अथ असुष्कि ङकार इत् उक्तरिक्तार्थं इति प्राचीनमतं दृष्वित्तुमाह—
 ञसुष्ठु उकार उच्चारणार्थः इति । न त्विरसञ्ज्ञकः, प्रयोक्तानाम्वादिति भावः ।
 ननु उक्तरिक्तार्थमस्ति प्रयोजनमित्यत आह—पुंजो जुम्सुन् इति प्रत्ययस्य शक्तित्वेनैव ।

प्रत्ययस्योगित्वेनैव जुम्बिद्धेः । पुमान् । हे पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुम्भ्याम् । पुम्भिः इत्यादि । पुसि । पुंसु । 'ऋतुशन—' (सू २७६) इत्यनङ्—उशाना, उशनसौ, उशनसः । 'अस्य सम्भुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः' (वा ५०३७) । हे उशनस—हे उशन—हे उशनः । उशनोभ्यामित्यादि ।

जुम्बिद्धेरिति । ननु विनिगमनाविरह इत्यत आह—ननुपुंसोरत्यत्र ङगितश्च इति ङीर्ष्व कृतेनेति । बहवः पुमांसो यस्याम् इति बहुव्रीहौ सुष्ठुकि निमित्तापायावसुको निवृत्तौ बहुपुंसशब्दाद्गिरिणात् ङोपि बहुपुंसीशब्दः । अत्र ङोपः असर्वनामस्थानत्वात्सस्मिन् विवक्षिते असुष्ठुः प्राप्तिरेव नास्ति । ह्यस्युन ङगित्वादेव ङोपं वक्ष्यते । तदर्थं ह्यस्युन ङगित्वात्परकम् । तेनैव जुमोऽपि सिद्धत्वाद् असुष्ठुः ङकार उपचारणार्थं इति भावः । अत्रच्युणाद्विष्णु 'पातेहंसुम्' इति वक्ष्यते । तथापि पाठान्तरमित्थं ब्रह्मण्यम् । 'त्रियाम्' इति सूत्रभाष्यकैयटयोस्तु सूतेः सस्य पः, उकारस्य इत्यम्, स्युन् प्रत्यय इत्युक्तम् । पुमानिति । जुंभुन् इति कृतानुस्वारनिर्देशः । तत्रञ्च पुंस् शब्दात् ङी विवक्षिते असुष्ठुः ङकार इत्, उकार उपचारणार्थं, 'किञ्च' इत्यन्तादेशः । निमित्तापायावसुस्वारनिवृत्तौ पुमसु सु ङगित्वाच्च, 'सान्तमहसः' इति वीर्ष्वः, ङोर्ङोपः सस्य संयोगान्तलोपः तस्यासिद्धत्वाच्चलोपो नेति भावः । हे पुमश्रिति । 'सान्तमहसः' इत्यत्र 'असम्भुद्धौ' इत्यनुवृत्तेः न वीर्ष्व इति भावः । पुपंसाविति । असुष्ठु पुमसु औ इति स्थिते जुमि 'सान्त' इति वीर्ष्वः । 'नञ्' इति जुमोऽनुस्वार इति भावः । पुंसः । पुसेति । शशादावसर्वनामस्थानत्वाद्सुष्ठुभावे रूपम् । परपरस्वामावाच्च परसवर्णं इति भावः । पुम्भ्यामिति । सस्य संयोगान्तलोपे निमित्तापायावसुस्वारनिवृत्तौ अकारमाश्रित्य पुनरनुस्वारे परसवर्णं रूपमिति भावः । इत्यादौति । पुंसे । पुंसा, पुंसोः । पुंसौति । अत्र परपरस्वामावाच्च परसवर्णः । जुमस्यानिकानुस्वारस्येनोपकृत्तान्त 'पुम्बिसर्वनीय' इति बर्षं नेति भावः । 'वश कान्तौ' अस्मात् 'वशोः कनसिः' इति कनसिप्रत्ययः ककार इत् । इकार उपचारणार्थः । 'प्रहिज्या' इति सप्रसारणम् । उञ्जसञ्चन्दः, तस्य सौ विशेषणाह—ऋदुञ्जनेऽनङ्किप्रि । ङकार इत्, अकार उपचारणार्थं, किञ्चावन्तादेशः । उशनम् सू इति स्थित उपधादीर्घः, ह्रस्वधादिना सुलोपः, नलोपः, उशाना इति रूपमिति भावः । यथापि बभ्रधातुरञ्जान्त्स इति लुग्धिकरणं वक्ष्यते, तथापि तत् प्रायिकम्, 'वष्टि भागुरिः' इत्यादिनिर्देशात्, 'उशाना आर्गवः कविः' इति कौशाचश्च । अस्य सङ्घट्टादिति । एतच्च वृत्तौ पठितम् । वभ्रधातौ माधवस्तु 'सम्वाधने तूञ्जनसञ्चिरूपं सान्त तथा नान्तमभाष्यदन्तम्' इति श्लोकवार्तिकमिथ्याह । भाष्यादृष्टत्वाद्दिदमप्राप्ति-कमेवेति प्रामाणिका । हे उशनन् इति । अनङ् नलोपाभावे रूपम् । हे उशनेति ।

अनेहा, अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ ।
वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । अघातोरित्युक्तेर्न दीर्घः--सुष्ठु वस्ते सुवः,
सुवसौ, सुवसः । पिण्डं प्रसते पिण्डग्रः । पिण्डग्रलः । 'प्रसु ग्लसु अदाने' ।
४३७ अदस औ सुलोपश्च ७ । २ । १०७ ॥ अदस औकारोऽन्तादेशः
स्यात्सौ परे सुलोपश्च । 'तदोः सः सौ'--(सू ३८१) इति दस्य सः । असौ ।
'औत्वप्रतिषेधः साकथकस्य वा वक्तव्यः साहुत्यं च' (वा ४४८२) । प्रतिषेधस-

अनञि नकोपे रूपम् । हे वृश्चन इति । अनञभावे रूपम् । वृश्चनोभ्यामिति । अस्य
रूपे 'इति च' इत्युक्ते 'आद्गुणः' । उञ्चनःसु-उञ्चनस्सु । अनेहेति । 'नञि हन एह च'
इति नञि उपपदे हन्धातोरसुन्, प्रकृतेरेहादेशश्च' उपपदसमासः, 'नलोपो नञः'
'तस्मात्सुष्ठुचि' अनेहसुशब्द । तसः सुः, अनञ्, सुलोपः, उपधा दीर्घः, नलोप इति
भावः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधा इति । 'बिधाभो वेध च' विपूर्वाद्
धात्वात्तोरसुन् प्रकृतेर्वेधादेशश्च । असुनि ङकार उच्चारणार्थः । उगिरवाभावात्
सुन्, ततः सुः, असन्तरवाद् दीर्घः, सुलोपः, रुष्विसर्गाच्चिति भावः । 'वस आच्छा
दने' छुविकरणः । सुपूर्वावस्मात् 'किप्, सुवसुशब्दः, ततः सुः, ह्रस्वयादिलोपः,
रुष्विसर्गो, सुव इति रूपं वचयति । अत्र 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घमाशङ्क्य आह-
अघातोरित्युक्तेर्न दीर्घ इति । न च सुवसुशब्दस्य असन्तत्वाद्धात्वात्त्वात्च दीर्घो दुर्वर
इति वाच्यम्, धात्ववयवमिच्छो यः अस तदन्तस्य दीर्घ इत्याश्रयणात् । सुवोभ्या-
मित्यादि । 'वस निवासे' इति मौवादिक्त्व तु नेद् रूपम्, तस्य चञाहित्वेन
सम्प्रसारणप्रसङ्गात् । पिण्डप्रसुशब्दः सुवसुशब्दश्च ।

अदसुशब्दात् सौ ल्यधाद्यत्वे प्राप्ते—अदस औ । अदस इति षष्ठी । औ इत्य-
विभक्तिकनिष्ठाः । 'तदोः सः सौ' इत्यत्र साविध्यनुषर्तते । तद्वाह—अदस औकार
इति । अन्तादेश इत्यणोऽन्त्यपरिभाषाळभ्यम् । सकारस्य औत्वे कृते हलः परत्वा-
भावाद् ह्रस्वत्वादिदोषे अप्राप्ते सुलोपविधिः । दस्य स इति । सुत्वापवाद् इति
भावः । नचौ इति । अदस् स् इति स्थिते सकारस्य औत्वे सुलोपे दृश्य सत्वे च
रूपम् । अय 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकचि अदकसुशब्दात् सौ विशेषमाह—औत्व-
प्रतिषेध इति । 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र अदरक्षतेन तन्मध्यपतितम्वायेन अद्
कसुशब्दस्यापि षष्ठीयादौत्वे प्राप्ते विकल्पेन तत्प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'तदोः सः सौ'
इति ङकारस्य सकारे कृते तस्मात् सकारात् परस्य अकारस्य उकारश्च वा वक्तव्य
इत्यर्थः । एतच्च अदकस् स् इति स्थिते औत्वभावात्वे दस्य सत्वे सति सकारात्
परस्य अकारस्य दत्वे सति ल्यधाद्यत्वे पररूपे दत्वे विसर्गे असुका इति रूपम् ।

नियोगशिष्टमुत्थं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ-असुकः । त्वदाद्यत्थं बुद्धिः, 'अदसोऽसे'--(सू ४१९) इति मत्वोत्वे--अमू । 'असः शी' (सू २१४) 'आद्गुणः' (सू ६९) । ४३८ एत ईद्वबहुवचने । ८ । २ । ८१ ॥ अदसो दात्परस्य एत ईत्स्यादस्य च भो बह्वर्थोक्तौ । अमी । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चादुत्वमत्वे । अमुम्, अमू, अमून् । मुख्ये कृते

औत्त्वप्रतिषेधाभावपक्षे अदकस् ए इति स्थिते सकारस्य औत्वे सुकोपे दस्य सत्वे असकौ इति रूपं वचयति । तत्र औत्त्वप्रतिषेधाभावपक्षे औत्वे कृते सकारादकारस्य उरथविभक्तयः कृतो न स्यादित्यस्य आह-प्रतिषेधेति । 'सञ्चियोगसिद्धानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति न्यायाभाविति भावः । अमुकः अमुकशर्म । इत्यादि स्वसाध्वे-स्याहुः । केचित्तु अदसस्यैवपर्यायः अमुकशब्दः अद्युत्पन्न इत्याहुः । अदस् औ इति स्थितं प्रक्रियां वर्णयति--त्वदाद्यत्थमिति । पररूपमपि बोधयन् । मत्वोत्वे इति । अदो इत्यत्र दात् परस्य औकारस्य दीर्घं ऊकारः दस्य मत्वं चेत्स्वर्थः । असि त्वदाद्यत्थं पररूपं च निद्ववत्कृत्य आह--असदञ्जीति । आद्गुणे अवे इति स्थितम् । तत्र वकारादकारस्य ऊत्वे प्राप्ते-एत ईद्वबहुवचने । 'अदसोऽसेदाहु वो मः' इत्यस्मात् 'अदसो दादिति' 'दो मः' इति चानुवर्तते । तवाह--अदसः इत्यादिना । बहुवोक्ताविति । सूत्रे बहुवचनज्ञानद्वो यौगिकः । पारिभाषिकस्य ग्रहणे तु अमीभिरित्यादिसिद्धावपि अमी इति न सिध्येत्, अदे इत्येकारस्य बहुवचनतया तत्परकथाभावाविति भावः । मनु भोजसाधिषु त्वदा-द्यावे पररूपे च उरथमस्वयोः कृतयोः अमुऔ अमुअः इत्यादि स्यात् । मुख्यत्वासिद्ध-त्वाच्च यणित्याशाङ्क्य आह--पूर्वत्रेति । विभक्तिकार्यमिति । त्वदाद्यत्थवाविकमित्यर्थः ।

यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यासिद्धत्वमिच्छेत, तर्हि अमू अमी इत्यादि न सिध्येत् । तथा हि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति सिद्धे असिद्धत्वारोप उच्यते । निरविद्या-जन्मानसिद्धत्वारोपो न सम्भवति । ततश्च कार्यासिद्धत्वपक्षे सूत्रोदाहरणसम्पत्तौ परत्वाद्यप्ये कार्यप्रवृत्तेरानवकृतया परत्वात् त्रैपादिके मुख्ये कृति सति उरथस्या-मिनोऽकारस्यापहारे सति, पश्चात् मुख्येऽभावप्रतियोगित्त्वारोपेऽपि, 'वेवदत्तस्य हृत्तरि हते सति वेवदत्तस्य न पुनरुत्पन्नम्' इति न्यायेन स्थानिभूतस्य वकारा-दकारस्याभावात् वृद्धिगुणादि न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वपक्षे तु यद्यत् त्रैपादिकं ज्ञानं प्रवृत्त्यनुमुख तत्तद्व्याज्य एवाभावारोपसम्भवात् पूर्वज्ञानप्रतिबन्धकस्य परज्ञानस्य उच्छेदबहुवो सत्त्वां 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते । तदुक्तं 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावाद्दुत्तरस्य' इति । ततश्च स्थानिभः अकारस्य निवृत्त्यभावात् वृद्धिगुणादिप्रवृत्तिनिर्वाधा । एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र 'अथः परस्मिन्' इत्यत्र 'अथस्तुकोरसिद्धः' इत्यत्र च भाष्ये-स्पष्टम् । प्रपञ्चि-

चिसंज्ञायां नामावः । ४३९ न मु ने ८ । २ । ३ ॥ नामावे कर्तव्ये
कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् २ । अमीभिः ।
अमुष्मै । अमीभ्यः २ । अमुष्मात् । अमुष्य, अमुयोः, अमी-

च इत्येकवचने अद्स् आ इति स्थिते स्वदाद्यत्वं परकृपम् उरत्वमत्वे च सिद्धव-
त्कृत्य आह—मुत्वे कृते चिसंज्ञायां नामाव इति । 'शेषो व्यसलि' इति चिसंज्ञायाम्
'आको नाऽक्षिपाव' इति नामाव इत्यर्थः । नमु 'पूर्वशासिद्धम्' इति विभक्तिकार्यं
प्राक् पश्चात् उरत्वमत्वे इति प्रागुक्तम् । सम्प्रति तु मुत्वे कृते चिसंज्ञायां नामाव
इत्युच्यते । तदिदं पूर्वापरविशद्विमिति चेत् ? सत्वम्, यद्विभक्तिकार्यं प्रति मुख्यं
निमित्तं न भवति, तदेव विभक्तिकार्यं प्राक् भवति, न स्वभावमिति विवक्षितम् । इह
च नामाव प्रति मुख्यं निमित्तमिति प्रथमं मुख्यमङ्गुत्वेति शेषः 'न मु ने' इत्यारम्भ-
साम्प्रदायित्युक्तम् । नमु कृतेऽपि प्रथमं मुत्वे नामावो न सम्भवति तस्मिन् कर्तव्ये
मुख्यस्य असिद्धतया येः परत्वाभावात् इत्यत आह—न मु ने । असिद्धमित्यङ्गुत्वे ।
न च उच्येति समाहारद्वन्द्वम्, ने इति ना इत्यस्य सप्तम्येकवचनम् । विषयसप्तमी
स्यत्सप्तमी च पश्चात् । तथा च नामावे कर्तव्ये कृते च इति उच्यते । तदाह—नामाव
इत्यादिना । प्रकृते च नामावे कर्तव्ये मुख्यस्यासिद्धत्वाभावात् येः परत्वाभावावो
निर्वाहः । यदि तु नामावे कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येवाभीयते, तर्हि प्रकृते नामावे
कृते 'सुपि च' इति दीर्घः प्रसज्येत, दीर्घं कर्तव्ये मुख्यस्याऽसिद्धतया आकारसत्त्वात् ।
अतः कृतेऽपीत्याश्रितम् । ततश्च प्रकृते नामावे कृतेऽपि दीर्घं कर्तव्ये मुख्यस्यासिद्ध
त्वाभावाद् आकाराभावात् न दीर्घं इति भावः । अमृत्पामिति । त्यदाद्यत्वे परकृपे 'सुपि
च' इति दीर्घे इत्यत्र मत्वस्य आकारस्य ऊरत्वम् इति भावः । अमीभिरिति । त्यदाद्यत्वं,
परकृपं, 'भेदमद्वयोरको' इति ऐस्निषेष्ः, 'बहुवचने सप्तमे' इत्येवम्, 'पत ईदद्
वचने' इति ईरत्वमत्वे इति भावः । अमुष्मै इति । त्यदाद्यत्वं, परकृपं, क्तेः स्मै, उरत्व-
मत्वे, षत्वमिति भावः । अमीभ्य इति । त्यदाद्यत्वं, परकृपं, 'बहुवचने सप्तमे' इत्ये-
वम्, ईरत्वमत्वे इति भावः । अमुष्मादिति । त्यदाद्यत्वं, परकृपं, क्तेः स्मात्, उरत्व-
मत्वे, षत्वमिति भावः । अमुष्येति । त्यदाद्यत्वं, परकृपं, क्तेः स्यादेष्वा, उरत्वमत्वे,
षत्वमिति भावः । अमुषोरिति । ओसि त्यदाद्यत्वं, परकृपम्, 'ओसि च' इत्येवम्,
अथादेशः, उरत्वमत्वे इति भावः । अमीभामिति । आसि त्यदाद्यत्वं, परकृपम्, आसि

वाम् । अमुष्मिन् , अमुषोः अमीषु ॥ इति सान्ताः ॥
इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ॥ १२ ॥

५५० नहो घः ८ । २ । ३५ ॥ नहो हस्य घः स्याज्जलि पदान्ते च । उपा-
नन्त-उपानद् , उपानहौ , उपानहः । उपानद्गुणाम् । उपानस्तु । उपपूर्वात् 'ष्णिह
प्रीतौ (घा १२०१) इत्यस्मात् 'ऋत्पिण्—' (सू ३७३) आदिना क्विप् ,
निपातनाहलोपपत्ते । त्रिवचनन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः ; जश्त्वचत्वे । उष्णिक् उष्णिग् ,

सर्वनाम्ना' इति सुट् , पृथग् , ईरवः , मत्स्यं , वात्वमिति भावः । नमुष्मिन्निति । औ
स्यदाद्यर्थः पररूप, ऋः स्मिन्नादेशः , उश्चमत्से , वत्त्वमिति भावः । नमीष्विति । सुपि
स्यदाद्यर्थं , पररूपश्च , पृथग् , ईरवमत्से , वत्त्वमिति भावः । इति साम्नाः ।

इति औषाह्युद्देशवर्षीकितविद्वा विरचितायां सिद्धाम्नाकौमुदीभ्यां कयायां
वाक्यमनोरमासहितायां हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्ग प्रकरणान्ता मिक्रम्यन्ते । 'णह् बन्धने' 'णो नः' उपनहते इति
विग्रहे उपपूर्वात् सङ्घादित्वात् कर्मणि ङिप् , 'न द्विष्टिति' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः ।
उपानह्वाद्वाद्ः ङीकिङ्गः , 'पाहुका । पाहुकपान्तस्त्री' इत्यमरः । नहो घः । 'हो ङः'
इत्यतो हः इत्यनुवर्तते । पदस्य ह्यथङ्कितम् । 'स्कोः संघोर्गा—' इत्यतः अन्ते इत्य-
नुवर्तते । 'स्रलो स्रक्ति' इत्यतः स्रक्ति इत्यनुवर्तते । तद्वाह—नहो इत्येत्यादिना । 'हो
ङः' इति इत्वापवादः । उपानदिति । उपानह्वाद्वाद्वात् सोर्हृक्त्वादिङोपः , इत्यथ घः ,
जश्त्वचत्वे इति भावः । अत्र इकार पृथ तु न विहितः । तथा सति नङ्गमित्यत्र 'रदा-
भ्याम्' इति नश्चमसङ्काक्षिप्तम् । उपानद्गुणामिति । हस्य चत्वे जश्त्वमिति भावः ।
उपानदित्यति । घत्वे 'खरि च' इति चत्वेमिति भावः । उष्णिह्वाद्वाद्ः कुम्बोविशेष-
वाचो ङीकिङ्गः । तं इत्युपाद्बितुमाह—ष्णिह प्रीतावित्यादिना हलोपपत्ते इति । उहो
घकारस्य लोपः सस्य चत्वे च निपात्यत इत्यर्थः । न च 'घाश्वादेः घः सः' इति
कृतमकारस्य 'घाश्वाद्वाद्वाच्ययोः' इत्येव चत्वेतिङ्गः किं तस्मिन्निपातनेन इति वाच्यम् ,
'सात्पदाद्योः' इति निषेधवाचनार्थं यत्ननिपातनस्यावश्यकत्वात् । न च उष्णिह्वाद्-
वाद्वा समासात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं खिह्वा इत्येतत् न पदम् नतरां सकारस्य पदादित्त्वं

उष्णिहो, उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिङ्गु ॥ इति हान्ताः ॥ यौः, द्विभौ, द्विभः ।
 शुभ्याम् । शुभ्रु ॥ इति वान्ताः ॥ गीः, गिरौ, गिरः । एवं पूः । चतुरश्वतस्त्रादेशः—
 चतस्रः । चतस्रः । चतस्र्याम् ॥ इति रेफान्ताः ॥ किमः कादेशो टाप् । का, के काः ।
 सर्वावत् । ४४१ यः सौ ७ । २ । ११० ॥ इदमो दस्य यः स्यात्सौ । 'इदमो मः'

मिति वाच्यम्, पदादादिरिति पक्षे पक्षनिपेक्षप्रसक्तेरिथ्याहुः । इत्यथ इति । घोष-
 नादसंभारमहाप्राणसाभ्यादिति भावः । न च 'किन्प्रत्ययस्य' इति कुस्वस्यासिद्ध-
 त्वात् 'हो हः' इति डत्वमेवोचितमिति वाच्यम्, पश्चात्पवादः कुस्वमिति कैयटादिमते
 तुल्यभ्यासतया पक्षस्येव स्वस्यापि कृत्वेन बाधात् । अश्वत्त्वे इति । न च अश्वे
 कर्तव्ये 'किन्प्रत्ययस्य कः' इति कुस्वस्यासिद्धत्वं नङ्कथम्, 'उष्णिगञ्चु' इति निर्दे-
 शेन अश्वे कर्तव्ये कुस्वस्यासिद्धत्वाभावात्प्रापनात् । वस्तुतस्तु 'किन्प्रत्ययस्य कः'
 इति कुत्वं पश्चात्पवादो न भवति' इति मूलकारमते तुल्यभ्यासात् अश्वस्यापि नाप-
 वादः । ततश्च तद्रीत्या उद्वगका इति बोधयम् । इति हाग्राः ।

अथ यकारान्ता निरूप्यन्ते । गीरिति । द्विभ्रशब्दः स्त्रीलिङ्गः । 'घो द्विभौ द्वे
 क्रियाम्' इत्यमरः । तस्मात् सुः, 'द्विभ्रौ' इति अकारस्य औकारः, अकारस्य यञ्
 कश्चिद्वर्गा, सुकोपस्य औकारस्यानिभूतवकाराश्रयत्वेनाश्विभ्रिश्चात् स्थानिवत्त्वा
 आधात् न इत्त्वयादिबोध इति भावः । शुभ्यामिति । श्यामादौ हलि 'द्विभ्र उत्' इत्यु-
 त्त्वंमिति भावः । इति वान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । गीरिति । 'गु निगरणे' किप्, 'अह्न इद्धातोः' इति इत्वं,
 रपरत्वं, गिरशब्दात् सुब्रुपक्षिः, लोकोपा, 'बोक्षपचायाः' इति दीर्घाः, रेफस्य विसर्गं
 इति भावः । श्यामादौ तु हलि 'बोः' इति दीर्घाः—गीर्भ्यामिथ्यादि । गीर्भुः । एवं पूरिति ।
 गीर्भ्वित्थः । 'प पाठनपूरणयोः' किप्, 'उद्वोह्यपूर्वस्य' इत्युत्वं रपरत्वं । पुर-
 षाब्दात् लोकोपा, 'बोः' इति दीर्घाः, रेफस्य विसर्गं इति भावः । चतुरश्वतस्त्रादेश इति ।
 अश्वत्तोः स्त्रीलिङ्गस्य चतुर्भ्रशब्दस्य 'त्रिचतुरोः क्रियाम्' इत्यनेनेति भावः । चतस्रः इति ।
 परत्वात् 'चतुरगङ्गहोः' इत्यामं बाधित्वा अतसृभावे यञ् । अतसृभावे कृते आम् हु
 न 'विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्वाधितमेव' इति न्यायादिति स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये
 स्पष्टम् । चतस्र्यामिति । 'न तिष्ठत्तसृ' इति दीर्घनिषेधः । इति रेफान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्तः । किम इति । किम् शब्दात् स्त्रीलिङ्गाद्धिभक्तौ 'किमः काः'
 इति प्रकृतेः कादेशो कृते भद्वत्त्वात् टाधियर्थः । सर्वावदिति । सर्वाशब्दवदित्यर्थः ।
 'सर्वाभ्यो वृत्तिभाषे पुंवद्भावः' इति न, शब्दस्वरूपपरस्य गौणतया कर्त्वाऽपि सर्व-
 नामत्वाभावादिति भावः । अथ इत्त्वमशब्दस्य स्त्रीत्वे विधोषमाह—यः सौ । 'इत्त्वमो
 मः' इत्यतः 'इत्त्वमः' इत्यनुवर्तते, 'वक्षः इत्यतः 'वः' इति च अष्टम्यन्तमनु-

(सू ३४३) इयम् । त्यदाथर्षे, टाप् 'वव्' (सू ३४५) इति मः । इमे, इमाः । इमाम्, इमे, इमाः । अनया । 'हृलि लोपः (सू ३४७)—आभ्याम् ३ । आभिः । अस्यै । अस्याः, अनयोः, आसाम् । अस्याम्, अनयोः, आम् । अन्वादेशे तु एनाम्, एने. एनाः । एनया । एनयोः । एनयोः ॥ इति मान्ताः ॥ 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना सूजेः किन् अमागमश्च निपातितः ।

वर्तते । तदाह—एवमो दस्येति । पुंसि तु नेवं प्रवर्तते, 'इदोऽच् पुंसि' इति विशिष्य-विधेः । चापि वक्षीषे, तस्य सोः लुका लुप्तत्वात् । ततश्च परिकेषात् क्रियामेवेवम् । इयमिति । इवम् स् इति स्थिते-दकारस्य यत्वे, इयम् स इति स्थिते त्यदाथर्षं वाधित्वा 'इवमो मः' इति मकारस्य मकारे कृते इवत्त्वादिना सुलोप इति भावः । इवम् औ इति स्थिते प्रक्रियां वक्षंसति—त्यदाथर्षमिति । त्यदाथर्षत्वे सति पररूपे अदन्तत्वात् टापि 'द्वश्' इति दकारस्य मत्वे इमा औ इति स्थिते—'औक् आपः' इति ङीमावे, आद्गुणे इमे इति रूपम् । इमा इति जसि त्यदाथर्षं, पररूपम्, टाप्, 'द्वश्' इति मः, पूर्वसवर्णदीर्घः इति भावः । अत्र विभक्तौ सत्यां त्यदाथर्षं, पररूपं, टाप् च सर्वत्र भवन्तीति बोध्यम् । इमाः इत्यत्र—इमा अस् इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घः । 'असः ङी' इति तु न, टापि कृते अदन्तात् परत्वाभावात् । इमामिति । अथपररूपटाभ्यस्त्वेषु कृतेषु 'अभि पूर्वः' इति भावः । इमे इति । औटि औबत् । इमा इति । अथपररूपटाभ्यस्त्वेषु पूर्वसवर्णदीर्घः, औत्वात्त्वाभाव इति भावः । जनयेति । इवम् आ इति स्थिते—अत्वं, पररूपम्, टाप्, 'अनात्पकाः' इति इव् इत्यस्य अन् आदेशः, अन् आ आ इति स्थिते 'आङि चापः' इत्येत्वे, अयादेश इति भावः । टाप्रभृत्य-आदौ सर्वत्र अन् आदेश इति बोध्यम् । इकि कोपः इति । अ्यामादौ इकि इव् इत्यस्य कोप इत्यर्थः । आभ्यामिति । इवम् अ्याम् इति स्थिते इदो लोपे अत्वे पर-रूपे टापि च रूपमिति भावः । आभिरित्यप्येवम् । अस्ये इति । इवम् ए इति स्थिते अथपररूपटाप्सु स्यादागमे इत्येत्वे इदो लोप इति भावः । अस्याः इत्यप्येवम् । जनयोरिति । इवम् ओस् इति स्थिते इदमः इवः अनादेशो अथपररूपटाप्सु 'आङि चापः' इत्येत्वे अयादेश इति भावः । आसामिति । इवम् आम् इति स्थिते अथपर-रूपटाप्सु सुटि इदो लोप इति भावः । अस्यामिति । इवम् ह इति स्थिते अथपर-रूपटाप्सु ङरामि स्यादागमे इत्येत्वे इदो लोपः इति भावः । आत्सिति । इदम् सु इति स्थिते अथपररूपटाप्सु इदो लोप इति भावः । अन्वादेशे स्विति । 'द्वितीया-दौस्त्वेनः' इत्येनादेशे टापि रमावन्नूपाणि इति भावः । इति मान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । अङ्गान्द्व युत्पादयति—ऋत्विगिति । 'सूत्र विसर्ग' अस्मात् किन्, अकारात् परः अमागमः, मकारः इव्, अकारस्य षन् रेफः, अङ्गान्द्वः

क्-झग्, झजौ, झजः । झञ्ज्याम् । झञ्जु ॥ इति ज्ञान्ताः ॥ त्यदायरथं टाप्-स्या,
 पे, स्याः । एषं तद्, यद्, एतद् ॥ इति दान्ताः ॥ वाक्-वाग्, वाचौ, वाचः ।
 ञ्ज्याम् । वाञ्जु ॥ इति ज्ञान्ताः ॥ अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । 'अप्तुन्—'
 सू २७७) इति दीर्घः—आपः । अपः । ४४२ अपो मि ७ । ४ । ४८ ॥
 पस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अग्निः । अद्भ्यः । अद्भ्यः । अपाम् ।
 प्तु । इति पान्ताः ॥ दिष्—दिग्, दिशौ, दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु ।
 यदादिपु—' (सू ४२९) इति द्यौः किन्निषानादन्यत्रापि कृत्वम् । इक् = इग्,

किङ्कः । 'माक्ष्यं माका झजौ मूर्ध्नि' इत्यमरः । झक् लगिति । 'किन् प्रत्ययस्य'
 ' इति कुत्वं अश्वत्थत्वे इति भावः । इति ज्ञान्ताः ।

अथ वृकारान्ता निरूप्यन्ते । त्यद्वृत्त्वस्य प्रकिषां वृषायति—त्यदायत्वमिति
 प्रकी—अथे पररूपे टाप् स्या इति रूपम् । सर्वत्र ततः सर्वावजूपाणि । सौ पु।
 होः सः सौ' इति तकारस्य स इति विशेषः । एवमिति । तद् यद् एतद् एतेभ्यो
 नक्षी अथपररूपटाप्सु सर्वावजूपाणि । तत्त्वृत्त्वस्य तु तकारस्य सत्वन् । एत
 त्वस्य तु तकारस्य साथे 'मादेशप्रत्यययोः' इति परत्वमिति विशेषः ॥ इति दान्ताः ॥

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । वागिति । वषेः 'किञ्चपि' इत्यादिना किप् दीर्घश्च,
 वष्वपि' इति सम्प्रसारणाभावश्च, वाच् इति रूपश्च । सुलोपः 'चोः कुः' अश्व-
 ' इति भावः ॥ इति पान्ताः ॥

अथ पकारान्ता निरूप्यन्ते । अप्शब्द इति । 'अप्तुन्जनससमासिकतावर्षाणां बहुत्वं
 [ति स्वधिकारे किङ्कानुशासनसूत्रात् नित्यं बहुवचनान्तत्वं क्षीत्वं चेत्यर्थः ।
 इति । असीति शेषः । अप इति । 'अप्तुन्' इत्यत्र 'सर्वनामस्वाने चासम्बुद्धौ' इत्य-
 र्थेः कसि न दीर्घे इति भावः । अपो मि । 'अच् उपसर्गात्' इत्यस्मात् त इत्य-
 'ते । अङ्गाधिकारस्वमित्यम् । ततश्च अङ्गाधिकारप्रत्ययो मि इति सम्प्रत्ययेन चित्ते
 'तदादित्रिभिः । तदाह—अपस्तकार रथादिना । प्रत्यये किम् ? अथमथः । अग्नि-
 । पकारस्य तकारे अश्वत्वमिति भावः ॥ इति पान्ताः ॥

अथ शकारान्ता निरूप्यन्ते । दिगिति । 'दिक् अतिसर्जने' ऋषिर्वादिना किन्,
 रः, 'अश्च' इति षः, तस्य अश्वेन ङः तस्य 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन
 नस्य चार्धविकल्प इति भावः । इत्यन्ते अर्था अनयेति विप्रद्वे सम्प्रदादिभ्यात्
 किप् । ततः सुलोपे 'अश्च' इति परवमाशङ्क्य आह—त्यदादिष्विति । अन्यत्रा-
 त्यादाद्युपपदाभावेऽपीत्यर्थां, किन् प्रत्ययो यस्माद्धिहित इति बहुव्रीह्याश्रय-
 ति भावः । वृगिति । वृषाकाः प्रावत् । इति ज्ञान्ताः ॥

इशौ, इशः ॥ इति शान्ताः ॥ त्विट्-त्विट्, त्विषौ त्विषः । त्विट्भ्याम् । त्वि-
दुस्तु-त्विट्सु । सह जुषत इति सजूः, सजुषौ, सजुषः । सजूभ्याम् । सजूषु-
सजूषु । पत्वस्यासिद्धत्वाद्भवम्—आशीः, आशिषौ, आशिषः । आशीभ्याम् ।
आशीभिः ॥ इति शान्ताः । असौ । त्यदाद्यर्थं, टाप्, औः शो, उत्त्वमत्वे—
अमू । अमूः । अमूमू, अमू, अमूः । अमुया, अमुभ्याम्, अमूभिः । अमुष्यै,
अमूभ्याम्, अमूभ्यः । अमुष्याः । अमुष्याः, अमुयोः अमूषाम् । अमुष्याम्,
अमुयोः, अमूषु ॥ इति शान्ताः ॥

इति ह्रस्वन्तस्त्रीच्छिप्रकरणम् ॥

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । त्विति । 'त्विव द्रोष्ठी' छिप्, सुक्षोपः, अस्त्वचत्वं
इति भावः । सजूरिति । 'जुषी प्रीतिलेखनयोः छिप्, 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इति वा
'ससजुषो' इति निपातनाद्वा सहस्य समावः, सुक्षोपः, 'ससजुषो रुः' इति षस्य रुधं,
'वोर्दपचायाः' इति दीर्घः । 'आक्षः वासु इच्छायाम्' छिप्, 'आक्षामः क्रावुपसङ्ख्या-
नम्' इत्युपचाया इत्थं, 'आक्षिवसिधलीनां च' इति सस्य वा, भासिचक्षब्दात् सोर्लो-
पः । एतावत् सिद्धवत्कृत्वा आक्ष—पत्वत्येति । आक्षीरिति । षस्य कृत्वे कृते 'वोर्दप
चाया' इति दीर्घ इति भावः ॥ इति शान्ताः ॥

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । असाविति । अदसनाद्वर्य चित्रयामपि पुंनवेव सौ
रूपमित्यर्थः । अदस् औ इति स्थिते प्रक्रिया दर्शयति—त्वदाद्यत्वमित्यादिना । अत्वे
पररूपे टापि औक्षः शीमाथे आप्गुणे अवे इति स्थिते एकारश्च दीर्घत्वादृत्वं इत्य
मत्वं धेत्वर्थः । विभक्तौ सत्याम् अत्वं, पररूपं, टावित्येतत् सर्वत्र ज्ञेयम् । अमूरिति ।
असि—अस्वपररूपटाप्सु पूर्वसवर्णदीर्घे उत्त्वमत्वे । टापि सति अदन्तत्वाभावात्
असः शीमाथो न । एकाराभावाच्चेत्वम् । अमूमिति । पुंनत्, ऊर्णां तु विशेषः । अमू
इति । औटि औवत् । अमूरिति शसि जसीव रूपम् । स्त्रीश्वात्त्वाभावः । अमुयेति ।
अदस् आ इति स्थिते अस्वपररूपटाप्सु 'आक्षि चापः' इत्येत्थे अथादेशे उत्त्वमत्वे
इति भावः । अमूषामिति । अस्वपररूपटाप्सु, ऊत्त्वमत्वे इति भावः । एवममूमिरिति ।
अमुष्यै इति । अदस् ए इति स्थिते अस्वपररूपटाप्सु, इत्याद्दृत्त्वौ, उत्त्वमत्वे, ष-
मिति भावः । अमूभ्या इत्यपि उच्चारत् । टापि अदन्तत्वाभावादेशो न । अमुभ्या
इति । छिसिद्धसोर्द्वेषत् इत्यविसर्गां तु विशेषः । अमुयोरिति । ओसि अस्वपररूपटाप्सु
'आक्षि चापः' इत्येत्थे अथादेशे मूर्धमिति भावः । अमूषामिति । आमि अस्वपररूप
टाप्सु सुटि उत्त्वमत्वे सस्य पत्वमिति भावः । अमुष्यामिति । अदस् इ इति स्थिते

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥ १३ ॥

स्वमोर्लुक्, दत्वम्—स्वनड्वत्-स्वनड्वत्, स्वनड्वही । 'चतुरनड्वहोः—' (सू ३२१) इत्याम्—स्वनड्वहांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ इति हान्ताः ॥ 'दिव उत्' (सू ३२७) अहर्विमलद्यु । अन्तर्घर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्ड-

अथपररूपपटाभ्यु केरामि स्याद्द्वयौ भुत्वमिति भावः । भ्रूत्विति । सुपि अथपर रूपपटाभ्यु ऊत्वमथे चत्वामिति भावः । इति सान्ताः ॥

इति श्रीवासुदेवकीर्तितविष्णुषा विश्वितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालममीरभाष्यायां हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे हकारान्ता निरूप्यन्ते । सु शोभनाः अमड्वाहः यस्य कृकस्येति बहुव्रीहौ स्वनड्वहस्यत्वात् नपुंसकलिङ्गात् सुजुत्पत्तिः । ननु तत्र सौ परतः 'चतुरनड्वहो' इत्याम्, 'अम् संयुद्धौ' इत्यम्, 'सावनड्वहः' इति जुम् च स्यात् । हतृव्याविलोपं सुकोपेऽपि प्रत्ययकृष्णसत्त्वाद्धित्यत आह—स्वमोर्लुगिति । परत्वात् हतृव्याविलोपं चाधित्वा 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् । तत्रश्च लुका लुसत्वेन प्रत्यय-कृष्णाभावात्प्राप्त्यादि न भवतीति भावः । दत्वमिति । 'वसूचसु' इत्यनेनेति शेषः । द्वेषविधेः पष्ठाधिकारस्थत्वेन तदन्तेऽपि प्रभृत्तेरिति भावः । न च तत्रापि 'न लुमता' इति निषेधः शाङ्ग्यः । इत्यस्य सुबन्तत्वरूपपदत्वनिमित्तकतया अङ्गकार्यत्वाभावा-द्विस्थाहुः । स्वनड्वदिति । इत्ये चत्वीकत्वपः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कश्' इति तु न कश्चपम्, तत्र गणे अमड्वाहानित्येकवचनस्यैव पाठादिति बहुव्रीह्याधिकारे मूळ एव वचयते । स्वनड्वही इति । 'नपुंसकात्' इत्यौकः शोभावः । स्वनड्वहांहीति । 'अरशसोः शिः' इति शिभाये तस्य सर्वनामस्थानत्वात् 'चतुरनड्वहोः' इत्यामि 'नपुंसकस्य अकच' इति जुमि 'नश्' इत्यनुस्वार इति भावः । अत्र यहकृत्यं तस्युच्छिन्ननिरूपणे षकम् । इति हान्ताः ।

अथ वकारान्ता निरूप्यन्ते । विमला शोः-आकाशयस्य अङ्गः इति बहुव्रीहौ सुबलुकि विमलद्विषशब्दात् सोर्लुक् । पतावत् सिद्धयत्कृत्य आह—दिव उदिति । अहर्विमलद्यु इति । वस्य ऋथे हकारस्य यगिति भावः । अहर्ग्रहणं नपुंसकत्ववृत्तनार्थम् । ननु विमलद्विष औ इति स्थिते 'नपुंसकात्' इति शोभाये विमलद्विषी इति रूपं वचयति ।

स्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' (वा ४८०) इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी, विमलदिवि । 'अपदादिविधौ' किम् ? द्वि-
त्रेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्येव । उत्तरस्य कृत्वे तु न ॥ इति वान्ताः ॥

तद्युक्तम्, 'द्वि उत्' इत्युत्तरप्रसङ्गात् । न च विमलदिवी इति समुदायस्यैव
शुभन्ततया पदत्वाच्च वकारस्य द्विधाब्दरूपपदान्तत्वमिति वाच्यम् ? 'सुपो धातु'
इति लुप्तं द्विधाब्दोत्तरं विभक्तिः, प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य द्विच् इत्यस्य पदत्वात् । न
च लुक्ता लुप्तत्वात् न प्रत्ययलक्षणमिति वाच्यम्, पदत्वज्ञायाः सुबन्तधर्मतया अङ्ग-
मन्वाभावेन तत्र 'न लुमता' निषेधाप्रवृत्तः । अन्यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ
पूर्वभागे नलोपादिकं न स्याद्विधायाङ्गत्वाद् आह-अन्तर्वर्तिनीमित्यादि । उत्तरपदत्वे चेति ।
समासे उत्तरखण्डस्य पदत्वज्ञायां कर्तव्यायाम् अन्तर्वर्तिविमलकिलोपे प्रत्ययलक्षण-
प्रतिषेधो वाच्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा इत्यर्थः । चार्तिकमेतत् । विमलदिवी इति ।
औचित्यरूपम् । विमलदिवि इति । शसि सति 'अशसोः शिः' इति विभावे रूपसिद्धिः,
अस्यलक्षणाच्च युम् ।

द्विषेचाविति । सिद्धत्वेः क्विप् । दहनः सेचौ द्विषेचौ । समासे पूर्वोत्तरपदावय-
वसुपोल्लुकि समासात् पुनः सुबुत्पत्तिरिति स्थितिः । तत्र उत्तरखण्डाङ्गोत्तरं विभक्ति-
लुप्तं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया 'सात्प-
दायोः' इति षत्वनिषेध इष्टः । 'उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः' इत्येतावत्येवोक्तं
तु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वज्ञायां कर्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथा
च सेच् इत्यस्य सुबन्तत्वाभावेन अपदतया तत्सकारस्य पदादित्वाभावेन षत्व
निषेधो न स्यात् । अतः अपदादिविधावित्युक्तम् । षत्वनिषेधस्य पदादिविधितया
तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सेच् इत्यस्य पदत्वात् तत्सकारस्य 'सात्पदायोः'
इति षत्वनिषेधो निर्वाच्यः । ननु सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वे चकारस्य कृत्वं
स्यादित्येतद् आह-वकारस्य कृत्वे तु चेति । कृत्वे कर्तव्ये तु सेच् इत्यस्य पदत्वं नास्त्येव,
कृत्वंस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविभिन्नतया तस्मिन् कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध-
सत्त्वेन पदत्वाभावादिति भावः । ननु इति सिद्धत्वं इति सोपपदाद्विधि उपपदसमासे
षत्वं दुर्वारम्, 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति
वचनमागत्वेन सेच् इत्यस्य अन्तर्वर्तिसुबन्तत्वाभावेन अपदान्ततया 'सात्पदायोः' इति
निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति चेत् ? अत्र सोपपदात् सिद्धेः विच्छः अनभिधानमिति भावः
इति कैयटः समाहितवान् । पदात् आदिः पदादिरिति पञ्चे तु उपपदसमासेऽपि
षत्व सुपरिहरम् । न चैवमपि परमक्षासौ दण्डी च परमदण्डी, साः प्रियः यस्य साः
परमदण्डीप्रियः इत्यस्य अवाप्ततरत्पुरुषस्य उत्तरखण्डे नलोपानुपपत्तिः 'उत्तर-
पदत्वे च' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन तस्य पदत्वाभावादिति वाच्यम्, मध्यप

षाः । वारो । अक्षरान्तत्वाच्च जुम्—वारि । चत्वारि ॥ इति रेफान्ताः ॥ 'न लुमता—' (सू २६३) इति कादेशो न—किम्, के, कानि । इवम्, इमे, इमानि । 'अन्वादेशे नपुंसके एनदृक्कर्म्यः' (वा १५६९) । एनत्, एने, एनानि । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥ इति भ्रान्ताः ॥ ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्मणि, 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां

वत्वानाक्रान्तस्यैव उत्तररक्षणस्य विप्रचित्वादिस्थास्तां तावत् । इति चान्ताः ।

अथ रेफान्ता निरूप्यन्ते । वारिति । वार् शब्दो रेफान्तो नपुंसकलिङ्गा । 'भाषा की भूमि वार् वारि' इत्यमरः । वार् शब्दात् स्वमोर्लुक् रेफस्य विसर्ग इति भावः । चत्वारिति । चतुर् शब्दो निर्यं बहुवचनान्तः, तस्य अक्षरसोश्चिः, तस्य सर्वनामस्थानात्वात् 'चतुरभङ्गहोः' इति प्रकृतेः आम् । स च मिश्रवाङ्मयात् च उकारात् परः, उकारस्य षञ्, अक्षरान्तत्वाच्च जुम् इति भावः । इति रेफान्ताः ।

अथ मकारान्ता निरूप्यन्ते । किम्शब्दत्वं स्वमोर्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्लेष्य विभक्तिपरकत्वात् कादेशमाशङ्क्य आह—न लुमतेति । सारमन्त्राभ्यन्त कादेशो सर्वशब्दवद्गुणाणीत्याह—के, कानिति । इवामिति । स्वमोर्लुकि रूपम् । 'इवमो मः, वृक्ष' इत्यादिविधयो न अव्यभि, न लुमता' इति निषेधादिति भावः । इमे इति । औक्त्वात्वं पररूपम्, 'वृक्ष' इति वृक्ष मः, 'नपुंसकाच्च' इति श्रीभाषः, गुण इति भावः । इमानिति । अक्षरसोश्चिः, अथ, पररूपं, 'वृक्ष' इति मः, 'नपुंसकस्य षञ्कर्म्य' इति जुम्, 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ इति भावः । अन्वादेशे नपुंसके एनदृक्कर्म्य इति । 'इदमेतदोः' इति शेषः । इत् च अग्रेव भवति । तथा च भाष्ये 'एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम्' इति पठित्वा 'कुण्डमानय प्रकाशयेनत्' इत्युदाहृतम् । औत्थसोः शायम् ओसि च 'द्वितीयादौस्त्वेन' इत्येनादेशात् एव इति मत्वा आह—एने इत्यादि । वस्तुतस्तु 'द्वितीयादौस्त्वेनत्' इत्येव सूचयताम् । नपुंसके अमो लुकि एनदिति सिध्यति । एनम्, एनौ, एनान् । एनेन, एनयोः इति तु एवाद्यत्वेन-सिद्धमिति भाष्ये स्थितम् । परमार्थनस्तु नपुंसकैकवचने अग्नि एनदादेशः । एनम्, एनौ इत्याद्यर्थे 'द्वितीयादौस्त्वेन' इत्यत्र एनादेशो विधातव्यः । येन नाप्राप्तिस्थानेन एनदादेशस्य स्ववाच्यत्वात्प्राप्तव्येन एवाद्यत्वेनात्मभगदिति शब्देन्दुशेखरे स्थितं भाष्यप्रदीपोद्योतं प्रपञ्चितं च । इति भ्रान्ताः ।

अथ नकारान्ता निरूप्यन्ते । मत्तेति येदाक्षैः च-क्ये अक्षरत्वात् नपुंसकलिङ्गा । 'वेद स्तपथ नपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः । स्वमोर्लुकि नञोप इति भावः । ब्रह्मणो इति । औक्त्वात्, 'भट्कुप्वाक्' इति णवम् । 'विभाषा किरियोः' इत्यङ्गोपस्तु न, 'न संयोगाह्रमन्तात्' इति निषेधादिति शाषः । ब्रह्मणोति । अक्षरसोः चिः, तस्य

नलोपो वा वाच्यः । हे ब्रह्मन्—हे ब्रह्म । 'रोऽसुपि' (सू १७२) । अहर्भाति । विभाषा 'क्षियोः' (सू २३७) । अह्नि-अहनी, अहानि । छ३ अहन् ८।२।६८। अहन् इत्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम्, अहोभिः । इह 'अहः' 'अहोभ्याम्' इत्यादौ रत्वकत्वयोरसिद्धत्वाजलोपे प्राप्ते 'अहन' इत्यावर्त्य एकेन नलोपाभावं निपात्य द्वितीयेन रुषिधेयः । तदन्तस्यापि रत्वकत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाह । निदाषः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'असुपि' इति

सर्वनामस्थानत्वात् नाप्तलक्षणे दीर्घः । हे ब्रह्मन् इति । 'सम्बुद्धौ नपुंसकाम्' इति नलोपविकल्प इति भावः । अथ अहन्शब्दात् स्वमोर्लुकि 'अहन्' इति रुत्वे प्राप्ते आह—रोऽसुपीति । लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादिति भावः । अहर्भातीति । अत्र रुत्वे तु 'हृषि च' इत्युपवे गुणे अहो भातीति स्यात् । रेफविधौ तस्य तथं न, रोऽस्यकारानुबन्धग्रहणादिति भावः । अहानीति । जरत्सतोः षिा, सर्वनामस्थानत्वात् ङपञ्चादीर्घः, अलोपस्तु न, सर्वनामस्थानत्वादिति भावः । ङावाचि अलोपः, अह्ना, अह्ने इत्यादि । भ्यामादौ हलि विशेषमाह—अहन् । 'ससजुषो रुः' इत्यतो रुःरित्यनुवर्तते, 'रुकोः संयोगाद्योः' इत्यता 'अन्त' इति च पञ्चश्वेत्यधिकृतम् । 'अहन्' इति लुप्तपठौकम् । तदाह—अङ्गित्यस्वेत्यादिना । अहोभ्यामिति । नकारस्य रुत्वे, 'हृषि च' इत्युपवे, गुण इति भावः ।

ननु अहः, अहोभ्यामित्यत्र रत्वकत्वयोरसिद्धत्वाजलोपः स्यात् । न च रत्वकत्वे नलोपापवादाविति वाच्यम्, 'न क्षिपम्बुद्धयोः' इति नलोपनिषेधस्थले हे अहरित्यत्र, दीर्घाणि अहानि यस्मिन् स दीर्घाहाः हे दीर्घाहो निदाष इत्यत्र च नलोपे असत्यपि रत्वकत्वयोरारम्भाद् इत्याशङ्क्य निराकरोति—इति । एकनेति । आवृत्तयोः प्रथमेन 'अहन्' इति सूत्रेण पदान्ते अहस्त्वित्त्वे स्यात्, न तु नलोप इत्यर्थकेनेत्यर्थः । द्वितीयेनेति । 'अहस्त्वित्यस्य रुः क्वात् पदान्ते' इत्यर्थकेनेत्यर्थः । एवं च 'अहो नलोपप्रतिषेधः' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः । तदन्तस्यापीति । अहन्शब्दात्स्यापि रत्वकत्वे भवत्सः, पदाधिकारस्थत्वादिति भावः । 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तद्वत्प्रतिषेधार्थि' इति निषेधस्तु प्रत्ययविधिमात्रत्रिप्रय इति 'असमासे निष्काङ्क्ष्यः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तदन्ते रुत्वप्रवृत्तिं दर्शयति—दीर्घाव निदाष इति । दीर्घाहन्शब्दात् पुंस्त्रिज्ज्ञत् सौ परत्वाद्युपधादीर्घं कृते हल्ङ्यादिना सुलोपः । 'अहन्' इति रुत्वे, 'भोभगो' इत्यपूर्वत्वाद्यत्वे 'हलि सर्वेषाम्' इति यलोपे, रूपमिति भावः । ननु सुलोपे कृते 'रोऽसुपि' इति रुत्वे तस्य यत्वं न भवति । यत्त्वविधौ रोः इत्युकारानुबन्धग्रहणात् । तथा च दीर्घाहार्निदाष इत्येव युक्तमित्यत आह—इह हल्ङ्यादीत्यादि । ननु नाप्तलक्षणदीर्घस्य परत्वेऽपि अकृत-व्यूहपरिभाषया हल्ङ्यादिलोपात् प्राक् प्रवृत्तिर्न सम्भवति, रुत्वेन नकारस्य

निषेधाद्रत्वाभावे रुः, तस्यासिद्धत्वाच्चान्तलक्षण उपधादीर्घः । सम्युद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहानौ, दीर्घाहानः । दीर्घाहः । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि, दण्डिनी, दण्डीनि । स्रविष, स्रविणी, स्रवीणि । वारिम, वारिमिनि, वारमीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुवृषाणि । बहुवृष्याणि ॥ इति नाम्ताः ॥ अस्त्रजः पदान्ते

विशाशोऽसुखस्वादिस्थत आह—तस्यासिद्धत्वाविति । प्रवृत्तस्य ह्रस्वस्थासिद्धत्वाच्चान्त-
लक्षणो दीर्घो निषाध इति भावः । वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया निमूर्च्छत्वादिह
ह्रस्वभावविशोपात् पूर्वमेव परस्वाहुपधादीर्घ इत्येवोचितमित्यलम् । सम्युद्धो विविति ।
सोरत्र ह्रस्वभावविशोपात् प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य असम्बुद्धौ इति प्रवृत्तेः । उपधावी
र्षाभावे रुत्वे 'ह्रस्वि च' इत्युभवे, आद्गुणे, हे दीर्घाहो निदाघ इति रूपमित्यर्थः ।
अत्र 'रोऽसुपि' इति रत्नविधेस्तदन्तेऽपि प्रवृत्तौ फलं तु नपुंसके दीर्घाहनिदाघजा-
लमित्वादि बोध्यम् ।

दण्डीति । दण्डोऽस्यास्तीत्यर्थे 'अन्त इनिठनौ' इति इनिः । दण्डिन्नाम्नात् स्वमो-
र्लुक्, नस्य छोप इति भावः । दण्डिना इति । औकरणी । असर्वनामस्थानत्वात्
'ह्रस्वन्' इति नियमाच्च न दीर्घ इति भावः । दण्डीनीति । 'अरक्षसोः शिः' 'ह्रस्वन्'
इति दीर्घ इति भावः । खन्धीति । 'अस्माधामेचाञ्जो विनिः' इति अञ्ज्वाब्दात्
मत्वर्थयो विनिः । सञ्ज् इत्यस्य अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदात्वात् अस्य कृत्वं
आविश्रज्वाब्दात् सुबुत्पत्तिः । दण्डिवद्वाणि । अत्र ह्रस्वः अनर्थकरत्वेऽपि 'ह्रस्वन्' इत्यत्र
प्रहणं भवत्येव, 'अनिनस्मन्' इति वचनाविति बोध्यम् । वाग्मीति । 'वाचो विप्रनिः'
इति विप्रनिः । तद्धितत्वाच्च शकार इत्, चकारस्य अरत्त्वम्, कुश्वम्, वागिम-
न्नाम्नात् सुबुत्पत्तिः, आविवचद्वाणि । बहुवृषः वृत्रहणो यस्मिन् मन्वन्तरे इति
बहुव्रीहौ बहुवृत्रहन्नाम्नात् स्वमोर्लुकि, नलोपे, बहुवृत्रहेति रूपम् । औकः श्याम्,
अलोपे, 'हो हन्तेः' इति कृत्वे, बहुवृत्रज्ञौ इति रूपम् । 'अपूर्वस्य' इति नियमाच्च
णत्वम् । पतावसिद्धत्वाच्चकृतस्य अरक्षसोराह-बहुवृत्रहाणिति । शोः सर्वनामस्थानत्वेन
तस्मिन् परे अलोपाभावात् 'ह्रस्वन्' इत्युपधादीर्घे 'एकाञ्जुत्तरपत्वे णा' इति णत्वमिति
भावः । बहुवृषाणीति बहुवृषः पृषणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । बहुवृष, बहुवृषाणी
'रथाभ्याम्' इति णत्वम् । अरक्षसोस्तु शिः, शौ दीर्घः, 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् ।
बहुवृषाणीति । बहुवृषः अर्थमणो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, बहुवृषवद्वाणि ।
इति नाम्ताः ।

अथ जकारान्ता निरूपयन्ते । शरीरं यदा वरपद्यते तदैव सृज्यते न दम्तादिवममथे
इत्यर्थे सृज्वातोः नभपूर्वात् सभपदावित्वात् क्तिप् । उपपदसमासे 'नलोपो नजः'

कुत्वम्, सृजेः किनो विधानात् । विश्वसृडादौ तु न, 'सृजिहोः—(सू २४०५) इति सूत्रे 'रञ्जुसृङ्भ्याम्' इति भाष्यप्रयोगात् । यदा 'ब्रध' (सू २९४) आदि-सूत्रे सृजियज्योः पदान्ते परत्वं कृत्वापवादः । स्रगृत्विकृच्छन्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्कृच्छन्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋजप्रत्यये बोध्यः । असृक् असृग्,

इति नकारलोपे असृङ्गच्छन्दो रक्तपर्यायो नपुंसकलिङ्गः । 'कथिरासृङ्गोहितास्वरक्तं सतब्रह्मोणितम्' इत्यभरः । तस्य स्वमोर्लुकि विशेषमाह—असृजः पदान्ते कुत्वमिति । 'किम्प्रत्ययस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'बोः कुः' इति प्राप्तं कृत्वं चाक्षित्वा तदपवादे ब्रह्मादिष्वेव कृते, तस्य 'किम्प्रत्ययस्य' इति कुत्वेन खकारः, अघोषश्चासिक्त्वात् महाप्राणत्वसाग्मादित्यर्थः । न च अथस्य निरवकाशात्वं सङ्कथम्, सृष्टमित्यादौ अपदान्ते 'किम्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वाभावस्यत्वे अथस्य चरितार्थत्वात् । ननु किञ्चन्त-त्वाभावाविह 'किम्प्रत्ययस्य' इति कृत्वं कुन इत्यत आह—सृजेः किनो विधानादिति । ऋत्विगादिसूत्रेण इति दोषः । तथा च किन् प्रत्ययो धर्मादिनि अतद्वृत्तगवहुवीणा-श्रयणादिहापि कुत्वनिर्वाधमिति भावः । भाष्यप्रयोगादिति । न च रञ्जुसृङ्भ्याम् इति भाष्यप्रयोगात् विश्वसृडादौ कथं कृत्वाभावा इति वाच्यम्, ज्ञापकस्य सामा-भ्यापेक्षत्वात् । न चेवं सति असृङ्गच्छन्देऽपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, अनन्वय-पूर्वपदस्यैव सूत्रेर्भाष्यप्रयोगतः कृत्वाभावबोधनादिति भावः । ननु उदाहृतभाष्यप्रयो-गात् विश्वसृङ्गरञ्जुसृडादौ अक्षित्वापि देवान् यजतीति देवेऽप्येव इत्यादौ 'बोः कुः' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् ब्रह्मादिना अथे, तस्य 'किम्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वं हुवोर-मित्यस्वरसादाह—यदेति । अथं कृत्वापवाद इति । यद्यपि सृष्टमित्यादौ अपदान्ते अथं पावकात्वात् । तथापि यत्सिद्धयोः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्यविहितत्वा-धेरावकाशात्वाच्च पदान्तविषये अथं कृत्वापवादः । तथा च विश्वसृडादौ देवेऽदौ च अथं निर्वाधम् । अत एव 'सृजिहोः' इति सूत्रे रञ्जुसृङ्भ्यामिति काम्यशिवधिसूत्रे उपपद्यतामतीति च भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छत इति भावः । 'अथेवं सति स्रगृत्विक्कृच्छन्दयोरेपि 'किम्प्रत्ययस्य इति कृत्वं चाक्षित्वा ब्रह्मादिना अथं स्यादित्यत आह—स्रगृत्विक्कृच्छन्दयोरेति । ऋत्विगादिसूत्रे ऋत्विक् स्रक् इति निपातनादेव कृत्वमित्यर्थः । न च स्रष्टा यथा इत्यादौ अपदान्ते निपातनात् कृत्वापत्तिरिति वाच्यम् । निपातनेन प्रत्ययः अपवादाद्भूतत्वात्तस्य अपवृत्तिमात्रं बोध्यते, कृत्वं तु स्वभास्त्रेणैव यथायथं गतीति न दोषः । ननु तर्ह्यसृक्कृच्छन्देऽपि कृत्वापवादः अथं स्यात्, ऋत्विगादिसूत्रे ऋक्कृच्छन्दस्यैव कृत्वनिपातनात् इत्यत आह—असृक्कृच्छन्दस्त्विति । असृ जैपणे इत्यसमात् रौणादिके ऋजप्रत्यये सति निष्पन्नस्य असृक्कृच्छन्दस्य 'ब्रध' इति अथवाविवक्षत्वात् 'बोः कुः' इति कुत्वे सति असृक्कृच्छन्दो बोध्य इत्यर्थः । असृजीति । 'अरसतोः सिः',

असृजौ, असृजि । 'पृहो—' (सू २२८) इति वा असत् । असानि । असृजा-असना, असृग्भ्याम्-असभ्यामित्यादि । ऊर्क-ऊर्ग, ऊर्जी, उनर्जि । नर-जानां संयोगः । 'बहुर्जि नुम्प्रतिषेधः' (वा ४३३१) 'अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्' (वा ४३३२) । बहुर्जि-बहुर्जिज वा कुलानि ॥ इति जान्ताः ॥ त्यत-त्यद्, त्ये, श्यानि । तत्—तद्, ते, तानि । यत्—यद्, ये, यानि । एतन-एतद्, एते, एता-नि । अन्वादेशे तु एनत् । वेभियतेः क्षिप । वेभित्—वेभिद्, वेभिदी । शाव-

स्रलन्तत्वाद्नुम्, 'नश्च' इत्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णो अकार इति भावः । अमानोति । जामशिशः, नान्तात्वाद्दीर्घ इति भावः । अस्नेति । वृनीयैकवचने असस्त्रादेशो अलोपः । असृग्भ्यामिति । असस्त्रादेशान्माधे कृत्वे जश्चमिति भावः । असृग्भ्यामिति । श्यामादौ असस्त्रादेशो नलोप इति भावः ।

ऊर्गिति । ऊर्गं षलप्राणनयोः क्षिप, स्वमोर्लुक्, कुबेन गः, तस्य चार्थविकलप इति आद्यः । षन्तीति । जरशासोः शिः स्रलन्तत्वाद्नुम्, य च मिश्राद्देश्याद्यः ऊकारात् परो भवति । तदाह-नरबानासयोग इति । बहुर्कं कृद्दोऽपि प्रायेण ऊर्वदेव । जरशासोः शिभावे कृते, स्रलन्तलक्षणमुमि ऊकारादुपरि प्राप्ते, 'बहुर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः, अन्त्यात् पूर्व नुममेक इच्छमिति' इति च व तिकं प्रवृत्तम् । नदेतदर्थतः पापु-ङ्गिति—बहुर्जाति । बहुर्जं शब्दे अन्याद्यश्च ऊकारात् ऊपरि नुमः प्रतिषेधो वक्तव्यः, किन्तु अन्याद्गुणाल पूर्वो नुम् वा स्यादित्यर्थः । बहुर्जाति । जरशासोर्नुमभावे रूपम् । बहुर्जाति । ऊकारात् पूर्व रेफादुपरि नुमि कृते श्चुत्स्वस्यासिद्धत्वात् 'नश्च' इति तस्या-नुस्वारे, तस्य परसवर्णो अकारे रूपं बोध्यम् । 'अत्र 'बहुर्जि प्रतिषेधः' इति प्रथमवा-तिकं न कर्तव्यम्, 'नपुंसकस्य स्रलचः' इति सूत्रस्य अर्थः परो यो स्रलं नदन्त्य स्त्रीस्य नुम् स्यादिति ध्यात्माने सति नुम एवात्राप्रसक्तेः । न चैवं मति घनाभी-त्यादावव्याप्तिः शङ्कया, 'श्रुकोऽचि विभक्तौ' इत्यतः अचोऽथनुवर्थं अजन्तस्य स्त्रीस्य सर्वनामस्थाने परो नुम् स्यादिति वाक्यान्तराप्रयणादिति भाष्ये स्थितम् । एवञ्च ऊक् शब्दे शौ 'नरजानां संयोगः' इति मूलभाष्यविरुद्धत्वादुपेक्षयमेव, तत्र अर्थः परस्य स्रलः अभावेन नुमः अप्रसक्तेः । इति जान्ताः ॥

अथ ऊकारान्तानि रूपानि । स्यदिति स्यत्, तद्, यद्, एतद् पूर्वा स्वमोर्लुक् लुप्तत्वात् स्यदाद्यर्थं पररूप, 'नदोः स लौ' इति स्यत् च न भवति । इतरत्र तु सर्वत्र स्यदाद्यर्थे पररूपे च अदन्तवर्द्रपाणि, सर्वनामकार्यं च इति बोध्यम् । अन्वादेशे स्वेनदिति । अन्वादेशे नपुंसकवचने एनद्विधानादिति भावः । औष्ठि जरशासोश्च-एने, एनानि । वेभियतेरिति । शिनपा निर्दशोऽयम् । वेभिय इति यकन्ताद्वातेरित्यर्थः । 'भिद्विर् विदारणे' अस्मात् यच्चि 'सग्यञ्चोः' इति द्वित्वे, इत्वादिबोधे, 'अथवासे

छोपस्य स्थानिवत्त्वाद्गलन्तत्वात् नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । बभिदि ब्राह्मणकुलानि । चेच्छिदि । इति दान्ताः ॥

गवाक्छन्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः ।

असन्ध्यवह्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥

चर्च' इत्यभ्यासमकारस्य जरत्वेन वकारे, 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे, वैभिय इति रूपम् । तस्मात् 'सनाद्यन्ताः' इति घातुत्वात् क्रिप, अतो छोपः, 'यस्य हलः' इति यलोपः । वैभिद्वात् स्वभोलुङ्क, जरत्वे चर्चं वैभित् वैभिद् इति रूपमिति भावः । वैभिरी इति । औङ्कः रयां रूपम् । जरत्वात्तौ मलन्तलक्षणनुममाशङ्क्य आह—
श्राविति । स्थानिवत्त्वादिति । 'अचः परस्मिन्' इत्यनेनेति शेषः । न चात्र अल्लोपस्था-
निभूतात्त्वः पूर्वो वकार एव, न द्विकारः तस्य वकारेण व्यवधानात्, तथा च तस्य
नुम्विधिः स्थानिभूतात्त्वः पूर्वस्य विधिर्निति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र
व्यवहितपूर्वस्यापि प्रहणस्योक्तत्वात् । 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति तु न सार्वत्रिक
मिति 'दोषीवेवीटाम्' इत्यत्र कैयटे स्पष्टम् । मन्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् मलन्तलक्ष-
णनुमोऽभावेऽपि अजन्तलक्षणो नुम् दुर्वार इत्यत आह—अजन्तलक्षणस्तु नुम् नेति ।
कृत इत्यत आह—स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्यमि-
त्त्वाद्भ्यावचः परः प्रवर्तमानो हि नुम् वकारोपरितनस्य अकारोपलक्षितवेज्ञस्योपरि
प्रवृत्तिमर्हति तथा च लोपस्थानिभूतस्य स्वस्यैवाश्रयानुगमिधिः । तस्मिन् कर्तव्ये अल्लो-
पस्य स्थानिवत्त्वं सम्भवति, स्थान्यपेक्षया पूर्वस्यैव विधौ 'अचः परस्मिन्' इत्यस्य
प्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वमपि स्थानिभूतस्य स्वस्य कार्यविधौ न प्रवर्तते, अनस्यिधा-
विति निषेधादित्यर्थः । 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे पूर्वविधावित्यपनीय 'अपरविधा-
विति वक्ष्यं स्वविधौ स्थानिवत्त्वार्थम्' इति वार्तिकं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमित्य-
द्योपः । इति दान्ताः ।

अयं चकारान्ता निरूप्यन्ते ॥

'जायस्ते नद्य तौ तथापि च नद्य भ्यामित्यस्यसं संगमे

वृत्सङ्ख्यानानि नषैव सृप्यथ जसि श्रीण्येव तद्वृच्छसि ।

चात्वार्यन्यवचस्यु क्रस्य विवृषा। षड्दस्य रूपाणि त-

जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेज्जि।दित्तु पाण्म।सिकोऽन्नावधिः ॥

इति प्राचीनस्य कस्यचित् पक्षस्य श्लोकद्वयेन उत्तरमाह—गवाक्छन्दस्येति । अर्चा-
गतिभेदत इति । 'अनिद्विताम्' इत्यभ्यासो नकारस्य लोपा, पूजायां तु 'नाम्भेः पूजा-
याम्' इति निषेधात्तस्य लोपो नेत्येवं गतिपूजारमकार्यभेदनिवृत्तनकोपतदभावा-

स्वमुपु नव षड् भादौ षट्के स्युन्नोणि जशसोः ।

चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

तथाहि । गामञ्जतीति विग्रहे 'ऋत्विग्—' (सू ३७३) आदिना किन् । गतौ नलोपः । 'अवङ् स्तोटायनस्य' (सू ८८) इत्यवङ्, गवाक्-गवाग् । 'सर्वत्र विभाषा—' (सू ८७) इति प्रकृतिभावे-गोअक्-गोअग् । पूर्वरूपे-गो-ऽक्-गोऽग् । पूजायां नस्य कृत्वेन ङः । गवाङ् गोअङ् गोऽङ् । अन्त्यप्येता-

भ्यामिति यावत् । असन्धीति प्रकृतिभावो विवक्षितः । असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैरित्यनन्तरं चङ्गवोऽध्याहृतव्यः । शतमित्यनन्तरमितिषाड्दश । तथा च गत्यर्थपूजायंभेद्विष-
म्भनलोपतव्भावाभ्याम्, असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैश्च दवाकञ्जदस्य रूपाणि नवाधिकश-
तमिति मतं सम्मतमित्यर्थः । एतेन 'विशस्याद्याः सङ्केकत्वे संख्यासंख्येयसंख्ययोः'
इति कोशात् शतशब्दस्य संख्यापरत्वे गवाकञ्जदस्य रूपाणामितिभाष्यम्, संख्येय-
परत्वे तु मतमित्येकवचनानुपपत्तिरिति निरस्तम् । संख्येयपरत्वमाश्रित्य इति षाड्
अध्याहृत्य नवाधिकशतं रूपाणीति मतमित्यर्थाश्रयणात् । यद्वा शतशब्दस्य संख्येय-
परत्वेऽपि शतमित्येकत्वाभिप्रायं मतमित्येकवचनमित्यदोषः । नवाधिकशतमित्येतत्
प्रपञ्चयति—स्वमुपु नवेति । प्रत्येकमिति शेषः । रूपाणीति सर्वान्वेति । षड् भादौ
षट्के स्युरिति । भित्ति न्याय्ये, न्यसद्भ्ये च प्रत्येकं षड्दित्यर्थः । ऋणि नद्वयत्तरिति ।
प्रत्येकमिति शेषः । चत्वारि शेषे दशक इति । प्रत्येकमिति शेषः । स्वमुपुपु नवेत्येतदु-
पपादयति—तथाहीति । गामञ्जतीति गौ गच्छति पृथयति वेत्यर्थः । किन् उपपद-
समासे सुष्ठुकि गो अङ् इति स्थिते प्रक्रियां दृशयति—गौ नलोप इति । गत्यर्थ-
कत्वे 'अनिविताम्' इति नस्य लोप इत्यर्थः । गवाक्-गवागिति । गो अष् स् गो अष्
अम् इति स्थिते स्वमोर्लुकि, अङ्गीबस्येति पर्युदासात् सर्वनामस्थानत्वाभावेन
'ऋगिवचाम्' इति नुप्रभावे, ओकारस्य अवकावेक्षे सर्वर्षदीर्घः, अरश्चत्वे इति भावः ।
सर्वत्रेति । अवकावेक्षस्य वैकृषिगत्वात्तदभावपक्षे 'सर्वत्र विभाषा' इति प्रकृतिभावात्
'पृङ् पदान्तादिति' इति पूर्वरूपस्याप्यभावे सतीत्यर्थः । पूर्वरूपे इति । अवकाः, प्रकृति
भावस्य चाभावे 'पृङ् पदान्तात्' इति पूर्वरूपे सतीत्यर्थः । तदेव गत्यर्थकत्वे
षड् रूपाणि ।

पूजायामिति । 'माञ्जे पूजायाम्' इति नलोपाभावात् गो अङ् इत्यस्मात् स्वमो
र्लुकि, चकारस्य संयोगान्तलोपे नकारस्य 'किन्प्रत्यस्य कुः' इति कृत्वेन ककारः ।
तत्राः अवकि प्रकृतिभावे षड् रूपे च ऋणि रूपाणीति भावः । पूर्वोदाहृतवङ्पूर्वरूपैश्च

न्येव नव । औः शी, भत्वात् 'अचः' (सू ४१७) इत्यलोपः गोची ।
पूजायां तु गवाची-गोअची-गोऽची । 'जशसोः शिः' (सू० ३१२) शेरसर्-
नामस्थानत्वान्नुम्, गवाधि-गोअधि-गोऽधि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा-
गवाक्षा-गोअक्षा-गोऽक्षा । गवाग्भ्याम्—गोअग्भ्याम्—गोऽग्भ्याम्—गवाङ्भ्याम्—
गोअङ्भ्याम्—गोऽङ्भ्याम् इत्यादि । सपि तु कान्तानां, पक्षे 'ङ्णोः
कुक्—' (सू० १३०) इति कुक् । गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षु । गवाङ्क्षु-
गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्षु । न चेह 'चयो द्वितीयाः' (वा २३) इति पक्षे ककारस्य

छनया सौ नव रूपाणि । औः इति । गत्यर्थकत्वे नलोपे औकरशीभावे च सति-
अङ्गीवस्येति पर्युवासावसर्वनामस्थानतया भत्वात् 'अचः' इत्यङ्गोपे गोची इत्ये-
कमेव रूपम् अकारस्य छुत्सत्वेन अवकाशसंभवात् । पूजायां स्थिति । अल्लुप्तनकारत्वात्
'अचः' इत्यङ्गोपो नेति भावः । तथा च औः श्रीणि रूपाणि । पूर्वादादौककरूपसं-
छनया प्रत्येकं चत्वारि रूपाणि । श्लेः सर्वनामेति । गत्यर्थकत्वे नलोपे सति, शौ 'उति-
वचाम्' इति जुमि, तस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारः, परसवर्ण इति भावः । पूजार्थकत्वे तु
अल्लुप्तनकारत्वाद्युम् न । किन्तु स्वाभाविकनकारस्य अनुस्वारः परसवर्ण इति भावः ।
गतिपूजनयोःशौ अविशिष्टाभ्येव श्रीणि रूपाणीत्याह—गतिपूजनयोस्त्रीण्येवेति गोचेति ।
गत्यर्थकत्वे लुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यङ्गोपे एकमेव रूपमिति भावः । पूजार्थत्वे तु
अल्लुप्तनकारत्वात् 'अचः' इत्यङ्गोपाभावे अवशि, प्रकृतिभावे, पूर्वरूपे च, श्रीणि
रूपाणीत्याह—गवाक्षा गोअक्षा गोऽक्षति । भ्यामि गत्यर्थकत्वे नलोपे सति चस्य
जशवे कृत्वे अवकाशसिद्धिपूर्वरूपः श्रीणि रूपाणि । पूजार्थत्वे तु नलोपाभावात् चकारस्य
संयोगान्तलोपे नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति कृत्वेन टकारे अवकाशसिद्धिपूर्वरूपैः
श्रीणि रूपाणीत्यभिप्रेत्याह—गवाग्भ्यामित्यादिना इत्यादीति । गवाग्भिः गोअग्भिः-
गोऽग्भिः । गावङ्भिः गोअङ्भिः गोऽङ्भिः । गोचे गवाङ्गे गोऽङ्गे । भ्यामि,
भ्यसि च, प्राग्वत् षड्रूपाणि । छसौ, गोचा गवाक्षा-गोअक्षा-गोऽक्षा । भ्यामि,
भ्यसि च, प्राग्वत् । छसौ, गोचा-गवाक्षाः गोअक्षाः-गोऽक्षाः । गोचोः-गवाक्षोः-गो-
अक्षोः-गोऽक्षोः । गोचाम्-गवाक्षाम्-गोअक्षाम् गोऽक्षाम् । गोचि गोवाक्षि-गोअक्षि-
गोऽक्षि । असि प्राग्वत् । सुपि स्थिति । पूजार्थकत्वे नलोपनिषेधात् चकारस्य संयोगा-
न्तलोपे नकारस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति कृत्वेन ककारः । ततश्च अवकाशसिद्धिपूर्वरूपैःत्रयाणां
रूपाणां ककारान्तानां कुगागम इत्यर्थः । कुगभावे तु गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्ष्विति
श्रीणि रूपाणि सुगमत्वाद्योक्तानि । गतौ तु नलोपे सति तस्य कृत्वेन ककारे अवका-
शसिद्धि पूर्वैः श्रीणि रूपाणि दर्शयति—गवाङ्क्षु-गोअङ्क्षु-गोऽङ्क्ष्विति । तथा च सुपि नव

खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चतुर्थस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्याधिष्ठत्वा-
न्नाश्रवाभावे पक्षे चयो द्वितीयादेशाङ्गीणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥

ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यन्वाक्षिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः ॥

रूपाणि । नन्वेषां मध्ये ककारवस्तु पङ्क्तेषु 'चयो द्वितीयाः' इति ककारस्य खकार
पक्षे पङ्क्तरूपाणि सखकाराप्यधिकानि द्युरित्यानाङ्क्य निराकरोति--न चेवेति । चत्वं,
स्वेति । गतौ नलोपे सति, चकारस्य कुप्ते, तस्य जश्वेन गकारे, तस्य 'खरि च'
इति चत्वेन ककारे, गवाङ्-गोअङ्-गोडचिबनि त्रीणि रूपाणीति स्थितिः । तत्र
'चयो द्वितीयाः' इति शास्त्रादप्या चत्वंनाश्रवस्यासिद्धत्वात् ककारो नारश्वेष, किन्तु
गकार एवास्ति, तस्य चत्वाभावात् 'चयो द्वितीयाः' इति न भवतीत्यर्थः । तथा च
गतौ षण्णामाधिक्यं निरस्तम् । गूजायां तु कुक्पक्षे गवाङ्-गोअङ्-गोडङ्-
इति त्रिषु ककारस्य द्वितीये सति खकारवती षण्णामाधिक्यमिष्टमेवेत्याह कुक्-
पक्षे स्थिति । न चोषं सति नवाधिकशतमिति विशेष, गङ्क्यः, नवाधिकशतमिति
सूत्रकारस्य मतमित्यर्थात् ।

ऊह्यमेषामिति । प्रदर्शितानां द्वादशाधिकशतरूपाणामित्यर्थः । अन्वाक्षिभूतानीति ।
सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः । अन्वगच्छो हि सप्तशसङ्ख्यावचिद्वल्लक्षका,
'सप्तशश हरितः सूर्यस्य' इति दर्शनात् । अक्षिशब्दस्तु द्विषसङ्ख्यावचिद्वल्लक्षकः,
मनुष्यादिषु प्रायेणशुभोः द्विषत्वात् । भूतशब्दस्तु पञ्चशसङ्ख्यावचिद्वल्लक्षकः । पृथि-
व्यप्तेजोवायुकाशानां भूतशब्दवाच्यानां पञ्चत्वात् । तत्राश्वशब्देन प्रथमनिर्दिष्टेन
सप्तशत्वं 'कशैव विवक्षिता । अक्षिशब्देन तु द्वितीयनिर्दिष्टेन सूचितया द्विषसङ्ख्याया
वृत्तकद्रयात्मिका विंशतिसङ्ख्या विवक्षिता । भूतशब्देन तु तृतीयनिर्दिष्टेन सूचितया
पञ्चशसङ्ख्याया पञ्चशतं लक्षयते । उक्तं च उच्यते--

'एकशशतसहस्रायुतलक्षमयुतकोटयः क्रमशः ।

अधुदमञ्जं सर्वनिर्लभमहापषाकाङ्क्यवस्तस्मात् ॥

जलधिष्णान्धं मध्यं परार्धमिति वृत्तगुणोत्तराः संज्ञाः ।' इति ॥

अत्र अन्वशब्दसूचितां सप्तशसङ्ख्यायामादौ लिखित्वा तदुत्तरतः अक्षिशब्दसूचिता
द्विषसङ्ख्या लेखया । तदुत्तरतस्तु भूतशब्दसूचिता पञ्चशसङ्ख्या लेखया । 'अङ्गानां
धामनो गतिरिति'वचनात् इत्यादि गणकसम्प्रदायप्रवर्तककलाख्यस्याधिग्रन्थतो ज्ञेयम् ।
तथा च सप्त च विंशतिश्च पञ्चशतानि च रूपाणि सवन्तीति मनीषिभिरूह्यमित्यर्थः ।
तथाहि सौ नवानां रूपाणामन्यवर्णस्य 'अनचि च' इति द्विषे तद्भावे च अष्टादश

रूपाणि । प्रथमाद्विवचने चतुर्णां मध्ये पूजायां अकारस्य 'अन्धि च' इति द्वित्वे तद्भावे च षट् रूपाणि । 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इति तु न, प्रगृह्यात् । गतौ श्वेकमेव । सङ्कलनया सप्त । असि तु त्रयाणां अकारस्य द्वित्वे तद्भावे च षट् रूपाणि, षण्णामेवामन्थस्य इकारस्य 'अणोऽप्रगृह्यस्य' इत्यनुनासिकपक्षे षट्, अनुनासिकत्वाभावपक्षे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया असि द्वादश । तथा च प्रथमायां विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायां विभक्तावपि सप्तत्रिंशत् । तृतीयैकवचने तु चतुर्णां मध्ये पूजायां अकारस्य द्वित्वे तद्भावे च षट् रूपाणि, गतौ श्वेकमेव । सङ्कलनया सप्त । एषां सप्तानामन्थस्य आकारस्य अनुनासिकपक्षे सप्त । तद्भावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्दश । श्यामि तु षण्णां मध्ये गतौ गकारस्य, पूजायां ककारस्य च द्वित्वे षट्, तद्भावे षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । एषु यकारस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वे द्वादश, मय इति पञ्चमी घण इति षष्ठीत्याश्रयणात् । यकारद्वित्वाभावे तु द्वादश स्थितान्येव । सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । एषु मकारस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तद्भावे चतुर्विंशतिः, स्थितान्येव, सङ्कलनया श्यामि अष्टाचत्वारिंशत् । भिसि तु षण्णां मध्ये गतौ गकारस्य पूजायां ककारस्य च द्वित्वे षट्, तद्भावे षट् स्थितान्येव सङ्कलनया द्वादश । एषु विसर्गस्य द्वित्वे द्वादश । अयोतवाहानाम् अट्सुगर्भुं चोप सङ्कलनयेन विसर्गस्य यत्वात् । तस्य तु द्वित्वाभावे द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया भिसि चतुर्विंशतिः । तथा च तृतीयाविभक्तौ षड्शोतिः चतुर्थैकवचने चतुर्णां मध्ये पूजायां अकारस्य द्वित्वे तद्भावे च षट् । गतौ श्वेकमेव । सङ्कलनया ऋपि सप्त । एकारस्य अनणवाहानुनासिकः । श्यामि तु प्राग्देव अष्टाचत्वारिंशत् । श्यति तु षण्णां मध्ये गतिपूजनयोः प्रत्येकं त्रयाणां गङ्गोद्वित्वे षट् । तद्भावे तु षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । एषु यकारस्य 'यणो मयः' इति द्वित्वे द्वादश, तद्भावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । एषु विसर्गस्य द्वित्वे चतुर्विंशतिः, तद्भावे तु चतुर्विंशतिः स्थितान्येव, सङ्कलनया श्यति अष्टाचत्वारिंशत् । तथा च चतुर्थ्यां विभक्तौ षड्शोतिः शतम् । ऋसौ तु पूजायां त्रयाणां रूपाणां अकार द्वित्वे तद्भावे च षट्, गतौ श्वेकं स्थितमेव, सङ्कलनया सप्त । एषु विसर्गद्वित्वे सप्त, तद्भावे तु सप्त स्थितान्येव, सङ्कलनया ऋसौ चतुर्दश । श्यामि श्यति च प्राग्देव प्रत्येकम् अष्टाचत्वारिंशत् । तथा च पञ्चम्यां विभक्तौ द्वादशिकं शतम् । ऋसि तु ऋसि चतुर्दश । ओसि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां अकारस्य द्वित्वे तद्भावे च षट्, गतौ श्वेकं, सङ्कलनया सप्त । एषु विसर्गस्य द्वित्वे तद्भावे च चतुर्दश । आमि तु चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां त्रिषु अकारस्य द्वित्वे षट्, गतौ श्वेकं, सङ्कलनया सप्त । एषु मकारस्य द्वित्वे तद्भावे च चतुर्दश । तथा च षष्ठ्यां द्विचत्वारिंशत् ङी

तिर्यक्, तिरश्ची, तिर्यञ्चि । पूजायां तु—तिर्यक्, तिर्यश्ची, तिर्यञ्चि ॥ इति

पूजायां त्रयाणां अकारस्य द्वित्वे तदभावे च षट्, गतावेकं, सङ्कलनया सप्त, पशु
अन्यस्य हकारस्य अनुनासिकत्वे तदभावे च चतुर्वक्ष । ओसि प्रारवचतुर्वक्ष । सुपि
तु द्वादशानां मध्ये पूजायां कुगभावपक्षे ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि
स्थितान्येव, सङ्कलनया षट् । कुगपक्षे तु 'चयो द्वितीयाः' इति द्वितीयादेशे खकारवन्ति
त्रीणि, तदभावे तु ककारवन्ति त्रीणि, सङ्कलनया षट् । षण्णामेषां ककारद्वित्वे षट्,
तदभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया द्वादश । एषां द्वादशानां 'खयः शारः' इति
पकारद्वित्वे द्वादश, तदभावे तु द्वादश स्थितान्येव, सङ्कलनया चतुर्विंशतिः । 'शरोऽ-
षि' इति निषेधस्तु न, तस्य सौमद्वित्वमात्रविषयत्वात् । तथा च कुगपक्षे चतुर्विं-
शतिः, कुगभावे तु षट् स्थितान्येव, सङ्कलनया पूजायां त्रिंशत् । गतौ तु त्रयाणां
ककारस्य द्वित्वे त्रीणि, तदभावे तु त्रीणि स्थितान्येव, षण्णामेषां 'खयः शारः'
इति पकारद्वित्वे षट्, तदभावे तु षट् स्थितान्येव । सङ्कलनया द्वादश । तथा च
सङ्कलनया गतौ पूजायां च द्विष्वत्वारिंशत् । पञ्चमस्यस्यानुनासिकत्वे तदभावे च
सुपि चतुरशीतिः ।

एष च सु अष्टादश (१८), औ सप्त (७), जस् द्वादश (१२), आहस्य प्रथमायां
सप्तत्रिंशत् (२८) । अम् अष्टादश (१८), औट् सप्त (७), वास् द्वादश (१२), आहस्य
द्वितीयायां सप्तत्रिंशत् (३७) टा चतुर्वक्ष (१४), अयाम् अष्टाक्षत्वारिंशत् (४८), भिस्
चतुर्विंशतिः (२४), आहस्य तृतीयायां षडशीतिः (८१) । केस (७) अयाम् अष्टाक्ष-
त्वारिंशत् (४८), अयस् अष्टाक्षत्वारिंशत् (४८), आहस्य चतुर्थ्यां त्र्यधिकं शतम् (१०३)
कति चतुर्वक्ष (१४), अयाम् त्र्यसोः अष्टाक्षत्वारिंशत् २ (४८) आहस्य पञ्चम्यां दशा-
धिकं शतम् (११०) । ऊस् चतुर्वक्ष (१४), ओस् चतुर्वक्ष (१४), आम् चतुर्वक्ष (१४), आह-
स्य षष्ठ्यां द्वाक्षत्वारिंशत् (४२) छि चतुर्वक्ष (१४), ओस् चतुर्वक्ष (१४) सुप चतुर-
शीतिः (८५), आहस्य सप्तम्यां द्वादशाधिकं शतम् (११२) । तत्रश्च सङ्कलनया पञ्च
शतानि च, विंशतिश्च सप्त च (५२०) रूपाणि । इति गवानकम्प्रक्रिया । तिर्येगिति ।
तिरः अञ्जति इति विग्रहे 'श्रस्विक्' आदिना क्तिन् । गतौ 'अ' विनाम् 'इति नलोपो ।
तिरस् अच् हस्यस्मान् सुश्रुपत्तिः, स्वमोच्छ्रंक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थान
त्वाच्च न नुम् । अजत्वात् 'अच्' इत्यञ्जोपो न । तिरसस्तिर्थादेशः, यण्, 'क्लिभ्य
प्रथमस्य' इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् चकारस्य 'चोः कुः' इति कुत्वम्, जश्चकारत्वे
इति मावः । तिरश्चीति । तिरस् अच् औ इति स्थिते औक्ः श्याम् भत्वात् 'अच्'
इत्यञ्जोपः । 'अलोपो' इत्युक्तेन तिर्थादेशः । सस्य श्चुत्वेन श इति भावः । तिर्य-
ञ्चोति । तिरस् अच् हस्यस्माच्चसि 'जश्चसोः शिः' सर्वनामस्थानस्थान्नुम् अनुस्वा-

चान्ताः ॥ यकृत, यकृती, यकृन्ति । पद्म्—' (सू २२८) इति वा यकृन् ।
यकानि । यकना-यकृता । शकृत, शकृती, शकृन्ति-शकानि । शकना-शकृता ।
ददत्, ददती । ४४४ या नपुंसकस्य ७ । १ । ७२ ॥ अभ्यस्तात्परो यः
शता तदन्तस्य ङीषस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति-ददति । तुदत् ।
४४५ आच्छीनद्यानुम् ७ । १ । ८० ॥ अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्त-

रपरसवर्णौ, तिरसस्तिरिः षण् । अभस्वात् 'अष्' इत्यङ्गोपो नेति भावः, पूषायां तु
तिर्यङ्गिति । स्वमोर्लुक् अभस्वात् अलुप्तनकारत्वात् 'अष्' इत्यङ्गोपामावाप्तियविंशः,
चकारस्य संयोगान्तलोपः, नस्य कृषेन ककार इति भावः । तिर्यञ्चो इति । औङ्ः
श्यां रूपम् । अलुप्तनकारत्वाच्च इत्यङ्गोपामावात् तिरिः । तिर्यङ्गि इति । अरशसोः
शिः । शेषं पुंसव । इति चान्ताः ।

अथ तकारान्ता निरूपयन्ते । यकृदिति । मातृपिण्डविशेषो यकृषाम याज्ञिक-
प्रसिद्धः । स्वमोर्लुक्, अश्वचत्वे इति भावः । यकृती इति । औङ्शशो । यकृन्तीति ।
अरशसोः शिः, झलन्तस्वानुम्, अनुस्वारपरसवर्णविति भावः । शसावौ विशेष-
माह—पदभित्ति वा यकृदिति । यकानीति । आसरिशः, यकञ्जादेशः सर्वनामस्थानत्वात्
नाम्नलक्षण उपधादीर्घ इति भावः । यक्रेति । टायां यकञ्जादेशो अवलोपः । यक्रे ।
यकः । यकनोः । यक्ञि—यकनि । यकस्तु । यकञ्भावे यकृञ्श्यामित्यादि । यकृदिति ।
'शकृच्चक्रुदः विष्ठावाची' यकृद्वत् । उदत् ददती इति । शतृप्रत्ययान्तोऽयं ददच्चक्रुदः
पुञ्जिनिरूपणे व्युत्पादितः । तस्य स्वमोर्लुक् । औङ्शशो । नुम् तु न, असर्वनाम
स्थानत्वात् नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेधाच्च । शौ 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नित्यं
जुञ्जिषेधे प्राप्ते—वा नपुंसकस्य । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति सूत्रे नभ्यञ्जननुवर्तते ।
नपुंसकस्येति व्ययधेन पञ्चम्यर्थं षष्ठी । 'द्वितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमिति उगि-
वशाद् इत्यतः सर्वनामस्थाने इति च अनुवर्तते । तद्वाह—मभ्यस्तादित्यादिना ।
वदन्तीति । नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ । तुददिति । 'तुद् व्ययने' अस्माच्छतृप्रत्यये
'तुदादिभ्यश्शः' इति शः शपोऽपवाद्, 'अतो गुणे' इति शतुरकारेण पररूपे तुद-
च्छब्दः, तस्मात् स्वमोर्लुक्, प्रत्ययलक्षणविरहात् असर्वनामस्थानत्वाच्च न नुम्,
अश्वचत्वं इति भावः । तुदच्छब्दादौङ्ः श्याम्, असर्वनामस्थानत्वाद्नुमि अप्राप्ते-
आच्छीनद्यानुम् । 'नाभ्यस्तात्' इत्यतः शतुरिति, 'वा नपुंसकस्य इत्यतो वेति चानु-
वर्तते । आविति पञ्चमी । अङ्गस्य इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते, तस्य आवि-
त्यनेन विशेष्यते तद्वन्विधिः । परस्य इत्यध्याह्रियते । शतुरित्यनन्तरमवयवस्ये-
त्यध्याह्रियते, तेन च अङ्गस्येति पठ्यन्तं विशेष्यते, तदन्तविधिः । अङ्गस्येत्यस्य-
आवृत्तिर्बोद्धव्या । तद्वाह—मवर्णान्तादित्यादिना । 'द्वितो नुम्' इत्यतः अनुवृत्तौङ्

दन्तस्याङ्गस्य जुम् वा स्याच्छीनयोः परतः । तुदन्ती-तुदती । तुदन्ति । भात् , भान्ती-भाती । भान्ति । पचत् । ४४६ शप्श्यनोर्नित्यम् ७ । १ । ८१ ॥ शप्श्यनोरात्परो यः शतुरव्ययस्तदन्तस्य नित्यं जुम् स्याच्छीनयोः परतः । पचन्ती, पचन्ति । दीव्यत् दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ॥ इति तान्ताः ॥ स्वत्-स्वव् स्वपी ।

सिद्धं शुभ्रहर्णं स्पष्टार्थम् ' तुदन्ती-तुदन्ती इति । औः रयां जुमि, तदभावे च रूपम् । ऋविकरणे कृते ऋतुरकारेण पररूपे एकादेशे सति सुद् इत्यवर्णांस्तादृक्त्वात्, तदाविष्-हनेन विकरणविशिष्टस्याप्यङ्गत्वात् । तस्य तुदत् इत्यभ्यस्तकारः शतुरव्ययः, तुद् इत्यवर्णांस्तादृक्त्वात् परश्चेति जुमिति भावः । अवर्णांस्तादृक्त्वात् परो यः शतुरव्ययः इत्याश्रयणे तु अत्र जुम् न स्यात् । ऋविकरणाकारस्य शतुरकारस्य च एकादेशे कृते तस्य पूर्वगतस्य शतुरवर्णांस्तादृक्त्वात् परस्वाभावात्, परादिस्य अवर्णांस्तादृक्त्वाभावात्, उभयत आश्रयणे च अन्तादिव्ययनिषेधादित्यलम् । तुदन्तीति । जरशसोरिहा, सर्वनामस्थानस्वानुमिति भावः । आदिति । 'आ वीः' छुविकरणः । छः शतरि कृते सर्वणदीर्घे भात् इति रूपम् । तस्मात् स्वमोऽङ्गु, जरशसोर्ध्व इति भावः । भान्ती भाती इति । 'औः शी, 'आच्छीनयोर्जुम्' इति वा जुमिति भावः । जान्तीति । जरशसोः शिः, सर्वनामस्थानस्वानुमिति भावः । पचदिति । पचजातोः छः शतरि शप, 'अतो गुणे' इति पररूपम् । पचत् इत्यस्मान् स्वमोऽङ्गुमिति भावः । औः रयाम् 'आच्छी-नयोः' इति विकल्पे प्राप्ते-शप्श्यनोर्नित्यम् । 'आच्छीनयोर्जुम्' इत्यनुवर्तते । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इत्यतः शतुरित्यनुवर्तते । अव्यय इति चाध्याह्रियते । तदा--शप्थ नोरादित्यादिना । पचन्ती इति । औः रयां जुमि रूपम् । पचन्तीति । जरशसोः शौ सर्वनामस्थानस्वाङ्गि रूपम् । दीव्यदिति । विलुषातोः छः शतरि श्यन् । 'हलि च' इति दीर्घः । दीव्यच्छब्दात् स्वमोऽङ्गुमिति भावः । दीव्यन्ती इति । औः रयां जुमि रूपम् । 'शप्श्यनोः' इति नित्यं जुमिति भावः । दीव्यन्तीति । जरशसोः शौ सर्वनामस्थानस्वात् जुमिति भावः । इति तान्ताः ।

अपकारात्ता निष्पद्यते । स्विति । सु ह्योभना । आपो यस्मिन् सरतीति बहुव्रीहिः । 'ऋकपुरब्धुः' इति भ्रमासान्तस्तु न भवति, 'न पूजनात्' इति निषेधात् । 'द्वयन्तहपमगोभ्योऽप ईत्' इति न भवति, तत्र अप इति कृतमसामान्यप्रहणात् । स्वप्नश्ब्दात् स्वमोऽङ्गुमिति भावः । स्वपी इति । औः रयां रूपम् । असर्वनामस्थानस्वाद् न जुमिति भावः । जरशसोः शौ स्वप् इति स्थिते 'अप्त्न्' इति दीर्घः, ऋलगतलक्षणजुमि, अनुस्वारे, परसवर्णे, स्वादिप इति वक्ष्यति । तत्र 'अप्त्न्' इति दीर्घं ऋविस्य परस्वादिपत्वाच्च जुमि कृते अकारस्य उपधात्वाभावात् कथं दीर्घ-

नित्यात्परादपि नुमः प्राक् 'अप्तुन्—' (सू २७७) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् नुम, स्वाम्पि । 'निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वम्' इति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहानुमेव । स्वाम्पि । स्वपा । 'अपो भि' (सू ४४२) । स्वङ्गधाम् । स्वङ्गिः ॥ इति पान्ताः ॥ 'अर्तिपूवपि—' (उ २७४) इत्यादिना धनेरुप्, षत्वस्यासिद्धत्वाद्गुत्त्वम् । धनुः, धनुषी । 'सान्त—' (सू ३१७) इति दीर्घः । 'नुन्विसर्जनीय—' (सू ४३४) इति षत्वम् । धनुंषि । धनुषा, धनुभ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्विप्, 'वोः—' (सू ४३३) इति दीर्घः । पिपठीः, पिपठिषी । अङ्गोपत्य स्थानिवस्वाजस्र-लन्तलक्षणो नुम् न, स्वविधौ स्थानिवस्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न, पिप-ठिषि । पिपठीभ्यामित्यादि पुंवत् ॥ इति पान्ताः ॥ पयः पयसी, पयांसि । पयसा,

इत्यत आह—नित्यादित्यादि । प्रतिपदोक्तत्वादिति । 'अप्तुन्' इति दीर्घस्य अणवद्-मुष्वाचं विहितस्वान्तिर्यथः । ननु निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति 'छविरुपधिबले-वञ्' इति सूत्रे 'दोषाद्विभाषा' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितम् । 'अप्तुन्' इति दीर्घस्तु न निरवकाशः, आपः इत्यत्र सावकाशात्वात् । अतोऽत्र नित्यत्वात् परत्वाच्च पूर्व नुमागमे कथं दीर्घं इत्याशङ्क्य दृष्टापत्या परिहरति—निरवकाशत्वमित्यादि । स्वामीति । वीचं वाधित्वा नुमि अनुस्वारपरस्वर्णाविति भावः । केषित्त्वं 'अप्तुन्' इति दीर्घस्य निरवकाशात्वरूपप्रतिपदोक्तत्वाभावेऽपि प्रतिपद्विचिस्तेन शीघ्रोपस्थितिक्रतया प्रथमं प्रवृत्तौ स्वाग्नि इत्येष युक्तमित्याहुः ॥ इति पान्ताः ।

अथ षकारान्ता निरूप्यन्ते । धनुश्चाट्ट इत्युपादयति—वनेरिति । 'अनेरुस्तिः' इत्यतः उस्तिरित्यनुवर्तमाने 'अर्तिपूवपियजितनिघ्नितपिम्भो नित' इत्यौगादिकसूत्रेण 'धन चान्ये' इत्यस्माद्धातोः उम्प्रत्यय इत्यर्थः । प्रत्ययात्रयत्वात् सस्य षत्वे धनुःशाब्दः । तस्मात् स्वमोऽलुक् । तत्र षकारस्य कथं रुत्वमित्यत आह—षत्वस्येति । वनुरिति । 'वोर्षुष्वायाः' इति दीर्घस्तु न, रेफान्तस्य अधातुत्वात् । धनुंषीति । 'नञ्' इत्यनु-स्वारः । एवं चक्षुर्हविरादय इति । 'चक्षुश्चिष्' इत्युसिः । शिष्वेन सावंधातुत्वात् कशाज्जेशो न । 'अर्चिष्टुचिष्टुसुपि' इत्यादिना दुधातोरिस्, सार्वधातुकार्थधातु-कयोः' इति गुणः, अभादेशः । आदिना सपिरादयो प्राङ्गाः । पिपठिषतेः कान्ति । 'पठ व्यक्त्यां वाचि' सन्, इट्, द्विवं, हलादिशेषः, अग्यान्कारस्य एत्वं, प्रत्य-यावयवत्वात् षत्वं, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वम् । पिपठिष इत्यस्मात् क्विप्, अतो कोपः, पिपठिष इत्यस्मात् स्वमोऽलुक्, षत्वस्यासिद्धत्वाद्गुत्त्वम् । एतावदिसिद्धत्वात् इत्य आह—वैरिति दीर्घ इति । पिपठिषी इति । औः र्यां रूपम् । शौ विशोषमाह—अलो-पस्येति । वेभिर्दृशाब्दरूपेण व्याख्यातमेतदनुपपन्नमेव प्राक् । इति पान्ताः ॥

पयोभ्याम् इत्यादि । सुपुम्, सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम्, उत्त्वमत्वे ।
अम्, अमूनि । शेषं पुंषत् ॥ इति ॥ सान्ताः ॥

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥

अथव्ययप्रकरणम् ॥ १४ ॥

४४७ स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७ ॥ स्वरादयो निपा-
ताभाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सनुतर् ।

अथ सकारान्ता निरूप्यन्ते । पय इति । 'पयः क्षीरं पयोऽद्भु च' इत्यमरः । पयः-
सीति । सौ जुम् । 'सान्त' इति दीर्घः, अनुस्वार इति भावः । पयोभ्यामिति । कथे,
'हृषि च' इत्युभे, गुण इति भावः । सुपुमिति । सु शोभना पुमान् यस्य गृहस्य इति
बहुव्रीहौ, सुपुंसाब्दात् स्वमोर्लुक्, संयोगान्तलोपः । सुपुंसी इति । औः शयं
रूपम् । सुपुमांसिति । शोः सर्वनामस्यानन्वात् 'पुंसोऽसुक्' इत्यसुक् । सुपुमस् इ इति
स्थिते, झलन्तकण्ठानुमि, 'सान्तमहता' इति दीर्घः, 'नश्' इत्यनुस्वारश्चेति भावः ।
अदः इति । अदस् शब्दात् स्वमोर्लुक्, चण्विसर्गौ, सान्तत्वात् न मुत्वम्, लुका
लुप्तत्वात् स्यवाच्यत्वं नेति भावः । औकादावाह-विभक्तिकार्यमिति । स्यवाच्यत्वादि-
मित्यर्थः । सत्वमत्वे इति । 'पूर्वप्रासिद्धम्' इति विभक्तिकार्योत्तरम् उत्त्वमत्वे इत्यर्थः ।
अम् इति । औः क्षी, स्यवाच्यत्वं, पररूपं, गुणः, ऊत्वमत्वे इति भावः । अमूनीति ।
अरशास्तेरिज्ञः, स्यवाच्यत्वं, पररूपम्, अन्नन्तत्वात् जुम्, उपधादीर्घः, ऊत्वमत्वे इति
भावः । इति सान्ताः ।

इति श्रीभास्वदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ अव्ययानि निरूप्यन्ते । स्वरादिनिपातमव्ययम् । स्वर आदि । येषां ते स्वरा
दया, ते च निपाताच्चेति समाहारद्वन्द्वः । फलितमाह स्वराद्य इति । स्वरादीन् पठति-
स्वरिभ्यादिना । स्वरादीनां चादीनां च प्रथमपाठस्तु 'निपाता भाष्यत्वात्', इति स्वरभे-
दार्थः, चादीनामसप्तवाचिनामेवाऽव्ययत्वम् स्वरादीनां तु सप्तवाचिनामसप्तवा-
चिनां च तदिति वदवस्थार्थश्च । स्वर-स्वर्गे पारत्रिकसुखविशेषे, परलोके च । अन्तर्-
मन्थे । प्रातर्-प्रथूषे । पुनर्-अप्रथमे विशेषे च । सनुतर्-अन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च
रेफान्ताः । तेन स्वयंसि प्रातर्प्रेत्यादौ 'हृषि च' इत्युभं न, तत्र 'शोः' इत्युकारानुब-

उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् ।
 श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् ।
 बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नन् । हेतौ । इद्धा ।
 अद्धा । सामि । 'वत्' (ग ४) । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् ।
 उपधा । तिरस् । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना ।
 नाना । स्मस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । औषट् । औषट् । अन्यत् । अस्ति ।
 उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मियो ।

न्धप्रहणात् । उच्चैस् महति । नीचैस् अवये । शनैस् क्रियामान्धे । ऋधक्-सत्ये । विद्योग
 श्वैर्ग्रथसामीप्यलाभवेऽप्यस्यन्थे । ऋते वर्जने । व्युगपत् एककाले । आरात्-दूरसमीपयोः
 पृथक् भिन्ने । ह्यस् अतीतेऽङ्गि । श्वस् अनागतेऽङ्गि । दिवा-दिवसे । रात्रौ-निशि । सा-
 यम् निशासुखे । चिरम् बहुकाले । मनाक्, ईषत्-हृषं हृष्यमक्षये । जोषम्-सुखे, मौने च ।
 तूष्णीम्-मौने । बहिस्, अवस्, हृषं हृषं बाह्ये । समया समीपे, मध्ये च । निकषा अन्तिके
 स्वयम्-आत्मनेत्यर्थे । वृथा-व्यर्थे । नक्तम्-रात्रौ । नन्-निषेधे ।

‘तत्सादरयमभावश्च तदन्वयत्वं तदक्षपता ।

अप्राकारस्यं विरोधश्च नजर्षाः षट् प्रक्रीर्तिता ॥’ इत्यन्ये ।

हेतौ-निमित्ते । इद्धा-प्राकारये । अद्धा-स्फुटावधारणयोः, तत्रवातिनायबोरित्यन्ये ।
 सामि-अर्थे, सुगुप्सिते च । वत्-इत्यनेन ‘तेन सुष्यं क्रिया चेद्धृतिः’ तत्र तस्यैव ‘तदर्शम्’
 इति वृत्तिप्रत्ययो गृह्यते । ‘उपसर्गाङ्गम्बुसि धात्वर्थे’ इति वृत्तिस्तु न गृह्यते, ‘पराव
 तो निवत् उद्धतश्च’ इत्यप्राप्ययत्वाभावात् । वस्तुतस्तु ‘तद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ इत्येव
 सिद्धे वृत्तिप्रहणमिह व्यर्थमेव । ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत् इति वृत्तिप्रत्ययान्तस्योदाहर-
 णम् । केवलप्रत्ययस्य अव्ययत्वे प्रयोजनाभावात् । सना, सनत्, सनात्-पुत्सन्नयं
 निरथे । उपधा-भेदे । उत्स्-अन्तर्धौ, विष्यंरथे, परामवे च । अन्तरा-मध्ये, विनार्थे च ।
 अन्तरेण-वर्जने । वस्तुतस्तु ‘अन्तराऽन्तरेण युक्ते’ इति सूत्रे भाष्ये अन्तरा, अन्तरेण
 इत्यनयोः निपातत्वोक्तेरनयोः स्वरादिषु पाठः प्रकृत इति बोध्यम् । ज्योक् कालभूयस्यै
 अस्ने, क्षीप्रायं, समप्रति इत्यर्थे च । कम्-वारिभूषंनिन्दामुल्लेखे । शम्-सुखे । सहसा-
 आकस्मिकाविमर्शयोः । विना-वर्जने । नाना-अनेकविनार्थयोः । स्वस्ति-मङ्गले । स्वधा-
 पितृहविर्दाने । अलम्-भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । वषट्, औषट्, औषट्-पुत्सन्नयं
 देवहविर्दाने । अन्यत्-अन्वयार्थे । अस्ति-सत्तायाम् । ‘उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च
 इति चाद्यन्तर्गणसूत्रादेव अस्तित्वाद्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकस्य अव्ययत्वसिद्धेरिदं
 स्वरादिगणे तस्य पाठो व्यर्थ इति मतसूत्रे भाष्यकैयटयोः रिधतम् । उपांशु-

मिथस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहुकम् । प्रवाहिका । आर्यहलम् । अभीक्षणम् । साकम् । सार्धम् । नमस् । हिक् । धिक् । अथ । अम् । आम् । प्रताम् । प्रशाम् । प्रतान् । मा । माक् । आकृतिगणोऽयम् । इति स्वरादयः । च । वा । ह । अह ।

अप्रकाशोच्चारणे, रहस्ये च । क्षमा-काञ्चनौ । विहायसा-आकाशे । दावा-रात्रौ । मृषा, मिथ्या-इदं द्वयं वितथे । मथा-स्यर्थे । पुरा-अविरते, चिरातीते, भविष्यदा-सन्ने च । मिथो, मिथस्-इदं द्वयं रहसि, सहाय्ये च । प्रायस्-बाहुक्ये । मुहुस् पुनरर्थ । प्रवाहुकम्-समानकाळे, ऊर्ध्वार्थे च । प्रवाहिका-इति पाठान्तरम् । आर्यहलम्-बलाकारे । आन टायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति निवेद्यानुवाच्योरित्याह । अभीक्षणम्-गौनःपुन्ये । साकम् सार्धम्-इदं द्वयं सहाय्ये । नमस्-जनौ । हिक्-वर्जने । धिक्-निदानार्सनयोः । अम्-शौच्ये, अक्षये च । आम्-अङ्गीकारे । प्रताम्-गठानौ । प्रशाम्-समानार्थं । प्रतान्-चिरतारे । अथ प्रतान् इति नामन्तस्य पुनः पाठसामर्थ्यात् प्रतान्, प्रशाम् इति पूर्वयोः 'ओ ओ धातोः' इति नखं न । प्रशान् इति नामन्तपाठस्तु अन्वयप्रदायिकः । 'कृन्मेजन्ता' इति सूत्रभाष्यस्वरसोऽप्येवमिति वाक्येन्दुशेखरे स्थितम् । मा, माक् प्तौ निवेद्ये । आकृतिगणोऽयमिति । ततश्च अन्येऽप्येवजातीयकाः स्वरादिगणे ज्ञेयाः । तथाहि—क मन्-स्वाच्छन्द्ये । प्रकामम्-अतिक्षये । भूयस् पुनरर्थं । साभ्रतम्-न्याय्ये । परम् क्लृप्त्यर्थं । साक्षात्-प्रायश्चे । साच-तिर्यगर्थं । सत्यम्-अर्थाङ्गीकारे । मवक्षु, आशु-इदं शौच्ये । सवत्-वर्धं । अवश्यम्-निश्चये । सपदि-शौच्ये । वलवत्-अतिशये । प्रावुस्, आविस्-इदं द्वयं प्रकाशे । अनिशम्, निशयम्, सदा, अत्रक्षम्-सन्तनम्-पुनरपञ्चकं सातस्ये । उषा-रात्रौ । रोदसी-वावापृथिव्यर्थे । ओम्-अङ्गीकारे ब्रह्मणि च । अत्र अक्ष उक्ष म् चेति समाहारद्वन्द्वे ओम्शब्दः । अक्षरिभ्युशिवारमक ब्रह्मवाची । 'अक्षनेष्टिलोपश्च' इत्युणादिभ्युःरक्षस्तु ब्रह्मण्यङ्गीकारे चेति विवेकः । अक्षनेष्टिलोपश्च' इत्यस्यायमर्थः-अवधातोमंन् स्यात् प्रथयस्य टिलोपश्चेति । अक्ष् इति स्थिते 'उवरस्वर' इति वकारस्य उपधाभूतस्याकारस्य च ऊट्, ऊकारद्वयस्य सवर्णशेषः 'मावयानुक' इति तस्य गुणः, ओमिति रूपम् । उमपोरपि स्वरादिष्वम् न औणादिकस्य 'कृन्मेजन्ता' इत्येव सिद्धमिति वाच्यम्, उणादौ हि, 'चिद्वरव्ययम्' इति पठ्यते । एवमेतानां निपातस्वादेश्च सिद्धे नियमार्थमिदम्—'उणाद्विपठितानां चादिस्वरादिपठितानां चेष्वयस्य तदि चिद्वरेष्वव्ययं नेतरदि'ति । ततश्च ओमित्यस्य औणादिकस्याप्यन्ते अव्ययस्य स्वरादिपाठ इत्यलम् । भूः-पृथिव्याम् । भुवर्-अन्तरिक्षे । शार्दनि, प्राक्, तरसा-त्रयमित्वं शौच्ये । सुष्ठु-प्रज्ञासाध्याम् । दुष्ठु-निकृष्टे । सु-पूजायाम् । आ,=आक्षयं । कु-कुरितसे, ईपदर्थं च । अजसा-तस्ये क्षीमायै च । मिथु-द्वैवित्यर्थं । अस्तम्-विनाशे । स्थाने-युक्तार्थे । ताजक्-शौच्ये । चिराय, चिरान्नाय, चि-

एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । सूपन् । कुवित् । नेत् ।
चेन । चण् । कश्चित् । किञ्चित् । यत्र । नह । हन्त । माकिः । माकिम् । नकिः ।
२. आकिम् । नाकिम् माक् । नञ् । यावत् । तावत् । त्वै । द्वै । न्वै । रै । श्रौषट् ।
वौषट् । स्वाहा । स्वघा । वषट् । जुम् । तथाहि । खलु । किल । अथो ।
अथ । मुष्टु । स्म । आदह । उपसर्गत्रिमक्तिस्वरपतिरूपकाश्च' (ग १६) । अथदत्तम् ।

रस्य, चिरम्, चिरं चिरात् इति षट्कं चिरार्थकम् । वरम् ईषदुष्कषं । आनुषक् आनु-
षुर्थं । अनुषक् अनुमाने । अमेनः शीघ्रमाप्रनिकषोः । मुदि शुक्लपथे । यदि कृष्ण-
पथे इत्यादि । इति स्वराद्यः ॥

अथ चाक्षीमाह—च वा इत्यादिना । च समुच्चयाच्चायेतरेतरयोगसमाहारेषु ।
वा विकल्पपादिषु । 'वा स्थाहिकल्पोपमयोदिद्यार्थोऽपि समुच्चये' इ प्रसिद्धौ । अर-
भदमुने, खेदे च । एव अवधारणे अनवकल्पसौ च । एवम् उक्तपरामर्शे । नूनम् निश्चये,
तर्के च । शश्वत् पौनः पुन्ये, निरथे सहाये च । युगपत् एककाले । भूयस् पुनरर्थं, आधि-
क्ये च । कूपत् प्रशने, प्रशंसायां च । कुवित्-भूयर्थं, प्रशंसायां च । नेत् क्राड्यां, प्रति-
षेधविचारसमुच्चयेषु च । नेत् अर्थं चेदर्थे वृणित्, समुच्चयादिभ्यश्चानुब-
न्धकः । स्वरे भेदः फलम् । कश्चित् इष्टप्रशने । यत्र अनवकल्पप्यमर्वाहार्थेषु । नाव-
कल्पयामि, न मर्षये, गर्हं, आक्षयं वा यत्र भवान् वृषल यातयेत् । नह प्रथारम्भे ।
हन्त हृष, विषादे, अनुकम्पायां, वाक्यारम्भे च । माकिः माकिम् नकिः इदं त्रयं वर्जं
ने । माहन्तौ स्वरादिवृत्तौ । अन्यतरत्र पाठ इति युक्तम् । उभयत्र पाठस्तु व्यर्थं
एव । न च निपातस्वरार्थो इह पाठ इति वाक्यम्, 'किपोऽन्त उदात्तः' इत्येव तसि-
द्धेः । न च सस्वच्चनस्वेऽप्यव्ययस्वार्थं स्वरादिपाठ इति वाक्यम्, तथा सति लक्ष्मी-
वाचकस्यापि साक्षरव्ययव्ययस्थापत्तः । तस्मात्साक्षिवेध साहचर्यौ पाठ्याविरयाद्गुः ।
यावत्, तावत् इदं द्वयं साकल्यथावधिमानावधारणेषु । स्वे विशेषवितर्कयोः । इं वितर्कं
श्वे इति पाठात्तरम् । रै दाने, अनादरे च । श्रौषट्, वौषट्, स्वाहा इव अर्थं देवहवि-
दाने । स्वघा पितृदाने । श्रौषडादीनामनेकाणां श्रयाणां स्वरभेदार्थं नमयत्र पाठः ।
तुम् । तुङ्कारे । तथाहि निदर्शने । खलु निषेधवाक्यालङ्कारनिश्चयेषु । किल इवार्थं वा-
तायाम्, अक्षीके च । अथ अयं मङ्गलानन्तरारम्भप्रारम्भकारण्यधिकारप्रतिज्ञामु-
चयेषु । अथ स्वरान्नामपि । तेन मङ्गलवाचकस्य सस्वार्थकत्वेऽप्यव्ययत्वम् । तथा च
श्रीहर्षः—'यथाकुलाच्चासम्पादनोन्मत्ता पुरन्ध्रवर्गः क्षपयाश्चभूत् ताम् ।' इति ।
अथ क्षपयाश्चभूव । इत्यस्य मङ्गलानान कारयामासेत्यर्थः । निपातस्वाथगतदः । मृद-
क्कादिभ्यश्चानवत् मङ्गलम् । मुष्टु स्वरभेदार्थः पुनः पाठः । स्य अक्षीके, पादुप्रणे च ।

अहंयुः । अस्तिकीरा । अ । आ । इ । ई । उ । ऊ । ए । ऐ । औ । औ । पयु ।
शुक्म् । यथाकथाच । पाट् । प्याट् । अत्र । है । हे । ओः । अये । थ । विषु । एकपदे ।
युत् । आतः । चादिरप्याकृतिगणः । इति चादयः ४४८ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।

आवह उपक्रमहिंसाकुरसनेषु । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । चादिगणसूत्रमेतत् । उप
सर्गप्रतिरूपकाः विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाः अप्रतिरूपकाश्च चादिगणे पाठ्या इत्यर्थः ।
तत्रोपसर्गप्रतिरूपकमुदाहरति—अवदत्तम् इति । अत्र अवैर्युपसर्गप्रतिरूपकं, न तुप
सर्गः । ततश्च 'अचटपसर्गाक्षः' इति तो न भवति । तादेवो तु अवलमिति श्वात् ।
अहंयुरिति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम् अहङ्कारे । 'अहंशुमभ्योयुंस्' इति मत्व-
र्थो युम् । यत्र अहमिति न अहमण्डलदस्य प्रथमैकवचनम् । तथा सति 'प्रत्ययोत्त-
रपद्योश्च' इति मपद्योश्च मदादेने मध्निरिधापत्ते । अस्तिकीरेति । अग्नित् क्षीरं
यस्याः इति बहुव्रीहिः, अत्र अस्नीति तिङन्तप्रतिरूपकमध्यमं, ननु तिङन्तम् । तथा
सति बहुव्रीहिन्युपपत्तेः । अनेकमन्यपदार्थ' इति बहुव्रीहिविधौ सुबिन्त्यनुवृत्तेः । एवं
च बहुव्रीहिविधौ 'अस्तिकीरेत्युपसंख्यानम्' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति 'अनेकम-
न्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । स्वरप्रतिरूपकानुदाहरति—अ इत्यादिना च
सम्बोधने । आ वाक्यस्मरणयोः । इ सम्बोधनञ्जुगुप्साविभक्त्येषु । ई, व, ऊ, ए, ऐ, ओ,
औ, इति सप्तकं सम्बोधने । पशु सम्बोधने । शुक्म् शौघ्ये । यथाकथाच सङ्घातोऽव-
मनावरे । पाट्, प्याट्, अत्र, है, हे, ओः, अये एते सप्त सम्बोधने । च हिंसाप्रतिलोभ-
पादपूरणेषु । विषु नामाथ । एकपदे अकस्मादित्यर्थे । युत् कृत्स्नायाम् । आत् इतोऽर्थे ।
चादिरप्याकृतिगण इति । यत् तत् । इत्थं हेतो । अहोस्त्वित् विकल्पे । सम् सर्वतो-
भावे । कम् पादपूरणे । हुक्म् अतिष्ये । अतु वितर्कं । शम्बत् अन्तः करणे
आभिमुख्ये च । च पादपूरणे इवार्थे च । चट्टु चाट्टु इत्य प्रियवाक्ये । इम्
अस्त्रे । इव सादस्ये । अथर्वे इवान्मिस्यर्थे इत्यादि । अत्र स्वरादिषाद्योरा-
कृतिगणस्येऽपि येषां निपातस्वरः इष्टः ते चादिषु, अन्ये तु स्वरादिषु । स्वरा-
रूपभाजन्तु षमपन्न बोध्याः ॥ इति चादयः ॥

अथ स्वरादिचादिभिश्चाभ्यययान्याह—तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । असर्वविभक्तिरिति
बहुव्रीहिः । यत्र सर्वाः विभक्तयः । यस्माच्च भवन्तीति बहुवचनान्तविग्रहो न सम्भवति,
अभ्ययस्यः सप्तानां विभक्त्याम् उत्पत्त्यभ्युपगमात् । तथाहि 'तद्धितश्च' इति प्रकृत-
सूत्रे भाष्ये तावत् 'द्व्येकपोर्द्विवचनैकवचने' बहुषु बहुवचनम् इति सूत्रविन्यासं
भङ्गत्वा 'एकवचनम्' इत्योर्द्विवचनम्, बहुषु बहुवचनम् इति सूत्रन्यासं कृत्वा
एकवचनसुसर्गताः करिष्यते, द्विवहोरर्थयोः तस्य द्विवचनबहुवचने वाचके इत्यादि
स्थितम् । ततश्च एकवचनमित्यनेन कथाप्रतिपदिकात् एकवचनं भवतीति सामान्य-

१ । १ । ३८ ॥ यस्यात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते च तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम्—तसिलादयः प्राक्पाशापः, शस्त्रप्रभृतयः प्राक्समासान्तैभ्यः, अम्, आम्, कृत्वोऽर्थाः, तसिवती, नानाभाविता । तेनेह न—पचतिकल्पम्, पचतिरूपम् । ४४६ कृन्मेजन्तः १ । १ । ३६ ॥ कृद्यो भान्त एजन्श्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारं स्मारम् । जीवने । पिबथ्यै । ४५० क्त्वातोऽसुक्स्तुनः १ । १ । ४० ॥

विभिना द्विवचनद्वेषाभावे एकवचनमिति लभ्यते । एवं च द्विवचनद्वेषाभावे सति एकत्वे तदभावे च एकवचनमिति फलति । तत्र द्विवचनद्वेषयोः द्विवचनबहुवचनोक्त्यैव ततोऽन्यत्र एकवचनस्य सिद्धत्वात् 'एकवचनम्' इति सूत्रं कर्मत्याघभावेऽपि प्रापणार्थं सम्पद्यते । तथा च अलिङ्गसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यः एकवचनं पवर्तमानं विनिगमनाविरहात् सर्वविभक्त्येकवचनं भवति । अत एव 'अध्ययादाप्सुपा' इत्यत्र प्रत्याहारप्रहणमर्थवत् । तस्मात्सर्वा विभक्तयो यस्मादिति न विप्रक्षः । किन्तु सर्वगव्योऽत्र सर्वः पदो द्रव्य इतिवत् अव्ययकारस्थं वर्तते । एव च सर्वा वचनत्रयाग्निका विभक्तिः यस्मात्प्रोत्पद्यते, किन्त्वेकवचनान्येषोरपद्यन्ते, स तद्धितान्तोऽव्ययसंज्ञः स्यादिति फलतीत्यभिप्रेत्याह—यस्मादिति । सर्वेति । वचनत्रयाग्निकेश्चर्थः । नोत्पद्यत इति । किन्त्वेकवचनान्येषोरपद्यन्ते इति शेषः । स्यादेतत्—निकञ्चैत्यनुवृत्तौ 'प्रशंसायां रूपम्' इति रूपप्रत्यये 'हृचवृत्तमासौ कल्पम्' इति कल्पप्रत्यये च पचतिकल्पं पचतिकल्पमिति कल्पम् । प्रहस्तं पचति, हृषत् पचतीत्यर्थः । अत्राप्यव्ययस्य स्यात्, असर्वविभक्तितद्धितान्तरत्वात् । किञ्च उभयशब्दे अतिव्याप्तिः, तस्याप्यसर्वविभक्ति तद्धितान्तरत्वादिष्यत् आह—परिगणनमिति । वार्तिकमेतत् । तसिलादय इति । पञ्चम्यास्तसिक्' इत्यारभ्य 'द्विव्योक्' धमुञ् इत्यमता इत्यर्थः । शस्त्रप्रभृतय इति । 'बह्वक्षयार्थात्, इत्यारभ्य 'अव्ययानुकरणत्' इति ङाजगता इत्यर्थः । अम्, आभिति । 'अमु च बह्वक्षय' इत्यम्, 'किमेसिक्त्वय' इत्याम् च गृह्यते । कृत्वोऽर्था इति । 'संख्यायाः क्रियाग्यावृत्तिगणने कृत्वधुष्, द्वित्रिचतुर्भ्यस्सु च विभाषा बहुर्वा' इति त्रय इत्यर्थः । तसिवती इति । 'तेनैकदिक्, तसिक्' इति तसिः 'तेन तुल्यम्' इत्यादिविहितो वतिक् गृह्यते । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इत्यस्य तु शस्त्रप्रभृतिस्वादेव सिद्धम् । एवं च स्वरादिषु बहिरस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । नानाभाविता । 'विनभ्याः खानाञ्च न सह' इति विहितौ नानाञ्चौ । इति परिगणनं कर्तव्यमित्यन्वयः । गणे परिगणनेनैव सिद्धे 'तद्धितश्च' इति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ।

कृन्मेजन्तः । कृद् मेजन्त इति छेदः । न च एष मेचौ तौ अन्ते यस्येति बहुव्रीहिः । तदाह—कृद्यो भान्त इति । तदन्तमिति । केवलस्य कृतः प्रयोगार्हत्वात् संज्ञाविधावपि तदन्तविधिरिति भावः । स्मार स्मारमिति । 'आभीषण्ये गमुल् च' इति स्मृधातोर्न-

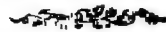
एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः । ४५१ अव्ययीभावश्च ।
१ । १ । ४१ ॥ अधिहरि । ४५२ अव्ययादाप्सुपः २ । ४ । ८२ ॥ अव्ययाद्विहि-
तस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । अथ । विहितनिशेषणान्नेह—अन्यु-
च्चेसौ । अव्ययमज्ञाया यद्यपि तदन्तविधिरस्ति, तथापि न गौणे । आबग्रहणं
व्ययमलिङ्गत्वात् (वा १६३३) ॥

मुल 'अथो षिति' वृद्धिः, इपरत्वम्, 'निःपथीप्तयोः' इति द्वित्वं मान्त-
कृत्वात्स्वादेश्यत्वम् । ओनेते इति । 'तुमर्थे सेलेमसे' इत्यादिना असेप्रत्ययः । पितृष्ये
इति । 'तुमर्थे से' इत्यादिना षाथ्येप्रत्ययः । शिष्यात् सार्वधातुकरत्वम् । 'पात्राध्या-
स्यानादाणहृत्प्रतिमर्निष्ठादस्याम्' इति पित्रादेश इति भावः । ऋपुत्तु न, कर्त्तव्ये
सार्वधातुके तद्विधेः, 'अव्ययकृतो भाषे' इति सिद्धान्तादित्याहुः । क्त्वातोऽनुक्तस्युनः ।
क्त्वावेति 'समानकर्तृकयोः' इति क्त्वा । उदेतोऽरिति । उपपूर्वादिणः 'भावकृत्तणे' इत्या-
दिना सोऽनुत् । विसृप इति । 'सृपितृष्योः कसुन्' । अव्ययीभावश्च । अव्ययसम्प्रदायः इत्यादिति
शेषः । अधिहरति । प्रिभकरार्थेऽव्ययीभावः, हरवित्यर्थः । अव्ययादाप्सुपः । आप्
श्च सुप् च आप्सुप् तस्य आप्सुपः, समाहाररहस्यत्वात् षष्ठी । 'पथश्रियाद्यं' इत्यतो
लुगिःअनुवर्तते । तदाह—अव्ययाद्विहितस्येति । तत्र ङाकायामिति । तत्रेत्यस्याव्यय-
त्वात् आपो लुक् । ङोत्वबोधनाय ङाकायामिति । अथेति । अथ सुपो लुक् । विहि-
तेति । अव्ययापरशेषानुवर्त्तत्वात् अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्यानावृत्तिर्भावात् । अन्यु-
च्चेसाविति । उच्यतेरिति क्त्वात् इति विग्रहे 'अव्ययादयः क्त्वात्तार्थे द्वितीयया' इति
समासः । अलिङ्करणकृत्प्रसमान्यव्ययायानि वृत्तिविधये कृत्प्रसमानानि भवन्ति ।
यथा दोषामन्यमहः, दिवाभूता राजिरिति । अतो द्वितीयासम्भवात् 'अव्ययादयः'
इति द्वितीयासमासस्याविरोधः । अथ समासाद्विहितस्य सुपः अव्ययभूतापुष्पेश्वर-
त्वात् परस्येऽपि ततो विहितत्वाभावात् न लुक् । अन्युच्चेरिति समुदायरथ तु नाव्य-
यत्वम्, स्वरादिराणे उच्यतेःशब्दस्य केवलस्य पाठविति भावः । ननु स्वरादिगणे
केवलोच्चेरशब्दस्य पाठेऽपि 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति अव्ययसम्प्रदायः भवत्येष
'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसम्प्रदायाम्' इति वक्ष्यादित्याहङ्कते—अव्ययसम्प्रदायां यद्यपि
तदन्तविधिरस्यानि । परिहरति—तथापि न गौणे इति । सर्वनामसम्प्रदायामुपमर्जनस्य
नेति प्रकृतः प्रतिषेधः अव्ययसम्प्रदायिभावानुवर्त्तते इति 'तद्विद्वान्मासर्वविभक्तिः' इति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति भावः ।

आबग्रहणं व्ययमिति । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रे इति शेषः । अलिङ्गत्वादिनि ।
अव्ययानां लिङ्गाभावादित्यर्थः । तथा च वार्तिकम्—'अव्ययादाङ्गुलवचनान्यर्थक्यं

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ।
इति (भाष्योक्ता) श्रुतिर्लिङ्गकारकसङ्ख्याभावपरा ॥

'वष्टि भागुरिरङ्गोपमवाप्योऽपसर्गयोः ।
आपं चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा ॥'
वगाहः—अवगाहः । विधानम्—अविधानम् ॥
इत्यव्ययप्रकरणम् ॥

लिङ्गाभावात्' इति । तथा 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तम्—'खी-
पुनपुंसकस्त्वानि सश्वगुणाः, एकस्वद्विस्वबहुत्वानि च । प्ताननर्थान् ये न विद्यन्ति तद्व-
व्ययम्' इति । ननु अन्वयानां लिङ्गाभावे 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु' इत्याथर्वणश्रुतिविरोध
इत्याक्षय्य परिहरति—सदृशमिति । त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु सर्वेषु वचनेषु च
यत् न व्येति विकार न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम् एकप्रकारमेव भवति । तदव्ययमिति
आथर्वणश्रुति योजना । अत्र विभक्तिवचनशब्दौ कारकसङ्ख्यापरी, न तु प्रायपरौ,
अन्वयतरग्रहणवैयर्थ्यात् । लिङ्गकारकेति । लिङ्गकारकसङ्ख्याभावः परन्तात्पर्यविषयभूतो
व्यस्य इति विग्रहः । लिङ्गविशेष्यादिषु सप्तमो हि 'वशा चानावर' इति विहितः ।
तथा च लिङ्गकारकसङ्ख्याः अनादस्य यन्न व्येति विकारं न प्राप्नोति, किन्तु सदृशम्
एकप्रकारमेव भवति, तदव्ययमित्युदाहृतश्रुतेरर्थः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति सूत्र-
भाष्ये 'खीपुंसकस्त्वानि सश्वगुणाः, एकस्वद्विस्वबहुत्वानि च । प्ताननर्थान् ये न
विद्यन्ति तदव्ययम्' इत्युपनिषत् तत्र प्रमाणतया अस्याः श्रुतेरुदाहृतत्वाविति
भावः । अथ च लिङ्गकारकसङ्ख्याभावनियमो निपातानामेव, स्वरादीनां तु कतिप-
यानां लिङ्गकारकसङ्ख्यान्ययोऽस्त्येव, 'स्वरादीनिपातसम्बन्धम्' इति सूत्रे भाष्ये 'चा
दीनामसश्ववचनानामेव सङ्ख्या । स्वरादीनां तु सश्ववचनानामसश्ववचनानां च'
इत्युक्तत्वात् स्वस्ति वाचयति, स्वस्ति वाच्य इति, खीणे पुण्ये स्वः पतति, प्रातर्था
जते हस्यादीन्कारयोगवर्षानाच्च । अथ प्रसङ्गादाह—वद्येति । अथ अपि इत्युप-
सर्गयोः अकारस्य ङोर्प हलन्तानाम् आपं 'च भागुरिनामक आचार्यां वष्टि इत्यु-
त्तीर्यर्थः । एषन्नद्वन्द्वं पादप्रकरणः । अवेत्युपसर्गो आवेरेवाकारस्य ङोपो नाम्बन्ध-
अपिना साहचर्यात् । भागुरिनामदं दम्बोच्छ्रयादि केचित्पठन्ति । तस्यवोधिस्रवा
तु पवर्गचतुर्थादिः पठितः । शब्देन्दुसरेऽप्येवम् । यथा वाचेति । परिगणनमिति
केचित् । उदाहरणमात्रमित्यप्ये । यद्यपि 'वशा कान्तौ' इत्यस्य कुन्दोमात्रविषयत्वं

४५३ स्त्रियाम् ४ । १ । ३ ॥ अधिकारोऽयम् समर्थानामिति यावत् । ४५४

वचयते, तद्यापि अस्मादेव किङ्गाहोकेऽपीत्याहुः । वस्तुतस्तु यद्धि भागुरिति श्लोको भाष्ये न हरयते । प्रत्युत 'अथाभ्यातिपदिकात्' इति सूत्रस्य भाष्यपर्यालोचनया यास्तीत्येव युक्तम् । तत्र ह्येवमुक्तम्—आभ्युपगमं न कार्यम् खट्वा माकेत्यादौ अन्तवर्त्तनेन प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धम् इत्युक्त्या ऋञ्जा उणिङ्गा देवविशेति ह्युक्तत्वात् टापः स्वाद्यर्थमाभ्युपगमस्त्विति आक्षिप्य 'ऋञ्जा नाकमेत उणिङ्गककुम्भौ देवविदां च' इति अकारान्तादेव तत्रापि दाक्षित्युक्त्वा 'टाङ्गुभाभ्यामभ्यतरस्याम्' इति षड्दुराजा, बहुराजे, बहुराजाः इत्यर्थम् आभ्युपगमिति समाहितम् । तस्मात् 'आपं चैव ह्युक्तानाम्' इत्याम्बित्वा वाचा निष्ठा दिशोऽयुक्तम् । अत्र निश्चिद्विशोरिगुपकच्छणे के अन्तत्वाद्यापि निष्ठा इत्यादिरूपसम्भवेऽपि वाचाशब्दः असाधुरेवेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविरुषा विरचितान्यां सिद्धान्तकौमुदीभ्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायाम् अन्वयनिरूपणं समाप्तम् ॥

अथ स्त्रीप्रत्यया निरूप्यन्ते । तदेवम् 'अथाभ्यातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य 'स्त्रीजसमौट्' इति सूत्रं मप्रपञ्चं निरूप्य तद्गुणमनुक्रान्तान् स्त्रीप्रत्ययाधिकृत्यवितुमाह—
त्रियाम् । अधिकारोऽयमिति । 'अलाघतष्टाप्' इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमिदं सूत्रं न तु स्वतन्त्रविधिरित्यर्थः । किमपर्यन्तमयमधिकार इत्यत आह—समर्थेति । यावदित्येव शब्धौ । 'समर्थानां प्रथमात्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् :—

'एतनकेषवती स्त्री स्वाहोमक्षः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥'

इति कच्छणकचित्तम् अन्वयवसंस्थानविशेषात्मकं लौकिकं स्त्रीपुंसयोर्लिङ्गम् । तदभावे तयोरुभयोरभावे सति बहुभयोरन्तरं सदृशं तद्युक्तमित्यर्थः । तद्विदं लौकिकलिङ्गमस्मिन् शास्त्रे नोपयुज्यते, तस्य अद्यतने खट्वाभासादौ बाधात् स्त्रीप्रत्ययाणापत्तेः द्वाभिर्यादौ 'तस्माच्छ्लो नः पुंसि' इति नत्वानापत्त्यः, किन्तु सस्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वम्, अपत्ययः स्त्रीत्वम्, स्थितिमात्रं नपुंसकत्वम् । अत एव उरुर्वापकर्वसत्वेऽपि स्थितिमात्रमाहाय 'सामान्ये नपुंसकम्' इति प्रभावः । उरुर्वापकर्वसान्यात्मकावस्याश्रयसाधारणस्थितिमात्रविवचायां नपुंसकं भवतीति तदर्थः । ईदृशमन्वयस्थाप्रथं केवलाभ्ययि, अयं पदार्थः, इयं व्यक्तिः, इदं वस्तु इति ष्यवहारस्य सार्थनिकत्वात् । तन्नेवं लिङ्गमर्थनिष्ठमेव । तद्वृत्तं भाष्ये—
'युक्तार्थे अन्वयत्वात् इदं किङ्गाभ्यासमवयवान्यत्वाच्च' इति । 'एकस्मिन्नेवार्थे

अजाघतष्टाप् ४ । १ । ४ ॥ अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र घोत्ये

पुण्यः तारका भक्षत्रम् इति शब्दनामास्वर्षान्नात्, कुटीकुटीरादौ रेफाद्यवयवोपजनने
 'किङ्गभेदवर्षान्नात् स्तनकेशाद्यतिरिक्तमेव किङ्गमित्यर्थः' इति कैयटः । पुंकिङ्गः शब्दः
 ह्यादिभ्यश्चहारस्तु वाच्यवाचकयोरेभेदोपचाराद्घोषः । न च उपचयादिष्वर्षाणां
 विकृत्यादेकत्र समावेशोपादेकस्य द्वित्रिकिङ्गताऽनापत्तिरिति वाच्यम्, एकै-
 कस्मिन् वस्तुनि षणभेदेन त्रयाणां चर्माणामपि समावेशोपपत्तेः । उक्तं च भाष्ये—
 कश्चिदपि सर्वादिष्वर्मः क्वचित्पुङ्गवमपि नावतिष्ठते, वाच्यत्वेन वर्धितव्यमपायेन
 वा युज्यते' इति ।

न चैवं सति युगपत् द्वित्रिकिङ्गत्वानापत्तिरिति वाच्यम्, नहि व्यवहारे स्वस-
 मकालिकपदार्थसत्ता प्रयोजिका । तथा सति भूतभविष्यद्व्यवहारोपक्षेदापातात् ।
 तत्र कश्चिच्छब्दः एक किङ्गविशिष्ट एवार्थे प्रयोक्तव्यः, कश्चित् द्विकिङ्गे, कश्चित् त्रिकिङ्गे
 ह्येतत्त किङ्गानुभासनशास्त्रादवगम्यत इत्यम् । एषां पुंस्त्रीनपुंसकशब्दानां वृद्ध्यादिश-
 ब्दव्यवस्थिन् शास्त्रे संकेतश्च किङ्गानुभासनत एव ज्ञेयः । उक्तं च भाष्ये 'अवश्यं
 तावत् कश्चित् स्वकृताम्ब भाष्येयः' इति । नैवाकरणसिद्धात्त ह्यर्थः । 'कृताम्बो
 यमसिद्धात्सौ' इत्यमरः । तत्र दिवुभादिसंज्ञावङ्गधुसंज्ञामकृत्वा महासंज्ञाकरणसा-
 मर्थ्यान् सति संभवे स्तनकेशावतीत्याविलौकिकं किङ्गमप्यत्राधीयते । अन्यथा
 'पशुना यजेत' इत्यत्र स्त्रीत्वकावपि सस्वाशुपचयात्मकपुंस्त्वानुपपत्त्यात्
 'आशो
 नाऽश्चियाम्' इति नामावस्थ्याविरोधात् स्त्रीपशुरन्वाक्यत्वेन । तदेतच्चतुर्थस्य प्रथम-
 पादे 'तथकिङ्गम्' इत्यधिकरणे अश्वरमीमांसाकृतहलवृत्तावयोरुचाम । त्रिविधमपि-
 प्तसङ्गं आतिथयक्त्वत् प्रातिपदिकार्थ एव । प्रत्ययार्थत्वे प्राधान्यपत्तौ अजा-
 घट्वा इत्यादौ स्त्रीत्वविशिष्टतादात्म्यावच्छिन्नाजादिषोबोऽनुभवसिद्धौ विकृतयेत ।
 किञ्च मातृदुहितृस्वस्यवादिशब्देषु चिनापि दाबादिप्रत्ययं स्त्रीत्वविशिष्टार्थत्वं बोधात् ।
 प्रातिपदिकस्य तत्र क्षयत्वावश्यकत्वे दाबादीनामपि शक्तिरूपमे गौरवम् । 'शक-
 रान्ता मातृदुहितृस्वस्यवात्तनमान्तरः, प्रादुर्दुविप्रुद्धकृत्विषः' इत्यादिकिङ्गानुसारात्स-
 वृत्ताप्यपि प्रकृतिविषयाग्वेव हरयन्ते । अत एव च 'कृदिकारादकिनः' इत्यत्र
 अकिन इत्येतदर्थवत् । अन्यथा किनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् ङीपोऽप्राप्तेः तद्वैवर्ष्यं
 स्पष्टमेव । न चैवमपि प्रकृत्यैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् कयं दाबाद्य इति, वाच्यम्,
 द्वाविश्यादिष्वत् प्रकृत्युक्तस्याभ्यावर्तकत्वात् । अन्यथा दाबादिविशिष्टवर्ष्यात् । तथा
 च स्त्रीत्वमिह प्रातिपदिकस्यैव वाच्यम् । दाबाद्यस्तु तद्वयोत्तकाः । तथा च दाबादिषु
 सस्व अवश्यं स्त्रीत्वबोध इति नियमः न तु दाबादिषु सस्वैवेति नियम इति ।

अजाघतष्टाप् । अजाः आदिर्येषां ते अजावयाः । ते च अङोति समाहारह्रस्वात् षष्ठी ।

टाप् स्याद् । अजाद्युक्तिर्बीषो लीपश्च बाधनाय । अजा । अतः—खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह—पञ्चाजी । 'द्विगोः' (सू. ४७९) इति लीप् । अत्र हि समा-

'कथाप्रतिपदिकात्' इत्यतः प्रतिपदिकाविष्यनुवृत्तं षष्ठा विपरिणतम् अजादिभिः अता च विशेष्यते । तदन्तविधिः । तत्राङ्गुचये 'समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति निषेधो न, 'उगिङ्गणप्रहणवर्जम्' इत्युक्तं । कथाङ्गुप्रहणं तु नाजुक्तं तत्रे 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे तयोर्विधेयत्वात् । न च अजादिभिः प्रतिपदिकस्य विशेष्येऽपि तदन्तविधिर्नास्ति, 'समासप्रत्ययविधौ' इति निषेधात्, 'प्रहणवता प्रतिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति च निषेधादिति वाच्यम्, 'शूद्रा नाम १ त्रिं जातिः' इत्यत्र अग्रहपूर्वति च्चनेनाद्य तदन्तविधिज्ञापनात् । किञ्च स्त्रियां च्यक्तौ गन्धमानायामिति भावः, तर्हि अजा खट्वेत्यादौ अत्रवाद्याकारेण वस्तुतः स्त्रीत्वस्यैव गन्धमानायां टावाङ्गिप्रत्यायाः स्युः । ततश्च टावाङ्गिप्रत्ययेषु प्रयुज्यमाने स्त्रीत्वस्य भानं न नियतं स्यात् । अतः स्त्रियामिति भावपक्षानो निर्द्वेषः स्त्रात्वे हि निश्चयः । तदाह—अजादीनामित्यादिना । अजाद्यन्तानामित्यर्थः । बोधे इति । उक्तरीत्या स्त्रीत्वस्य प्रतिपदिकापर्यवादिति भावः । उक्तं च भाष्ये—'स्त्रियां यत् प्रतिपदिकं वर्तते तस्माद्वाच्यो भवन्ति स्वार्यं' इति । टाप् स्यादिति । प्रत्ययः परश्च इत्यधिकृतम् । फलमात् परो भवतीत्याकाङ्क्षायां सञ्चिधानात् अजादिभ्यः अदन्ताच्चेति बोध्यम् ।

अनु अजाद्विगणे अज, अश्च इत्यद्यन्तपाठो गद्यर्था, अदन्तत्वादेव सिद्धेरित्यत आह—अजाद्युक्तिरिति । 'वयसि प्रथमे' 'जातेरस्त्रीविष्ट्यात्' इत्यवियस्यमाणस्य लोपो लोचश्च अदन्तटावपनात्स्य बाधनार्थमजाङ्गिप्रहणमित्यर्थः । एवं च अदन्तटावपयादौ लोपलौघौ, तयोरप्यजाविटावपवाद इति फलति । अजशब्दः क्षामजातौ वर्तते । 'अजा क्षामी तुमस्त्रावस्तकृगकका अजे' इत्यमरः । अजशब्दात् टाप् टपावितौ, सवर्णोर्द्वयः । अपदेशिवत्त्वात् अजान्तत्वम् । अत इति । उदाहरणं षष्पत इति शेषः । खट्वेति 'खट् काङ्क्षायाम्' 'अशू भुविकटिकगिङ्गितिविधिभ्यः कन्' खट्वशब्दात् अदन्तः तस्मात् टापि सवर्णोर्द्वयः । 'नायनं मञ्जपचङ्कपस्यङ्काः खट्वया समा' इत्यमरः । अनु 'प्रत्ययः परश्च' इत्यनुवृत्तौ द्विगोःपञ्चम्या युक्तत्वात् अजादिभ्यः अतश्च टाप् स्यात् स्त्रात्वे घोषे इत्यर्थं पञ्च युक्तः । तथा च 'अजाद्यत' इति षष्ठाश्रयणम युक्तमित्यत आह—अजादिभिरिति । अजाद्यत इति पञ्चोमाश्रित्य अजादीनाम् अदन्तस्य च वाच्ये स्त्रात्वे टावित्येवम् अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणादित्यर्थः । पञ्चाशेति । पञ्चानामजानां समाहारः इति विग्रहे 'तस्मिन्नाथं' इत्यादिना द्विगुः । 'अकारान्तोः सरपाथो द्विगुः स्त्रियामिहः' इति स्त्रीत्वम् । 'द्विगोः' इति लीप् । 'पत्येति च' इत्यकारलोपः । नन्वत्र समासे अजशब्दस्यवाच्यत्वात्पञ्चम्येव स्त्रीत्वमित्यत आह—अत्रेति ।

सार्धसमाहारनिष्ठं स्त्रोत्वम् । अजा । एडका । अक्ष । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला । बरसा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु 'वयसि प्रथमे' (सू ४७८) इति ङीप् प्राप्तः । 'सम्भोजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्' (वा २४९९) । सम्फला । भक्षफला—'क्यापोः—' (सू १००१) इति ह्रस्वः । 'सद-
 क्फाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्' (वा १४९६) । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पु-

दि यतः अत्र पञ्चाज्जब्दे समासार्थभूतो यः समाहारः तच्चिद्वं क्षित्वं पञ्चाजेनि समुदायस्य वाच्यं न खञ्जशाब्दस्य, अतोऽत्र न टावित्यर्थः । न चोक्तरीत्या तदन्त-
 विधिसत्त्वाद्जज्जब्दाप्तस्य पञ्चाजेति समासस्य ग्रहणात् तद्वाच्यतत्त्वं स्त्रीत्वस्येति वाच्यम्, सत्यपि तदन्तविधौ अजादीनां श्रुतत्वेन स्त्रीत्वस्य तद्विशेषणतया एव न्याय्यत्वात् । अजादियद्वाप् स्त्रीत्वे घोस्ते इति व्वाक्याने तु स्त्रीत्वस्य अजादि-
 शब्दवाच्यत्वात् समाहारनिष्ठमपि स्त्रीत्वमादाय टाप् स्यादिति भावः ।

अजादीनुदाहरति—मजेयादिना । एडकेति । 'मेदोरस्त्रोणोर्णायुर्मेववृष्णाय एडके' इत्यमरः । अस्य स्त्रीत्वे कोषान्तरं सृजयम् । अक्षेति । 'वाग्मन्वा चडवा' इत्यमरः । चडकेति । चटकः पश्चिजातिविशेषः । अस्य जातिशब्दस्य स्त्रीत्वस्य सृजयम् । अमरस्तु 'चटकः कलविष्कः स्यात्सस्य स्त्री चटका' इत्याह । मूषिकेति । 'सुसुन्दरी गण्डमूषी तीर्षवेही तु मूषिका' इत्यमरः । एषु जातेति । अजादियद्वाप् 'जातेरस्त्री' इति ङीष् प्राप्तः, सः अजादिटाया वाच्यत इत्यर्थः । बालाद्याः प्रथमवयोषचना, तत्र होडादि त्रयस्य प्रथमवयोषचित्वे कोसो सृजयः । पश्चि । बालादियद्वाप् 'वयसि प्रथमे' इति ङीप् प्राप्तः, सः अजादिटाया वाच्यत इत्यर्थः । सम्पत्तेति । 'पाककर्ण' इति सूत्र-
 भाष्ये पठितमिदं वार्तिकमर्थतः मङ्गुहीतम् । सम्, अस्त्र, अजिन, शग, पिण्ड-
 पतेभ्यः परो यः फलशब्दः तस्मादपि 'पाककर्ण' इति स्त्री न भवति, किन्तु टावेवे-
 त्यर्थः । सम्फलेति । सम्फलानि फलानि यस्या इति विग्रहः । सम्फलेति । अस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः । 'भस्त्रा चर्मप्रसेविका' इत्यमरः । ननु भस्त्राशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् भाविनपुंसकरथाभावात् 'स्त्रियाः पुवत्' इति पुंसत्वस्याप्रसक्तः कथं ह्रस्व इत्यत्र आह—क्यापोरिति । 'क्यापोः सञ्जाचञ्जदसोर्ङ्गुलम्' इति ह्रस्व इत्यर्थः । अजिनफला, शगफला, पिण्डफला, ओषधिविशेषसंज्ञा । सदक्काण्ड । अयमपि 'पाककर्ण' इति सूत्रपठितवार्तिककार्यमङ्गुग्रहः । सत्, अक्ष, क्षाण्ड, प्राण, शग, एफ, पतेभ्यः परो यः पुष्पशब्दः तस्मादपि 'पाककर्णपुष्पफळमूलवालोत्तरपदापव' इति स्त्री न भवति, किन्तु टावेवेत्यर्थः । सत्पुष्पेति । सन्ति पुष्पाणि यस्या इति विग्रहः । अक्ष इति लुप्तनकारः अक्षुष्यात् । गृह्यत इत्यभिप्रेत्य उदाहरति—प्राक्पुष्पात् ।

ष्या । 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा २४००—२४०१) पुंयोगे तु शूद्रौ । 'अमहत्पूर्वा' किम् ? महाशूद्रौ । ऋषा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । क्लोकिळा जातावपि । 'मूलाजयः' (वा २५००) । अमूला ।

प्राञ्चि पुष्पाणि चस्या इति विग्रहः । प्रत्यङ्गि पुष्पाणि चस्या इति विग्रहः । काण्डपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा ।

शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । 'अजाञ्चत' इति प्रकृतसूत्रे पठितं धातिकमेतत् । शूद्रा जातिः चास्या चैत् अमहत्पूर्वः शूद्रशब्दः स्त्रियां टाप् कभते । जातिःलक्षणस्त्रीषोऽपवादः । शूद्रात् स्वभार्यायां विधिना ऊढायामुत्पत्त्या स्त्री शूद्रा । जातिरित्यस्य प्रयोजनसाह—पुंयोगे तिथति । शूद्रस्य स्त्री इत्येवं पुंयोगात् स्त्रियां वृत्तौ जातिवाचिस्वाभावाच्च टाप्, किन्तु 'पुंयोगादात्तयानम्' इति स्त्रीवेत्यर्थः । महाशूद्रौति । महती च सा शूद्रा चेति विग्रहः । कर्मधारयः । 'पुं वत् कर्मधारय' इति पुं वचस्र् । अत्र महत्पूर्वत्वाच्च टाप्, किन्तु जातिःलक्षणस्त्रीवेत् । 'आभीरी तु महाशूद्रौ जातिपुंयोगोः समा' इत्यमरः । नृपाच्छूद्रायामुत्पत्त्या उग्रा, तस्यां ब्राह्मणावृत्तयः आभीराः, स्त्री वेदाभीरी । अत्र जातिग्रहणस्य अमहत्पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनविचारः शब्देन्दुलोचने भाष्यप्रदीपोद्घोते च स्फुटः । कुन्वेति । कुञ्जशब्दः चकारान्तः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्लिप्तान्तः पञ्चजातिविशेषे वर्तते । 'यस्कौञ्जमिधुनात्रेकमवधीः काममोहितम्' इति रामायणे । उष्णिह्वाब्दो हकारान्तः छम्बोविशेषे 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्लिप्तान्त एव । देवविश्वशब्दः सकारान्तः गणविशेषात्कमकमरुषु वर्तते 'मरुतो वै देवानां विशा' इति श्रुतेः । पृतेषामवस्तस्वाभावाद्प्राप्ते टापि तद्विधानार्थमजादिवृ पाठः । 'ऊढाप्मातिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये शेषां प्रयाणामदन्तत्वम् आस्थितमिति 'वष्टि भागु दिवस्त्रोपम्' इति श्लोकव्याख्यावसरे प्रपञ्चितमनुपवमेन । ज्येष्ठेति । यदा ज्येष्ठादिशब्दाः प्रथमोत्पत्त्यावौ वर्तन्ते, तदा अदन्तत्वादेव टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वाद्विवक्षा, तदापि पुंयोगलक्षणं स्त्रीषं वाचिस्वा टापर्यमिह पाठ इत्यर्थः । क्लोकिळेति । क्लोकिळाशब्दस्य जातावपि जातिःलक्षणस्त्रीषं वाचिस्वा टापर्यमिह पाठ इत्यर्थः । मूलाजय इति । 'पाककर्ण' इति सूत्रे पठितं धातिकमेतत् । नञः परो यः मूलशब्दः तस्मात् 'पाककर्ण' इति स्त्रीषु न भवति, किन्तु शब्देत्यर्थः । अमूळेति । अविद्यमानं मूळं यस्य इति विग्रहे 'नजोऽस्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदकोपः, इति बहुव्रीहिः ।

अत्र 'समरश्नेति, सवृष्काण्चेति, मूलाञ्ज' इति च धातिकत्रयं 'पाककर्ण' इति सूत्रभाष्यपठितमपि फले विशेषान्नावादान्दिगणे मूळे प्रपञ्चितम् । न चैतान्यजाय भर्तृणसूत्राणीति अमितस्यम् । अजाविराकृतिगणः । तेन 'न मु ङे' इति सूत्रमाप्ये

‘श्रन्नेभ्यो ङीप्’ (सू ३०६) कर्त्री । दण्डिनी । ४३५ उगितश्च ४।१।६। उगि-
दन्तात्प्रातिपदिकात्त्रिज्यां ङीप्स्यात् । भवति । पचन्ती । ‘शप्श्यनोः-’ (सू ४४६)
इति नुम् । ‘उगिद्वचाम्—’ (सू ३६१) इति सूत्रेऽऽप्रहणेन ‘घातोश्चेदुगित्कार्यं
तर्ह्यन्तेरेव’ इति नियम्यते । तेनेह न । उखास्यत् । क्विप् । ‘अनिदिताम्—’ (सू

दायामादेश इति भाष्यप्रयोगः सिद्धः । अत एव च पूर्वमीमांसायां द्वितीयस्य प्रथ-
मपादे ‘स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो षाज्यावद्देवताभिधानश्चात्’ इति स्तुतशस्त्राधिकरणे
‘वशावद्वा गुणार्थं स्यात्’ इति गुणसूत्रव्याख्यावसरे क्वावरभाष्यभट्टवार्तिकयोः
‘ज्ञास्य वपाषा ङेवसः’ इति प्राकृतमन्त्रस्य ‘वाषव्यामजी वशामाकमेत’ इत्यत्र
ज्ञागावावपाषा इत्युदात्तकमणं सङ्गच्छते । अत एव च मध्यमीमांसायां प्रथमस्य
चतुर्थपादे ‘अमसवद्विशेषात्’ इत्यधिकरणे बाह्यरभाष्यवाचस्पत्ययोः अजायां
ङागेति टावन्तः प्रयोग उपपन्नः, अग्यथा आतिलक्षणङीप्सङ्गादित्यास्तां तावत् ।
‘कृष्णेऽभ्यः’ इति सूत्रमजन्तस्त्रील्लिङ्गाधिकारे प्रसङ्गात् व्याख्यातम् । इह तु सूत्रकमात्
पुनस्तदुपन्यासा ।

उगितश्च । उक्त प्रत्याहारः । उक् इत् यस्य सः उगित् । उगित इति पञ्चम्यन्तम् ।
तेन प्रातिपदिकादित्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः । ‘उगिद्वर्णप्रहणवर्धयम्’ इत्युक्तः
‘समासप्रथयविधौ’ इति प्रतिषेधो न । पूर्वसूत्रात् ङीप्स्यन्तवर्तते । तदाह—उगिद-
न्नादिति ऊगित् द्विविधं प्रातिपदिकं प्रत्ययम् । तत्र प्रातिपदिकमुदाहरति—यवनीति ।
सर्वादिगणे भवतु इति अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं पठितम्, तस्य व्यपदेशिवस्येन उगि-
दन्तत्वाद् ङीप् । उपाधितौ, ‘आच्छीनद्योर्नुम्’ ‘ज्ञापश्यनोर्नित्यम्’ इति नुम् न,
ज्ञान्तास्तत्वाभावात् । ‘अनिद्वचाम्’ इत्यपि न, सर्वनामस्थानत्याधानात् । अथ द्वितीय-
मुगितमुदाहरति—पचन्तीति । पचेर्लटः क्षतरि क्षपि पररूपे पञ्चम्यन्तः । तन्न ज्ञा-
प्रत्ययः उगित्, तद्वन्तं पचत् इति प्रातिपदिकमिति । तस्मात् ङीपि ‘अपश्यनो-
नित्यम्’ इति नुमिति भावः । यदि तु सर्वादिगणे पठितं भवतु इत्येतत् ‘भातेर्लवतुः’
इति व्युत्पाद्यते, तदा उगित्प्रत्ययान्तस्यैवोदाहरणं बोध्यम् । भूधातोः क्षतरि क्षपि
ऊकारस्य गुणे अयादेशो भवत्युदात्तत्वात् ङीपि तु ‘ज्ञापश्यनोर्नित्यम्’ इति नुमि अ-
न्तीति रूपम् । न च अव्युत्पन्नत्वे अव्युत्पन्नस्य तस्य कथं व्यपदेशिवस्येन उगित्
न्तत्वम्, व्यपदेशिवज्ञावोऽप्रातिपदिकेन’ इति वचनादिति वाच्यम्, प्रातिपदि-
कस्य तस्यैव रूपेण उदाहण एव तत्प्रसूतेः । ‘उगिद्वचाम् इति सूत्रे’ इत्यादिग्रन्थः
हृकणाधिकारे गोमपञ्चम्यं निरूपणे व्याख्यातः । तेनेति । अस्तुत्यतिरिक्तघातोऽगि-
कार्याभावलाभेनेत्यर्थः । अस्तेति । उखा कृण्वी, उखायाः कंसते, पुर्णात् ष्वंसते इति
विग्रहः । ‘पिठरं श्यादयुखा कृण्वम’ इत्यमरः । ‘जंसु ष्वंसु अवसंसते’ । सुपीत्य-

४१५) इति नलोपः । पर्णष्वत् । अक्षतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची । ४५६
वनो र च ४।१।७। वनन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप्स्यात्, रश्चान्ता-
देशः । वञ्चिनि वञ्चिनिष्कनिष्कनिषां सामान्यग्रहणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स वि-
हितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् (प २४) । तेन प्रातिपदिकावशेषणात्तदन्तान्तम-
पि लभ्यते । सुत्वानमतिक्रान्ता-अतिसुस्वरो । अतिषीवरो । शर्वरी । 'वनो न

नुवृत्तौ 'किप् च' इति किप् उपपत्तिसमासा सुष्णक्, अनिञिताम्' इति नलोपः,
हृक्क्यादिना लोकोपः, 'वसुक्'सु' इति हृक्क्यादिना भावः । स्यादेवेति । ङीविति शेषः ।
प्राचीति । प्रपूर्वात् अक्षतेः 'ऋष्विक्' हृक्क्यादिना ङिन्, 'अनिञिताम्' इति नलोपः,
वगिरवात् ङीप्, 'अवा' हृक्कारलोपः, 'चौ' इति वीर्चः । एवं प्रतीची ।

वनोर चः । वनः र च इति छेदः । र इति लुप्तप्रथमाकम्, अकार उच्चारणार्थः ।
चकारात् ङीप् समुच्चयीवते । वन इति पञ्चम्यन्तम् । तेन वनप्रत्ययान्तं तद्वन्तं च
विवक्षितम् । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् । तद्वाह—वनन्तादित्यादिना । अन्तादेश इति ।
प्रकृतेरिति शेषः । नास्तथादेव ङीप् प्राप्ता, तत्सन्धियोगेन रेफमात्रमिह विधेयम् ।
सामान्येति । अनुवृत्तविनिर्मुक्तवन्ग्रहणस्य त्रिष्वपि साधारणत्वाविति भावः । ननु
वन्ग्रहणेन वचप्रत्ययाभ्यं तद्वन्तं च कथं लभ्यत इत्यत आह—प्रत्ययग्रहणे इति ।
यस्मात् प्रकृतिभूत्वात् शब्दात् यः प्रत्ययो विहितः तदादेः सः प्रकृतिभूतः शब्दः
आदिचरस्य तस्य, तद्वन्तस्य स प्रत्ययः अन्तो यस्य समुदायस्य तस्य च ग्रहणम् ।
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनश्च ग्रहणमित्यर्थः । 'तिङ्प्रकृतिः' इत्यत्र तिङ्-
ग्रहणेन शब्दादिविकरणस्यापि ग्रहणार्थं तदादिग्रहणम् । 'यस्मात्' प्रत्ययविधि-
स्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इति सूत्रे इयं परिभाषा भाष्ये स्थिता । तेनेति । वञ्चन्तेन प्रातिप-
दिकादित्यधिकृतस्य वशेषणात् पुनस्तदन्तविधिकाभावेति भावः । न चैवं सति
वञ्चन्तस्य कथकात्र इति वाच्यम्, 'येन विधिरस्तदन्तस्य' इत्यत्र 'स्य' रूपं शब्दस्याशब्द-
संज्ञा' इत्यतः स्वमित्यनुवर्त्यं विभक्तिपरिणामेन स्वस्य चेति वयावयानादिति भावः ।
तदेतद्वपिशब्देन सूचितम् । वञ्चन्तमेव व्यपदेशितवत्त्वेन वञ्चन्तान्तमिति केचित् । 'ग्रह-
णवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तु 'स्त्रियाम्' इत्यस्मिन् अधिकारे न
प्रवर्तते, 'शुद्धा चामहर्पूर्वां जातिः' इत्यत्र अमहर्पूर्वेति लिङ्गात् । अथ वञ्चन्तान्त
सुदाहरदि—सुत्वानमिति । 'पुञ् अन्विषवे' 'सुयशोक्' षनिप्' हृक्क्यादिना पिति कृति' इति
सुक् । सुस्वन् शब्दः । सुत्वानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अस्याद्या' इति समासः ।
सुष्णक्, ङीप्, नकारस्य रत्वम्, अतिसुस्वरीति रूपम् । अतिषीवरीति । 'हुष्वाञ्

हृश इति वक्तव्यम्' (वा २४०५) । हृशन्तास्त्रातोर्विहितो यो वन् तदन्तासदन्ता-
न्तात्त्वं प्रातिपदिकान्धीप् रश्च नेत्यर्थः । 'ओणृ अपनयने' वनिप्, 'विह्वनोः—'
(सू २९०२) इत्यात्वम् । अथावा ब्राह्मणी । राजयुष्वा । 'बहुमीहौ वा' (वा
२४०७) । बहुधीवरी बहुधीवा । पक्षे ङात्वक्ष्यते । ४५७ पादोऽन्यतरस्या-

कारणपोषणयोः 'आतो मनिन्कनिश्चनिपक्ष' 'अभ्येभ्योऽपि इश्यते' इति भाषाया-
मपि कनिप् 'दुमास्था' इति ईरवम् । धीवानमतिक्रान्ता इति विग्रहे 'अस्थाद्या'
इति समासः । ङीप् रश्च, अतिधीवरीति रूपम् । भाष्ये तु ध्याद्यतेः कनिपि सम्प-
सारणे 'वृत्तः' इति दीर्घ इति स्थितम् । शर्वरीति । 'वा हिंसायान्' 'आतो मनिन्क-
निश्चनिपक्ष' 'अभ्येभ्योऽपि इश्यते' इति भाषायामपि वनिप्, 'सावंधातुकार्धधा-
तुकयोः' इति गुणा, 'वनो र च' इति ङीप् रश्च । वक्षन्तस्योदाहरणमेतत् । अतिशर्व-
रीति पाठे तु इहमपि वक्षन्तात्सस्योदाहरणम् । सुस्वरी, धीवरी, शर्वरी इति वक्ष-
न्तस्योदाहरणानि ।

वनो नेति । पूर्ववत् वक्षन्तं वक्षन्तात् च गुह्यते । हृश इति पञ्चमी । तेन च चा-
सोरित्यधिकृत्य विहितेन वना आश्रितं आतोरित्येतत् विशेष्यते, तदन्तविधिः ।
ङीविति रश्चेति चानुवर्तते । तद्वाह—हृशन्तादिरयादिना । विहितविशेषणस्य प्रयोजन-
वशांयन् वक्षन्तोदाहरणं वक्षन्तुमाह—ओणृ इत्यादिना । वनिषिति । 'अभ्येभ्योऽपि
इश्यते' इत्यन्तेति शेषः । अवावेति । ओण्—इत्यस्मात् वनिपि, 'विह्वनोरनुनासिक-
स्थात्' इति ळकारस्य आख्ये ओकारस्याच्चादेशो अवावन्शाब्दः । स्त्रीत्वस्फोरणाय
ब्राह्मणीति विशेष्यम् । अत्र ओण् इति आतोः ह्रस्वान्तात् वन् विहितः, तदन्तस्यात् न
ङीग्रन्थे, किन्तु राजवन् रूपम् । ह्रस्वान्तात् आतोः परो यो वन् इति व्याख्याने तु आख्ये
सति व ओ ह्राः परत्वाभावात् निषेधो न स्यादिति भावः । वक्षन्तात्तद्बुधाहरति—
राज्युषेति । राजानं योचितवतीत्यर्थः । भूते कर्मणि क्खित्यनुवर्त्तमाने 'राजनि युधि-
कृत्' इति कनिप् कर्मोभूते राजनि उपपदे युधेः कृत्कश्च कनिषिति तदर्थः । उपपद-
मासे सुब्लुक्, राजयुष्वन्शाब्दः । अत्र ह्रस्वो विहितो वन्, तदन्तो बुध्वन्शाब्दः तद्-
न्तो राजयुष्वन्शाब्दः अतो व ङीग्रादेशावित्यर्थः । गृहीहो । इदं बानिकम् । 'वनो
र च' इति विधिः बहुमीहौ वा स्वादित्यर्थः । 'अनो बहुमीहे' इति निषेधस्यापवादः ।
बहुधीवरीति । वहवो धोवायो वक्ष्वा इति विग्रहः । बहुधावेति । ङीग्रन्थयोर्भावे राज-
वक्षपम् । न च अह्नि पर्वणि यस्याः सा बहुपवथप्रापि ङीग्रन्थविकल्पः स्यादिति
वाच्यम्, 'अङ्गलोपोऽवः' इति उपधाकोपयोग्यस्थल एव एतद्वातिकस्य प्रवृत्तेः मा-
न्ये ङकत्वात् बहुपवन्शाब्दे च 'न संयोगाङ्गमन्तात्' इत्यङ्गोपनिषेधात् । पक्षे एति ।

म् ४।१।८ । पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्ताप्रतिपदिकात् जीष्वा स्यात् । द्विप-
दी—द्विपात् । ४५८ टावृच्चि ४ । १ । ९ ॥ ऋचि वाच्यार्थां पादन्ताद्वाप् स्यात् ।
द्विपदा ऋक् । एकपदा । 'न षट्स्वप्नादिभ्यः' (सू ३०८) पञ्च । चतस्रः । 'पञ्च'

लीङ्स्थाभावपक्षे 'हापुभाभ्याम्' इति ङाप वचयत इत्यर्थः । ङपावितौ बहुषीवन् आ
इति स्थिते 'टो' इति टिलोपे बहुषीवाङ्गन्दात् सोहृङ्ङ्याविलोपे बहुषीवा इति रमा-
वर्षपम् । लीङ्प्रत्ययोः ङापश्चाभावे मौ बहुषीवेशेव रूपम् । लीङ्प्रत्ययोः बहुषीवरीति ।
औजसादिषु तु बहुषीवर्यौ—बहुषीवे—बहुषीवानौ इत्यादि रूपत्रयमिति भावः ।

पादो । कृतसमासान्त इति । अन्नलोपात्मके समासान्ते कृते परिशिष्टः पादशब्दः
इदं गृह्यत इत्यर्थः । उद्गादिति । पाञ्चङ्गान्तादित्यर्थः । पाद् इति पञ्चम्यन्तेन
'प्रातिपदिकात्' इत्यधिकृतस्य विशेषणादिति भावः । ङाया स्यादिति । 'श्रुतंभ्या'
इत्यात् । तदनुवृत्तेरिति भावः । द्विपदोति । द्वौ पादौ यस्या इति बहुषीदिः । 'सङ्ख्या
सुपूर्वस्य' इति पादशब्दान्तस्त्राकारस्य लोपः । ङीपि भस्वात् 'पाद्ः पत्' द्विपदीति
रूपञ्च । ङीवभावे तु—द्विपादिति । टावृच्चि । पादन्तादिति । प्रातिपदिकादिति लोभः । 'पा
दोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः अनुवृत्तेन पाञ्चङ्गान्तेन प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य विशेषो
पणादिति भावः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीपोऽपवातोऽयम् । द्विपदा ऋमिति । द्वौ
पादौ यस्या इति चिप्रहः । एकपदेति । एकः पादो यस्या इति चिप्रहः । उभयत्रापि
टापि 'पाद्ः पत्' । 'ङावृत्तानिपदिकात्' इति सूत्रभाष्ये तु पाञ्चङ्गान्तसमानार्थकं प्
वत्त्वमवष्टभ्य प्रत्याख्यातमेतत् । न च ऋचि वाच्यार्थां द्विपदौ द्विपादिति प्रयोगस्या
श्रुत्ये पत्सूत्रमिति वाच्यम् । एताञ्चावृत्तानामप्येन तथाविधप्रयोगस्यापेक्षत्वा-
दित्यलम् ।

न षट्स्वप्नादिभ्य इति । इदमजन्ताधिकारे ऋकारान्तररूपणे ष्याख्यातम् ।
पञ्चेति । इहाम्बरङ्गन्दात् नान्तलक्षणङीपि प्राप्तं षट्स्वाधिविद्धे 'वङ्ङ्यो लुक्' इति
जशन्तोलुकि नलोप इति भावः । चतस्र इति । अतस्त्वाभावे मनि ऋदन्तलक्षणलौघ न,
स्थावाविरहात् । ननु 'न षट्स्वप्नादिभ्यः' इति ङावृत्तेन प्रतिषिध्यताम्, किं टावृत्त-
वृत्त्या ? नान्तस्वात् ङापः प्रायः प्रमत्तेरभावेन नञ्निषेधवैयर्थ्यादित्यत आह—पञ्चैत्यत्रेति ।
पञ्चैत्यत्र 'न षट्स्वप्नादिभ्यः' इति न टावृत्तस्यैव । अदन्तलक्षणलौघविति लोपः ।
नान्तलक्षणङीपि प्रातिपदिके मनि जशन्तोलुकिनलोपे कृते अदन्तत्वात् प्राप्तस्य टापः
प्रतिषेधार्थमिह टावृत्तवृत्तिरावश्यकमिति यान्तम् । न च नलोपस्याधिकृतत्वात् टाप
प्रयत्नैरेव नेति वाच्यम्, सुप्स्वरलक्षात्तुमिविधिषु टावृत्तधेरनन्तभावेन नस्मिन् कर्तव्ये
नलोपस्याधिकृतत्वाभावात् । ननु 'न षट्स्वप्नादिभ्यः' इत्यत्र सस्यामपि टावृत्तवृत्तौ
क्रमितं नट्स्वप्नादिभ्यश्च नलोपे कृते षट्स्वाविरहात् । न च टावृत्तवृत्ते

इत्यत्र नलोपे कृतेऽपि 'णान्ता षट्' (सू ३६९) इति षट्संज्ञाप्रति 'नलोपः सुप्स्वर—' (सू ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वात् 'न षट्स्यञ्जादिभ्यः' (सू० ३०८) इति न टाप् । ४५९ मनः ४ । १ । ११ ॥ मञ्जन्ताञ्ज ङीप् । सीमा । सीमानौ । ४६० अनो बहुव्रीहेः ४ । १ । १२ ॥ अचन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ । ४६१ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ४ । १ । १३ ॥ सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डावा स्यात् । सीमा, सीमे—सीमानौ । दामा, दामे—दामानौ । 'न पुंसि वाम'

कर्तव्यं नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्कयम्, टाबिनषेधस्य सुप्स्वरसंज्ञादुविचिषु अनन्तभा-
षादित्यत आह—नलोपे कृतेऽपीत्यादि असिद्धत्वादित्यन्तम् । टाबिनषेधविचिरयं षट्सं-
ज्ञामपि विचरे, कार्यकालपञ्चाश्रयणात् । ततश्च तरिम्न कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वेन
षट्संज्ञायां निर्बाधतया षट्संज्ञानिबन्धनस्याप्रतिषेधोऽत्र निर्बाध इति भावः । वस्तु-
तस्तु नलोपस्यासिद्धत्वेऽपि नूनपूर्वषट्संज्ञायामाश्रित्य टाबिनषेध उपपद्यते । अत एव
'षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलम्' इति 'नलोपः सुप्स्वर' इति सूत्रभाष्ये
उक्तमित्याहुः ।

मनः । 'न षट्स्यञ्जादिभ्यः' इत्यतः नेति 'मृच्छेभ्यः' इत्यतो ङीविति चानुवर्तते ।
मन इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । तद्वाह—मन्त्रतात्र छविति । सीमेति ।
'विभ् बन्धने' औणादिको मनिम् प्रकृतेर्दीर्घश्च । सीमन्तशब्दात् ङीपि निचिद्धे राजव-
द्रूपम् । ङीपि सति तु अलोपे सोऽज्ञाति स्यादिति भावः । ननु वक्ष्यमाणहापि सी-
मेति सौ रूपसिद्धेः किं ङीबिनषेधनेत्यत आह—सीमानाविति । हापि तु सति सीमे
इत्येव स्यादिति भावः । अनो बहुव्रीहेः । अन इति बहुव्रीहेरिष्यस्य विशेषणम्, तद्-
न्तविधिः । नेति ङीविति च पूर्ववदनुवर्तते । तद्वाह—अन्तादिति । बहुयज्वा, बहुय-
ज्वानाविति । बहुवो यज्वानो बस्या इति त्रिग्रहः । नान्तकण्ठगोपः प्रतिषेधे राजवद्गू-
पाणि । 'न सयोगात्' इति निषेधाज्जायमुपधाङोपी । अतोऽत्र 'अन उपधाङोपिनः'
इति विकल्पो न प्रवर्तितुमर्हति । डावुमाभ्याम् । डाभाभ्यामिष्वेतद्व्याचष्टे—पूर्वद्वयोपा-
त्ताभ्यामिति । 'मन इति 'अनो बहुव्रीहेः' इति च सूत्रद्वयोपात्तात् मञ्जन्ताद्व्यन्त-
वहुव्रीहेस्त्व इत्यर्थः । नमिवाभ्यामन्यतरस्या प्रहणं व्यर्थम् । न च तदभावे टाबिनष्यस्या-
दिति धारयस्व, डापो निष्यस्ये तेनेव ङीपो निवृत्तिसम्भवेन ङीबिनषेधवैषम्यात् । एवं
च ङीप् निषेधडापोर्वचनपाम्पदिब विकल्पसिद्धेः अन्यतरस्यां प्रहणं व्यर्थमिति
चेत् ? स्पष्टार्थमिति केचित् । आप तु 'अन्यतरस्याम्' इति योगविभागाश्रित्य
बहुव्रीहौ वा' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । सीमेति । सीमन्तशब्दात् हापि, टिलोपे
सीमाशब्दात् सोर्हवक्याङ्गिलोपः । हावभाष्येऽपि 'मन' इति ङीबिनषेधे सौ सीमे

इत्यमरः । बहुयञ्वा, बहुयञ्वे— बहुयञ्वानौ । ४६२ अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्याम् ४। १ । २८। अन्नन्ताद्बहुव्रीहैरुपधालोपिनो वा जीप्स्यात् । पक्षे ङाङ्गीभिनवेधौ । बहुराशी-बहुराजा । बहुराशयौ-बहुराजे-बहुराजानौ । ४६३ प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्यात् इवाप्यसुपः ६ । ३।४४। प्रत्ययस्थात्कारात्कारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे, स आप् सुपः परो न चेत् । सधिक । कारिका । अतः-

येष राजवद्रूपम् । तर्हि ङाङ्गिषेः ङि फलमित्यत्र आह—सीमे सीमानाविति । मङ्गलविषये उवाङ्गराणां तदभाह—दामेति । दाधातोर्गौणादिको भ्रमिन् । 'द्विरण्मयं दाम्बुचिणा' इत्यादौ दाम्बुचिणस्य नपुंसकत्ववद्दाम्बादाह—न पुंसीति । दाम्बुचिणः पुंसि न, किन्तु स्त्रीनपुंसकयोरेत्यर्था, 'निषिद्धकिङ्गं दोषार्थम्' इति परिभाषितत्वात् । अत्रान्तबहुव्रीहैरुवाहरति—बहुयञ्वेति । बहुयो यथवानो यस्या इति त्रिप्रहः । दापि टि-ल्लोपे बहुयञ्वाङ्गवत् सोर्हृण्काविल्लोपः । ङीभिनवेधे सौ प्तदेव राजवद्रूपम् । दापः फलमाह—बहुयञ्वेति । बहुयञ्वानाविति । दासि बहुयञ्वनः । यत्र अङ्गोपस्तु न भवति, 'न सयोगाङ्गमन्तात्' इति निषेधात् । अत एव 'अन उपधालोपिनः' इत्यस्य नात् विषयः ।

अथ बहुयो राजानो परधा इति बहुव्रीहौ बहुराजन्कारात् 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीभिनवेधे 'ङानुभाङ्ग्याम्' इति दापि च मान्त्वमाकारान्तत्वं च प्राप्तम्, ङीभन्तात् नपीष्यते, तदर्थमिदं भारभ्यते—अन उपधा इत् खृद्य नात्र प्रकरणे पठितम्, किन्तु 'वामहायनांतात्' इत्युत्तरं पठितं प्रसङ्गादत्रोपभ्यस्तम् । बहुव्रीहेरुपधासौ ङीप् इत्यतो बहुव्रीहेरित्यनुवर्तते, 'संबन्धाभ्यर्थादेर्ङीप्' इत्यतो ङीभिति च । प्रातिपदिकादित्यधिकृतम् अन इत्यनेन . विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह—अत्रन्तादित्थादिना । पक्षे काङ्गीभिनवेधाविति । कदाचित् ङीभिनवेधः कदाचित् दाप वेत्यर्थः । अन्यतरस्या-ग्रहणस्य प्रयोजनमिदम् । अकृते स्वन्यतरस्याग्रहणे बहुयञ्वाङ्गिणादे अनुपधाङ्गोपिनि स्वावकाशस्य 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीप्प्रतिषेधस्य 'ङानुभाङ्ग्याम्' इति दापञ्च बहुराजन्कारात्वाद्युपधाङ्गोपिनि अनवकाशेन ङीपा बाधः स्यात् । बहुराशेति । ङीपि अङ्गोपे सोर्हृण्काविल्लोप इति भावः । पदुराजेति । दापि ङीभिनवेधे च सौ रूपम् । बहुराश्याविति । ङीप्पक्षे औङि यत् । बहुराजे इति । दापपक्षे औङि रूपम् । बहुराजाना-विति । ङीभिनवेधे औङि रूपम् ।

परस्यस्थात् । ककाराविति । क् इति वर्णादित्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः । 'वर्णास्कारा' इत्युक्तेः । एवञ्च सूत्रे कादिरयत्र अकार उच्चारणार्थ इति सूचितम् । स आ-विति । ह्रस्वभिधौ यः परनिमित्तत्वेनोपासः स आदित्यर्थः । सुपः परो न चेदिति । सूत्रे

किम् ? नौका । प्रत्ययस्थात् किम् ? शक्नोतीति शका । आसुपः किम् ? बहुपरिब्रा-
 अका नगरी । कात् किम् ? नन्दना । पूर्वस्य किम् ? परस्य मा भूत् । कटुका ।
 अत इति तपरः किम् ? राका । अपि किम् ? कारकः ? मामकनरकयोरुपसंख्या-

असुपः इति पञ्चम्यन्तम् असमर्थसमासः । अपि सुपः परस्मिन् सति इत्वं न भव-
 तीत्यर्थो विवक्षित इति भावः । सविकेति । सर्वज्ञत्वाद्वापि स्ववर्णदीर्घं सर्वाक्षब्दः,
 एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन प्रवृणात् सर्वनामकार्यम् । तस्य 'अभ्ययसर्वनाम्नाम्' इति डेः
 प्रागक्ष । तत्र ककारादकार उच्चारणार्थः । चकार इत् । अक इति ककाराभ्याः प्रत्य-
 यः डेः प्रागभवति । सर्वकाक्षब्देऽस्मिन् ककारात्पूर्वस्य अत इत्वे सविकेति रूपम् ।
 ननु ककारात्पूर्वस्य अकारस्य कथमिदम् ? ककारेण व्यञ्जिततया आप्परकत्वा-
 भावाद्दिति चेत् ? न, 'येन नाप्यवधानम्' इति न्यायेन तद्व्यवधानस्य अबाधकत्वात् ।
 ऋरिकेति । कृणो ण्वुल्, अकादेशः 'अचो ञ्णिति' इति ऋकारस्य इञ्जिः, एपरत्वं
 कारकज्ञत्वात् टाप्, स्ववर्णदीर्घः, कात्पूर्वस्य रेफादकारस्य इत्त्वम् । काचित् संवात्-
 प्रवृणे तु एतिका इति न सिध्यति । एतच्छब्दे डेः प्रागक्षि एतकज्ञत्वात् जसि,
 स्यदाद्ये पररूपे अवन्तत्वाद्वापि कात्पूर्वस्य इत्वे एतिका इति रूपम् । अत्राक्ष-
 णि अकारस्य उच्चारणार्थतया प्रत्ययस्थकज्ञत्वाभावात् इत्वं न स्यात्, ककारात्-
 त्तरावर्णस्याकञ्जव्यवस्थात् । न चाक्षि अकारस्य नोच्चारणार्थत्वमिति वाङ्मयम्,
 एवं सति मिरित्यभ्यये अक्षि नकिर् इति न स्यात् । अतः काचित्येन ककारादि-
 त्येव विवक्षितम् । यका सकेत्यत्र 'न चास्यो' इति इत्त्वनिषेधाच्चिन्नात् । अथवा
 तत्र प्रत्ययस्थककाराभावेन इत्त्वस्याप्राप्तेः किं तन्निषेधेनेत्यलम् ।

नौकेति । नौकात्वात् स्वार्थिकः कः, टाप् । अत्र ककारात् पूर्वस्य औकारस्य इत्वं
 किञ्चिदर्थमस इति वचनम् । नौकेति । 'नान्क वाकौ' पचाद्यच्, टाप् । अत्र ककारस्य
 धाव्यव्ययस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् तस्य पूर्वस्य इत्वं न, बहुपरिब्राजकेति । परिपूर्वा-
 वृद्धजेः ण्वुल् । बहवः परिब्राजकाः यस्यामिति बहुव्रीहिः । सुपो लुकि बहुपरिब्राजक-
 ज्ञत्वात् टाप् । अत्राकारस्य कात्पूर्वस्य इत्वं न, प्रत्ययलक्षणेन आपः सुवपेक्षया पर-
 स्यात् । 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, तस्य लुमता लुक्ते प्रत्यये पदङ्गस्य कार्यं एव
 प्रवृत्तेः इत्वं तु टाप्पञ्जकार्यमिति चात्र तन्निषेधः । यवि तु 'मसुपः' इति पर्युवास-
 आशीयेत, तर्हि बहुपरिब्राजक इति समुदायस्य सुविभक्तत्वात्वापः ततः परत्वाद्दिवं
 दुवारं स्यादिति भावः । पूर्वस्य किमिति । एकादेशे कृते परस्य इत्त्वस्याभावात् पूर्वस्ये-
 त्यर्थनिश्चयमिति प्रथमः । कटुकेति । कटुज्ञत्वात् स्वार्थे कः, टाप्, स्ववर्णदीर्घः । पूर्वस्ये-
 त्यनुक्तौ अत्र स्ववर्णदीर्घात् पूर्व वाणादाङ्गस्य ब्रह्मिष्ठत्वात्पञ्चम्यात् द्वितीयकका-
 रादुत्तरस्य अकारस्य अपि परे, इत्वं स्यादिति भावः । अत इति तपरः किम् ? राका

नम्' (वा ४५२४) । मामिका । नरान्कायतीति नरिका । 'त्यक्त्यपोष' (वा ४५२५) । दाक्षिणात्यिका । इहत्तिका । ७६७ न यासयोः ७।३।४५।। यत्-
दोरस्येज स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् । 'त्यनकश्च निषेधः' (वा

इति । 'कृदाकाराधिक्यमित्यः का' इति राधातोः औणादिकाः कप्रत्ययः । 'उणादयो बहुकम्' इति बहुकप्रद्वगात् 'केऽणः' इति इत्सो न, ककारस्य च नेश्वम् । टाप्, स्त्रीत्वं कोकात् । 'कळाहीने साङ्गमतिः पूर्णे राका निष्कारे' इत्यमरः । अत्र ककारात् पूर्व-
स्य हीर्वाकारत्वान्नेष्वमिति भावः ।

मामकेति । मामकनरकक्षब्धयोः कात्पूर्वस्य ह्रस्वं वक्तव्यमित्यर्थः । मामकेति । मने-
पमिति विग्रहे 'पुष्पवृत्तदोरश्चानरस्यां स्रज च' इत्यणि 'तत्कममकावेकवचने' इति
ममकावेके आदिह्रस्विः, टाप् । 'दिङ्दानञ्' इत्यादिना क्निप्त् न, 'केचलमाक' इत्या-
दिना सञ्ज्ञाचङ्गदसोरेषु मामकशब्दात् जीबिनवभावात् । ततश्चात्र ककारस्य प्रत्यय-
स्थत्वाभावात् 'प्रत्ययस्थात्' इत्यप्राप्तौ वचनमिदम् । नरानिति । कैलब्धे 'आदेश उप-
वेशे' इत्यात्वे 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये 'आतो लोप इति च' इति आलोपः,
उपपदसमासः, सुपो लुक्, टाप् । अत्रापि ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् 'प्रत्यय-
स्थात्' इत्यप्राप्ते वचनम् । एतत्स्यपोदनेति । स्यगन्ते स्यगन्ते च प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व-
स्थाकारस्य इत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । उदीचामातः स्थाने' इति विकल्पस्थापवादाः
दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्यां दिशि अदूरे इति विग्रहे 'दक्षिणादाच्' इत्याच्
'तद्विजित्वात्सर्वविभक्तिः' इत्यव्ययस्यम् । दक्षिणाशब्दात् भवाद्यर्थे 'दक्षिणापञ्चास्युर
सस्त्वक्' इति त्यक्, 'किति च' इत्यादिह्रस्विः, दाक्षिणात्यशब्दात् टाप् । ततः स्वा-
दिकः का, 'केऽणः' इति टापो ह्रस्वः, पुनश्चाप्, इवमिति भावः । 'दक्षिणस्यां दिशि
भवेति विग्रहे दक्षिणाशब्दात् टाभन्तादेव त्यक्त्वं' इति मतं तु प्रौढमनोरमयां दूषि-
तम् । इहत्तियकेति । 'अव्ययस्यप्' इति त्यप्, टाप्, स्वार्थिकः कः 'केऽणः' इति
ह्रस्वः पुनः टाप् ।

न यासयोः । नाम्न कृतटापोः प्रथमाभ्योनिर्देशा, षत्तदोरित्येव विवक्षितमिति
भाष्ये स्पष्टम् । 'प्रत्ययस्थात्' इत्यतः अत इति इदिति आनुवर्तते । तदाह यत्तदो-
रिति । यका । सका इति । 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इति यत्तद्व्ययोभेदे प्रागकश्चि सौ
स्यदाद्यत्वं, पररूपं, टाप्, इवञ्चादिना सुलोपः । तत्रङ्गन्ते 'तवो सः सौ' इति तकारस्य
सकारः । उभयत्रापि 'प्रत्ययस्थात्' इति प्राप्तमिदमत्र सूत्रे निविध्यते । अथ 'न
यासयोः' इत्यस्य प्रथमान्तानुकरणत्वे किं बाधकमित्यत आह—यकाम् तकामिति ।
त्यकनश्च निषेध इति । त्यकप्रत्ययान्तस्यापि 'प्रत्ययस्थात्' इति इवप्रतिषेधो वक्तव्य

४५२६) । उपत्यका । अथित्यका । 'आशिषि वुनश्च न' (वा ४५२८) । जी-
वका भवका । 'उत्तरपदलोपे न' (वा ४५२९) । देवदत्तिका देवका । 'क्षिप-
कादीनां च' (वा ४५३०) । क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका । 'ता-
रका ज्योतिषि' (वा ४५३१) । अन्यत्र तारिका 'वर्णका तान्तवे' (वा ४५३२)

इत्यर्थः । उपत्यका अथित्यकेति । 'उपाधिभ्यां एकभासकारुत्वयोः' इति एकन्, टाप्, सोहृत्त्वयादिलोपः । 'उपत्यकाऽन्नेरासक्ता भूमिरुर्वमविरथका' इत्यमरः । ननु रश्मिभ्यो अकारस्य वृत्तवारणसामर्थ्यादेव ह्रस्वं न भवति । अथवा स्थिकनमेव विवक्ष्यात्, अतः किं तन्निषेधेनेति चेत् ? मैत्रम्, पञ्चोपर्यको ग्राम इत्यत्र अकारश्च वार्थःवादिष्यलम् । आशिषोति । आशिषि यो वुन्, तस्य षोऽप्यमकादेशः तदकारस्य प्रत्ययस्वात् इति ह्रस्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । जीवका । मन्केति । जीवतात् भवता-
दित्यर्थः । जीवन्तातोः भूवातोश्च 'आशिषि च' इति वुन्, 'युवोरनाकौ' इति तस्य अकादेशः, 'सावर्वात्तुकार्थवात्तुक्तयोः' इति भूवातोर्लकारस्य गुणः अवादेशश्च । उत्तरप-
दकेति । उत्तरपदलोपेऽपि ह्रस्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । देवकेति । देवदत्तशब्दात् स्वार्थे
का । 'अत्रादावृषं द्वितीयादश्चः' 'अत्रादावृषं च विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति दत्तश-
ब्दलोपः । देवकशब्दात् टाप् । देवदत्तकेति तु दत्तपदस्य लोपाभिन्वयत्वे उपत्यकस्य
म् । क्षिपकादीनां चेति । क्षिपकाक्षिपकानामिरवं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । क्षिपकादिगण
पठति—क्षिपकेति । क्षिप प्रेरणे । 'इगुपचञ्जाप्रोकिरः कः' । क्षिपकाश्च लघूपचगुणः, क्षि
पास्तद्वयात् स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वा, पुनश्चात् युवकेति । 'युव स्वैर्ये' कुटादिः,
क्षिपकेतिवद्भूपम् । पद्म । 'यु स्वैर्ये' पचाद्यच् 'गाकुटादिभ्यः' इति क्षिपकाश्च गुणः, उव-
क, ध्रुवशब्दात् टाप्, ततः स्वार्यका, का, 'केऽणः' इति ह्रस्वा पुनश्चात् । कन्यकेति ।
कन्याशब्दात् कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वा, पुनश्चात् । चटकेति । 'चट भेदने' पचाद्यच्,
टाप्, स्वार्थे का, 'केऽणः' इति ह्रस्वा, पुनश्चात् । चिरकादिराहतिगणः । तेन अलका
हृष्टका इत्यादि ।

तारका ज्योतिषोति । वार्तिकमिदम् । ज्योतिषि वाच्ये तारकेति भवति, इत्य न
भवतीति चावत् । 'तच्छ्रवणसन्तरणयोः' ण्वुक्, अकादेशः अकारस्य वृद्धिः, रपरत्वम्
टाप् । ज्योतिषित्वमेव नक्षत्रम् अथवा कनीनिका च विवक्षिते । 'नक्षत्रमृच्छं अं तारा
तारकाऽपि' इति 'तारकाऽप्यणः कनीनिका' इति चामरः । अन्यत्रेति । ज्योतिषोऽप्यत्र
वाच्ये तारिकेत्येव भवतीत्यर्थः । वर्णका तान्तव इति । इदमपि वार्तिकम् । तान्तवे
गन्धे वर्णकेति भवति, ह्रस्वं नेत्यर्थः । तन्तुनां विकारस्तान्तवम् । 'ओरम्' । वर्ण-
केति प्रावरणविशेषः । 'वर्णं वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' चुरादिः । पञ्चम्यात् ण्वुक् ।

अन्यत्र षर्णिका । 'वर्तका शकुनौ प्राचाम्' (वा ४५३३) । उदीचां तु षर्णिका । 'अष्टका पितृदेवत्ये' (वा ४५३४) । अष्टिकान्या । 'सूतकापुत्रिकाश्चकाराणां वेति वक्तव्यम्' (वा ४५३५) । इह वा अ इति छेदः । कात्यवर्णस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रकाशब्दे वीनः इवर्णस्य पक्षोऽकारः । अन्य-

अकादेशः, णिलोपः, टाप् । अन्यत्रोत । तान्तवाङ्म्यत्र षर्णिकेति ह्रस्वमित्यर्थः । षर्णिका स्तोत्रीत्यर्थः । षर्णिकेति प्रत्ययविशेषस्य संज्ञा वा । वर्तका शकुनौ प्राचामिति । ह्रस्वमपि धार्तिकम् । शकुनिः पक्षी, तत्र गम्ये प्राचां मते वर्तकेति भवति इत्वं न भवतीत्यर्थः । प्राचां ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—'वदीचां रिति । वदीचां मते तु शकुनौ गम्ये वर्तिकेति ह्रस्वं भवतीत्यर्थः । वर्तयतेष्वुक्त्' अकादेशः, णिलोपः, टाप् । 'कोषट्टिकृष्टिभक्तो वर्तको वर्तिकाद्यः' इत्यमरः । शकुनेरम्यत्र तु नित्यमेवेत्यम् । अष्टका पितृदेवत्ये इति । ह्रस्वमपि धार्तिकम् । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं पितृदेवरपम् । 'देवतान्तात् तावस्यं यत्' इति यत् । पितृर्धे कर्मणि वाच्ये अष्टकेति भवति 'प्रत्ययस्यात्' इति ह्रस्वं नेत्यर्थः । अहनमित्ति पितृर्धे ब्राह्मणा पश्चामिति विग्रहे 'अहो भोजने' इत्यस्मात् 'ह्रस्वशिभ्यां सकन्' इति सकन् प्रत्ययः, 'अहो' आदिना शस्य वा, सकारस्य ह्रस्वेन टः, अष्टकशब्दात् टाप् । अष्टिकान्येति । अष्टौ अष्टाया परिमाणमस्या अष्टिका पाणिनीयाष्टाष्टाया, 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' इति सूत्रेण अष्टौ इति सुबन्तात् कन् प्रत्ययः, सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेः सिद्धान्तः पिपथमाणस्यात् । ततस्तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् 'सुपो चातुप्रातिपदिकयोः' इति जसो लुकि निमित्तापायात् अष्टन आरत्रमिदृशौ, अन्तर्वर्तिनी विभक्तिसाश्रित्य पदत्वकारलोपे, अष्टकशब्दात् टापि 'प्रत्ययस्यात्' इति ह्रस्वं भवत्येव । न चान्तर्वर्तितिसुपः परत्वं टापः शब्दयम्, ककारेण भववचानात् । असुपः इत्यस्य बहुपरिभाजका जगरी इत्यत्र अवयवहिते सुपः परे टापि चरितार्थत्वात् । अत एव 'क्षिपाकादीनां च' इति निषेधोऽर्थवान् । अन्यथा क्षिपाकशब्दात् सुबन्तात् स्वाधिके कप्रत्यये सुपो लुकि अन्तर्वर्तिनी विभक्तिसाश्रित्य टापि सुबन्तत्वात् परत्वाद्सुपः । इति निषेधसिद्धेः किं तेनेत्यलम् ।

'वा सूतकापुत्रिकाश्चकाराणाम्' इति धार्तिकमर्थतः पठति—सूतकेति । अत्र पुत्रिकाशब्दः इकारमध्यः न त्वकारमध्यः, क्षिपां पुत्रशब्दस्य साङ्करवाचित्वेन कोमन्तत्वादिनि क्यैयटः । अत्रैवविकल्पक्रमं चारपति—इह वा अ इति । सवर्णद्वैधं सति वा इति निर्देशो इति भावः । अत्र अ इति लुप्तप्रथमाकं, कारपूर्वस्येत्यनुवर्तते, अत् इति निवृत्तम्, पुत्रिकाशब्दे असोऽभावात् । तथाह—कारपूर्वस्येति । नन्वत्र इत्यवि-
कल्प एव कृतो न विधीयत इत्यत आह—नेनेति । अत्यविधानेमेत्यर्थः । पुत्रशब्दात्

त्रेस्ववाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतिका—सूतका इत्यादि । ४६५ उदी-
 च्चामातः स्थाने यकपूर्वायाः ७ । ३ । ४६ ॥ यकपूर्वकस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य
 स्थाने योऽकारस्तस्य काःपूर्वस्येवा स्यादापि परे । 'केऽणः' (सू ८३४) इति ह्रस्वः ।
 आर्यका—आर्यिका । चटकका—चटकिका । आतः किम् ? साहाय्ये भवा

वाङ्मयवाङ्मयात् स्त्रीनि स्वार्थिके कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वे टापि पुत्रिकान्तवत् ।
 अत्र इकारस्य ह्रस्वविकल्पविधौ पुत्रिका पुत्रीकेति इङ्मस्य इङ्मप्रत्ययश्च स्यात् । अथ-
 विधौ तु पुत्र ङा पुत्रिकेति अकारमध्यः इकारमध्यश्च भवतीति भावः । ननु सूत-
 कासब्दे वृद्धारकाभाब्दे च कपूर्वस्याकारस्य अकारविधिः किमर्थमित्यत आह—
 भन्वथेति । सूतकासब्दे वृद्धारकाभाब्दे च प्रत्ययस्यात् इति नित्यमिदं प्राप्ते तद्वि-
 कल्पार्थमित्यर्थः । 'युञ् प्राणितार्थविमोचने' आत्वर्थेनोपसङ्गग्रहावकर्मकः । 'गत्वर्था-
 कर्मक' इत्यादिना कर्तरि क्, टाप्, स्वार्थिकः कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वा, पुनश्चापि ।
 अत्राकारस्य अच्चाभावपक्षे 'प्रत्ययस्यात्' इति इत्यम् । वृद्धमस्यास्तीति मत्वर्थे
 'वृद्धवृद्धाभ्यामारकन्' इति आरकप्रत्ययः । अमरेण तावत् देवतावाचो वृद्धारक-
 भावः 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्यादिना पुंलिङ्गेष्वनुकान्ता । रूपिवाची मुख-
 वाची च त्रिलिङ्गा । 'त्रिवृत्तरे' इत्युपसङ्ग 'वृद्धारकौ रूपिमुखौ' इत्यमरः । शिवा
 टापि । अत्राप्यकारस्य अच्चाभावपक्षे इत्यम् ।

पक्षीकामातः । 'प्रत्ययस्यात्' इति सूत्रमनुवर्तते । यश्च कश्च यकी तौ पूर्वी पत्या
 इति विग्रहः । यकेति वर्णग्रहणम्, अकारावुच्चारणार्थं । यकपूर्वाया इत्येतत्
 आत इत्यस्य विशेषणम् । तेन अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति
 स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तेन आकारस्य स्त्रीवाचकत्वं लभ्यते । तत्राह—यकपूर्वस्येत्यादिना ।
 'उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थमेव न तु देशतो व्यवस्थार्थम्' इति 'न वेति विभाषा'
 इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च 'षष्ठो स्थाने योगा' इत्येव सिद्धेरिह स्थानेग्रहणं
 स्वार्थमिति वाच्यम्, अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । तत्र च इदमेव स्थानेग्रहणं
 ज्ञापकम् । अत एव 'वृद्धिर्यस्याच्चासावित्तद् वृद्धम्' इत्यत्र यस्यादिः वृद्धिरित्य-
 नुवादे इकपरिभाषा न प्रवर्तते । तत्र वृत्तौ तु साक्षात्सदृश 'वृद्धसंज्ञा न स्यात्,
 साकारादाकारस्य इत्यस्थानिकत्वाभावात् । ततश्च साक्षीय इति 'वृद्धावृत्त' इति क्तः
 न स्यात्, औपगवोच इत्यावायेव स्यादित्यलम् । केऽण इति ह्रस्व इति । आर्यासावदात्
 स्वार्थिके कप्रत्यये यकाराकारस्य 'केऽणः' इति ह्रस्व इत्यर्थः । पुनश्चापि आर्यकासब्दः ।
 तत्र यकारादाकारस्य आकारस्थानिकत्वाविरवविकल्पः । 'प्रत्ययस्यात्' इति नित्यस्य
 ह्रस्वस्यापवादः । तत्राह—आर्यका आर्यिकेति । यकारपूर्वस्य उच्चारणमिवम् । अथ
 यकारपूर्वस्य उच्चारणं—चटकका चटकिकेति । चटकासब्दात् स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति

साङ्कारयश्रियका । यक इति किम् ? अश्रियका । ज्ञीप्रत्यय इति किम् ? शुभं याती-
ति शुभंया । अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका । 'धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्' (वा
४५३५) । सुनयिका । सुपाकिका । ४६६ मस्त्रैषाजासाङ्गास्वा नञ्पू-
र्वाणामपि ७ । ३ । ४७ ॥ स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इहा स्यात् ।

इस्वः, पुनष्टाप्, इस्वविकल्प इति भावः । साङ्कारयिकेति । साङ्कारो न निवृत्तं नगरं
साङ्कारयम् । 'लुप्तषष्ठीकं' इत्यादिना साङ्कारादिभ्यो ण्य, आदिद्वयिः, 'यस्येति
च' इत्यकारलोपः । साङ्कारयकात्त्वात् स्वार्थे 'अन्वयोपधाद् लुप्' अकारदेशः
'यस्येति च' इत्यकारलोपः, टाप्, 'प्रत्ययस्यात्' इति नित्यमिस्वम् । इह यकारा-
दकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावादिस्वविकल्पो न भवतीति भावः । ननु स्त्रीबोध-
कस्य अत इहा स्यादित्येवास्तु, आत इति मास्तु । साङ्कारयकात्त्वादे यकारादकारस्य
सुप्तादेकावपवत्वे स्त्रीबोधकत्वाभावादिति चेत्, तर्ह्यत इति स्पष्टार्थमित्याहुः ।

अधिकेति । असाङ्कारत्वात् कः, 'केऽणः' इति इस्वः पुनष्टाप्, अस्वकाशब्दः । अत्र
अकारस्य आकारस्थानिकत्वेऽपि एकपूर्वकत्वाभावादिस्वविकल्पो न, किन्तु 'प्रत्यय-
स्यात्' इति नित्यमिस्वमिति भावः । खीवत्येष इति किमिति । यकपूर्वाया इति स्त्री
छिन्ननिर्वृत्ताकब्धं खीवत्यस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । शुभयिकेति । शुभमिति मान्त
मस्ययम् । तस्मिन्नुपपदे 'या प्रापणे' इति धातोः । 'अन्वयेभ्योऽपि इत्यते' इति विश्व-
शुभंयात्त्वात् स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति इस्वः, टाप्, शुभंयकाशब्दः । अत्र यकारा-
दकारस्य धात्वन्तयस्य स्त्रीवचकत्वाभावादिस्वविकल्पो न, किन्तु 'प्रत्ययस्यात्'
इति नित्यमेवेत्यमिति भावः । 'यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधः इति धात्विकर्मथत् । संसृ-
द्धाति—धात्वन्तयकोस्तु नित्यमिति । यत्र कश्चेति विग्रहः । धात्वन्तयकारककारयोश्-
परि विद्यमानस्य अकारस्य नित्यमिस्वम्, न तु विकल्प इत्यर्थः । सुनयिकेति । णीञ्-
धातोः पचाद्यच् । 'साधंवातुकाधंवातुकयोः' इति गुणे अयादेशो नयशब्दः । सु शोभनः
भवः यस्याः सा सुनया ततः स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति इस्वः, पुनष्टाप्, सुनयका-
शब्दः । अत्र यकारस्य धात्वन्तत्वात् ततः परस्याकारस्य नेस्वविकल्पः, किन्तु 'प्रत्य-
यस्यात्' इति नित्यमिस्वमिति भावः । सुपाकिकेति । पच धातोर्धमि 'चञोः कु-
बिण्यतोः' इति चकारस्य कृत्वे षपचावृद्धौ पाकशब्दः । सु शोभनः पाको यस्याः
सा सुपाका । स्वार्थे कः, 'केऽणः' इति इस्वः, पुनष्टाप्, सुपाककाशब्दः । अत्र
ककारस्य धात्वन्तत्वात् ततः परस्याकारस्य नेस्वविकल्पः, किन्तु 'प्रत्ययस्यात्' इति
नित्यमिस्वमिति भावः ।

मन्वेषा । यकपूर्वत्वान्नात् 'उदीचाम्' इत्यप्राप्तौ वचनमिस्वम् । स्वेत्यमिति ।
अस्वः, एषा, अस्वा, आ, इ, स्वा, एषा वृणोः इत्यर्थः । ततः षष्ठीयो आर्षो लुक् ।

तदन्तविधिनैव सिद्धे नञपूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्माग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा वा एतयोस्तु सर्वयोर्नैत्वम् । अन्तर्वर्तिनी

अस्त्रैवाज्ञाज्ञाहस्वानामिति विवक्षितमिति भावः । एषामिति । अस्त्रादीनामित्यर्थः । अत इति । पूर्वसूत्राद्बुद्धीर्चां ग्रहणस्य 'प्रत्ययस्यात्' इति सूत्रात् इदित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । नन्वाङ्गवात्तदन्तविधौ भस्माद्विशब्दानामित्येवमिति लभ्यते, व्यपदेशिवशेन केवळानामपि लभ्यते । एवं च नञपूर्वाणां तन्निम्नपूर्वाणां केवळानां च सिद्धे नञपूर्वाणामपीति व्यर्थमित्यत आह—तदन्तविधिनैवेति । ननु तदन्तविधिना भस्माद्विशब्दानां नञपूर्वाणामनञपूर्वाणां च प्राप्तौ नञपूर्वाणामेवेति नियमार्थं नञ पूर्वग्रहणम् । तथा सति केवळानां भस्माद्विशब्दानां ग्रहणव्याप्त्यैः स्यादित्यपि शक्यं इति यथायथापुञ्चितमिति चेत् ? न, एवं सति निर्भक्षिकेश्याद्यसिद्धेः । तस्मात् नञपूर्वाणामिति स्पष्टार्थमेवेति भाष्ये स्पष्टम् । ननु भस्माद्विशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव इत्यधिकव्यपक्षिद्धेरेह अस्त्राग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—भस्माग्रहणमुपसर्जनार्थमिति । निर्भक्षिका इत्युपसर्जनस्ये त्रिलिङ्गत्वात् आषितपुंस्कत्वेन तत्र 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्यस्य अप्रवृत्तेरिति भावः । अन्यस्य स्थितिः । रूपसर्जनावस्थस्य भस्माद्विशब्दस्य तु भक्षिका परमभक्षिकेश्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्युत्तरसूत्रेणैव पाश्चिमिर्त्वं सिद्धम् । अतः 'अस्त्रैवा' इत्यत्र अस्त्राग्रहणं तदर्थं न भवतीत्यर्थः ।

ननु अनेचका, परमैचका, अह्नके, परमह्नके इत्यत्रापि पाश्चिमिर्त्वं इत्यवित्यत आह—एषा इति । एषा वा एतयोस्तु पूर्वपदसहितयोरित्यं पाश्चिमिर्त्वं नेत्यर्थः । कुल इत्यत आह—अन्तर्वर्तिनीमिति । 'इवापसुपः' इत्यनुवर्तते । इह तु डाप् सुपः पर इति भावः । ननु डावत्र सुपः परो न भवति । तथाहि—एतच्छब्दस्य डेः प्राक् 'अवयवसर्वनामान्' इत्यकश्चि एतच्छब्दात् सौ 'तयोः सा सौ' इति तकारस्य सत्वे, 'आदेशप्रत्यययोः' इति वत्वे, त्यदाद्यच्चे, पररूपे, स्त्रियामदन्तत्वात् डापि, सवर्णदीर्घे, ह्रस्वयाद्विक्रोपे, एषकेति रूपम् । ततः न एषकेति विग्रहे अन्तस्त्युपये कृते, नञोपो नञः' इति नञो नकारस्य लोपे, 'तस्मान्मुञ्चति इति घुटि, अनेषकेति रूपम् । तथा परमा एषकेति कर्मधारये, परमैषकेति रूपम् । अत्र सौ परे प्रवृत्तस्य द्वाद्यत्सिद्धमदन्तत्वमाश्रित्य प्रवृत्तहापु क्यं सुपः परः स्यात् । न च नञस्त्युपये सौः सामासिके लुकि सति, सत्वत्यद्वाद्यत्सिद्धादिनवृत्तौ, समासात् पुनः सौ, सत्वत्यद्वाद्यत्सिद्धात्सु कृतेषु, ह्रस्वयाद्विक्रोपे, अनेषकेत्यत्र समासात् प्राक् प्रवृत्तात् सुपः पर एव द्यधिति वाच्यम्, सामासिकलुगपेक्ष्याह्रस्वयाद्विक्रोपस्यैवाग्रहणत्वात् प्रवृत्तेः । ततश्च कुप्तेऽपि सौ प्रत्ययलक्षणस्येन निमित्तानपायात् पूर्वप्रवृत्तसत्त्वात्स्यद्वाद्यत्सिद्धात्सौ निह

विभक्तिमाश्रित्य 'असुपः' इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमेषका । अद्वके । परमद्व
स्वशब्दप्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि 'आतः स्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्य

स्तिर्नास्ति । स च ङाप न सुपः पर इति चेत्, अत्र ब्रूमः—'अन्तरङ्गानपि विधीन् ष
रङ्गो लुक् बाधते' इति परिभाषया 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुग्वि
अन्तरङ्गोऽपि ह्रस्वपादिकोपो न प्रवर्तते । अतः राजकुमारीत्यादौ ; अथ माये
सुपि समासः प्रवर्तते । एव च गोमान् प्रियो यस्य सः गोमत्प्रियः इत्यत्र गोमः
व्याप्त्ये सोऽङ्का लुक्त्वात् ङगिदधाम् इति जुसुपधादीर्घादिक न इति 'प्रत्ययो'
पदयोश्चे'ति सूत्रभाष्ये स्थितम् । 'कृतञ्जित' इति सूत्रे प्रीथमनोरमायां परिण
मेतत् । एवञ्च नञ् सु प्तकच् सु इति स्थिते मन्तपुरुषे कृते, 'अन्तरङ्गानपि' ।
न्यायेन स्यदाद्यत्प्रवृत्तेः प्रागेव सामासिकलुकि, अनेतकद्वन्द्वत्वात् समासात्पुनः
सत्वे, स्यदाद्यत्वे, पररूपे, ङापि, सवर्णवीर्धे, सोर्ह्रस्वपादिकोपे, अनेषकेति भवा
अत्र सवर्णवीर्धप्रवृत्तेः प्राक्समासात्पूर्वोत्पन्नसुपः पर एव ङाप भवतीत्यास्तां ताव
अद्वके इति । न सु इति स्थिते 'मन्तपुरुषे' 'अन्तरङ्गानपि' इति
येन स्यदाद्यत्प्रवृत्तेः प्रागेव समासे औङो लुकि कृते, अद्विकत्वात् समा
सुपरीकृति, स्यदाद्यत्वे, पररूपे, ङापि, औङरक्षीभावे, आद्गुणे, अद्वके इति भवा
अत्रापि समासात्पूर्वोत्पन्नदीर्घः सुपः पर एव ङापिति भावः । एवं परम
इत्यत्रापि ।

स्याद्वैतत्-आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वसम्बन्धः । तत्र ज्ञातावात्मनि च पुंस्ति
एव, आत्मीये तु विशेष्यमित्यत्र औङिकः । अने तु पुंनपुंसकलुकिः, स्वो ज्ञाता
स्मति स्वं विशेष्यमीये स्वोऽङ्गिषां अने' इति कोशात् । यथा तु स्त्रीऽप्यक्ति
वस्य स्वसम्बन्धः संज्ञा, तदापि स्त्रीलुकिः । तत्र 'स्वमज्ञातिधनसंवापाम्' इत्यु
ज्ञातिधनवाचित्वे सर्वनामत्वं नास्ति । आत्मात्मीयवाचिन एव सर्वनामत्वा, सा
जुपसर्जनस्यैव भवति, 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वाद्यथा' इत्युक्तेरिति स्थिति
तन्नात्मीयायां वाचयायां सर्वनामत्वात् अकचि, ङापि, 'प्रत्ययस्यात्' इति नि
मित्त्वे, स्विकेयेवेत्येते । तत्र न युज्यते 'मस्त्रैषा' इत्यादिना ह्रस्वविकल्पस्य कु
रत्वात् । न चात्र अकञ्कारस्य आत्स्थानिकत्वाभावात्त्रापमित्यविकल्प इति धात्वं
पुचामत इहा स्यादिति विवरणवाक्ये आतः स्थाने इत्यनुवृत्तेरद्वैतानादित्यस्य आह
स्वशब्दप्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थमिति । स्वशब्दस्य संज्ञामूलस्य सर्वनामत्वाभावात्त्र
भावे, रिश्रयां ङापि, सौ कृते, स्वार्थिककप्रत्यये, ङकरीत्या 'अन्तरङ्गानपि विध
बहिरङ्गो लुक् बाधते' इति परिभाषया ह्रस्वपादिकोपं बाधित्वा प्रातिपदिकावय
त्वात् सोऽङ्गि, 'केऽङ्गा' इति ह्रस्वे, कप्रत्ययान्तात्पुनश्चापि, स्वकाशाब्दः । नि

विशेषणम्, न तु द्वेषयोरसम्भवात् । नाप्यन्येषाम्, अभ्यभिचरात् । स्वशब्द-
स्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु

स्वस्या इति विशेषे 'निरावयः क्तात्वाद्यर्थे पक्षस्या' इति समासे सुब्लुकि, 'गोत्रि-
योः' इति ह्रस्वे, टापि, सुपि, स्वार्थिके कप्रत्यये, 'केऽणः' इति ह्रस्वे, पुनट्वापि नि
स्वकाशब्दः । एतद्ब्रह्ममेव 'मन्त्रेषा' इति स्वशब्दस्य उदाहरणम् । आत्मीयायां तु
स्वशब्दो न संज्ञाभूता, नाप्युपसर्जनीभूता इति नोदाहरणमित्यर्थः । कुत इत्यत
आह—इह 'मन्त्रेषा' इति सूत्रे 'उक्तीनाम्' इति वैसृष्ट्यात् आतः स्थाने
इत्यनुवृत्तम्, तच्च स्वशब्दस्यैव अतो विशेषणम् । एवं च स्वशब्दस्य आस्थानिकस्य
अत इहा स्यादिति लभ्यते । एतद्विशेषविषयस्यैव एषामत इहा स्यादिति विवरण-
वाक्ये आतः स्थाने इत्यनुवृत्तिर्न प्रदर्शितेति भावः । न तु 'देवयोरिति । इहा एषा
इत्येतयोस्तु विषये आतः स्थान इति न सम्भवत्यत इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—
असम्भवादिति । एषा ह्येति सर्वार्थान्तराण्यथादित्त्वमनुक्तस्यैवभिर्द्वेषेन सर्वनामत्वा
श्रयकत्वात्कश्च । तदकारस्य आस्थानिकत्वस्याप्रसक्तेश्चैतदर्थः । नाप्यन्येषामिति ।
अस्माज्ज्ञातवदानामपि आतः स्थान इति विशेषणं नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—
अभ्यभिचरादिति । अस्माज्ज्ञातवदानां सर्वनामत्वाभावेनाकजर्हत्तया कप्रत्ययवात्त-
तया सेतु'केऽणः' इति ह्रस्वसम्पन्नस्य अतः आस्थानिकत्वनिश्चयेन सविशेषण-
वैषम्यादित्यर्थः ।

ननु आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्य अतो विशेषणमस्तु, तावता आत्मी-
यायां स्विका इत्यत्र इत्यविकल्पपक्षस्याः किमायात्मित्यत आह—स्वशब्दस्त्विति ।
अनुपसर्जनात्मीयवाची स्वशब्दस्तु सर्वनामत्वात्कजर्हः । अतस्तदकारस्य आस्था-
निकत्वाभावाच्च प्रकृतसूत्रेणैवविकल्पपक्षस्या, किन्तु 'प्रथयस्यात्' इति नित्यमेव
इत्यमित्यर्थः । ननु स्वशब्दस्य आत्मीयज्ञातिष्वनवाचिनः आत्मीयायामुदाहरण-
त्वाभावेऽपि आत्मज्ञातिष्वनवाचिनस्तस्य उदाहरणत्वसम्भवात् स्वशब्दप्रहणं संज्ञो-
पसर्जनार्थमित्यनुपपन्नमित्यत आह—अर्थान्तरे तु न स्त्री इति । आत्मज्ञातिष्वनेषु स्व
शब्दो न स्त्रीलिङ्गः । उदाहृतकोशरीर्या आत्मज्ञातिष्वनवाचिनः स्वशब्दस्य नित्यमुँक्ति-
कत्वात् अनवाचिनस्तस्य पुनपुंसकलिङ्गत्वात्चेत्यर्थः । तथा च 'टापि' परे इत्यस्या-
भावाद्नोदाहरणत्वप्रसक्तिः । 'प्रथयस्यात्' इत्यतः आपीर्यनुवृत्तेरिति भावः ।
इदमुपलक्षणम् । आत्मनि वाक्ये, स्वशब्दस्य सर्वनामत्वेन अकजर्हत्तया तदकारस्य
आस्थानिकत्वाभावात्चेत्यपि ब्रह्मण्यम् । ननु सम्ज्ञोपसर्जनीभूतस्यापि स्वशब्दस्य
कथमुदाहरणत्वम् ? तस्याप्यकश्चि तदकारस्य आस्थानिकत्वाभावादित्यत आह—
संज्ञोपसर्जनीभूतस्त्विति । सम्ज्ञोपसर्जनीभूतस्य स्वशब्दस्य असर्वनामत्तया अकजर्ह-

(सू ५३१) इत्यभिव्याप्य । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।
 ७७० टिड्ढाणकृत्प्रत्ययसङ्घनन्मात्रकृतयण्टकृत्कृत्करपः ४ । १ १५ ॥
 अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुक्-
 चरी । नदट्-नदी । उपसर्जनत्वान्नेह-बहुकुक्चरा । बन्धमाणेत्यत्र दिस्वाहुगि-

हृत्पादिना विधीयमानानां ङीवादिप्रत्ययानां प्रसक्तिरेव नास्ति, समासप्रत्ययविधौ तद्वन्तविधिप्रतिषेधात् । तस्मात्पुनरुपसर्जनाधिकारो ष्यर्थं ह्यस्य आह—नयमेवेति । अनुपसर्जनाविश्यधिकार एवायं स्त्रीप्रत्ययेषु तद्वन्तविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । तत्कलं तु 'यनो र च' इत्यत्र वक्ष्यन्तान्तकाम हृत्पादि ज्ञेयम् । ननु स्त्रीप्रत्ययेषु तद्वन्तविध्यभावेऽपि न च ह्वाचरति नदा स्त्री हृत्पादिविषु आचारकिबन्त प्रकृतिककर्तृकिबन्तेषु ङीवादिनिवृत्तये अनुपसर्जनाधिकारस्यावरयकत्वात् कथं तस्य स्त्रीप्रत्ययविधिषु तद्वन्तविधिज्ञापकतेति चेत्, न—अनुपसर्जनाधिकारस्य स्त्रीप्रत्ययविधिषु तद्वन्तविधिज्ञापनार्थत्वपरभाष्यप्रामाण्येन स्त्रियामाचारकिबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तानामनभिधानोक्तयनाविश्यकम् ।

टिड्ढाणम् । टित्, ढ, धण, अम्, ह्यसच्, वृध्नच्, भाणच्, सेचप्, ठक्, ठञ्, कम्, करप् एषां हावृत्तानां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चश्लेषकत्वम् । हावृत्तः एषावृत्त प्रत्ययाः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्वन्तग्रहणम् । टित्तु प्रत्यया अप्रत्ययश्च । टिवा-
 दिभिश्च प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यते, विशेषणत्वात् तद्वन्तविधिः । ततश्च टिड्ढा-
 ण्त्वाद् ङाणादिप्रत्ययात्सन्तात् प्रातिपदिकादिति । कश्चते । 'अजाघतहाप्' इत्य-
 स्मावृतः इत्यनुसृष्टम्, तेनापि प्रातिपदिकं विशेष्यते । तद्वन्तविधिः । 'अनुपसर्ज-
 नात्' इत्येतत् श्रुतेषु टिडादिष्वेषाम्भवेति, न तु तद्वन्तेषु । स्त्रियामित्यधिकृतम् ।
 तदाह—अनुपसर्जनं यद्विदादीत्पादिना । तद्वन्तमिति । टिड्ढन्तं ङादिप्रत्ययान्तं चेत्यर्थः ।
 टित् त्रिविधः—प्रत्ययः, प्रातिपदिकश्च, धातुश्च । तत्राद्यमुदाहरति—कुक्चरीति ।
 कुक्चरतीति अधिकरणे उपपदे 'चरेष्ट' इति कर्तरि ङः । टकार ह्यत् । उपपदस-
 नासः । न च प्रत्ययस्यैवात्र टित्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चरेत्येव टिड्ढन्तम्, न तु
 कुक्चरकश्चः, तदादिमित्यदिति वाच्यम्, नदट् षेचट् हृत्पादेरप्रत्ययस्यापि टितः
 सत्येन तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अपचूसौ 'येन विधिः' इति टिड्ढन्तत्वस्य कुक्चर-
 कश्चे सत्वात् । अथ द्वितीयं टित्तमुदाहरति—नद्विति । पञ्चादिगणे पठितं प्रातिपदि-
 कमेतत् । एतीयं तु कृदन्ते स्तनन्धधीत्युदाहरित्येते । अनुपसर्जनत्वविशेषणस्य प्रयो-
 गमाह—उपसर्जनत्वान्नेरेति । बहुकुक्चरेति । बहुवचः कुक्चराः । यस्यामिति विग्रहः ।
 बहुङीहिर^३ अन्यपदार्थप्रधानः । ततश्च टितः ङप्रत्ययस्य उपसर्जनत्वात् ङीप् । अनु-
 पसर्जनत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे तु ङीवत्तु चरति । अत एव च आपिज्ञकिना

स्वाच्च ङीप्प्राप्तः यामुटौ क्तिन्नेन 'लाभ्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्' (प ७०)

प्रोक्तमधीते आपिशला ब्राह्मणोऽथवापि न ङीप् । तत्र हि आपिशलिना प्रोक्तमित्यर्थे, 'तेन प्रोक्तम्' इत्यपि आपिशलशब्दः । आपिशलमधीते इत्यर्थे 'तद्धीते तद्देव' इत्यपि 'प्रोक्ताश्लुक्' इति लुप्ते स्त्रियामदन्तत्वाद्वापि आपिशलेति रूपम् । अनुपसर्जनादित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे प्रोक्ताणऽस्यानुपसर्जनत्वात् स्त्रियां वर्तमानत्वात् अणन्तत्वनिबन्धनो ङीप् दुर्वारः स्यात् । तस्य च श्रुतट्टिवाच्यत्वे तु प्रोक्ताणः उपसर्जनत्वाच्च दोषः । अन्येऽपि तु लुप्तः, अणो योऽकारः इति व्याख्यानान्न वर्णाः अथतया प्रत्ययलक्षणाभावात् । न च 'स्त्रियाम्' इत्यस्य श्रुतट्टिवादिस्त्रियणत्वात् प्रोक्ताणश्च स्त्रियामवर्तनादेव न ङीप् प्रसक्तिरिति वाच्यम्, ज्ञापिते तदन्तविधौ प्राधान्यात् 'स्त्रियाम्' इत्यस्य ङीप्प्रकृतिविशेषणताया एव दृष्टित्वात्, अन्यथा अनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्याच्च । अत एव ङीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीत्यादि सिद्धमित्येकम् ।

स्थावेतत्—'वच परिभाषणे' । अस्मात् कर्मणि कृट्: 'कृटः सङ्घा' इति तस्य ज्ञानजावेष्ठा, 'स्थतासी कृलुटोः' इति स्या, कृत्वत्त्वे, आने मुक । णत्वम्, टाप्, वच्यमाणेति रूपम् । अत्र कृडावेष्ठास्य स्थानिवरत्वेन टिस्वावुगिरिवाचच 'टिङ्गोणञ्' इति 'ठगितश्च' इति च ङीप् प्राप्नोति । न च स्थानिनो कृट्टकारस्य श्कारस्य च इत्याश्रयणात् ङीगिवधेरसिचचित्वादनसिचधाविति निषेधः 'शङ्कया, घुमास्यागापाजहातिसां हृक्ति' इति विकृति विहितस्य ईश्वस्य 'न ह्यपि' इति निषेधेन क्लिप्तेन अनुबन्धकार्ये अनविशवाविति निषेधाभावज्ञापनात् । अनुबन्धकार्येऽप्यनविशवाविति निषेधप्रवृत्तौ हि वस्वावेकस्य वचपः किरत्राप्रसक्तेस्तस्मिन् परतः ईश्वस्याप्रसक्त्या तद्विषेधवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अतो वच्यमाणेत्यत्र स्थानिवरत्वेन ज्ञानश्चिटिस्वावुगिरिवाचच ङीप् दुर्वार इत्याशङ्क्य परिहरति—वक्ष्यमाणेत्यादिना । वच्यमाणेत्यत्र टिस्वावुगिरिवाचच ङीप् प्राप्तो न ईश्वरतास्यवच्यः । कुतो नेत्यत आह—यामुट इत्यादि ज्ञापनादित्यन्तम् । 'यामुट् परस्मैपदेषूवाचो क्लिप्च' इति क्लिप्तादेशानां तिप्, तस्, छि इत्यादिपरस्मैपदानां यामुटारागस्य जिश्चं विहितम् । 'ववागसा' इति न्यायेन यामुटागमो क्लिप्तादेशावयव । ततश्च स्थानिवरत्वेनैव क्लिप्तवित्त्वैर्यामुटस्तद्विषेधवैयर्थ्यं स्यात् । अतः 'लाभ्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानां न' इति विज्ञायते । ततश्च वच्यमाणेत्यत्र कृडादेशस्य ज्ञानश्चः टिबुाराकार्ये ङीपि कर्तव्ये स्थानित्ववशाभावात् ङीदित्यर्थः । ननु 'लाभ्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानां न' इति ज्ञापनेऽपि अतादित्यत्र 'म्रुव' ईव् इति पितो विधीयमान ईडागमो दुर्वारः । तस्य तिष्ठाश्रयत्वेऽपि लाभ्रयत्वाभावेन तस्मिन् कर्तव्ये तातश्चः स्थानिवरत्वेन पितृवस्य निर्वाहात्वादिस्वरसा-

इति ज्ञापनात् भवति । अः शानचः शिश्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनन्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्ण्यो । ऐन्द्री । औत्तमी । ऊरुद्वयसा-ऊरुद्वयी-ऊरुमात्री १५-

दाह । शनः शानच इति । शना इत्यस्मात् षष्ठ्येकवचने आहोपे शन इति रूपम्, 'आतो घातोः' इत्यत्र आत इति योगविभागमाश्रित्य अघातोरेपि क्वचिदाहोपा-
 न्युपगमात् । 'हृकः शनः शानउहो' इति शनाप्रत्ययस्य शानजादेशो विधीयते । तत्र
 स्थानिवशेनेव सिद्धत्वात् शानचः क्त्विच् इत्यर्थम् । न चानन्विधाविति निषेधः शङ्कया,
 'न ख्यपि' इति लिङ्गेन अनुबन्धकार्ये अनन्विधाविति 'निषेधामावस्यानुपश्लेषेणोक्त
 स्वात् । एव च क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनन्विधाविति निषेधप्रवृत्तिर्विज्ञायते । तथा
 च षष्ठ्यमाशेष्यत्र द्विगुणकार्यं ह्यपि अनन्विधाविति निषेधप्रवृत्त्या स्थानिवशाभा-
 सेन टिश्वोगिरवयोरभावात् न ह्यनन्विधाविति निषेधप्रवृत्त्या 'लाघवमनुबन्धकार्यं नादे-
 शानाम्' इत्यत्र यासुदो क्त्विच् न ज्ञापकम्, तस्य तिम्विम्बिम्बवर्धत्वात् । नहि लिङ्गा-
 देशव्येऽपि तिप्तिस्मिन्मां क्त्विच् स्थानिवशकल्प्यम्, 'हृकः शनः शानउहो' इति
 सूत्रे भाष्ये 'क्त्विच् पिष्ण, पिष्ण च्छिन्न' इति प्रपञ्चितत्वात् । तथा शनश्शानचः
 क्त्विच्मपि न लिङ्गम्, तत्र गिरवस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् प्रत्युत गिरवस्य
 ज्ञापकत्वे 'सेष्ठापिष्ण' इति हेरपित्वस्य तातङो क्त्विच्स्य च वैयर्थ्यमिति भाष्ये
 दृष्टानामिधानात् । तस्मात् षष्ठ्यमाशेष्यत्र ह्येव युक्तः, टाप् एवसाधुरेव । अजा-
 दिरवाद्भाविति वा कथञ्चित् समाधेयमित्यास्तां नायत् ।

सौपर्ण्योति । सुपर्णाः अपत्यं ह्यो इत्यर्थे 'सोभो उक्' इति उक्कि 'आयनेय'
 इत्येयादेशः । 'यस्येति च' इतीकारलोपा, 'किति च' इत्यादिबुद्धिः । सौपर्ण्यशब्दात्
 ह्योप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपाः, सौपर्ण्योति रूपम् । न च 'निरनुबन्धकप्रहणे न
 सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया 'पाठ्यात्कः' 'उरुद्वयसि' इत्यनयोरेव प्रहणमिति
 वाच्यम्, तयोः स्थियामप्रवृत्तेरगत्या सानुबन्धकस्य हस्याप्रहणाविति भाष्ये स्पष्टम् ।
 ऐन्द्रीति । ऐन्द्री देवता अस्या आभिजात्या इति विग्रहः, 'साऽस्य देवता' इत्यणि,
 'यस्येति च' इत्यकारलोपाः, आदिबुद्धिः, ऐन्द्रीशब्दात् ह्योप्, 'यस्येति च' इत्यकार
 लोपाः । ह्युद्वयस्येति वा विग्रहः, 'नस्येद्वय' इत्यण् । औत्तमीति । 'उत्तमः प्रहण
 चारि' इत्यमरः । च्छिन्नादेशो वा उत्तमः । उत्तमश्चेत्यमिति विग्रहः । 'उत्सादिभ्योऽङ्
 यस्यात् च' ह्योप् । उत्तमस्यायस्येत्सो औत्तमी इति तु नोदाहरणम् । जालोरिव्यनु-
 वृत्त्या 'जाङ्गलवाधजो जालु' इत्येव सिद्धः, 'गोत्र च वर्णोः सह' इत्यपत्यप्रथमान्तस्य
 आनिर्वादिभ्यल्लङ् । ऊरुद्वयी ऊरुद्वयी ऊरुमात्रीति । ऊरु प्रमाणस्य इति विग्रहः ।

पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादृशी । इत्वरी । 'ताच्छीलिके णेऽपि' (प ६८) । चौरा । नञ्जनीकस्त्व्युंस्तकणतलुनानामुपसङ्ख्यानम् (वा २४२५) । लौणी । पौन्नी । शाक्कीका । आढयङ्करणी । तरुणी । तलुनी । ६७१ यञश्च

'प्रमाणे ह्यसङ्घनञ्जाप्रचः' । ङोप् । पञ्चतयीति । पञ्च अवयवा यस्या इति विप्र-
हः । 'सङ्ख्याया अवयवे तथप्' । ङोप् । आक्षिकीति । अक्षेर्दीर्घतीति विप्रहः । 'तेन
दीर्घ्यति खनति जयति जितम्' इति ठक्, आविवृद्धिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ।
आक्षिकशब्दात् ङीप्, 'यस्येति च' । लावणिकीति । ङवणं पण्यमस्या इति विप्रहः ।
'लवणाटठञ्', 'ठस्येकः', आविवृद्धिः, 'यस्येति च', लावणिकशब्दात् ङीप्, 'यस्येति
च' । टेप्येव । सङ्घ ठक्ठञोः पूषभ्रहणं तु ठनो जितस्य च षपाचूरमथम् । इण्डोऽस्य
स्याः णिकङ्का 'अत इमिठनौ' कारयां भवा कान्तिका 'कारयादिभ्यश्चञ्जितौ' इति
जिठः । यादृशीति । 'स्यदाविसु इजाः' इति यञ्छब्दे उपपदे कञ्, 'आ सर्वनाम्नः' इति
यञ्छब्दस्याकारः ङोप्, 'यस्येति च' । इत्वरीति । 'इण गतौ' 'इणत्वाजिसतिभ्यः
करप्' 'इश्वस्य पिति कृति' इति तुक्, इत्वरशब्दात् ङोप् 'यस्येति च' 'स्थेऽभास'
इति वरचो ध्यावृत्तये ककारानुबन्धप्रहणम् । 'विन्यस्तभङ्गकमहौषधिरौषधारायाः'
इति भारविः । 'सैनमीश्वरामदह' इति वेदे । करपि अन्व्यतरानुबन्धेनैव वरचो ध्या-
वृत्तिसिद्धेः अनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । ईश्वरी तु ईश्वरशब्दात् ईश्वरस्य क्वीति
पुनोणे ङोप् । अथवा 'अश्रोतेराशुकर्मणि वरट् च' इति वरट्छब्दात् टित्वात् ङोप् ।
यद्वा 'आतो मनिष्कनिष्कनिष्क' 'अन्येभ्योऽपि वरमते' इति क्वनिपि वनिपि वा
'वनो र च' इति ङीप्रौ ।

ताच्छीलिके णेऽपीति । तच्छीलिके भवस्ताच्छीलिकः । तच्छीलिकार्थक इति यावत् ।
तरिम्न णप्रत्यये सति तद्वन्तादपि ङोप भवतीत्यर्थः । ज्ञापकसिद्धयेत् । तथाहि-
शीकमित्यनुवृत्तौ 'ङ्गत्रादिभ्यो णः' इति विहिते णप्रत्यये अणकार्यं भवति, 'कामंस्ता-
च्छीक्ये' इति ज्ञापकात् । कर्म शीलमस्येति विप्रहे ङ्गत्रादिस्वात् णप्रत्यये, 'नस्त-
द्धिते' इति टिकोपे, कामं इति भवति । न तु 'अन्' इति सूत्रेण धाण्यन् प्रहृत्या
स्यादित्यर्थकेन प्रकृतिभाव इति तदर्थः । अत्र अणि विहितस्य प्रकृतिभावस्य
णप्रत्यये परतः प्रतिषेधात् ताच्छीलिके णप्रत्यये अणकार्यं विज्ञायते । अतस्ताच्छी-
लिकणप्रत्ययान्तादणकार्यं ङोप भवतीति आत्वः । चौराति । सुरा शीलमस्या इति
विप्रहः । ङ्गत्रादिश्चाल णः, आविवृद्धिः । 'यस्येति च' श्वोरशब्दात् ङोपि, 'यस्येति च' ।
नञ्स्वनम् । नञ्, स्तञ्, ईकक्, खयुन्, तरुण, तलुन एषेषामपि ङादिभ्यो ङवण
कर्षणमित्यर्थः । नजादयश्चत्वारः प्रत्ययाः, अतस्तद्वन्तिङ्गिः । ङीणो पौन्तीति । कौ-
पुंसग्याम्' इति नञ्जनी । तत्र चो शब्दाज्जि आविवृद्धिः, णस्य, ङोप्, यस्येति च

४।१।१६॥ यञन्तास्त्रियां ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते । ४७२ हलस्तद्धित-
स्य ६।४।१५०॥ हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादौति परे ।
गार्गी । 'अनपस्याधिकारस्यान ङीप्' (वा २४२६) । द्वीपे भवा द्वैत्या । अधिकारप्रह-

पुंसकच्चात् स्मञि आदिवृद्धिः, ङीप्, 'यस्येति च' । शाक्रीकौति । शक्तिः आयुध-
विशेषः प्रहरणम् अस्या हति विप्रहः । 'शक्तियन्वोरीकक्' आदिवृद्धिः, ङीप् 'यस्ये-
ति च' । बाढ्यहरणीति । अनाढ्यः आढ्यः क्रियते अनयेति विप्रहः । 'आढ्यसुभगा'
हस्यादिना । स्युन् । 'युवोः' इत्यनादेशः । 'अरद्विषत्' इति मुञ्, ञत्वम्, ङीप्,
'यस्येति च' । तरुणी तलुनीति । यद्यप्यनयो । 'ववसि प्रथमे' इत्येव ङीप् सिद्ध-
तथापि गौरादिवु पाठात् ङीषि प्राप्ते इवं वचनम् । गौरादिपाठात् ङीषि स्वरे विशेषक
इति भावः ।

यञञ् । यञ इति प्रथमस्वात्तदन्तप्रहणम् । 'श्रुत्नेभ्यः' इत्यतो ङीषिस्थनुव-
र्तते । सिन्नयामित्थधिकृतम् । तदाह—यञन्तादिति । यद्यपि 'टिड्ढाणञ्' इति पूर्वसूत्र-
एवयम्प्रहणं कर्तुमुचितम् । तथापि 'प्राचां ष्फ तद्धित' इत्युत्तरसूत्रे यञ एषानुबु-
त्तपे पृथक् सूत्रमिति भावः । अकारलोपे कृते इति । गार्गीयुवाहरणं वचयति । गर्ग-
स्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च' इति
गकारादकारस्य लोपः । गार्ग्यञ्चच्चात् ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपात्
परत्वात् 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपे कृते सति प्रक्रिया वचयत्त इत्यर्थः ।
हलस्तद्धितस्य । हल इति द्विभोगे पञ्चमी । परस्येत्यथाहार्यम् । 'यस्येति च' इति
सुत्रात् ईतीत्थनुवर्तते, 'सुपेतिभ्यागस्य' इत्यतः 'उपधाया' इति, 'य' इति यद्वयमर्त्तं
च 'वे लोपोऽकृद्भाः' इत्यतः 'लोप' इति च तदाह—हलः परस्यैमादिना । अकार-
लोपात् प्रागेव यकारलोपो न सम्भवति, अकारे सति यकारस्य ईकारपरकत्वाभा-
वात् । ननु कृते अकारलोपे कथं यकारस्य उपधात्वम् । न च अलोपस्य स्थानिवशं
शङ्क्यम्, यलोपविधौ तद्विवेकादिति चेत्, न—यलोपे कर्तव्ये अलोपस्याभीय-
त्वेनासिद्धतया यकारस्य उपधात्वसम्भवात् । उपधाप्रहणाननुबुत्तौ तु अलोपस्या-
सिद्धत्वाद्यकारस्य ईकारपरकत्वाभावात् लोपो न स्यात् । यदा तु सुप्रारम्भसाम-
र्थ्यादेवाकारस्यवचानेऽपि यकारस्य लोपः सम्भवतीत्युच्यते, तदा उपधाप्रहणानु-
वृत्तिर्मास्तु । गार्गीति । इह 'गोत्रं च चरणं सह' इति जातिश्लेषेऽपि 'जातेरस्त्रीवि-
पयःत्' इति न ङीष, योपचत्वात् ।

अनपस्याधिकारेति । 'तस्यापत्यम्' इत्यपस्याधिकारविहितमिच्छयमन्ताञ् ङीषिति
वक्तव्यमित्यर्थः । द्वैत्येति । द्वीपे भवेति विप्रहे 'द्वीपाद्भुत्समुद्रं यञ्' इति । यञ् । आ-
दिवृद्धिः । 'यस्येति च' इति सवर्णद्वैतः । अस्व.यञ्. अपस्याधिकारविहितत्वाभा-

गात्--देवस्यापर्यं दैव्या । 'देवाद्यनञौ' इति हि यच् प्राग्दीव्यतीयः, न त्वपत्या-
धिकारपठितः । ४७३ प्राचां षफ तद्धितः ४ । १ । १७ ॥ यन्तन्तात्फो वा स्या-
त्स्त्रियाम्, स च तद्धितः । ४७४ षः प्रत्यस्य १ । ३ । ६ ॥ प्रत्यस्यस्यादिः ष
इत्स्यात् । ४७५ आयनेयीनीयियः फलस्त्रच्छां प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ ॥
प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायभादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तात्वात्प्रातिपदि-
कत्वम् । विश्वसामर्थ्यात्फेणोवतेऽपि स्त्रीत्वे 'विद्वौरा--' (सू ४९८) इति वक्ष्य-

वाक् ङीषति भावः । नञ्चनपर्याक् ङीषित्येतावतैव द्वयोर्यत्रातिप्रसङ्गनिरासाद्-
धिकारग्रहणं किमर्थमित्यत आह--अधिकारग्रहणादिति । इह नेति शेषः । देवास्या-
पर्यमिति विग्रहे 'देवाद्यनञौ' इति यञ्, आदिवृद्धिः, 'यस्तेति च' । दैव्यशब्दात्
डाप, सधर्णवीर्धः, द्वेष्येति रूपम् । अनपर्याक् ङीषित्युक्ते स्वस्य यञ आपत्यत्वात्
ङीषिमेषो न स्यात् । अधिकारग्रहणे तु अत्रापि निषेधः स्यादेव, अरथ यञ आप-
त्यत्वेऽपि 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारहिर्भूतत्वात् । तदेतदुपपादयति--देवादिति ।
२. 'देवाद्यनञौ' इति तु 'तस्यापत्यम्' इत्यधिकारात् प्रागेव 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यधि-
कारपठितः । स चाप्रत्यादिधिकारान्तार्थेषु साधारणत्वात् अपत्यार्थकोऽपि भवति, न
रूपत्याधिकारपठित इत्यर्थः । यद्यपि 'यञश्च' इति सूत्रे 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्'
इत्येव भाष्ये इत्यते, यद्यपि तत्र आपत्यपदम् अपत्याधिकारविहितपरमिति मयो-
रभाष्यां चाश्वरत्ने च प्रपञ्चितम् ।

प्राचां षफ तद्धितः । यञ इत्यनुवर्तते, विग्रयामित्यधिकृतम् । फोसि लुप्तप्रथमा
कम् । तदाह--यन्तन्तादिति । षः प्रत्यस्य । 'आदिजिदुहवः' इत्यत आदिरित्य-
नुवर्तते । 'उपदेशेऽजनुमासिक इत्' इत्यत इविति च । तदाह--प्रत्यस्यस्यादिरिति ।
षकारस्य इत्सन्त्यायां तस्य लोपः । आयनेयीनीयियः । आद्यञ्, प्य, ईञ्,
ईष्य, इष् एषां द्वन्द्वत् 'प्रथमाशङ्खचचनम् । फ, ङ, ख, छ, च, एषां द्वन्द्वत्
षष्ठीशङ्खचचनम् । फादिव्यकार उच्यतेऽर्थः । यथासंख्यपरिभाषया क्रमेणाव-
यः तदाह--प्रत्यादिभूतानामित्यादिना । आद्यनो नस्य इत्ये निस्सदरोपयोगेऽपि
नेवम, फिनो नाकरणात् ज्ञापकात् । तस्माद्द्वयोर्दीनोऽपि नस्थ नेवम । एथा
दिवु च यश्च नेवम, प्रयोगनाभावात् । नाञ् षफस्य तद्धितसंज्ञा किमर्थमित्यत आह--
तद्धितान्तात्वादिति । फान्तरण प्रातिपदिकावे प्रयोक्तव्यमाह--(षद्वगौरेत वक्ष्यमाणे
शीषिति । पिवगौराद्व्यञ्च' इत्यञ्च प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तम्, ततश्च फान्तस्य
प्रातिपदिकाभावात् ङीष न स्यादिति भावः । नञ् षफप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्य शोषित-
त्वात् 'दृक्कार्यानामप्रयोगः' इति श्यायाच्च कथं ङीषित्वत आह--विश्वसामर्थ्यादिति ।

माणो ङीष् । गार्गायणी । ५७६ सर्वत्र लोहिनादिकनन्तेभ्यः ङ । १ । १८
 लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यनन्तेभ्यो नित्यं षः स्यात् । लौहित्यायनी
 कःन्यायनी । ५७७ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ङ । १ । १६ ॥ आभ्यां ष
 स्यात् । क्रमेण टाब्डीपोरपवादः । 'कुर्वादिभ्यो ष्यः' (सू ११७५) । कौरव्य
 यणी । 'ढक्च मण्डूकात्' (मू ११२२) इत्यण् । माण्डूकायनी । 'आसुरेरुप
 सङ्ख्यातम्' (वा २४३३) आसुरायणी । ५७८ ष्यसि प्रथमे ङ । १ । २० ।

पक्षेण षोऽपि स्त्रीष्वे चित्करणसामर्थ्यात् ङीष्प्रथमं ।

गार्गायणीति । गार्गस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । गार्गादियञ्ज्ञात् गार्ग्यज्ञात्वा
 ष्फा, षकार इत्, फकारस्य आयञ्ज्ञादेवाः, 'यस्येति च' यकारादकारस्य लोपः
 'हृत्स्तद्धितस्य' इति तु न भवति, ईतीत्यनुवृत्तेः । 'आपत्यस्य च' इत्यपि न
 अनातीति निषेधात् । चित्वात् ङीष् । णत्वमिति भावः ।

सर्वत्र । लोहितादिः गार्गाद्यन्तर्गणः । लोहितः आदिः षेषामिति, कतः अन्तं
 षेषामिति च विग्रहः । कतन्तेत्यत्र शकन्त्वाचित्वात् पररूपम् । यञ् इत्यनुवृत्तं बहु
 षष्मन्ततया विपरिणम्यते । 'प्राचां ष्फ लद्धितः' इति सूत्रं प्राचां वर्जमनुवर्तते
 सर्वत्रैति सर्वेषु मनेष्विष्यर्थः । नित्यमिति यावत् । तद्वाह—लोहितादिभ्य इत्यादिना
 औहित्यायनीति । लोहितस्यापत्यं ङी इति विग्रहः । लोहितसङ्घात् गार्गादियञ्ज्ञान्ता
 ष्फः, ष इत्, फकारस्यायञ्, 'यस्येति च' इति यकारादकारस्य लोपः, तद्धित
 इत्यप्यनुवृत्तेः चित्वात् ङीष्प्रति भावः । ज्ञास्यायनीति । पूर्ववत् प्रक्रिया बोध्या ।

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । आभ्यामिति । कौरव्यमाण्डूकाभ्यामित्यर्थः । क्रमेणेति
 कौरव्यज्ञात्वात् टापः माण्डूकसङ्घात् ङीष्ज्ञापवात् इत्यर्थः । कौरव्यज्ञात्त्वस्य यञ्भक्त
 स्यात् माण्डूकज्ञात्त्वस्य अण्गन्तवाच्यं ङीपोऽपवाद् इत्युचितमिति भ्रमं वारयितुमाह
 कुर्वादिभ्य इत्यादिना । कौरव्यायणीति । कुरोरपत्यं ङी इति विग्रहः । 'कुर्वादिभ्यो
 ष्यः' इति ष्यः । णकार इत्, 'ओर्गुणाः', आदिवृद्धिः, 'गोत्र च चरणैस्सह' इति
 जातिष्वेऽपि योपज्ञात्वात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति ङीष्भावे टापः प्राप्तः । त
 वाचित्वा ष्फः, ष इत्, आयञ्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । चित्वात् ङीष्
 'यस्येति च' इति भावः । माण्डूकायनीति । मण्डूको नाम ष्यः, तस्यापत्यं ङी इति
 विग्रहः । 'ढक् च मण्डूकात्' इत्यण्, आदिवृद्धिः, 'यस्येति च', 'गोत्रं च चरणैस्सह'
 इति जातिष्वेऽपि ङीष् प्राप्तः, तं वाचित्वा ष्फा, ष इत्, आयञ्, 'यस्येति च',
 चित्वात् ङीष्, 'यस्येति च' इति भावः । टाब्डीपोरपवाद इति पाठस्तु प्रामादिकः ।
 आसुरेवसङ्ख्यातमिति । ष्फत्येति शेषः । आसुरायणीति । आसुरस्यापत्यं ङी इति

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । कुमारी । 'वयस्यचरम इति वाच्यम्' (वा २।४३५) । वधूटो । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् ? शिशुः । कन्यायाः न, 'कन्यायाः कनीन च' (सू० १११५) इति निर्देशात् । ४७९ द्विगोः छ । १ । २१ ॥ अदन्तात् द्विगोर्ङीप्स्यात् । त्रिलोकं । अजादित्वा-
त्रिफला । श्यनीका सेना ॥ ४८० अपरिमाणविस्तान्त्रितकम्बलये-

विग्रहः । 'अन इम्', आवितृद्धिः, ण्फ, च इत्, अचन् । 'यस्येति च' । विश्वात् ङीष्, 'यस्येति च', णत्वमिति भावा । वयसि प्रथमे । पाणिनां कालकृतावस्थानिविशेषो वयः । तच्च कौमारं यौवनं वार्धकं चेति त्रिधा ।

'पिया रक्षति कौमारे अर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु श्यावरे भावे न ङी स्वातन्त्र्यमर्हति ॥'

इति दर्शनात् । अतुर्विधं वय इत्यभे ।

'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नाङ्गितं धनम् ।

द्वितीये न तपरत्तप्तं अतुर्ये किं करिष्यति ॥'

इति दर्शनात् । प्रथमे वयसीत्यनन्तरं विद्यमानादिति शेषः । अत्रायन्त्राप' इत्यत अत इत्यनुवृत्तेन प्रातिपदिकाविस्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । स्त्रियां मिस्यधिकृतम् । 'अस्त्रेभ्यः' इत्यतो ङीविस्यनुवर्तते । तदाह—उपमवयोवाचिन इत्या-
दिना । कुमारीति । अप्रावुर्भूययौवनेत्यर्थः । वृद्धकुमारीति तु वृद्धायामेव कुमारीत्या-
रोपाद् बोध्यः । वयस्यचरम इति । चरमम् अन्त्यं वयः, तद्विषयम् अचरमं । प्रथमे इत्य-
पनीय अचरमे इति वक्तव्यमित्यर्थः । किमर्थमित्यत आह—वधूटी चिरण्टीति । अन-
योद्धितीयवयोवाचिस्त्वादासि रिति भावः । अमयोद्धितीयवयसि अप्रविद्धत्वादाह—
वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनाविति भाष्यप्रामाण्यादिति भावः । शिशुरिति । शिशु-
शब्दस्य प्रथमवयोवाचिस्त्वेऽपि अवृत्तत्वाभावात् न ङीविति भावः । कन्याया नेति ।
ङीविति शेषः । कुत इत्यत आह—कन्यायाः कनीन चेति । न च द्विवर्षं ङी इत्यादा-
वपि ङीप् शब्दा, आळादावपि प्रयोगसत्त्वेन द्विवर्षस्यादेः प्रथमवयोवाचिस्त्वाभावात्,
पश्चात्तरसमभिव्याहारप्रकरणाच्च अनपेक्षय यः वयावाची तस्यैव विवक्षितत्वात् ।
द्विगोः । 'स्त्रियां'मिति 'अत' इति 'ङी'विति चानुवर्तते । तदाह—अदन्तादिति ।
त्रिलोकीति । अयाणां लोकानां समाहार इति विग्रहः । तद्विस्तार्थोत्तरपदसमाहारे च
इति द्विगुसमाहः । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' इति शौरवम् । त्रिलो-
कशब्दाद् टावपवादो ङीप् । 'यस्येति च' इति भावः । ननु त्रिफला श्यनीका इत्य-
त्रापि ङीप् प्राप्नोतीत्यत आह—अजादित्वात् त्रिफला श्यनीकेति । अथतीति बोध्यः ।

भ्यो न तद्धितलुकि ४ । १ । १२ ॥ अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोष्ठीञ्
न्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । अर्धायष्टक् । तस्य 'अश्वर्ध्व'—
(सू १६९२) इति लुक् । द्वौ विस्तौ पचति द्विविस्ता । द्वाचिता । द्विकम्बल्या ।

त्रयाणां फलानां समाहार इति, त्रयाणामनीकानामिति च विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति
द्विगुः । 'अकारान्तोत्तरपदः' इति स्त्रीत्वम्, 'द्विगोः' इति ङीप् बाधित्वा अजादि-
त्वाद्वाच्येति भावः । अनीकवाक्येः ऐन्द्रवायवाग्रस्ये शुक्राग्रस्ये आग्रधनाग्रस्ये च
वर्तते इति ध्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः ।

अपरिमाण । 'द्विगोः' इति ङीधिति आनुवर्तते । प्रातिपदिकादित्यधिकृतमपरि-
माणाद्भिर्विधेयव्यते । तद्वन्तविधिः । तदाह—अपरिमाणस्यादित्यादिना । अपरिमा-
णान्तमुदाहरति—पञ्चभिरिति । तद्धितलुक् दर्शयति—आर्धायष्टक्, अश्वर्ध्वेति लुगिति ।
पञ्चभिरश्वैः क्रीतेति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'आर्धायष्टोपुष्टकुसङ्ख्यापरिमा-
णाट्टक' इत्यधिकारे 'नेन क्रीतम्' इति टक्, 'अश्वर्ध्वपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति
तस्य लुक् । अत्र 'द्विगोः' इति ङीप् न भवति, अपरिमाणान्तद्विगुत्वात् । नन्व-
'द्विगोः' इति प्राप्तङीधिन्येधेपि 'टिड्ढाणञ्' इति ठगिनमित्यको ङीप् दुर्धरः ।
द्वाभ्यां शतभ्यां क्रीता द्विक्रतेत्यत्र 'सङ्ख्यायां अतिशयभताया' इति कनः 'अश्वर्ध्व' इति लुकि 'अपरिमाण' इति निषेधस्य अरितार्थत्वात् इति खेदः । तस्यत्र,
'टिड्ढाणञ्' इत्यत्र प्रत्यासत्त्या टिड्ढाणञ्जादीनां यः अकारः तद्वन्तमिति विदधि-
तम् । पञ्चाश्वशतश्वार्थं ठगव्यवाकारान्तो न भवतीति न दोषः । न च प्रत्ययलक्ष-
णेन ठगव्यवाकारान्तत्वं साङ्ख्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । विस्तादिका-
कानां तु परिमाणविशेषवाचित्वात् 'अपरिमाण' इत्यनेन अप्रान्तेः पृथगुपादानम् ।
द्वौ विस्तौ विस्त्तौ हेरमोऽच्चे' इत्यमरः । 'गुञ्जापञ्चायमायकः । ते यो-
काचः' इति च । गुञ्जापञ्चकं मापपरिमाणम् । मापषोडशकम् अष्टपरिमाणम्, तच्च
अज्ञातिगुञ्जात्मकम् । तस्मिन् हेमविषये अष्टपरिमाणे सुवर्णविस्तकाव्याचित्यर्थः ।
द्वौ विस्तौ पचतीति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः । 'सम्भवस्यवहरतिपचति' इति टक्,
तस्य 'अश्वर्ध्व' इति लुक् । 'द्विगोः' इति ङीप् अनेन प्रतिविद्ये सति टापि-द्विविस्ता
सूया । द्विविस्तपरिमाणकद्विरण्यं द्वावयतीत्यर्थः । पचिरिह द्वावणे दृष्टव्यः । द्वाचि-
तेति । 'आचितो दश भारा' इत्यमरः । 'पुका स्त्रियां पलसतं भारः स्याद्वि-
स्त्तः पुमान्' इति च । द्वावाचितौ बहुतीत्यर्थः । 'माहकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्'
'द्विगोर्ध्वञ्' इति खटनोरभावे प्राप्ततीपष्टम् । 'अश्वर्ध्व' इति तस्य लुक् । अनेन
'द्विगोः' इति ङीपि निविद्ये टापि द्वावाचिता शक्येती । द्विकम्बल्येति । कम्बलस्य प्रह्वं
तिभूतं दृश्यं कम्बलस्य लृणांपलसतम् । 'तदर्थं विकृतेः प्रह्वती' इत्यर्थे 'कम्बलाञ्

परिमाणान्तात् द्वयाढकी । तद्धितलुकि किम् ? समाहारे पञ्चमी । ४८१
काण्डान्तात् क्षेत्रे ४।१२३॥ क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि ।
द्वे काण्डे प्रमाणमस्या द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयस्व्— (सू १८३८)
इति विहितस्य मात्रचः 'प्रमाणे लः, द्विगोर्नित्यम्' (वा ३१२९-३०) इति लुक् ।
क्षेत्रे किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः । ४८२ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ४ । १

संज्ञायाम् इति यत् । द्व्याभ्यां कश्चक्ष्पाभ्यां क्रीतेति विग्रहे 'तेन क्रीतम्' इति ठभा
'अप्यर्ध' इति लुक् 'द्विगोः' इति ङीप् अनेन प्रतिविद्धे टाप । भवत्प्र 'न तद्धित-
लुकि' इत्येवास्तु । नावतैव पञ्चमिरथैः कीता पञ्चाशेति सिद्धेः 'अपरिमाण' इति
मास्तु । एवं च द्विविस्ताद्वयाचिता द्विकश्चक्ष्वेत्यपि सिद्धेर्विस्तादिग्रहणमपि मारिश्च-
त्यत आह—परिमाणान्ताविति ।

'गुणाः पञ्च तु भावः स्यात्ते सुवर्णस्तु षोडश ।

पलं सुवर्णाश्रवारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ॥

पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।

चतुर्मिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्रवार आढकः ॥' इति स्मृतिः ।

द्वावाढकी पञ्चतीति विग्रहे 'आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्' 'द्विगोर्णञ्' इति
इति म्त्वनोरमादे प्राग्यतोऽशुभम् । 'अप्यर्ध' इति लुक् । 'द्विगोः' इति ङीप् । द्वावा-
ढकीति रूपम् । 'न तद्धितलुकि' इत्येतावत्येशोक्त अत्रापि ङीपो निषेधा स्यात् ।
अतोऽपरिमाणान्ताविति तद्धितलुकीति तद्धितम् । तावत्युक्ते द्विविस्तेत्याङ्गी परिमाण
स्यात् ङीडिनषेधो न स्यात् । अतो विस्तादिग्रहणमपीति भावः ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे । 'द्विगोः' इति, न तद्धितलुकीति चानुवर्तते । तदाह—क्षेत्रे य
दस्यादि । द्वे काण्डे इति । चाढकारभ्यायामो वण्डः काण्डमिति स्मृतिः । द्वे काण्डे
प्रमाणमस्या इति विग्रहे 'सद्धितार्थ' इति द्विगुणमासे द्विकाण्डशब्दस्य क्षेत्रवर्तिसे
नपुंसकत्वशङ्कादयुवासाय क्षेत्रभक्तिरिति विशेष्योपादानम् । तद्धितलुक् दर्शयितुमाह-
प्रमाणे द्वयसमिति । न च काण्डादिरणस्य प्रतिपदिकविशेषगतया तपुंसकामादन्तप्र-
हण इत्यर्थमिति काङ्क्ष्यम्, अपत्ति एतत्प्रहणे क्षेत्र इत्येतत् काण्डस्यान विशेषणं स्यात् ।
अनस्तात् । क्षेत्रे यः काण्डशब्दः तदन्तानिति लभ्येत । 'एव च द्विकाण्डा क्षेत्रभक्ति'
रित्यत्र द्विकाण्डशब्दस्यैव क्षेत्रवर्तित्वात् काण्डशब्दस्य प्रमाणवाचित्वात् ङीडिन-
षेधो न स्यात् । द्व्याभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमितक्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वक्ष्येत्य-
त्रैवढीडिनषेधः स्यात् । अतः अन्तप्रहणम् । द्विकाण्डी रज्जुरिति । पूर्ववत् मात्रचो
लुकि 'द्विगोः' इति ङीप् । क्षेत्रवृत्तिस्वाभावात् न तद्धितेष्व इति भावः । ननु, अप-

२४ ॥ प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्तात् द्विगोर्ध्व्या स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाण-
मस्याः सा द्विपुरुषो द्विपुरुषा वा परिखा । ४८३ ऊधसोऽनङ् ५ । ४ । २३१ ॥
उधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाढीन्निषेधेषु

रिमाण' इति पूर्वसूत्रे परिमाणशब्देन किं परिच्छेदकमात्रं विवक्षितम्, उक्तं 'ऊध्वै-
मानं किलोम्मानं परिमाणं तु सधंतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति घातिकाजु-
सारेण परितः सधंतः आरोहतः परिणाहतश्च येन ज्ञीयते तत् परिमाणमित्या-
हककुडवाच्येव आयामभ्याहृतं विवक्षितम् ? नाद्याः, तथा सति द्वौ हस्तौ प्रमाणमस्या
इति विग्रहे द्विहस्ताभित्तिरित्यत्र पूर्वशब्दमात्रयो लुकि ङीन्निषेधो न स्यात् । न द्वितीया,
तथा सति काण्डशब्दस्यायामप्रमाणपरतया उक्तपरिमाणपरत्वाभावेन 'अपरिमाण'
इत्यधेनेन द्विकाण्डा चेत्यत्रापि ङीन्निषेधसम्भवेन 'काण्डान्तात् चेत्रे'
इति सूत्रारम्भवेयध्यादिस्युसप्तः पाप्ता रञ्जुरिति चेत्, सत्यम्—'अपरिमाण'
इति पूर्वसूत्रे पारिभाषिकमेव परिमाणं विवक्षितं, न त्वायामोऽपि । ततश्च द्विहस्ता
भित्तिरित्यत्र 'अपरिमाण' इति ङीन्निषेधो निबन्धः । काण्डान्तादिति सूत्रं तु काण्डा-
न्तात् चेत्र एव ङीन्निषेधा, नान्यत्र द्विकाण्डी रञ्जुरित्यादाविति नियमार्थमित्य-
न्यत्र विस्तरः ।

पुरुषात् । द्विगोरिति तद्धितलुकीति ङीन्निषि चानुवर्तते । तदाह—प्रमाणे य इत्या-
दिना । प्रमाणमायामः, 'आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति वचनात् । द्वौ पुरुषाविति ।
बहुहस्तायामः पुरुष इत्युच्यते, 'पञ्चारत्नः पुरुषः' इति श्रवणसूत्रात् । द्वौ पुरुषौ
प्रमाणमस्या इति विग्रहे 'तद्धितार्थ' इति द्विगुसमासः । 'प्रमाणे द्वयस्यङ्घनत्वा-
प्रचः' इति विहितस्य मात्रच 'प्रमाणे ङः', 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । अत्र उध्वै-
रीया पुरुषप्रमाणस्य आयामात्मकस्य 'अपरिमाण' इति नित्यं ङीन्निषेधे प्राप्ते
विकल्पार्थमिदं वचनम् । अन्ये तु 'तदस्य परिमाणम्' इति उक्तः उक्तो वा 'सध्वैर्ध्वै'
इति लुक् । तत्र हि उत्तरसूत्रानुरोधत् परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते इत्या-
हुरित्यास्तां तावत् । द्विपुरुषो द्विपुरुषा वा परिखति । तिर्यक् द्विपुरुषायत्तेत्यर्थः । द्वौ
परितः तत्संरक्षणार्थो जलाशयः परिखा ।

अथ कुण्डमित्य ऊधो यस्या इति बहुव्रीहौ कुण्डोऽधस्यङ्घः । तत्र विशेषमाह—
ऊधसोऽनङ् । 'बहुव्रीहौ सध्वयघणो' इत्यतो बहुव्रीहोऽनित्यनुवृत्तं पठ्या चिपरिणयते,
ऊधसः इत्यनेन विशेष्यते, तदन्तविधिः । तदाह—ऊधाऽन्तरथेति । स्वाम्सात्तगकर-
णस्यस्वेऽपि चिचवात्स्यादेशस्य बोधयम् । इत्यनङि कृते इति । अनाङि कृत्कार इत्य-
अकार उच्चारणार्थः, 'किच' इत्यन्यस्य सकारस्य धन्, पररूपस्य, कुण्डोऽधन् इति
स्थिते सतीत्यर्थः । डाढीन्निषेधेति । 'डाढीन्निषेधे' इति चैकक्षिके ङापि,

प्राप्तेषु । ४८४ बहुव्रीहेरुभसो ङीष् ४ । १ । २५ ॥ ऊषोऽन्ताव-
हुव्रीहेर्ङीष् स्यात्सिप्रथाम् । कुण्डोष्नी । स्त्रियाम् किम् ? कुण्डोषो धेनुकम् । इहा-
नङ्कपि न । तद्विधौ 'स्त्रियाम्' (वा ३३६७) इत्युपसङ्ख्यानत् ॥ ४८५ सङ्-
ख्याक्ययावेर्ङीष् ४ । १ । २६ ॥ ङीषोऽपवादः । इयूष्नी । अत्यूष्नी । बहुव्रीहे-
रित्येव । ऊषोऽतिक्रान्ता अत्यूषाः । ४८६ वामहायनान्ताच्च ४ । १ । २७ ॥
सङ्ख्यादेर्बहुव्रीहेर्बामान्ताद्वायनान्ताच्च ङीप्स्यात् । दामान्ते वाप्रतिषेधयोः प्राप्त-

'अन उपधाळोचिनः' इति वैकल्पिके ङीपि, तदुभयाभावे 'अन्नेभ्यः' इति प्राप्तस्य
ङीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधे च प्राप्ते इत्यर्थः बहुव्रीहे । ऊषस इति बहुव्री-
हेर्विशेषणम्, तदन्तविधिः स्त्रियामित्यधिकृतम् । तवाह—ऊषोऽन्तादिति । कुण्डो-
ष्नीति । अनङ्किकृते ङीपि 'अङ्गोपोऽनः' इति भावः । 'ऊषस्तु वलीचमापीनम्, इत्य-
मरः । ङीप्विधेरस्तु स्वरे विशेषः फलम् ।

त्रियां किमिति । ङीप्विधौ स्त्रियामित्यनुवृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः । कुण्डोषो धेनुक-
मिति । कुण्डमित्य ऊषो यस्येति विग्रहः । नपुंसकत्वस्फोरणाय धेनुकमिति विशेष्यश्च
धेनुनां समूह इत्यर्थः । 'अश्विनहरितधेनोषक' 'इसुसुक्तात्तामकः' । 'आविबुद्धिः',
फलीकृत्वं लोकात् । अत्र स्त्रीत्वाम्बावाच्च ङीपित्यर्थः । ननु मास्तु ङीष्, अनस्तु कृतो
च स्यात्, समासगतप्रकरणस्थे ऊषसोऽनङ्कविधौ 'स्त्रियाम्' इत्यम्बावित्यस्य आह-
तद्विधाविति । ऊषसोऽनङ्कविधौ 'स्त्रियाम्' इत्युपसङ्ख्यानवित्यर्थः । 'बहुव्रीहेः किम् ?
अत्रः प्राप्ते नि विग्रहे 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयवा' इति समासे प्राप्तोवाः ।

सङ्ख्याययावेर्ङीप् । सङ्ख्याव्यथादेरुषोऽन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादित्यर्थः । ङीषोऽ-
पवाद इति 'बहुव्रीहेरुभसो ङीष्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । स्वरे विशेषः । सङ्ख्यावे-
शदाहरति—दयन्तीति । द्वे ऊषसी यस्या इति विग्रहः । अनङ्कि ङीपि अङ्गोप इति
भावः । अव्ययादेरुवाङ्गरति—अयूष्नीति । अनिश्चितमूषो यस्या इति विग्रहः । बहु-
व्रीहेरित्येवेति । बहुव्रीहेरित्यनुवर्तन्त एवेत्यर्थः । ऊषोऽतिक्रान्तेति । 'अस्यादया क्रान्ता-
पार्थे द्वितीयाया' इति समासस्य अबहुव्रीहेरिवान्न ङीष् । अत एव नानङ्, नापि ङीप् ।
वामहायनान्ताच्च । सङ्ख्यावेः ङाप इति चानुवर्तते । तवाह—संख्यादेरिति । अव्यय-
अङ्गण तु नाङ्गवर्तने, अस्वरितत्वात्तिति भावः । बहुव्रीहेर्विशेषणत्वादेव सिद्धे अन्त-
प्रहणे स्पष्टार्थम् । दामान्ते इति । द्विदामन्तवदे दामान्ते 'दाहुमाभ्याम्' इति ङापि,
'अन उपधाळोचिना' इति ङीपि, 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीप्प्रतिषेधे च प्राप्ते, द्विदा'
अनीत्यत्रापि हायनान्ते अयूष्त्वाद्यापि प्राप्ते 'वामहायनान्ताच्च' इति लक्षणमित्यर्थः ।

कोर्हायनान्ने टावि प्राप्ते वचनम् । दिदाम्नी । अन्ययप्रहणाननुद्गोक्तहामा वड
 वेन्यत्र डाग्निषेधावपि पत्ते स्तः । द्विहायनी बाला । 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णट
 वाच्यम्' (वा ५०३८) । 'वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीष्णत्वं चेद्यते' (व
 २४४१) त्रिहायणी । चतुर्हायणी । अयमोऽन्यत्र द्विहायना, त्रिहायना, चतुर्हायन
 शाला । ४८७ नित्यं संज्ञाच्छब्दसोः ४ । १ । २९ ॥ अन्नन्ताद्घटुमीहेरुपधालो
 पितो ङीष्प्यात्सञ्ज्ञाच्छन्दसोः । सुराक्षी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव
 वेदे तु शतपूर्वी ॥ ४८८ केवलामामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसु-
 मङ्गलभेषजाच्छ ४ । १ । ३० ॥ एभ्यो नित्यं ङीष्प्यात्सञ्ज्ञाच्छन्दसोः ।
 'अयोऽ इन्द्रः केवलीर्विशः' 'मामको तन्' । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी ।

द्विदाम्नीति । द्वे दामनी यस्या इति विग्रहः । कोपि 'अह्नापोऽना' इति भावः । चतु
 ङीष्प्यप्रहणाननुद्गोक्तं किं वाचकमित्यत आह—नभ्ययप्रहणेति । वदामेति । षट्कार्णसं
 दाम यस्या इति विग्रहः । डाग्निषेधावपि । अपिना 'अन उपधा' हावे ङीप् गुणधे,
 अन्प्रहणं अनर्थकस्यापि ग्रहणत्वात् । अथ हायनान्तस्य उदाहरति—द्विहायनी बालेति ।
 द्वौ हायनी यस्या इति विग्रहः । अथ त्रिहायणीत्यत्र निष्पत्त्यात्वात् णट्वावासावाह—
 त्रिचतुर्भ्यामिति । नन्ववमपि द्विहायना शाला इत्यत्रापि ङाव् ष्यात्, त्रिहायना
 ङाच्छेत्पत्र तु ङीप् गार्धं च स्थानामित्यत आह—वयोवाचकस्येति । इत्यते इति । भाव्य
 कृतेति शेषः ।

केवलामामक । 'नित्यं संज्ञाच्छब्दसोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । एवं च 'अन उप
 ङाऽकोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति अन्यतरस्यां ग्रहणं निवृत्तम् । 'संज्ञाव्ययादेर्कोप्' इत्य-
 तो ङीष्प्यनुवर्तते । तदाह—एभ्य इति । केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, समान,
 आर्यकृत, सुमङ्गल, भेषज—इत्येतेभ्यो नभ्यस्य इत्यर्थः । छन्दस्युदाहरति—अयात् इन्द्रः
 केवलीर्विशः । नामको तन् इति । नर्क्यायामित्यर्थः । 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च
 इत्यगि 'तत्कर्ममकार्यकचने' इति प्रकृतेर्जसकादेशः, ङीप्, 'सुपो सुलुक्' इति
 सप्तम्या लुक् । 'मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ', 'भागरूपनामभ्यो धेया' इति स्वार्थिको
 धेय प्रत्ययः । भागशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेपि 'स्वार्थिकाः प्रकृतेः कश्चिद्विज्ञवचनान्यति-
 घर्तन्ते' इति लीत्वम्, ङीप् । 'तन्वः सन्तु पापी' । पापमस्यास्तोऽर्थे अर्णं आष-
 षत्ताः लीत्वे ङीप् । 'उत वापरोऽयो मववा विजिग्ये' । अपरशब्दः पत्रार्थवचनः ।
 'समानीव अकृतिः' । आर्यकृतीति कश्चित् वेदे अन्वेषणीयम् । एवं सुमङ्गलाति च ।
 'सुमङ्गलीरिषं वधू' इत्यत्र 'कुन्दसीदनिषी च' इति मत्वर्थे ईप्रत्ययः । 'शिवा-
 वदस्य भेषजी' । भेषजशब्दः रोगनिवर्तके औषधे प्रसिद्धः । अत एव सूत्रात् खो-

आर्यकृती । मुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकप्रहणं नि-
यमार्थम् अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका । ४८६ अन्त-
र्घटपतिवतोरुक्तं ४ । १ । ३२ ॥ इतयोः खियां जुक्स्यात् । 'ऋन्नेभ्यो ऋीप्' (सु
३०६) । गमिण्यां च जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागो निपात्येते । तत्रान्तरस्त्यस्यां
गर्भं इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसमानाधिकरणत्वाभावा-
दप्राप्तो मतुक्निपात्येते । 'पतिवत्नी' इत्यत्र तु वत्वं निपात्येते । अन्तर्घञ्नी । पति-
वत्ता । प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी । ४९०
पर्युर्नो यद्धसंयोगे ४ । १ । ३३ ॥ पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे ।

स्वमपि । यद्वा भिषज्जः इत्यमित्यर्थं अणि इकारस्य एकारः अत एव निपातपात् ।
सञ्ज्ञायामप्येवमेव सर्वत्र होतुदाहार्यः । सञ्ज्ञाश्चकुन्वोभ्यामण्यत्र तु केवला मामिका
इत्यादि । नन्वण्णन्तत्वादेव 'टिड्ढाणञ्' इति ऋपि सिद्धे मामकप्रहणं स्वर्थमित्यत
आह—मामकप्रहणमिति । लोके असञ्ज्ञायां च क्वाग्निवृत्त्यर्थमिति भावः । एवं भेषज-
काष्ठस्य अण्णन्तत्वेऽपि ज्ञथम् । एतदर्थमेव वैदिकप्रक्रियापात् इदं नोपप्यस्तम् ।

अन्तर्घटपतिवतोरुक्तं । पतयाः खियां जुगिति । किञ्चसामर्थ्यात् अथमागमः, न तु
प्रत्यय इति भावः । किञ्चादन्तावपयः । अन्तर्वल् न्, पतिवल् न् इति स्थिते आह—
ऋन्नेभ्यो ऋीप्ति । गमिण्यामिति । गमिण्यां जीवद्भर्तृकायां च खियाम् अन्तर्वल् पतिवल्
इति प्रकृतिभागो जुक्मश्रियोऽनेन निपात्येते इत्यर्थः । वार्तिकमेतत् । कतरस्मिन् किं
निपात्यत इत्यत आह—नत्रेति । त शर्मथ इत्यर्थः । अन्तरस्त्यस्यां गर्भं इति विग्रहे
अप्राप्तो मतुक् निपात्यत इत्यन्वयः । कथमप्राप्तिर्मतुप् इत्यत आह—अन्तःशब्दस्यै-
स्यादि, अभावादिस्तम् । 'तद्वत्स्यास्यस्मिन्निति मतुप्' इति सूत्रेण अस्मिन्मानाधि-
करणात् कर्तृकारकप्रधानप्रथमान्तात् मतुप्प्रत्ययो विद्धितः । यथा गौरस्यास्तीति
गोमानिस्तादो । प्रकृतं तु प्रथमान्तः कर्तृकारकप्रधानो गर्भशब्द एवास्तिस्माना-
धिकरणः, न तु अन्तःशब्दः, तस्याधिकरणकारकप्रधानतया अस्तिस्मानाधिकर-
णत्वात् । अन्तःशब्दो अप्राप्तो मतुक्निपात्यत इत्यर्थः । ततश्च 'मादुपधायाश्च
मतोर्वाः' इति मकारस्य वत्त्वे अन्तर्वल् इति प्रकृतिभागात् संपद्यत इति भावः ।
वत्त्वमिति । पतिवत्स्या अस्तीति विग्रहे 'तद्वत्स्यास्यस्मिन्' इति मतुपो मकारस्य
मादुपधात् परत्वाभावेन 'मादुपधायाः' इति वत्त्वमप्राप्तं निपात्यत इत्यर्थः । पर्युदा-
हरणं विवृति । गमिण्यामेव मतुक्निपातनादन्तरस्त्यायां शालायां घट इति विग्रहवा-
च्यमेव, न तु मतुक्षित्यर्थः । पतिमती पृथिवीति । जीवद्भर्तृकायामेव वत्त्वनिपातनाद्विह-
वत्त्वाभाव इति भावः । पर्युर्नो । पर्युरिति षष्ठी । 'न' इत्यकार उच्चारणार्थः । खि-

वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकस्य यज्ञस्य फलभोक्त्रोत्पत्त्यर्थः, दम्पत्योः सहाधिकारात् ।
४६१ विभाषा सपूर्वस्य ४ । १ । ३४ ॥ पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिक-
स्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः—गृहपत्नी । 'अनुपसर्जनस्य' इतिहोतरा-
र्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम्, किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी,
दृढपतिः । वृषलपत्नी—वृषलपतिः । अथ 'वृषलस्य पत्नी' इति व्यस्ते क्यमिति

वाभिरभधिकृतम् । तदाह—पतिशब्दस्येति । यज्ञेनेति । यज्ञसम्बन्धः । यज्ञेन सह स्वा-
मितया सम्बन्धः । यज्ञकर्मभोक्तृत्वमिति यावत् । तदाह—तत्कर्तृकस्येति । वसिष्ठक-
र्तृकत्वस्येति । ननु वसिष्ठकर्तृक्यज्ञस्य वसिष्ठ एव फलभोक्तेरपुञ्जितम्, न तु
तस्यपि, 'स्वर्गात्मः' इत्यादि पुञ्जिकत्वस्यैः पुंस एवाधिकारावगमात् इत्यत आह—
दम्पत्योः सहाधिकारादिति । एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव पूर्वमीमांसायां
चण्डस्य प्रथमपादे 'छिन्नविशेषनिर्देशात् पुपुक्तमैतिहायम्' इत्यधिकरणे 'स्ववतोऽस्तु
वृषनादेककर्म्यं स्यात्' इत्यधिकरणे च दम्पत्योः सहाधिकाराः सिद्धान्तितः । प्रपञ्चितं
चेत्तदस्मान्भिरध्वरमीमांसाकुपूहकवृत्ती ।

विभाषा सपूर्वस्य । पत्युर्न इत्यनुवर्तते । प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तं चण्डया विपरिणतं
पत्युरित्यनेन विशेष्यते, तद्वन्तविधिः । सपूर्वस्येत्येतत् परिभाष्यान्तप्रातिपदिके
अन्वेति । पूर्वव्ययवसहितस्येत्यर्थः । तदाह—पतिशब्दान्तस्येत्यादिना । यज्ञसंयोगाभा-
वेऽपि अमान्यविभाषेयम् गृहपतिः—गृहपत्नीति । नन्वपठे 'श्रद्धेय' इति स्त्रीप् । अत्र
गृहपतिशब्दः पतिशब्दान्तो गृहशब्दारमकपूर्वावयवसहितश्चेति भावः । न च 'ग्रह-
जनता प्रातिपदिकेन' इति निषेधः अङ्गुष्ठा, शूद्रा 'आमहःपूर्वा' इति छिन्नेन तस्य
स्त्रियामित्यधिकारे अप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । ननु इतः पतिः पत्या इति बहुव्रीहौ दृढपतिः
दृढपत्नीति नन्वविकल्प इत्यते, स तु न सम्भवति, 'अनुपसर्जना' इत्यधिकारात्,
पतिशब्दस्यान्तोपसर्जनत्वात् । न च अनुपसर्जनात् इति नाम्ना सम्बन्धते इति
वाच्यम्, अन्तरान्तबुध्नये इहापि तदनुवृत्तेरावश्यकत्वात् इत्यत आह—अनुपसर्जनस्ये-
त्यादि । किन्तु तदन्तस्येति । सपूर्वस्येति पत्यन्तस्य अन्तत्वेन तद्विशेषणताया एव
म्भारयत्वात् । अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेव अनुपसर्जनस्य विशेषणप्रवृत्त्या तरकाळे
सपूर्वस्य अन्तत्वेन तेष्व सम्बन्धे जाते सति पश्चात् पतिशब्देऽपि पुनर्यापारे माना-
भावादिति भावः । तेनेति । अनुपसर्जनस्य पत्यन्तविशेषणत्वेनेत्यर्थः । यज्ञसंयो-
गग्रहणमनुवर्त्य प्राप्तविभाषा कुतो न स्यादित्यत आह—वृषलपत्नीति । पाति रक्षतीति
पतिः, वृषलस्य पतिः स्त्री इति विग्रहः । अपशूद्राधिकरणे शूद्राणां यज्ञाधिकारनि-
राकरणदिह यज्ञसंयोगाभावात्प्राप्तमेव नर्त्वं विभाष्यत इति भावः ।

वाचिपति—अथेति । आद्ये पारमद्योतकोऽयमशब्दः, प्रस्योतको वा । 'मङ्गल-

चेत् ? पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा, आचारविषयन्तात्कर्तरि क्विप् । अस्मिन्
पक्षे-पत्नियौ, पत्नियः इतीयद्विषये विशेषः । सपूर्वस्य किम् ? गवां पतिः स्त्री ।
४९२ नित्यं सपत्न्याद्विषु ४ । १ । ३५ ॥ पूर्वविकल्पाववाद् । समानस्य सभा-
वोऽपि निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी । ४९३

नन्तरारम्भप्रकरणकार्त्स्न्येऽवबोधो जय ।' इत्यमरः । न्वस्ते इति । विग्रहवाक्ये इत्यर्थः ।
ततश्च सपूर्वभाभावात् न प्रकृतसूत्रेण नत्वविकल्पः यञ्चसंयोगाभावाच्च न पूर्व-
सूत्रेण, अतो ध्रुवकस्य पत्नीत्यनुपपन्नमित्याद्येव । इति चेत्तेति । इत्यादिपति चेत्
नेतद्यकमित्यर्थः । परनीवेति । यञ्चसंयुक्तायां द्विजभाषायां चः पत्नीकम्बो ट्युत्पावितः
तस्येव शूद्रस्त्रियामपि अयञ्चसंयुक्तायां पाणिग्रहणाविषयमंपुरस्कारेण गौण्या दृष्ट्या
प्रयोगः । यथा गङ्गामिति स्त्रीलिङ्गस्य तीरे प्रयोगः । उक्त च भाष्ये—'तुपञ्चकस्य
पत्नीत्युपमानास्तिद्धम्' इति । यदेति । प्रौढिवाद्भात्रमिदम्, स्त्रियामाचारविषयन्त-
प्रकृतिकविषयन्तशब्दाः न सम्भोति 'अनुपसर्जमात्' इत्यत्रोक्तत्वात् । सपूर्वस्येति
किमिति । प्रातिपदिकविशेषणतया पतिशब्दस्य तद्वन्तकाम्ने खति पतिशब्दा-
न्तस्य सपूर्वस्याव्यभिचारात् सपूर्वस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । गवां पतिः स्त्रीति ।
स्वामिनी, रक्षित्री वेत्यर्थः । असमस्तत्वात् गवामित्यस्य न पूर्वावयवत्वमिति भावः ।
यद्यपि 'यत्र सङ्घाते पूर्वं भागः पक्षं तत्र चेत् प्रातिपदिकसङ्घा भवति तद्दि समास-
स्येव' इति नियमेन गवां पतिः इति समुदायस्य पर्यन्तत्वेऽपि प्रातिपदिकभावादे-
वात्र नत्वविकल्पो न भवति, तथापि गवां पतिरित्यत्र पतिशब्दस्यैव व्यपदेशिवरत्वेक
तदन्ततया नत्वविकल्पप्राप्तौ तद्विषयर्थं सपूर्वस्येति वचनमिति भावः । वस्तुतस्तु
'व्यपदेशिवत्त्वोऽप्रातिपदिकेन' इति निवेद्यादिह केवलपतिशब्दस्य पतिशब्दात्त-
त्वाभावादेव नत्वविकल्पनिवृत्तिसिद्धेः सपूर्वस्येति स्पष्टार्थमित्याहुः ।

निरयं सपत्न्याद्विषु । विषयमसम्बेवा । सपत्न्याद्विषयत्वे तस्मिन्पक्षे नित्यं नत्व-
मित्यर्थः । पूर्वविकल्पेति । 'विभाषा सपूर्वस्य' इति विकल्पस्यापवाद् इत्यर्थः । आर-
म्भसामर्थ्यादेव नित्यस्येति सिद्धे नित्यप्रहण स्पर्शार्थम् । ननु समानः पतिर्यस्याः सा
सपत्नीति वक्ष्यति । तत्र समानशब्दस्य सभावोऽनुपपन्नः, अतः सङ्घापथायेण सह-
शब्देनैव बहुव्रीहिराश्रयणीयः । एवं च 'वोपसर्जनस्य' इति वैकल्पिकः सभाव इत्यत
भाह-समानस्येति । हृह गणे समान, एक, वीर, भाव, पुत्र इति समानादयः पठिताः ।
अतः समानशब्देनैव हृह्वाहिरुचितः । तस्य च निपातनादेव नियमं सभाव इति
भावः । समानः पतिरिति । अत्र समानशब्द एकपर्यायः, पतिशब्दस्तु विवाहनिषेधन-
भर्तृशब्दपर्यायः । वीरपत्नीति । वीरः पतिर्यस्या इति विग्रहः । सपत्न्याद्विवाचात्त्वम् ।

पूतकतोरै च ४।१।३६॥ अस्य क्रियासु आदेशो ङीप्च । 'इयं त्रिसूत्री पुंयोग
 बवेध्यते' (वा २४४६) । पूतकतोः ङी पूतकतायी । 'यया तु क्तवः पूताः
 स्यात्पूतकतुरेव सा' । ४९४ वृषाकप्यग्निकुसितकुसितानामुदात्तः ४।१।३७॥
 एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप्च । वृषाकपेः ङी वृषाकपायी । 'हरविष्णु
 वृषाकपी' इत्यमरः । 'वृषाकपायी श्रीगौर्योः' इति च । अग्नयी । कुसितायी—कुसि-
 दायी । कुसिवशब्दो ह्रस्वमभ्यो न तु दीर्घमभ्यः । ४६५ मनोरौ वा

कृतकतोरै च । ऐ इति लुप्तप्रथमाकम् । पूतकतुसम्वात् क्रियां ङीप्वस्यात्, प्रकृते
 रैकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः । इयं त्रिसूत्रीति । वार्तिकमिदम् । पूतकतोरिष्याविसृष्टप्रथं
 पुंयोगात् क्रियां वृषाकपेःचेत्यर्थः । पूतकतापीति । पूतः क्तुः येन सः पूतकतुः, तस्य
 ङीप्यर्थे ङीप्, तकाराद्युकारस्य ऐकारः, तस्य आयादेश इति भावः । पुंयोग इत्यस्य
 प्रयोजनमाह—यथेति । वृषाकप्यग्नि । ऐ चेत्यनुवर्तते । तवाह—पथामिति । वृषाक-
 पायीति । ङीप्, प्रकृतेरुदात्तः ऐकारोऽन्तादेशः, तस्य आयादेशः, तस्य ऐकारस्थानि-
 कत्वात् तकारोऽभ्युदात्तः, अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति अवशिष्टानामचामनुदात्त-
 स्वम् । उदात्त इति किम् ? 'लघ्वान्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुः' इति वृषाकपिश्चदो मभ्यो-
 दात्तः, 'नाहमिन्द्राणि शरणं सन्नुवृषाङ्पेः' इति यथा । अन्ते एकस्मिन् लघौ
 सति द्वित्रौषं लघ्वोः सतोः पूर्वं बह्वृकस्य गुरुः उदात्तः स्यादिति तदर्थः । ततश्च
 पकारादाकारस्य उदात्तत्वे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यवशिष्टानामचामनुदात्तत्व-
 मिति स्थितिः । तथा च पकारादिकारस्थानुदात्तत्वात् तस्थाने ऐकारः अनुदात्तः
 स्यात् । ततश्च तदादेशमूनायादेशाकारस्याप्यनुदात्तत्व स्यात् । अतोऽत्र उदात्तत्व,
 विधिः । अग्नयीति । 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादौ अग्निशब्दः अन्तोदात्तः, सतो ङीप्,
 प्रकृतेरैकारोऽन्तादेशः, स च भवज्ञान्तर्थाद्युदात्त एव भवति । अतस्तदादेशस्यायादेशा-
 कारस्य उदात्तत्वसिद्धेरुदात्त इत्येतदग्निशब्दे अन्वयं न लभते, प्रयोजनाभावात् ।
 कुसितायी कुसितायाति । कुसितकुसिदे अष्ट्युत्पन्नप्रातिपदिके देवताविशेषस्य नामधेये,
 फिद्वरेणाप्तोदात्ते । ततो ङीप् ऐकारश्चान्तादेशः, स च भवज्ञान्तर्थाद्युदात्त एवेति
 कुसितकुसिदज्ञान्त्योरपि उदात्त इत्यस्य नाम्नय इति वृत्त्यादिग्रन्थेषु स्थितम् । अत
 पथाह—कुसिवशब्दो ह्रस्वमभ्यो न तु दीर्घमभ्य इति । दीर्घमभ्यये हि 'लघ्वान्ते'
 इति मभ्योवात्तया सिद्धस्वरेण दकारादिकारस्थानुदात्ततया तस्थाने ऐका-
 रस्थानुदात्ततया तस्थाने आयाकारस्थानुदात्तत्वापरया तस्मिन्नुपार्थे तत्रा-
 ष्युदात्तग्रहणस्यावरयकत्वाद्ब्रह्मह्रस्वस्यादिग्रन्थविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ।

४।१।३८। मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा, ताभ्यां सञ्ज्ञियोगशिष्टो ङीप्च । मनोः ङी मनायी-मनावी-मनुः । ४९६ वर्णादनुदान्तासोपधास्तो नः ४ । १ । ३९ ॥ वर्णवाचो योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपमर्जनात्प्रातिपदिकाद् वा ङीप्स्यात् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । 'वर्णानां

मनोरौ वा । ऐ चेति, उदात्त इति, ङीबिनि चानुवर्तते । तद्वाह—मनुशब्दस्येति । उदात्तैकारश्च वेत् । औकारा, उदात्त ऐकारश्च वा स्यादित्यर्थः । उदात्तैकार इति समासनिर्देशादुदात्त ह्रस्वकारेण न सम्बन्धत इति सूचितम्, एतच्च वृत्तिपद्ममन्त्रयोः स्पष्टम् । चकारात् ङीप् ऐकारौकाराभ्यां समुच्चयीयते । तद्वाह—उपधासिति । ऐकारौकाराभ्यां समुच्चयेनैव विहित इत्यर्थः । ततश्च तदुभयाभावपक्षे ङीबपि नेति लभ्यते, 'सञ्ज्ञियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति परिभाषावाक्यादिति भावः । इयं तु परिभाषा 'एतत्कतरे च' इति सूत्रभाष्ये स्थिता । मनायीति । 'यद्वेकिं च मनुर्वदत्' इत्यादौ मनुशब्दः 'ग्निरयादिर्निरयम्' इत्याद्युदात्तः । 'धाम्ये नित्' इत्यतो निदित्यनुवृत्तौ 'झञ्जृस्निहि' इत्यादिना मनेरुपसर्गविधेः । ततश्च शिष्टस्वरेण नकारादुकारः अनुदात्तः । तस्य स्थाने उदात्त ऐकारः, तस्याप्यादेशः ङीप् चेति भावः । मनायीति । अत्रौकारोऽनुदात्त एव । मनुरिति । ऐकारस्य औकारस्य चाभावे तस्यसञ्ज्ञियोगशिष्टो ङीबपि नेत्युक्तमेव ।

वर्णादनु । वेति ङीबिति चानुवर्तते । अनुदात्तादिति वर्णादित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । तोपधादित्यपि वर्णादित्यन्तवेति, तकारा उपधा यस्येति विग्रहः । तकारावकार उच्चारणार्थः । वर्णादित्यस्य 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वर्णशब्दादिति नार्थः, तोपधात्वासम्भवात्, क्रिष्णु वर्णवाचिनः शब्दादित्यर्थो विवक्षितः । वर्णादित्येतत्प्रातिपदिकादित्यस्य विशेषणम्, तदन्तविधिः । त इति षष्ठी, तकारस्येत्यर्थः । न इत्यत्र नकारादकार उच्चारणार्थः, नकार इत्यर्थः । तद्वाह—वर्णवाचीत्यादिना । तदन्तादनुपसर्गनादिति । अनुपसर्जनादित्यनुवृत्तं वर्णान्ते अन्वेति, न तु वर्णादित्यत्रेति भावः । एनी । एतेति । श्येतेत्यर्थः । एतश्चाब्धात् ङीप्, तकारस्य नकारश्च । ङीबभावे टावेव । नत्वं तु न भवति, ङीपा सञ्ज्ञियोगशिष्टत्वात् । एतश्चाब्धः श्वेतपथीय इति कल्पसूत्रस्याख्यातारो धृत्तंस्वामिभवस्वामिरुद्रवृत्तप्रभृतयो याज्ञिकाः ।

रोहिणी—रोहितेति । रोहितशब्दो रक्तवर्णपर्यायः । ङीबि णत्वे रोहिणीति । तद्भावे टाप् । अनुदात्तान्तरं गमयितुमाह—वर्णानामिति । ताग्वेस्यत्र तकारावकार । उच्चारणार्थः । त, ण, ति, नि, द् इत्यन्तानाम् आदिश्वात् इत्यर्थः । एतः, ङोणा, क्षितिः पुरिना, पूषत् इति क्रमेणोदाहरणानि । प्रकृते एतशब्दे एकारस्य, रोहित-

तणतिनिनान्तानाम् (कि ३३) इति किटसूत्रेणाद्युदात्तः । 'ज्येष्या च शकन्त्या' इति गृह्यमन्त्रम् । श्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात् किम् ? श्वेता । 'घृतदीर्णा च' (कि २१) इत्यन्तोदानोऽयम् । अन इत्येव । शितिः स्त्री । 'पिशङ्गादुपसङ्ख्यायाम्' (वा २४५५) । पिशङ्गा । पिशङ्गा । 'अमितपलितयोर्न' (वा २४५३) । अमिता । पलिता । 'छन्दमि कनमेके' (वा २४५४) असिकनी । पलिकनी । अवदातशब्दस्तु

शब्दे ओकारस्य चोदात्तत्वं 'अनुदात्तपदमकवर्जम्' इति शिष्टस्वरेण अवशिष्टानामनुदात्तत्वाद्गुणानुदात्तत्वमित्यर्थः ।

ननु 'अनुपसर्जनात्' इत्यनुबुत्तस्य अनुवर्गविशेषणत्वमेव युक्तम्, न तु तदन्तविश्लिष्टवर्णान्तविशेषणत्वमित्यत आह—श्रेण्येति । प्राणि एतानि श्वेतानि अवयवसंस्थानानि यस्या इति बहुव्रीहौ श्वेतशब्दः । तत्र एतशब्दस्य वर्णवाचिभः उपसर्जनत्वात् स्त्रीभवे च स्याताम् । अनुपसर्जनादित्यस्य वर्णान्तविशेषणत्वे तु श्वेतशब्दस्यानुपसर्जनत्वाच्च दोष इति भाषा । शक्यवेति । शक्यकावपमृगविशेषस्य अङ्गच्छा सूची शक्यति याज्ञिकप्रसिद्धिः । गृह्यमिति । गृह्यन्ते सगृह्यन्ते जीपासनाभित्ताप्यकर्माद्यत्रेति इत्युपस्था आपस्तम्बब्राह्मणनादिप्रणीतकल्पसूत्रविशेष उच्यते । श्रेण्येति णत्वमार्थम् । यजुर्वेदे तु 'म्रि पृण्या शक्य्या निवर्तयेत्' इति पठितम् । तत्र प्राणि एतानि श्वेतानि यस्या इति विग्रहः । षणभावो णत्व च आर्षमिति वेदभाष्ये बहुभास्करः । ननु 'वर्णानां नगनि' इति श्वेतशब्दस्याद्युदात्तत्वात् शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वमेवेत्यत आह—घृतादीनामिति ।

अन इत्येति । 'अजाद्यनष्टाप्' इत्यस्मादत्त इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । श्रितिः स्त्री । 'शितौ चक्कमेचकौ' इत्यमरः । पिशङ्गोति । 'लघावन्ते' इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्ततया शिष्टस्वरेणानुदात्तान्तत्वेऽपि लोपश्चात्मावात् अपाप्तो कौटुप मङ्कुषापते । 'अन्वते ङोप्' इति वच्यमाणस्त्रीषोऽपवादः । स्वरे विशेषः । अतितेति । वानिकसेतम् । असितशब्दस्य कृष्णत्राचकनया पलितशब्दस्य श्वेतवाचकनया च 'वर्णाद्गुणात्तात्' इति प्राप्ते कान्तत्वे निविध्यते । छन्दमि कनमेके इति । इदमपि वानिकम् । असितपलितयोस्तकारस्य ङोपमक्षियोगेन अनादेशम् अन्ये आच्चायां इच्छन्तीत्यर्थः । असिततीति । असितशब्दात् ङीप् नकारस्य अनादेशे पररूपे 'यन्वेति च' इत्यकारलोपः । फन् इति नकारान्त प्रवादेशे इत्यन्ये । एव पलिक्रोत्यपि । 'पलितं जरसा शौक्यम्' इत्यमरः । ननु 'अवदातः निषो गौरा' इति कोशाद्वदातशब्दस्य वर्णवाचित्वात् 'लघावन्ते' इति मध्योदात्ततया अनुदात्तान्तत्वेऽप्यपवादश्च 'वर्णाद्गुणात्तात्' इति ङीभनत्वे स्यातामित्यत आह—अवदातशब्दित्येति । 'अवदातः सिते पतिं शब्दे' इति कोशात् 'ङीप् ङोभने'

न वर्णवाची, किंतु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव । ४२७ अन्यतो
 ङीष् ४ । १ । ४० ॥ तोपघभिजाद्धर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकान्त्रियां
 ङीष्स्यात् । कल्माषी । सारज्ञी । 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुः' (कि ४२) इति
 मध्योदात्तावेतौ । अनुदात्तान्तात् किम् ? कृष्णा । कपिला । ४२८ षिट्गौरा-
 दिभ्यश्च ४ । १ । ४१ ॥ षिट्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष्स्यात् । नर्तकी । गौरी ।
 'आमनद्दहः स्त्रिया वा' (वा ४३७८) अनद्दहो—अनद्वाही । 'पिपल्या-
 दयश्च' (ग ४७) । आकृतिगणोऽयम् । ४६६ सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां

इत्यस्मात् तप्रत्यये अवदातवाच्यस्य व्युत्पत्तेश्चेति भावः । एतच्च 'पुंयोगादावसा-
 याम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'अवदातः सितो गौरः' इति कोशस्तु छन्दस्वसाध-
 र्थात् बोधयः ।

अन्यतो ङीष् । पञ्चम्यास्तसि । वर्णादिति, अनुदात्तादिति तोपघादिति चानुवर्तते ।
 सत्र कस्मात्कर्मण्यत इत्यपेक्षायां तोपघादिति प्रतियोगित्वेनाम्बेति—नोपघापेक्षया अन्यत
 इति । तदाह—तोपघभिजादिति । कल्पणाति । चित्रवर्णस्यर्थः । चित्रं किर्मीरकमवाषा
 षळैताश्च कर्तुरे' इत्यमरः । मात्कृति । 'सारङ्गः शबले त्रिषु' इत्यमरः । 'किरोऽस्त
 उदात्ताः' इत्यन्तोदात्तत्वशङ्कां व्युत्पत्त्यनि—लघाविति । एतत्सूत्रं 'दृवाकपी'नि सूत्रस्या-
 स्यात्सरे .व्याख्यातम् । कृष्णा कपिलेति । किट्स्वरेणास्तोदात्ताविभाविति भावः ।
 षिट्गौरादिभ्यश्च । ष् इत् येषां ते चित्रः, गौरी आदिः येषां ते गौरादयः, षितश्च गौराद्
 यश्चेति द्वन्द्वः । नर्तकीति । 'नृनां गाप्रविशेषे' 'तिक्षिपनि लुञ्' 'षः प्रथमस्य' इति
 षकार इत् 'हळन्त्यम्' इति नकारश्च इत् 'युशोरनाकौ' इति अकारदेशः लघूपध
 गुणः, रपरश्चम् । नर्तकशब्दाद् छाप , टापोऽपवादः, 'यस्येति च' इत्यकारलोप इति
 भावः । गौरीति । श्वेतस्यर्थः । किट्स्वरेण अन्तोदात्तत्वाद् 'अन्यतो ङीष्' इत्यप्राप्ते
 रिह विधिरिति भावः । सङ्गाशब्दो वाऽयम् । 'उमा कात्यायनी गौरी' इत्यमरः ।
 'दक्षवर्षां भवेद् गौरी' इति स्मृतिः । अनद्गहो—अनद्वाहीति । अनद्दहः स्त्रीस्यर्थां ।
 अनो वहतीति यौगिको य । गौरादिगणे निपातनादेव ङीपि नाश्विकल्पः । एव
 च 'अमद्दहः स्त्रियाम् आम्र वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं न कर्तव्यमिति भावः ।
 पिपल्यादयश्चेति । अत्र गौर, मत्स्य, मनुष्य, षृङ्ग, गधय, हय, मुक्य, गौतम, अन
 द्वाही, अनुद्गही, तरुण, सङ्गन, अन्न—इति पठित्वा 'पिपल्यादयश्च' इत्युक्त्वा—'पिप्य'
 ङी, हरीतकी, कोशातकी, पुथित्री, माताशही इत्यादि पठिनम् । पिप्यलोकावयवस्य
 जातिवाचिण्येऽपि नियतलोच्छिङ्गत्वाद् ङीषोऽप्राप्तेरिह पाठः । अन्तश्च इत्य तु 'श्व-
 न्नेभ्यः' इति ङीपि प्राप्ते ङीषर्थं इह पाठः । स्वरे विशेषः । आकृतिगणोऽयमिति । गौ,

य उपधायाः ६ । ४ । १४९ ॥ अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्य-
 वयवः । 'मत्स्यस्य क्थाम्' (वा ४१९८) । 'सूर्यागस्त्ययोस्त्वे च क्थ्यां च' (वा
 ४१९९) । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्' (वा ४२००) । मत्सी ।
 'मातरि षच्च' (वा २७१०) इति विस्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहोशब्द-
 पाठादनित्यः षिता ङीष् । दंष्ट्रा । ५०० जानपदकुण्डगोणस्थसुभाजनाग-
 कालमीलकुशाकामुककबरावृचुत्त्यमत्रापपनाकुन्निमाश्राणास्थौल्यवर्णाना-
 क्छावनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ४।१।५२। एभ्य एभादशभ्यः प्राति-
 रादिरिचर्धः । विष्पत्यादेरघान्तराणश्चे प्रयोञ्जन् चिम्बम् ।

मत्स्यशब्दात् गौरादिरिवात् ङीष् विशेषं दर्शयितुमाह—सूर्यतिष्यागस्त्य । 'हे लो-
 पोऽकवृत्ताः, इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । य इति षष्ठी, अङ्गस्येयधिकृतमवयववच्छेद-
 न्तम्, तच्च उपधायात्मन्वेति । अङ्गस्य उपधाभूतो यो यकारः तस्य लोपः स्वादिति
 कथ्यते । सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानामित्यवयववच्छेदवस्तं यकारेऽन्वेति, न स्वङ्गविशेष-
 णम् । सवाह—अङ्गस्येत्यादिना । मत्स्यस्य क्थामिति । तेनेह च-मत्स्यस्येवं मत्स्यस्यम् ।
 सूर्यागस्त्ययोस्त्वे च क्थ्यां चेति । सूरीयः । सूरी । अगस्तीयः । अगस्ती । नेह—सूर्यस्य,
 आगस्त्यस्य । तिष्येति । 'नक्षत्रेण युक्तः काळः' सन्धिबेदाद्यनुनक्षत्रेऽभ्योऽण्' इति च
 विहिते मक्षत्रसम्बन्धिषि ङणि परतः तिष्यपुष्ययोर्लोप इत्यर्थः । तत्र तिष्यस्य
 षलोपो निचम्पते । पुष्यस्य स्वप्नाप्तो विधीयते । तिष्येण युक्तः पूर्णमासः, तिष्ये भवो
 वा तैषः । एवं पौषः । नेह—तिष्यस्य पुष्यस्य वाऽयं तैष्यः, पौष्यः । मरतीति ।
 मत्स्यशब्दात् गौरादिङीष् यलोपः, 'यस्यति च' इत्यकारलोपः । ननु 'वितुष्यमासु
 कमातामहपितामहाः' इति सूत्रे मातुः पिता पितुः पितेति विग्रहे मातृपितृभ्यां काम-
 इचि टिलोपे मातामहपितामहशब्दौ निपातितौ । तत्र मातृमाता पितृमातेति विग्रहे
 कामहचः पितृवं विहितम्—'मातरि पिच' इति, ततश्च विश्वविज्ञानादेव, ङीष्-
 सिद्धः गौरादिषु मातामहोशब्दपाठो न कर्तव्यः न च 'मातरि पिच' इति न क्रिय-
 तामिति चाप्यम्, पितामहोत्पन्न ङीषयं तस्यावश्यत्वादिरित्यत आह—मातरीति ।
 दंष्टेति । वंशोः 'दाग्नीषत्' इति करणे ङ् । अत्र चित्त्वे सत्यपि न ङीषिति भावः ।
 सूर्यादीनामङ्गानामुपधाभूतस्य यकारस्य लोप इति तु न श्याष्यतम् । तथा सत्त्वि
 सौरी षळाकेति न सिष्येत् । 'सूर्येणैकदिक्' इत्यर्थे 'नेनेकदिक्' इत्यणि तदस्ताव् ङीप्
 अणश्चमङ्गम्, न तु सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः । षचन तु सूरी कुन्तोत्यत्र चरितार्थ-
 मित्यन्यत्र विस्तरः ।

जानपद । जानपदेश्यादि कबरादित्यन्तमेकं पदम् । समाहारशब्दात् पञ्चमी ।

पदिकेभ्यः क्रमाद्भ्रूत्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत्, अन्यथा तु जान-
पदी । उत्साहित्वाद्यन्तत्वेन 'टिड्ढा—' (सू ४७०) इति ङीष्प्राप्त्यादात्तः । कुण्डी
अमत्रं चेत्, कुण्डान्या । 'कुण्डि दाहे' । 'गुरोश्च हलः' (सू ३०८०) इत्यप्र-
त्ययः । यस्तु 'अमृते जारजः कुण्डः' इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो
ङीष् भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते, न तु नियम्यते ।
गोणी आवपनं चेत्, गोणान्या । स्थलो अकृत्रिमा चेत्, स्थलाऽन्या । भाजी
श्राणा चेत्, भाजान्या । नागी स्थूला चेत्, नागाऽन्या । गजनाची नागशब्दः

जानपदीति । जानपदे भवेत्यर्थः । वृत्तिश्चेदिति । ङीष्किं गम्या चेदित्यर्थः । ननु
उत्साहित्वादिषु ङीष्पैश्च सिद्धे ङीष्पविधिभ्यर्थं हस्यत आह उत्साहित्वादिति । 'अनु-
दासो सुविपत्ति, इति ङीष्प्राप्त्यादात्तम्, ङीष्पि तु प्रथमस्वरजन्तोदात्तत्वमिति
भेद इत्यर्थः । कुण्डीति । पिठरं श्यावयुक्ता कुण्डम्' इत्यमरः । 'प्रात्राऽमत्रे च भाज-
नम्' इति च । कुण्डशब्दस्य ङीष्पमपि ङीष्पिचिमाभ्याम् । 'पिठरे तु न ना कुण्डम्'
इति विध्यः । कुण्डाऽप्येति । दृहर्णाद्येत्यर्थः । तदेव विशदयति—कुण्डि दाहे इति ।
गुरोश्चेति । गुरुमतो हलन्तादातोः अप्रत्ययः स्यात् भावकर्मणोः स्त्रियामिति तद्-
र्थः । ननु 'अमृते आरजः कुण्डा मृते भर्तरि गोछकः' इति मनुष्यजातिविशेषवाची
कुण्डशब्दोऽपि प्रायुदाहरणं किं न स्यादित्यत आह—यत्स्विति । जातिलक्षण इति ।
'जातेरङ्गीविषयात्' इति जातिनिमित्तक इत्यर्थः । ननु अमत्रेऽपि वाच्ये कुण्डश-
ब्दात् जातिलक्षणङीष्पि सिद्धे तद्भ्रूचनं व्यर्थम् । न च अमत्र एव ङीष्पिति नियमाद्यं
तदिति वाच्यम्, एवं सति मनुष्यजातिविशेषवाचित्वे ङीष्पोऽनुस्पर्शेऽप्येत्यत आह—
अमत्रे हि खोविषयत्वाविति । 'जातेरङ्गीविषयात्' इत्यनित्यङीष्पिणात् ङीष्पि विहितः ।
अमत्रे कुण्डशब्दो नित्यङीष्पिणात्, पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानस्य नित्य
ङीष्पिणात् इति स्वीकारात् । 'कुण्डी कमण्डलौ जारात् पतिपत्नीसुते पुमान्' इति
मेदिनीकोशात् । तथा च कुण्डशब्दात् जातिलक्षणङीष्पमात्र एव विधीयते, न तु
नियम्यते । अनो मनुष्यजातिवाचित्वेऽपि ङीष्पि निर्वाच इति भावः ।

आवपनं चेदिति । ओषधते निष्पिप्यते नस्मिन्नित्यर्थे आङ्पूर्वाङ्गपेक्षयुंत् । गोणा-
न्येति । कस्याश्चिद्वद् नाम । अकृत्रिमा चेदिति । इत्यादीन्तनपुरुषपरिष्कृता भूमिः
कृत्रिमा, तद्विन्नैत्यर्थः । स्थलान्येति । कृत्रिमैत्यर्थः । 'स्थलयोदक परिगृह्णित' इति
यजुर्वेदे । भाजोति । भजयते सेवयते इति कर्मणि षच् । 'व्रमजवन्ताः पुंसि' इति तु
प्रायिकम् । आणा चेदिति । 'यवागूहणिका श्राणा' इत्यमरः । भाजाऽप्येति । अत्राने-
त्यर्थः । आ पाके ऋः । संयोगादेरातो जातोर्षण्वतः' इति निष्ठानत्वम्, ण्वत्वं च ।

स्वौत्पगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्ववाचो तु वैर्भ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्ता प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णध्वेत, कालान्या । नीली अनाच्छादनं चेत, नीलान्या नीलया रक्ता शाटीत्यर्थः । 'नीलया अन्वक्तव्यः' (वा २६८०) इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र, किं तु 'नीलादोषधौ' (वा २४५६) । नीली । प्राणिनि च' (वा २४५८) नीली गौः । 'संज्ञायां वा' (वा २४५७) नीलो-नीला । कुशी अयो-विकारश्चेत्, कुशाऽन्या । कामुको मैथुनेच्छा चेत, कामुकाऽन्या । कबरी केशानां सजिवेशश्चेत्, कबराऽन्या । चित्रैत्यर्थः । ५०१ शोणात्प्राचाम् ४।१।१३ ॥

एकदेश्यर्थः । नागशब्दस्य स्वौत्पे काण्यप्रसिद्धेराह—गमवाचोति । वर्णद्वेदिति । वर्णा प्रवृत्तिविमितं वेदित्यर्थः । वर्णविशिष्टा वेदिति यावत् । अन्यथा कालशब्दस्य 'गुणे ह्युक्ताद्वयः पुंसि' इति पुंस्वापात्तात् । पुंसे वर्णा इति षड्दः । अर्षां आद्यजन्ताहाप् । काण्येति । क्लीर्षयुक्तस्यर्थः । संज्ञाशब्दो वा । अनाच्छादनं वेदिति । वक्षसि चं गवाक्षिकमित्यर्थः । नीलाऽन्येति । नन्वप्रच्छादनस्य विशेष्यत्वे स्त्रीत्वानुपपत्तिः । पटी-त्यस्य विशेष्यत्वेऽपि नीलवर्णवती पटीत्यर्थे ङीवः अग्रसक्तिरेव, 'नीलादोषधौ, प्राणि-नि च' इति निधनस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—नीलया रक्तेति । नीलया भोषण्या रागविशेषं प्राप्तेत्यर्थः । ननु कथमयमर्थो कथ्यत इत्यत् आह—नीलया भविति । 'तेन रक्तं रापात्' इत्यत्र इत्ं वार्तिकम् । नीलीशब्दादन्वयस्येति सति 'वत्येति च' इति लोपे नीलशब्दः, तस्य नीलीरक्तवाचकस्य विशेषणो भोषणियाचकत्वसम्बन्धात्, 'नीला-दोषधौ' 'प्राणिनि च' इति नियमे सत्यपि ङीवः प्राप्तेस्तद्विभूयर्थमनाच्छादनग्रहण-मिति भावः । ननु नीला कुण्डीत्यत्रापि अनाच्छादनत्वात् ङीव् स्यादित्याशङ्क्य आह—अनाच्छादनेऽपीति । 'नीलादोषधौ, प्राणिनि च' इति वार्तिकमेतत् । नीलात् अनाच्छादनेऽपि न्वन् ङीव् भोषणौ प्राणिनि चैव स्यात्, न त्वन्वयेत्यर्थः । एवञ्च नीला कुण्डीत्यादौ न ङीविति भावः । 'संज्ञायां वा' इत्यपि वार्तिकम् । संज्ञाया-मुक्त्वेषु यदन्वयापि ङीव् वा स्यादित्यर्थः । अयोविकारश्चेदिति । फाला इति प्रसिद्धः । कुशाऽन्येति । कुशोयसूत्रे 'प्रस्तोता तु कुशाः कारयेद्यज्ञियस्य हृत्स्य सवि-रस्य दोर्वसत्रेणके प्रादेकमात्रीः कुशापुष्पास्वकस्समामजते' इति प्रसिद्धः । कामुकीति । कामयितुं स्त्रीलमस्या इति विग्रहे 'कषपत्' इत्यादिना कमेवकञ् । मैथुनेच्छापटी वेदित्यर्थः । अर्षांआद्यजन्ताहाप् । कामुकाऽन्येति । धनादी ष्ट्यावसो र्यर्थः । शोणात् प्राचाम् । 'रोहितो ह्योहितो रक्तः शोणः कोकनवृक्षविः ।' इत्यमरः । 'वर्णावां लणतिमितान्नामाम्' इति शोणशब्दः आद्यदासः अनुदात्तात्तः । 'अन्वतो ङीव्' इति निरर्थं ङीवि प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

शोणी-शोणा । ५०२ षोतो गुणवचनाव् ४ । १ । ४४ ॥ उदन्ताद् गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्धी—मृद्धुः । उतः किम् ? शुचिः । गुण इति कम् ? आच्छुः ।

षोतो गुणवचनात् । प्रातिपदिकादित्यनुबन्धम् । वा उत इति ष्छेदा । षोतो गुणवचनस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणत् तदनुबन्धविधिः । तदाह—उदन्तादिति । वा ङीष् इति ङीषिति नामानुवर्तते । 'गुणवचनात् ङीष्वाद्याचार्यः' इति वार्तिकद्वयमिति भावः । मृद्धीति । मृद्धुश्चोदात्त ङीषि षण । पञ्च—

'सर्वे निविद्यतेऽपैति पृथग्जातिषु हरयते ।
आधेयश्चाक्रियाञ्च सोऽसरवपकृतिर्गुणः ।'

इति भाष्ये गुणवचनमुक्तम् । सर्वं द्रव्यं समवायिकारणं तत्रैव निविद्यते सम-
वेति यः स गुण इत्यन्वयः । द्रव्यमात्रसमवेत इति यावत् । मात्रपदात् सत्ताजानि
व्यवधिद्वयते, तस्या द्रव्यगुणक्रियावृत्तित्वात् । अथ द्रव्यस्ये अतिव्याप्तिवारणाय
आह—अपैतीति । कतिपयद्रव्येषोऽपगच्छतीत्यर्थः । द्रव्यत्वस्य सर्वद्रव्यवृत्तित्वा
ज्ञातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि गोक्षे अतिव्याप्तिवारणाय आह—पृथग्जातिषु
हरयते इति । पृथक् भिन्नाः जातयः येषां ते पृथग्जातयः । भिन्नजातीयद्रव्यवृत्तिरिति
यावत् । गोक्षस्य गोजातीयेष्वेव सत्त्वात् भिन्नजातीयेषु अथाविश्वस्यत्वाज्ञातिव्या-
प्तिरिति भावः । एवमपि क्रियायामतिव्याप्तिवारणाय आह—आधेयश्चाक्रियाञ्च
ति । आधीयते हत्पाद्यते इत्याधेयः हत्पाद्यः अक्रियाजः अनुपाद्यः । उपपाद्यत्वानु-
पाद्यारवाभ्यां द्विविध इति यावत् । गुणो नित्यमित्यभेदेन द्विविधो भवति । नित्य-
गणानां गुणानां नित्यत्वात्, अनित्यगतात्माननित्यस्यात् । क्रियायास्तु सर्वस्या
अनुपाद्यत्वाज्ञातिव्याप्तिरिति भावः । एवमपि द्रव्ये अतिव्याप्तिः, तस्य अवयवद्रव्य-
समवेतत्वात् असमवायिकारणसंयोगनाशे तत्रोऽप्यात् विज्ञातीयपार्थिव्याद्यवयवेषु
सत्त्वात्, नित्यमित्यभेदप्रसवाच्च । अत आह—असर्वप्रतिरिति । अद्रव्यत्वभाव
इत्यर्थः । द्रव्यमिच्छ इति यावत् । अत्र मात्रपदेन सत्ताजातेः, अपैतीत्यनेन द्रव्यत्वस्य
पृथग्जातिषु हरयते इत्यनेन गोत्वादिजातेषु निरासात् तद्विद्यत्वमिति लक्ष्यम् ।
आधेयश्चाक्रियाञ्च' इत्यनेन क्रियानिरासात् क्रियाभिन्नत्वं लक्ष्यम् । असर्वप्रकृतिः
इत्यनेन द्रव्यस्य निरासात् द्रव्यभिन्नत्वं लक्ष्यम् । तथा च जातिभिन्नत्वे सति क्रिया-
भिन्नत्वे सति द्रव्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वं गुणलक्षणं निष्कृतं वेदितव्यम् । समवेत-
त्वाभावाद्भावनिरासात् । अत्र 'नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वयन्ता एवं-इति तार्कि-
कामित्तविशेषपदार्थाङ्गीकारे तद्विद्यत्वमपि निवेश्यम् । 'आकट्टारादेका संज्ञा' इति
सूत्रभाष्ये तु 'समासकृन्ततद्विद्यत्वात्त्वयत्सर्वनामजातिसंवासांज्ञासम्बन्धितिरिक्त-
मर्थवचनरूपं गुणलक्षणसंज्ञं भवति' इत्युक्तम् । तद्विधं प्रकृतसूत्रभाष्यस्य लक्षणस्या-

‘खरुसंयोगोपधान्’ (वा २४६०) । ‘खरुः, पतिवरा कन्या’ । पाण्डुः ।
 ५०३ बह्वादिभ्यश्च ४।१।४५ ॥ एभ्यो वा ङीप्स्यात् । बह्वी—बहुः ।
 ‘कृदिकारादक्त्विनः’ (ग ५०) । रात्रिः—रात्री । सर्वतोऽक्तिवर्थादित्येके (ग ५१) ।
 शकटिः—शकटी । अक्तिवर्थात् किम् ? अजननिः किञ्जन्तत्वात्प्राप्ते विध्यर्थे

स्योक्तस्य प्रपञ्चनपरं धेवित्प्रथम् । परन्तु आकटारसूत्रभाष्ये सक्त्याशाब्दभिरवमभ्यु-
 पाकम् । सव्युक्तलक्षणे निवेशयम् । न चैवमपि सूत्रपट्टाद्विज्ञानानां गुणविक्षिप्तस्य
 वाचित्वात् गुणवचनत्वाभाव इति वाच्यम् । गुणवचनेत्यन्वयसंज्ञया गुणोपसर्जनद्र-
 व्यवाचित्वस्यैव विवक्षितत्वात् । एवञ्च रूपशब्दस्य न गुणवचनता, तस्य प्राधान्येन
 रूपवाचित्वया रूपवति प्रयोगाभावात् । रूपादिसाब्दस्यापि गुणवचनत्वात्वेन प्रहृणे
 ‘गुणवचनेभ्यो मनुपोऽङ्गिष्ठः’ इत्यत्रापि रूपादिसाब्दानां प्रहृणापत्तौ रूपो घटः इत्या-
 विप्रयोगापत्तौ । प्रपञ्चितं चेतद्दृणाधिकरणेऽऽत्मानिरव्यमीमांसाकृतहृत्त्वौ ।

शुचिरिति । शुक्लेश्यर्थः । ‘शुक्लशुभ्रशुचिरिवेतविशदश्येतपाण्डुराः ।’ इत्यमरः ।
 न च शुचिवातोः ‘इगुपवात् कित्’ इत्यौणादिके इप्रत्यये ङप्रत्यये शुचिशब्दस्य आ-
 कटारसूत्रे भाष्ये कृदन्तस्य गुणवचनत्वपयुंदासादेवात्र ङीप् न भविष्यतीति वाच्यम्,
 उणादीनाम् अभ्युपसिपपञ्चाश्रयणात् । आङ्गिरिति । मूषिकेश्यर्थः । आङ्गोस्तु वासि-
 क्षिप्तस्यवचनत्वात्कृत्गुणवचनत्वाभावात् ङीप् । ‘खरुसंयोगोपधात्’ इति वार्तिकम् ।
 खरुश्च संयोगोपधत्वेति समाहारद्रव्यः । खरुशब्दात् संयोगोपधात्तच्च ‘दोतो गुणवच-
 नात्’ इति ङीप् नेत्यर्थः । खरुशब्दमप्रसिद्धत्वात् ष्याच्छे—पतिवरा कन्येति पति-
 काभोऽङ्गणवतीत्यर्थः । औक्त्विप्रत्ययगुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वया गुणवाचित्वात्
 प्राप्तिः । पाण्डुरिति । श्वेतेत्यर्थः । संयोगोपधात् न ङीप् । बह्वादिभ्यश्च । गुणवचन-
 त्वादेव सिद्धे बहुप्रहृणं स्वधर्मवेति प्राञ्च । घस्तुतस्तु अनुपदोदाहृताकटारसूत्रभाष्य-
 रीत्या सक्त्याशाब्दानां गुणवचनत्वाभावात् अप्राप्तस्य ङीषो विधानार्थं बहुप्रहृणमि-
 त्याहुः । बह्वी बहुरिति । वैपश्यवाची बहुशब्दोऽयम् त्रित्वाविसमभिव्यक्त्याविशेष-
 वाचित्वे तु एकवचनानुपपत्तौ । वैपश्यवाचित्वेऽपि ‘बहुगणवपुङ्गति सङ्ख्या’ इति
 सक्त्याशाब्दश्रयात् न गुणवचनत्वमिति न वैयर्थ्यमिति भावः । ‘कृदिकारादक्त्विनः’ इति
 बह्वाद्यन्तर्गणसूत्रम् । कृतो य इकारस्तवृत्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् वा स्यात्, न तु
 किञ्जन्तादित्यर्थः । रात्रिः रात्रीति । ‘रात्रिभ्यो ङिप्’ इति रात्रात्तौरीणादिकसिप् ।
 गुणवचनत्वाभावात् उदन्तत्वाभावात्प्राप्ते वचनम् । ‘सर्वतोऽक्तिवर्थादित्येके ।
 इत्यपि बह्वाद्यन्तर्गणसूत्रमेव । कृदिकारात्वात्कृदिकारात्वात्पि ङीप् वा स्यात्, न तु
 किञ्चर्यकप्रत्ययान्तादित्यर्थः । शकटिः शकटीति । शकटिशाब्दस्य अभ्युपसर्गात्प्रातिपदिक-
 त्वात् कृदन्तत्वाभावात् सर्वत इति वचनम् । अभ्युपसिपपञ्चे रात्रिशब्दोऽभ्युदाहरणं

पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । 'हिमकाषिहृतिषु च' (सू १९४) इति पञ्जाव । पद्धति-
पद्धती । ५०४ पुंयोगादाश्चयायाम् ४ । १ । ४८ ॥ या पुमाख्या पुंयोगादिभ्यां
वर्तते ततो ङीप्स्यात् । गोपस्य ङी गोपी । 'पाळकान्ताज' (वा २४६१)

बोधयद् । अवननिरिति । 'क्षियां क्तिन्' इत्यधिकारं 'आक्रोशो नभ्यनिः' इति नभि
उपपदे अनेरानप्रत्ययाः, अक्तिन् इत्युक्तौ अत्र भिषेभो न स्यात् । अतः अक्तिन्प्रार्थि
त्युक्तिरिति भावः । ननु हन्त्रातोः क्षियां कर्मणि क्तिनि 'अनुदासोपदेश' इत्यादिना
नलोपे इतिशब्दः तस्य किञ्चनत्वात् क्यं पद्धतिशब्दात् ङीप्सिष्यत् आह—किञ्चन-
स्यादिति । गणे इति । बद्धाविगण इत्यर्थः । ननु पादाभ्यां इतिरिति विग्रहे 'कर्तृक-
रणे कृना बहुलम्' इति वृत्तीयासमासे सुबलुकि पाद् इति इति स्थिते क्यं पदा-
देशः, 'पाद्' 'पत्' इत्यत्र कृतसमासान्तोपस्थेयं पादशब्दस्य प्रहणात् अद्यामा-
दात् । 'पावस्य पदाभ्यातिगोपहृतेषु' इत्यपि न सम्भवति, तस्य आउपाविष्येव
परेषु प्रवृत्तेरित्यत आह—हिमकापीति । हिमाषिषु परेषु पादशब्दस्य पदादेशः स्या
दिति तदर्थः ।

पुंयोगात् । पुंयोगादिति द्वेती पञ्चमी । आशयायामिति पञ्चम्याः सप्तम्यादेशः,
'सुपां स्थाने सुपो भवतीति वक्तव्यम्' इत्युक्तेः । आशयेत्यनेन वाचकः शब्दो विव-
क्षितः, कस्य वाचकः इत्यदेशायां पुंयोगादिषुपदियत्त्वात् पुंस इति कथ्यते । तथा च
आख्यायामित्यनेन पुंसि प्रसिद्धात् शब्दादिति कथ्यते । पुंयोगादिति क्षियामित्यत्राण्ये-
ति । तथा च पुंयोगमाश्रित्य लक्षणया स्त्रियां वर्तमानादिति कथ्यते तदाह—या
पुमाख्येत्यादिना । ङीप्सिति । 'अभ्यतो ङीष्' इत्यत्रतदनुवृत्तेरिति भावः । 'योसो-
गुणवचनात्' इति पूर्ववृत्ते तु 'गुणवचनात् ङीष्वाप्युपात्तार्थः' इति वार्तिकेत् ङीप्
कथं इति न तत्रास्यानुवृत्तिः । गोपस्य ज्ञाति । गाः पादांति गोपः, 'आतोऽनुपसर्गे
कः' । नञायायां तु गोदक्षणाभावेऽपि तज्जायांत्वात् तद्व्यपदेशः । ततश्च पुंयोगमा-
श्रित्य लक्षणया क्षियां वर्तमानत्वात् ङीप्सि 'यस्येति च' इत्यकारलोप इति भावः ।
हरेः स्त्री, शम्भोः स्त्री इत्यादौ न ङीष्, स्त्रीप्रत्ययविधिप्रकरणे अत इत्यनुवृत्तेः । या
तु स्वयमेव गाः पाति, न तु गोपस्य स्त्री, सा तु गोपा, तत्र गोपशब्दस्य स्वत एव
स्त्रियां वृत्त्या पुंयोगानुवृत्तेः । न च गोपस्य माता शब्दः मातृकावो वा गोपीति स्या-
दिति वाच्यम्, 'अकुर्वन्ती पाप भर्तृकृतान् वचनभञ्जावीन् यथा कभसे एवं तच्छब्दमपि'
इति भाष्यस्वरस्येन आयापरप्राप्तकस्यैव पुंयोगस्य विवक्षितत्वात् । ब्रुहितरि केकयी
देवकी इत्याद्यस्तु गौरादौ पाठ्या इति शब्देऽनुवृत्तेरिति स्थितम् । आख्याप्रहणं किन् ।
प्रसृता । अयं हि शब्दो जातप्रसवामाह । स च प्रसवः पुं योगनिमित्तकः, उचित्तिज्ञा-
त्या स्य स्त्रियां वृत्तिः, न स्वयं पुंसि प्रसिद्धः, अतो न ङीष् ।

गोपालिका । अन्नपालिका । 'सूर्याद्देवतायां चाब्वाच्यः' (वा २४७१) । सूर्यस्य स्त्री
देवता सूर्या । देवतायाम् किम् ? सूरी कुन्ती । मानुषीयम् । ५०५ इन्द्रवक्रण-
भवशर्षकम् मृद्वहिमारण्यवयवधनमान्नाचार्याणामानुक् ४ । १ । ४९ ॥
एषामानुगागमः स्यान्बोन्व । इन्द्रादीनां णां मानुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते ।

अत्र 'गोपालकादीनां प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । अत्र आदिपदेन नक्षपालिके-
त्याद्याः पाळकान्ता एव गृह्यन्ते, माष्ये लेशामेवोदाहरणात् । तदाह—पाळकान्ता-
न्तेति । पुंयोगकञ्जस्त्रीपिति शेषः । गोपालिकेति । गोपालकस्य स्त्रीत्वर्थः । ननु पाळ-
कतीति पाळका, कर्त्तरि ण्वुक्, 'युवोरनाकौ' इत्यकादेशः । 'जेरनिटि' इति णिकोपः ।
गणां पाळक इति विग्रहे षष्ठीसमासे सुपो लुकि गोपालकस्यः । तत्र किं शेषे षष्ठी,
उत 'कर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । न तावदाद्याः, प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य टापः
समासावयवात् पाळकस्यद्वात्तरपन्नसुपः परत्वेन असुप इतिनिषेधात् 'प्रत्ययस्यात्'
इति इवानुपपत्तेः । न चास्तु कर्मणि षष्ठीति द्वितीयः पक्षः, 'गतिकारकोपपदानां
कृत्तिः सह समासवचनं प्राक्सुत्पत्तेः' इति वचनेन सुत्पत्तेः प्रागेव पाळकस्यदेव
प्रातिपदिकेन गवामिति षष्ठीयाः समासे सति समासात् षट्पदस्य टापः सुपः परत्वा-
भावेन इष्यस्य निष्ठावत्त्वाद्धिति वाच्यम् 'सुजकाभ्यां कर्त्तरि' इति कारकषष्ठीयाः
समासनिषेधाद्धिति चेत् ? भवम्, गाः पाळकतीति गोपाळः । कर्मण्यण् । उपपद-
समासः । गोपाळ एव गोपाळका, स्वाधिकः कः । तद्धितावयवत्वात् सुब्लुक् ।
गोपाळकस्य स्त्री गोपालिकेति ष्युत्परवाश्रयणात् । नद्यत्र टाप् सुपः परः, केन
व्यवधानात् । अस्तु वा शेषषष्ठीया समासः । एवमपि न टाप् सुपः परः शेषत्वविवक्षा
यामपि वस्तुतः कारकतया सुत्पत्तेः प्रागेव शेषषष्ठीया समासप्रवृत्तेः । अत एव
प्रकृतसूत्रे 'उपपवमतिष्' इति सूत्रे च माष्ये कृमकारपदे सुत्पत्तेः प्रागेव कृमभ,
स्येति शेषषष्ठीया समास उपप्यस्तः सङ्गच्छत इति सम्बन्धुशेषरे प्रपञ्चितम् ।
सूर्यादेवतायामिति । देवताभूतायां स्त्रियां पुंयोगाद्द्वसंमानात् सूर्यस्यद्वात् चाप्
वक्तव्य इत्यर्थः । 'पुंयोगात्' इति स्त्रीबोऽपवादः । अपावितौ । सूर्येति । चापि
सर्वर्णार्थः । देवतायां किमिति । सूर्यस्त्रियां देवतास्वाभ्यभिचारात् प्रश्नः । सूरी
कुन्तीति । स्त्रीषि 'सूर्यतिष्प' इति षकारलोपः, यस्येति च' इत्यकारलोपः । मानुषीय-
मिति । इत्थं कुन्ती मानुषी, न तु देवतेत्यर्थः । एतच्च महाभारतादौ स्पष्टम् । न च
'सूर्याद्देवतायां न' इत्येवोच्यताम्, स्त्रीषि निषिद्धेः टापैव सूर्येति सिद्धेरिति वाच्यम्
वापि हि सति पिशवाद्नुदात्तत्वम्, 'अनुदात्तो, सुत्पिता' इत्युक्तेः । चापि तु 'चित्ता'
इत्यम्बोदात्तत्वमिति भेदः ।

इन्द्रवक्त्र । मानुगागम इति किंवादागमकिञ्जाद्धिति भावः । स्त्रीषेति । 'अभ्यसते

तत्र ऋषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णांभयम् । इन्द्राणी ।
हिमारण्ययोर्महत्त्वे (वा २४७२) । महद्धिमं हिमानी । महद्वरण्यम् अरण्यानी ।
'यवाद्दोषे' (वा २४७३) । दुष्टो यवो यवानी । 'यवनाक्लिप्याम्' (२४७४) । यव-
नानां क्लिपिर्यवनानी । मातुलोपाध्याययोरानुत्वा । मातुलानी-मातुली । उपाध्या-
यानी उपाध्यायी । 'या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ऋषिवाच्यः' । उपाध्यायी-
उपाध्याया । 'आचार्यादणत्वं च' (वा २४७७) । आचार्यस्य स्त्री आचा-

ऋषि इत्यतस्तदनुत्वेरिति भावः । पुंयोग एवेत्येति इति । पुंयोगादित्यनुत्वेऽपि, तेषां
ऋषिष्वे पुंयोगं विना अपवृत्तेरयेति भावः । मन्वेवं पुंयोगादित्येव सिद्धे ऋषिष्वि-
त्थर्थं इत्यत आह—तमेति । तत्र इन्द्रादिषु षट्सु मातुलाचार्ययोश्च पुंयोगादित्येव
ऋषि सिद्धे तत्पञ्चयोगेन आनुगागममात्रं विधीयत इत्यर्थः । इतरेषामिति । हिमा-
रण्ययवयवनानां तु आनुक् ऋषि चेत्युभयं विधीयते, तत्र पुंयोगस्यासगमवाङ्क्षिति
भावः । इन्द्राणीति । आनुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, किष्वावृत्तावपवा,
सवर्णदीर्घः, णत्वमिति भावः । वरुणानी, भवानी, शर्वाणी, रुद्राणी, सूक्तानी इत्यु-
त्वाहरणानि, सुगमत्वाद्युपेक्षितानि । वीर्योच्चारणं विना अनुविद्यते तु पररूपापत्तिः,
अकारोच्चारणस्य अङ्गोपनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । जुगिनौ तु अङ्गोपापत्तिरित्यन्वयः
विस्तरः । हिमारण्ययोर्महत्त्वे । इति वार्तिकम् । महद्वयविसिद्धे हिमे अरण्ये च वर्तमान
योरानुक् ऋषिवाचित्यर्थः । महद्धिमं हिमानीति । महद्वयविसिद्धे हिमे अरण्ये च वर्तमान
योरानुक् ऋषिवाचित्यर्थः । यवाद्दोषे । इति वार्तिकम् । आनुक् ऋषिवाचित्येति शेषः ।
पुत्रव्ये वृत्तौ स्त्रीत्वमत एव श्लेषम् । यवनाक्लिप्याम् । इत्यपि वार्तिकम् । क्लिपिर्यव
विभ्यासः । तत्र ऋचणया वृत्तौ आनुक् ऋषिवाचित्यर्थः । मातुलोपाध्याययोरानुत्वेति ।
इदमपि वार्तिकम् । अत्र पुंयोगादिति सम्बन्धते, हिमादिष्विवात्र असगमवाभावात् ।
अत्र आनुगेव तु विकल्पयते, आनुगभावेऽपि पक्षे ऋषि भवत्येव । मातुलाक्लिप्यं प्राप्ते
उपाध्यायाद्युप्राप्ते विभाषेयम् । मातुलानीमातुलीति । मातुलस्य स्त्रीत्वर्थः । उपाध्यायानी
उपाध्यायीति । उपाध्यायस्य स्त्रीत्वर्थः । या तु स्वयमेवेति । इदं तु वार्तिकं पुनीयस्य
पुनीये 'इच्छ' इति सूत्रे पठितम् । या स्वयमेवाध्यापयति न एपाध्यायस्य ऋषि, तत्र
पुंयोगाभावेऽपि केवलऋषिकेषणो वाच्य इत्यर्थः । 'पुराभूते ब्रह्मादिभ्यः क्षिप्यः
सम्भित' तद्विचयमिदम् ।

'पुरा युगेषु नारीणां मौश्रीभण्डनमिष्यते ।

अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥'

इति स्मरणात् । आचार्यादणत्वं च । इत्यपि वार्तिकम् । चकारः आनुक् ऋषिः

र्षानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या, स्वयं व्याख्यात्री । 'अर्थक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे' (वा २४७८) । अर्याणी-अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी-क्षत्रिया । पुंयोगे तु-अर्या, क्षत्रिया । कथं 'ब्रह्मणी' इति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् (सू २९१३) । ५०६ क्रीतात्करणपूर्वात् ४ । १ । ५० ॥

समुच्चयार्थः । आचार्यानीति । आचार्यस्य स्त्रीत्यर्थः । 'अट्कुप्वाक्' इति णत्वं न भवति ।

'उपनीय तु याः शिष्यं वेदमद्यापयेत् द्विजा ।

सकल्पं सरहस्यं च समाचार्यं प्रचक्षते ॥'

'एकदेशसमुपाख्यायः' इति स्मृतिः । पुंयोग इत्येवेति । पुंयोगग्रहणमनुवर्तत एवेत्यर्थः । तत्प्रथोषनमाह—आचार्येति । अथ पुंयोगाभावं विधास्यति—स्वयं व्याख्यात्रीति । अर्थोपदेशीत्यर्थः । 'यस्माद्ब्रह्मणाशिनोति स आचार्यः' इति स्मरणादिति भावः । अर्थ-क्षत्रियाभ्यां वा । इति चार्तिकम् । ७। अनुकृषीषाविति शेषः । स्वार्थं इति व्याख्यानक-म्यम् । तेन पुंयोगनिरासः । अत एव आद्ये 'अर्याणी अर्या' इत्येवोक्तम् । पुंयोग एव मनुती तु उपाध्यायीतिवत् अर्याति लोचनेवोदाहरेत् । अर्थसम्बन्धं व्याचष्टे—स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थ इति । 'अर्थः स्वामिवैश्ययोः' इति निपातनादिति भावः । क्षत्रियाणी-क्षत्रियेति । क्षत्रियात् क्षत्रियायां आर्यायामुत्पन्नेत्यर्थः 'सवर्णम्यः सवर्णास्तु ब्राह्मणे हि सजातयाः' इत्युपक्रम्य 'विज्ञास्वेच विधिः स्मृतः' इति स्मरणात् । विज्ञास्वित्यस्य ऊढादिवत्यर्थः । पुंयोगे तु अर्या क्षत्रियीति । अर्थस्य स्त्री अर्या, क्षत्रियस्य स्त्री क्षत्रिया, वैश्या शूद्रा वेत्यर्थः । कथमिति । 'हृन्प्रवक्ष्यन्' इत्यादिसूत्रे ब्रह्मण-व्यस्य अप्रहणात् ब्रह्मणः स्त्रीत्यर्थं ब्रह्माणीत्यानुकृषीषौ कथमिति प्रश्नात्, उत्तरमाह—ब्रह्माणमिति । आनयतीत्यस्य व्याख्यानं जीवयतीति । 'अन प्राणने' प्राणनं जीवनम् । अस्माद्भातोर्हेतुमणिषि उपपाद्युषौ त्रिषि क्षपि गुणापादेशौ आनयतीति रूपम् । अर्चुजीवनस्य आयासोमङ्गलस्यासत्त्वात् तस्य ब्रह्माणमानयतीति विग्रहे आभि इति व्यन्तात् 'कर्मवधण्' इत्यणि 'जेरनिडि' इति जिकोपे आनस्येन ब्रह्माणमित्यस्य उपपदसमासे सुबहुकि नकोपे सवर्णधीर्णे ब्रह्माणसत्त्वात् 'दिङ्ढाणम्' इति ङीषि 'यस्येति च' इत्यकारकोपे 'पूर्वपदात् संज्ञापान्' इति णत्वे ब्रह्मणीति रूपमिति भावः । 'एकाजुत्तरपदे' इति तु न, अणि सति प्रातिपदिकस्य द्वयवकत्वात् छुपेऽप्यणि कोपस्य स्थानिवत्त्वात् । 'पूर्वभासिङ्गीषे न स्थानिवत्' इति तु न, तस्य शेषः' इत्युक्तेः ।

क्रीतात्करणपूर्वात् । प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तमेत इत्यनुवृत्तेन क्रीतादित्यनेन च

क्रीतान्तादन्तात्करणादेः क्षिया जीप्स्यात् । वस्त्रक्रीती । कश्चिन्न—धनक्रीता ।
 ५०७ कावचपाख्यायाम् ४।१।५।१॥ करणादेः कान्तादन्तात्क्षिया जीप् स्या-
 दल्पत्ये शोत्ये । अत्रक्षिप्ती शौः । अल्पाख्यायाम् किम् ई चन्दनक्षिता अत्रना ।
 ५०८ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ४ । १ । ५२ ॥ बहुव्रीहेः कान्तादन्तोदात्तादद-
 न्तात्क्षिप्या जीप्स्यात् । 'जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्' (वा२४८४) । तेन बहुन-

विशेष्यते, तदन्तविधिः ।—तदाह क्रीतान्तादिरवादिना । करणमाद्विषयस्येति विग्रहः ।
 प्रातिपदिककर्मणो विशेषणम्, तेन करणादेरिति पुंस्त्वानुपपन्नम् । वक्ष्यतेति । ननु
 वक्षणे क्रीतेति टाबन्तेन विग्रहे 'कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासस्यैव प्रातिप-
 दिकमाप्तमेव, न तदन्तमिति कथमत्र जीपिति चेत् ? सत्यम्, समासस्य ताव-
 द्बौद्धिकविग्रहवाक्यं प्रकृतिः । वक्ष्य भिन्न क्रीत इति स्थिते 'गतिकारकोपपदानां
 कृत्विः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति परिभाषया सुबुत्पत्तेः प्रागवे क्रीत-
 षब्देन समासे 'सुपो घातु' इति सुबुद्धिके वक्ष्यतेति प्रातिपदिकस्य अदन्तत्वं
 विधानमिति भावः । एतच्च 'पुत्रोदात्तावयवाम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तर्हि
 धनक्रीतेष्वपि कोष, स्यादित्यत आह—कश्चिदिति । 'कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्' इति
 बहुलप्रभेदेन 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यस्य कश्चिद्वचनवचनमादिह सुबन्तेन
 समासः । तत्र च सुपः प्रागेवाप्स्वरङ्गत्वात् टापि सति तत्रः सुपि टाबन्तप्रकृतिकसु-
 बन्तेन समासे सुबुद्धिके धनक्रीतावयवस्य अदन्तत्वाभावाच्च कोषित्यर्थः । एवं च
 अत इत्यनुसृतेरेताभ्योऽनमिस्त्युक्तं भवति । एतच्च 'उपपत्तमित्' इत्यत्र केपटे
 स्पष्टम् । करणपूर्वात् किम् ? सुक्रीता । न चैवमपि वक्षणे क्रीतेति वाक्यात् जीप्ससङ्गा
 क्रीतेति प्रातिपदिकस्य करणपूर्वत्वात् अदन्तत्वाच्चेति वाच्यम् । करणपूर्वादिति हि
 क्रीतान्तस्य प्रतिपदिकस्य विशेषणम्, न तु क्रीतस्यव्यस्य । करणं पूर्वं परिमन्
 इति बहुव्रीहिः । करणशब्दात्मकपूर्वावयवात् क्रीतान्तसमासप्रातिपदिकादित्यर्थः ।
 एतद् 'मेव पूर्वग्रहणम् । अन्यया क्रातात्करणादित्येवावयवपदित्यलम् ।

कावचपाख्यायाम् करणादेरिति । करणपूर्वादित्यनुसृतेरिति भावः । कान्तादिति ।
 कान्तादित्यर्थः, प्रथमग्रहणपरिभाषाकर्मण्यन्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् ।
 अदन्तादिति । अत इत्यनुसृतेरिति भावः । अल्पस्य शोत्ये इति । अल्पाख्यायामिति
 समुदायोपाधिः । अल्पत्वं करणगतं क्रियागतं वा । अत्रक्षिप्ती शोरिति । अत्रैरुपैरा-
 चक्ष्येत्यर्थः । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् इति वा । बहुव्रीहेः । कादिति अत इति चानुपपत्तेः ।
 तदाह—बहुव्रीहेरिति । कान्तादिति कान्तादित्यर्थः । तेनेति । जातिपूर्वादिति विशेष-
 णेन बहुव्रीहेर्वाच्ये जीपित्यर्थः । 'सुखादित्यः कर्तृवेदनायाम्' इत्यत्र सुखादिगणः

ऋकालसुखादिपूर्वाच्चरभिन्नी । नेह— बहुक्रीता । 'जातान्ताण' (वा २४७६) ।
दन्तजाता । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा २४८०) । पाणिगृहीता अन्या ।
५०९ अस्थाङ्गपूर्वपदाद्या ङ । १ । ५३ ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।
सुरापीती-सुरापीता । 'अन्तोदात्तात् किम् ? वञ्छन्ना । 'अनाच्छादनात्' इत्यु-

पठितः । 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः' इति 'नञ्भु-
भ्याम्' इति, 'बहुनेष्ववुत्तरपदभूमिन्' इति च कान्तबहुव्रीहावन्तोदात्तविधायकानि ।
अत्र जातिपूर्वादिभ्युक्तेर्वह्नादिपूर्वस्यान्तोदात्तत्वेऽस्थयात् पयुंदास इति भावः । ऊर-
मिन्नीति । ऊरु मिन्नी अस्म्युक्ता यस्या इति विग्रहः । 'निष्ठा' इति मिञ्छब्दस्य पूर्व
निपातस्तु न भवति, 'जातिकालसुखादिभ्यः परा मिष्ठा वाच्ये' इति वार्तिकत्वात् ।
'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यादिसूत्रेणावन्तोदात्तमित्त्वम् । जानिकलणं तु 'आतेरङ्गी-
विधयात्' इत्यत्र वचयते । बहुक्रीतेति । बहुवः क्रीताः यथेति विग्रहः । अकृता,
सुकृता, मासयाता, सुखयाता, दुःखयाता इति च भाष्ये प्रत्युदाहृतम् । जातान्ताण ।
इति वार्तिकम् । 'बहुव्रीहेश्च' इत्युक्तेः ङीष् नेत्यर्थः । दन्तजातेति । दन्ताः जाताः यस्या
इति विग्रहः । ऊरुमीकीतिवत् परनिपातः । पाणिगृहीती भार्यायामिति । इदमपि
वार्तिकम् । विधिवद्वा भार्या तस्यां विद्यमानादेव पाणिगृहीतशब्दात् ङीषित्यर्थः ।
विवाहकाले विधिवत् पाणिः गृहीतो यस्या इति विग्रहः । पाणिगृहीताऽन्तेति

अस्वाङ्गपूर्वपदादा । स्वाङ्गकलणमुत्तरसूत्रे वचयते । अस्वाङ्गं यत् पूर्वपदं तस्मात्
परं यत् कान्तं तदन्तात् बहुव्रीहेर्षीप् वा स्यादिति सूत्राधः । यद्यपि अस्वाङ्गं पूर्वपदं
यस्य तस्मात् क्त्वञ्चबहुव्रीहेरित्यपि व्याकथयानुं सक्त्यम्, तथापि उत्तरसूत्रे अस्वाङ्ग
पूर्वपदादिविद्यनुत्तरस्य कर्मधारयसमासाश्रयणादिहापि तथा व्याकथानमुचितम् ।
ननु बहुकृता, अकृता इत्यादावपि अस्वाङ्गपूर्वपदकान्तबहुव्रीहेरित्यात् ङीषिविकल्प-
स्यादित्याशङ्क्याह—पूर्वेणिति । 'बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्' इति पूर्वसूत्रेण नित्ये ङीषि
प्राप्ते तद्विकल्पोऽत्र विधीयत इत्यर्थः । एव च जातिपूर्वादिभ्यस्य अन्तोदात्तादित्यस्य
च इहापि सम्बन्धात् बहुकृता इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । सुरापीतो सुरा
पीतेति । सुरा पीता यथेति विग्रहः । ऊरभिन्नीतिवत् पूर्वनिपातः । अन्तोदात्तात्
किमिति । 'बहुव्रीहेश्च' इत्यत्र अन्तम् 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्या' इत्यत्रानुवृत्तमपि अन्तो-
दात्तादित्येत्त्वं किमर्थमिति प्रश्नः । वञ्छन्नेति । ऊरभिन्नीतिवत् पूर्वनिपातः ।
अथ अस्वाङ्गान्तेत्यत्र 'जातिकालसुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तत्वमाशङ्क्य निर-
स्यति—अनाच्छादनादिति । तथा च बहुव्रीहेरित्यात् पूर्वपदप्रकृतित्त्वे र्शेषनिघातेन

दात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेषामपि न ङीष् । ५१० स्वाङ्गादधोपसर्जनादसंयो-
गोपधात् ४ । १ । ५४ । असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तत्प्राति-
पदिकाद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी-अतिकेश्या । चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा ।
संयोगोपधात् सुगुल्फा । उपसर्जनात् किम् ? शिक्षा । स्वाङ्गं त्रिधा ।

‘अद्वयं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणित्यमविकारजम् ।’

अनुदात्ताभ्तमेतदिति भावः । अत एवेति । ‘अस्वाङ्गपूर्वपधात्’ इत्यनेन ‘बहुव्रीहेः’
इति पूर्वसूत्रेण च बलवत्प्रत्ययेन वैकल्पिको नित्यञ ङीष् नेत्यर्थः । अन्तोदात्तस्य
पूर्वोभयोः प्रवृत्तेरिति भावः ।

स्वाङ्गाच्च । उपसर्जनादिति असंयोगोपधादिति च स्वाङ्गादित्यत्रान्वेति । स्वाङ्गा
दित्येतत् अत इत्यनुवृत्तं च प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तस्य विशेषणम् , तद्वन्तविधिः ।
तदाह—असंयोगोपधमित्यादिना वा ङीषिति । ‘अस्वाङ्गपूर्वपधाद्वा’ इत्यतो वेति ‘अन्व-
तो ङीष्’ इत्यतः ङीषित्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । बहुव्रीहेरित्यनुवृत्तमाने उपसर्जन-
प्रवृत्तं किमर्थमिरयाशङ्क्य परिहरति—केशानतिक्रान्तेति । ‘अस्वाङ्गः क्रान्ताद्यर्थे’ इति
समासस्तत्पुरुषः । अत्र बहुव्रीहेःशामावेऽपि प्राप्स्यर्थमुपसर्जनप्रवृत्तमिति भावः ।
‘एकविभाके चापूर्वनिपाते’ इति केशशब्दस्य उपसर्जनत्वम् । चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखेति ।
चन्द्र इव मुखं यस्या इति विग्रहः । सुगुल्फेति । सु सोमसौ गुल्फौ यस्या इति विग्रहः ।
पद्मत्रिकरणोऽस्त्रिधात् । ‘तद्ग्रन्थी बुद्धिके गुल्फौ’ इत्यमरः । उपसर्जनात् क्रिमिति ।
केवलकेशादिकाशब्दानाम् अनुपसर्जनात् खीत्खिरहादेवामान्तेः प्ररना । शिक्षेति । अत्र
स्वाङ्गात्स्वधात् केवलकेशाशब्दात् ङीष्निवृत्त्यर्थमुपसर्जनप्रवृत्तमित्युक्तम् । अन्यथा
टापं बाधित्वा पञ्चे ङीष् स्वादिति भावः । सोमना शिक्षा सुशिक्षेति कथित् पुस्तकेषु
इष्टम् तत् प्रविष्टं वेदितव्यम् । टाबन्तेन समासे अनदन्तत्वादेव प्राप्तिविरहात् ।

अनु स्वस्य अवयवीभूतस्य अङ्गं स्वाङ्गम् । तथा च सुमुखा कालेरथावावतिभ्या-
सिः, अत्र मुखशब्दाद्यस्य प्रथमभागस्य अवयवीभूतशाकाङ्गत्वात् । किञ्च सुकेशी
रथ्येऽप्यत्राश्रयति, तत्र केशानां रथ्याङ्गत्वाभावावित्यत आह—स्वाङ्गं विधेति । ‘अद्वयं
मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणित्यमविकारजम् । अतस्यं तत्र इष्टं च, तेन वेत्तव्याद्युत्तमः’
इति भाष्ये त्रिधा निवृत्तं पारिभाषिकं स्वाङ्गमिह विविक्षितमित्यर्थः । तत्र प्रथमार्थं
प्रथमं स्वाङ्गलक्षणमित्यभिप्रेत्य विच्छिद्य पठति—अद्वयमिति । न विद्यते त्रयः सप्त
तत् अद्वयम् । मूर्तिः अवयवसंयोगः अन्यस्तीति मूर्तिमत् , अवयवसंयोगसमवायि-
कारणं द्रव्यमिति यावत् । प्राणिनि प्राणवति जन्तो विद्यमानं प्राणित्यम् । अविका-
रजं रोगादिविकाराजन्म्यं च यत् तत् प्रथमं स्वाङ्गमित्यर्थः । अद्वयमित्यस्य प्रयोजन

सुस्वेदः, इवत्वात् । सुज्ञाना, अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाळा, अप्रणिस्थत्वात् । सुशोफा, विकारजत्वात् । अतत्स्यं तत्र दृष्टं च-सुकेशी-सुकेशी वा रथ्या । अप्रणिस्यस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । 'तेन चेतत्तया युतम् ।' मुस्तनी--सुस्तना वा प्रतिभा । प्रणिवसप्राणिसहो स्थितत्वात् ५११ नासिकोद्गरीष्टजङ्घादन्त-

माह—सुस्वेदेति । सु शोभनः स्वेदः घर्मजः उदकप्रखवः यस्या इति विग्रहः । स्वेदस्य शोभनत्वं तु दुर्गन्धाभावः । इवत्वादिति । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । अतो न ङीवि-
त्त्वर्थः । मूर्तिमदित्यस्य प्रयोजनमाह—सुज्ञानेति । सु शोभनं ज्ञानं यस्या इति विग्रहः ।
अमूर्तरादिति । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः । प्राणिस्यमित्यस्य प्रयोजनमाह—सुमुखा
शालेति । सु शोभनं मुखं प्रथमभागः यस्या इति विग्रहः । अप्रणिस्यत्वादिति । न
स्वाङ्गत्वमिति शेषः । विकाररश्मित्यस्य प्रयोजनमाह—सुशोफेति । सु अधिकः शोफः
श्वयधुः यस्या इति विग्रहः । 'शोकस्तु श्वयधुः' इत्यमरः । विकारवत्त्वादिति । रोगज-
त्वादित्यर्थः । न स्वाङ्गत्वमिति शेषः ।

अतस्यं तत्र दृष्टं चेति । द्वितीयं स्वाङ्गलक्षणम् । तच्छब्देन प्राणी परासुरवृते ।
अतस्यस्य अप्रणिस्यं तत्र प्राणिनि दृष्टं यत् तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः । रथ्येति । रथ्या-
स्थानां केशानां प्राणिस्यत्वाभावात् पूर्वलक्षणेन स्वाङ्गत्वासिद्धेर्लक्षणात्तरमिति ।
भावः । शङ्कलक्षणमुदाहरणे योजयति—अप्राणिस्यस्यापीति । इदानीं प्राणिस्यत्वाभा-
वेऽपि कदाचिद् प्राणिस्यत्वात्पि स्वाङ्गत्वमित्यर्थः ।

तेन चेतत्तया युतमिति । तृतीयं स्वाङ्गलक्षणम् । अत्र भाष्ये 'स्वाङ्गमप्राणिनोऽपि'
इति शेषः पूरितः । चेदिति पद्यर्थः । तेन प्राणिस्येन स्तनाद्यङ्गाकृतिकावयवविशेषेण
तत् अप्रणिस्यं प्रतिभावि तया प्राणिस्यवत् युतं सम्बद्धं यदि, तदा तत् स्तना-
द्याङ्गसिद्धम् अप्रणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः । सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिभेति । सु शोभनी
स्तनी स्तनाकृतो अवयवो यस्या इति विग्रहः । प्रतिभागतयोः स्तनाकृतिकावयवयोः
कदाचिदपि प्राणिस्यत्वाभावात् प्राप्यन्तरे अदृष्टत्वाच्च पूर्वलक्षणस्य स्वाङ्गत्वप्रसूतेर्ल-
क्षणात्तरमिदम् । अथोदाहरणे लक्षणं योजयति—प्राणिविति । सप्तम्यन्तादिति ।
प्राणिवत् प्राणिसहो प्रतिभादिदृश्ये स्थितत्वात् स्वाङ्गमित्यर्थः । न च कवचागपा-
गिपादेति बहुव्रीह्यावपि ङीव् स्वादिति वाच्यम्, 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्' इत्यनुसूतेः ।
अत्र हि पाणिपादेति समुदायो न स्वाङ्गम्, किन्तु स्वाङ्गसमुदाय एव । यत्
स्वाङ्गं पादेति न तु तत् अस्वाङ्गात् पूर्वपदात् परम्, पाणिवदेन इव यथाभावात् । तथा
च स्वाङ्गस्य पादस्य अस्वाङ्गात् पूर्वपदात् कवचागलब्धात् परत्वाभावाच्च ङीविति
भाष्ये स्पष्टम् ।

नासिकोद्गरीष्टजङ्घादन्तकर्मण्यङ्गात् । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्' इत्यतो वेति 'अन्वतो

कर्णशृङ्गाख ४ । १ । ५५ ॥ एभ्यो वा ङिष्, आद्ययोर्बहुजलक्षणो निषेधो
 बाध्यते, पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पदानां तु 'असंयोगपवात्' इति
 -पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादन्यायात् । सहनञ्जलक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वा-
 दस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी-तुङ्गनासिकेत्यादि । नेह-सहनासिका । अनासिका ।
 अत्र वृत्तिः- 'अङ्गात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्' । स्वङ्गी-स्वङ्ग्येत्यादि । एतच्चानुक्तसमु-

कीष्' इत्यतो ङीषिति चानुवर्तते तदाह-एभ्य इति । अपसर्जनभूतनासिकविशङ्का-
 न्तेभ्य इत्यर्थः, पूर्वसूत्रादुपसर्जनादित्यनुवृत्तेः । ननु 'स्वाङ्गाच्च' इति पूर्वसूत्रेणैव
 सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह-भाषयोरिति । नासिकोद्वरकव्योर्विषये 'न क्रोडादि-
 बह्वच' इति निषेधः प्राप्तः, सः अनेन ङीष्णिकल्पविधिना बाध्यत इत्यर्थः । बहुजल-
 षणनिषेधस्तु सुजघनेत्यादौ सावकाश इति भावः । ननु सहनासिका, अनासिका,
 सहोदरा, अनुदरा इत्यत्र 'सहनञ्जिद्यमानपूर्वाच्च' इति निषेधोऽप्यनेन बाध्यताम् ।
 'सहनञ्' इत्यस्य सकेसा, अकेसा इत्यादौ सावकाशात्वात् इत्यत आह-पुरस्तादिति ।
 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः । ततश्च
 'सहनञ्' इति निषेधो 'न क्रोडादि'सूत्रेण व्यवहितत्वात् 'नासिकोद्वर' इत्यनेन बाधं
 नार्हतीत्यर्थः । ओष्ठादिपञ्चकस्य प्रयोजनमाह-ओष्ठादीनामिति । सुगुणकेत्यादौ असं-
 योगोपधादित्यस्य सावकाशात्वादिति भावः । ननु सहोष्ठा अनोष्ठा इत्यादौ 'सहनञ्'
 इति निषेधोऽप्यनेन बाध्यतामित्यत आह-मध्येऽपवादिति । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन्
 बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः । ननु 'नासिकोद्वर' इति ङीष्णिकल्पस्तुङ्गना-
 सिकी इत्यादौ सावकाशः । 'सहनञ्' इति निषेधस्तु सहकेशेत्यादौ सावकाशः, सह-
 नासिकेत्यादौ तु उभयप्राप्ताौ कतरस्य बाध इत्यत आह-सहनञ्जलक्षणस्त्विति । अस्येति ।
 नासिकोद्वर' इति ङीष्णिकल्पविधेरित्यर्थः । तुङ्गनासिकि । तुङ्गनासिकेति । 'न क्रोडा-
 दिबह्वच' इति बहुजलक्षणङीष्णिवेधं बाधित्वा 'नासिकोद्वर' इति विरुद्धः ।
 इत्यादौति । कुम्भोद्वरी-कुम्भोदरा । अत्र बहुजलक्षणङीष्णिवेधं बाधित्वा ङीष्ण-
 कल्पः । विरबोष्ठी-विरबोष्ठा । सुजङ्गी-सुजङ्गा । शुभ्रदन्ती-शुभ्रवन्ता । सुकर्णी-
 सुकर्णा । सुशङ्गी-सुशङ्गा । ओष्ठादिषु संयोगोपधत्वेऽपि ङीष्णिकल्पः । नेह-सरना-
 तिकेत । सहकेशव्यो विद्यमानवचनः, सह नासिका यस्याः इति विग्रहः । अविद्यमाना
 नासिका यस्या इति स विग्रहः । इह-उभयप्रापि 'सहनञ्जिद्यमान' इति ङीष्णिवेधः
 न तु 'नासिकोद्वर' इति ङीष्णिकल्प इत्यर्थः ।

वक्तव्यमिति । वा ङीषिति इति शेषः संयोगोपधत्वाद्बचनम् । स्वङ्गीति । सु क्षोभ
 नामि अङ्गमि यस्या इति विग्रहः । सुगानी-सुगाना । सुकण्ठी-सुकण्ठा । वृत्ति-

च्चयार्थेन चकारेण सङ्ग्राह्यमिति केचित् । 'भाष्याद्यनुक्तत्वाद्प्रमाणम्' इति प्रामा-
णिकाः । अत्र वार्तिकानि । 'पुच्छाच्च' (वा २४८९) । सुपुच्छी-सुपुच्छ । 'कव-
रमणिविशारेभ्यो नित्यम्' (वा २४९०) । कवरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवर-
पुच्छी मयूरीत्यादि । 'उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा २४९१) । नित्यमित्येव ।
नत्कूपक्षी शाला । नत्कूपुच्छो सेना । ५१२ न क्रोडाद्विषङ्गचः ४ । १ । ५६ ॥
क्रोडादेर्बहुचश्च स्वाज्ञाण षेष । कल्याणक्रोडा । अश्वानासुरः क्रोडा । आकृति-
गणोऽयम् । सुजघना । ५१३ सहनञ्चिद्यमानपूर्वाच्च ४ । १ । ५७ ॥ सहे-
त्य दित्रिकपूर्वाच्च ङीप् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननामिका । ५१४

अन्यस्य मूळं दृश्यायति-पतञ्चेति । प्रामाणिका इति । एवं च तन्वक्तो, सुगार्ता, कलकंडी
हृत्पपञ्जका एवेति भावः । पुच्छाच्चेति । संयोगोपचरवेऽपि पुच्छशब्दान्तात् ङीप्त्वेनि-
षक्तव्यमित्यर्थः । कवरमणीति । कवराविस्था परो यः पुच्छशब्दःतन्वतात् नित्यं ङीवि-
ति षक्तव्यमित्यर्थः, पुच्छाच्चेत्युक्तविकल्पपवादाः । कवरमित्यस्य व्याख्यानं चित्र-
मिति । इत्यादीति । मणिपुच्छी । बुद्धिकी विशुच्छी । सरपुच्छी पञ्चिजातिविशेषः ।
उपमानादिति । उपमानात् परौ यौ पञ्चपुच्छशब्दौ सन्तादपि ङीवित्यर्थः नित्य-
मित्येवेति । नित्यमित्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । विकल्पपवादाः उल्लूकपक्षी शाकेति । उल्लूकः
पञ्चिविशेषः, उल्लूकपञ्चावित्र पक्षी पार्श्वे यस्या इति विग्रहः । 'ससन्नुपमानपूर्व-
पत्रस्य बहुव्रीहिवर्षय उत्तरपञ्चकोपञ्च' इति समासः । संयोगोपचरवादप्राप्ते विधिः ।
उल्लूकपुच्छा तेनेति । उल्लूकपुच्छमिव पुच्छं पश्चिमागतो यस्या इति विग्रहः । पूर्ववदेव
बहुव्रीहिः । 'पुच्छाचश्च' इति विकल्पस्यापवादाः ।

न क्रोडादिवहवः । क्रोडा आदिर्धस्येति, बहवः अचः यस्येति च विग्रहः । क्रोडा-
विश्व बह्वच् च इति समाहाररङ्गनङ्गः क्रोडादेरिति । क्रोडाद्विगणः, बह्वच् च यत् स्वाङ्गं
तदन्तात् ङीप् नैःत्वर्थः । कल्याणक्रोडेति । कल्याणी क्रोडा यस्या इति विग्रहः ।
'श्रियाः पुंत्वत्' इति कल्याणशब्दस्य पुंत्वत्त्वम् । अश्वानामिति । हरदत्तादिमते क्रोडा-
शब्दो निःस्पृहाऽङ्गः । उपमर्जनहृत्स्वस्ये अदन्ततया 'स्वाज्ञाचोपसर्जनात्' इति
प्राप्तो ङीप् नित्यमयते । अमरस्तु 'न ना क्रोडं मुञ्जात्तरम्' इति क्रोडं नपुंसकत्वं
स्थाह । कश्चित् क्रोडो पुंस्त्वमपि इत्यते । क्रोडादिगणे क्रोडेति प्रातिपदिकं पठ्यते ।
एवं च ङिप्रत्ययेऽपि उदाहरणं निर्वाचय । आकृतिगणोऽयमिति । क्रोडादिरिति शेषः ।
सुजघनेति । बह्वच् उदाहरणम् । सु शोभनं जघनं यस्या इति विग्रहः । सहनत् । त्रिक-
पूर्वादिर्न । स्वाज्ञादिति शेषः । सकेशेति । सह केशा यस्या इति बहुव्रीहिः । सहशब्दो
विद्यमानत्वचनः । 'वोपसर्जनस्य' इति सभावविकल्पः । 'स्वाज्ञाचश्च' इति प्राप्तस्य

नल्लमुखात्संज्ञायाम् ४ । १ । ५८ ॥ जोषन स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञा-
याम् किम् ? ताञ्जमुञ्जी कन्या । ५१५ विकपूर्वपदान्छोप् ४ । १ । ६० ॥ दि-
क्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीषादेशः स्यात् । प्राक्मुञ्जी । आद्यु-
दासं पदम् । ५१६ षाहः ४ । १ । ६१ ॥ वाहन्तात्प्रातिपदिकान्ङीभ्यात् । ङवे-
वाजुवर्तते न ङोप् । 'दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे' । ५१७ सहयशिश्वी-

निषेधः । 'नासिकोद्धर' इति ङीषिवृत्तपोऽप्यनेन चाध्यत इत्युक्तं स्मारयितुमुदाह-
रति—विद्यमाननासिकेति । विद्यमाना नासिका यस्या इति बहुव्रीहिः । नल्लमुखात्
संज्ञायाम् । नल्लमुखादिति समाहाश्ङ्ङः । षावपूर्णेन सुखं समाचष्टे—ङोप् नेति ।
'स्वाङ्गाश्च' इति प्रातस्य निषेधोऽयम् । शूर्पणखेति । राज्ञसीविशेषस्य नाम । शूर्पा-
णीव करचङ्गाः यस्या इत्यस्वपदविग्रहः, संज्ञाश्वेन मित्यसमासत्वात् । 'पूर्वपदात्
संज्ञायाम्' इति णत्वम् । केवलयोगिहाये तु ङीष् भवत्येव । णत्वं तु न । गौरमु-
खेति । कस्याञ्चिन्नाम । श्वेतं मुखं यस्या इत्यस्वपदविग्रहः ताञ्जमुञ्जिति । यौगिको-
यम् । ताञ्जं मुखं यस्या इति विग्रहः ।

विकपूर्वपदान्छोप् । दिक् पूर्वपदं यस्वेति विग्रहः । स्वाङ्गादित्यनुवर्तते । प्रातिपदि-
कादिति च । 'अभ्यतो ङीष्' इत्यतो ङीषिव्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तद्वाह—
दिकपूर्वपदादिना । प्राक्मुञ्जीति । प्राक् मुखं यस्या इति विग्रहः । ङीषो ङीषिविधेः फल्-
माह—माद्युदासं पदमिति । ङोप्. पिशवाद्यनुवात्तस्ये बहुव्रीहिप्रकृतिस्वरेणाद्युदास-
त्वम्, ङीषि तु प्रत्ययस्वरेणाप्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । न च स्वतन्त्रो ङीषेव विधी-
यतामिति वाच्यम्, तथा सति प्राग्गुणफे'यादावपि 'असंयोगोपधात्' इति निषेधं
वाचित्वा ङीषाप्रसङ्गात् । ङीषो ङीषादेशविधीं तु 'स्वाङ्गाश्चोपसर्जनादसंयोगोप-
धात्' इति विहितकोपो ङीषिविधानाच्च दोषः । 'असंयोगोपधात्' इत्यस्यानुवृत्त-
ङ्गोकारे तु प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः । वाहः । वाह इति पञ्चम्यन्तं प्रातिपदिकादि-
त्यनुवृत्तस्य विशेषणम्, तद्वन्तविधिः । तद्वाह—वाहन्तादिति । ङीषेशानुवर्त इति ।
'अभ्यतो ङीष्' इत्यत्र इति शेषः । न ङीषिति । 'दिकपूर्वपदात्' इति पूर्वसूत्रे साञ्चि-
तमपि ङोष्प्रहणमिह नाऽनुवर्तते, अस्वविरतरवाहित्यर्थः । स्वरे विशेषः । दित्यौहिति ।
गर्वा तावत् षण्मासात्मकमेकैकं वयः । 'गर्भाश्रमे, वत्साश्रमे' इत्यनुवाके अनुक्रान्ता-
नि वयासि । तत्र तुनीयां वयो दित्यन्तरेनोच्यते इति यजुर्वेदभाष्ये भवत्स्वाभिधुतं
स्वाभ्यादिकृतकल्पभाष्येषु च स्पष्टम् दित्यं बहुव्रीहिति विग्रह 'सङ्गन्दति सहः' 'वहन्' इति णिवा, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः । दित्यवाहृत्तादत्त ङीष्, 'वाह कट्' 'प्राये-
वत्थूत्सु' इति वृद्धिः, दित्यौहीति रूपम् । णिपत्ययस्य ङ्ङोमात्रविषयत्वाद्देववा

ति भाषायाम् ५ । १ । ६२ ॥ इति शब्दः प्रकारे भाषायाम् इत्यस्यानन्तरं वृष्टव्यः ।
 तेन छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिरवी । 'आ वेनवो धुनयन्तामशिरवीः ।'
 ५१८ जातेरखीविषयाव्योपधात् ५ । १ । ६३ ॥ जातिवाचि यन्न च
 क्रियां नियतम्योपधं ततः क्रियां ङीप्स्यात् । 'आकृतिप्रहणा जातिः'

क्यमुदाहृतम् । लोके तु वाहयतेः क्विपि वाह्शब्दात् ङीषि द्वित्यौहीति रूपमस्ति ।
 वैदिकप्रक्रियायामुपपन्नसमीपमप्येतत् सूत्रमेतदर्थमिदोपपन्न्यस्तम् ।

सख्यशिवी । सखिसङ्घात् अक्षिशुसङ्घात् च क्रियां ङीष् निपात्यते भाषायाम् ।
 लौकिकप्रयोगो भाषा । तर्हि वेदे नैव स्यादित्यत आह—इति शब्द इति । प्रकारे
 इत्यनन्तरं वस्तुते इति शेषः । प्रकारः सञ्जातीयता । भाषावामित्यस्येति । स च इति
 शब्दः भाषावामित्यस्यानन्तरं सन्निवेश्यते इत्यर्थः । तत्तत्र भाषायां वेद्रे वेति
 फलितम् । नन्वेव सति भाषावामिति व्यर्थमित्यत आह—तेनेति । भाषाग्रहणेन
 भाषायां सर्वत्र भवति, वेदे तु क्वचिदिति उच्यते इत्यर्थः । सखीति । सखिसङ्घात्
 ङीषि 'यस्येति च' इति लकारादिकारस्य लोपः । भाषायां क्विम् । 'सखा सप्तपदा
 भव' । अक्षिशीति । न विद्यते शिशुसङ्घः इति विग्रहः । अक्षिशुसङ्घात् ङीषि
 लकारस्य यण । अक्षिशी सिष्टुना विना' इत्यमरः । छन्दस्यपि क्वचिदित्यस्योदा-
 हरणमाह—आ वेनवो धुनयन्तामशिरवीरिति । अक्षिशुसङ्घात् असि 'दोर्वाञ्जसि च'
 इति पूर्वस्यण्दीर्घनिषेधामावरणम् इति ।

जातेरखी । अर्थे कार्यासम्भवात्कृद्दे कार्यं विज्ञायत इत्याह—जातिवाचीति न च
 स्त्रियां नियतमित । ङी विषयः नियमेन वाक्या यस्याः इति बहुव्रीहिणा स्त्रीविष-
 यसङ्घे नियतस्त्रीलिङ्गपरः । तथा च अस्त्रीविषयादिरत्नेन अनियतस्त्रीलिङ्गादिति
 विवक्षितम्, नैष्यस्यकाभायैव विषयग्रहणम् । अन्वया अक्षिया इत्येवावयववदिति
 भावः । ननु यदि 'नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्' इति तार्किकोक्ता जातिः, तर्हि
 शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वेकत्वपक्षे शुक्लेत्यादावतिष्णसिः, औपगवी कठी इत्यादा-
 वप्यासिश्च । 'सर्वज्ञेयः सर्वगोऽसु जायन्ते हि सजातयः ।' इत्यादिस्युःवा जननेन
 पत् प्राप्यते जाह्नणाद्यादि सा जातिज्ञेयवत्यादावप्यासिः । तथा च युवतितरेत्यत्र
 'जातेष्व' इति पुंस्रनिषेधो न स्यात् इति चेत् ? न, आकृतिप्रहणा जातिः, लिङ्गानां
 च न सर्वमाह । 'सङ्घादव्यातमिद्राद्या, गोत्रं च चरणैः सह ॥' इति भाष्योक्तत्रिवि-
 धजातेर्विवक्षितत्वात् इत्यभिप्रेत्य भाष्योक्तत्रैविषयं प्रपञ्चयति—आकृतिप्रहणा जाति-
 रिति प्रथमेति शेषः । आकृतिः अवयवसङ्घेसङ्घेः । पृष्टते अनेनेति ग्रहणं
 व्यञ्जकम्, करणै बहुदः, सामान्ये नपुंसकम्, आकृतिःग्रहणं यस्या इति विग्रहः । उप-

अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ।

—लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्माणा—

> 'असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्या व्यक्तौ कथनाद् व्यक्त्यन्तरे कथनं विनापि सुप्रहा
जातिः' इति लक्षणान्तरम् । वृपली । सत्यन्तम् किम् ? शुक्ला । सकृत् = इत्यादि
किम् ? देवदत्ता ।—गोत्रं च चरणैः सह ।' अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाभ्येतृवाची च

सर्जनत्वाद् 'टिब्ढाणञ्' इति ङीञ् । फलितमाह—अनुगतेति । सर्वासु घटादित्त-
द्वयफिषु एकरूपतत्त्वाकारव्यङ्ग्येति यावत् । गृह्यत इति कर्मणि क्युट्, आकृत्या
प्रहणा आकृतिप्रहणेति तु न न्याय्येयम्, 'टिब्ढाणञ्' इति ङीव्यसङ्गात् । तटीति ।
'तदं त्रिषु' इत्यमरः । अलसमीपप्रवेशः आकृतिविशेषविशिष्टस्तदः, अतस्तदत्वमाकृ-
तिव्यङ्ग्यत्वाच्चातिः, अतस्तदशाब्दस्य ज्ञातिवाचित्वात्निघतस्त्रीलिङ्गत्वाद्युपभ्रवाच्च
ङीधिति भावः । युष्वाधिकमन्याकृतिव्यङ्ग्यत्वात् ज्ञातिरेव । अनेन प्रथमलक्षणैः
अनुगताकारप्रत्ययसिद्धा तदत्वादिजातिरुक्ता ।

नन्वेवं सति वृषलत्वादीनां जातिस्त्वं न स्यात्, तद्वयवसन्निवेशस्य ब्राह्मणादि-
साधारणत्वेन वृषलत्वादीनां तद्व्यङ्ग्यत्वाभावादित्याशङ्क्याह—लिङ्गानां च न सर्व-
भाक् । सकृदाख्यातनिर्माणेति । अन्या जातिरिति शेषः । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी ।
सर्वाणि लिङ्गानि न भङ्गते इत्यर्थः । असमर्थसमास आर्षः । सकृदित्यतः पूर्वम् एकस्यां
व्यक्ताविति शेषः । आशयातेति भावे क्तः, उपदेश इत्यर्थः । निर्माद्येत्यस्य व्यक्त्य-
न्तरे उपदेशं विनापि सुगमेत्यर्थः, निरस्युपसर्गवशात् । निर्माद्येत्यनन्तरमन्या जाति-
रिति शेषः । फलितमाह—असर्वेति । एकस्यामिति । एकस्यां व्यक्तौ वृषल इत्युपदे-
शात् व्यक्त्यन्तरे तदुपदेशं विनापि सुगमेति यावत् । लक्षणान्तरमिति । ज्ञात्यन्तर
मित्यर्थः । अन्यथा उक्ततदत्वादिजातिरेव 'आकृतिप्रहणा ज्ञातिः' इत्युक्तलक्षणावन्व-
दिवं लक्षणमिति स्यात्, नहीदं युज्यते, तदस्य सर्वलिङ्गत्वात् । वृषकीति । वृषलत्वं
ज्ञासर्वलिङ्गं नपुंसकत्वाभावात्, एकस्यां व्यक्तौ वृषलत्वे उपदिष्टं सति तद्वयव-
सहोदरादिषु तदुपदेशं विना तस्य सुप्रहत्वात् सकृदाख्यातनिर्माद्यं चेति भावः ।
ब्राह्मणत्वं तु उप्रपौत्रादौ यद्यपि न सुगमम्, ब्राह्मणात् क्षत्रियायासुप्रहस्य ब्राह्म-
णत्वाभावात्, तथापि पित्रादौ सुगममेव । एवं क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं च तपित्रादा-
देव सुप्रहम् । सत्यन्तं किमिति । असर्वलिङ्गत्वे सतीति किमर्थमित्यर्थः । शुक्लेति ।
बलाकेति शेषः । 'गुणे शुक्लाद्यः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्धति ।' इति कोशात् विशेष-
चनिघतया त्रिलिङ्गत्वात्सर्वलिङ्गत्वाभावात् द्युक्तत्वं न जातिः । अवयवसंस्था-
नव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च पूर्वलक्षणमपि । देवदत्तेति । संज्ञात्वेन नपुंसकलिङ्गदीनतया

शब्दो जातिकार्यं लमत इत्यर्थः । औपगवो । कठी । कलापी । बहुवृची । ब्राह्मणीत्यत्र तु शाङ्करवादिपाठान्नीना ङीष्वाभ्यते । जातेः किम् ? मुण्डा । अस्त्रीविष-

असर्वलिङ्गत्वेऽपि न सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यत्वमिति भावः । अनेन द्वितीयलक्षणैर्जनननिमित्तकब्राह्मणत्वादिजातिसङ्ग्रहः ।

नन्वेवमपि औपगवी कठीत्याद्यसङ्ग्रहः, औपगवत्वादेरनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावात्, सर्वलिङ्गत्वाभ्येत्यत आह—गोत्रं च चरणैः सद्येति । जातिरित्यनुष्यते । गोत्रस्याभ्येन अपत्यं विवक्षितम्, न तु पौत्रप्रभृतीति पारिभाषिकम्, व्याख्यानात् । अत एवान्तरापत्यप्रत्ययान्ते भवन्तीत्यत्र जातिप्रयुक्तो ङीषिति 'अनुपसर्जनात्' इति सूत्रस्य भाव्यं सङ्गच्छते । ङाभ्येऽनुसारे तु पारिभाषिकमेव गोत्रमिह विवक्षितमिति प्रपञ्चितम् । चरणशब्दस्तु शास्त्राभ्येतरि प्रसिद्धः चरणैः सह गोत्रं जातिरिति लभ्यते । गोत्रं चरणाच्च जातिरिति भावः । यद्यपि अनुगताकारप्रत्ययवेद्या जननविशेषप्रयुक्ता वेति द्विविधैव जातिर्लोकैः प्रसिद्धा । तत्र गोत्रचरमा नाम्तर्भवन्ति । तथापि 'अतस्मिन् तच्छब्दस्तद्वाचिषु शब्देषु तत्कार्यार्थं' इत्यभिप्रेत्य ङ्याचष्टे—अपत्यप्रत्ययान्त इत्यादिना । गोत्रमुदाहरति—औपगवीति । उपगोरपत्यं ङी इत्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिड्काणञ्' इति ङीषं चाधिरत्वा परत्वात्नेन ङीष् । स्वरे भेदः । चरणमुदाहरति—कठीति । कठेन प्रोक्तमधीयानेत्यर्थः । कलापीति । वैदम्पायनामन्तेवासित्वनिषण्णनो णिभिः । 'कठचरकात्लुक्' इति तस्य लुक् । ततः 'तदधीते' इत्यणः 'प्रोक्तात्लुक्' इति लुक्, ततो ङीष् । चरणविषये उदाहरणान्तरमाह—बहुवृचीति । बहुवः ऋचः अभ्येयाः यस्या इति विग्रहः । 'ऋक्पूर्वः पथामानचे' अनुचबहुवृचावभ्येत्येव इत्यकारः समासान्तः, ततो ङीष् । 'पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीवण्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ।' इति यमादिसृष्टिः । ननु 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्' इति 'गोत्रं च चरणैः सह' इति च जातिलक्षणं ब्राह्मणीति परित्यज्य वृषली औपगवी इत्येवं कृत उदाहृतमित्यत आह—ब्राह्मणीत्यत्रेति । ब्राह्मणः अपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'ब्राह्मोऽजातौ' इति टिकोपाभावे आदिवृद्धौ ब्राह्मणशब्दः । द्वियां तु जातिलक्षणं ङीषं चाधिरत्वा 'शाङ्करवाद्यनो ङीष्' इति ङीन्, शाङ्करवादिगणे तत्पाठस्य निरवकाशत्वादिति भावः ।

तदेवं जानिस्वरूपमुक्त्वा ङीषिवधौ तद्ग्रहणस्य प्रयोजनं पृच्छति—जातेः किमिति । मुण्डेति । मुण्डत्वं नाम विलुप्तसर्वकेशत्वम्, तच्च नाकृतिव्यङ्ग्यम्, केशवशायामपि तदाकृतेः सत्वात् । नापि 'लिङ्गानां च' इति लक्षणलक्षितम्, सर्वलिङ्गत्वात् । नापि गोत्रचरणान्तर्भूतम् असौ न जातिरिति भावः । अस्त्रीविषयाय किमिति ।

यात् किम् ? बलाका । अयोपधात् किम् ? क्षत्रिया । 'योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमु-
क्यमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः' (वा २४९५) । हयी । गवयी । मुकयी । 'हृलस्त-
द्वितस्य' (सू ४७२) इति यलोपः 'मनोजातावज्यती शुक्च' (सू ११८५) ।
मनुपी । 'मत्स्यस्य ङ्याम्' (वा ४१९८) मत्सी । ५२९ पाककर्णपर्णपुष्प-
फलमूलवालोत्तरपदाच्च ४ । १ । ६४ ॥ पाकाद्युत्तरपदाब्जातिवाचिनः क्षीविष-
यादपि ङीप्स्यात् । श्रोवनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्कुपुष्पी । दासीफली ।
दर्भमूली । गोवाली । श्रोषधिविशेषे रुढा एते । ५२० इतो मनुष्यजातेः ।
४ । १ । ६५ ॥ ङीप् स्यात् । दाक्षी । योपधादपि-उदमेयस्यापत्यं ङी औदमेयो ।

विययग्रहणलभ्यं नियतत्वं प्रवेश्य अनियतस्त्रीलिङ्गाविति किमर्थमित्यर्थः । बलाकेति ।
पश्चिर्वर्गं 'बलाका बिलकण्ठिका' इत्यमरः । बलाकाश्चस्य आकृतिसिद्ध्यन्तया जाति-
त्वेऽपि नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् ङीवित्यर्थः । यद्यपि बलां कायतीति यौगिकत्वे त्रिलि-
ङ्गमस्ति, तथापि प्रवृत्तिनिमित्तक्ये स्त्रीलिङ्गान्यलिङ्गरहितमिच्छावित्थयो विव-
क्षित इति न दोषः, जातिविशेषे नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् । आप्ये तु अनियतस्त्रीलिङ्ग-
त्वमङ्गीकृत्य अजादित्वाद्वाविति समाहितम् । क्षत्रियेति । 'लिङ्गानां च न सर्वभाक्'
इति जातिलक्षणसत्त्वेऽपि योपधत्वाच्च ङीविति भावः ।

योपधप्रतिषेधे ह्यगवयैति । वार्तिकमिदम् । हयादीनां योपधत्वेऽपि ङीप् वाच्य
इत्यर्थः । हयीति । अश्वा प्रसिद्धा । गवयीति । गोसदृशाव्यतुष्पाब्जातिविशेषः । मुक-
यीति । चतुष्पाब्जातिविशेषः । इह इति । मनुष्यशब्दात् स्त्रियां ङीषि मनुष्य ई इति
स्थिते 'हृलस्तद्वितस्य' इति यकारस्य लोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे मनुपीति
रूपमित्यर्थः । 'हृलस्तद्वितस्य' इति लोपप्रवृत्तये यकारस्य तद्धितावयवत्वं दर्शयितु-
माह—मनोजाताविति । तद्धिताधिकारे अपत्याधिकारस्यमिदं सूत्रम् । मनुषाब्दावप्ये
अप्यती प्रथयौ स्तः प्रकृतेः शुक्च, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातो गम्यायामिति तद्व-
र्थः । मत्स्यशब्दात् ङीषि यकारस्य तद्धितावयवत्वाभावात्प्राप्ते लोपे आह—मत्स्यस्य
ङ्यामिति । 'सूर्येतिभ्य' इति सूत्रे वार्तिकमिदम् । मत्स्यस्वाध्यायवत्य यकारस्य लोपः
स्यात् ङ्यामेवेति नियमार्थमिदम् । मत्सीति । ङीषि यकारलोपे 'यस्येति च' इति
लोप इति भावः । ङ्यां किम् ? मात्स्योऽवतारः ।

पाककर्णं । 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमित्यित्यत आह—
क्षीविषयादपीति । नियतस्त्रीलिङ्गादपीत्यर्थः । नियतस्त्रीलिङ्गत्वात् पूर्वणात्प्रतिरिति
भावः । जातिवाचित्वं दर्शयितुमाह—श्रोषधिविशेषे रुढा इति । अथयवभ्युत्पत्ति-
रहिता इत्यर्थः । इतो मनुष्यजातेः । दोषपूर्णेन सूत्रं व्याचष्टे—ङीप् स्यादिति । इवन्ता-

मनुष्य-इति किम् ? तित्तिरि । ५२१ ऊङुतः ४ । १ । ६६ ॥ उकारान्तादयोप-
धान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूह् स्यात् । कुरुः । 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' (सू
११९०) तस्य 'स्त्रियामवन्ति—' (सू ११९५) इत्यादिना लुक् । अयोपधात्
किम् ? अण्वर्थुः । 'अप्राणिजातेश्वारज्ज्वादीनामुपसङ्ख्यानम्' (वा २५०२) रज्ज्वा-
दिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अल्लाब्वा । कर्कन्धा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि 'नोह-

मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां स्त्रीभ्यादित्यर्थः । स्त्रीप्रथमविधिषु अत इत्यनुचत्सेरि-
दन्तात् जातेरस्त्रीविषयात् इत्यप्राप्ती षचनम् । दाक्षीति । दृक्स्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे
अत इति अहोपः, आदिवृद्धिः, स्त्रीष्, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । 'गोत्रं च
चरणैः सह' इति जातिवाचित्वम् । दृक् प्रजापतिविशेषः । गोपभावपीति । अयं
स्त्रीषिति शेषः । पुनर्जातिग्रहणेन योपधग्रहणेन अनुब्रुव्यभावबोधनादिति भावः ।
औदमेयोति । उदमेयो नाम कश्चित्, तस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे अत इष्, 'यस्येति च'
इत्यहोपः, आदिवृद्धिः औदमेयिसादवात् स्त्रीष् 'यस्येति च' इति इकारलोपः ।
तित्तिरिति । तित्तिरिः पक्षिजातिविशेषः । स्त्रियां स्त्रीष् न, अमनुष्यजातिवाचित्वा-
दिति भावः । 'स्त्रीषुंस्योरपस्थान्तद्विचतुष्वट्पदोरगाः' इत्यमरकोशादर्थं स्त्रियामपि
भवति द्विपास्वात् ।

ऊङुतः । 'अयोपधा' विति 'मनुष्यजाते'रिति चानुवर्तते, उत इति तद्विशेषणम्,
तदन्तविधिः । तदाह—उकारान्तादित्यादिना । कुरुरिति । कुरुषेअस्य राजा कुरुः, तस्या-
पत्यं स्त्रीत्यर्थः । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वम् । कुरुशब्दात् ऊङिसवर्णदीर्घः ।
ऊङि दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनं माथ्ये स्पष्टम् । 'तस्यापत्यम्' इत्यणमाशङ्क्याह—
कुरुनादिभ्यो ण्य इति । अपत्याधिकारस्थमिद् सूत्रम् । अनेन सूत्रेण अणपवाधो ण्यप्र-
त्यय इत्यर्थः । तर्हि स अयेतेत्यत आह—तयेति । अण्वणुरिति । अण्वर्थुंशास्त्राध्यायि-
नीत्यर्थः । चरणत्वात् जातित्वम् । 'पुरा युगेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । अध्या-
पनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ।' इति यमादिसृष्टिः । अप्राणिजातेश्वेति । वाच-
कानामिति शेषः । रज्ज्वादिभिन्नानामप्राणिजातिवाचकानामपि ऊङ उपसङ्ख्यान-
मित्यर्थः । नन्वत्र उत इति सम्बन्धयते वा न वा ? नाद्यः, अलाङ्कुरिति भाष्योदाहरण-
विरोधात् अलाङ्कुराशब्दस्य ऊङन्तत्वात् । न द्वितीयः, अदन्तादपि अप्राणिजातिवाचिनः
ऊङापत्तेरित्यत आह—रज्ज्वादिपर्युदासादिति । उत इति न सम्बन्धयते । अदन्तेषु
नातिप्रसङ्गः । 'मजिवयुक्तमन्यसदशाधिकरणे तथा अर्थगतिः' इति न्यायेन रज्ज्वा-
दिसदृशाभामुवर्णान्तानामेव ग्रहणादिति भावः । अलाङ्केति । अलाङ्कुरादौङ्कि-
सवर्णदीर्घे अलाङ्कुराशब्दात् ऊङन्तात् सुबुत्पत्तिः । टायां णगादेशे अलाङ्का इति रूपम् ।
युष् कर्कन्धाशब्दात् ऊङन्तात् टायां कर्कन्धा इति रूपम् । 'कर्कन्धुर्वरी' इत्यमरः,

धात्वोः' (सू ३७२१) इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊः फळम् । प्रणिजातेस्तु
 कृकवाकः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः, हनुः । ५२२ धाङ्गन्तास्सञ्ज्ञायाम् ४ । १ ।
 '६७ ॥ क्रियामूङ् स्यात् । भ्रवाद्वाहः । संज्ञायाम् किम् ? वृत्तवाहः । ५२३
 पङ्गोश्च ४ । १ । ६८ ॥ पङ्गूः । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' (वा ५०३९) ।
 चाद्ङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीवोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः ।
 ५२६ उत्तरपवादीपस्ये ४ । १ । ६९ ॥ उपमानवाचिपूर्वपदमूळत्तरपदं

'तुभ्यकाङ्कमे समे' इति च । ननु ऊङ्गन्तत्वाङ्गनयोः कृकविधिर्नर्ध इत्यत आह—
 धनयोरिति । कृकवाकुरिति । पङ्गिजातिविशेषः । अत्र मनुष्यजातित्वाभावात्
 पूर्वंगापि न ङीव् ।

धाङ्गन्तास्सञ्ज्ञायाम्—'ऊङ्गत्' इत्येतः ऊङ्गिभ्यनुवर्तते, क्रियामित्यधिकृत्य, प्राति-
 पदिकादिति च । तवाह—क्रियामूङ् स्यादिति । भ्रवाद्वाहुरिति । कस्याङ्गिस्सञ्ज्ञा ।
 सञ्ज्ञाया किमिति । सञ्ज्ञायामित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः । वृत्तवाहुरिति । वृत्तो वाहू
 यस्या इति विग्रहः । क्रियामपि मूङ् । पङ्गोश्च । ऊङ्गिति सूत्रमेव । भ्रमपादत्वं
 पङ्गुत्वं न जातिः, आसीने वायाने च आङ्गस्या तुर्महत्वात्, एकस्यां व्यक्तौ विकृता
 पादोऽयं पङ्गुरिति पङ्गुत्वस्योपदेशेऽपि व्यक्त्यन्तरेण आसनघायनाद्यवस्थेषु तस्य
 तुर्महत्वात्, गोक्षरणानमस्तर्भावाच्च ततश्च 'ऊङ्गत्' इत्यप्राप्तौ वचनमिवम् ।
 श्वशुरस्येति । श्वश्रावौ पठितमिवम् । चकारात् ऊङ्गुङ्गुत्यते । श्वशुरस्य ङी इत्यर्थे
 पुंयोगलक्षणे ङीवि प्राप्ते तदपवाद् ऊङ्, तस्सन्निधोगेन रेफाङ्कारस्य शकाराद्
 उकारस्य लोपक्षेत्यर्थः । न च शकाराङ्कारस्य लोपः शङ्गुङ्गः, 'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदे-
 क्षस्य' इति वचनात् । 'यस्येति च' इति तु नात्र भवति ईकारे सङ्घिते च तद्विधा-
 नात् । ननु श्वशुरित्यत्र कथं स्वावयः, 'अथाप्रातिपदिकात्' इत्यधिकृत्य तद्विधेः,
 अस्य च ङ्यावन्तत्वाभावात्, ऊङ्गन्तस्य च प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावादि-
 त्यन आह—लिङ्गविशिष्टेति । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति
 परिभाषयेत्यर्थः । अस्तुतस्तु श्वशुरस्येति वचनममूळकमेव, भाष्ये अहत्त्वात्
 'अथाप्रातिपदिकात्' इति सूत्रस्य भाष्यविरोधाच्च । तत्र हि 'अथाप्रातिपदिकात्'
 इत्यत्र ऊङ्गोऽपि ग्रहणं कर्तव्यमित्यादिष्व उच्यते तादृक् विधीयते । तत्र स्वर्णदीर्घे
 एकादेशे कृते पूर्वान्तरत्वेन प्रातिपदिकत्वकाभावेव सिद्धमित्युक्तम् । यदि श्लुक्रीत्या
 श्वश्रावो व्युत्पाद्यते तर्हि रेफाङ्कारस्य लुप्तत्वेन एकादेशाप्रसक्तेस्तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।
 तथा च श्वशुरित्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति शब्देऽप्युच्यते स्पष्टम् ।

यत्प्रातिपदिकं तस्माद्बृह् स्यात् । करभोरुः । ५२५ संहितशफलक्षणवा-
मादेश्च ४ । १ । ७० ॥ अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफौ
शुरौ ताविव संरिच्छत्वादुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शनाद्यच् । लक्षणोरुः ।
वामोरुः । 'सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्' (वा २५०३) । हितेन सह सहितौ

पदेत्यनेन पूर्वपदवाचितम्, औपम्ये इति तन्नान्वेति उपमीयते अत्रयेत्युपमा उप-
मानम्, उपमैव औपम्यं स्वार्थं ष्यञ् । तदाह—उपमानवाचीति । करभोरुरिति । कर-
भाविष ऊरु यस्या इति विग्रहः । 'मणिषण्धावाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ।' इत्य-
मरः । करभोरुत्वस्याज्जातित्वात्प्राप्तौ वचनम्, ऊर्वाकृतेः करभसदृशपुरुषोरुसाधा-
रणत्वेन करभसादृश्यघटितकरभोरुत्वस्य आकृतिप्राप्त्यात्वाभावात् असर्वकिङ्कत्वाद्य-
भावाच्च । उपमानवाचीति किम् ? दृष्टोरुः करभोपभोरुरित्यादौ नोऽरु, करभसदृशस्य
करभसदृशो अक्षर्या उपमानवाचित्वाभावात् । संहितशफ । संहित शफ लक्षण
वाम पुतत्पूर्वपदादप्यूरुत्तत्पूर्वावृक् स्यादित्यर्थः । पूर्वैर्नैव सिद्धे किमर्थमित्यत
आह—अनौपम्यार्थमिति । संहितोरुरिति । संहितौ संश्लिष्टौ ऊरु यस्या इति विग्रहः ।
सैव शफोरुरिति । संहितोरुत्वेव शफोरुरित्यनेनोच्यत इत्यर्थः । शफशब्दं विष्णोति—
शफौ सुताविति । यद्यपि 'शफं ङीबे शुरः पुमान्' इत्यमरः । तथापि 'शफः खरे गवा-
दीनाम्' इति चन्द्रकोशात् पुंस्त्वमिति भावः । ननु शफत्वमूर्ध्वोः प्रत्यक्षविकृद्धमि-
त्यत आह—ताविवेति । यत्न शफाविव, अत ऊरु शब्देनोच्येते इत्यर्थः । कुतस्त-
स्तादृशमित्यत आह—संश्लिष्टत्वादिति । तद्धोपमानवाचिपूर्वपदत्वादेव सिद्धमित्यत
अह—उपचारादिति । शफवत् वास्तव्यं संश्लिष्टत्वमवलम्ब्य शफत्वस्य धारोपादि-
त्यर्थः । एवं च शफशब्दात् तस्सादृश्याप्रतीतेर्नोक्तवोष इति भावः । ऊक्षणोरुरिति ।
ऊक्षणौ ऊरु यस्या इति विग्रहः । ननु मार्धवादिगुणपर्यायस्य ऊक्षणशब्दस्य कथ-
मूरुसदृशसामानाधिकरण्यमित्यत आह—ऊक्षणशब्दादिति । ऊक्षणमनयोरस्तीति विग्रहे
ऊक्षणशब्दात् 'अर्शाद्भिम्बोऽच्' इत्यमरप्रत्यय इत्यर्थः । तथा च ऊक्षणयुक्तौ इत्यर्थ-
काभाविह भोक्तवोष इति भावः । वामोरुरिति । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्या इति
विग्रहः । 'वामौ ववगुप्रतीपौ द्वौ' इत्यमरः ।

सहितेति । सहित सह आभ्यां परः यः ऊरुशब्दः तस्मादपि ऊरु स्यादिति वक्त-
व्यमित्यर्थः । ननु संहितग्रहणेनैव एकदेशविकृतभ्यामेव सिद्धे पुनः सहितग्रहणं व्यर्थ-
मित्यत आह—हितेनेति । हितेन सहेति विग्रहे 'तेन सह' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्ज-
जस्व' इति सभावे सहितशब्द इत्यर्थः । ननु सहशब्दस्य विद्यमानवचनत्वे सहोरु-

ऊरु यस्याः सा सहितोरुः । सहेते इति सही ऊरु यस्याः सा सहोरुः । यद्वा
विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्ध्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः । ५२६ संज्ञायाम्
४ । १ । ७२ ॥ कङ्कमण्डल्लोः संज्ञायां स्त्रियामूल् स्यात् । कङ्कः । कमण्डलूः ।
संज्ञायाम् किम् ? कङ्कः । कमण्डलुः । अचछन्दोऽर्थं वचनम् । ५२७ शार्ङ्गरवाद्यञो
ञीन् ४ । १ । ७३ ॥ शार्ङ्गरवादेरथौ योऽकारस्तदन्ताच्च जातिषाञ्चिनो
नीन्स्यात् । शार्ङ्गरवी । वैदी । 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषि । 'नृनरयोर्ङ्ङिच'
(ग ५४) इति गणसूत्रम् । नारी । ५२८ यञ्ङ्भाप् ४ । १ । ७४ ॥

रित्यत्र सहशब्दप्रयोगो व्यर्थ इत्यत आह—सहेते इति । रतिकाङ्किकमर्दनमिति
शेषः । विद्यमानवचनस्येऽपि सहशब्दस्य न वैषम्यमित्याह—यद्वेति । अतिशयेन विद्य-
मानत्वं विवक्षितमिति न वैषम्यमिति भावः । सम्भायाम् । 'कङ्कमण्डल्लोः' इति,
ऊङ्ङिनि चानुवर्तते, स्त्रियामित्यधिकृतम् । तद्वाह—कङ्कमण्डल्लोः सम्भायां स्त्रियामूल्
स्यादिति । अचछन्दोऽर्थमिति । पूर्वसूत्रे ङ्ङ्सीस्युक्तत्वात् कोके सम्भायामप्राप्तौ
अथमारम्भः । कङ्कुरिति नागानां मातुः सम्भा । पूतञ महाभारतादौ स्पष्टम् ।
कमण्डल्लुरिति कल्पविम्बुगणस्य सम्भा । अत एव 'चतुष्पादयो उन्' इत्यत्र कामण्ड-
लेय इत्युदाहरिष्यते । प्राणपर्यायस्तु नोदाहरणञ्च, तस्य ङीकिङ्गत्वाभावात् ।

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । शार्ङ्गरवापीति छुसपञ्चमीकम् । अत्र इति षष्ठी अत
इत्यनुवृत्ते पञ्चम्यप्ते अन्वेति । जातेरित्यनुवृत्तमता विशेष्यते । तद्व्यतिथिः ।
तद्वाह—शार्ङ्गरवादेरित्यादिना । शार्ङ्गरवीति । शृङ्गरोरपत्यं ङीत्थये अण्, आदिबुद्धिः ।
रपरत्वञ्च, ओर्गुणः 'गोत्रं च परणैः सह' इति जातिस्वात् ङीषि प्राप्ते ङीन् । स्वरे
विशेषः । वैदीति । विद्यस्यापत्यं ङीत्थयः । 'अनुप्यामन्त्ये विधाविभ्योऽङ्' । गोत्र-
त्वेन जातिस्वात् ङीषि प्राप्ते ङीन् । अन्ना अकारस्य विशेषणाच्चेह—शृरसेनी ।
'अनपद्वाब्दात्' इत्यपत्ये अञ् । 'अतश्च' इति तस्य छुक् । अत्र जातिछण्णङीषेच
न तु ङीन् । अञो छुसत्वेन नकारावकारस्य अञोऽवयवत्वभावात् । नृनरयोर्ङ्ङि-
चेति । चकारात् ङीन् । नारीति । नृनरशब्दयोः उदाहरणम् । तत्र नृशब्दात् 'शब्देभ्यः'
इति ङीपि प्राप्ते ङीन्, शृङ्गारस्य बुद्धिः, रपरत्वञ्च । जातिछण्णङीषस्तु नृशब्दात्
प्रसक्तिः, तत्र अत इत्यनुवृत्तेः । नरशब्दात् ङीषि नकारावकारस्य बुद्धिः । ननु पर-
मपि 'यस्वेति च' इति कोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्कोऽन्वपरिभाषया रेकावकार-
रस्य बुद्धिः स्यात् । न च छुतापामपि बुद्धौ 'यस्वेति च' इत्यकारकोपः स्यादिति
वाच्यम्, बुद्धिविधिसामर्थ्यादेवं तस्य कोपामावसिद्धेरिति नैवुच्यते—नृनरयोः
त्यत्र नर् इति रेकान्तस्य छुसाकारस्वानुकरणम् । नरः नः नरः, ना च नरश्च नृनरी,

यञ्नात्स्त्रियां चाप्यात् । गङ्गिति व्यङ्ग्यङो. सामान्यग्रहणम् । आम्बन्ध्या ।
 कारीषगन्ध्या । 'वाद्यमश्वाब्ध्याः' (वा २५०५) शार्कराक्ष्या । पौतिमाभ्या ।
 ५२९ आवट्याश्च ४ । १ । ७५ ॥ अस्माब्धाप्यात् । 'यञ्श्च' (सू ४७१) इति
 ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो गगादिः । आवट्या । ५३० तद्धिताः ४ । १ । ७६ ॥
 आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् । ५३१ यूनस्तिः ४ । १ । ७७ ॥ युवन्शब्दानि-

तद्योरिति विग्रहः । न चैवमपि वानरीशब्दे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अर्थवत् एव
 ग्रहणात् । न च वृत्तशब्दात् ङीमि वृद्धौ नारीति सिद्धेर्नरग्रहणं ध्यर्थमिति वाच्यम्,
 नरत्वजातिवाचिनः नरशब्दात् स्त्रियां आतिलक्षणङीषि नरीति व्यावृत्त्यर्थत्वात् ।
 वस्तुतस्तु 'तुनरपोवृद्धिश्च' इति गणसूत्रं नारब्धत्वमेव । 'तदस्य धर्म्यम्'
 इत्यनुवृत्तौ 'अतोऽम्' इति सूत्रेण 'नरस्य चेति यत्कथ्यम्' इति वातिकेन च
 पुर्धर्म्या नरस्य धर्म्येत्यर्थे नृमदवाचरशब्दाच्च अग्नि, ततः 'टिड्डाणञ्' इति ङीपि
 वारीति सिद्धेः । 'अनित्याधिर्मित्यम्' इति प्रकृतेराद्युवाचस्ये ङीपः पिरवावतुवाच-
 त्वम् । ङीन्यपि मित्स्वरेण प्रकृतेरुवाचत्वमिति स्वरे विशेषाभावात् । न चैवं सति
 मनुष्यधर्म्येत्येतेन बोधो स्यात्, न तु नरत्वेनेति वाच्यम्, योग्यतया हि तद्वर्था
 नरत्वजातिविक्रिष्टैव बुध्यते । अत एव वास्तुनि भवो वास्तव्य इति रूपस्य
 'श्रिगाश्रिम्यो यत्' इति भावार्थकतया सिद्धत्वात् 'यस्तेस्तव्यत्कर्तृणि णिञ्' इति
 वचनं कर्तव्यमिति भाष्यं सङ्गच्छते । रूढानां यथाकथंचिदम्बाक्यानमिति कैयट
 इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् ।

यञ्श्चाप् । पकारो 'हृत्कथाभ्या' इत्यत्र ग्रहणार्थः । चकारः 'चित्तः' इत्यन्तोदा-
 सार्थः । सामान्येति । यञ्चरूपस्य उभयत्रापि सत्त्वाविति भावः । व्यङ्ग्युदाहरति—
 आम्बन्धेति । ध्वञ्छस्यापत्यं ङीत्यर्थः । 'वृद्धेकोसल' इति व्यञ्ज । आम्बन्धुशब्दा-
 ष्चाप् । व्यङ्ग्युदाहरति—कारीषगन्धेति । करीषं गवाक्षिपशुशुरीषं, तस्येव गन्धो
 यस्य स. करीषगन्धः । 'उपमानाश्च' इति गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः । करीषगन्धेः
 गोत्रापत्यं ङी इत्यर्थे अग्रप्रत्ययः । 'अगिञ्जोरनार्थयोः' इति तस्य व्यञ्जदेशः । वाच्य
 इति । पकारात् पशो यो यञ् तदन्तादपि चाभित्यर्थः । शार्कराक्ष्येति । शार्कराक्षस्यापत्यं
 ङीत्यर्थः । पौतिमान्येति । पूतिमाषस्यापत्यं ङीत्यर्थः । 'गगाश्रिम्यो यत्' इत्युभयत्र
 यञ् । आवट्याश्च । ननु कथमवटशब्दस्यापत्यमित्यर्थे यञ्न्तस्वमित्यत आह—अवट-
 शब्द इति । आवट्येति । अवटस्यापत्यं ङीत्यर्थः । गगाश्रियमि 'यस्येति च' इत्यका-
 रलोपे आदिवृद्धौ अवट्यशब्दात् चाप् ।

तद्धिताः । वच्यमाणाः प्रत्ययाः तद्धितसंज्ञकाः प्रत्येतन्त्या इत्यर्थः । अधिकारसूत्र-
 मेतत् । उतराश्रिमाह—आपञ्चमेति । यूनस्तिः । तद्धिता इत्यनुवृत्तमेकवचनेन विपरि-

प्रत्ययः स्यात् सु च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उप-
 राधः । युवतिः । अनुपसर्जनावित्येव । बहवो युवानो मस्वा सा बहुयुवा । युवतीति
 तु यौतेः शत्रन्तान्वापि बोध्यम् ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ॥

अथ कारकप्रकरणम् ॥ १६ ॥

५३२ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २ । ३ । ४६ ॥

णश्चते । तद्वाह—युवन्शब्दात् तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धित इति । स्त्रियामिति शेषः ।
 'समर्थानाम्' इत्यतः प्राक् तद्धिकारस्योक्तत्वादिति भावः । नान्तलक्षणस्त्रीपोऽप-
 वात् । नन्वत्र तद्धितग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था । न च 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकत्वाय
 तदनुवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तिप्रत्य-
 यान्तात् सुवृत्पत्तिसिद्धेरित्यत आह—लिङ्गविशिष्टस्येति । युवतिरिति । स्वाद्विधिति पद्-
 र्वात् 'न लोप' इति नकारलोपः । अनुपसर्जनावित्येवेति । अनुवर्तत एवेत्यर्थः । बहुयुवेति ।
 उपसर्जनस्वात्तिप्रत्ययाभावे नान्तलक्षणस्त्रीपः 'अनो बहुव्रीहिः' इति निषेधे 'बाहु-
 भाष्याम्' इति ङापि च रूपम् । ननु 'युवतीमिः परिवृत' इत्यादौ कथं युवतीशब्द-
 र्थकारान्त इत्यत आह—युवतीति स्थिति । 'यु मिश्रणे' इत्यस्माद्भटः शतरि. पापो
 लुकि, उषळि, उगिस्वास्त्रीपि युवतीशब्दो व्युत्पन्नो बोध्य इत्यर्थः । पतिं सुश्रेण
 मिश्रयन्ती योषितुष्यते । अन्ये तु युवानोरौणादिके बाहुलकात् कतिप्रत्यये किंवात्
 गुणाभावे उषळि उगिस्वात् स्त्रीपि युवतीशब्दः सिद्धतीत्याहुः ।

इति श्रीमद्वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
 बालमनोरमाख्यायां स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं समाप्तम् ॥

अथ कारकप्रकरणप्रारम्भः । तदेवम् 'कथाप्रातिपदिकत्' इत्यधिकृत्य विहितः।
 स्वादिप्रत्ययाः सप्रपञ्चं निरूपिताः । तत्र प्रथमादिसप्तम्यन्तमस्रविभक्तीनामर्थविशेष-
 व्यक्त्यां दर्शयितुमुपक्रमते—प्रातिपदिकार्थः । ननु प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिकेति द्विकं
 प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं चेति त्रिकं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं
 व्यक्ति लिङ्गं संख्या चेति चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तिः लिङ्गं संख्या
 कारकं चेति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, इत्येते पञ्चाः 'सरूपाणामेकशेष पक-

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे
लिङ्गमात्रायाधिक्ये सङ्ख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः ।
श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाच्च प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् ।

विभक्तौ 'स्त्रियाम्' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्थिताः, मन्त्राणां प्रपञ्चिताश्च । तत्र
त्रिकादिपदेषु लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—निय-
तेति । नियता उपस्थितिनिर्यस्येति विग्रहः । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्वार्थस्य
नियमेनोपस्थितिः स तदर्थं इत्यर्थः । एवञ्च तटः तटी तटम् इत्याद्यनियतलिङ्गेषु
नियमेन कस्यापि लिङ्गस्योपस्थित्यभावात् प्रातिपदिकार्थसाधनेमात्रग्रहणात् पृथक्
लिङ्गग्रहणमावश्यकमिति भावः । मात्रशब्दस्य वचनशब्देनैवान्वयजन्यं वारयति—
मात्रशब्दस्येति । प्रातिपदिकार्थश्च लिङ्गं च परिमाणं च वचनं चेति द्वन्द्वः । प्रातिपदि-
कार्यलिङ्गपरिमाणवचनान्येषु प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमित्यस्वपद-
विग्रहः । मात्रशब्दोऽवधारणे । 'मात्रं कास्त्व्येऽवधारणे' इत्यमरः । 'मयूरव्यंसका-
द्व्यञ्ज' इति नित्यसमासः । मात्रशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रयमाणत्वात् प्रातिपदिकार्थे,
लिङ्गे, परिमाणे वचने च प्रत्येकमन्वय इत्यर्थः । वचनं संवयेति वक्ष्यति ।

ननु प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे सङ्ख्यामात्रे च प्रथमेत्यनुपपन्नम् ।
लिङ्गादीनां केवळानां प्रातिपदिकार्थं विना काप्यनुपस्थितेरित्याशाङ्क्य अत एव वाच-
कात् लिङ्गमात्रे अधिके इति विवक्षितमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—लिङ्गमात्राधिक्य इति ।
लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये चेत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरति-
उच्चैरित्वादि । नन्वध्ययेषु 'सामान्ये नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वस्य च कृष्णशब्दे
पुंस्त्वस्य च श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य च भ्रान्तशब्दे नपुंसकत्वस्य च भावात् कर्म प्रातिपदिका-
र्थस्योदाहरणान्येतानीत्यत आह—अलिङ्गा इत्यादि । 'अव्ययादाप्सुपः' इति सूत्रे
'आद्यग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात्' इति भाष्योक्तरोत्या अव्यये कस्यापि लिङ्गस्यानुप-
स्थितिरिति प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यस्य भवत्यस्यचमुदाहरणम् । कृष्णशब्दे पुंस्त्वस्य
श्रीशब्दे स्त्रीत्वस्य भ्रान्तशब्दे नपुंसकत्वस्य च नियमेन भ्रान्तमस्ति, तेषां नियतलि-
ङ्गत्वात् । अतस्तेषु लिङ्गानामपि प्रातिपदिकार्थान्तर्भावात् तेषामपि प्रातिपदिकार्थ-
भात्रे इत्युदाहरणत्वं निर्बाधमिति भावः । यद्यपि कृष्णः पटः, कृष्णा पटी, कृष्णं वस्त्रम्
इत्यादौ कृष्णशब्दखिलिङ्गः, तथापि भगवत्पर एवात्र कृष्णशब्दो विवक्षित इति
भावः । न च प्रातिपदिकोक्तार्थे किं प्रथमयेति वाच्यम्, एकत्वादिसङ्ख्याबोधार्थ-
त्वात् । न चावपयात् प्रथमोरपत्तेः फलाभावः 'अव्ययादाप्सुपः' इति लुकोऽवश्यं प्र-
सेरिति वाच्यम्, पदत्वात् सुदुत्पत्तेरावश्यकत्वात् । तेन उच्चैरित्यादौ क्वचित्सौ

अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य । तटः-तटी-तटम् । परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नौ व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणौ प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ

‘उच्चैस्ते सम्भगुच्चारणम्’ इत्यादौ तेमयाद्विसिद्धिश्च भवति । अनियतेति । अनियत-लिङ्गास्तु तदाविधान्दः । लिङ्गमात्राधिक्यस्योदाहरणम् । तत्र लिङ्गानामनियतोपस्थितकतया प्रातिपदिकार्थानन्तर्भावादित्यर्थः । तटः तटी तटमिति । ‘तटं भिदु’ इत्यमरः । परिमाणमात्रे इति । उदाहरणं वच्यते इत्यर्थः । द्रोणो व्रीहिरिति । द्रोणः परिमाणविशेषः ।

‘जाळसूर्यमरीचिस्थं ब्रह्मरेणुरिति स्मृतम् ।
तेऽद्यौ लिङ्गा तु तास्तिस्त्रो राजसर्षप उच्यते ॥
गौरस्तु ते प्रवषट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयाः ।
कृष्णलः पञ्च ते मायः ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
पलं सुवर्णाञ्जलवारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् ।
पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ॥
चतुभिः कुडवैः प्रस्थं प्रस्थाञ्जलवार आढकः ।
आढकैस्तेऽस्तुभिस्तु द्रोण इत्यभिधीयते ॥
कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥’ इति स्मरणात् ॥

व्रीहिरिति । जालावेकवचनम् ‘आत्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्वतरस्याम्’ इति वचनात् । व्रीहिराशिरिति यावत् । न ह्येकस्याः व्रीहियुक्तेः द्रोणपरिमाणं सम्भवति । ननु द्रोणाक्षयपरिमाणविशेषस्य व्रीहियुक्तेः कथमभेदाश्रयः, धर्मधर्मिणोर्भेदादित्यत आह—द्रोणरूपमिति । तथा चाभेदान्वयस्य चाभादेव द्रोणपरिमाणस्य व्रीहियुक्तेः परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयाभ्युपगमाच्चोक्तदोष इति भावः । ननु द्रोणशब्दस्य परिमाणविशेषवाचिनो नियतपुंलिङ्गत्वे प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्येव सिद्धम् । यदि तु ‘अस्त्रियामाढकद्रोणौ’ इति द्विलिङ्गता, तर्हि लिङ्गमात्राधिक्ये इत्येव सिद्धम् । तत् किं परिमाणग्रहणेनेति चेत्तत्राह—प्रत्ययार्थे परिमाणे इति । न हि द्रोणत्वेन रूपेण परिमाणविशेषवाचिद्रोणशब्दात् स्वार्थे प्रथमाविभक्तिरिष्यते, येन प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यनेन गतार्थता स्यात् । किं तु द्रोणत्वेन परिमाणवाचिनो द्रोणशब्दात् परिमाणत्वसामान्यरूपेण द्रोणपरिमाणे विधत्ते प्रथमा विभक्तिर्विधीयते । ततश्च प्रत्ययार्थे परिमाणसामान्ये द्रोणशब्दात्तस्मकप्रकृत्यर्थः परिमाणविशेषः सामान्यविशेषात्तस्मकभेदसंसर्गान्भवेति । परिमाणसामान्यात्तस्मकप्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहावभ्येति । तथा च द्रोणाक्षयपरिमाणविशेषात्तस्मकं यत्

विशेषणमिति विवेकः । वचनं सङ्ख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोकार्यत्वाद्धिभक्तेः-
प्राप्तौ वचनम् । ५३३ सम्बोधने च २ । ३ । ४७ ॥ इह प्रथमा स्यात् । हे राम ।
५३४ कारके १ । ४ । २३ ॥ इत्यधिकृत्य । ५३५ कर्तुरीप्सितसतम्

सामान्यपरिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः फलति । अन्यथा द्रोणाव्यपरि-
माणविशेषपरिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः स्यात् । परिमाणसामान्यं न प्रतीयेत ।
तदर्थमिह परिमाणग्रहणमिच्छयः ।

वचनं संख्येति । पूर्वाचार्यैस्तथा संज्ञाकरणादिति भावः । तथा च सङ्ख्यामात्रे
प्रथमेति लभ्यते । न च छिन्नमात्राधिक्ये परिमाणमात्राधिक्ये इतिवत् सङ्ख्यामात्रा-
धिक्ये इति कृतो न व्याख्यातमिति वाच्यम्, केवलछिन्नपरिमाणयोः क्वाप्तुपस्यित्य-
भावेन तथा व्याख्यानेऽपि एकद्विवहुसम्बन्धेकरवद्विरवबहुत्वानां केवलानां नियतो-
पस्यितिसत्त्वेन सङ्ख्यामात्रे इत्येव व्याख्यातुमुचितत्वात् । अत एव भाष्ये वचन-
ग्रहणादौ एकः द्वौ बहवः इत्युदाहृतम् । ननु एकः द्वौ बहवः इत्यत्र एकत्वद्वित्वबहु-
त्वानां नियमेनोपस्थित्वा 'प्रातिपदिकार्ये' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत
आह—इहेति । प्रकृतिभिरैकत्वादीनामुक्त्वात् 'उक्तादीनामप्रयोगाः' इति न्यायेन
प्रथमाविभक्तेरप्राप्तौ तदर्थं वचनग्रहणमित्यर्थः । तथा च विभक्तिरिहातुवाविका
शब्दासाधुत्वार्थं प्रयोज्या, न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि प्रत्ययः' इति अन-
भिहितसूत्रभाष्यसिद्ध्यन्यापादिति भावः । इवमेवाभिप्रेत्योक्तं भाष्ये—उक्तेष्वप्येक-
त्वादित्तु प्रथमा' इति । मात्रग्रहणात् कारकाद्याधिक्ये प्रथमान भवति । अत्र 'अर्थे
प्रथमा' इत्येव सूत्रपित्तुमुचितमिति प्रौढमनोरमादौ प्रपञ्चितम् ।

सम्बोधने च । इहेति । सम्बोधने अभिके राग्येऽपि प्रथमा स्यादित्यर्थः । सम्बोध-
नमभिमुखीकृत्य ज्ञापनम् । हे रामेति । मां पाहीति बोधः । इह रामं प्रति मद्गुणं
ज्ञाप्यम् । न च 'हे राजन् सार्वभौमो भव' इत्यत्र सार्वभौमशब्दादपि सम्बोधनप्रथमा
स्यादिति वाच्यम्, सम्यक् बोधनमेव हि सम्बोधनम् समिस्थुपसर्गशलात् । श्रोतरि
विशिष्य राजत्वाद्भिना ज्ञाते सत्येव सं प्रति कश्चिदर्थो ज्ञापयितुं शक्यः, नाप्यथा ।
ततश्च सम्बोधनविभक्तिरिषमनुवाद्यविधयेति लभ्यते, न तु विधेयविषया । तथा च
सार्वभौमत्वस्य विधेयस्य इदानीमसिद्धत्वेन अनुवाद्यत्वाभावात् सार्वभौमशब्दात्
सम्बोधनविभक्तिरिति मञ्जूषायां विस्तरः । इति प्रथमा विभक्तिः ।

अथ द्वितीया विभक्तिः । कारके । इत्यधिकृत्येति । संज्ञावच्यन्ते इति बोधः । क्रिया-
जनकं कारकम्, करोति—क्रियो निर्धर्तयतीति भाष्ये व्युत्पत्तिदर्शनात् । ब्राह्मणस्य
पुत्रं पश्यतीत्यत्र ब्राह्मणस्थान्ययासिद्धत्वाच्च कारकत्वम् । कर्तुरीप्सित । कारके इत्य-
मुक्तं प्रथमया विपरिणम्यते । आप्तुमिष्यमाणनीषितस्य । आप्तु व्याप्तौ, अस्मात्

कर्म १ । ४ । ४९ ॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसङ्घं स्यात् । कर्तुः किम् ? माषेष्वरत्वं बन्धयति । कर्मण ईप्सिता माषाः, न तु कर्तुः । तमब्रह्मणं किम् ? पयसा ओदनं भुङ्क्ते । 'कर्म' इत्यतुष्टतौ पुनः कर्मप्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्य-

सङ्गतात् 'मतिबुद्धिपूजायैभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । मतिरिच्छा, बुद्धेः पृथग्ग्रहणात् । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । अतिशयेनेप्सितमीप्सिततमम् । धातूपसन्ध्यापाराश्रयः कर्ता । केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कर्तुर्विशेषणीभूतव्यापारोभेत्यर्थाङ्गस्येते, तस्य फलितमाह—कर्तुः निययेत्यादिना । क्तप्रत्ययोपासवर्तमानत्वं तु न विवक्षितम् । तेन क्वं करोति, कृतवान् इत्यादौ नाव्याप्तिः । अस्तिः सम्बन्धः । एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बन्धुमिच्छमाणमित्यर्थः । यथा तण्डुलान् पचति इत्यत्र विच्छिद्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः । तसोक्कप्रश्वेदनकृतप्रक्षिपित्वावयवकत्वात्मकं शृङ्खलाविकृतं विच्छिप्ति, तदनुकूलव्यापारः अधिश्रयणोदकात्सेचनैषोपकर्षणप्रश्वलनादिरूप इति 'कारके' इत्यादिसुत्रभाष्ये स्पष्टम् । अत एव 'फलव्यापारयोर्धातुः' इति सिद्धान्तः । तथा च तण्डुलानाधिश्रयणादिव्यापारेण विक्लेश्यतीत्यर्थः । अधिश्रयणादिरूपकर्तृव्यापारप्रयोज्यविच्छिप्तिरूपफलाश्रयत्वात् तण्डुलानां कर्मत्वम् । ननु कर्तृप्रहणं व्यर्थम् । न च व्यापारलाभाय तदिति वाच्यम्, केनाप्तुमित्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारादेव तद्धाभाषिति पृच्छति—कर्तुः किमिति । माषेष्वरत्वं बन्धनाताति । माषेषु भक्षणाय प्रवृत्त्यनुमुखमुत्तरव्ययाभयात्तद्वक्षणःश्लिष्यतीत्युत्तमन्यत्र बन्धनातीत्यर्थः । अत्र मापाणां कर्मत्वनिवृत्त्यर्थं कर्तृप्रहणमिति भावः । कर्तृप्रहणे कृते तु नोक्तदोष इत्याह—कर्मण ईप्सिता माषाः, न तु कर्तुरिति । बन्धनकर्मभूतस्याश्वन्यद्वात्र मापा ईप्सिताः, न तु बन्धनकर्तुः, अक्षरवृत्तस्यैव तत्पेक्षितत्वादिस्थर्थः ।

पमग्रहण किमिति । तमब्रह्मणमीप्सिततममित्येतेषु किमर्थं 'कर्तुःकर्तृर्यं कर्म' इत्येवास्तिवति प्रश्नः । पयसा ओदनं भुङ्क्ते इति । पयसा मिश्रमित्यर्थः । यद्यप्यत्र अं क्तु रोवन एव पयसा मिश्रः उद्देश्यः, न तु केवलं पयः, नापि केवलं ओदनम् । न ह्यसौ केवलपयःपात्रेण तुष्यति, नापि केवलौवनेन । तथापि यथा भुक्तवानेव पथोलिपयया पुनरोद्गमभाजने प्रवर्तते तद्वैशं पशुदाहरणम् । तत्र यद्यपि पय एव उद्देश्यं भुजिक्रियां प्रति, तथापि भुजिक्रियाकर्मभूतपोदनं प्रति मिश्रणसाधनतया गुणत्वेनैव तदुद्देश्यं न तु भोज्यत्वेन । अतस्तत्र पयसो गुणत्वेन ओदनस्य तत्संस्कार्यतया उद्देश्यत्वावोदनस्यैव ईप्सिततमत्वम्, न तु पयसोऽपि । तस्याप्योदन एव ईप्सिततमम्, गुणत्वस्य नानुरोध इति भावः । न च तमब्रह्मणं किमर्थम् ? कर्तुरीप्सितं कर्म इत्येवास्तिवति वाच्यम्, 'अग्नेर्माणवकं वारयति' इत्यत्र माणवकस्य 'वारणाभ्यामाग्नीप्सितः' इत्य-

या गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् । ५३६ अनभिहिते २ । ३ । १ ॥ इत्यधिकृत्य ।
५३७ कर्मणि द्वितीया २ । ३ । २ ॥ अनुके कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं
भजति । अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इति प्रथमैव । अभिधानं च
प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः । तिङ्-हरिः सेव्यते । कृत-लक्ष्म्या सेवितः ।

पादानत्वनिवृत्त्यर्थस्यादिति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्थितम् । तदेवद्वारणार्थानामिति सूत्र-
न्याख्यावसरे स्फुटीभविष्यति । प्राचीनैस्तु कैश्चिद् 'तमग्रहणं किम् ? यस्य आओदनं
मुकुत्ते' इति प्रन्याः केवलतमग्रहणप्रयोजनपरतया न्याख्याताः । ते भाष्यविशुद्धत्वा-
दुपेक्षयाः । ननु 'अधिशीकृत्यासां कर्म' इत्यतोऽनुवृत्तेरिह कर्मग्रहणं स्वर्थमित्यत
आह—कर्मग्रहणमाधारेति । अधिशीकृत्यत्र हि आधारः इत्यनुवर्तते । इहापि तदनु-
वृत्तिर्माभूदिति कर्मग्रहणमित्यर्थः । ननु हरिं भजतीत्यादावसम्भवादेव तदनुवृत्तिर्न
भविष्यतीत्यत आह—अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यादिति । हरिं भजतीत्यादौ न
स्यादित्येवकारार्थः ।

अनभिहिते इत्यधिकृत्येति । द्वितीयादि वचयत इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया । 'अनभि-
हिते' इत्यनुवृत्तं न्याचष्टे—अनुके इति । हरिं भजतीति । तुष्टयनुकूलपरिचरणामक-
व्यापारो भजेत्यर्थः, पूजादिव्यापारेण हरिं तोषयतीत्यर्थः । कर्तृनिष्ठपूजनाविव्यापार-
प्रयोज्यतुष्टिरूपफलाभयवाङ्कारः कर्म । हरिनिष्ठतुष्टयनुकूल एकदेवदत्तनिष्ठो वर्तमानो
व्यापार इति बोधः, 'आद्यप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तकारयास्कवचनात् । क्रिया-
प्रधानं तिङन्तमिति नर्थः । एवं च हरिनिष्ठतुष्टयनुकूलव्यापाराश्रयो देवदत्त इति
प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्ताकिंसम्मतो नावर्तस्य इति मञ्जूषादौ प्रपञ्चितम् । अभि-
हिते त्विति । हरिः सेव्यते इत्यादाविति शेषः । प्रथमैवेति । तद्विधावनभिहितताधिकारा-
भावात् 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्तिकाच्चेति भावः । अत्र भाष्ये कटं करोति मी-
षममुवारं वर्षानीयं शोभनमित्यत्र कटशब्दादुत्पाद्यमानया द्वितीयाया कर्मणोऽभिहि-
तत्वात् भोषमादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य 'तिङ्कृतद्वितसमासैरभिधानम्'
इति परिगणितम् । तत्र प्रायेणेत्यभ्याहस्याह—अभिधानं चेति । समासेरित्यनन्तरं
विधत्तमिति शेषः । तिङ्गिति । अविभक्तिकनिर्द्वातोऽयं तिङ्गभिधानप्रदर्शनाय । हरिः
सेव्यत इति । 'का कर्मणि' इति कर्मणि लकारः । 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम् ।
तिङ्न्तेन अङ्गित्वाद्धरेः कर्मणो न द्वितीयेति भावः । हरिं भजतीति वाक्यार्थः ।
कर्तृकर्मलकारयोरेकरूप एव वाक्याध्वबोध इति घैयाकरणसमयः । कृदिति । तिङ्गिनिष-
दयमप्यविभक्तिकनिर्द्वाहाराहरणसूचनाय । लक्ष्म्या सेवित इति । हरिरिति शेषः ।
भूत्वे कर्मणि कः, कर्तरि वृत्तीया । लक्ष्मीनिष्ठपरिचरणजनिततुष्टयाश्रयो हरिरिति बो-

तद्धित-शतेन क्रीतः शत्यः । समास-प्रातः ज्ञानन्दो यं स प्रातानन्दः । क्वचि-
 क्षिपातेनाभिधानम्, यथा-विषवृक्षोऽपि संवर्ष्य स्वयं छेत्सुमसाम्प्रतम् ।' साम्प्रत-
 मित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः । ५३८ तथायुक्तं चानीषितम् १ । ४ । ५० ॥

षः । 'सर्वप्रधानानि नामानि' इति यास्कस्त्वृत्तिमनुरुष्य प्रातिपदिकेषु प्रथमान्तो-
 पात्तविशेष्यकबोधस्यैव सर्वसम्मतत्वात् । अत्र सेवितहरोः कर्मणः कृता अभिहित-
 त्वाच्च द्वितीया । तद्धितेति । अयमप्यविभक्तिकर्मिर्वैशास्तबुवाहरणसूचनाय । शतेन
 क्रीतः शत्य इति । पटादिरिति शेषः । 'शताच्च ठम्यतावशाते' इति यत्प्रत्ययस्तद्धितः ।
 अत्र कर्मणस्तद्धितेनोक्तत्वाच्च द्वितीया । समासेति । अयमप्यविभक्तिकर्मिर्वैशास्तबुवा-
 हरणसूचनाय । प्रातानन्द इति । देवदत्तादिरिति शेषः । 'गत्वर्थार्थकर्मक' इत्यादिना
 प्राप्तेति कर्तरि क्तः । अन्यपदार्थकर्मणे बहुव्रीहिसमासेनाभिहितत्वाच्च द्वितीयेति
 भावः । आनन्दकर्तृप्राप्तिकर्माभूत् इति शेषः ।

प्रायेणेत्यस्य फलं दशोच्यते—क्वचिदिति । विषवृक्षोऽपीति असारप्रतमित्यसा-
 न्वेति । संवर्ष्येत्यत्र छेत्सुमित्यत्र चाम्बवे द्वितीयापत्तेः । तत्र त्वर्थोद्विषवृक्षमिति
 गम्यते । न साम्प्रतमिति विग्रहे नञ्त्पुरुषः । युज्यत इत्यर्थः इति । युजिष्योर्गो कर्मणि
 ककारः । औषित्वा न थुज्यते । औषित्वयुक्तो न भवतीति यावत् । 'युक्ते द्वे सा-
 म्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । अत्र वृक्षस्य कर्मणो निपातेनाभिहितत्वाच्च द्वितीयेति
 भावः । वस्तुतस्तु छेत्सुमिति तुमुच्चत्र दुर्लभः । कृष्णं द्रष्टुं पातोत्यत्रैव क्रियार्थक्रियो-
 पपदत्वाभावेन 'तुमुन्वुक्तौ क्रियार्था क्रियार्थायाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । 'शकृदृष'
 इत्यादिनापि तुमुञ्च, शकावियोगाभावात् । किन्तु 'वृषद्वार्थेषु' इत्यनुवृत्तौ 'समान-
 कर्तृकेषु तुमुन्' इति तुमुन् . अक्रियार्थोपपदत्वेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । यथा वृषद्वृत्ति
 भोक्तुमित्यादि । एवं च तुमुनः साञ्जत्वाच्च इष्यत इत्यभ्याहार्यम् । विषवृक्षोऽपि
 संवर्ष्यं छेत्सुमित्यत इति यत् तदसारप्रतम्—अयुक्तमित्यर्थः । एवं चात्रापि तिङ्गा-
 मिहितत्वादेव द्वितीयानिवाचनत्वात् तिङ्गुल्लङ्घितसमासैरभिधानम् इति परिगणन-
 वार्तिके प्रायेणेत्यभ्याहारो विफल इति शब्देभ्युशेखरे स्थितम् । पक्षमोक्षं भुङ्क्ते
 इत्यत्र तु पचिभुजिक्रियानिरूपिते द्वे कर्मस्त्वशक्ती । तत्र गुणभूतपचिनिरूपितकर्म-
 त्वशक्तेः कप्रथयाभिहितत्वेऽपि प्रधानभूतभुजिक्रियानिरूपितात्मनभिहिता कर्मत्व-
 शक्तिमादाय द्वितीया निर्वाधेति भाव्ये स्पष्टम् ।

ननु यथा बहुपदुरित्यादौ तद्धितेन बहुप्रमथ्येन उक्तत्वात् कवपणव्यो न भवे-
 न्ति, तथा क्रियते कटः इत्यादावपि तिङ्गादिभिरुक्तत्वाच्च द्वितीयादयो न भवि-
 ष्यन्ति, 'उक्ताथानामप्रयोगः' इति न्यायात् । किंच कटं करोतीत्यादौ सावकाशा
 द्वितीया कृताः कटाः इत्यादौ न भवत्येव, अनवकाशाया प्रथमया वाधात् । न च वृष-

ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसञ्ज्ञं स्यात् । प्रामं गच्छंस्तुणं स्पृशति । विषं भुङ्क्ते ।

पञ्चः इत्यादिः प्रथमाया अवकाश इति वाच्यम्, तत्र गम्यामस्तिक्रियां प्रति-
कर्तृत्वेन तुमीयाप्रसङ्गात् । अस्तु ना तत्र प्रथमाया अवकाशः । तथाप्युभयोः। नाव
काशाखे परस्वात् प्रथमैव स्यात् । एवं चानभिहिताधिकारो व्यर्थ इति चेत् ? मैवम्,
'कर्मणि द्वितीया' इत्यादीनां 'द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यनयोश्च
एकवाक्यतया कर्मणि यदेकत्वं द्विषं बहुत्वं वा तत्र एकद्विवचनानीति लभ्यते ।
तत्र 'अनभिहिते' इत्यारम्भे अनभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयेत्येवमर्थः स्यात् ।
'अनभिहिते' इत्यभावे तु कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयेकवचनमित्येव पर्यवस्येत् ।
तथा सति ह्यन। कट इत्यादौ स्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया द्वितीये-
कवचनं दुर्वारं स्यात् । न प्रथमाया निरवकाशाख्यं शङ्कयम्, नीलमिव न तु रक्त-
मित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितार्थपर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वेन तत्र
प्रथमायाः सावकाशात्वात् । नापि तत्र परस्वात् प्रथमैव भविष्यतीति वाच्यम्,
कर्मण्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परस्वेन कृद्योगलक्षणबह्वीप्रसङ्गात् । एवं च सङ्ख्या
विभक्त्यर्थं इति पक्षे 'अनभिहिते' इत्यारब्धव्यम् । यवि तु पञ्चकं प्रातिपदिकाः
इत्यनाश्रित्य कारकविभक्त्यर्थं इत्याश्रीयते तदा कारकस्य क्तप्रत्ययादिनोक्त्वात्स-
द्वितीयाविविभक्तिप्रसक्तिः । एकस्माद्विष्णुधावोधश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रवृत्तया
प्रथमैव सम्भवति । अतः 'अनभिहिते' इति नारब्धव्यमिति भाष्यकैयटकौस्तु-
भादिषु स्पष्टम् । अतिविस्तरस्तु मन्जूषाधामनुसन्धेयः ।

तथायुक्तं चानोप्सितम् । तथाशब्दस्य सादृश्यवाचकस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वाद्वाह-
ईप्सिततमवदिति । पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वादीप्सिततममेव सादृश्यप्रतियोगीति भावः ।
त्रियमेति । क्रियाजन्यफल्युक्तमित्यर्थः । पूर्वसूत्रे ईप्सिततमस्य कर्मत्वमुक्तम् । द्वेष्यो-
पेक्षसङ्ग्रहार्थमिदं वचनम् । तत्र उपेक्ष्यमुदाहरति—मानं गच्छंस्तुणं स्पृशति ।
संयोगानुकूलव्यापारः स्पृशोर्थः । अत्र स्पृश्यमानस्य वृणस्य ईप्सिततमत्वाभावेऽपि
गङ्गां स्पृशतीत्यादौ स्पृश्यमानस्येप्सिततमस्य गङ्गादेरिव क्रियाजन्यसंयोगात्मकफ-
लाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः । द्वेष्यमुदाहरति—विषं भुङ्क्ते इति । यदा कश्चिद्वचनता
वैरिणा निगृह्यमाणः त्वपं भुङ्क्ते तदेवमुदाहरणम् । सुजेहि मुखे प्रक्षितस्य गलाव-
चरप्रवेशानुकूलः हनुचलनाविव्यापारोऽर्थः । विषयस्य द्वेष्यतया ईप्सिततमत्वाभावेऽपि
भोदनं भुङ्क्ते इत्यादौ भुङ्ग्यमानस्य ईप्सिततमस्य भोदनादेरिव क्रियाजन्यगल
दिवरप्रवेशात्मकफलाश्रयत्वात् कर्मत्वमिति भावः । न च 'घातृपश्याप्यफलात्क्रि-
कर्म' इत्येवास्तु, किमोप्सितानीप्सितयोः । पृथग्रहणेनेति वाच्यम्, आरमेमौणवकं

५३९ अकथितं च १ । ४ । ५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविभक्तितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

बुद्ध्यात्पच्छदण्डक्षिप्रान्छिब्रूशामुजिमथमुषाम् ।

कर्मयुक्तस्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृत्वहाम् ॥

‘दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युच्यते तदेवाकथितं कर्म’ इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोषिणं पयः । बलिं याचते वसुधाम् ।

धारयतीत्यत्र हि ‘वारणार्थानामीप्सितः’ इति माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तच्चिदु-
च्यर्थं ‘कर्तुरीप्सितसप्तमम्’ इति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेष्योदासीनसङ्ग्रहार्थं ‘तथायुक्तं
च’ इति सूत्रमाद्यदयकमित्यास्तां तावत् ।

अकथितं च । अकथितशब्दं व्याचष्टे—अपादानादिविशेषैरेति । अपादानं सम्प्र-
दानम् अधिकरणं कर्म करणं कर्ता हेतुः इति कारकसप्तकम् । तदेतद्यदा अपादानत्वा-
दिविशेषात्प्रमा न विवक्षितं, किन्तु सम्बन्धसामान्यात्मनैव तदा तत्कर्मसंज्ञकमि-
त्यर्थः । ननु नदस्य श्रुणोति इत्यत्र नदसम्बन्धि अवधमिस्वर्यके नदस्यापि कर्मत्वं
स्यात्, तस्य क्रियाभ्यसिधेन कारकत्वात्, वस्तुतः अपादानस्य सम्बन्धित्वेन विव-
क्षितत्वात्पेत्वात्तद्व्यतिरिक्तं परिगणयति—दुष्प्राजिति । वार्तिकार्थसङ्ग्रहस्योक्तोऽप्यस्य । अतो
व्याचष्टे—दुहादीनामिति । ‘दुह प्रपूर्णे’ ‘दुधाच्च याज्यायाम्’ ‘क्षुपचष् पाके’ ‘वण्ड-
वण्डनिपातने’ ‘सुरादिः’, निग्रह इत्यर्थः, ब्रह् प्रहणार्थका, ‘रुधिर आवरणे’ ‘प्रच्छ-
शीत्सायाम्’ श्लोके प्रच्छीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः, इका निर्देशे तु ‘ग्रहिज्या’ इति
सम्प्रसारणप्रसङ्गात् ‘चिञ् चयने’ ‘अञ् व्यक्तार्था वाचि’ ‘शासु अनुशिष्टी’ ‘जि अभि-
भवे’ ‘मन्थ विकोचने’ ‘मुष स्तेये’ इति द्वादशानामित्यर्थः । चतुर्णामिति । ‘णीञ् प्रापणे’
‘हञ् हरणे’ ‘कृच विकेचने’ ‘वह प्रापणे’ इति चतुर्णामित्यर्थः । कर्मणा यद्युच्यते इति ।
कर्मयुगित्यस्य व्याख्यानामिदम् । करणे उपपदे कर्मणि षाच्ये ‘सस्तुद्विष’ इत्यादिना
किञ्चित् भावः । यद्यपि—

‘दुहियाच्चिद्विप्रच्छिभिश्चिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च परस्वचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥’

इति प्रकृतसूत्रस्थस्योक्तवार्तिके पश्चिमथिसुब्ध्यादयो न पठिताः, तथापि चकारेण
तेऽपि सक्रमाद्या इति कैयटः ।

गां दोषिणं पय इति । चरणानुकूलव्यापार । चरणपर्यायो दुहेरर्थः । चारणात्मक-
व्यापारप्रयोज्यचरणत्सकफलाश्रयत्वारपयः कर्म । गौरु चरणे अपादानम् । तद-
पादानत्वेत्युपेयव सम्बन्धित्वात्प्रमा गोर्विषयायां कर्मत्वमनेन भवति । तत्रैव शेष-

अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गाच्छतं दण्डयति । ब्रजमव

धहीनिरासे द्वितीया भवति । तद्विदमुक्तं गौडमनोरमायाम्—गोसन्निषन्ध पयःकर्मकं दोहनमर्थं इति । तथा च न माषाणामश्रीयादित्यत्रेव शेषत्वविवक्षायां प्राप्तां षष्ठीं बाधितुमिदं सूत्रम् । गोरपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चम्येव—गोः पयो दोरवीति । गोसकाशात् पयः चारयतीत्यर्थः । यदि तु गौः पयोविशेषणं तदा षष्ठ्येव । गोसम्बन्धि यत्पयः तत् चारयतीत्यर्थः । एवमग्रेऽप्युक्तमिति प्राचीनमतानुसारी पन्थाः । वस्तुतस्तु अपादानत्वाद्विशेषरूपेणाविवक्षितं किन्तु कर्मत्वैवैव विवक्षितम् अकथितम् । तादृशमपादानादि कर्मसंज्ञकं स्यादित्यर्थः, कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोधये कर्मत्वाद्विशक्तिमरवबोधकत्वात् बोधोऽपि तथैव । एवं च गां दोन्धि पयः इत्यत्र गोकर्मकं पयःकर्मकं च दोहनमित्येव बोधः । अथचेः सकाशात् इवञ्चम्यविभागो हि चरणम् । तच्च गोपनिष्ठव्यापारप्रयोज्यम् । एवञ्च कर्तृव्यापारप्रयोज्यचरणत्वात्मकविभागविशेषाअभ्यत्वात् गोः पयसश्च पूर्वसुत्राभ्यां कर्मत्वमस्येव । अतः तमयकर्मकबोधे पय युक्तः, न तु सम्बन्धित्वेन गोर्बोधः । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये 'अकथितम्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् पूर्वसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य ईप्सितमात्रस्याप्यनेनकर्मसंज्ञायां 'चारणार्थानाम्'इत्यस्वानवकाशतया अग्रेमाणकं चारयतीत्यत्र माणकत्वभाष्यपादानसंज्ञायां प्राप्तायां 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यारब्धम्यम् । ततश्च द्वेषोपेचयसङ्ग्रहात् 'तथायुक्तं आनीप्सितम्' इत्यारब्धम्यमिति समाहितम्—

'पूतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।

तत्रेप्सितस्य किं स्यात् प्रयोजनं कर्मसंज्ञायाः ॥

यत् कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धवर्थम् ।

ईप्सितमेव तु यस्यास्य भविष्यत्यकथितेन' ॥

इति श्लोकद्वयेनेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । 'पूतेन कर्म' त्यादिभाष्याद्यंस्तु कैयटे भाष्यप्रदीपोद्घोते च स्पष्ट इत्यास्तां तावत् ।

बलि याचते वसुधामिति । हरिरिति शेषः । बलिर्नामासुरविशेषः । मर्द्धं देहीति प्रार्थना याचेरर्थः । दानानुकूलो मर्द्धं देहीति शब्दप्रयोगरूपव्यापार इति भावत् । बलिकर्तृकं वसुधाकर्मकं दानं प्रार्थयत इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नञ्याः । प्रार्थनारूपव्यापारअभ्यदाने जनकतया आभयत्वात् । बलिसम्बन्धि यद्-सुधाकर्मकं दानं तत् प्रार्थयत इत्यर्थं इति तु प्राचीनाः । अविनीतं विनयं याचत इति । अभ्युपगमप्रार्थना याचेरर्थः । यदा कश्चिद् बलवान् अविनीतः दुर्बलं कश्चिद् वाचते तदा दुर्बलमधिकृत्येद् वाच्यं प्रवृत्तम् । अविनीतकर्तृकं विनयकर्मकमभ्युपगमं प्रार्थयत इत्यर्थः । कर्तुः कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति नञ्याः । अविनीतसम्बन्धितमभ्यु-

॥गदि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं

गममिति तु प्राचीनाः । तण्डुलानोदनं पचतीति । विच्छित्त्यनुकूलव्यापारः पक्षेरथः । ततोदकप्रसवेदनजनितप्रशिथिलावयवकरधारभक्तं मृदुचिवाद्यर्थं विच्छित्तिः । तथा ओदनाद्यत्रयान्तरं प्रकृतिभूतेषु तण्डुलेषु समवेतं निष्पद्यत इति स्थितिः । तत्र शोधिलावयवसंयोगविशेषारिभक्ता विच्छित्तिः समवायसम्बन्धेन तण्डुलेषु वर्तते । ओदने तु जम्बयनकभायेन वर्तते । तण्डुलैः प्रकृतिभूतैः ओदनं करोतीत्यर्थः । तण्डुल-समवायिकारणिकां तत्समवेतामोदनजनिकां विच्छित्तिं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्र म्यापारफलं विच्छित्तिं प्रति जम्बयतया आश्रयत्वात् ओदनः प्रधानं कर्म । ताद-शौदनजनिकां विच्छित्तिं प्रति समवायित्वेनाधारत्वात् । तण्डुलानां गुणकर्मत्व-मिति तद्विषयायां द्वितीया । तण्डुलसम्बन्धिनोमोदनजनिकां विच्छित्तिं निर्वर्तय-तीति तु प्राचीनाः ।

गार्गान् शतं वण्डयतीति । वण्डयानुः ग्रहणानुकूलव्यापारार्थका । तादनादिना गार्ग-न्थः सुवर्णपातं गृह्णातीत्यर्थः । तादनादिव्यापारप्रयोज्य ग्रहणावधयत्वात् शतं प्रधानं कर्म । गार्गाणाम् तु तद्ग्रहणावधयत्वात् गुणकर्मत्वम् । ग्रहणं हि परकीयवृक्षस्य पर-स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वोकरणम् । तत्र स्वत्वत्रिश्लेषे गार्गाणामवधित्वापादनत्वम्, ग्रहणघटकतावधयत्वेनप्रतेयोगिशून्यस्वत्वाश्रयत्वात् कर्मत्वं च । सत्रापादानत्वम्-नादस्य कर्मत्वविषयायां द्वितीया । गार्गसम्बन्धिकमिति तु प्राज्ञः । व्रजमववणदि गामिति । निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकपरिकल्पितदधिकरणकच्चिरस्थित्यनुकूलबन्धनद्वारकपिथा-नादिव्यापारो रुषेरथः । गां निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकं व्रजे चिरस्थितिकां करोतीत्यर्थः । अत्र चिरस्थितिं प्रति व्रजस्याधिकरणत्वमुपेक्ष्य गोद्वारा तस्थित्याश्रयतया कर्मत्व-विषयायां द्वितीया । व्रजसम्बन्धिनं गोकर्मकं चिरस्थित्यनुकूलव्यापारं करोतीत्यर्थः । इति प्राचीनाः । माणवकं पन्थानं पृच्छतीति । जिज्ञासितव्यार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिधायाविरूपव्यापारः पृच्छेरथः । तत्र विषयतया ज्ञानरूपफलाश्रयत्वात् पन्थाः प्रधानकर्म । तज्ज्ञानं प्रति जनकतया आश्रयत्वात् माणवको गुणकर्म । माणव-केन पन्थानं ज्ञानुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र माणवके करणत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविषयायां द्वितीया । पथिविषयकं माणवकसम्बन्धिनं ज्ञानमिच्छतीत्यर्थः इति प्राज्ञः । वृक्षमवचिनोति फलानीति । वृक्षात् प्रथमाद्य फलान्धावत् इत्यर्थः । प्रथमाव्यादानानुकूलव्यापारो लो-हप्रहाराविरूपः अवपूर्वकध्विधातोर्र्थः । तत्र प्रथमाव्यादानविषयत्वात् फलानि । प्रजा-नकर्म । प्रथमवावधित्वाद् वृक्षोऽपादानम् । तस्यापादनत्वमुपेक्ष्य कर्मत्वविषयायां द्वितीया, वृक्षस्य फलप्रथमवाश्रयत्वेन कर्मत्वात् प्रथमवस्य विभागास्य द्विनिष्ठत्वात् । वृक्षसम्बन्धि यत् प्रथमफलादानं तत् करोतीत्यर्थं इति प्राचीनाः । माणवकं धर्मं

धर्मं श्रुते-शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति—हरति—कर्षति—वहति वा । अर्थनिबन्धनेन

श्रुते शास्ति वेति । बोधनानुकूलव्यापारः 'बोधनालक्षुणोऽर्थो धर्म' इत्यादिशब्दप्रयोगा-
त्मको ब्रह्मोऽर्थः । माणवकाय धर्मं बोधयतीत्यर्थः । व्यापारप्रयोज्यबोधविषयत्वा-
द्धर्मः प्रधानकर्म । बोधविषयेण कर्मणाऽभिप्रेयमाणत्वात्माणवकः सप्रधानम् । तस्य
सप्रधानत्वमुपेक्ष्य धर्मद्वारा बोधाश्रयत्वात् कर्मत्वविषयत्वात् द्वितीया । धर्मविषयकं
माणवकसम्बन्धिजनं बोधं जनयतीत्यर्थं इति तु प्राञ्जः । शासेस्तु धर्मं कुर्वित्यादिविधि-
घटितशब्दप्रयोगरूपो बोधनानुकूलव्यापारोऽर्थः इतरत् प्राग्वत् ।

शतं जयति देवदत्तमिति । जि अभिभवे । ग्रहणानुकूलताडनादिव्यापारो जयते-
रर्थः । गगान् शतं दण्डयतीतिवद् व्याख्येयम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नातीति । 'मन्थ वि-
लोलने' । ब्रह्मव्यगतसरोजवनानुकूलः मन्थनदण्डभ्रमजनितसङ्कोभात्मक आस्फा-
लनपर्यायो व्यापारो मन्येरर्थः । क्षीरोदधेः सकाशात् सुधां मन्थनदण्डभ्रमणेनोद्गा-
धयतीत्यर्थः । व्यापारप्रयोज्योद्गवाश्रयत्वात् सुधा प्रधानकर्म । क्षीरोदधिस्तु उद्भवं
प्रत्यपादानम् । लस्यापादानत्वमुपेक्ष्य सुधाद्वारा उद्गवाश्रयत्वात् कर्मत्वविषयत्वात् द्वि-
तीया । सुधाश्रयं क्षीरोदधिसम्बन्धिजनं उद्भवं करोतीत्यर्थं इति तु प्राञ्चीनाः । देवदत्तं
शतं मुष्णातीति । अपश्यति देवदत्ते तदीयं सुवर्णशतं तस्मात्पनीयाद्यत् इत्यर्थः । पर-
स्वामिकद्रव्यस्य स्वामिनः सकाशात्पनीयादानानुकूलः स्वाम्यज्ञातो निशासञ्चार-
भित्तिच्छिद्रकरणादिरूपव्यापारो मुषेरर्थः । व्यापारप्रयोज्यापनयनपूर्वकादानाश्रय-
त्वाच्छतं प्रधानकर्म अपनयनावधित्वाद् देवदत्तोऽपादानम् । अपादानत्वमना-
हत्यापनीयादेयद्रव्यस्वामितया देवदत्तस्यापनीयादानाश्रयत्वात् कर्मत्वविषयत्वात् द्वि-
तीया । शतकर्मकं देवदत्तसम्बन्ध्यपनीयादानं करोतीत्यर्थः इति तु प्राञ्जः । ग्राममजां
नयतीति । ग्रामे अजां प्रापयतीत्यर्थः । गीभ प्रापणे । देशान्तरसंयोगानुकूलक्षलनगम-
नपर्यायो व्यापारः प्राप्तिः, न तु देशान्तरसंयोगमात्रम् । ग्रामं प्रति चलनव्यापारमेव
प्राप्नोति गच्छतीति प्रयोगदर्शनात् । चलनेन संयोग जाते ग्रामं गता प्राप्ते-
त्येव दर्शनात् । तादृशप्राप्त्यनुकूलो दण्डोद्यमनमार्गान्तरगतिप्रतिबन्धपूर्वकथोद्य-
मार्गसंबोधनादिरूपव्यापारो नांशतो रर्थः । एतादृशव्यापारप्रयोज्यग्रामसंयोगात्तदनु-
कूलगमनोत्पन्नाश्रयत्वाद्वा प्रधानकर्म । तादृशाजाधारत्वाद्ग्रामोऽधिकरणम् । अधि-
करणत्वमनाहत्य ग्रामस्थापि तथाविधसंयोगाश्रयत्वात् कर्मत्वविषयत्वात् द्वितीया ।
अजाकर्मकं ग्रामसम्बन्धि नयनमित्यर्थं इति तु प्राञ्चीनाः । पृथमेव ग्रामम् अजां हरति
कर्षति वहतीत्यपि व्याख्येयम्, तत्र देशान्तरसंयोगानुकूलम् अजाचलनं बाहक-
द्वारकं, तादृशचलनानुकूलव्यापारः स्कन्धग्रहणादिरूपो हरते रर्थः । उद्भवध्वनाविना

संज्ञा । बाले भिन्नते वपुषाम् । माणवकं धर्मं भाषते-अभिभूते-वक्तृत्वादि । कारकं किम् ? माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति । 'अकर्मकथातुभियोगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽप्या च कर्मसंज्ञक इति वाचमम्' (वा ११०३-११०५) । कुरुन् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । श्लोशमास्ते ।

बलाच्चालनं कृषेरर्थः । साकटाद्यारोपणाद्विरूपदेशान्तरसंयोगानुकूलप्राणमनुकूले बह्वे-
रर्थं इति विशेषः ।

अर्थनिवन्धनेय संज्ञेति । क्लेशादिभिस्त्रिणा इवाव्यातत्वाविति भावः । तथा च पतदर्थकथात्वन्तरसंयोगेऽपि द्विकर्मकत्वं लभ्यते । वस्तुनस्तु भाष्ये पाचिक्रवीत्याद्यु-
दाहतरलोकद्वयपरिगणिताः दुहियादिहविप्रच्छिभिदिचिन्मन्शास्य इत्यष्टावेव धा-
तवो द्विकर्मकाः, न तु पचिद्विह्विप्रभृतयस्तद्वद्विभूता अपि । अर्थनिवन्धनेयं
संज्ञेत्यपि न युक्तम्, भाष्ये अदर्शनात्, भाष्ये पाचिप्रहणेनैव सिद्धे भिदिप्रहणवै-
यर्थ्याच्च । नन्वेवं सति अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इति 'तत्राजस्य बहुषु' इति सूत्रस्य-
भाष्यविरोधः । तत्र हि सुवधांतुः चौराधिकः प्रच्छिपर्यायाः, कर्मणि लट्, उत्तम-
पुरुषैकवचनम् । अमष्टममहं पृच्छये इत्यर्थः । अत्र सुदेद्विकर्मकत्वदर्शनात् अर्थनिव-
न्धनेयं संज्ञेति । विज्ञायत इति चेत् ? न, तावता सुवधांतोरपि द्विकर्मकत्वकालाभेऽपि
तदन्येषां द्विकर्मत्वे मानाभावात् । अत एव 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति सूत्रभाष्ये,
'द्वयर्थः पचिः तण्डुलानोद्वनंपचतीति तण्डुलान्विकलेद्ययन्नोद्वनं निर्वर्तयतीति गम्यते ।
तण्डुलानोद्वनं पचतीति तण्डुलधिकारमोद्वनं निर्वर्तयतीति गम्यते' । अोद्वनं पच-
तीति अोद्वनार्थान् तण्डुलान् विकलेद्ययतीति गम्यत इत्युदाहृतम् । कर्तुरीप्सित
तममित्येव तण्डुलानामपि कर्मत्वमिति पचैरेतदुदाहरणस्वमनुपपन्नमेव । तस्माद्भा-
ष्यपरिगणितवद्विर्युतत्रातुनामस्तर्भावितगम्यर्थकत्वं एव द्विकर्मकत्वमिति चाद्वैतदुशो-
खरे स्थितम् ।

ननु कुरुन्स्वपिति देववत्तः, मासमास्ते इत्याद्यौ कूर्वावैरनुदेरयत्वात् 'कर्तुरीप्सि-
ततमम्' इति कर्मत्वं न सम्भवति, कर्तुरेव स्वापाविक्रियाश्रयत्वात् 'तथायुक्तम्'
इत्यपि न कर्मत्वमित्यत आह—अकर्मकथातुभिरिति । ग्रामसमूहात्मककुरुपञ्चालाऽव-
न्त्यादिपरोऽत्र देशशब्दः, न तु ग्रामादिरपि । तेन ग्रामे स्वपितीत्यत्र न द्वितीया ।
अत्र च 'अधिष्ठीकृत्यासां कर्म' इति लिङ्गम् । अन्यथा 'अधिरोते अधितिष्ठति अध्यास्ते
वा वैकुण्ठं हरिः' इत्यन्त्याप्यनेनैव कर्मत्वसिद्धेरेतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यभिप्रेत्योवाहरति-
कुरुन् स्वपितीति । देववत्त इति शेषः । कुरुषु निम्नां करोतीत्यर्थः । देववत्तात् न
तृतीया, तिष्ठा अमिहितत्वाविति भावः । कूर्वादिशब्दाः जनपदविशेषेषु स्वभावा-
द्विर्ययबहुवचनान्तः । मासमास्ते इति । मासस्याधिकरणसंज्ञां चाधित्वा कर्मत्वम् ।

५४० गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णौ
१।४।५२। गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ
कर्म स्यात् ।

गोषोहमिति । दोहनं दोहः । मावे ष् । आवो धात्वर्थः । गोषोहनकालोऽत्र विवक्षितः । न चेह कालाद्यादेव सिद्धिः साङ्ख्या, अहोरात्रसमूहस्य मासादेरेव तत्र प्रहणत् । गन्तव्यत्वेनाप्यनो विधेयितत्वात् नियतपरिमाणः क्रोधाद्विरेव गृह्यत इत्यभिप्रेयो-
वाहुरि—क्रोशस्तस्ते इति । गन्तव्यस्यविशेषणवाच्यव्यास्ते इत्यत्र न भवति । अन-
त्यन्तसंयोगार्थसिद्धं वातिकम् । अत्यन्तसंयोगे तु 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्येव
सिद्धमिति प्राचीनानुसारी पन्थाः । वस्तुतस्तु 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इत्याविधत्तं
भाष्ये न इत्यते । किन्तु अकर्मकधातूनां कथं द्विकर्मकत्वमित्याशङ्क्या 'कालभावा-
ध्वगन्तव्याः कर्मसञ्ज्ञा अकर्मणाम् देशश्च' इत्युक्तम् । द्विकर्मकत्वमित्याशङ्क्या न
विधायकम्, किन्तु अनुवादकमेव । तथाहि 'कुरुन् स्वपिति' इत्यादौ स्वापादिक्रियया
कुर्यादीन् व्यापनोतीत्यर्थः, धातूनामनेकार्थतया कदाचित् तेषां स्वापाविकरणकव्या-
पनेऽपि वृत्तेः । ततश्च 'कर्तुरीप्सिततम्' इत्येव सिद्धम् । यथा तु स्वपादिधातूनां
स्वापादात्वेव वृत्तिः, न तु व्याप्तिपर्यन्ते, तथा कुरुषु स्वपिति, मासे आस्ते इत्यभिक-
रणत्वमेव । एतच्च 'अकथितं च' इत्यत्र 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यत्र च भाष्ये
स्पष्टम् । अत एव 'समां समां विजायते' इति सूत्रे समायां समायां विजायते इति
विग्रहकथनं भाष्ये सङ्गच्छते । अन्यथा द्वितीयाप्रसङ्गात् । अत एव च लकारार्थप्रक्रि-
यायाम् 'अत्यन्तापह्वे क्लिप्तकव्यः' इत्यत्र 'कलिप्तेष्वधात्सीः नाहं कलिज्ज्ञान् जगाम'
इति मूलकुरुवाहते वाक्ये कलिक्लिप्थिति सप्तमी सङ्गच्छते ।

उक्तं च हरिणा—'कालभावाध्ववेदानामन्तभूतक्रियान्तपैः ।

सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मस्यमुपजायते ॥' इति ।

इति शब्देन्दुसूत्रे प्रपञ्चितकम् ।

गतिबुद्धि । गतिश्च बुद्धिश्च प्रत्ययसामं च तानीति द्वन्द्वः । प्रत्ययसानं भङ्गणम् ।
गतिबुद्धिप्रत्ययसानानि अर्थो येषामिति विग्रहः । शब्दः कर्मं येषां ते सङ्घकर्मणः,
तेषामिति बहुव्रीहिः । अविद्यमानं कर्मं येषां ते अकर्मकाः । उभयत्रापि कर्मशब्दः
कारकपरः । गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थाश्च सङ्घकर्मणश्च अकर्मकाश्च तेषामिति द्वन्द्वः ।
अणौ कर्ता अणिकर्ता । यच्छब्दोऽध्याहार्यः । तदाह—'गत्याद्यर्थानामित्यादिना । णौ
अनुत्पद्ये पुति श्रुद्धधातुषाभ्यां क्रियां प्रति यः कर्ता सः प्यन्तधातुषाभ्यां प्रयोजक-
व्यापारात्मिकां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञकः स्यादित्यर्थः ।

शात्रूनगमयत्स्वर्गं वेदायै स्नानवेदयत् ।
आशयन्नामृतं देवान् वेदमभ्यापयद्विधम् ॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ।

गति—इत्यादि किम् ? पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अप्यन्तानां किम् ? गम-
यति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्तं, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ।

'क्रमेणोदाहरति—शात्रुनिति । शात्रुनगमयत् स्वर्गम्' इति गत्यर्थकस्योदाहर-
णम् । शात्रवो युञ्जे सृताः स्वर्गमगच्छन्, तान् यः शस्त्रघातेनागमयत् स्वर्गं स श्रीह-
रिर्मे गतिरित्यन्वयः । अत्र गमेरप्यन्तावस्थायां शात्रवो गमनक्रियां प्रति कर्तारः,
स्वर्गंस्तु कर्म । प्यन्तावस्थायां तु गिउवाच्यां प्रयोजकस्यापारारिमिकां शस्त्रघात-
क्रियां प्रति घातयिता हरिः कर्ता । शेषवस्तु कर्म, शस्त्रघातजन्या या क्रिया स्वर्ग-
प्राप्तिस्तदाभयत्वात् । एवञ्च हरिः प्रयोजककर्ता, शात्रवस्तु प्रयोज्यकर्तारः । प्रयोजक-
कर्तुर्हरेः शब्दं प्राधान्यम् अन्यानधीनत्वलक्षणं चार्थप्राधान्यमस्ति । शात्रुणां तु
अन्यानधीनत्वग्राप्तिकर्तृत्वं प्रयोजकाधीनत्वात् गुणभूतमेव । शेषत्वलक्षणमार्थप्रा-
धान्यं तु प्रयोज्यशत्रुगतकर्तृत्वस्यैव, प्रयोजकस्यापारस्य प्रयोज्यस्वर्गप्राप्त्यर्थत्वा-
दिति स्थितिः । तत्रान्यानधीनत्वलक्षणस्यार्थप्राधान्यस्य शब्दप्राधान्यस्य च प्रयो-
जकस्यापारे सत्त्वात् तदनुरोधि शत्रुगतं कर्मत्वं 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्येव सिद्धम् ।
अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । गिउवाच्याप्यमानस्य प्रयोज्यकर्तृत्वं कर्मत्वं भवति,
तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति । तेन पाचयति देवदत्तेन इत्यादौ प्रयोज्यकर्तृत्वं कर्मत्वञ्च,
किन्तु कर्तृत्वमेव । नदेतत् 'हेतुमति च' इति सूत्रे भाष्यकैपदयोः स्पष्टम् । उक्तं च
हरिणा—'गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात् कर्मसंज्ञायाः
स्वधर्मेणामिधीयते' इति । स्वधर्मणेति तृतीययेत्यर्थः । एवं च स्वर्गकर्मकं शात्रुनिष्ठं
षट्त्रमनं तदनुकूलो यश्छिद्यो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः । एवमप्रेउप्यु-
द्धम् । वेदार्थं स्नानवेदयदिति । बुद्धयर्थंघातोऽहरणम् स्पशब्दः आत्मीयपरः, स्वे
स्त्रकीयाः विधिप्रमुखाः वेदार्थमविहुः, तान् हरिः वेदार्थमवेदयदित्यर्थः । अत्र स्वेषां
प्रयोज्यकर्तृणां कर्मत्वं । आशयन्नामृतं देवानिति । प्रत्ययसानार्थस्य उदाहरणम् ।
वेवा अमृतमाश्रन्, तान् हरिराशयदित्यर्थः । वेदमभ्यापयद्विधिमिति । शब्दकर्मणां
उदाहरणमेतत् । विधिः प्रज्ञा वेदमधीतवान्, तं हरिः अभ्यापयदित्यर्थः । अत्र
प्रयोज्यकर्तृविधेः कर्मत्वम् । आसयत्सलिले पृथ्वीमिति । अकर्मकस्योदाहरणम् । सलिले
पृथ्वीं आस्ते, तां हरिरासयदित्यर्थः । अत्र पृथिव्याः प्रयोज्यकर्त्याः कर्मत्वम् । यः
समे श्रीहरिर्गतिरिति प्रतिवाच्यमन्वयः ।

‘नीवद्योर्न’ (वा ११०९) । नाययति, वाहयति वा भारं सृत्येन । ‘नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः (वा १११०) । वाहयति रथं वाहान्सूतः । ‘आदिस्वाद्योर्न’ (वा ११०९) । आदयति, खादयति वा अन्नं बटुना । ‘भक्षोरहिंसार्थस्सन’ (वा ११११) भक्षयत्यन्नं बटुना । अहिंसार्थस्य किम् ? भक्षयति बलीवदान्सस्यम् । ‘अल्पतिप्रभृतोनामुपसङ्गधानम्’ (वा ११०७) । जल्पयति भाषयति

नीवद्योर्नेति । णीञ् प्रापणे, वह प्रापणे, हृत्प्यनयोः ष्यन्तयोः प्रयोज्यकर्तुः ‘गतिबुद्धिं हृत्प्युक्तं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । नाययति वाहयति वेति । भृत्यो भारं नयति वहति वा, तं प्रेरयतीत्यर्थः अन्नं प्रयोज्यकर्तुर्भृत्यस्य णिबप्रकृत्यर्थं नयनं वहनं च प्रति कर्तुः प्रयोजकव्यापारं प्रति कर्मत्वे निवृत्ते णिबप्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवाह्यत्वेनावस्थानात् तृतीया बोध्या । यद्यपि नीवद्योः प्रापणमर्थः, तथापि गत्यनुष्कृ-कव्यापारार्थके प्रापणे गतेर्विशेषणत्वेन प्रविष्टतया गत्यर्थत्वात् प्राप्तिरिति भावः । नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेध इति । एवञ्च तत्र प्रयोज्यकर्तुर्लुक्कस्य ‘नीवद्योर्न’ इति प्रतिषेधत्वाभावे सति प्रयोज्यस्य कर्मत्वं वक्तव्यमिति फलितम् । वाहयतीति । वाहा अन्ना वहन्ति, तान् सूतः प्रेरयतीत्यर्थः । ‘नियन्ता प्राजिता यन्ता सूता सूता च सारथिः’ इत्यमरः । ‘वहन्ति बलीवदान् यवान् , वाहयति बलीवदान् देवदत्तः’ इति भाष्योदाहरणात् नियन्ता पशुप्रेरक एव विवक्षितः । आदिस्वाद्योर्नेति । अद् भक्षणे, खाद् भक्षणे, अनयोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रत्यवसानार्थकत्वात् प्राप्तिः । आदयति खादयति वेति । अस्ति खादति वा अन्नं बटुः, तं प्रेरयतीत्यर्थः । भक्षेरिति । अहिंसार्थकस्य भक्षधातोः प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । ननु ‘गतिबुद्धिं’ इति सूत्रे अणौ कर्तुः णौ कर्मत्वमुक्तम् । भक्षधातुस्तु सुरादित्वात् नित्यं स्वार्थिकण्यन्तः । तस्याणिकर्ता नास्त्येव । अतस्तस्य कर्मत्वनिषेधोऽनुपपन्नः, अप्रसक्तत्वादिति चेत् ? न, अत एव निषेधात्किञ्चाद् ‘गतिबुद्धिं’ इति सूत्रे णिप्रहणेन हेतुमत एव विवक्षितत्वात् । एवञ्च हेतुमणिषि अनुत्पत्ते सति अण्य, न्तभक्षिधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्तुः हेतुमण्यन्तवाच्यां क्रियां प्रति कर्मत्वमित्यर्थः पर्यवस्यतीति न दोषः । भक्षयत्यन्नं बटुनेति । सुरादिण्यन्तात् भक्षधातोर्हेतुमणिषि पूर्वगोष्ठौ हेतुमण्यन्तात्तिबाधौ सति भक्षयतीति रूपम् । एवञ्च भक्षयत्यन्नं बटुः, खादतीत्यर्थः । तं प्रेरयतीति ष्यन्तस्यार्थः । भक्षयति बलीवदान् सत्यमिति । सूत्रे प्ररूढमल्लं सस्यमिह विवक्षितम् । तस्य तदानीमन्तःप्रसृजनीवत्वात् तन्नक्षर्णं हिंसैवेति भावः ।

जल्पतिप्रभृतोनामिति । पृतेषामणौ यःकर्ता स णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । जल्पयति भाषयति वेति । धर्ममिति बोधः । पुत्रो धर्मं जल्पति, भाषते वा, तं देवदत्तः

धा धर्मं पुत्रं देवदत्तः । दृशेत् (वा ११०८) । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं, न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रति इत्यादीनां न । स्मारयति प्रापयति वा देवदत्तेन । 'शब्दायतेन' (वा ११०५) । शब्दाययति देवदत्तेन । चात्वर्यसङ्गृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः ।

प्रेरयतीत्यर्थः । गत्यर्थविष्वन्तर्भावाच्चनम् । न च शब्दनक्रियार्थत्वादेव सिद्धे वचनमिदं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव 'शब्दकर्मकर्मकाणां' मित्यस्य शब्दः कर्मकारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा वेदमन्त्र्यापयद्विधिमित्यसिद्धेः । वार्तिके आदिना व्याहरतिवत्स्योदीनां संग्रहः । भाष्ये तु 'के पुनर्जहपतिप्रभृतयः, जहयति विष्णुपति आभाषते' इत्येवोक्तम् । परिगणनमित्येके । उदाहरणमात्रप्रवृत्तौ नमित्यन्ये । दृशेत्तेति । 'दृशित् प्रेक्षणे' अस्याप्यणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः । दर्शयतीति । हरिं भक्ताः पश्यन्ति, तान् गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः । ननु दृशेत्तुद्विविशेषात्मकत्वादेव सिद्धे किमर्थमिवं वचनमित्यत आह—सूत्रे इति । 'गतिबुद्धि' इति सूत्रे बुद्धिप्रहणेन ज्ञानसामान्यवाचिनां 'विद् ज्ञाने, ज्ञा अवबोधने' इत्यादीनामेव ग्रहणम्, न तु ज्ञानविशेषवाचिनामित्येतत् 'दृशेत्' इत्यनेन विज्ञायते । अन्यथा 'दृशेत्' इत्यस्य वैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । तेनेति । ज्ञापनेनेत्यर्थः । स्मरति जिघ्रतीत्यादीनामिति । आदिना प्रेक्षते इत्यादीनां संग्रहः । स्मारयतीति । स्मरति प्रियां देवदत्तः, जिघ्रति चन्दनं देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः । प्रेरयतीत्यर्थः ।

शब्दायतेनेति । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दचैर' इत्यादिना क्यञि, 'अङ्गत्सार्वाधातुकयोः' इति दीर्घं, 'सनाद्यन्ताः' इति धातुस्थे शितपा भिर्देशोऽयम् । शब्दायेति क्यञ्जन्तधातोः अणौ कर्ता णौ कर्म नेति वक्तव्यमित्यर्थः । शब्दाययति देवदत्तेनेति । शब्दायते देवदत्तः, तं यज्ञदत्तः प्रेरयतीत्यर्थः । देवदत्तस्य कर्मत्वाभावात् प्रयोज्यकर्तृत्वमात्राद्य तृतीयैव । अत्र शब्दकर्मकत्वात् प्राप्तिरिति भ्रमं निरस्यति—धात्वर्थेति । शब्दकर्मकमुत्पादनं शब्दायेति क्यञ्जन्तस्य धातोरर्थः । एवं च शब्दात्मकं कर्म धात्वर्थे अन्तर्भूतम् । अतः शब्दायेति क्यञ्जन्तधातुरकर्मकः, 'चात्वर्यंधर्तृभूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वम्' इति 'सुप आत्मनः' इति सूत्रे भाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । तस्मात्कर्मकत्वादेवात्र प्राप्तिरित्यर्थः । एवं च 'शब्दाययति सैधिके रिपुन्' इति कर्म प्रयुजानाः परास्ताः । ननु मासमास्ते देवदत्तः, तं प्रेरयति मासमासपति देवदत्तं यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्य प्रयोज्यकर्तृत्वः कर्मत्वं न स्यात् । आसधातोर्गत्याविष्वन्तर्भावात् । न चाकर्मकत्वात्त्वन्तर्भाव इति वाच्यम्, अकर्मकत्वात्प्रियेति' इति मासस्य कर्मतया आसेरकर्मकत्वासम्भवात् । किं च ओदनादिकर्मणः अविष्वन्त्यां

येषां देशकालादिभिर्घं कर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मकाः, न त्वविषयितकर्माणोऽपि ।
तेन 'भासमासुभ्यति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मत्वं भवति । 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न ।

५४१ हृकोरन्यतरस्याम् १ । ४ । ५२ ॥ हृकोरणौ यः कर्ता स णौ वा
कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति कारयति वा सृज्य-सृज्येन वा कटम् । 'अभिधादिदृशो-
रात्मनेपदे वेति वाच्यम्' (वा १११४) । अभिधादयते दर्शयते देवं भक्त-भक्तेन
वा । ५४२ अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म १ । ४ । ४६ ॥ अधिपूर्वाणामेधामाधारः
कर्म स्यात् । अधिशेते-अधितिष्ठति-अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः । ५४३ अभि-
निविशश्च १ । ४ । ४७ ॥ अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् ।
अभिनविशते सन्मार्गम् । 'परिक्रयणौ सम्प्रदानम्—' (सू ५८०) इति मृत्रादिद्व

देवदत्तः पचति, पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वं
स्यात्, तदानीं पथेरकर्मकत्वेन गत्याधिष्वन्तर्भावादित्यत आह—येषामिति । इदं च
प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

हृको । हा च का च हृकरो तयोरिति विग्रहः । हारयति कारयति वेति । हरति
करोति वा कटं सृज्य, तं प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य कर्मत्वधिकरणम् ।
हृकोर्गोत्र्याधिष्वन्तर्भावात्प्राप्ते विभाषेयम् । हृकोर्यान्तरे तु प्राप्तविभाषा ।
अभ्यवहारयति सन्धवान् सैन्धवैर्वा, विकारयति सैन्धवान् सैन्धवैर्वा । अत्र अभ्यवह-
रतेर्भङ्गणार्थत्वाच्च विकारयतेरकर्मकत्वाच्च प्राप्तः । अभिवादीति । हेतुमण्यन्तस्या-
भिपूर्वकवदधातोर्हनिप्रकृतिकण्यन्तस्य धारमनेपदिनोऽणौ कर्ता णौ कर्म वेत्यर्थः ।
अभिधादयते इति । अभिवदति नमस्करोति देवं भक्तः, तं गुरुः प्रेरयतीत्यर्थः । कर्तु-
गामिनि फले 'गिञश्च' इत्यात्मनेपदम् । अत्र भक्तस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वधिकरणम् ।
अप्राप्तविभाषेयम् । परस्मैपदे तु अभिधादयति देवं भक्तेनेत्येव । परयति देवं भक्तः,
तं गुरुः प्रेरयति । दर्शयते देवं भक्त भक्तेन वा । 'गतिञ्चि' इत्यत्र बुद्धिप्रहणेन ज्ञान-
सामान्यवाचिन एव ग्रहणमित्युक्तम् । तथापि 'दृशश्च' इति निरर्थं प्राप्ते विकरणम् ।

अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म । शीङ्, स्था, भास् पूर्वा हृङ् । अधिपूर्वाः शीङ्स्थासः
इति विग्रहे षाकपाधिवादिस्वातुत्तरपञ्चकोपः । तदाह—अधिपूर्वाणामिति । अधिकरण-
संज्ञापवाडोऽयम् । अधिशेते इति । अधिशेते वैकुण्ठं हरिः, अधितिष्ठति वैकुण्ठं हरिः,
अध्यास्ते वैकुण्ठं हरिरित्यन्वयः । अधिस्तु ससम्यर्थस्याधारस्य श्रोतकः । वैकुण्ठे
शेते तिष्ठत्यास्ते वेत्यर्थः । अभिनविशश्च । आधार इति कर्मेति चानुवर्तते । अभि-
नीति संघातग्रहणम् । तदाह—अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्येति । अभिनविशते सन्मार्गमिति ।
आग्रहवानित्यर्थः । अग्रतिहतप्रसृतिमामिति यावत् । नन्वेवं सति पावेऽभिनविषाः

मण्डूकप्लुत्या अन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यचक्षितविभाषाप्रश्रयणात्कचिन्न-पापेऽभि-
निवेशः । ५४४ उपान्वध्याङ्गवसः १ । ४ । ४८ ॥ उपादिपूर्वस्य वसतेरा-
धारः कर्म स्यात् । उपवसति-अनुवसति-अधिप्रसति आसति वा वैकुण्ठं हरिः ।
'अभुक्त्यर्थस्य न' (वा १०८७) । वने उपवसति ।

'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽग्नेचितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥' (वा १४४४)

उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि

इत्यत्रापि कर्मभावात् द्वितीया स्वादित्यत आह—परिक्रमेणै प्रति । 'परिक्रमेणै' इति
सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यचक्षितविभाषाप्रश्रयणात् कचिन्नोत्पन्नव्ययः । तर्हि
अभिनिविशते सम्मार्गमित्यत्रापि विकल्पः स्वादित्यत आह—स्वरिषेति । मनु
'परिक्रमेणै' सम्प्रदानमन्यतरस्यात्, आधारेऽधिकरणम्, अधिशीकृत्वासां कर्मः
अभिनिविशन्न' इति सूत्रक्रमः । 'तत्र अभिनिविशन्न' इत्यत्र कथमन्यतरस्यां ग्रह-
णासुच्यते, 'आधारेऽधिकरणम्' 'अधिशीकृत्वासां कर्म' इत्यत्र च तदनुदृष्टेरभावा-
दित्यत आह—मण्डूकप्लुत्येति । सुषयमिति शेषः । मण्डूकः यथा मध्ये पदानि सन्त-
समप्रतिपन्त एव उल्लस्य गच्छन्ति तद्वदनुवर्त्यर्थः । 'एवमेवैतदभिनिविशन्नाम्
इति समर्थसूत्रे भाष्यप्रयोगोऽत्र मानम् । उपान्वध्याङ्गवसः । उप अनु अपि आ
इत्येतेषां द्वन्द्वः । उपान्वध्याङ्गपूर्वो वस् इति विग्रहे शाकपार्थिवादिस्वात् समासः ।
तदाह—उपादिपूर्वस्येति । उपवसतीत्यादि । वैकुण्ठे वसतीत्यर्थः । उपसर्गाः आधारेण
द्योतकाः । अत्र 'वसेरर्थस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । तद्वार्थशब्दो निवृत्तव-
चनः । 'अर्थोऽभिषेधरैवस्तुप्रबोधननिवृत्तिषु ।' इत्यमरः । भोजनस्यार्थः निवृत्तिर्य-
स्मात् प्रतीयते सः अर्थः, भोजननिवृत्तिवाचकस्य अशोराधारस्य कर्मत्वप्रतिषेध-
इति यावत् । सवेतवर्थतः सङ्गृह्णाति—अमुक्त्यर्थस्य नेति ।

अथोपपदविभक्तयः । उभसर्वतसोरिति । वार्तिकम् । उभयसाब्दसर्वसाब्दप्रकृतिकत-
सन्तयोः प्रयोगे सति द्वितीया कार्यत्वर्थः । धिगिति । धिक्साब्दस्य प्रयोगे सति द्वितीय-
कार्या । 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यव्ययत्वात्सुपो कृक् । उपर्यादिविष्वत्यनेन 'उपर्याध्य-
सस्तामीप्ये' इति सूत्रोपासाम्यश्चयानि गृह्णाते । आग्नेचितान्तेष्विति । द्विदकस्य पर-
माग्नेचितम् । तदन्तेषु कृतद्विवचनेष्विति यावत् । तथा च कृतद्विवचनेषु उपर्यादिषु
त्रिषु प्रयुग्मामेषु द्वितीयेत्यर्थः । तत इति । उक्तप्रवेशेभ्योऽन्यत्रापि द्वितीया दृश्यत-
इत्यर्थः । उभयतः कृष्णं गोपा इति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आधावित्वात्
तसि । 'उभयोऽन्यत्र' इत्यप्यत्र । चतुर्थ्यद्वितीया । सर्वतः कृष्णमिति । कृष्णस्य सर्वेषु

लोकं हरिः । अभ्यधि लोकम् । अघोऽघो लोकम् । 'अमितःपरितः समयानिकषा-
हाप्रतियोगेऽपि' (वा १४४२—१४४३) । अमितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् ।
ग्रामं समया । निकषा लक्ष्णम् । हा कृष्णामक्तम् । तस्य शोच्यते इत्यर्थः । 'बुभु-
क्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्' । ५४५ अन्तराऽन्तरेण युक्ते २। ३। ४ ॥ आभ्यां
योगे द्वितीया । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ।

पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः । भिक् कृष्णाम जमिति । भिक् निन्वायाम् । कृष्णामक्तस्य
निन्वेत्यर्थः । केचित्तु कृष्णामक्तो निन्ध इत्यर्थः, प्रथमार्थे द्वितीयेत्याहुः । भिक्-
क्षैत्यत्र तु निबिद्धावरणमित्यध्याहार्यम् । उपयुंपरीति । 'उपध्वंभ्यधसस्सामीप्ये' इति
द्विर्वचनम् । लोकस्य समीपे उपरि हरिरस्तीत्यर्थः । अण्यपीति । लोकस्य समीपदेशे
ह्निरस्तीत्यर्थः । अघोऽघ इति । लोकस्य समीपे अघो हरिरस्तीत्यर्थः । अमितः परित
इति । 'ततोऽभ्यपि इत्यते' इत्यस्य प्रपञ्चोऽयम् । योगेऽपीत्यनन्तरं द्वितीयेति
शेषः । अमितः कृष्णमिति । गोपा इति शेषः । कृष्णस्य पार्श्वेषुऽपीत्यर्थः । परितः
कृष्णमिति । कृष्णस्य सर्वेषु पार्श्वेषु गोपा इत्यर्थः । 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिक् ।
ग्राम समया निकषेति । समया निकषा इति च आकारान्ते अभ्यये ग्राममित्यस्य
प्रत्येकमन्वयः । ग्रामस्य समीपे इत्यर्थः । 'निकषाम्भिके' 'समयान्तिकमध्ययोः'
इति चामरः 'विलक्ष्य लङ्गां निकषा हनिष्यति' इति माघः । हा कृष्णामक्तमिति ।
हा इत्याकारान्तमभ्यर्थं क्षेदे । 'हा विषादशुगातिषु' इत्यमरः । तदाह—तस्य
शोच्यत इत्यर्थः इति । कृष्णामक्तः शोच्य इत्यर्थं इत्यन्धे । प्रतियोगमुदाहरति—
बुभुक्षितमिति । बुधार्तस्य किञ्चिदपि न स्फुरतीत्यर्थः । 'भा दीप्तौ' इह तु उपसर्ग-
बलात् स्फुरणे वर्तते । ततो लक्षणावावृत्तेः प्रतेर्न कर्मप्रवचनीयत्वम् । एवं च
'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन गतार्थत्वं न भवति ।

अन्तरान्तरेण युक्ते । अन्तरा इत्याकारान्तमभ्यर्थं न तु टावन्तम् । अन्तरेणेत्य-
प्यध्ययमेव, न तु तुलीयान्तम् इति भाष्ये स्थितम् । अन्तरा त्वां मां हरिरिति । तत्र
च मम च मध्ये हरिरित्यर्थः । 'अन्तरा मध्ये' इत्यमरः । अन्तरेण हरिमिति । हरेर्वर्जने
सुखं नास्तीत्यर्थः । 'पृथिविदान्तरेणर्ते हि रुक्षाना च वर्जने' । इत्यमरः । किमन-
योः अन्तरेण गतेनेत्यत्र तु अन्तरशब्दो विशेषवाची । अनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः ।
अत्र अन्तरेणेत्यस्य तुलीयान्तयोः अन्तराभावात् तद्योगे द्वितीया । न चैवं सति
'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यत्र 'द्वयोश्चान्तरा कश्चित्' इति भाष्यप्रयोगः कथमिति
शङ्कयम्, मध्यस्थनिमित्तमवधिष्वे हि ययोर्निर्णीतं तत्र द्वितीया । ययोस्तु न तत्रि-
ण्यस्तत्र सम्बन्धसामान्ये पक्षेऽपि भवति, युक्तग्रहणादिभिर्कैयटः ।

५४६ कर्मप्रवचनीयाः १ । ४ । ८३ ॥ इत्यधिकृत्य । ५४७ अनुलं-
क्षणे १ । ४ । ८४ ॥ लक्षणे शोत्येऽनुरुक्तसङ्गः स्यात् । गत्युपसर्गसङ्गापवादः ।
५४८ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २ । ३ । ८ ॥ एतेन योगे द्वितीया स्यात् ।
पर्जन्यो जपमनुप्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेतौ तृतीया
अनेन बाध्यते । 'लक्षणोत्पम्भूत—' (सू ५५२) इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञावि-

कर्मप्रवचनीयाः । इत्यधिकृत्येति । 'प्राप्तीश्वराक्षिपाताः' इति पर्यन्तमिति बोध्यम् ।
अनुलंक्षणे । लक्षणे शोत्ये इति । लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धे शोत्ये इत्यर्थः । उक्तसङ्ग इति ।
कर्मप्रवचनीयसङ्ग इत्यर्थः । लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणम्, तच्च हेतुभूतं विवक्षि-
तम्, न तु वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युदितिवत् चिह्नमात्रम्, तथा सति 'लक्षणेऽप्यम्'
इत्येव सिद्धेरिति वच्यते । गत्युपसर्गसङ्गापवाद इति । अनेन क्रियायोगे एव कर्मप्रव-
चनीयसङ्गेति सूचितम् । 'कर्मप्रवचनीयाः' इति महासङ्ज्ञाकरणसामर्थ्यात्सम्बन्ध-
त्वम् । कर्मसि क्रियोक्त्यते; तां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः, भूते कर्तारि बाहुलकाद्-
नीपरप्रत्यया, ततश्च क्रियामेव न द्योतयन्ति किं तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं
द्योतयन्ति । एवं च अनुप्रात्यादिषु क्रियानिरूपितसम्बन्धस्य शोत्यत्वेन अन्वयात्
तत्र गत्युपसर्गः सङ्गयोः प्राप्तिर्बोध्या ।

कर्मप्रवचनीय । युक्ते इति भावे क्तः । तदाह—एतेन योगे इति । पर्जन्यो जपम-
न्विति । कदा पर्जन्योऽवर्षदिति प्रश्ने उत्तरमिदम् । अत्र वृष्टिकाळ उपदेशः, स च
दुर्ज्ञानत्वात् शास्त्राग्रं प्रति द्विकलशब्द इतिषत् प्रज्ञानं किञ्चिद्व्यवच्छेद्यैव ज्ञाप्यः ।
जपोऽत्र प्रधानम्, तत्र जपकाले पर्जन्यः प्रावर्षदिति सम्भवति । हेतुभूतजपो ह्यत्र
लक्षणम् । हेतुत्वं च पूर्वकालवृत्तित्वघटितम् । एवं च वर्षहेतुभूतवर्णजपोत्तरकाले
पर्जन्यः प्रावर्षदित्युत्तरं पर्यवस्यति । तत्र लक्षणत्वं हेतुत्वं वेति द्वयं द्वितीयायाः ।
तदुभयमनुना शोत्यते । लक्षणत्वं च ज्ञानजनकज्ञानविधयस्त्वम् । जपज्ञानेन तदुत्तर-
कालविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञाप्यते । ततश्च जपसमकहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति
बोधः । तदाह—हेतुभूतेति । अनमिहिताधिकाराच्च पर्यन्त्यात् वृत्तीया, तस्य सिद्ध
अमिहितत्वात् । ननु हेतुत्वात्तस्य कथमिह लाभः, 'अनुलंक्षणे' इत्यत्र तदनुपावा-
नात् । एवं च हेतुत्वाविषयायां वृत्तमनु विद्योतते विद्युदित्यत्र 'अनुलंक्षणे' इति
सावकाशात् । 'हेतौ' इति वृत्तीया तु धनेन कुलमिरधादौ सावकाशा । पर्जन्यो जप-
मनुप्रावर्षदित्यत्र तु तदुभयमपि प्रसक्तम् । तत्र परत्वात् हेतुवृत्तीयेव स्यादित्यत
आह—परपीति । 'अनुलंक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्तद्वितीयाविधिनेत्यर्थः ।
पुनः सङ्गेति । वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् इत्यत्र 'अनुलंक्षणे' इत्यस्य न प्रयोऽनम्,

धानसामर्थ्यात् । ५४२ तृतीयार्थे १ । ४ । ८१ ॥ अस्मिन्द्योत्येऽनुक्तसञ्ज्ञः
स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । तथा सह सम्बद्धेत्यर्थः । पिबन् बन्धने क्तः ।
'५५० हीने १ । ४ । ८६ ॥ हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना
इत्यर्थः । '५५१ उपोऽधिके च १ । ४ । ८७ ॥ अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्य-
व्ययं प्राक्सञ्ज्ञं स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने-उप हरिं सुराः । ५५२

'लक्षणेश्वरम्' इत्येव सिद्धेः । ततश्च 'अनुलक्षण्ये' इत्यादिप्रसामर्थ्यात् हेतुभूते लक्षणे
अमोः कर्मप्रवचनीयत्वलक्षण्यया द्वितीयया द्वेत्तौ तृतीया व्याप्यत इति विज्ञायते ।
इत्यर्थः । ततश्च हेतुत्वमपि शाब्दबोधे विषय इति फलति ।

तृतीयार्थे । अनुस्मिन्नुपसर्तते । कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृतम् । अस्मिन् द्योत्ये इति ।
'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयार्थे साहित्ये द्योत्ये इत्यर्थः । अत्र 'तृतीयार्थे' इत्यनेन
कर्तृकरणे न गृह्यते, रामेण पारेणानुहतो वालीत्यत्र 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्ब-
लीयस्त्री' इति म्यायेन तृतीयया एव प्रवृत्त्या अस्याः संज्ञायाः फलाभावात् । नापि
'येमाङ्गविकारः' इति तृतीयार्थोऽत्र विवक्षितः, 'अनन्तरस्य' इति म्यायेन 'कर्मप्रवच-
नीययुक्ते द्वितीया' इत्यस्य 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यस्यैव बाधकत्वात् । तत्राह—
तथा सह सम्बद्धेति । साहित्यं द्वितीयार्थः, अनुस्तह्येतक इति भावः । ननु अवसि-
तशाब्दस्य अवपूर्वात् 'पो अन्तकर्मणि' इति धातोरुपसृत्वात्कार्यमुक्तार्थलान् इत्यत
आह—विभ बन्धने क्त इति । उपसर्गबलेन सम्बन्धवृत्तेरस्मात् क्तप्रत्यय इत्यर्थः । अत्र
यद्वच्यं पुनः पुनर्लक्षणस्य ज्ञापकं तर्कं न लक्षणम्, किन्तु सकृद्व ज्ञापकमपि ।
यथायं कमण्डलुना भवान् अद्राक्षीत्, स छात्र इति सकृदेव हि कमण्डलुपाणिर्दृष्टः,
तस्य कमण्डलुलक्षणमिति 'अनुलक्षणे' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तेन व्याप्यात्मकलि-
ङ्गमेवात्र लक्षणमिति न अमितव्ययम् । हीने । हीने द्योत्ये इति । निकर्षे द्योत्ये इत्यर्थः ।
हीन इति भावे क्तः । 'ओहाक त्यागे' इति धातोरोद्विधात् 'ओदितश्च' इति निष्ठा-
मत्वम् । अनुः प्राम्बदिति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इत्यर्थः । अनुहरिं सुरा इति । अत्र निकृ-
ष्टभावाऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थः । तत्राह—हरेर्हीना इत्यर्थः इति । हरेरिति षष्ठी प्रतियो-
गिताभ्याम्, हरिप्रतियोगिकनिकर्षवन्त इत्यर्थः । उपोऽधिके च । चकारात् हीने इति
समुच्चिष्यते तत्राह—अधिके हीने चेति । अधिक्ये निकर्षे चेत्यर्थः । प्राक्सञ्ज्ञमिति ।
प्रागुक्तकर्मप्रवचनीयसंज्ञकमित्यर्थः । अधिके संज्ञाविधानं न द्वितीयार्थमित्याह—
अधिके सप्तमी वक्ष्यत इति । 'यस्माद्धिकम्' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाकार्यं सप्तमी
वक्ष्यत इत्यर्थः । हीने इति । तत्राहरणं वक्ष्यत इति शेषः । उप हरिं सुरा इति ।
हरेर्हीना इत्यर्थः ।

लक्षणेत्यम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः १ । ४ । २० ॥ एचर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसङ्गाः स्युः । लक्षणे—वृक्षं प्रति—परि—अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भूताख्याने—भक्तो विष्णुं प्रति—परि—अनु वा । भागे—लक्ष्मीर्हरिं प्रति—परि—अनु वा । हरेर्भागे इत्यर्थः । वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं प्रति—परि—अनु वा सिद्धति । अत्रोपसर्गत्वाभावात् षत्वम् । एषु किम् ? परिगिद्धति । ५५३ अभि-

लक्षणेत्यम्भूत । लक्षणं ज्ञापकम् । अयं प्रकारः इत्थं, तं, प्राप्तः इत्थंभूता, तस्या-
ख्यानमुपपादकमित्थंभूताख्यानम् । भागः स्वीकार्योऽज्ञः तस्त्वामी विवक्षितः ।
व्याप्तुं कारस्वर्णेन सम्बन्धुमिच्छा । वीप्सा । लक्षणं च इत्थंभूताख्यानं च भागश्च
वीप्सा चेति द्वन्द्वद्विवक्षयसप्तमी । तदाह—एष्विति । एष्वर्थेषु द्योत्येदिवति तु नाश्रि-
तम्, व्याप्तुमिच्छायास्तद्व्योत्यार्थेवाभावाच्चिति भावः । लक्षणे इति । उदाहरणं
वचयते इति शेषः । वृक्षं प्रतीति । लक्षणलक्षणभावसम्बन्धो द्वितीयायर्थः । स च प्रत्य-
याविद्योत्यः । वृक्षेण लक्षयमाणा विद्युत् विद्योतते इत्यर्थः । उत्पन्नविद्युत् विद्युत्,
तदुत्पादितो वृक्षप्रकाशोऽपि उत्पन्नविद्युत् एव । तथा च वृक्षप्रकाशोत्तरं विद्युतोऽस-
त्वेन प्रत्यक्षाभावात्तुमेया सा । ततश्च प्रकाशितेन वृक्षेण विद्युत्ज्ञानात् वृक्षो लक्ष-
णम् । इत्यम्भूताख्यान इति । उदाहरणं वचयत इति शेषः । भक्तो विष्णुं प्रतीति । भज
सेवायाम् । भक्तिरस्यस्येति भक्तः, मत्त्वर्थियोऽर्कंभाष्यत्, विषयतासम्बन्धः प्रत्या-
विद्योत्यो द्वितीयायर्थः, तस्य भक्तावेकदेशेऽन्वयः विष्णुविषयकभक्तिमानित्यर्थः । अत्र
भक्तः भक्तिरूपं प्रकारविशेषं प्राप्तत्वात् इत्थंभूतः तस्य विष्णुविषयकतया उपपाद्य-
त्वाद्द्विषयतासम्बन्धस्तदुपपादकः प्रतिद्योत्य इति ज्ञेयम् । भागे इति । उदाहरणं
वचयत इति शेषः । लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति । स्वामित्थं द्वितीयायर्थः प्रत्याविद्यायः । तदाह-
रेर्भागे इत्यर्थः इति । हरेः स्वभूतेति यावत् ।

वीप्सायामिति । उदाहरणं वचयत इति शेषः । वृक्षं वृक्षं प्रतीति । 'नित्यवीप्सयोः'
इति द्विवचनम् । अत्र सम्वाच्या इच्छा स्वरूपवती व्याप्तिरेव तु विवक्षिता, सा
च कारस्वर्णेन सम्बन्धारिमिका । तथा च प्रकृत्यर्थगतकारस्वर्णमेव व्याप्तिः सा यद्यपि
द्विवचनद्योत्या, तथापि प्रतिपर्यनुयोगे तद्व्योत्यत्वमपि । तथा च कृत्स्नं वृक्षं सिद्ध-
तीत्यर्थः । व्यक्तिकारस्वर्णमिह विवक्षितम्, न त्वचयवकात्स्वर्णमिति 'नित्यवीप्सयोः'
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ननु सेचने वृक्षस्य कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किमिह कर्मप्रव-
चनीयसंज्ञयेत्यत आह—अत्रेति । गत्युपसर्गसंज्ञापवादाः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेत्युक्तम् ।
अतोऽत्र प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञाया चाभावात् 'उपसर्गात् सुनोति' इति
षत्वं न भवति । कर्मप्रवचनीयत्वाभावे तु प्रतेरुपसर्गत्वात्ततः परस्य सिद्धतेः सत्य
षत्वं स्यादित्यर्थः । भाष्ये तु 'किमयंमिदमुच्यते, कर्मत्वादेव द्वितीया सिध्यति,

रमागे १ । ४ ९२ ॥ भागबजें लक्षणादावमिष्कसञ्ज्ञा स्यात् । हरिममि वर्तते ।
भक्तो हरिममि । देवं देवममि सिद्धति । अभागे किम् ? यत्र ममाभिध्यातद्दी-
यताम् । ५५४ अधिपरी अनर्थकौ १ । ४ । ९३ ॥ सकसञ्ज्ञौ स्तः कुतोऽ-
ध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसञ्ज्ञाबाधात् 'गतिर्गतौ' (सू ३९७७)

उपसर्गसंज्ञानिष्ठसिस्तु न प्रयोजनम् । क्रियायोगाभावे तद्वप्रसक्तेरित्याक्षिप्य द्विती-
यार्थमेवैतत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानम्' इत्युक्तम् । वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि तद्-
विषयान्यां सम्बन्धविषयान्यां षष्ठीं बाधितुमिवं कर्मप्रवचनीयत्वविधानम् । किं च
वृक्षस्य सेचने कर्मत्वेऽपि प्रथमतः प्रतिषोत्थसम्बन्धे अन्वयेन अन्तरङ्गत्वात्प्रतिमित
षष्ठीबाधनार्थमिवम् । वृक्षं वृक्षं प्रति पश्चिण आसते इत्यादौ अकर्मकभानुयोगे अधि-
करणादिसंज्ञानिरासार्थं चेवमिति भाष्याक्षय इति शब्देभ्युत्सरे मङ्गुषार्यां च स्प-
ष्टम् । एषु किमिति । 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु' इति किमर्थमित्यर्थः । परिधि-
ऋतीति । अग्निमित्यादि शेषः । अत्र लक्षणाद्यभावात् कर्मप्रवचनीयत्वाभावे 'उपसर्गा-
स्तुनोति' इति षत्वमिति भावः । अभिरभागे । लक्षणादाविति । आदिना इत्थंभूता-
ख्यानवीप्सयोः सक्रमः । लक्षणे उदाहरति—हरिममि वर्तते इति । जयः क्वेति प्रश्ने
इदमुत्तरम् । लष्यभावाः अभिषोत्थो द्वितीयार्थः । हरिलष्यो जय इत्यर्थः । अतो-
हरिममीति । इत्थंभूताख्याने उदाहरणमिवम् । विषयतासम्बन्धः अभिषोत्थो द्विती-
यार्थः । हरिविषयकभक्तिमामित्यर्थः । वीप्सायामुदाहरति—देवं देवममिसिद्धतीति ।
कारस्त्वसम्बन्धारम्भिका ध्यासिद्वितीयार्थः, अभिषोत्थश्च । कृस्त्वं देवममिसिद्ध-
तीत्यर्थः । षत्वाभावादिपूर्ववत् । यदत्रेति । बहूनां द्रव्यं तण्डुलादि यत्र संसृष्टं तत्रेवं
वाक्यम् । स्वस्वामिभावः षण्ड्यर्थः । अभिस्तद्द्व्योतकः । अत्र संसृष्टं द्रव्ये यत् वस्तु
मम स्वभूतं स्यात्, तत् मङ्गं वीथतामित्यर्थः । स्यादित्यस्तोत्रिकि रूपम् । अत्र मम
भाग इत्यर्थतः पर्यवसानाद्भाग इति कर्मप्रवचनीयत्वपर्युदासात् उपसर्गत्वस्य
निर्वाधत्वात् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यपरः' इति षत्वम् ।

अधिपरी अनर्थकौ । उक्तसंज्ञौ स्त इति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाकारित्यर्थः । कुतोऽध्या-
गच्छति, कुतः पर्यागच्छतीति । अत्र कुत इत्यपादानपञ्चम्यास्तसिद्धिः । कस्मात् प्रद्वेषा-
दागच्छतीत्यर्थः । नन्दत्र अधिपर्योक्ततया सम्बन्धस्य तद्घोत्थत्वाभावेन घोत्थ-
सम्बन्धप्रतियोगिरावरूपकर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावाच्च द्वितीयाप्रसक्तिरित्यस्य आह-
गतिसंज्ञाबाधादिपि । अत्र 'गतिर्गतौ' इत्यत्र पदादित्यधिकारात् पदात्परत्वसम्पत्तये
कुत इत्युपात्तमिति भावः । अत्र प्रभवति पराभवति अनुभवतीत्यादौ प्रादेरिदार्था-
न्तरद्योतकत्वाभावेऽपि आत्वर्थद्योतकत्वमस्त्येव । अर्थान्तरद्योतकत्वाभावेन अनर्थ-

इति निषातो न । ५५५ सुः पूजायाम् १ । ४ । १४ ॥ सुत्तिकम् । सुस्तुतम् ।
अनुपसर्गत्वात् षः । पूजायाम् किम् ? सुत्तिकं किं तत्रात्र । श्लेषोऽयम् ।
५५६ अतिरतिक्रमणे च १ । ४ । १५ ॥ अतिक्रमणे पूजायां च अतिः कर्मः
प्रवचनीयसङ्गः स्यात् । अति देवान्कृष्णः । ५५७ अपिः पदार्थसम्भावना-
न्ववसर्गागर्हासमुच्चयेषु १ । ४ । १६ ॥ एषु द्योत्येव्वपिरुक्तसङ्गः स्यात् । सर्पि-
षोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वात् षः । सम्भावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते

कत्वव्यवहारः । उक्तं च भाष्ये—‘अनर्थान्तरवाचिनो धातुनोक्तक्रियामेवाहत्तु’
इति । एवं च क्रियायोगाभावाद् गतिवत्स्वापि न प्रसक्तिरिति शङ्का, निरस्ता । सः
पूजायाम् । कर्मप्रवचनीय इति शेषः । सुत्तिकं सुस्तुतमिति । अत्र सोः कर्मप्रवचनीयत्वे
प्रयोजनमाह—अनुपसर्गत्वात् ष इति । ‘उपसर्गात् सुनोति’ इत्यनेनेति शेषः । पूजायां
किमिति । सुना पूजायाः निरर्थं प्रतीतेः प्रसः । सुत्तिकं किं तत्रात्रेति । स्वया सम्यक्-
सिक्तं, किन्तु अत्रास्मिन् सुसेके कृते सति सेकस्तुस्तथ किं, न किञ्चिदपीत्यर्थः ।
श्लेषोऽयमिति । सिन्धाऽत्र गम्यत इत्यर्थः । सेकक्रियाकर्तुः पूजयत्वे गम्य एवात्र कर्म-
प्रवचनीयत्वम् । तदभावाद् ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति अस्वमिति भावः । अतिरतिक्र-
मणे च । चकाराद् पूजायामिति समुच्चैवत् इत्याह—पूजायां वेति । अतिक्रमणसुचि-
तादायिष्यत्वम् । अति देवान् कृष्णः इति । प्रपञ्चसंरक्षणविषये देवेभ्योऽधिकः कृष्ण
इत्यर्थः देवानां पूज्य इति वा । आथेऽर्थे ‘कुगतिप्राप्त्या’ इति समासो न ‘स्वती
पूजायाम्’ इति नियमात् । द्वितीये एवमभिधानाच्चेत्याहुः ।

अपिः पदार्थ । पदार्थश्च सम्भावनाञ्च अन्ववसर्गाश्च गर्हा च समुच्चयश्चेति इन्द्रः ।
एषु द्योतकतया विद्यमानः अपिः कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः । तदाह—एविति । अप्रयु-
तयमानस्य पदान्तरस्यार्थः पदार्थः, तद्यद्योतकमपिसुधाहरति—सर्पिषोऽपि स्यादिति ।
यत्रातिदौर्लभ्यावस्थरपमाज्यं भुञ्जानेभ्यो दीयते तनुपसहासार्थमिदं वाक्यम् ।
अत्रापिः कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनमाह—अनुपसर्गत्वात् ष इति । ‘उपसर्गात्प्राप्तुम्यायं’
इत्यनेनेति शेषः । अपिद्योत्यं पदार्थं विधाद्व्यिप्तुमाह—सम्भावनायां लिङ्गिति । ‘उप-
संवादाशङ्कयोश्च’ इति सूत्रे ‘उपसंवादाशङ्कयोर्लिङ्ग’ इति पठितवचनेनेति शेषः । तत्र
आशङ्का—उत्कटान्यतरकोटिका शङ्का, सम्भावनैवेति भावः । सा च प्रकृत्यर्थगता
भवति, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकरव्युत्पत्तेः । असंज्ञातोश्च भवनमर्थः,
‘असु सुवि’ इत्युक्तेः । भवनं च सत्ता, ‘सु सत्तायाम्’ इत्युक्तेः । ततश्च सम्भावना-
विषयोभूतभवनार्थकादसंज्ञातोः कर्तरि लिङ्गि असोरक्षोपे यासुडागमादौ स्यादिति
रूपम् । तेन च सम्भावनाविषयभवनान्नयः कर्ता अवगता, स च कर्ता क इत्याकाङ्क्षया

भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बन्धयते । सर्पिषः इति षष्ठी त्वपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयवविभावसम्बन्धे । इयमेव अपिसम्बन्धस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिषो विन्दुनां योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णुम्—सम्भावनं शक्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अपि स्तुहि—अन्ववसर्गः कामचारातुज्ञा । विग्देवदत्तम् । अपि स्तुयात् वृषलम्

प्रकरणात् औचित्यात् सर्पिष इत्यवयवषष्ठीबलाच्च विन्दुरिति गम्यते, तमेवापिशब्दो द्योतयति स च विन्दुरपिशब्दद्योत्यः कर्ता प्रकृत्यर्थे सम्भावनाविषये भवने स्वस्य विश्वोदौर्लभ्यात् तदेव दौर्लभ्यं पुरस्कृत्यान्वेति, सम्भावनाविषयत्वबोधे दौर्लभ्यस्यापि सम्भावनाविषयतया अनुभवसिद्धत्वात् । तदिदं दौर्लभ्यमपि अपिशब्दो द्योतयति । एवं च विन्दोः कर्तृविशेषरूपेण द्योत्योक्तदौर्लभ्यसम्बन्धेन च स्यादित्यत्रान्वयः । तदाह—तस्या एवेति । सम्भावनाया एवेत्यर्थः । कर्तृविन्दोदौर्लभ्यात् भवनक्रियायां च दौर्लभ्यं तद् द्योतयन् अपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बन्धयत इत्यर्थः । ननु सर्पिरेव कर्तृत्वेनान्वेत्तु इत्यत आह—सर्पिषः इति । सम्बन्ध इत्यनन्तरं वर्तते इति शेषः । एवं च सर्पिरेवविष्णुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती विन्दुकर्तृका सम्भावनाविषयीभूता ससेति बोधः । इयमेवेति । विन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकतवेत्यर्थः । ननु कर्मप्रवचनीयेनापिना अन्वयसंज्ञत्वात् सर्पिषो द्वितीया स्यादित्यत आह—द्वितीया तु नेति । कुत इत्यत आह—सर्पिष इति । सर्पिषः विन्दुनेव योगा, न त्वपिनेत्येव सर्पिष इति षष्ठी रिक्त्यादिसन्दर्भेण उक्तस्यादित्यर्थः । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव कर्मप्रवचनीययुक्तम्, प्रकृते च अपिद्योत्यस्य उक्तसम्बन्धस्य विन्दुरेव प्रतियोगी न तु सर्पिरिति भावः । तदेवं पदार्थद्योतकमपिमुदाहरत्य सम्भावनाद्योतकमपिमुदाहरति—अपि स्तुयाद्विष्णुमिति । अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयोने इति ङिङ् ।

सम्भावनपदं व्याचष्टे—सम्भावनमित्यादिना । अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयात् । एतोऽं शक्त इत्यर्थः । अत्युक्तिरियम्, अवाङ्मनसगोचरस्य विष्णोः केनापि स्तोत्रमुदाहरत्यात् । तत्र कर्मप्रवचनीयत्वे उपसर्गत्वबाध्यात् 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वं न । अन्ववसर्गद्योतकमपिमुदाहरति—अपि स्तुहीति । स्तुहि वा, न वा, यथेष्टं कुर्वित्यर्थः । अन्ववसर्गपदं व्याचष्टे—अन्ववसर्गः कामचारातुज्ञेति । 'प्रैपातिसर्ग' इति लोट् । गार्हाद्योतकमपिमुदाहरति—अपि स्तुयात् वृषलमिति । 'गार्हायां लृङ्-पिञ्जावोः' इति लट् बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च सम्भावनायां लिङ् । अत्र वृषलस्य निन्दत्वात् तस्त्वोत्तेर्निन्दत्यर्थं गम्यमानमपिशब्दो द्योतयति । विग्देवदत्त-

गर्हा । अपि सिद्ध, अपि स्तुहि-समुच्चये । ५५८ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
२ । ३ । ५ ॥ इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुह-
धानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् ?
मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ।

५५९ स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥ क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः
कर्ता स्यात् । ५६० साधकतमं करणम् १ । ४ । ४२ ॥ क्रियासिद्धौ

मिति तदनुवादः । समुच्चयद्योतकमपिसुदाहरति—अपि सिद्ध अपि स्तुहोति । अपि-
ह्येन मिच्छितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं कर्मप्रवचनीयत्वाद्बुभयन्नापि पत्वाभावः ।
सिद्ध, स्तुहि चेत्यर्थः ।

कालाध्वनोः । इहेति । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यर्थः । निरन्तरसंयोगः अत्य-
न्तसंयोगः । अन्तः विच्छेदः तमतिक्रान्तः अत्यन्तः स चासौ संयोगश्चेति विग्रहः ।
गुणक्रियाद्रभ्यैरित्यौषस्यात् गम्यते । गुणक्रियाद्रथैः कालाध्वनोरविच्छिन्नसंयोगे
गम्ये द्वितीया स्यादित्यर्थः । सा च कालाध्वन्याभवेव भवति, श्रुतत्वात् । तत्र गुणात्य-
न्तसंयोगे उदाहरति—मासं कल्याणीति । भवतीति शेषः । त्रिंशद्दिनात्मको मासः ।
तस्मिन्विच्छिन्नमङ्गलानित्यर्थः । क्रियात्यन्तसंयोगे उदाहरति—मासमधीते इति ।
त्रिंशद्दिनात्मके(मासे)प्रतिदिनमुचितकाले निरन्तरमधीत इत्यर्थः । द्रव्यात्यन्तसंयोगे
उदाहरति—मासं गुहधाना इति । मासे प्रतिदिनं निरन्तरं गुहधानाः सन्तीत्यर्थः ।
कालात्यन्तसंयोगसुदाहृत्य अर्थात्यन्तसंयोगे उदाहरति—क्रोशं कुटिला नवास्यादि ।
मासस्य द्विरिति । मासे त्रिंशद्दिनात्मके इथोर्विनधोः प्रतिदिनमेकवारमित्येवं द्विरधीत
इत्यर्थः । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुप्' इति द्विशब्दात् कृत्वोऽर्थे सुप् 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽ-
धिकरणे' इति पठ्ये । शेषषष्ठीति केचित् । 'शिवराशौ जागृष्यात्' इत्यत्र तु अधिकर-
णस्य विवक्षितत्वात् सप्तमीस्याहुः उपपदविभक्त्यानां शेषत्वविवक्षायामेव प्रवृत्ते-
रिति तदाशयः । इति द्वितीया विभक्तिः ।

अथ तृतीया विभक्तिः । स्वतन्त्रः कर्ता । कारकाधिकारात् क्रियाजनने स्वातन्त्र्य-
मिह विवक्षितमित्याहुः—क्रियायामिति । स्वातन्त्र्यमिह प्राधान्यमिति भाष्ये स्पष्टम् ।
ननु स्याली पञ्चतीत्यादौ कथं स्थाव्यादीनां कर्तृत्वं, स्वातन्त्र्याभावाद्बल्यत आह—
विवक्षितोऽर्थ इति । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति भाष्यादिति भावः । स्वातन्त्र्यं
च धात्वर्थव्यापाराधयत्वम् । फलानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । तत्र पञ्चतीत्यत्र
विकृतिरूपफलधये तपहृत्तेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यापारेति । उक्तं च हरिणा—
'धातुनोक्तक्रिये निरर्थं कारके कर्तृत्वेत्येते ।' इति । धातुपात्तव्यापारवर्तीत्यर्थः । साध-

प्रकृत्योपकारकं कारकं कारणसङ्गं स्यात् । तन्मग्रहणं किम् ? यज्ञायां घोषः । ५६१
 कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८ ॥ अनभिहिते कर्तारं करणे च तृतीया स्यात् ।
 रामेण वागेन हतो बाळी । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' (वा १४६६) । प्रकृत्या-
 च्चाकः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्वेगेन धान्यं क्री-

कतमं करणम् । क्रियासिद्धाविति । क्रियोत्पत्त्यावित्यर्थः । कारकाधिकारकम्यमित्यम् ।
 प्रकृत्योपकारकमिति । कर्त्रां क्रियायां जनयित्तन्व्यायां यत् सहायभूतं तदुपकारकमित्यु-
 च्यते । साधकतममित्यस्य व्याख्यानमेतत् । साधकहावात् 'अतिघायने तमप' इति
 तमप । अतिघायितं साधकं साधकतममिति भावः । यज्ञापारान्तरे क्रियानिष्पत्तिः
 तत् प्रकृत्यम् । कर्तृव्यापाराधीनयज्ञापाराभ्यवहित्वा क्रियानिष्पत्तिः तत्तस्यां करण-
 मिति यावत् । तन्मग्रहणं किमिति । साधकमित्येषोच्यताम् । कारकाधिकारादेव सिद्धे
 पुनः साधकप्रणयादेव प्रकृतं साधकमिति विज्ञावत् इति प्रश्नः । गज्ञायां घोष इति ।
 अयमाकाशः—कारकप्रकरणे गौणमुख्यत्वात्वाः एतत्सुप्तादभ्यत्र न प्रवर्तते इति ज्ञाप-
 यार्थं तमस्य इत्यम् । अन्वया 'आधारोऽधिकरणम्' इत्यत्र अन्वयसंज्ञासंज्ञावतादेवा-
 धारणान्ते पुनस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात् सर्वावयव व्यापत्या य आधारः सोऽधिकरणमि-
 त्यर्थः स्यात् । एवं च तिलेषु तैलं, दधिनि सपिरित्वादावेव स्यात्, यज्ञायां घोषः,
 कूपे गार्ग्यकर्मिणाद्यौ न स्यात् अतस्तमग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र बहुकृत्यं
 तत् 'आधारोऽधिकरणम्' 'सङ्गमधिकरणे च' इत्यत्र वच्यते ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया । 'अनभिहिते' इत्यधिकारादाह—अनभिहित इति । रामेणैति ।
 रामकर्तृकवागकरणकर्मिसाक्रियाविषयो बाळीत्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति ।
 तृतीयायाः इति शेषः । उपपदविभक्तिक्रियाम् । यथायोगं सर्वविभक्त्यपवादः । प्रकृत्या
 चावरिति । सङ्गमत्वमृतीयार्थः । प्रकृतिः स्वभावः, तत्सम्बन्धित्वास्त्येवामित्यर्थः ।
 यथा तु स्वभावेनैवाथमभिरूपः न त्वलङ्कारादिनेति करणान्तरव्युत्पासाव प्रकृतेः
 कारणत्वं विविच्यते, तथा 'कर्तृकरणयोः' इत्येव सिद्धमिति भाष्यम् । प्रायेण याज्ञिक
 इति । प्रायशब्दे बहुकवापी बहुलाचारसम्बन्धियाज्ञिकत्वधानित्यर्थः । तन्मग्रहणं
 ज्ञाप्यज्ञापकभावः । बहुलेन आचारेण हेतुना ज्ञाप्ययाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु 'इत्यभूत-
 लक्षणे' इत्येव सिद्धम् । बहुलेन आचारेण सम्पन्नयाज्ञिकत्ववानित्यर्थे तु 'करणत्वादेव
 सिद्धमिति भाष्यम् । गोत्रेण गार्ग्य इति । गोत्रमस्य गार्ग्य इत्यर्थः । अत्र प्रथमा
 प्राप्ता । गोत्रेण हेतुना ज्ञाप्यगार्ग्यत्वधानित्यर्थे तु 'इत्यभूतलक्षणे' इत्येव सिद्धम्
 इति भाष्यम् । समेनैति विषमेणैतीति । क्रियाविक्षेपणमेतत् । समं विषमं च गमनं
 करोतीत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । समेन विषमेण वा पथा पृतीत्यर्थे तु करण-
 त्वमेव सिद्धम् इति भाष्यम् । द्विद्वेगेन धान्यं क्रीणातीति । द्वयोर्द्वेगयोः समाहारः

सुःखेन वा यातीत्यादि । ५६२ दिवः कर्म च १ । ४ । ४३ ॥
 १मं कारकं कर्मसङ्गं स्यात्, आस्करणसङ्गम् । अक्षरसा-
 । ५६३ अपवर्गं तृतीया २ । ३ । ३ ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिः
 र्ति कालाभनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अहा क्रोधेन वा
 : । अपवर्गे किम् ? मासमधीतो नायातः । ५६४ सहयुक्ते-
 रे । १९ ॥ सहाय्येन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः
 साकंसाधैसमंयोगेऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया 'द्वयो यूना'
 इत्यादिनिर्देशात् । ५६५ येनाङ्गधिकारः २ । ३ । २० ॥ येनाङ्गेन

आदिस्वाद्य औत्थम् । द्विद्रोणसम्बन्धि धान्यमित्यर्थे षष्ठी प्राप्ता ।
 [आध्यात्म्यमूल्यं हिरण्यं द्विद्रोणं, तेन क्रीणासीत्यर्थे तु करणत्वादेव सिद्धम्
 सुखेनेति । सुखजनकं धानं करोतीत्यर्थः । द्विधाविशेषणम् । द्वितीया
 ते । नाम्ना तृतीयाः । नामसम्बन्धिस्तृतीयत्ववानित्यर्थः । वामञ्जा-
 र्मित्यर्थे तु 'इत्थन्मूलकण्ठे' इत्येव सिद्धम् । धान्येन धनवानित्यत्र
 षडर्थः । धान्याभिप्रेतधनवानित्यर्थः । वद्वित्थेव वद्वि धानामीत्यत्र तु
 षडर्थः । वद्वित्थप्रकारकवद्विज्ञानवाधस्मीत्यर्थे इत्याद्यञ्चत् ।
 ३ । साधकतममित्यनुवर्तते । नदाह-दिवः साधकतममिति । विदुषात्वर्थ
 इमित्यर्थः । आदिति । चकारात् करणसंज्ञकमित्यपि लभ्यत इत्यर्थः ।
 अपवर्गः समाप्तिः, 'कर्मापवर्गे लौकिका धर्मजा' इत्यादौ पूर्व-
 फलप्राप्तिर्विबक्षिता । फलप्राप्तिपर्यन्तत्वात् प्रायेण क्रियायाः । तदाह-
 सिरिति । कालाभनोरिति । अनेन 'कालाभनोः' इति द्वितीयाया
 स्त्वे सूचितम् । अहेति । अहि क्रोधे वा निरन्तरम् अनुबाकोऽभ्यवनेन
 : इ नायात इति । न गृहीत इत्यर्थः । सहयुक्ते । 'पृथग्विधानामि'
 ष्येव सिद्धे युक्तग्रहणं सहाय्यकप्रदानां साकमित्यादीनामपि प्रहणार्थ-
 नेति । पुत्रेणेति । पितुरन्नागमनक्रियासम्बन्धः शाब्दः । पुत्रस्य तु
 । आर्थिक इति तस्याप्राधान्यम् । यस्याध्यात्म्यक्रियाकर्तृत्वादेव
 इति, तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्येवास्त्य सुख्योवाहरणस्य इति
 अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह—एवं साकमिति । ननु 'पुत्रेणागतः पिता'
 इत्याभावात् कथं तृतीयेत्यत आह— विनापीति । 'द्वयो यूना तद्वच-
 । सहाविशब्दाभावेऽपि तदर्थवगमेऽपि तृतीयाभिर्देशवशादित्यर्थः ।
 अङ्गाध्यात्मस्य सन्तीत्यङ्गं शरीरम् । अर्था आद्यत् । तस्य विकार इति

दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अभ्ययनेन वसति । 'गम्य-
मानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका' । अलं भ्रमेण । भ्रमेण साध्यं नास्ती-
त्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति भ्रमः करणम् । शतेन शतेन वसन् पाययति

वृत्ति च यत् तदेव करणत्वमित्यर्थः । एवं च हेतुत्वकरणत्वयोः भेदादन्वयतरेण अन्वय-
तरस्य मान्यत्वासिद्धिरिति भावः । तत्र ब्रह्मं प्रति हेतुमुदाहरति—दण्डेन घट इति ।
दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावात् करणत्वमिति
भावः । क्रियां प्रति हेतुमुदाहरति—पुण्येन दृष्टो हरिरिति । यागादिना स्वर्गादिके
जननीये यद्वाप्यन्तरव्यापारभूतमपूर्वं तत् पुण्यमित्युच्यते । तस्य हरिदर्शनजनकत्वेऽपि
निर्व्यापारत्वात् करणत्वमिति भावः । गुणं प्रति हेतुत्वे तु पुण्येन ब्रह्मवचंसमित्या-
द्युदाहार्यम् । ननु अभ्ययनेन वसतीत्यत्र कथं तृतीया । अभ्ययनस्य गुफकुलवास प्रति
हेतुत्वाभावात् प्रत्युत अभ्ययनस्य वाससाध्यत्वावित्यत आह—फलमपीह हेतुरिति ।
अभ्ययनं यद्यपि वासफलं तथापि वासं प्रति हेतुरपि भवति । इष्टसाधनताज्ञानस्य
प्रवृत्तिहेतुतया अभ्ययनस्य फलस्य स्वज्ञानद्वारा वासजनकत्वात् । यदा स्वल्पयने
फले पनाहसं हेतुत्वमविवक्षित्वा अभ्ययनार्थमेव वासो विवचयते, तदा ननुर्ध्वेव
भवति—अभ्ययनाय वसतीति । एतच्च प्रकृतसूत्रे कैचटे स्पष्टम् ।

ननु अलं भ्रमेण इत्यत्र कार्यस्य कस्यचिद्व्यञ्जकत्वात् करणत्वहेतुत्वयोरसम्भवात्
कथं तृतीयेत्यत आह—गम्यमानाऽपीति । न केवलं गम्यमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजि-
का किं तु गम्यमानाऽपीत्यर्थः । करणतृतीयैवेवमित्यभिप्रेत्याह—अलं भ्रमेणिति-
ऊपरश्रेष्ठं परिष्कुर्वाणं प्रति इदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अत्र अलमिति मज्जर्थे निवेद्ये
घर्तते । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणधात्वकम्' इत्यमरः । साध्यमित्यध्याहार-
कस्यम् । तदाह—भ्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थं इति । तथाः श्लेषाभावात् साधने
व्यापृतिरेव भ्रम इत्युपचर्यते । नन्वेवमपि साधनीयस्य व्रीह्यादिकस्य क्रियारूप-
त्वाभावात् कथं भ्रमस्य तत्र करणत्वमित्यत आह—इति । साध्यमित्यत्र प्रकृति-
भूतो यो धातुस्तदर्थः साधनक्रिया उत्पत्त्यात्मिका तां प्रतीत्यर्थः । एतेन भ्रमस्य
साधनक्रियायाश्चाभेद इति भिरस्तम्, भ्रमज्ञानेन व्रीह्याद्युत्पत्त्यनुकूलकर्षणादि-
व्यापारस्य साधनक्रियां प्रतीत्यनेन व्रीह्याद्युत्पत्तेः विवक्षितत्वात् । 'गम्यमानाऽपि
क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका' इत्यत्र उदाहरणात्तरमाह—शब्देनेति । व्रीह्यायां
द्विर्वचनम् । एकैकेन शतेन सङ्ख्यया वसन् पाययतीति प्रतीयमानार्थः । तत्र
वसन्निष्ठशतसङ्ख्यायाः पायने करणत्वाभावात् परिच्छिद्येति गम्यते । एकैकश-
तसङ्ख्यया वसन् परिच्छिद्य तदधिकवस्तेभ्यो ध्यावर्थं पाययतीत्यर्थः । तथा च

पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः । 'अशिष्टव्यवहारे द्राणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया' (वा० ५०४०) । दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्ये तु भाग्यर्थे संयच्छति ।

५६९ कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १ । ४ । ३२ ॥ दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसङ्घः स्यात् । ५७० चतुर्थी सम्प्रदाने २ । ३ । १३ ॥ विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । धीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । 'क्रियया यम-भिप्रैति सौऽपि सम्प्रदानम्' (वा १०८५) । पत्ये शोते । 'यजेः कर्मणः करणसङ्घा

घतसङ्ख्यायाः परिच्छेदं प्रति करणत्वमिति भावः । अक्षिष्टेति । इवञ्च 'द्राणञ्च सा वैचतुर्थ्यर्थे, हृष्यनेन ज्ञान्यत् इति पदव्यवस्थायां वक्ष्यते । वैदिकमार्गांनुवायिनः शिक्षाः, वेदमार्गाद्विपेताः अशिक्षाः, तेषां व्यवहारः आचारः तस्मिन् विषये द्राणघातोः प्रयोगो सति चतुर्थ्यर्थे सम्प्रदाने तृतीया वाच्येत्यर्थः । दास्या संयच्छते कामुक इति । दान्ये कामुकाः प्रयच्छन्तीत्यर्थः । कामुका इत्यनेन रत्वर्थमिति गम्यते । दास्यां रतिः धर्मसाक्षमिच्छित्वावृत्तिव्यवहार इति भावः । अशिष्टपदप्रयोजनमाह—धर्म्ये रिति । धर्मादानपेत् इत्यर्थः । न तृतीयेति श्लेषः । 'धर्मपण्यर्थन्यायादावपेत्ते' इति यदिति रत्नाकरः । धर्मे रिवति पाठस्य सुगम एव । इति तृतीया विभक्तिः ।

अथ चतुर्थी विभक्तिः । कर्मणा यमभिप्रैति । कर्मसंज्ञकेन गवादिद्रव्येण यमभिप्रैति शेषित्वेनाभ्यवक्ष्यति स सम्प्रदानमित्यर्थः । गोषित्वं भोक्तृत्वं । सम्प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञेया । ततश्च कस्याः क्रियायाः कर्मनेत्याकाङ्क्षायां दानस्येति गम्यते । तदाह—दानस्येत्यादिना । वैद्यव्योद्वेदथं सम्प्रदानमिति फलितम् । दानस्येति किम् ? पयो नयति वैवदत्तस्य । अत्र वैवदत्तस्य पयोमययोद्वेदथस्येऽपि न सम्प्रदानत्वम्, पयसो दानकर्मत्वाभावात् । चतुर्थी सम्प्रदाने । विप्रायेति । विप्रमुद्दिश्य गां ददातीत्यर्थः । अनभिहित इत्येवेति । अनुवर्तत पत्येत्यर्थः । दानीयो विप्र इति । दानोद्वेदथ इत्यर्थः । 'हृष्यत्युद्यो बहुलम्' इति बहुलप्रहणात् सम्प्रदाने अभीयत् । तेन कृता सम्प्रदानस्य विप्रस्याभिहितत्वाच्च चतुर्थीति भावः । ननु दानक्रियाकर्मोद्वेदथस्यैव सम्प्रदानत्वमे पत्ये शोते इत्यत्र अकर्मकशयनक्रियाद्वेदथस्य पत्युः कथं सम्प्रदानत्वमित्यत्राहावां 'क्रियाप्रहणमपि कर्तव्यम्' इति वार्तिकं प्रकृतम् । सदेतदर्थतः सङ्गुहाति-क्रियया युमिति । क्रियोद्वेदथमपि सम्प्रदानमिति यावत् । पत्ये शोते इति । पविमुद्दिश्य शोते इत्यर्थः । नन्वेवमपि ओषधं पचतीत्यादावपि सम्प्रदानत्वप्रसङ्गः । न च कर्मसंज्ञा-मिच्छित्वेदर्थं सङ्गयम्, अत एव तत्र कर्मत्वसम्प्रदानत्वयोर्विकल्पोपपत्तेरिति चेत् ? न, पत्ये शोते इत्यकर्मकत्वके सावकाशायाः सम्प्रदानसंज्ञायाः सकर्मकत्वके कर्मसंज्ञ-या बाधात् । तथा च अकर्मकक्रियोद्वेदथमपि सम्प्रदानमिति फलतीति भावः । कर्मणः

सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा' (वा १०८६) । पशुदा रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय वदानी-
त्यर्थः । ५७१-रुच्यर्थानां प्रीयमाणः १ । ४ । ३३ ॥ रुच्यर्थानां धातूनां
प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभि-
लाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतिर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् ? देवदत्ताय रोचते मोक्षः
पथि । ५७२ श्लाघद्गुणस्थाशापां शीप्यमानः १ । ४ । ३४ ॥ एषां प्रयोगे

करणमद्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञेति । वार्तिकमिदम् । एकस्मिन् वाक्ये कर्मणः
सम्प्रदानस्य च समवाये सतीति बोधः । यजघातुविषयमेवेदमित्यभिमेलोदाहरति—
पशुना रुद्रं यजति इति । अत्र यजघातुर्दानार्थक इत्यभिमेल्याह—पशुं रुद्राय वदानीत्यर्थं
इति । इदं वार्तिकं छान्दसमेवेति कैयटः ।

रुच्यर्थानाम् । रुच्यर्थानां धातूनामिति । 'रुच शीघ्रावभिधीतौ च' । शीघ्रिरिह न
रुच्यर्थः प्रीयमाण इति विरोधात् । तथा च प्रीतिधनसार्थानामित्यर्थः । प्रीयमाण इति ।
समवायेन प्रीत्याश्रय इत्यर्थः । हरये रोचते भक्तिरिति । भक्तिः स्वविषयां प्रीतिं
हरौ जनयतीत्यर्थः । भक्तिगतव्यापारप्रयोज्यप्रीत्याश्रयत्वाद्धरेः । कर्मत्वं प्राप्तम्,
तद्वपवाकोऽयम् । नन्वेवं सति हरिर्भक्तिमभिलषतीत्यत्रापि भक्तेः प्रीतिविषयत्वात्
सम्प्रदानत्वं स्यादित्यत आह—अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिरिति । समवायेन प्रीत्याश्र-
यापेक्षया यदन्यत् तत्कर्तृकाभिलाषः रुच्यर्थः । प्रीत्याश्रयकर्तृकः किञ्चिद्वि-
षयक इच्छाविशेषोऽभिलाषः । तथा च अभिलषतेः रुच्यर्थकत्वाभावाच्च तयोरो
सम्प्रदानत्वम् । प्रकृते च प्रीत्याश्रयो हरिः, तद्वपेक्षया यत् अभ्यत् भक्तिः, तत्कर्तृ-
कैव प्रीतिरिति रुच्यर्थयोगः । नन्विह भक्तेः सम्प्रदानत्वं कुतो न स्यात्, विषयता-
सम्बन्धेन भक्तेरेपि प्रीत्याश्रयत्वादित्यत आह—हरिनिष्ठप्रीतिर्भक्तिः कर्त्रीति । हरंरेव
समवायसम्बन्धेन प्रीत्याश्रयतया प्रीयमाणत्वात् भक्तेः कर्त्र्या उच्यतीत्या प्रीयमाण-
त्वाभावाच्च न सम्प्रदानत्वमिति भावः । भक्तिर्हरिं प्रीणाति प्रीणयतीत्यादौ तु न
भक्तेः सम्प्रदानत्वप्रसक्तिः, तिष्ठति अभिहितत्वात् समवायेन प्रीत्याश्रयत्वाभावाच्च ।
नापि हरिः, प्रीयमाण इति कर्मणि ज्ञानप्रयोगाबलेन प्रीधातुयोगे रुच्यर्थानामित्य-
स्याप्रसक्तेर्विज्ञानात् अभ्यत्वा प्रीधातुकर्मणः सम्प्रदानत्वे कर्मणि ज्ञानयो दौर्लभ्यात् ।
मोक्षः पथीतिः । अत्र पथः प्रीयमाणत्वाभावाच्च सम्प्रदानत्वमिति भावः । श्लाघद्गुण-
'श्लाघ कथने' 'श्लुक् अपनयने' 'छा गतिनिवृत्तौ' 'शप उपाळम्ने' एषां वृत्तः ।
शापमित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यप्याहार्यम् । श्लाघाधीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्था,
शीप्यमान इति लिङ्गात् । ज्ञापनवाचिनो ज्ञपेः सङ्घत्वात् कर्मणि ज्ञानच्, तदाह—

बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपीस्मरात् कृष्णाय ऋषते हुते तिष्ठते शपते वा ।
ज्ञोप्यमानः किम् ? देवदत्ताय ऋषते पथि । ५७३ धारेरुत्तमर्णः १ । ४ ।
३५ ॥ धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसङ्घः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्ष हरिः ।
उत्तमर्णः किम् ? देवदत्ताय शतं धारयति प्रामे । ५७४ स्पृहुरीप्सितः ।
१ । ४ । ३६ ॥ स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुण्येभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः
किम् ? पुण्येभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं सङ्घा । प्रकर्षविवक्षायां तु पर-

एषां प्रयोगे इत्यादिना । गोपी स्मरादिति । मन्मथपीडावशात् गोपी आत्मस्तुत्या विर-
हवेवनां कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु द्वितीयैवेत्याहुः । हुते इति ।
सपत्न्यपनयनेन स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । तिष्ठते इति । गन्तव्यमित्युक्तेऽपि
स्थित्या स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । 'प्रकाशानस्येवाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् ।
शपते इति । उपात्मनेन स्वाशयं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ।

धारेरुत्तमर्णः । धारेरित्यनन्तरं प्रयोगे इत्यध्याहार्यम् । 'घृञ् अवस्थाने' इत्यस्य
हेतुमण्यनन्तरस्य धारेरिति निर्देशः । तदाह—धारयतेरित्यादिना । अन्यस्वामिकं व्रथं
विद्यतकाके पुनरपंगुञ्जया गृहीतम् ऋणमित्युच्यते । तत्र ऋणस्य ग्रहीता अधमर्णः,
ऋणस्यापेक्षिता धनस्वामी उत्तमर्णः । प्रतिमासमशीतिभागादिवृद्धया उत्तमम्
अधिकतां प्राप्तम् ऋणं यत्येति विग्रहः । भक्तायेति । भक्तसम्बन्धी यो माञ्चः अपरि-
मितनित्यसुखविशेषः तं धारयतीत्यर्थः । धरते मोक्षः, अवतिष्ठते इत्यर्थः । तं प्रेर-
यति, धारयति, अवस्थापयतीति यावत् । पूजयन् हि भक्तः मुलसीवलादिप्रथ्वं प्रप-
ञ्छति, तच्च गृह्णन् तुष्टो हरिः तत्प्रदत्तव्रथं मोक्षदानेन निष्क्रीणाति ।

तदाहुः पौराणिकाः—

'सोयं वा पत्रं वा यद्वा किञ्चित् समर्पितं भक्त्या । तदणं भक्त्वा देवो निःश्रेयसमेवं
निष्कृत्यं मनुते ।' इत्यादि ।

तथा चात्र भक्तस्य ऋणवृत्तत्वेन उत्तमर्णत्वात् सम्प्रदानत्वम् । सम्बन्धवृद्धयपवादाः ।
स्पृहुरीप्सितः । 'स्पृह ईप्सायाम्' सुरादावदन्तः । ततः स्वार्थे णिच् अङ्गोपस्य
स्थानिवशात् लङ्पथगुणाभावे स्पृहिशब्दात् षष्ठ्येकवचनम् । प्रयोग इत्यध्याहा-
र्यम् । तदाह—स्पृहयतेरित्यादिना । मनु पुण्येभ्यः स्पृहयतीत्येव स्यात्, न तु पुष्पाणि
स्पृहयतीत्यपि । उभयं त्विष्यते । तत्राह—ईप्सितमात्र इति । यदा स्त्रीप्सितत्वस्यापि
न विवक्षा किं तु विषयतामात्रविवक्षा, तदा पुष्पाणां स्पृहयतीति लाघुः, 'कुमार्य
इव कान्तस्य प्रस्यगित स्पृहयन्ति च' इत्यादिदर्शनात् । वाच्यपद्वीये तु—स्पृहयति-
योगे कर्मसंज्ञायाः शेषवृद्धायाः मपवाद् इति स्थितम् । हेरुः खोऽप्येवम् । तन्मते
पुष्पाणि स्पृहयति पुष्पाणां स्पृहयतीत्याद्यसाध्वेतेत्यन्वय विस्तरः ।

त्वात्कर्मसञ्ज्ञा-पुष्पाणि स्पृहयति । ५७५ क्रुधद्रुहेर्ष्यात्स्वार्थानां यं प्रति कोपः
१ । ४ । ३७ ॥ क्रुधाथर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसञ्ज्ञः स्यात् । हरये
क्रुधयति, द्रुष्यति, ईर्ष्यति, असूयति वा । यं प्रति कोपः किम् ? भार्यामीर्ष्यति ।
मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया
गुणेषु दोषाविष्करणम् । दोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषणं
सामान्येन 'यं प्रति कोपः' इति । ५७६ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म १ । ४ । ३८ ॥
सोपसर्गयोरनयोर्योगं यं प्रति कोपः तत्कारक कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रु-
ष्यति-अभिमृष्टयति । ५७७ राघोर्क्षयोर्यस्य विप्रश्नः १ । ४ । ३९ ॥ एतयोः
कारवं सम्प्रदानं स्यात्, यवीयो भिविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राष्यति-ईक्षते
वा । पृष्ठो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । ५७८ प्रत्याख्यां श्रुवः

क्रुधद्रुहः । क्रुधाथर्थानामिति । 'क्रुध क्रोधे, द्रुह द्रोहे'रथन्विकरणौ । 'हृष्य ईर्ष्यायां'
शब्दविकरणः । 'असूम् उपतापे' कण्ठ्वादिः । एवामर्था एवार्था येषामिति विग्रहः ।
हरये क्रुधयतीति । रावणादिरिति शेषः । हरिविषयकं कोपं करोतीत्यर्थः । चातेच्छ्या-
समनियतश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । द्रुष्यतीति । कोपात्
हरिविषयकमपकारं करोतीत्यर्थः । अकर्मकत्वात् षष्ठी प्राप्ता । अपकारो दुःखजनिका
क्रिया । धात्वर्थोपसङ्गप्रहादकर्मकः । ईर्ष्यतीति । ईर्ष्या अलसहनम् । हरिं कोपात् सहस्र
इत्यर्थः । कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । अमूयति वेति । असूया गुणेषु दोषारोपः । यथावि-
हितकर्माचारे वम्भादिकृतस्वारोपणम् । इह कोपात् हरिं द्रुगुणं मन्यत इत्यर्थः ।
मैनामिति । एनां भार्यामन्यो न पश्येत् इत्येतदर्थं भार्यागुणेषु दोषारोपणं करोती-
त्यर्थः । नात्र भार्या प्रति कोपः, किन्तु परेण दृश्यमानां तां न सहस्र इत्येव विवक्षित
मिति बोध्यम् । एवञ्च क्रोधद्रोहेर्ष्यात्स्वानां कोपमूलकत्वं एवेदमिति भाष्ये स्थितम् ।
तथा च कृष्यति कर्मैधिरियासाध्वेष, कोपस्य कोपमूलकत्वाभावात् क्रुधार्थकत्वा-
भावाच्च । प्ररुहकोप एव हि क्रोधः, 'महाकुपितः क्रुधयति' इति भाष्यात् ।

क्रुधद्रुहोः । उपसृष्टयोरित्येतत् व्याचष्टे—सोपसर्गयोरिति । पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ।
हरेः क्रोधद्रोहोर्देश्यत्वाभावात् 'क्रियया यमभिप्रैति'इति सम्प्रदानत्वस्य न प्रसक्तिः ।
नापि तादृश्यं चतुर्थ्याः क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात् न हरेः कर्मत्वम् । अतः शेषवच्छ्यां
प्राप्तायां धात्वधिकं कर्मत्वम् । राघोर्दयोः । यदीय इति । यद्विषयक इत्यर्थः ।
विप्रश्न इत्येतद्व्याचष्टे—विषयः प्रश्न इति । कृष्णाय राष्यति ईक्षते वा । पृष्ठो गर्ग इति ।
गर्गो नाम ज्योतिरशाकवृत्ति शब्दिविशेषः, स कृष्णाय राष्यति ईक्षते वेत्यन्वयः ।
'राघ संसिद्धौ' 'ईच दर्शने' । इह तु प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनमर्थः, यस्य विप्रश्न

पूर्वस्य कर्ता १ । ४ । ४० ॥ आभ्यां परस्य शृणोतेयौगे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपस्य व्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा । विप्रेण मर्ह्यं देहीति प्रवर्तितस्तत्प्रतिजानीते इत्यर्थः । ५७९ अनुप्रतिगृह्णाथ १ । ४ । ४१ ॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति वा । होत्रा प्रथमं शंसति, तमभ्वर्षुः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

इति छिन्नात् । तदाह—शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थं इति । अत्र शुभस्याशुभस्य च प्रकानिषयस्य धात्वर्थोपसङ्गप्रहावकर्मकावेती । अत एव राश्वतीति रयन्नुपपद्यते । अथवा 'राशोऽकर्मकात्' इति निषमात् रयन् न स्यात् । एवञ्च किं कृष्णस्य शुभमशुभं वेति पृष्टो र्णाः कृष्णविषयकं शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः । कृष्णस्य सम्प्रदानत्वं चन्द्रापवादाः ।

प्रत्याख्याम् । प्रत्याख्यामिति विन्योगे पञ्चमी । परस्येत्यव्याहार्यं भुव इत्यस्य विशेषणम् । 'भु अघणे' इह तु प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते । पूर्वशब्दः प्रेरणाप्रक व्यापारं परामृशति । तदाह—आभ्यामित्वाविना । पूर्वस्येत्यस्य व्याख्यानम्—प्रवर्तनारूपस्येति । प्रेरणारूपस्येत्यर्थः । प्रत्याख्यामित्यनेन समुदित्वाभ्यां परस्येति नाथो विवक्षितः, किन्तु प्रत्येकमेव तयोर्निमित्तत्वम्, अन्यथा 'अमिनिषिसम्भ' इतिषव् 'प्रत्याक्षुषः' इत्येष प्रत्यादिष्यमिप्रत्योदाहरति—विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वेति । अत्र प्रतिपूर्वकं साकृत्पूर्वकञ्च श्रुत्वातुः प्रेरणापूर्वकाभ्युपगमे वर्तते, ततश्च प्रवर्तितः प्रतिजानीते इति कथ्यते । केन प्रवर्तित इत्याकाङ्क्षार्था विप्रः कर्तृत्वेनाभवेति । तत्र विप्रस्य प्रेरणाकर्तृत्वात् सम्प्रदानत्वं कर्तृपृतीयापवादा इत्यभिप्रेत्याह—विप्रेणिति । अत्र तावादिप्रथमं देहीति विप्रेण पृष्टः सन् वेषवत्तः तुभ्यं द्वाामीत्यभ्युपगच्छतीति योजना । अनुप्रतिगृणथ । पूर्वस्य कर्तृत्वात्पुवर्तते । 'ग शब्दे' इत्यस्य मान्तस्य अनुकरणशब्दात् गृण इति षष्ठी । अत्र गृध्नातुः शंसितुर्कर्मके शंसनविषयकप्रोत्साहने वर्तते । तत्र पूर्वव्यापारस्य शंसनस्य कर्ता सम्प्रदानमित्यर्थः । तदाह—आभ्यामिति । पूर्वसूत्रे प्रत्याख्यामिति द्विवचननिर्देशावकात् प्रत्येकमेव धातुसम्बन्धावधारणात् तस्माद्दृष्ट्यात् इहापि प्रत्येकमेव धातुसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्योदाहरति—होत्रे अनुगृणाति प्रतिगृणाति वेति । होत्रा प्रथममिति । शंसितारं होतारम् वसरोत्तरशंसनविषये प्रोत्साहयतीति यावत् । 'ओऽथ मोर्द्वे च' इति प्रतिगरमन्त्रः । 'ओ' इति सम्बोधने, मोर्द्वे इति लोभुत्तमपुरुषैकवचनम् । च इत्येवकारार्थं । हे होत्रः अथ त्वदीयशंसनान्तरं तुभ्याभ्येवेति तदर्थः । प्रोत्साहने होतुः कर्मत्वं प्राप्तम्, पूर्वव्यापारं शंसनं प्रति कर्तृत्वाद्धोतुः सम्प्रदानत्वम् ।

कर्मणि स्थानिनः २।३।१४। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्र
युज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्माहर्तुं याती-
त्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं 'स्वयम्भुवे नमस्कृ-
त्य' इत्यादावपि । ५८२ तुमर्थान् भाववचनात् २। ३। १५ ॥ 'भाववचनाथ'
(सू० ३१८०) इति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताचतुर्थी स्यात् । यागाय याति
यष्टुं यातीत्यर्थः ।

शेषणम् । स्थानं प्रसक्तिरस्यास्तीति स्थानी तस्येति विग्रहः । अप्रयुज्यमानस्येति
यावत् । तादृशस्य तुमुश्चन्तस्य कर्मणि चतुर्थीति फलितम् । 'तुमुष्णुलौ क्रियायां
क्रियार्थायाम्' इति तुमुन्मिथिमहिष्ता क्रियाफलकमुपपदं क्रियावाच्येषु लभ्यते ।
तद्वाह—क्रियार्था क्रियेति । स्थानिन इत्यस्य व्याख्यायाम्—अप्रयुज्यमानस्येति । फलेभ्यो-
यातीत्यत्र कस्य तुमुश्चन्तस्य प्रसक्तिरित्यत आह—फलान्माहर्तुमिति । इह फलाहर-
णक्रियायां यानक्रिया, तद्वाचके उपपदे आहर्तुमिस्वध्याहारलभ्यतुमुश्चन्तार्थाहरण-
क्रिया प्रति फलानां कर्मत्वात् चतुर्थी द्वितीयापवादः । न च तादृशेषु चर्मा गतार्थता
शक्या, नहि यानक्रिया फलार्था, किन्तु फलकर्मकाहरणक्रियार्थेषु, असौ न फलेभ्य-
स्तादृश्यं चतुर्थीप्रसक्तिः । एवं च फलकर्मकाहरणक्रियार्था यानक्रियेति शेषः । उदा-
हरणान्तरमाह—नमस्कुर्म इति । तुमुश्चन्तार्थाध्याहारं दर्शयति—नृसिंहमनुकूलयितु-
मिति । न चात्र 'नमःस्वस्तित्' इत्येव चतुर्थी सिद्धेति वाच्यम्, 'उपपदविभक्तेः कार-
कविभक्तिर्बलीयसी' इति द्वितीयापत्तेः एतत्सूचनार्थमेवेदमुदाहरणान्तरं दर्शितम् ।

तुमर्थात् । 'तुमुष्णुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति सूत्रम् । क्रियार्थायां क्रिया-
यामुपपदभूतायां भविष्यति काले तुमुष्णुलौ स्तः । भोक्तुं प्रजति, भोजको प्रज-
ति, भविष्यन्नुक्तिप्रियार्थे प्रजतिरुपोपपदम् । अस्य तुमुनः अर्थ इवार्थो यस्य
तस्मादिति विग्रहः । भावः क्रिया, उच्यते अनेनेति वचनः, भावस्य वचनः भाव-
वचनः, तस्मादिति विग्रहः । क्रियावाचिन इति यावत् । प्रत्ययादिति शेषः । तत्र
'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भाव एव विहितत्वेन तुमर्थकत्वं प्रत्ययस्य भावव-
चनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहणार्थमित्याह—भाववचनात्वेति ।
भावे इत्यधिकृत्य ये अत्रापिप्रत्यया विहिताः ते क्रियार्थक्रियायामुपपदभूतायां
भविष्यति द्युरिति तदर्थः । यागाय यातीत्याद्युदाहरणम् । एवं च क्रियार्थक्रियो-
पपदवल्काभायं तुमर्थादिति विशेषणम् । अत्र तादृश्यस्य तुमुनेव अत्रा द्योतितत्वात्
'उक्ताथानामप्रयोगः' इति न्यायेन तादृश्यं चतुर्थ्यां अप्राप्तौ प्रथमायाः प्राप्ताविदं
वचनम् । तुमर्थादिति किम् ? पांका त्यागाः इत्यादौ अजो भावे इत्यधिकारस्थत्वेऽपि

५८३ नमःस्वस्तिस्याद्वास्वधाऽलंघनकथोपाश्च २ । ३ । १६ ॥ एभि
योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' (प
१०३) । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्रनये स्वाहा । पितृभ्यः
स्वधा । 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्' (वा १४६२) । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं—
प्रभुः—समर्थः—शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षट्त्वपि साधुः । 'तस्मै प्रभवति—'

न चतुर्थी, क्रियार्थक्रियोपपत्त्वाभावेन तुमर्थकत्वाभावात् । भाववचनादिति किम् ?
पाचको व्रजति । पक्तुं व्रजतीत्यर्थः । 'तुमुण्युलौ' इति ष्वुल् । तस्य तुमर्थकत्वेऽपि
'भावे' ह्यधिकारे विध्यभावाच्च चतुर्थी । तादर्थ्यस्य ष्वुल्लेखोक्तत्वाच्च तादर्थ्यचतुर्थी,
किन्तु प्रथमैव ।

नमः स्वस्ति । युञ्जत इति षोः, कर्मणि षञ् । नमस् इत्यादिभिर्युक्तावित्यर्थः ।
फलितमाह—पमियोगे इति । न च तादर्थ्यचतुर्थ्यां गतार्थत्वं शङ्क्यम्, तादर्थ्यस्य
शेषत्वविवक्षायां षष्ठीनिवारणार्थत्वात् । तादर्थ्यं हि उपकारोपकारकभावः, तस्य
यथा सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी यथा 'गुरोरिवं गुर्वर्थम्' इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं
न नमःस्वस्त्यादियोगे तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायामपि चतुर्थ्येवेत्येतदर्थमिवं सूत्रम् ।
ननु नमस्करोति देवानित्यत्रापि चतुर्थी स्यादित्यत आह—उपपदविभक्तेरिति । पदान्त-
रयोगनिमित्तिका विभक्तिः उपपदविभक्तिः, तदपेक्षया कारकविभक्तिर्बलीयसीत्यर्थः ।
'अन्तरात्मरेण' इति सूत्रे भाष्ये पठितमिदं वचनम् । तच्च न्यायसिद्धम् । क्रिया-
कारकयोर्हि सम्बन्धः अन्तरङ्गः । उपपदार्थेन तु यत्किञ्चिद्विषयाकारकभावमूलकः
सम्बन्ध इति तद्विमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेति कैयटः । अन्ये तु उपपदविभक्त्या सम्ब-
न्धसामान्यमवगम्यते, विशेषावगमस्तु प्रकरणादिपर्यालोचनया लभ्यः । कारकवि-
भक्त्या तु कर्मत्वादिसम्बन्धविशेषो ऋदित्येवावगम्यत इति सा बलीयसीत्याहुः । नम-
स्करोति देवानिति । करशिरस्संयोगादिना तोषयसीत्यर्थः । करशिरस्संयोगादिमा-
त्रार्थत्वे अकर्मकत्वापातात् । प्रजाभ्यः स्वस्तांति । प्रजासम्बन्धि कुशलमित्यर्थः । अग्रे
स्वाहेति । अग्न्युद्देरयकं द्रव्यदानमित्यर्थः । पितृभ्यः स्वधेति । पितृद्देरयकं द्रव्यदान-
मित्यर्थः । 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति अलंशब्दस्यैव ग्रहणे कुमारीणामलङ्कार इत्यत्रा-
तिव्याप्तिः । किञ्च दैत्येभ्यो हरिरलमित्यत्र स्यात्, दैत्येभ्यो हरिः प्रभुरित्यादौ
न स्यादित्यत आह—अलमिति । धातिकमेतत् । अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थकशब्दानां
ग्रहणमित्यर्थः । तेनेति । पर्याप्त्यर्थग्रहणेनेत्यर्थः । इत्यादीति । आदिना कुमारीणाम-
लङ्कार इत्यत्रातिव्याप्तिरित्यसङ्ग्रहः । ननु 'प्रभुर्भूषणत्रयस्य' इत्यादौ कथं

(सू १७६५) 'स एषां प्रामणीः' (सू १८७८) इति निर्देशात् । तेन 'प्रभुर्बुभु-
 पुर्भुवनप्रयस्य' इति सिद्धम् । षषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीषव-
 क्षार्था परामपि 'चतुर्षी चाशिषि—' (सू ६३१) इति षष्ठी बाधित्वा चतुर्थ्यैव
 भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

५८४ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु २ । ३ । १७ ॥ प्राणिषर्जे
 मन्यतेः कर्मणि चतुर्षी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये, तृणाय वा । श्यना
 निर्देशात्तानादिकयोरे न । न त्वा तृणं मन्वे । अप्राणिष्वित्यपनीय 'नौकाकाञ्चशुक्र-
 भृगालषर्जेष्विति वाच्यम्' (वा १५१४) । तेन 'न त्वा नावमक्षं वा मन्ये' इत्यत्रा-

षष्ठीत्यत आह—प्रन्वाद्ययोगे षष्ठीपि साधुरिति । कृत इत्यत आह—स एषां प्रामणीरिति
 निर्देशादिति । नन्वेवं सति द्वैत्येभ्यः प्रभुरिति चतुर्थी न स्यात् । अलंकारस्य पर्याप्ति-
 तरार्थक एव भविष्यतीत्यत आह—यस्मै प्रमवतीति । षषडिन्द्रायेति । इन्द्रोद्देश्यं
 हविर्दानमित्यर्थः । ननु स्वस्ति गोभ्यो भूयात् इत्याशीषावेषे चतुर्थ्येवेत्यते । तत्र
 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य' इत्यादिना परत्वात् पक्षे षष्ठीप्रसङ्ग इत्यत आह—चकारः पुन-
 र्विधानार्थ इति । तेनेति । पुनर्विधानसामर्थ्येनेत्यर्थः ।

मन्यकर्मणि । अप्राणिष्विति षष्ठेर्ः । 'मन ज्ञाने' द्विवाचि, श्यत्विक्करणः, 'मनु-
 अवबोधने' तन्वादिहविकरणः । तत्र मन्येति श्यना निर्देशात् द्वैवाविकस्य ग्रहण-
 मित्याह—मन्येतिरिति । कर्मणीति । असौ द्वितीयां बाधित्वा पक्षे चतुर्थीति सूचितम् ।
 तिरस्कारे इति । अनादरे इत्यस्य ष्पादमानमेतत् । अनादरेः परिभवा परीभावस्तिर-
 स्किन्था इत्यमरः । न त्वां तृणमिति । हे देवदत्त त्वां तृणत्वेनापि न मन्ये इत्यर्थः ।
 ननुपादानाद्यमर्थो लभ्यते । तृणादप्यधर्मत्वप्रतीतेस्तिरस्कारातिशयः फलितः । तृणं
 त्वां मन्ये तृणाय वेत्युक्तौ तृणसाम्यमेव प्रतीयेत । न तु ततोऽप्यपकृष्टत्वम् । एत
 देवाभिप्रेत्य भाष्येऽपि ननुपासः । न च मन्यकर्मत्वाविशेषात् स्वामिति युष्मच्छब्दा-
 दपि चतुर्थी साङ्ख्या, अनादरघोतके कर्मणि इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । तृणमेव
 ह्यप्रानाचरघोतकम्, न तु युष्मदर्थः । इनेनेति । तानादिकमनुधातुकर्मणि द्वितीयैव,
 न तु पक्षे चतुर्थीति भावः । न त्वां तृणं मन्वे इति । मनुधातोश्चिकरणस्य लङुत्तमपुरु-
 षैकत्वजनम् । ननु 'न त्वां नावमक्षं मन्ये' इत्यत्रापि चतुर्थीविकल्पः स्यादित्यतिश्या-
 सि । न त्वां श्यने मन्ये इत्यादौ तु प्राणित्वात् चतुर्थीविकल्पो न स्यादित्यस्या-
 सिः कर्मणः प्राणित्वादित्यत आह—अप्राणिष्वित्यपनीयेति । न त्वां नावं मन्ये इति ।
 जीर्णां नावं प्रति वाक्यमेतत् । न त्वामक्षं मन्ये इत्यनुधाताहार्यम् । कुत्सितमक्षं
 प्रति वाक्यमेतत् । उभयप्राण्यप्राणित्वेऽपि न चतुर्थीविकल्पः, किन्तु द्वितीयेति

ऽप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।
५८५ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाच्चतुर्थी खेद्यामनष्वनि २ । ३ । १२ ॥
अन्यमिने गत्यर्थानां कर्मण्येते स्तरचेष्टायाम् । प्रामं प्राणाय वा गच्छति । चेष्टा-
याम् किम् ? मनसा हरिं व्रजति । अनष्वनि इति किम् ? पन्थानं गच्छति । गन्त्रा-
ऽधिष्ठितेऽन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्था एवाकर्मितुमिष्यते तदा चतुर्थी
भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ।

५८६ भ्रुवमपायेऽपादानम् १ । ४ । २४ ॥ अपाथो विरहेषः तस्मिन्नाप्ये
भ्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् । ५८७ अपादाने पञ्चमी २ । ३ । २८ ॥
ग्रामादायाति चावतोऽश्वात्पतति । कारकम् किम् ? वृकस्य पर्णं पतति । 'शुणु-

भावः । न त्वां शुने मन्ये इति । हे वेवदत्त त्वां स्वधेनापि न मन्ये इत्यर्थः । न त्वां
काकं मन्ये, न त्वां शुक्रं मन्ये, त्वां शृङ्गालं मन्ये इत्यप्युदाहरणम् । एषु प्राणित्वे-
ऽपि न चतुर्थी विकल्प इति भावः ।

गत्यर्थः । कारीरपरिस्पन्दश्चेष्टा । मनसेति । अत्र कारीरचेष्टायाः अभावात् द्विती-
याच्चतुर्थी, किन्तु द्वितीयैवेति भावः । 'आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्ति-
कमर्थतः संयुक्ताति—गन्त्राधिष्ठिते इति । गन्त्राक्रान्ते अप्यन्येव अनष्वनीत्यर्थं निषेध
इत्यर्थः । यथा—पन्थानं गच्छतीति । पन्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र पथः प्राप्या-
अयत्नेन गन्त्राधिष्ठितत्वाधिषेधः । अस्य वार्तिकस्य प्रयोजनमाह—यदा स्थिति ।
उत्पथादिति । अमार्गादित्यर्थः । स्यच्छोपे पञ्चमी । उज्जयिनीं प्राप्तुं प्रस्थितः
मोहात्समार्गात् प्रच्युता मार्गान्तरं प्रविष्टः, तं परित्यज्य पुनरुज्जयिनीमार्गः आक-
र्मितुमिष्यते, तदा अनष्वनीति निषेधाभावाच्चतुर्थीपि अवत्येयेत्यर्थः । तादृशं लक्ष्यं
वृथायति—उत्पथेन पथे गच्छतीति । उत्पथेनेत्यनन्तरं गन्तुमशक्य इति शेषः । उत्प-
थेन उज्जयिनीं प्राप्नुमशक्यः उत्पथं परित्यज्य उज्जयिनीमार्गं प्रवेष्टुं तद्विचमार्गान-
नुसरतीत्यर्थः । अत्र उज्जयिनीमार्गस्य गन्त्राधिष्ठितत्वाभावात् अनष्वनीति निषेधो
न भवति । अतश्चतुर्थी भवति, पथे द्वितीया चेति भावः । इति चतुर्थीधिभक्तिः ।

अथ पञ्चमी विभक्तिः । भ्रुवमपाये । अपाथपदं क्याच्छे—अपाथो विरहेष इति । विधोष
इत्यर्थः । भ्रुवपदं क्याच्छे—अवधिभूतमिति । वयोः संयुक्तयोरन्यतरस्य अछनाद्विरहेष
इति स्थितिः । तत्र साहाय्यच्छेदनादयभूतं भ्रुवम् । तच्छेदार्थावधिभूतं विवक्षित
मिति भावः । अपादाने इति । स्पष्टत्वाच्च क्याक्यासम् । ग्रामादायातीति । आगच्छ-
तीत्यर्थः । कस्मादित्याक्रान्ताविषयत्वात् ग्रामोऽवधिरिति अपादानत्वात् पञ्चमी ।
माथुराः पावलिपुत्रकेभ्य आक्यतराः इत्यादौ बुद्धिकविपतविकोषावधित्वमादाथ

अपाविरासप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्' (वा० १०७९) । पापाञ्जुगुप्सते, विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति । ५८८ भीत्रार्थानां भयहेतुः १ । ४ । २५ ॥ भयार्थानां प्राणा-
 र्थानां च प्रयोगे हेतुरपादानं स्यात् । चोराद्विभेति । चोरात्प्रायते । भयहेतुः किम् ?
 अरण्ये विभेति, प्रायते वा । ५८९ पराजेरसौढः १ । ४ । २६ ॥ पराजेः प्रयो-
 गेऽसहोऽर्थोपादानं स्यात् । अभयनात्पराजयते । गायतीत्यर्थः । असौढः-
 किम् ? शत्रुन्पराजयते । अभिमवतीत्यर्थः । ५९० वारणार्थानामीप्सितः ।
 १ । ४ । २७ ॥ प्रवृत्तिविधानो वारणम् , वारणार्थानां वातुनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थो-
 ऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् ? यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ।

अपादानत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । ननु विश्लेषानुकूलफलानाश्रयभूतं यत् तदेव
 भ्रुवमिति व्याख्यायताम् , किमत्रचित्तविवक्षयेत्यत आह—भावतोऽथात् पततीति ।
 अश्वस्य चलनाश्रयत्वेऽपि पतनक्रियां प्रति कस्माद्विस्थाकाङ्क्षाविषयत्वलक्षणमवबिस्त्वं
 न विकृतमिति भावः । जुगुप्सति । जुगुप्सत्प्रार्थक्यवातुभिर्योगे जुगुप्सादिविषयस्यापादा-
 नत्वमित्यर्थः । पापाञ्जुगुप्सत इति । पापविषये न प्रवर्तते इत्यर्थः । विरमतीति ।
 पापाद्विषयुपस्यते । पापविषये न प्रवर्तते इत्यर्थः । धर्मात् प्रमाद्यतीति । धर्मविषये
 मुह्यतीत्यर्थः । वास्तव्ययोगविश्लेषयोरभावात् वचनमिदम् । यदा तु जुगुप्सते
 इत्याहुर्जुगुप्साद्विभिन्यतैत इत्यर्थ आधीयते, तथा, बुद्धिकृतविरलेषावधित्वमादाय-
 अपादानत्वादेव सिद्धमिति वार्तिकमिदं भाष्ये प्रस्थाप्यताम् ।

भीत्रा । चोरात् विभेतीति । चोरेण हेतुनेत्यर्थः । हेतुगुतीया प्राप्ता । चोरात्प्रायत इति ।
 चोरेण हेतुना आत्मानं तत्कृतवचनवचनादिनिवृत्त्यै रक्षतीत्यर्थः । यदा तु चोरात्
 विभेति अथवा निवर्तते, चोरात्प्रायते आत्मानं प्राप्तुं निवर्तयतीत्यर्थः आधीयते,
 तदा बुद्धिकृत्पतविरलेषावधित्वमादायापादानत्वं सिद्धमिति इत्ं सूत्रं भाष्ये प्रस्था-
 प्यताम् । पराजेरसौढः । सहघातोः कप्रत्यये अश्वत्सवृत्तलोपेषु कृतेषु 'सहित्वहो-
 रोद्वर्णस्य' इत्योश्वे स्तोढ इति रूपम् । तत्र कार्यां भूतकाको न विवक्षितः । तदाह
 असहोऽर्थे इति । सोढुमन्काञ्च इत्यर्थः । हेतुगुतीयाऽपवातोऽर्थम् । गायतीत्यर्थं इति ।
 असहनाविति शेषः । यदा तु असहनाविवर्तते इत्यर्थ आधीयते, तदा, भ्रुवमित्यपादा-
 नत्वादेव सिद्धमिति भाष्यम् । अभिमवतीति । तिरस्करोतीत्यर्थः । अत्र क्वाणामभि-
 भवनीयतया असह्यत्वाद्वापादानम् ।

वारणार्थानामीप्सितः । प्रवृत्तिविमुक्तिकरणं वारणम् । यवेभ्य इति । यवेषु प्रवर्तितु-
 कामां गां प्रवृत्तिविमुक्तिकरोतीत्यर्थः । संयोगपूर्वकविरलेषाभावात् 'भ्रुवमपाये' इत्य-
 प्राप्ताविदं वचनम् । तत्र यवानां स्वकीयतया संरक्षणीयत्वेन ईप्सितत्वात्पादानत्वं,

न तु गोः, तस्याः परिकीयत्वेनानीप्सितत्वात्, वारणीयतया ईप्सितत्वव्याघातात् । तथा च 'तथायुक्तं च' इति गोः कर्मत्वात् द्वितीया । यदा तु यथाः परकीयाः, गोस्तु स्वकीया, तथा वारणमसम्भावितमेव । अस्तुतस्तु यवानां परकीयत्वेऽपि तद्विनाशा-
द्वचर्मः स्यात् । यवस्वामी गामपहृत्य वरणीयात् । गोस्वामिन् च यवस्वामी वृण-
येत् । अतो यवानां रक्षितुमिष्टत्वात् ईप्सितत्वाद्वापादानत्वमस्त्येव । गोस्तु स्वकीय-
त्वेऽपि बाधकनिवृत्त्यै वारयितुमिष्टतमत्वात् कर्मत्वम् । न च गोरीप्सिततमत्वेऽपि
ईप्सितत्वस्यापि सत्त्वाद्वापादानत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । ईप्सिततमत्वे 'वारणा-
र्थानाम्' हृत्यपादानत्वं बाधित्वा 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वस्यैव परत्वात् प्राप्तेः ।

न च 'वारणार्थानानीप्सितः' हृत्यपादानत्वस्य 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वा-
पवादत्वं शक्यम्, 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वं हि ईप्सिततममाश्रयिष्यम् ।
वारणार्थानामिष्टपादानत्वं तु ईप्सितविषयम् । तस्य प्रकृते ईप्सितेषु यवेषु परकीयेषु
सावकाशात्वात् न 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मत्वापवादत्वम् । अतः परत्वात् गोः
स्वकीयायाः परकी- रापेक्षया ईप्सिततमत्वात् कर्मत्वमेव । न च अन्वेषणवकं
'वारयतीत्यत्र अग्नेरीप्सितत्वाभावात् कथमपादानत्वमिति वाच्यम्, दृष्टव्यमादादप्री
विषये स्पर्शानकलकप्रवृत्त्यभिमुखं माणवक प्रवृत्तिविमुखीकरोतीति हि तदर्थः ।
तन्नाश्रिपक्षे माणवकस्य द्वाहप्रसङ्गात् तद्विषयप्रवृत्तिविमुखीकरणामकवारणक्रियया
आप्तुमिष्टतमत्वेन वारयितुरीप्सिततमत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम् । अग्नेस्तु वार-
णक्रियेऽपि सततममाणवकीयस्पर्शक्रियया आप्तुमिष्टतमत्वेऽपि वारयितुरीप्सितत्वात्
अपादानत्वम् ।

एतेन कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्मत्वेवास्तु, 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' 'तथायुक्तं
चानीप्सितम्' इति किमीप्सिततमानीप्सितयोः पृथग्प्रहणेन । एतावत्तैव हरिं भ्रमति,
प्राप्तं गच्छन् तृणं स्पृशति, विषं मुकुक्ते हृत्यादिसर्वलक्ष्यपलङ्घप्रहाविति भिरस्तम् ।
कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयः कर्म हृत्युक्तौ हि 'वारणार्थानाम्' इति सूत्रमस्यापवादः
स्यात्, विशेषविहितत्वात् । तथा च माणवकस्य कर्मत्वं न स्यात् । न चाप्तौ 'वारणा-
र्थानाम्' इति सावकाशमिति वाच्यम्, वारयतेऽत्र स्पर्शकलकप्रवृत्तिविवटनमर्थः ।
तच्छान्त्यतो जयनादिरूपम् । तादृशव्यापारप्रयोजयकत्वं माणवककर्तृकस्पर्शकलकप्रवृ-
त्तिविरहः । तत्र स्पर्शाशोऽग्निनिष्ठः माणवकनिष्ठश्च, संयोगरूपस्य स्पर्शस्य द्विनिष्ठ-
त्वात् । प्रवृत्तिविरहश्च विषयतया अग्निनिष्ठः आश्रयतया माणवकनिष्ठश्च । तथा
च कर्तृव्यापारप्रयोजयकलाश्रयत्वलक्षणकर्मत्वस्य परत्वाद्युभयत्रापि प्राप्ते 'वारणार्था-
नाम्' हृत्यपादानत्वं निरवकाशत्वाद्वापवादः स्यादिति माणवकादपि पक्षमी स्यात्,
गद्वाधनार्थं 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' हृत्यारब्धत्वम् । एवञ्च ईप्सिततमात्रे अग्नौ साव-
काशाव्यापादानत्वस्य परत्वादीप्सिततमे माणवके बाधः सिध्यति । कर्तुरीप्सितत-

५९१ अन्तर्भां येनादर्शनमिच्छति १ । ४ । २८ ॥ व्यवधाने एति वाकर्तृक-
स्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातृनिष्ठीयते कृष्णः ।
अन्तर्भां किम् ? शौरान् न दिदृक्षते । इच्छतिप्रहणं किम् ? अदर्शनेच्छायां सत्यां
सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । (देवदसाद्यज्ञदत्तो निष्ठीयते) । ५९२ आख्यातो-
पयोगे १ । ४ । २९ ॥ नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्तुः प्राक्संहः स्यात् । उपाध्या-
यादधीते । उपयोगे किम् ? नटस्य गाथा शृणोति । ५९३ अनिकर्तुः प्रकृतिः ।

ममित्यारभ्ये च द्वेष्योदासीनसङ्ग्रहाय 'तथायुक्तम्' इत्यन्वारभ्यभ्यमित्यास्तां
तावत् ।

भाष्ये तु बुद्धिकल्पितसंबोगविरलेषकृतमपादानत्वमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदं
सूत्रम् ।

अन्तर्भां अन्तर्भावित्वेत्त्वं व्याचष्टे—व्यवधाने एतीति । व्यवधानेनेति यावत् ।
वाकर्तृकत्वेति । येनेति कर्तृवृत्तीयेति भावः । आत्मनो दर्शनस्येति । आत्मन इति दर्शन-
सद्व्ययोगे कर्मणि षष्ठी । आत्मन इत्यभ्याहारकभ्यम् । अत एव येनेति कर्तरि वृत्तीया
सङ्गच्छते । अन्यथा कृद्योगावष्टीप्रसङ्गात् । आत्मन इत्यभ्याहारे तु उभयप्राप्तौ
कर्मण्येवेति सिधमात्रं कृद्योगावष्टौ । आत्मसद्वेन इच्छतिकर्ता दिवक्षितः । व्यवधा-
नेन स्वविषये वाकर्तृकदर्शनस्य अभावमिच्छतीति यावत् । मातृनिष्ठीयते कृष्ण इति ।
'लीला रलेषणे'रथश्लिषकरणः । इह तुपसर्गवशात् व्यवधानेन परकर्तृकस्वविषयदर्शन-
विरहात्कुल्लस्यापारे वर्तते । ततश्च कृष्णाः मातृकर्तृकस्वविषयकदर्शनविरहात् कुल्लया-
दिसा प्रच्छन्नो भवतीत्यर्थः । अत्र व्यवधानमाश्रित्य मातृकर्तृकस्वविषयदर्शनविर-
हस्य कृष्णेनेभ्यसापत्तया मातृरपादानत्वात् पञ्चमी । कर्तृवृत्तीयापवाद्योऽयं षष्ठ्यपवा-
द्यो वा । भाष्ये तु बुद्धिकृतमपादानत्वमाश्रित्य इदमपि प्रत्याख्यातम् । आख्यातोप-
योगे । आख्याता उपयोगे इति श्लेषः । आख्यातेति तुजस्तात् प्रथमैकवचनम् ।
उपयोगपत्त्वं व्याचष्टे—नियमपूर्वकैति । भाष्ये तथोक्तेरिति भावः । आख्यातेति तुज-
स्तं व्याचष्टे—वर्त्तेति । अभ्यापयित्तेत्यर्थः । उपाध्यायादधीते इति । नियमविशेषपूर्वकम्
उपाध्यायस्योच्चारणम् अनुच्चारयतीत्यर्थः । षष्ठ्यपवाद्योऽयम् । भाष्ये तु उपाध्या-
यादधीते चेत् गृह्यतीत्यर्थमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम् ।

अनिकर्तुः प्रकृतिः । अनिर्जनगद्युत्पत्तिः । 'अथी प्रादुर्भावे' द्वैवाधिकोऽकर्मकः ।
'हृण्जादिभ्यः' इति भावे हृण् । 'अनिवभ्योश्च' इति निषेधाज्ञोपधात्बुद्धिः । जनेः कर्त्त-
ेति विग्रहः । शेषषष्ठ्या समासः । 'तुजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधस्तु कारकषष्ठ्या

१ । ४ । ३० ॥ जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते' । ५९४
 भुवः प्रभवः १ । ४ । ३१ ॥ भवनं भू । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभ-
 वति । तत्र प्रकाशते इत्यर्थः ।

'व्यञ्जोपे कर्मण्यधिकरणे च' (वा १४७४-१४७५) । प्रासादात्प्रेक्षते,
 घासनात्प्रेक्षते । प्रासादमाहय घासने उपविश्य प्रेक्षते इत्यर्थः । श्वश्रुवाञ्जि
 हेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । 'गम्यमानाऽपि क्रिया, कारकविभक्तीनां निमित्तम्'
 (वा ५०४१) । कस्मात्प्रभवः ? नद्याः । 'यतश्चाश्वकान्निमानं ततः पञ्चमी' (वा

एवेति वक्ष्यते । जायमानस्येति । जनघातोः कर्तरि लटश्चानच्, रयन्, 'ज्जाञ्जोर्भा'
 'आने मुक्' उपस्थाप्रायस्येत्यर्थः । प्रकृतिशब्द इयाचष्टे—हेतुरिति । ब्रह्मण इति ।
 द्विरण्यगमादित्यर्थः । चडादियु कुलाकादिवत् तस्य प्रजोत्पत्तौ निमित्तकारणत्वमिति
 भावः । वृत्तिहृन्मतेतत्पुनश्च, संयोगविश्लेषसत्त्वेन 'भ्रुवमपाये' इत्येव सिद्धत्वात् ।
 अतोऽत्र मूले हेतुशब्दः उपादानकारणपर एव । अत एव भाष्यकैयटयोः 'गोमयात्
 वृक्षिका जायन्ते' 'गोळोमाविलोमभ्यो क्वां जायन्ते' इत्युवाचस्य परिणामेऽपि प्रकृति-
 ह्युवाचयवानुस्यूतिसत्त्वेऽपि वृद्धिकृतविश्लेषसत्त्वात् 'भ्रुवमपाये' इत्येव सिद्धमिति
 प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । एवञ्च 'ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते' इत्यत्र ब्रह्मणश्चैव मायोव-
 हितमीश्वरश्चैतन्नयमेव विधत्तम् । तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः ।
 भुवः प्रभवः । पूर्वसूत्रे सप्तमनिर्विष्टमपि कर्तृप्रहणमेकदेशे स्वरितत्वप्रतिष्ठावलादिहानु-
 वर्तते । तत्राह—भूकर्तुरिति । भवनं भूः सप्तवादिवात् क्विप् । भुवः कर्ता भूकर्ता, तस्ये-
 त्यर्थः । प्रभव इति । प्रभवति प्रथमं प्रकाशतेऽस्मिन्निति प्रभवः, प्रथमप्रकाशस्थानमि-
 त्यर्थः । प्रभवतीत्यस्य उपपद्यते इत्यर्थे तु असङ्गतिः, गङ्गावास्तत्रानुरपत्तः । तत्राह—
 प्रकाशते इत्यर्थं इति । प्रथम प्रकाशते इति वाच्यम् । अत एव 'हिमवति प्रकाशते' इत्यत्र
 न भवति । एतेन त्रिकर्तुरित्यनेन 'भ्रुवमपाये' इत्यनेन च गतार्थत्वं निरस्तम् ।
 भाष्ये तु अपक्रामतीत्यर्थमाश्रित्य 'भ्रुवमपाये' इत्यनेनैव सिद्धमिति स्थितम् ।

व्यञ्जोपे इति । व्यञ्जनेत्यस्य लोपे अदर्शने अप्रयोगे मति गम्यमानत्वार्थं प्रति
 कर्मणि अधिकरणे च पञ्चमी वाच्येत्यर्थः । अिहेति । लज्जते इत्यर्थः । नन्वत्र स्थव-
 न्तस्य प्रयोगान्नात् कथं तदर्थं प्रति कर्माद्यवगमिरित्यत आह—गम्यमानाऽपीति ।
 प्रकरणदिनेत्यर्थः । गम्यमानाऽपीत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह—कस्मात्प्रभवमिति । आगतोऽ-
 स्तीति गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । नद्या इत्युत्तरम् । आगतोऽस्मीति
 गम्यमानक्रियापेक्षमपादानत्वमिति भावः । यतश्चेति । यत इति तृतीयार्थं तसि ।
 येनावधिना अथवा कालस्य वा विमानं परिच्छेदः इत्यत्रा गम्यते, ततः पञ्चमी वा-

१४७७) । 'तद्युक्ताद्वचनाः प्रथमाससम्भ्यो' (वा १४७९) । 'कालाससमी च वक्तव्या' (वा १४७८) । वनाद् प्राप्नो योजनं-योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । २२/१/८५

५९५ अन्यारावितरतैदिकशब्दाञ्छ्रुत्तरपदाजाहियुक्ते २ । ३ । २९ ॥ एतैर्योगे पठचमी स्यात् । अन्येत्यर्थप्रहणम् । इतरप्रहणं प्रपञ्चार्यम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आराद्वनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वो प्रामात् । दिशि दृष्टः

अन्वयेकं वाक्यम् । तत्र पञ्चमीति पाठेऽप्यथमेवार्थः तद्युक्तादिति । तेन पञ्चम्यस्तेन युक्ताद्विचितात् अन्वयाच्चिनः प्रथमाससम्भ्यो वाच्ये इति द्वितीयं वाक्यम् । 'काला-ससमी च वक्तव्या' इति वाक्यान्तरम् । तद्युक्तादित्यनुषङ्गपते । तेन पञ्चम्यस्तेन अन्वितात् कालवाचिनः सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः । वनादिति । अत्र योजनात्मकमन्वयपरिमाणं वनेन पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य योजनमित्याकाङ्क्षोरथानात् । योजने योजनमिति प्रथमाससम्भोरपि ह्योत्तराभ्यवहितदेशवृत्तित्वमर्थः । वनात्मक-पूर्वावधिकयोजनोत्तरदेशो ग्राम इत्यर्थः । अवधिरवस्येऽपि विश्लेषाप्रतीतेर्भुवमित्य-पादान्वाभावाद्भवन्म् । कात्तिक्या इति । कार्तिक्याः मासे आग्रहायणीत्वमन्वयः । अत्र मासात्मकं कालपरिमाणं कार्तिक्या पूर्वावधिना परिच्छिद्यते, कस्मादारभ्य मास इत्याकाङ्क्षोत्थानात् । मास इति सप्तम्यास्तु ह्योत्तराभ्यवहितकालवृत्तित्वमर्थः । कार्तिक्यौर्णमास्वात्मकपूर्वावधिकमासोत्तरकाले मार्गशीर्षपौर्णमासीत्यर्थः ।

अन्याराद । युक्त इति न चैक इत्याह—पमियोगे इति । अन्य, आरात्, इतर, ऋते, दिक्शब्द, अञ्छ्रुत्तरपद, आक्, आहि पतैरष्टमियोगे सतीत्यर्थः । भिद्यादि-शब्दयोगे पञ्चमीं साधयितुमाह—अन्वयेऽर्थप्रहणमिति । व्याख्यानान्विति भावः । अन्यार्थकशब्दयोगे पञ्चमीति कलितम् । तर्हीतरप्रहणं स्वर्थमन्यार्थकत्वादेव सिद्धे-रित्यत आह—इतरप्रहणं प्रपञ्चार्थमिति । 'पचि विस्तारे' । अन्यशब्दस्य अन्यार्थक-शब्दप्रहणोपलक्षणार्थत्वकथनस्य प्रयोजनकथनार्थमिति यावत् । अन्यो भिन्न इतरो वेति । भेदवान् विलक्षण इत्याद्युपलक्षणमिदम् । कृष्णप्रतियोगिकमेवत्वानित्यर्थः । पृष्ठपदवाहोऽयम् । अन्यादिकशब्दानामवधिनियमस्येऽपि संयोगविश्लेषाभावाद्-पादान्तरस्य न प्रसक्तिः । पृष्ठमत्रेऽपि । आराद्वनादिति । वनस्य दूरं समीपं वेत्यर्थः । 'आराद् दूरसमीपयोः' इत्यमरः । ऋते कृष्णादिति । ऋते इत्येकारान्तमन्वयस्य । 'ऋते वर्जने' इत्यमरः । कृष्णस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः । 'क कर्मप्रपञ्चस्य फलति पुष्पवाराधनश्रुते' इति शिवरहस्यान्तर्गतस्तुतिगतः प्रयोगस्त्वापेः । 'सतोऽन्यत्रापि धरपते' इति वा द्वितीया । 'ऋते द्वितीया च' इति चान्द्रं सूत्रम् । अन्य दिक्शब्द-योगो न्वाहरति—पूर्वो प्रामादिति । प्रामावधिकपूर्वविश्वर्षो ग्राम इत्यर्थः । नहु

शब्दो दिक्शब्दः । तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः कारुणः । अथयववाचियोगे तु न । 'तस्य परमाज्ञेदितम्' (सू ८३) इति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अन्वृत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठयत्तस्यर्थः—' (सू ६०९) इति षष्ठीं वाचितुं पृथग्ग्रहणम् । प्राक्-प्रत्यग्वा प्रामात् । आच्-दक्षिणा प्रामात् । आहि—दक्षिणाहि प्रामात् । 'अपादाने पञ्चमी' (सू ५८७) इति सूत्रे 'कार्तिक्याः प्रवृत्ति' इति भाष्यप्रयोगात्प्रवृत्त्ययोगे पठ्यमी । भवात्प्रवृत्ति—आरभ्य

चैत्रात् पूर्वं कारुण इत्यत्र पूर्वज्ञानस्य कालवाचकतया विग्राहकत्वाभावात् कथं तद्योगे पञ्चमीत्यत आह—दिशि दृष्ट इति । रूढ्या विविशेषवाचकाः पूर्वाद्य एव गृह्यन्ते । न खैन्द्रीककुवाद्यः । सम्प्रतीति । क्वाचिद्विम्बाचकानामिदानीं कालवाचकानामपि योगे पञ्चमी भवतीत्यर्थः । नन्वेवं सति पूर्वं कारुण्येत्पन्नापि स्यादित्यत आह—अथयववाचीति । तस्य परमिति । तस्येति हि प्रकृतं हिरुक्तं परासृजति । द्विरुक्तस्य परं परावयवभूतमाज्ञेदितमिति तद्व्य. । पूर्वं कावस्येति । आरभ्यस्य पूर्वावयव इत्यर्थः ।

अन्वृत्तात् उत्तरपदं यस्य सः अन्वृत्तरपदः प्रागादिविकशब्दः, न तु सभ्रयत् इत्यादिकशब्दोऽपि, विकशाब्दसाहचर्यात् । तेन सभ्रयत् वेवदत्तेनेत्यत्र न पञ्चमी । ननु विकशाब्दसादेव सिद्धे अन्वृत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—अन्वृत्तरपदस्येति । षष्ठयत्तस्येत्यन्तरं परत्वात् प्राप्तामिति शेषः । प्राक् प्रत्यग्वा प्रामादिति । प्रामावधिक इत्यर्थः । आभिति । आच्प्रत्ययान्तयोगे उदाहरणं वक्ष्यत इति सूचनमिदम् । दक्षिणा प्रामादिति । प्रामावधिकार्यां दक्षिणस्यां दिशिस्थार्थः । आहीति । आहिप्रत्ययान्तयोगे उदाहरणसूचनमिदम् । दक्षिणाहि प्रामादिति । प्रामावधिकार्यां दक्षिणस्यां दिशि दूर इत्यर्थः । 'आहि च दूरे' इत्यादिप्रत्ययः । आजाहिप्रत्ययान्तयोर्विकशब्दत्वेऽपि 'षष्ठयत्तस्यर्थः' इति षष्ठीं वाचितुं पृथग् ग्रहणम् । नन्वेवमपि 'अवात्प्रवृत्त्यारभ्य वा लेख्यो हरिः' इत्यादौ कथं पञ्चमी ? अन्यादिवान्वययोगाभावात्स्थित आह—अपादाने इति । प्रवृत्तियोग इति । प्रवृत्त्यर्थकस्ययोगे इत्यर्थः । तथा हि—'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रे भाष्ये 'यत्तद्वाच्यकालनिर्माणम्' इति चार्तिकं पठित्वा कार्तिक्याः आप्रहावणी मासे ह्युदाहरणं 'इत्वं न वक्तव्यम्' इति तद्वाार्तिकप्रत्याख्यानमुपचिन्त्य इत्-मत्र प्रयोक्तव्यं सप्त प्रयुज्यते—'कार्तिक्याः प्रवृत्त्याप्रहावणी मासे' इत्युक्तम् । प्रवृत्तिसाहचर्याद्येऽपि तदर्थसत्तया पञ्चमी सिद्धेत्यर्थः । एवं वक्ष्या भाष्यकृता 'प्रवृत्त्यर्थकस्ययोगे पञ्चमी' ति वचनं ज्ञाप्यते । अन्यथा पञ्चम्यर्थे चार्तिकस्यावश्यकत्वात् इत्युक्तिः स्पष्टैव । पञ्चम प्रवृत्तिसाहचर्याद्ययोगेऽपि पञ्चमी भवति । अत एव

वा सेभ्यो हरिः । 'अपपरिचहिः—' (सू ६६६) इति समासविधानात् ज्ञाप-
काद् बहियोगे पठचमी । प्रासाद् बहिः । ५९६ अपपरी वर्जने १।४।८८॥ एतो
वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः । ५९७ आङ्मर्यादावचने १ । ४ । ८९ ॥ आङ्-
मर्यादायामुक्तसङ्घः स्मात् । वचनग्रहणात्भिविधावपि । ५९८ पञ्चम्यपाङ्-
परिमिः २ । ३ । १० ॥ एतैः कर्मप्रवचनीययोगे पठचमी स्यात् । अप हरेः, परि

व 'कार्तिकायाः प्रभृति' इति आभ्यव्याख्यावसरे तत आरभ्येत्यर्थं इति कैश्चिद् आह ।
नत्र हि तत इति पञ्चम्यास्तसि । एतत् सर्वमभिप्रेत्योदाहरति—मवात् प्रभृति आर-
भ्य वेति । अवा उत्पत्तिः, आरभ्येत्यस्यायधि परिगृह्येत्यर्थः । प्रभृतीत्यव्ययत्वेनैतद्वच-
कमेव । भवन्नवधि परिगृह्य हरिः श्लेष ह्यर्थः । उत्पत्तिश्चणामकपूर्वाधिकोत्तर-
काले सर्वथा आमरण हरिः सेभ्य इति यावत् । अत्रारभ्येति क्रियापेक्षया कर्मत्ववि-
वक्षायां द्वितीया, 'उपपद्विभक्तेः कारकविभक्तिर्बन्धीयसी' इत्युक्तेः । यथा 'सूयो-
दयमारभ्य आस्तमवात् जपति' इत्यादौ । शेषत्वविवक्षायां तु षष्ठीं याचित्वा भव-
णः इति पञ्चमी । प्रभृतिशब्दयोगे तु आरभ्येत्यर्थं कदापि न द्वितीया, प्रभृतिशब्दा-
र्यस्यायधि परिगृह्येत्यस्यावध्याविहितत्वेन क्रियात्वाभावात् । अपपरोति । बहिः
शब्दयोगे पञ्चमी सिद्धवत्स्य 'अपपरिचहिरञ्जवः पञ्चम्या' इति समासविधा-
नात् बहिरशब्दयोगे पञ्चमी विज्ञायते इत्यर्थः । इच्छ 'अपपरि' इति सूत्रे भाष्ये
पठस्य । 'करस्य करभो बहिः' इति स्वसाध्वेव । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति वा
कथञ्चित्समाधेयम् ।

अपपरी वर्जने । कर्मप्रवचनीयौ स्त इति । कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृतस्य द्वित्वशब्देन
विपरिणाम इति भावः । वर्जने किञ्च ? परिषिञ्चती । सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । अतो-
पसर्गात्वात् 'उपसर्गात्सुनोति' इति शतम् । आङ् मर्यादावचने । वक्तव्य इति । कर्मप्र-
वचनीयसंज्ञक इत्यर्थः । ननु 'आङ्मर्यादायाम्' इत्येव सिद्धे वचनग्रहणं व्यर्थमित्यत
आह—वचनग्रहणादिति । तेन विभेति मर्यादा तेन सहेत्यभिविधिः । मर्यादाशब्दो
धनोक्त्यते सम्मर्यादावचनस्य 'आङ्मर्यादाभिविधयोः' इति सूत्रम् । तत्र य आङ् इहः
स कर्मप्रवचनीयसंज्ञकः स्यादित्यर्थः । तथा च मर्यादाभिविधयोः कर्मप्रवचनीय
इति फलतीति भावः । पञ्चम्यात् परिमिः । पतेरिति । अप आङ् चरि इत्येतेरित्यर्थः ।
कर्मप्रवचनीयैरिति । कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप हरेः परि
हरेः संसार इति । अपहरेः संसारः परिहरेः संसार इत्यन्वयः । हरि वर्जयित्वा जनि-
भृतिश्चकारमकं संसरणमित्यर्थः । ननु 'वृत्तं प्रति विद्योतते, भक्तो हरि मति' इत्यादौ
'कण्ठेः प्रभृत' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया
परत्वात् अपवादत्वाच्च याचित्वा 'पञ्चम्यपाङ्परिमिः' इति पञ्चमा स्यादित्यत

द्वेषः संवापः । परिरत्र कर्षणे । कर्षणासौ तु हरि परि । आ मुक्ते संवापः ।
 या पक्षमात् स्यात् ॥ ५९९ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिवाच्योः १ । ७ । २२ ॥ एत-
 दोरर्षयोः पतिवज्रसङ्घः आत् । ६०० प्रतिनिधिप्रतिवाच्ये च वस्मात्
 याशि ११ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीयैर्वा पचमी स्वात् । प्रपुण्याः कृष्णात्पति । तिलेभ्यः
 प्रतिवस्तति पावात् । ६०१ अकर्तृत्वोऽपि । अती २ । ३ । २४ ॥ कर्तृत्वविसं-
 कर्षणं हेतुभूतं ततः पचमी स्वात् । शतात् वदत । अकर्तृरि किम् ! लतेन वस्तितः ।
 ६०२ क्षिणाया शुभेऽस्त्रिषाम् २ । ३ । २५ ॥ शुभे हेतावकीर्षिणे पचमी वा
 स्वात् । आत्पात्-आत्पचमेन वा वदतः । शुभेकिम् ! अथेन कुम् । अक्षिणाम् किम् ?

आह - परिरनेति । 'पञ्चमपाठपरिणि' इत्यत्र बर्जनार्थक्यायेन साहचर्यात् पविटपि
 बर्जनार्थक्यं पृथ गृह्यत इत्यर्थः । आ मुक्तेरिति । मुक्ते प्राथिति वाच्य । आ लक्षणा-
 विति । सङ्घ एतद्व्यवस्थित्वाच्च बर्तत इत्यर्थः ।

प्रतिः प्रतिनिधि । लक्षः प्रतिनिधिः, एतत्प्रति प्रतिनिधीतं प्रतिवाच्य । इत्यसं-
 धि । कर्तृत्वपचमीवसङ्घ इत्यर्थः । पतिनिधि । पतिरिति । सुभेकविषये इत्यर्थः । शुभे
 नत्वादिनि पचमे पचमी अस्मादेव सिद्धेऽपि । 'कृष्णस्य प्रतिनिधिः' इति तु
 'आपठसिद्धं न सर्वत्र' इति ख्यायेन च । तथा च पञ्चमपाठपरिनि प्रतिनिधिप्रतिवाच्ये
 तस्मात् कर्मप्रवचनीयपुण्यपचमीत्यर्थः कल्पति । प्रपुण्यः कृष्णात्पतीति । कुहारी प्रपुण्यः
 कृष्णादिप्रतिवाच्यपचमीत्यर्थः । पचमर्षयोः आह्वयश्च । पतिस्तु तद्बोधकः । न च
 इति । अत्रत्येन गृहीतात् तिलान् पचमेभ्यः सुखायासाया वा प्रत्यर्पणत्वोत्पत्तेः ।
 कर्तृत्वोऽपि । अकर्तृत्वे । 'द्विती कृति सुखायुक्तते । अकर्तृरि हेतुभूतं च ।
 विद्वानापरिणयः इतिप्रपञ्चात्-कर्तृत्वविसं । कर्तृत्वविसं इतिप्रपञ्चात् । अत्र
 इति । विश्वित्तलाते प्रत्यर्पणाद्ये तति शुभेनादिदलेन प्रपणे हेतुवा अचययोः एत-
 दावर्षः । हेतुपुनीचापवात् । एतेन पचितं प्र । अचययोः अचयनेनेति शेषः । अत्र
 हेतुप्रपण्यत्तत्पचमी अचयः । अचययोः अचयनेन च इत्यर्थव्यवस्थायाः । अत्र
 प्रपणेन प्रपणेनकर्तृत्वविसं अचयनेन प्रपणेनकर्तृत्वविसं अचयनेन अचयने इति व्यव-
 स्थायाः । अत्र अचयनेन प्रपणेनकर्तृत्वविसं अचयनेन प्रपणेनकर्तृत्वविसं अचयनेन अचयने
 अचयनेन अचयनेन प्रपणेनकर्तृत्वविसं अचयनेन प्रपणेनकर्तृत्वविसं अचयनेन अचयने
 अचयनेन अचयनेन प्रपणेनकर्तृत्वविसं अचयनेन प्रपणेनकर्तृत्वविसं अचयनेन अचयने
 अचयनेन अचयनेन प्रपणेनकर्तृत्वविसं अचयनेन प्रपणेनकर्तृत्वविसं अचयनेन अचयने

विजयाः हेताविक्रयवर्षे । तदाह- शुभ तदाह्वयवर्षे इति । विजयावर्षे
 आहः । आह्वयवर्षे । अत्रत्य जाते आह्वयः । 'शुभप्रपण्यत्तत्पचमीत्यर्थः कर्मणि च'

बुद्धया मुक्तः । 'विभाषा' इति योगविभागादगुणे क्रिया च क्वचित् । धूमाद्-
गिनमान । नास्ति घटोऽनुपलब्धेः । ६०३ पृथग्विनानानामिस्तृतीयाऽभ्य-
तरस्याम् २ । ३ । ३२ ॥ एभिर्भोगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च । अन्त्यतरस्या
ग्रहणे समुच्चयार्थम्, पञ्चमीद्वितीये चानुवर्तते । पृथग्भोगेण-रामं वा । एवं
विना, नाना । ६०४ करणे च स्तोकात्पङ्कटकृत्कृत्पयस्यात्सद्वचनस्य
२ । ३ । ३३ ॥ एभ्योऽप्रत्ययवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चमी स्तः । स्तोकेन स्तो-

इति एषम् । ननु धूमाद्यक्षिमानित्यादी कथं पञ्चमी, धूमादेरगुणत्वादित्यत आह—
योगविभागादिति । 'विभाषा' इति योगो विभज्यते । हेतावित्यनुवर्तते, पञ्चमीति च ।
हेतौ पञ्चमी वा स्यादित्यर्थः । ततश्च धूमाद्यक्षिमानित्याद्य सिद्धम् । ततः गुणेऽस्त्रि-
यामिति । तत्र विभाषेत्यनुवर्तते पञ्चमीति च । गुणे हेतावच्छास्त्रे पञ्चमी वा स्यादि-
त्युभोऽर्थः । ततश्च जाड्याद् अत्र इत्यादि सिद्धम् । ननु विभाषेत्येव सिद्धे गुणेऽस्त्रिया-
मिति स्वर्थमित्यत आह—अगुणे क्रिया च क्वचित् । योगविभागस्य इष्टसिद्धयर्थत्वा-
दिति भावः । अत्रागुणे उदाहरति—धूमादिति । अग्निमानित्यनन्तरं ज्ञायत इति
शेषः । धूमस्य अग्निज्ञानहेतुत्वात् अत्र धूमस्य अगुणत्वेऽपि हेतुत्वात् ततः पञ्चमीति
भावः । क्रियासुवाहरति—नास्ति घट इति । घट इत्यनन्तरम् इति ज्ञायत इति शेषः ।
अनुपलब्धेरिति । उपलब्धेः ज्ञानम्, तस्या अभावः अनुपलब्धिः । नन्तस्तुर्यः । न
चाथार्थावेऽव्ययीभावः लङ्घ्यः, अर्थार्थावे तथोविकल्पस्य वचनमागत्यात् ।

पृथग्विना । पञ्चमीद्वितीये चेति । तृतीयाभावपक्षे इति शेषः । 'अपराधाने पञ्चमी'
'बध्द्यतसर्थप्रत्ययेन' 'पनपा द्वितीया' 'पृथग्विना' इति सूत्रक्रमः । तत्र बध्द्यत्यस्व-
रितत्वाद्धानुवर्तते, पञ्चमी द्वितीयेति चानुवर्तते । तथा च तृतीयाभावपक्षे पञ्चमी
द्वितीया चेति भावः । ननु तृतीयाभावपक्षे द्वितीयैव सन्निहितत्वात् स्यात्, न तु
पञ्चम्यापि, बध्द्यतसर्थेऽत्र तदनुवृत्तेरभावात् । अतोऽत्र पञ्चम्याः समावेशोऽनुपपन्न
इत्यत आह—अन्त्यतरस्यात्प्रवृत्तिर्मात । तृतीया चेत्येतावतैव सन्निहिताद्वितीयात्समुच्च-
यसिद्धेरन्त्यतरस्यामिति गुरुर्यात्करणं व्यवहितत्वात् अपि पञ्चम्याः समुच्चयार्थम्,
अव्ययानामनेकार्थत्वात्कश्चित् भावः । ननु पञ्चम्याः 'बध्द्यतसर्थ' इत्यत्राननुवृत्तात्वा
इहानुवृत्तेरसम्भवात् कथमिह तदुपस्थितिरित्यत आह—पञ्चमीद्वितीये चानुवर्तते ।
मण्डूकप्लुत्येति शेषः । पृथग्भोगेति । रामप्रतिभोगिकमेद्वामित्यर्थः । एवं विना ना-
नेति । विना रामेण, रामात्, रामम् । नाना रामेण, रामात्, रामं वा । पृथग्विना-
नानाकार्योऽपि भेदाथंका इति क्वचित् । 'पृथग्विनानन्तरणतं हिदृक्नाना च वर्जने ।
इत्यमरः । रामस्य वर्जने सुखं नास्तीत्यर्थः । करणे च । पथ्य इति । स्तोके अल्प

काहा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण इतः । ३०५ दूराभित्कार्थेभ्यो द्विती-
या च २।३।३५। एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये च । प्रातिपदिकार्थमात्रे
विधिरयम् । प्रामस्य दूरम्-दूरात्-दूरेण वा, अन्तिकम्-अन्तिकत्वात् अन्तिकेन वा ।
असत्स्ववचनस्य इत्यनुवृत्तेर्नेह-दूरः पन्थाः । ६०६ षष्ठी शेषे २ । ३ । ५० ॥
कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिस्वबन्धः शेषः । तत्र षष्ठी स्यात् ।

कृष्ण कतिपय पञ्चमस्तुभ्यं इत्यर्थः । असत्स्वपदं व्याचष्टे—अद्वयेति । अन्त्यत-
रस्यामित्यनुवृत्ते, पञ्चमीति च । तस्य करणे पञ्चमी वेति छन्दते । तदभावे तु
तृतीया सिद्धैव । तदाह—तृतीयापञ्चमाविति । स्तोकेन स्तोकात्त्रा मुक्त इति । छत्रुना
आघासेन मुक्त इत्यर्थः । आघासो न द्रव्यमिति भावः । द्रव्ये रिषति । द्रव्ये दृशौ
स्तोकेन विषेण इत इति तृतीयैवेत्यर्थः । अल्पेनात्पाद्वा मुक्तः । कृष्णेण कृष्णाद्वा
मुक्तः । कष्टेनेत्यर्थः । कतिपयेन कतिपयाद्वा मुक्तः । अकृत्स्नेन साधनेनेत्यर्थः ।

दूरान्तिक मय इति । दूरार्थकेभ्यः अन्तिकार्थकेभ्यश्चेत्यर्थः । चकारः व्यवहित-
धोरपि पञ्चमीतृतीषणोः सप्तुष्यकार्थः । न तु 'दूराभित्कार्थेः षष्ठ्यन्वतरस्यात्' इति
सङ्ग्रहितषष्ठ्या अपि, व्याख्यानात् । तदाह—चात्पञ्चमीतृतीये चेति । प्रातिपदिकार्थ-
मात्रे विधिरयमिति । व्याख्यानाविति भावः । तथा च प्रथमापवाद इति फलितम् ।
'दूरादावस्याम्बूर्त्वं दूरात्पादावनेजनम् ।' इति भाष्यप्रयोगात् सप्तम्यर्थेऽधिकरणेऽ-
प्यर्थं विधिः । ननु दूरः पन्था इत्यत्र कथं न पञ्चमीत्यत आह—असत्स्ववचनस्येति ।
दूरः पन्था इत्यत्र पन्थाः द्रव्यम् । तद्विशेषणं दूरमाकृतः सत्स्ववचन इति भावः ॥
इति पञ्चमी विभक्तिः ॥

अथ षष्ठी विभक्तिः । षष्ठी शेषे । दस्तावन्यः शेषः । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसूत्रेण
द्वितीयादिविधिषु हि कर्मकर्तृकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणकारकाप्यनुक्रान्तानि ।
प्रथमाविधौ प्रातिपदिकार्थोऽनुक्रान्तः । पतेभ्यः अन्त्यः स्वस्वामिभावादिस्वबन्धः
शेषपदार्थ इत्यर्थः । तत्रासति बाधके स्वबन्धोविशेषरूपेण सामान्यरूपेण च भासते
'न हि निर्विशेषं सामान्यम्' इति न्यायात् । सति तु बाधके मातुः स्मरतीत्यादौ
स्वबन्धत्वेनैव भासम् । कर्मत्वादिविशेषरूपेणापि भावे द्वितीयादिप्रसङ्गादिति स्थि-
तिः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावरूपविशेषात्मना स्वबन्धत्वरूपसामान्या-
त्मना च स्वबन्धः वष्टुर्थः । राजाभित्तस्वामित्वनिरूपितस्वस्वामकस्वबन्धाश्रयः
पुरुष इति बोधः । आश्रयत्वाद्दि तु संसर्गमर्षाद्वया भासते । तत्र पुरुषो मुख्यं विशे-
ष्यम् । स्वबन्धस्वत्वाधेततया पुरुषविशेषणम् । राजा तु आश्रयतया स्वबन्धविशेष-
णम् । स्वबन्धस्वत्वाधेततया राजानं प्रति विशेष्यम् , 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनम्' इति

राज्ञः- पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविषयायां षष्ठ्येव । सतां गतम् ।
सर्पिणो जानीते । मातुः स्मरति । एषोदकस्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयोः ।
फलानां वृत्तः । ६०७ षष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६। हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ बोधो

वचनेन प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादगमात् । अत एव पुरुषशब्दादपि न
षष्ठी राजनिरूपितसम्बन्धाक्षणः पुरुष इति बोधे सम्बन्धस्य प्रकृत्यर्थपुरुष प्रति
विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन च भानानुपपत्तेः । यद्वा तु पुरुषगतस्वत्वमिरूपितस्वा-
मित्यरूपसम्बन्धाक्षयो राजेति बोधः, तदा पुरुषस्य राजेति पुरुषशब्दात् षष्ठी भव-
त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

सतां गतमित्यादौ कर्तृवृत्तीयादिकमाशङ्क्याह—कर्मादीनामपीति । कर्मत्वकर्तृवा-
दीनामपि सम्बन्धवत्त्वसामान्यात्मना विषयायां षष्ठ्येव, नतु कारकविभक्तय इत्यर्थः ।
तथा च 'कस्य च वर्तमाने' इति सूत्रे आशयः—'कर्मादीनामविषया शेषः' इति ।
सतां गतमिति । भावे षः । तासम्बन्धिरागमनमित्यर्थः । कर्तृत्वविषयायां तु सद्भिर्गत-
मिति सुशीला भवत्येव । कृषोगलक्षणा षष्ठी तु न भवति, 'न लोके' इति निषेधात् ।
सर्पिणो जानीते इति । कर्णत्वविषयायां सर्पिणात्तपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः । कर्णत्वस्य
सम्बन्धत्वविषयायां नु षष्ठी, कर्माश्रिता सर्पिस्तम्बनिघ्नी प्रवृत्तिरिति बोधः । मातुः
स्मरतीति । कर्मत्वविषयायां मातरं स्मरतीत्यर्थः । कर्मत्वस्य शेषत्वविषयायां तु वेक-
यत्कर्तृकं मातृस्वरविधिः अगमनमित्यर्थः । एषोदकस्योपस्कुरुते इति । एषशब्दः अका-
गन्तः पुंलिङ्गः, 'कारके' इति सूत्रे 'एषाः पचन्ते' इति आशयप्रयोगात् । एषाश्च
दधकानि चेति दृग्नाह षष्ठी । 'जातिरघाणिनाम्' इत्येकवचनः । कर्मत्वविषयायात्
बुधोदकं शोषणगन्धद्रव्याद्यानादिया परिष्कुरुते इत्यर्थः । कर्मत्वस्य शेषत्वविषयायां
तु एषोदकस्योपस्करणमिति बोधः । एषशब्दस्मकारान्तोऽप्यसि ननुमक-
लिङ्गः 'काष्ठं दारिद्र्यजनं खेच्छ इधमसेधः समित् खिषाम् ।' इति कौशात् 'यथेचोसि
स्मिद्धोऽग्निः' इत्यादिदृशंभात् । तथा सति एवः इकस्येति श्लेषः, नहकतवत्त्वना-
वेष्टौ एव तदकस्येत्याशयः । उदकशब्दपर्यायो दकशब्दोऽप्यस्ति, 'भुवनममृतं जीवन्
इत्याद् दकं च' इति पुल्ल्युधकोशात् । तथा च एषः कर्तृत्वकं परिष्कुरुते इत्यर्थः ।
कर्मत्वस्य शेषत्वविषयायां तु षष्ठी, निश्चकरादिकाष्टविशेषप्रवृत्तितानितसोद-
कस्य गुणविशेषो वैद्यशास्त्रप्रसिद्धः । भजे शम्भोश्चरणयोरिति । अत्र चरणयोः कर्मत्व-
स्य शेषत्वविषयायां षष्ठी । शम्भुचरणसम्बन्धि मज्जनमित्यर्थः । फलानां वृत्त इति ।
अत्रापि करणत्वस्य शेषत्वविषयायां षष्ठी । फलसम्बन्धिनी वृत्तिरिति बोधः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । हेतावित्यनुवर्तते । तदाह—हेतौ बोधो इति । हेतुत्वे बोधो इत्यर्थः ।
हेतुवाचकात् षष्ठीति फलितम् । 'हेतौ' इति तृतीयां बाधित्वा षष्ठी । हेतुप्रयोगे

षष्ठी स्यात् । अक्षस्य हेतोर्बसति । ६०८ सर्वनाम्नस्तृतीया च २ । ३ । २७ ॥
 सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ शोष्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च । केन हेतुना
 बधति । कस्य हेतोः । 'निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्' (वा १४७३) ।
 किं निमित्तं वसति, केन निमित्तेन, कस्यै निमित्ताय इत्यादि । एवं किं कारणम्,
 को हेतुः, किं प्रयोजनम् इत्यादि । प्रायग्रहणाद्सर्वनाम्नः प्रयत्नाद्वितीये न स्तः ।
 ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्ताय इत्यादि । ६०९ पठयत्यस्य-
 सार्थप्रत्ययेन २ । ३ । ३० ॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात् । -'द्विश्शब्द-' (सू ५५५)
 इति पञ्चम्या अपवादः । प्रामस्य दक्षिणतः, पुरः पुरस्तात् , उपरि, उपरिष्ठतः ।

किम् । अन्नेन वसति । हेतौ शोष्ये इति किम् ? अक्षस्य हेतोस्तुभ्यं वज्रः । अस्य
 युष्मच्छब्दात् न भवति । सर्वनाम्नस्तृतीया च । सर्वनाम्न इति षष्ठी । तत्राह—सर्वनाम्नो
 हेतुशब्दस्य चेति । कस्मान्नवमीरथपेक्षायां सक्किहितस्येवात् सर्वनाम्नहेतुशब्दादिभिः ७३० ही
 इत्यभिप्रेत्योहाहरति—केन हेतुनेति । सर्वनाम्न इति यदि पञ्चमी स्यात्, तस्य हेतु-
 शब्दात् षष्ठी न स्यादिति शोष्यञ्च । निमित्तपर्यायेति । निमित्तपर्यायाणां प्रयोगे हेतु-
 स्तरत्नमानाधिकरणेभ्यश्च सर्वासां विश्वस्तीनां प्रायेण प्रयोगो अशक्तीत्यर्थः । किं निमित्तं
 वसतीति । प्रथमास्तं द्वितीयास्तं च ज्ञेयञ्च । इत्यादिति । दक्षिणाय (निमित्ताय), दक्षिण-
 निमित्तस्य, कश्चिद्विहिते । पर्यायग्रहणस्य प्रयोगजनमाह—एवं किं कारणमित्यादि ।
 प्रायग्रहणस्य प्रयोजनमाह—प्रायग्रहणादिति । एवं च 'षष्ठी हेतुशब्दयोगे' 'सर्वनाम्नस्तृ-
 तीया च' इति सूत्रग्रहणं न कर्तव्यं ज्ञवतीति आद्यः । पठयत्यस्य । एतद्योगे इति । 'द्विश्श-
 ब्दभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो द्विवेदोक्तालेख्यस्तातिः' इत्यादिभ्यः 'आदि' च 'स-
 'उत्तरात्' इत्यन्तैः सूत्रैर्द्विवेदोक्तान्पुस्तिकैः तादृशैः पदार्थैः प्रत्यक्षा विहितैः ।
 तत्र दक्षिणोत्तराभ्यामस्युत्तं इति विहितः जः अस्युत्तरस्थानः तदुत्तरार्धं इति वा-
 क्यरूपः न एवार्थो यस्य सः अतश्चार्थप्रत्ययः तद्योगे ह्यर्थः । अथप्यस्यार्थप्रत्यय-
 अन्नातिरेक प्रथमः तथापि तावन्नान्तरात्तदर्थोऽयुक्तञ्च, न तद्व्यतिरिक्त्यर्थेति, तदुत्तरार्ध-
 नघटितत्वेन गौय्यात् । दिशश्चरतीति । 'अन्त्याशात्' इति सूत्रे द्विवेदोक्तस्येवार्थ-
 पर्यायं विहिता नदपवाद इत्यर्थः । दक्षिणा इति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात्प-
 द्विवेदोक्तकालवृत्तः द्वितीयशब्दात् अतस्तुभ्यः दक्षिणस्थानं, दक्षिणरथाः, दक्षिणाः ।
 द्वितीयार्थः । एवं तत्राह—पुरः इति । पूर्वशब्दाद्दस्तास्यर्थे 'पूर्वाधारावधारण-
 मसि पुरचवधेयान्' इत्यभिप्रेत्यः प्रकृतेः पुरादेशश्च । पूर्वासां, पूर्वस्थानं, पूर्वा-
 वेद्यर्थः । पुरस्तादिति । पूर्वशब्दाद्दस्तास्यर्थे सति 'अस्ताति च' इति प्रकृतैः पुरा-
 वेद्यः । पुरश्शब्दस्यमानार्थकमित्यञ्च । वपतीति । 'उपर्युपरिष्ठत्' इति सूत्रेण कर्त्तव्यशब्दात् ।

६१० एनपा द्वितीया २ । ३ । ३१ ॥ एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । 'एनपा' इति योगविभागात्पृष्ठपाप । दक्षिणेन प्राम-प्रामस्य वा एषम् उत्तरेण । ६११ दुरा-
न्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् २।३।३४ ॥ एतौयोगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । पूर्-
निकट प्रामस्य-प्रामाद्वा ।। ७/१०/ ६५५

६१२ शोऽधिवर्धस्य करणे २ । ३ । ५१ ॥ जानातेरज्ञानार्थस्य करणे
शोऽत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् । ६१३ अधीगर्थद्वयेऽर्था कर्मणि
२ । ३ । ५२ ॥ एषा कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दय-

विधानिसप्रत्ययः प्रकृतेरुपादेशश्च निपातितः । ऊर्वायां विक्षि, ऊर्षायां विक्षः, ऊर्षा
विगिति वा अर्थः । एवं शेषे काळेऽपि ।

एनपा द्वितीया । 'षष्ठ्यतसर्थ' इति षष्ठ्याः निश्चयं वाधे प्राप्ते आह—योगविभागा-
दिति । एनपेति योगो विभक्त्यते । 'षष्ठ्यतसर्थ' इति पूर्वसूत्रात् षष्ठ्येऽनुवर्तते । एन-
वन्तेन योगे षष्ठी स्यादित्यर्थः । द्वितीयेति योगान्तरम् । एनपेत्यनुवर्तते । एनवन्तेन
योगे द्वितीया स्यादित्युक्तोऽर्थः । दक्षिणेनेति । 'एनवन्ततरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' इत्ये-
नम् । एवमुत्तरेणेति । उत्तरेण प्रामं प्रामस्य वेत्युदाहरणमित्यर्थः । पूर्वेण प्रामं प्रामस्य
वेत्याद्यपि बोध्यम् । दिक्शब्देभ्य एनविधयेः । भाष्ये तु 'षष्ठ्यतसर्थ' इति सूत्रात्
प्राक् 'एनपा' द्वितीया' इत्यस्य पाठ इति 'पृथग्विना' इति सूत्रे षष्ठ्यम् । अतोऽत्र
सप्तमिपि योगविभागे षष्ठीग्रहणानुवृत्तेरसम्भवादेनपायोगे षष्ठ्यसाधुरिवेति युक्तम् ।
दुरान्तिकाः । पतैरिति । दुरार्थकैरन्तिकार्थकैश्च शब्दैर्धोने इत्यर्थः । पञ्चमी चेति ।
षष्ठ्यभावे 'अपादाने पञ्चमी' इत्यस्य अनुवृत्ता पञ्चमीति भावः । 'एनपा द्वितीया'
इति 'पृथग्विनामानामिद्वितीया' इति द्वितीयावृत्तौ सन्निहिते अपि न समुच्चयेते
व्याख्यानात् ।

शोऽधिवर्धस्य । शः अविध्वंस्येति षष्ठ्यम् । श इति ज्ञानातेरनुकरणत् षष्ठ्यक-
वचनम् । विद् ज्ञानम् अर्थः यस्य विध्वंसः, स न भवतीति अविध्वंसः । ज्ञानार्थकमिच्छ
स्येति यावत् । तदाह—जानातेरज्ञानार्थस्येति । शेषेऽप्येनेति । एनवन्तस्येनेत्यर्थः । शेष
इत्यनुवृत्तेरिति भावः । सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः करणीभूतं यत्सर्पिः तत्सम्बन्धिनी
प्रवृत्तिरित्यर्थः । अविध्वंस्येति छिन्नादेव 'ज्ञा अवबोधने' इति घालोः प्रवृत्तौ वृत्तिः ।
'षष्ठी शेषे' इति सिद्धेऽपि 'प्रतिपक्षविधाना षष्ठी न समस्यते' इत्येतत्पर्यं वचनम् ।
अधीगर्थः । एवामिति । 'इक स्मरणे' नित्यमभिपूर्वः, सत्यार्थः इवार्थो यस्य सः अर्थागर्थः ।
स्मरणार्थक इति यावत् । शेष इति । 'षष्ठी शेषे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मातुः
स्मरणमिति । वस्तुतः कर्मभूतसर्पिस्तद्वन्धिस्मरणमित्यर्थः । सर्पिषोऽयनमिति । वस्तुतः

नम्, ईशानं वा । ६१४ कृञः प्रतियरत्ने २ । ३ । ५३ ॥ प्रतियरत्ना गुणाधानम् ।
 कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद् गुणाधाने । एषोदकस्योपस्करणम् । ६१५ रुजा-
 र्थानां भाववचनानामुच्यतेः २ । ३ । ५४ । भावकर्तृकाणां उवरिवर्जितानां रुजा-
 र्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा । 'अज्वरिसन्तापोरिति
 वाच्यम्' (वा १५०७) रोगस्य चौरज्वरः, चौरसन्तापो वा । रोगकर्तृकं चौर-

कर्मभूतसर्पिस्सम्बन्धि इष्यनमित्यर्थः। 'इयं ज्ञानातिरञ्जगहिंसादानेषु' । दोनान् इष्यते
 इत्यथ दुःखाद्विद्योक्तमित्युच्यते। परदुःखापहरणेवञ्चा इष्या । ईशनं वेति ।
 सर्पिष इष्यन्नुपपद्यते । वस्तुतः कर्मभूतसर्पिस्सम्बन्धी अथेष्टविनियोग इत्यर्थः ।
 इदमपि समासनिषेधार्थमेव । छोकान्तिष्ठे इत्यत्र तु यथास्वेच्छमाज्ञापयतीत्यर्थः ।
 कृञः प्रति । कर्मणीति, शेष इति चानुवर्तते । प्रतियरत्नो गुणाधानम् । तदाह—
 कृञः कर्मणीति । एषोदकस्योपस्करणमिति । एषोदकस्योपस्करणस्यो नपुंसकलिङ्गः । वृ-
 षात् उच्यते। एषोदकं चेति वृद्धः । यथा एषोदकः अकारान्तः पुंलिङ्गः ।
 एषोदकं चेति वृद्ध इत्यनुपदमेवोक्तम् । वस्तुतः कर्मभूतेषोदकसम्बन्धि
 परिस्करणमित्यर्थः ।

रुजार्वानाम् । रुजा पीडा रोग इत्यर्थो येषामिति विग्रहः । भाववचनानामित्येवहृया-
 चष्टे—भावकर्तृकामिति । वक्तोति वचनः, कर्तारि क्युट् । प्रकृत्यर्थो न विवक्षितः ।
 भावः धरत्यर्थः वचनः कर्ता येषामिति विग्रहः । भावकर्तृकामिति क्लृप्तमिति
 भाष्ये स्पष्टम् । शेष इति कर्मणीति चानुवर्तते । तदाह—कर्मणि शेषे इति । इदमपि
 समासाभावार्थमेव । चौरस्य रोगस्य रुजेति । अत्र रुजेति व्याधिकृतसन्तापादिपीडोच्यते ।
 रोगश्चौरं सन्तापादिना पीडयतीति पर्यवसन्नोऽर्थः । रोगकर्तृका वस्तुतः कर्मभूत-
 चौरगता सन्तापादिषोऽर्थः । अत्र भाववचनेन रोगशाब्देन चौरोरञ्जयादिविकार-
 विशेषो विवक्षितः । स च रुजार्वो कर्ता । तत्कर्मणश्चौरस्य शेषविवक्षार्थां षष्ठी ।
 रोगस्य चौररुजेति समासो न भवतीति बोध्यम् । अज्वरिसन्तापोरिति । 'रुजार्वानां
 भाववचनानां उवरिसन्तापिवर्जितानाम्' इति सूत्रं वक्तव्यमित्यर्थः । रोगस्य चौरज्वर
 इति । अत्र चौरज्वरशाब्दे शेषवृथाः समासो भवत्येव, शेषवृथाः पुनर्विध्यभावात् ।
 एवं रोगस्य चौरसन्ताप इत्यत्रापि बोध्यम् । अत्राज्वरिसन्तापोरित्यनुक्तौ तु
 रुजार्वानां भाववचनानां कर्मणि शेषे चौरशाब्दात् षष्ठी स्यादित्यतिव्याप्तिं दर्शयितु-
 माह—रोगकर्तृकमिति । रोगकर्तृकः वस्तुतः कर्मभूतचौरसम्बन्धी उवरः सन्तापो वेति
 यावत् । एषोदक उवरिसन्तापोः रुजार्वकत्वात् रोगात्प्रकृत्योपस्करणकत्वाच्च तत्कर्मण-
 चौरस्य शेषविवक्षार्थानेन षष्ठी, किन्तु कृद्योगे षष्ठी, 'षष्ठी शेषे' इत्येव षष्ठी

एवमन्वि उपरादिकमित्यर्थः । ६१६ आशिषि नाथाः २।१५॥ आशीरर्थस्य
 नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सपिषो नाथनम् । आशिषि इति किम् ? माण-
 पकृताथनम् । तत्सम्बन्धिनी वाचनेत्यर्थः । ६१७ आसिनिप्रहणानात्कार्थ-
 यिषां हिंसायाम् २ । ३ । ५६ ॥ हिंसायानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । वीर
 ष्योच्चाथनम् । निप्रौ संहती विपर्ययती व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम्-प्रणि-
 हननम्-निहननम्-प्रहणनं वा । 'नट अत्रकन्दने' चुरादिः । चौरस्योच्चाथनम् ।
 चौरस्य काथनम् । ह्यस्य पेषणम् । हिंसायाम् किम् ? धानापेषणम् । ६१८
 ह्यस्यह्यणोः समर्थयोः २ । ३ । ५७ ॥ शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । ह्यते कर्मादि-

दा । अथः चौरश्चरः चौरसन्तापः इति समासो अन्त्येवेति आक्षेपः ।

आशिषि नाथः । 'शेषे' कर्मणि इति आनुवर्तते । तदाह—आशीरर्थस्येति । ह्यस्यपि
 नमासासाकार्थमेव । सपिषो नाथनमिति । ह्यते भूयादिति ह्यङ्गाभाषासकञ्च । तद्वे
 दार्थाः वाचनेत्यर्थः । अस्तुतः कर्माभूतसपिषस्यन्विष आनासनमित्यर्थः । आसिनिप्र
 कर्मणि शेषे ह्यस्यनुवर्तते । तदाह—हिंसायानामित्यादिना । तद्वन्वि सखासाखाकार्थ
 शेषः । चौरस्योच्चाथनमिति । 'अस्तु तापने' 'अस्तु हिंसायाम्' इति चुरादी । अस्तुतः
 टर्कित्तुचौरस्यन्विषी द्विलेशस्यः । 'अस्तु कोषणे' इति वेनासिपुस्य लु क्त्वात्
 द्विकर्त्तव्यत्वात् आसीति निर्देशात् । निप्रान्विति । निप्रहणेति निप्रपूर्वस्य । अ
 दातोः विर्गणः । तद्य चि प्र तुष्येतौ समसौ गुह्येत्, अक्षेपेत् अमुष्मन्त्वात् च चुरादौ
 इति वीति च अथपि 'गुह्येत्, अवाक्यानाश्चिष्यत् । अकृत्वास्तुदाहर्त्तु-चौरस्य चिष
 टनमिति । अस्तुतः कर्माभूतसपिषस्यन्विष इत्यन्यत्राद्यर्थः । 'ह्यतेह्यणुत्स्य' इति
 अचञ् । विपर्ययसाहचर्येति-अणित्थनमिति । 'वेगोत्' इति तस्यञ्च । अस्तुतः (६१७)
 इ न परस्यङ् । 'अस्तु तापने' इति नियमात् वेर्त्तकस्य तद्वन्जनसाञ्चार । अथञ्च
 इति-निदाने प्रहणनं वेति । निमित्ताभावःसिद्धेत्तद्वन्विष 'अस्तेह्यपरेह्य' इति
 फलं च । चुरादिरिति । 'नट शूलौ' इति म् ल चुराते, आठति ह्योच्चाथनमिति
 आः । चौरस्योच्चाथनमिति । अपसर्गवशात् हिंसाया इतिरिति आक्षेपः । योश्च
 नमिति । 'अथ हिंसायाम्' इति अटाया । 'अटाकुशादिभ्यः' इति तस्य (६१६) इति
 ह्यङ्गः इति न भवति, इत् वीर्त्तनिपातनात् । ह्यस्य पेषणमिति । हिंस्यस्यार्थः ।

भावह्यणोः । शेषवृत्तेन मूर्ध्नि च्याचष्टे-शेषे कर्मणि षष्ठी स्यादिति । समर्थो भूतस्य
 अथो पयोरेति विग्रहः । शकन्धादिस्वात् एतत्स्यञ्च । एकाक्षरस्य एतत्स्यपूर्वकार्त्तव्यत्वा
 तोः पणधातोश्च कर्मणि वेषणने विदञ्चिते षष्ठी स्यात्कार्त्तव्यत्वात् । अथपि समासो
 च्छब्दमेव । ननु 'पणव्यवहारे स्तुतौ च' इति पणधातुः स्तुतव्यत्वात् सगर्भे, न तु अथक-

व्यवहारे चानयोस्तुत्यार्थता । शतस्य व्यवहरणं, पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः । ६१९ विवस्तवर्थस्य २।३।५८॥ द्यूतार्थस्य क्रयविकयव्यवहारार्थस्य च विवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् ? ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः ६२० विभाषोपसर्गे २ । ३ । ५९ ॥ पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति । ६२१ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने २ । ३ । ६१ ॥ देवतासम्प्रदानेऽवर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणोर्हविषो वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये छाग

हार एव, तत्कथमनयोरेकार्थकत्वमित्यत आह—द्यूते इति । द्यूते अचैः क्रीडने क्रयविकयविवयकमूल्यसंवादे चानयोः व्यवहृपणोः पृकार्थकत्वमित्यर्थः । तथा च पृतादृष व्यवहारार्थकयोरिति फलतीति भावः । शतस्य व्यवहरणं पणनं वेति । द्यूतव्यवहारे क्रयविकयव्यवहारेण वा गृह्णातीत्यर्थः । केवलव्यवहारार्थकत्वे अकर्मकत्वापात्तात् तथा च वस्तुतः कर्मभूतशतसम्बन्धि अक्षक्रीडनेन ग्रहणं, क्रयविकयविवयकमूल्यसंवादेन ग्रहणं वेत्यर्थः । समर्थयोः किमिति । व्यवहाराार्थकयोरिति किमर्थमित्यर्थः शलाकाव्यवहार इति । प्रत्युदाहरणे व्यवहरतेन व्यवहारार्थकत्वमित्याह—गणनेत्यर्थ इति वस्तुतः कर्मभूतशलाकासम्बन्धिगणनेति फलितम् । अत्र षष्ठीयाः पुनर्विषयभावात् श्येव समास इति भावः । ब्राह्मणपणनमिति । पणतेः प्रत्युदाहरणम् । अत्र पणि व्यवहारार्थं इत्याह—स्तुतिरित्यर्थ इति । वस्तुतः कर्मभूतब्राह्मणसम्बन्धिनी स्तुतिरित्यर्थः । अत्रापि अस्त्येव समास इति भावः ।

दिवस्तवर्थस्य । पूर्वसूत्रे निर्विष्टव्यवहृपणौ तच्छब्देन परामृश्येते । तयोः व्यवहृपणोः अर्थ एवार्थो यस्येति विग्रहः । तथाह—द्यूतार्थस्येति । द्यूतमक्षक्रीडनेन ग्रहणार्थो यस्य विव इति विग्रहः । क्रयेति । क्रयविकयविवयकमूल्यसंवादोऽर्थः यस्य विव इति ब्रह्मोक्तिः । कर्मणि षष्ठीति । इह शेष इति नानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः तथा च कर्मणः शेषत्वविषयभावात् 'षष्ठी शेषे' इत्यप्राप्ती इयं वचनम्, न तु कृदन्त्ययोगे समासनिवृत्त्यर्थम् । तत् ध्वनयन्नुदाहरति—शतस्य बोध्यतीति । शतमक्षक्रीडने क्रयविकयविवयकमूल्यसंवादेन वा गृह्णातीत्यर्थः । अत्र शेष इत्यननुवृत्तेः कर्मणः प्रकारक एव बोधः । अत एव 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्युत्तरसूत्रे 'गामस्य तदहः सभारहीश्वेयुः' इत्यत्र मित्यषष्ठीप्राप्ती द्वितीयाार्थमिश्रुक्त भाष्यकैयटयोः सङ्गच्छत इत्यन्यत्र विस्तरः । विभाषोपसर्गे । उपसर्गे सति व्यवहृपणार्थस्य विवः कर्मणि षष्ठी स्यादित्यर्थः ।

प्रेष्यब्रुवोः देवतासम्प्रदानके इति । देवता सम्प्रदानं यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । प्रेष्यब्रुवोरिति । 'हृष गतौ' द्विवादिः श्यञ्प्रत्ययः, उपसर्गवशात् प्रेरणे वर्तते । प्रेष्यब्रुवोरिति विग्रहः । कर्मण इति । 'अधीणार्थ' इत्यतः कर्मणोऽन्यनुवृत्तं षष्ठीया विषय

स्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुग्रहो वा । ६२२ कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले-
 ऽधिकरणे २ । ३ । ६४ ॥ कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी
 स्यात् । पञ्चकृत्वोऽहो भोजनम् । द्विरहो भोजनम् । शेषे किम् ? द्विरहन्ययनम् ।
 ६२३ कर्तृकर्मणोः कृति २ । ३ । ६५ ॥ कृद्योगे कर्तारि कर्मणि च षष्ठी
 स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः । 'गुणकर्मणि वेप्यते' (वा ५०४९) ।

णम्यत इति भावः । हविष इति । हविशब्दः न स्वरूपपरः किन्तु हविर्विशेषवाच-
 कशब्दपरः, व्याख्यानात् । तथा च देवतासम्प्रदानकक्रियावाचिनोः प्रेष्यश्रुवोः कर्मि-
 भूतः यो हविर्विशेषः तद्वाचकाच्छब्दात् षष्ठीति फलितम् । अत्रापि शेष इति नानु-
 वर्तते, व्याख्यानात्, तथा च द्वितीयापवादोऽयम् । अग्नये छागस्येति । मैत्रावरुणं
 प्रति अघ्नयुं कर्तृकोऽयं सम्प्रैषः । हे मैत्रावरुण ! अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्बन्धि
 यद्दविः वपास्यं मेदोरूपं तत् प्रेष्य । 'होता यत्तुष्टिं छागस्य वपाया मेदसो जुपतां
 हविर्होतयंज' इति प्रैषेण प्रकाशयेत्यर्थः । अत्र यद्यपि 'अग्नये छागस्य वपाया मेदसः
 प्रेष्य' इत्येव कस्यसुत्रेषु दृश्यते न तु हविष इत्यपि, तथापि तथाविधः प्रैषो
 भाष्योदाहरणात् कश्चिच्छाखायां ज्ञेयः । मेदशब्देन वस्त्रखण्डतुल्यो मांसविशेष
 उच्यते । अनुग्रहे वेति । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुग्रहीत्युदाहरणम् ।
 हे मैत्रावरुण ! अग्न्युद्देशेन प्रदास्यमानं छागसम्बन्धि यद्दविः वपास्यं मेदोरूपं
 तत्पुरोऽनुवाक्यया प्रकाशयेत्यर्थः । प्रेष्यश्रुवोः किम् ? अग्नये छागस्य हविर्वषां मेदो
 जुहुधि । हविषः किम् ? अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदाने किम् ? माणवकाय
 पुरोडाशं प्रेष्य । 'हविषः प्रस्थितस्वविशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्य' इन्द्राग्निभ्यां छागस्य
 हविर्वषां मेदः प्रस्थितं प्रेष्य । प्रस्थितमिति अव्यक्तमित्यर्थः ।

कृत्वोऽर्थे । कृत्वोऽर्थानामिति । कृत्वसुप्रत्ययस्यार्थं पृथार्थः येषां ते कृत्वोऽर्थाः,
 तेषां प्रयोग इत्यर्थः । शेषे षष्ठीति । 'विषस्तत्पर्यस्य' इत्यादिपूर्वसूत्रे विशिष्टमपि
 शेषप्रहणं मण्डकच्छ्लस्या इहानुवर्तते, व्याख्यानात् । पञ्चकृत्वोऽहो भोजनमिति । पञ्च-
 चारं वस्तुतः अधिकरणीभूतम् षडहः तत्सम्बन्धि भोजनमित्यर्थः 'सकृत्स्थायाः क्रिया-
 भ्यादुत्तिगणने कृत्वसुषु' । इह षड्याः शेषे पुनर्विधानात् समासः । द्विरहन्ययन-
 मिति । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति कृत्वाऽर्थं सुच् । अत्र अधिकरणस्य विवक्षितत्वा-
 स्सप्तम्येव, न तु षष्ठी ।

कर्तृकर्मणोः कृति । कृत्प्रत्यये प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः । फलितमाह—कृद्योग इति ।
 तत्र-कर्तयुंदाहरति—कृष्णस्य कृतिरिति । भावे स्त्रियां क्तिन् । कृष्णकर्तृकात्पृष्टि-
 रित्यर्थः । कर्मण्युदाहरति—जगत इति । जगत्कर्मकसृष्ट्यनुकूलध्यापारवानित्यर्थः ।
 गुणकर्मणोः कृति । कृत्वस्तद्विकर्मधातुभ्यो अप्रधानकर्मणि षष्ठीविकल्प इत्यत इत्यर्थः ।
 प्रधानकर्मणि तु नित्यैव षष्ठी 'अकथितं च' इत्यत्र भाष्ये स्थितमेतत् । नेता

नेता अश्वस्य सृष्टनस्य सृष्टं वा । कृति किम् ? तद्धिते भा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ।

अश्वस्येति । 'अकथितं च' इत्यत्र 'ग्राममजां नयति' इत्युदाहरणे अजा प्रधानं कर्म, ग्रामस्तु गुणकर्मति प्रपञ्चितं प्राक् । तत्रोत्था अत्र अश्वः प्रधानकर्म, जुहस्तु गुणकर्मति ज्ञेयम् ।

स्यादेतत्—कृतीति व्यर्थम् । न च लिङ्ग्याद्यर्थं तद्धिति वाच्यम्, भोवनं पञ्चमीत्यादौ 'न लोके' इति लादेशयोगे षष्ठीनिषेधादेव षष्ठ्यभावसिद्धेः । शतेन क्रीतः शरयोऽश्वः इत्यादौ तु तद्धितयत्प्रत्ययाभिहितत्वादेव अश्वदेवः षष्ठी न भविष्यति । न च देववृत्तं हिङ्गिताद्यादौ हिङ्गगाद्यव्यययोर्ध्ववर्जनविक्रियां प्रति कर्मत्वाद्भवेन षष्ठी शङ्क्या, 'न लोकाव्यय' इति तन्निषेधात् शेषत्वविषयत्वात् तु षष्ठ्यत्र इष्यत एव । एवञ्च परिशेषात् कृद्योग एवेत्यं षष्ठी पर्यवस्यतीति किं कृद्ग्रहणेनेति पृथङ्गति—कृति किमिति । अक्षरमाह—तद्धिते इति । तद्धितयोगे षष्ठीनिवृत्त्यर्थमिति यावत् । कृतपूर्वी कटमिति । कटः पूर्वं कृतः अनेनेति लौकिकविग्रहः । तत्र पूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । 'सुप्तुपा' इति समासः । अनेनेत्यद्युप्तौ कृतपूर्वशब्दात् 'पूर्वादिनिः' 'संपूर्वाच्च' इति हनिप्रत्ययस्तद्धितः । तत्र करोतिक्रियापेक्षया कटस्य कर्मत्वाद्भवेन षष्ठीप्राप्तौ तद्धितयोगाच्च भवति । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेति विग्रहे कृतशब्दस्य पूर्वशब्देन समासो न सम्भवति । कृतशब्दस्य कटशब्दापेक्षत्वेन सामर्थ्यविरहात् । अत एव तद्धितः हनिप्रत्ययोऽपि दुर्लभः । किञ्च कृत इति क्तप्रत्ययेन कटस्य कर्मणोऽभिहितत्वेन ततः षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन कृद्ग्रहणेन । क्तप्रत्ययेन कृता अभिहितत्वादेव कटात् द्वितीयापि दुर्लभेति चेत् ? मैवम्, कृत अत्र पूर्वं अत्र इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये कटस्यासिद्धिततया कर्मत्वेनाप्यसम्भवेन कृष्णातोस्तदानीमकर्मकृतया कर्मणि क्तप्रत्ययस्यासम्भवे सति 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावे क्तप्रत्यये कृते सति कृतशब्दस्य कटशब्दसापेक्षत्वाभावात् समासतद्धिती निर्वाधौ । ततश्च कृतपूर्वीति तद्धितात्त्वस्य पूर्वं कृतवानित्यर्थः पर्यवस्यति । किं कृतवानिति कर्मजिज्ञासायां कटमित्यन्वेति, गुणभूतयापि क्रियया कारकसम्बन्धस्य कटं कृतवानित्यादौ दर्शनात् । तच्च कर्मत्वं न क्तप्रत्ययेनाभिहितम्, तस्य भावे विधानात् । नापीनिप्रत्ययेन, तस्य कर्तरी विधानात् । तथा च असति कृद्ग्रहणे षष्ठी स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

न च निष्ठायोगे निषेधादेवान्न षष्ठी न भविष्यतीति वाच्यम्, 'नपुंसके क्ते भावे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानम्' इति 'क्तस्य च वर्तमाने इति सूत्रस्यवार्तिकेन निष्ठायोगे षष्ठीनिषेधस्याप्राप्तसक्तेः । तथा च षष्ठ्यभावे उक्तीत्या अत्रभिहितत्वात् । द्वितीया सुकर्मैव । न च कृतेऽपि कृद्ग्रहणे षष्ठी दुर्बारा, कृतेति क्तप्रत्ययात्मककृद्योगस्य सखादिति वाच्यम्, कृद्ग्रहणसामर्थ्येन भाष्योदाहरणेन च घृत्त्यन्तर्भाष्यकृद्योगस्य

६२४ उभयप्राप्तौ कर्मणि २ । ३ । ६६ ॥ उभयोः प्राप्तियस्मिन्कृति तत्र कर्म-
ण्येव षष्ठी न्यात् । आश्वर्थो गयां दोनोऽगो न । 'क्षीप्रन्ययचोरकाकारयोन्यां नि-

विवक्षितत्वात् । प्रकृते च कृतेत्यस्य तद्धितवृत्त्यन्तभूतत्वाच्च तद्योगः षष्ठीनिमित्तम् ।
न चैवं सति ओदनस्य पाचकतमः, ओदनस्य पाचकप्रहणम् इत्यादौ षष्ठी न स्यात्,
वृत्त्यनन्तभूतकृद्योगाभावात् । तथा च ओदनं पाचकतमः, ओदनं पोषकप्रहणम् इति
द्वितीयैव स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अत एव मतुवधिकारे 'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः
इत्यत्र 'प्राज्ञो व्याकरणम्' इत्युदाहरिष्यते मूलकृता । न चैवं घटः क्रियत इत्यत्रापि
कर्मणो विवक्षाभावमाश्रित्य भावककारे सति अनन्तरं घटस्य कर्मत्वेनान्वयसम्भ-
वात् अनभिहितत्वात् द्वितीया दुर्धारेति वाच्यम्, वेषम्यात् । कृतपूर्वस्यत्र हि अलौ-
किकविग्रहदशायां फटशब्दस्यासिद्धिभावात् कर्मणो विवक्षा न सम्भवतीति भावे
कप्रत्यय इति युक्तमाश्रयितुम् । क्रियते इत्यत्र तु न सम्भवत्येवाविषयः, कृतद्वित-
समासैकशेषसनाद्यन्तधारुरूपवृत्तिपञ्चकानन्तभूतत्वेन वृत्तिशून्यतया विग्रहाभावात् ।
तथा च वृत्तिविषय एवाय इत्युत्तिप्रकार इति प्राचीनमतानुसारी पन्याः । शब्देन्दु-
शेखरे तु ओदनं पाचकतम इत्यादौ द्वितीया असाधुरेव, षष्ठ्येष साधुरिति प्रपञ्चि-
तम् । विस्तरभावाच्चेह तल्लिख्यते । ननु मट्टिकाद्ये—

'द्वैर्दुःखस्य मादृश्यो धायैरामोदमुत्तमम् ।

लिम्पैरिव तनोर्वातश्चेतयः स्यात्उबल्लो न कः ॥'

इति श्लोकोऽस्ति । श्रीरामस्य विरहार्तस्य वाक्यमेतत् । अत्र दुःखस्येति तनो-
रिति च कर्मणि षष्ठी । मादृश्यो दुःखं द्वैर्द्वन्द्विः, पुष्पादीनाम् आमोदं परिमलं
धायैः पोषकैः तनोः तनुं शरीरं लिम्पैः लिम्पद्भिः कः चेतयः प्राणी उबलः उबलश्चिव
न स्यादित्यर्थः । अत्रामोदस्योत्तमस्येति कर्मणि पठ्या भाव्यम् । धायशब्दस्य
पोषणार्थकधाम्नातोः 'द्वयानिदधायोः' इति णप्रत्ययामककृदन्तत्वाच्चिति चेत् ?
न, उत्तममामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा दुःखस्य पोषकैरित्येवं गृहीत्वेत्यध्याहृत्य
तद्योगे द्वितीयाया उपपत्तेः ।

उभयप्राप्तौ कर्मणि । पूर्वसूत्रात् कृतीत्यनुवर्तते । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिः ।
अन्यपदार्थः कृत् । तदाह—उभयोः प्राप्तियस्मिन् कृतीति । एकस्मिन् कृति उभयोः
कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रसक्तौ कर्मण्येव षष्ठी स्यात्, न तु कर्तरीति यावत् । आश्वर्थ
इति । अगोपकर्तृकः गोकर्मकः यो बोहः स अद्भुत इत्यर्थः । उभयोः प्राप्ताविति
षष्ठीसमासाश्रयणे तु ओदनस्य पाको प्राहणानां च प्राबुर्भाव इत्यत्रापि कर्मण्येव
षष्ठी स्यात् तु कर्तरि । यदुष्मीह्याश्रयणे तु एकस्यैव कृतो निमित्तत्वलाभात् मिश्रक्रि-
यानिरूपितकर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ नायं नियम इति फलति । क्षीप्रत्यययोरिति ।
धार्तिकमेतत् । 'क्षियां किन्' इत्यधिकारविहितयोः अकाकारप्रत्यययोः कृतोः प्रयोगे

यमः' (वा १५१३) । मेदिक्का विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । 'शेषे विभाषा'
(वा १५१४) । स्त्रीप्रत्यये इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेः—हरिणा वा । केचिद्वि-
शेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येण—आचार्यस्य वा ।
६२५ क्तस्य च घर्तमा २ । ३ । ६७ ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ।
'न लोके—' (सू ६२७) इति निषेधस्यापवादः । राक्षां मतो बुद्धः पूजितो वा ।
६२६ अधिकरणवाचिनश्च २ । ३ । ६८ ॥ क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषा-
मासितं शयितं गतं भुक्तं वा ।

६२७ न लोकाव्यनिष्ठासल्लर्थतृणाम् २ । ३ । ६९ ॥ एषां प्रयोगे षष्ठी

कर्मण्येवेत्युक्तनियमो नास्तीत्यर्थः । कर्तव्येपि षष्ठी भवतीति फलितम् । भेदिकेति ।
धात्वर्थनिर्देशे षष्ठी, अकारदेशात्, टाप् 'प्रत्ययस्थात्' इतीश्वम् । विभित्सेति । भिदेः
सञ्ज्ञतात् 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः टाप् । रुद्रकर्तृकं अगारकर्मकं भेदं भेदनेच्छा
वेत्यर्थः । शेषे विभाषेति । इवमपि घातिकम् । अकारप्रत्ययव्यतिरिक्तप्रत्यययोगे
'उभयप्राप्तौ' इति नियमो विकल्प्यत इत्यर्थः । स्त्रीप्रत्यये इत्येके इति । उक्तो विकल्पः
स्त्रीप्रत्यययोगे सत्येव भवतीति केचिन्मन्यन्ते इत्यर्थः । विचित्रेति । हरिकर्तृका जग-
त्कर्मिका कृतिरित्यर्थः । केचिद्विशेषेणेति । अकारभित्तीप्रत्यये अस्त्रीप्रत्यये च
कृति प्रयुज्यमाने उक्तविकल्प इत्यर्थः । शब्दानामिति । आचार्यकर्तृकं शब्दकर्मक्रमनु-
शासनमित्यर्थः । अनुशासनमसाधुभ्यो विषेचनम् ।

क्तस्य च वर्तमाने । ननु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—
न लोकेति । राक्षां मतो बुद्धः पूजितो वेति । मनुष्यातोः बुधघातोः पूजाघातोश्च 'मतिबुद्धि-
पूजार्थेभ्यश्च' इति घर्तमाने क्तप्रत्ययः । तत्र मतिरिच्छा, बुद्धेः प्रयक् प्रहणात् । राजा-
कर्तृकवर्तमानेच्छाविषयः राजकर्तृकवर्तमानज्ञानविषयः राजकर्तृकवर्तमानपूजाधय
इति क्रमेणार्थः । 'पूजितो यः सुरासुरैः' 'त्वया ज्ञातो घटः' इत्यत्र तु भूते क्तप्रत्ययो
शोध्यः । न च 'मतिबुद्धि' इत्यनेन मूलक्तस्य बाधः शङ्कया, 'तेन' इत्यधिकारे उपज्ञाते
इति लिङ्गात् तद्वधाधज्ञापनादित्याहुः । अधिकरणवाचिनश्च । शेषपूर्णेन सूत्रं व्याख्ये-
क्तस्य योगे षष्ठीति । शयितमिति । शोतेऽस्मिन्निति शयितम् । 'शीङ् स्वम्' क्तोऽधिक-
रणे च ध्रौव्य' इति क्तप्रत्ययः । तत्र पूवामिति कर्तरि षष्ठी । 'न लोके' इति निषे-
धापवादः । भुजेस्तु प्रत्ययत्सानार्थकत्वात् अधिकरणे क्तप्रत्ययः । 'इदमेषां भुजयो-
दनस्य' इत्यत्र तु कर्तृकर्मणोर्ह्योरपि षष्ठी । 'उभयप्राप्तौ' इति नियमस्तु न प्रवर्तते,
मथ्येऽपवादव्यायेन 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठया एव तथियमाश्रुपगमात् ।

न लोके । एवामिति । छ, उ, उक्, अव्यय, निष्ठा, सल्लर्थ, एतन् एवामित्यर्थः ।
उ, उक् इत्यत्र सघर्णवीर्धे सति उकेति भवति । ततो छ उक्देशश्च आर्गुणे लोकेति

ज्ञानशु-आत्मानं मण्डयमानः । शतु-वेदमधीयन् । तुन्-कर्ता लोकान् । 'द्विषः शतुर्वा' (षा १५२९) । सुरस्य-सुरं वा द्विषन् । सर्वोऽयंकारकषष्ठयाः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः । ६२८ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः २ । ३ । ७० ॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनैव योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पाळकोऽवतरति । ब्रजं गामी । शतं दायी । ६२९ कृत्यानां

शेषास्तुल्यत्वं सत आरभ्य 'तुन्' इति सूत्रस्थानकारपर्यन्तानामित्यर्थः । 'लटः क्षतुषा-नञ्चावप्रथमासमानाधिकरणे' 'सम्बोधने च' 'तौ सत्' 'पूज्यञ्जोरज्ञानम्' 'ताच्छ्रीक्ष्य-वचोवचनशक्तिषु चानद्या' 'इक्ष्वाप्यो'रज्ञानकृच्छ्रिणि' 'द्विषोऽमित्त्रे' 'सुभो पञ्चसंयोगे' 'अहः प्रशांसायाम्' 'आ क्रेस्तच्छ्रीलतद्धर्मतस्साधुकारिषु' 'तुन्' इति सूत्रक्रमः । अत्र ज्ञानज्ञावितृष्णन्तानां ग्रहणम्, न तु 'लटः वाट्' इति तुल्यत्वापि क्षत्रादेशैकदेशस्य तस्य क्वपि पृथक् प्रयोगानर्हत्वात् । नापि ज्ञानञ्च, क्वादेशत्वादेव सिद्धेः, इति स्थितिः । ज्ञानशक्ति । उदाहरणसूचनमित्यम् । सोमं पवमान इति । 'पूज्यञ्जोरज्ञानम्' । आत्मानं मण्डयमान इति । 'मच्छि मूषायाम्' 'ताच्छ्रीक्ष्यवचोवचन' इति ज्ञानशु । शट् इति । उदाहरणसूचनमित्यम् । वेदमधीयति । 'इक्ष्वाप्यो' इति क्षतुप्रत्ययः । तक्षिति । उदाहरणसूचनमित्यम् । कर्ता लोकानिति । तृक्षिति सूत्रेण तच्छ्रीलावितृ तुन्प्रत्ययः । ज्ञानज्ञावितृष्णन्तानां क्वादेशात्त्वाभावात् प्रत्याहाराभयणमिति बोध्यम् । द्विषश्चतुर्वेति । शत्रुन्तद्विष्वक्तुयोगे षष्ठीनिषेधो वा षकस्य इत्यर्थः । सुरस्य सुरं वा द्विषति । 'द्विषोऽमित्त्रे' इति क्षतुप्रत्ययः । तस्य तुन्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाच्चित्पनिषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सर्वोऽयमिति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति भावः । शेषे षष्ठी स्थिति । ज्ञानबोधे प्रकारवैलक्षण्यं फलमिति भावः । ब्राह्मणस्य कुर्वति । हरिरिति शेषः । लटश्चन्द्रादेशः । सुल्लसो ब्राह्मणसम्बन्धिसुष्टयतुकूलध्यापारवाःमित्यर्थः । कर्मत्वविशेषायां तु द्वितीयेव । नरकस्य जिष्णुरिति । 'गलाजिस्मश्च रस्तुः' इति तच्छ्रीलावितृ त्सुप्रत्ययः । नरकसम्बन्धिजयवानित्यर्थः । कर्मत्वविशेषायां तु द्वितीयेव ॥

अकेनोर्भविष्य । नेत्यनुवर्तते । अकश्च हन् च तयोरिति विग्रहः । भविष्यच्च आधमर्ण्यं च तयोरिति द्वन्द्वः । यथासङ्गं नेत्यन्ते, आभ्यात् । भविष्यति आधमर्ण्यं च वर्तमानयोः अकेनोः योगे षष्ठी नेति फलितम् । तत्र आधमर्ण्यज्ञः अनेकमाप्तेति 'आवर्यकाधमर्ण्योर्गिति' इत्युक्तेः । अतो भविष्यत्त्वं प्राक्के अन्वैति ! इनेस्तु भविष्यदाधमर्ण्योरुभयोरप्यन्वयः, सम्भवात् । तदाह—भविष्यत्यकस्येति । भविष्य-दाधमर्ण्यार्थेनैवेति भविष्यदर्थकस्य आधमर्ण्यार्थकस्य चैव इत्यर्थः सतः पाळकः इति । सज्जनात् पाळयिष्यन् हरिः प्राहुर्भवंतीत्यर्थः । 'तुम्भुजुलौ क्रियायां क्रिया-र्यायाम्' इति भविष्यति ण्वुक्, तत्र 'भविष्यति गभ्यादृषः' इत्यतो भविष्यतीत्य-

कर्तरि २ । ३ । ७१ ॥ षष्ठी वा स्यात् । मया-मम वा सेभ्यो हरिः । कर्तरि इति किम् ? गेयो माणवकः साम्नाम् । 'भव्यगेय—' (सू २८९४) इति कर्तरि यद्विधा-
नावनभिहितं कर्म । अत्र योगे विभज्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्तौ इति, न इति-
चानुवर्तते । तेन नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा । उक्तोऽर्थः ।

६३० तुभ्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्तरस्याम् २ । ३ । ७२ ॥
तुभ्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन

शुभ्रुतेः । ओदनस्य पाचक इत्यन्न तु न षष्ठीनिषेधाः, 'णुस्तृचौ' इत्यस्य भविष्यति वि-
धानाभावात् । व्रजं गामीति । 'गमेरिनिः' इत्थौणविक इति । स च भविष्यति वि-
हितः, 'भविष्यति गम्याद्ययः' इत्युक्तेः । गोष्ठं गमिष्यद्विषयर्थः । शतं वायीति ।
ऋणत्वेन गृहीतं शतं प्रत्यर्पयतीत्यर्थः । 'आवश्यकाधमर्ण्ययोगिनिः' इत्याधमर्ण्ये
णिनिः । तस्य भविष्यति विधानाभावात् भविष्यदर्थकतया गताथर्थं न शक्यम् ।

कृत्यानाम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—षष्ठी वा स्यादिति । कृत्या इत्यधिकृत्य
विहितः । कतिपयकृत्यस्यविशेषाः, तद्योगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः । 'कर्तृ-
कर्मणोः' इति नित्यं प्राप्ते धिकक्षपोऽयम् । मया मम वा सेभ्यो हरिरिति । वेत्तु सेवायाम्,
'ऋहृकोर्ण्यत्' इति कर्मणि ण्यत्प्रत्ययः । अस्मन्कृत्यार्थस्य कर्तुः अनभिहितत्वात्
षष्ठीतृतीये । गेय इति । नन्विह साम्नः कर्मत्वस्य 'अचो षत्' इति षत्प्रत्ययाभिहित-
त्वात् कथं षष्ठीप्रसक्तिरित्यत आह—भव्येति । ननु 'नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन'
इत्यन्न कृत्यसम्बन्धकतन्व्यप्रत्यययोगात् 'उभयप्राप्तौ' इति बाधित्वा कृष्णात् षष्ठीवि-
कल्पः स्यात्, ब्रजान् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति नित्यं षष्ठी स्यादित्यत आह—अत्र
योगो विभज्यत इति । विभागप्रकारं दर्शयति—कृत्यानामिति । अनुवर्तते इति । तथा
च कृत्ययोगे कर्तृकर्मणोः उभयोः प्रसक्ता षष्ठी नेत्यर्थः फलति । नेतव्या व्रजमिति ।
'गुणकर्मणि वेच्यते' इति ब्रजान्धिकल्पस्तु न भवति, नेता अक्षय्यं सुत्रस्य जुम्नं वेति
उभयप्राप्तिरहिते कृत्यव्यतिरिक्ते चरितार्थस्य 'द्वोग्रथ्या गावः पयः कृष्णेन'
इत्याद्यौ गौणकर्मण उक्तत्वेन प्रधानकर्मणि चरितार्थेनानेन परत्वात् बाधात् ।
ततः कर्तरि वेति । 'कृत्यानाम्' इति सूत्रप्रणयनानन्तरं कर्तरि वेति पृथक् प्रणेतव्य-
मित्यर्थः । उक्तोऽर्थ इति । 'कृत्यानाम्' इत्यनुवर्त्य कृत्ययोगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादिति
व्याख्येयमित्यर्थः । अनुभयप्राप्तिविषये मया मम वा सेभ्यो हरिरित्यबाधि-
दमवतिष्ठते ।

अथोपपदविभक्तयः । तुभ्यार्थैः । शेषषष्ठी नित्यं प्राप्तायां तृतीयाविकल्पोऽयम् ।
तुभ्यैरिति बहुवचनान्देव पर्यायग्रहणे सिद्धे अर्थग्रहणं पदान्तरनिरपेक्षश्लेषार्थस्तेषां
ग्रहणार्थम् । तेन गौरिव गवथ इत्याद्यौ नेत्याहुः । अनुलोपमाभ्यामिति पर्युवासात्

वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ? तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति । ६३१ चतुर्थी
 आशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थद्वितैः २ । ३ । ७३ ॥ एतदर्थयोगे
 चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि ? आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय-कृष्णस्य वा
 भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम् अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा
 भूयात् । आशिषि किम् ? देववसस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् ।
 मद्रमद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ।

६३२ आधारेऽधिकरणम् १ । ४ । ४५ ॥ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया
 आधारः कारकमधिकरणसङ्घः स्यात् । ६३३ सप्तम्यधिकरणे च २ । ३ । ३६ ॥
 अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकाराद् वृरान्तिकार्येभ्यः । औपश्लेषिको वैषयि-
 कोऽभिव्यापकश्चेत्याधारलिङ्गा । कटे आस्ते । स्यात्स्या पचति । मोक्षे इच्छास्ति ।

अनन्वययोग एवेदमित्यन्ये । चतुर्थी च । एतदर्थैरिति । आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल,
 सुख, अर्थ, हित एतदर्थकैरित्यर्थः । पक्षे षष्ठीति । अकारेण तत्समुच्चयावगमादिति
 भावः । आयुष्यपर्यायश्चिरञ्जीवितमिति । कुशलं निरामयमिति मद्रभद्रपर्यायौ ।
 समिति सुखपर्यायः । प्रयोजनमित्यर्थपर्यायः । पथ्यमिति हितपर्यायः । 'हितयोगे
 च' इति नित्यचतुर्थी तु नाशिषि ज्ञेया । ननु 'स्वं रूपम्' इति परिभाषया आयुष्या-
 विशिष्टत्वानामेव ग्रहणमुचितमित्यत आह—व्याख्यानादिति । ननु मद्रमद्रयोः पृथग्ग्रह-
 णादेतद्व्यतिरिचि व्याख्यानमयुक्तमित्यत आह—मद्रमद्रयोरिति । इति षष्ठी विभक्तिः ।

अथ सप्तमीविभक्तिः । आधारेऽधिकरणम् । कारके इत्यधिकृतं प्रथमान्ततया विप-
 रिणम्यते, तच्च आधारस्य विशेषणम्, आधारः कारकमधिकरणमिति उच्यते ।
 क्रियाम्बधि कारकम् । एवञ्च कस्याधार इत्याकाङ्क्षायाञ्च उपस्थितत्वात् क्रियाया
 इति उच्यते । क्रिया च कर्तृकर्मगता विभक्तिता । तदाधारत्वं च न साक्षात्, किन्तु
 कर्तृकर्मद्वारैव, व्याख्यानात् । तदाह—कर्तृकर्मद्वारेति । तन्निष्ठेति । कर्तृकर्मनिष्ठेत्यर्थः ।
 सप्तम्यधिकरणे च । चकारात्पद्वरेति । 'वृरान्तिकार्येभ्यो द्वितीया च' इति पूर्वसूत्रात्
 वृरान्तिकार्येभ्य इत्यस्य अकारेणानुकार्णविति भावः । औपश्लेषिक इति । उपश्लेषः
 संयोगाविसम्बन्धः । तत्प्रयोज्य आधारः प्रथम इत्यर्थः । वैषयिक इति । विषयता-
 सम्बन्धकृत आधारो द्वितीय इत्यर्थः । अभिव्यापक इति । सकलावयववर्णाविकृत
 आधारस्तृतीय इत्यर्थः । तत्र औपश्लेषिकं कर्तृद्वारकमाधारमुदाहरति—कटे आस्ते
 इति । देवदत्त इति शेषः । तत्र साक्षाद्देवदत्तात्मककर्तृगतामात्मक्रियां प्रति कटस्य
 संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य देवदत्तद्वारा तदाधारत्वावधिकरणत्वम् । अथ कर्मद्वारक-
 मौपश्लेषिकमाधारमुदाहरति—स्यात्स्या पचतीति । तन्मुलानिति शेषः । साक्षात्तन्मु-
 ल्कात्मकर्मगता पाकक्रियां प्रति स्यात्स्याः संयोगसम्बन्धं पुरस्कृत्य तन्मुलद्वारा

सर्वस्मिन्धात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा । 'दूरान्तिकार्थेभ्यः—' (सू ६०५) इति विभक्तिप्रयोगे सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः । 'क्त्येन्विषयस्य कर्मण्युप-संख्यानम्' (वा १४८५) । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे—'इष्टा-

धाधारत्वाद्धिकरणत्वम् । रूपे रूपत्वमस्ति, शरीरे शेषास्तीत्यादौ समवायेन औप-श्लेषिकमाधारत्वमित्यादि ज्ञेयम् । अथ वैषधिकमाधारमुदाहरति—मांके इच्छास्तीति । अत्र कर्तृभूतेच्छागतौ सत्ताक्रिया प्रति मोक्षस्य विषयतासम्बन्धपुरस्कारेण इच्छा-द्वाराधारत्वाद्धिकरणत्वम् । अध्याभिध्यापकमाधारमुदाहरति—सर्वस्मिन्धात्मास्तीति । अत्र आत्मरूपकर्तृगता सत्ताक्रिया प्रति कृत्स्नव्याप्ति पुरस्कृत्य आत्मद्वारा सत्ताधार-त्वात्सर्वस्याधिकरणत्वम् ।

अथ चकारानुकूलदूरान्तिकार्थेभ्य उदाहरति—वनस्य दूरे अन्तिके वेति । दूरमन्तिकमित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमात्रे विशिष्यम् । विभक्तिप्रयोगेति । द्वितीयापञ्चमीसूतीयाभिरित्यर्थः । वस्तुतस्तु उप-समीपे, श्लेषः—सम्बन्धः, तत्कृतमौपश्लेषिकमिति व्युत्पत्त्या सामीपिकमेवाधारत्वमौपश्लेषिकम् । अत एव 'अधिकरणं माम त्रिप्रकारम्—व्यापकमौपश्लेषिकं वैषधिकमिति । शब्दस्य तु शब्दे कोऽन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यदत्त । उपरलेवात् 'इको षणचि' 'अच्युपक्षिष्टस्य' इति 'संहिताध्याम्' इत्यत्र भाष्यं सङ्गच्छते । अच्युपक्षिष्टस्य अचसमीपोष्कारितस्येत्यर्थ इति कैयटः । अत एव मासेऽतिशान्ते वीथत इत्यत्र मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति 'तत्र च वीथते कार्यं भववत्' इत्यत्र भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव च 'तदस्मिन्नाधिकमिति दशा-म्नाङ्कः' इत्यत्र 'एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्यापणशते' इत्यत्राधिकानाम् एका-दशानां कथं शतमधिकरणमित्यादिभ्य व्यापकवैषधिकाधिकरणासम्बन्धात् 'औपश्लेषिकमधिकरण विज्ञाप्यते' इति भाष्यं सङ्गच्छते । एवञ्च 'कटे आस्ते' इत्यादौ औप-श्लेषिकाधारोदाहरणं मूलोक्तमनुपपन्नमेव, उक्तभाष्यविरोधात् । एवञ्च 'कटे आस्ते' इत्यादौ एकदशव्याप्या गौणमभिध्यापकाधारत्वम् । सर्वविषयव्याप्तिकृताधिकरण-त्वमेव मुख्यम्, वैषधिकमौपश्लेषिकं च गौणमित्यर्थस्य भाष्यसम्मतत्वात् । अत एव 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रे 'साधकतमं करणम्' इति सूत्रे च भाष्ये 'अधिकरणमा-चार्यः किं मन्यते ? पत्र कृत्स्नमाधारात्मा व्याप्तो भवति तर्हि इद्वैव सप्तमी स्यात्—'तिलेषु तैलं, दग्नि सर्पिः इति । गङ्गायां घोषः, कूपे रागंकूलम् इत्यत्र तु न स्यात्, मुख्य एव कार्यसम्प्रत्ययात्' इत्यादिशब्द 'स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीति यच्च-नात् तमम्ग्रहणाच्च न दोषः' इति समाहितम् । एवञ्च 'कटे आस्ते' 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ गौणमध्यधिकरणं सप्तम्यर्थं एव । यदि तु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ सामीपि-कमधिकरणत्वं न विषयते तदा लक्षणेति बोध्यम् । विस्तरस्तु शब्देभ्युपोक्षरे द्रष्टव्यः । क्त्येन्विषयस्येति । न च 'कृतपूर्वा कटम्' इत्यत्रापि सप्तमी शङ्क्या, ह्यप्रत्ययान्तो

दिभ्यश्च' (सू १०८८) इति कर्तरीनिः । 'साध्वसाधुप्रयोगे च' (१४८६) । साधुः कृष्णो मातरि, असाधुर्मातुले । 'निमित्तात्कर्मयोगे' (१४९०) । निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ।

'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तमोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीमिन् पुष्कलको हतः ॥' इति भाष्यम्

हेतुतृतीयाऽत्र प्राप्ता । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् ? वेतनेन वान्यं लुनाति । ६३४ यस्य च भावेन भावलक्षणम् २ ।

यः कृतप्रत्ययान्तस्तस्य कर्मणीत्यर्थान्युपगमात् । कर्तरीनिरिति । भावस्तास्तात् अधी-
तशाब्दात् कर्तरीनिप्रत्यये कृते अधीतीत्यस्याधीतवानित्यर्थः पर्यवस्यति । किम् अधी-
तवानिति कर्मविशेषविज्ञासायां व्याकरणम् अभ्यषने कर्मत्वेनाभ्येति । तच्च व्याक-
रणकर्मत्वं न केनाप्यभिहितमिति कृतपूर्वी कठम् इतिवत् द्वितीयायां प्राप्तायामनेन
सप्तमीति भावः । साध्वसाधुप्रयोगे चेति । सप्तमी षष्ठ्येति शेषः । साधुरिति । हिसका-
रीत्यर्थः । असाधुरिति । अहितकारीत्यर्थः । उभयत्र शेषषष्ठ्यपवाद् । 'साधुनिपुणा-
भ्यामर्थावाच्' इत्येव सिद्ध इह साधुग्रहणमनर्थार्थम् । यथा—साधुर्भृत्यो राजनि ।
इह तत्रकथने सारपर्यम् । साधुनिपुणाभ्यामित्यत्र साधुग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते ।
निमित्तादिति । कर्मयोगे हेतुवाचकाच्छब्दात् सप्तमी वाच्येत्यर्थः । ननु 'जाड्येन चक्षुः'
इत्यत्रापि सप्तमी स्यादित्यत आह—निमित्तमिह फलमिति । फलमेवेत्यर्थः । इहसाध-
नताज्ञानस्य प्रवर्तकतया फलस्यापि हेतुत्वं बोधवम् । ज्ञानजनकरवाहितम्बन्धं व्या-
वर्तयितुमाह—योगः संयोगसमवायात्मक इति । अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवायः ।
अभ्ययोस्तु संयोगः । चर्मणीति । चर्मार्थं व्याज्रं हन्तीत्यर्थः । अत्र द्वीपिना कर्मणा
चर्मणाः समवाय एव, अवयवावयविनोरयुतसिद्धत्वात् । दन्तयोरिति । दन्तार्थमि-
त्यर्थः । अत्र कुञ्जरेण कर्मणा दन्तयोः समवाय एव । केशेषुति । केशार्थमित्यर्थः ।
चमरी युगविशेषः । सीमोति । सीमार्थमित्यर्थः । हेतुतृतीयाऽत्र प्राप्तेति । तावृष्यं चतु-
ष्यंपीति बोधयम् । सीमा अण्डकोश इति । 'सीमा बहुस्थितिचेत्त्रेष्वण्डकोशेषु च
स्त्रियाम् ।' इति मेदिनी । पुष्कलको गन्धमृग इति । 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे
शेषणकील्योः' । इति मेदिनी । अत्रापि पुष्कलकेन कर्मणा सीमः समवाय एव ।
हरदत्तस्तु सीमा-प्रामादिसर्वादा । तस्याः ज्ञानार्थं पुष्कलकः शङ्कूर्हतः निस्त्रात इति
व्याख्येत् । अत्र पुष्कलकेन कर्मणा सीमः संयोगो बोधयः । वेतनेनेति । अत्र वेतनं
श्रुतिवृष्यम्, तवर्थमित्यर्थः । अत्र वेतनस्य लुपमानस्य भाष्यस्य च तावृष्यमेव
सम्बन्धः, न तु संयोगः, नापि समवाय इति भावः ।

यस्य च । भावशाब्दौ क्रियापर्यायावित्यभिप्रेत्य व्याख्ये—यस्य क्रियेति । किञ्च

३ । ३७ ॥ यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते, ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुग्धमा-
नासु गतः । 'अर्ह्याणां कर्तृत्वेऽनर्ह्याणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च' (वा १४८७-१४८८) ×
सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्त-
स्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति । ५३५ षष्ठी चानादरे २ । ३ । ३८ ॥
अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्रात्राजीत् । रुदन्तं
पुत्रादिकमनादृत्य सन्न्यस्तवानित्यर्थः । ६३६ स्वामीश्वराधिपतिदायादासाक्षि-
प्रतिभूप्रसूतैश्च २ । ३ । ३९ ॥ एतैः सप्तभियोगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठायामेव
प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं बचनम् । गवां-गोषु वा स्वामी । गवां-गोषु वा प्रसूत ।

च कर्माश्रया कर्माश्रया च । तत्र कर्माश्रयामुदाहरति—योष्विति । देवदत्तः कदा गत
इति प्रश्ने उत्तरमिवम् । अत्र लक्षकत्वसम्बन्धे सप्तमी । शेषषष्ठ्यपवादाः । वर्तमान-
दोहनविशिष्टाभिर्गोभिर्ज्ञाप्यगमनवानित्यर्थः । अत्र दोहनक्रियायाः साक्षात्लक्षकता ।
गवां तु तदाश्रयतया । ततश्च गोदोहनदशायां गत इत्युत्तरं पर्यवस्यति । दुग्धासु
गत इत्यत्र तु अतीतदोहनविशिष्टाभिः । गोभिर्ज्ञाप्यमानगमनवानित्यर्थः ।
गोदोहोत्तरकाळे गत इति फलितम् । कर्तृगतक्रियाम्बास्तु ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत
इत्युदाहारणम् । अत्र पदवचरणं पुनः पुनर्लक्ष्यज्ञापकं तदेव न लक्षणम् । किन्तु सकृज्-
ज्ञापकमपि । यथा-यं कमण्डलुपाणिं भवानद्राणीत् स छात्र इति । यद्यपि सकृदपि
कमण्डलुपाणिर्दृष्टः, तथापि तस्य कमण्डलुर्लक्षणं भवत्येवेति प्रकृतसुत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । 'उदिते आदित्ये जुहोति' इत्यत्र तु स्वामीपिकमधिकरणत्वं सप्तम्यर्थः ।
उदित्तादित्यसमीपकाल इत्यर्थः । आदित्योदयोत्तरसमीपकाल इति पर्यवसन्नोऽर्थः ।
'उपरागे खापात्' इत्यत्र तु उपरागपवेन उपरागाश्रयकालो लक्षयत इत्यधिकरणस-
प्तम्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

षष्ठी चानादरे । चास्तसमीत्यनुकृत्यते । अनादरे इति विषयसप्तमी । यस्य चेति
पूर्वसुत्रमनुवर्तते । अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः
षष्ठी सप्तमी चेत्यर्थः । फलितमाह—अनादराधिक्ये इति । अनादरः अधिको यस्मादिति
विग्रहः । रुदति रुदत इति । कदा सन्न्यस्तवानिति प्रश्ने उत्तरमिवम् । अत्र लक्षकत्वं
षष्ठीसप्तम्योरर्थः । अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः । षष्ठीसप्तम्यौ तारपर्यम्प्रादिके ।
अनादरश्च लक्षकक्रियाश्रयपुत्रादिविषयः । वर्तमानरोदनक्रियाविशिष्टपुत्रादिसप्तम्यम्,
अनादरविशिष्टं प्रव्रजनमित्यर्थः । फलितमाह—रुदन्तं पुत्रादिकमिति । स्वामीश्वर ।
षष्ठीसप्तम्याविति । चकारेण तदुभयानुकर्षणादिति भावः । ननु शेषषष्ठ्यैव सिद्धे किम-
र्थमिह षष्ठीविधानमित्यत आह—षष्ठायामेवेति । गवां गोषु वेति । गोसप्तम्यधीत्यर्थः ।
गवां गोषु वा ईश्वरः । गवां गोषु वा अधिपतिः । गवां गोषु वा दायादाः । पुत्रादि-

गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः । ६३७ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्
२ । ३ । ४० ॥ आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः ।
आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने -हरिपूजनस्य वा । आसेवायाम् किम् ? आयुक्तो गौः
शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ।

६३८ यतश्च निर्धारणम् २ । ३ । ४१ ॥ जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदा-
यादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां-नृषु वा द्विजः
श्रेष्ठः । गवां-गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां-गच्छस्तु वा धाषठ्छीघ्रः ।
छात्राणां-छात्रेषु वा मैत्रः पटुः । ६३९ पञ्चमी विभक्ते २ । ३ । ४२ ॥ विभागो

निर्ग्रहीतुं योग्याः । पित्राद्यर्जितधनांशो दायाः । तमाद्यत् इति दायाद् । 'आतोऽनुप-
सर्गे' इति कविषौ अनुपसर्गग्रहणे सत्यपि अत् एव निपातनात् कः । गोसम्बन्धि-
वायाद् इत्यर्थः । गवां च वाये अन्वयः । मित्यसाकाङ्क्षात्वाद् वृत्तिः । गवात्मकस्या-
शस्य आदातेति फलितोऽर्थः । 'यस्मादधिकम्' इति सूत्रभाष्ये तु दायादशब्दः
स्वामिपर्याय इति स्थितम् । गवां गोषु वा प्रसूत इति । गोसम्बन्धीत्यर्थः । सम्बन्धश्च
भोक्तृस्वरूपः । तदाह—गा एवेति । एवशाब्दाद् महिषादिव्यावृत्तिः । आयुक्तः आसे-
वापदं व्याचष्टे—गत्यर्थे इति । औत्सुक्ये इत्यर्थः । 'तस्यरे प्रसितासक्ताविद्यार्थेषुक्त
उत्सुकः' इत्यमरः । आयुक्तपदं व्याचष्टे—व्यापारित इति । प्रवर्तित इत्यर्थः । आयुक्तः
कुशलो वेति । हरिपूजनविषये आयुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः । अत्र वैषयिकाधिकरणत्व-
विवक्षायां सप्तम्यामेव प्राप्तायां, सम्बन्धमात्रविवक्षायां तु षष्ठ्यामेव प्राप्तायां
वचनम् । आयुक्तो गौरिति । आक्षीपवर्थे । 'युज्योति' । तदाह—ईषद्युक्त इत्यर्थः इति ।

यतश्च निर्धारणम् । जातिगुणेति । यत इति उत इति च पञ्चम्यर्थे तसि । यस्मा-
त्समुदायाद् एकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः पृथक्करणं स्वेतरव्यावृत्तधर्मविशे-
षवत्त्वबोधनं निर्धारणशब्दवाच्यं गम्यते, तस्मात् षष्ठीसप्तम्यावित्यर्थः । अत्र एवश-
ब्देन एकदेश उच्यते । तत्र जात्या पृथक्करणमुदाहरति—नृणां नृषु वेति । नृशब्दो
मनुष्यसमुदाये वर्तते । उन्नतावयवमेदविवक्षायां बहुवचनम् । द्विज इति तु आत्प-
मिप्रायमेकवचनम् । षष्ठीसप्तम्योः अवयवावयवविभावः सम्बन्धोऽर्थः उदाहृतनि-
र्धारणविषयस्वरूपश्च । ततश्च मनुष्यसमुदायैकदेशभूतो द्विजः स्वेतरव्यावृत्तधर्मरूप-
धर्मक इत्यर्थः । गुणेन पृथक्करणमुदाहरति—गवां गोषु वेति । गोसमुदायैकदेशभूता
कृष्णा गौः स्वेतरव्यावृत्तबहुक्षीरस्वरूपधर्मिकेत्यर्थः । क्रियायां पृथक्करणमुदाहरति—
गच्छतां गच्छस्तु वेति । गच्छत्समुदायैकदेशभूतो धावन् स्वेतरव्यावृत्तशीघ्रधर्मक
इत्यर्थः । संज्ञायां पृथक्करणमुदाहरति—छात्राणामिति । छात्रसमुदायैकदेशभूतो मैत्र-
नामा स्वेतरव्यावृत्तपटुस्वरूपधर्मक इत्यर्थः ।

पञ्चमी विभक्ते । विभागो विभक्तमिति । भावे कप्रत्ययाश्रयणादिति भावः । 'यतश्च

विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माधुराः पाटलिपुत्र-
केभ्य आढ्यतराः । ६४० साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः २ । ३ । ४३ ॥
आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाम्, न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणे वा ।
अर्चायाम् किम् ? निपुणे राज्ञो मृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । 'अप्रत्यादिभि-
रिति वक्तव्यम्' (वा १४९३) । साधुनिपुणे वा मातरं प्रति परि अनु वा । ६४१
प्रसितोत्सुकाम्यां तृतीया च २ । ३ । ४४ ॥ आभ्यां योगे तृतीया स्यात्
'चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा-हरौ वा । ६४२ नक्षत्रे च लुपि २ । ३ ।
'४५ ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थेऽतत्र वर्तमाना-
सृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । 'मूलेनावाहयेद्वीं श्रवणेन विसर्जयेत् ।' मूले श्रवणे

निर्धारणम्' इत्यनुवर्तते । निर्धारणावधिभूतानां मनुष्यादीनां निर्धार्यमाणानां द्विजा-
नां च सामान्यात्मना अनेदो विधोषात्मना भेदश्च स्थितः । एवञ्च निर्धारणे सर्वत्र
कथञ्चिन्नेदस्य सत्त्वात् विभक्त इत्यनेन भेद पृथेक्यर्थो विवक्षितः । ततश्च यत्र निर्धा-
रणावधेर्निर्धार्यमाणस्य च भेद पृथ, न तु केनाप्युपात्तरूपेण अनेदः तन्नैवास्य प्रवृत्ति-
रित्यभिप्रेत्याह—निर्धार्यमाणस्येति । निर्धारणावधेरिति शेषः, 'यतश्च विधारणम्' इत्य-
नुवृत्तेः, अप्रावधिष्यावृत्तधर्मत्वबोधनमेव न तु समुदायादेकदेशस्यैस्त्वसौ विव-
क्षितः, असम्भवावित्यभिप्रेत्योवाहरति—माधुरा इति । अवधित्वं पञ्चम्यर्थः । मधुरा-
देशीयाः पाटलिपुत्रदेशीयापेक्षया अतिशयेनाढ्या इत्यर्थः । अत्र मधुरादेशीयत्वात्पाट-
लिपुत्रदेशीयत्वयोः गोत्वात्त्ववद्विरोधात् कथञ्चिदपि तद्रूपेण नाभेद इति निर्धा-
रणावधेः पञ्चमीति भावः । साधुनिपुणाभ्याम् । शेषचष्टयापवादः । मातरि साधुरिति ।
हितकारीत्यर्थः । निपुणे वेति । मातरि कुशल इत्यर्थः । शुभशायामिति शेषः ।
निपुणे राज इति । साधुशब्दप्रयोगे तु अर्चां विनापि सप्तमी भवत्येव, साध्वसाधुप्र-
योगे च' इत्युक्तेः । इह साधुग्रहणं तु आर्चायां प्रत्यादियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थम् ।
अप्रत्यादिभिरिति । प्रति, परि, अनु एतैर्योगे सति साधुनिपुणाभ्यां योगेऽपि न सप्त-
मीति भावः । प्रसितोत्सुकाम्याम् । 'उत्परे प्रसितासक्तविद्यार्थोत्सुक उत्सुकः' इत्य-
मरः । वैषयिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेव प्राप्तायामिव वचनम् ।

नक्षत्रे च लुपि । नक्षत्र इत्यनन्तरं प्रकृत्यर्थे सतीति शेषः । लुप्संज्ञया
लुप्तप्रत्ययार्थो विवक्षितः । तदाह—नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे इति । अधिकरण इति । 'सप्तम्य-
धिकरणे च' इत्यतः मण्डकपञ्चम्या तदनुवृत्तेरिति भावः । मूलेनेति । मूलनक्षत्रयुक्त
काल इत्यर्थः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । 'लुब्धिशेषे' इति तस्य लुप् । अधि-
करणे किम् ? मूलं प्रतीकते । नक्षत्र इति किम् ? पञ्चाक्षेपु तिष्ठति । इह 'जनपदे'
इति लुप् । सप्तमीपञ्चम्यौ । कारकशब्दः कर्तृत्वादिवाक्यपरः, न तु कर्त्राविपरः, इया-

इति वा । लुपि किम् ? पुष्ये शनिः । ६४३ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये २ ।
 ३ । ७ ॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अथ भुक्त्वाऽयं द्वयहे
 द्वयहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयं कालः । इहस्योऽयं क्रोरो-क्रोशाद्वा लक्ष्यं
 विष्येत् कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधिकाशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते ।
 'तदहिमलधिकम्—' (सू. १८४६) इति 'यस्मादधिकम्—' (सू. ६४५) इति च
 सूत्रनिर्देशात् । लोके-लोकाद्वा अधिको हरिः ।

६४४ अधिरीश्वरे १ । ४ । ९७ ॥ स्वस्वामिसम्बन्धे अधिः कर्मप्रवचनीय-
 संज्ञः स्यात् । ६४५ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी २ । ३ ।
 ९ ॥ अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्थे हरैर्गुणाः परार्थादधिका

क्यानात् । मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षत्वात् कारकयोर्मेघमिति विग्रहः । तदाह—शक्ति-
 द्वयमध्ये इति । 'काकाध्वानोः' इत्यनुब्रुत्तं पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते इत्याह—यौ
 काकाध्वानाविति । अथ भुक्त्विति । सामीपिकाधिकरणत्वे सप्तम्यामेघ प्राप्तायां वच-
 नम् । अथ भुक्त्वा द्वयहे अतीते तस्समीपे तृतीयेऽङ्घ्रि भोक्त्वर्थः । भविष्यति
 छुट् । कर्तृशक्त्योरिति । अद्यतनभुजिक्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य द्वयहोत्तरदिनगतभुजि-
 क्रियानिरूपितकर्तृत्वस्य चेत्यर्थः । कारकशब्दस्य कर्त्राविपरत्वे स्थिह न स्यात्,
 क्त्वापत्यस्य कर्त्रकत्वे विधानात् । कर्तृशक्तिस्तु भुजिक्रियामेवात् मिद्यत पुत्र ।
 कारकद्वयमध्येऽप्युवाहरति । इहस्योऽयमिति । इहापि देशतः सामीपिकमधिकरणत्वं
 पञ्चमीसप्तम्योरर्थः । इह विष्टमयमिष्वास इष्टुणा क्रोकोत्तरसप्तमीपदेशे लक्ष्यं विध्ये-
 वित्यर्थः । कर्तृकर्मशक्त्योरिति । कर्तृकर्मत्वरूपशक्त्योर्मध्य इत्यर्थः । कारकशब्दस्य
 कर्त्राविपरत्वे स्थिहैव स्यात् । अथ भुक्त्वाऽयमित्यत्र न स्यादिति । सूचयितुमिवम-
 प्युवाहृतम् । ननु लोके लोकाद्वा अधिको हरिरित्यत्र अवधिरत्वसम्बन्धे शेषवन्त्येवो-
 चितेत्यावाहयाह—अधिकाशब्देनेति । लोके लोकादेति । अवधिरत्वसम्बन्धः सप्तमीपञ्च-
 म्योरर्थः । लोकापेक्षया श्रेष्ठ इत्यर्थः ।

अधिः कर्मप्रवचनीयकार्यं वचयन् कर्मप्रवचनीयसम्बन्धात्—अधिरीश्वरे । ईश्वर
 शब्देन ईश्वरत्वं स्वस्वामिभावसम्बन्धात्मकं विवक्षितम् । 'कर्मप्रवचनीयाः' इत्यधि-
 कृतमेकवचनान्ततया विपरिणम्यते । तदाह—त्वस्वामीति । यस्मादधिकम् । कर्मप्रवच-
 नीययुक्ते इत्यनुवर्तते । तदाह—अत्र कर्मप्रवचनीयेति । शेषवन्त्यपचादः । उप परार्थे
 इति । अवधिरत्वं सप्तम्यर्थः तदाह—परार्थादधिका इत्यर्थे इति । यस्मादधिकं सङ्ख्या-
 न्तरं न विद्यते तत्परार्थम् । तदपेक्षयेत्यर्थः । 'तपोऽधिके च' इति तपस्यस्य कर्मप्रव-
 चनीयत्वस्यैवं फलम् । यत्येश्वरवचनमित्यस्य यत्सम्बन्धी ईश्वर उच्यते ततः सप्त-
 मीत्येकोऽर्थः । इह यच्छब्देन स्वसूच्यते । एवञ्च स्ववाचकात्सप्तमीति लभ्यते ।

इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रां भूः 'सप्तमी शौण्डैः' (सू ७१७) इति समासपक्षे तु रामाधीना । 'अषडङ्ग— (सू २०७९) इत्यादिना खः । ६४६ विभाषा कृञि १ । ४ । ९८ ॥ अधि करोती प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्तयत इत्यर्थः इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात् 'तिङि चोदात्तवति' (सू ३९७८ इति निघातो न ॥ इति सप्तमी विभक्तिः ॥

॥ इति कारकप्रकरणम् ॥

ईश्वरशब्दो भावप्रधानः यस्येश्वरत्वमुच्यते सप्तः सप्तमीत्यन्योऽर्थः । पश्चिहमीश्वरत्वमुच्यते सप्तः सप्तमीति यावत् । एवञ्च स्वामिवाचकात्सप्तमीति लभ्यते । तदा ह—ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमीति । अधि भुवि राम इति । अधिरीश्वरपर्यायः, सप्तम्यर्थः सप्तम्यर्थः भुवः स्वामी राम इत्यर्थः । अत्र स्ववाचकात्सप्तमी । अधि रामे भूरिति । अत्र अधिः स्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थः । रामस्य स्वभूता भूरित्यर्थः । अत्र स्वामिवाचकात्सप्तमी । समासपक्षे खिति । शौण्डादिगणे अधिवाचकस्य पठितत्वेन तेनाधिवाचकत्वेन रामे इति सप्तम्यन्तस्य समासे स्तिति 'सुपो धातु' इति सुबहुकि रामाधिवाचकत्वात् 'अषडङ्गाक्षितल्लवळङ्कमांलम्पुरुषाध्युत्तरपदात् खः' इति खप्रत्यये 'आयनेषीनीधियः' इति तस्य ईनादेशो रामाधीना भूरिति सिष्यति । रामस्वामिकेत्यर्थः । विभक्त्यर्थे अभ्ययीभाषे तु अधिरामं भूः । रामाधिकरणिका भूरित्यर्थः । खप्रत्ययस्तु न, अप्युत्तरपदत्वाभावात् । विभाषा कृञि । 'अधिरीश्वरे' इत्यनुवर्तते । कर्मप्रवचनीया इत्यधिकृतम् । तदाह—अधिः करोताविति । कृष्वाप्तौ परे अधिः कर्मप्रवचनीयो वा स्वाधीश्वरे इति यावत् । यदत्र मामधिकरिष्यतीति । अस्मिन् विषये मामधिकरिष्यतीति यस्यधिकृतमित्यर्थः । अत्र कर्मप्रवचनीययोगे मामिति द्वितीया । अधिकरिष्यतीत्येतद् व्याचष्टे—विनियोक्तयत इत्यर्थे इति । तर्हि कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किं कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यत आह—अगसित्वादिति । तिङि चेति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहन्यत इति तदर्थः । अत्र करिष्यतीति तिङस्त-मुदात्तवत्, 'तिङ्स्तित्ठ' इति निघातस्य 'निघातैर्यत्' इत्यादिना जिवेषात् । ततश्च अधेरत्र गतिस्वाधिवात् इह प्राप्तः । कर्मप्रवचनीयत्वे तु स न भवति, तेन गतिस्त्वस्य बाधात् । अतः अधेर्निघाताभावार्यमित्त्वं सूत्रमिति सिद्धम् ।

इति श्रीमद्वासुदेवकीर्तिविक्रमा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
षाडमचोरमाख्यायां विभक्त्यर्थनिरूपणं समाप्तम् ।

॥ श्रीः ॥

कारकान्तान्तर्गत-सूत्रसूची

पृष्ठम्	श्र	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
	अ		२१२ अखसम्पत्स्य चा		१४३ अन्तरं बहिर्योगोप	
१४ अ अ		४५ अदर्शनं लोपः		४२४ अन्तरान्तरेण लुके		
६७ अकः सवर्णे		३०६ अदस औ सु		४४८ अन्तर्धौ येनादर्श		
४१३ अकथितं च		७७ अवसो मात्		३७३ अन्तर्वरपतिवसो		
४५३ अकर्तृर्येणे पञ्चमी		२८७ अवसोऽसेर्वाद्		३७९ अन्व्यतो ङीष्		
४६७ अकेनोर्भविष्य		२३ अदेङ्गणः		४५० अन्व्यारादितरत्तै		
१२९ अङ्गस्य		२१६ अदङ्कतरादिभ्यः		१३३ अपदान्तस्य		
२८६ अघः		१०५ अघः शिरसी पदे		३६७ अपरिमाणधि		
४१ अघः परस्मिन्पू		१६५ अधिक्करणवाधि		४३३ अपवर्गे		
३० अघञ्		४२८ अधिपरी अनर्थकौ		४४५ अपादाने पञ्चमी		
२०२ अधि र ऋतः		४७६ अधीघरीश्वरे		४२९ अपिः पदार्थसं		
१७५ अधि रनुवातुश्रु		४२२ अधिश्रीरुस्थानां		१६३ अपृक्त एकाल्प्र		
१६५ अधो ङिणिति		४५८ अधीगर्थव्येक्षां		३१२ अपो भि		
६५ अधोऽन्त्यादिदि		३४८ अन उपघालो		१८२ अपृन्तृस्वसु		
४८ अधो रहाम्यां द्वे		१६२ अनङ् सौ		७६ अपृच्छुत्तदुप		
१६२ अघ्न घेः		३९ अनधि च		३५८ अभाषितपुंस्काश्च		
३३९ अजाद्यतष्टाप्		४१० अनभिहिते		४२२ अभिमिविशाश्च		
१२६ अट्कृत्वाङ्नुम्व्य		२३८ अनाप्यकः		४२७ अभिरभागे		
८१ अणोऽप्रगृह्यस्या		२८५ अमिवितां हल्		१२५ अमि पूर्वः		
१९ अणुदित्सवर्णस्य		२७९ अनुवात्तं सर्व		१७४ अम्बार्थनद्योर्ह		
१०५ अतः कृकमिकंस		९३ अनुनासिकारपरोऽनु		२३३ अम् सङ्ख्यौ		
४२९ अतिरतिक्रमणे च		३५९ अनुपसर्जनात्		११६ अर्धवदधातुरप्र		
१२३ अतो गुणे		४४० अनुप्रतिगुणश्च		२५३ अर्धगणस्यैव		
१२९ अतो भिस पेस्		४२५ अनुलङ्गणे		३४ अलोऽन्त्यस्य		
२१४ अतोऽम्		८८ अनुस्वारस्य ययि		१६२ अलोऽन्त्यात्पूर्वं		
१०६ अतो रोरप्लुता		३५ अनेकादिवाद् सर्वस्य		१५४ अन्नोपोऽनः		
९२ अत्रानुनासिकः पू		३४७ अनो बहुव्रीहेः		७० अवङ् स्फोटायन		

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
६६	अभ्यक्तानुकरणस्या	४०४	आवत्प्राच	८०	उमः
३३६	अभ्ययादावुपः	४६०	आशिषि नाथः	११०	उभि च पदे
३३६	अभ्ययीभावश्च	२९६	आ सर्वनाम्नः	२९०	उव ईत्
४८	अभ्ययीभावे च		इ	८५	उवः स्थास्तम्भोः
२५७	अष्टम आ	२९	हको गुणवृद्धी	३५३	उवीचामातः
२५७	अष्टाभ्य औष्	२२१	हकोऽचि विभक्तौ	६	उपदेशेऽजनुनासिक
२२३	अस्थिवृधिसक्य	३८	हको यणचि	२५	उपसर्गाः क्रिया
३९०	अस्वाङ्गपूर्व	७१	हकोऽसवर्णे शाक	६१	उपसर्गाघति
३१७	अहन्	२३०	हन्यणः संप्रसारण	४२३	उपाम्बध्याङ्गवसः
	आ	३७	हजः प्राचाम्	४२६	उपोऽधिके च
१५३	आकङ्कारावेका	१०१	हणः षः	४६४	उभयप्राती
४४८	आख्यातोपयोगे	१३३	हणकोः	३९४	उभे अभ्यस्तम्
१९३	आङि चापः	२५४	हतोऽस्तर्बनाम	५५	उरणपरः
१६१	आङो नाञ्चि	३९९	हतो मनुष्यजातेः		ऊ
४५२	आङ्गावद्वाव	४३४	हस्थम्भूलक्षणे	८०	ऊँ
९८	आङ्गाङ्गोश्च	२४०	ह्वमोऽम्बादेशे	८	ऊफालोऽङ्गस्व
३२७	आङ्गीनद्यो	२३८	ह्वमो मः	४००	ऊङुतः
१७४	आटश्च	१०१	ह्वुवुपधस्य चाप्र	३७०	ऊधसोऽनङ्
१७४	आणनद्याः	२०२	ह्वुवुभ्याम्	४०१	ऊरुत्तरपदावी
१५८	आतो धातोः	२३	ह्वोऽय् पुंसि		ऋ
३५६	आदाचार्याणां	३८६	ह्वद्वरुणभवशर्ष	१८३	ऋत उत्
५	आदिरस्येन	७०	ह्वने च	१८६	ऋतो ऋत्सर्व
३५	आदेः परस्य	२४६	ह्वहम्पुषार्चर्णां	७२	ऋत्यकः
१३३	आदेशप्रत्यययोः	१०३	ह्वसुलोः सामर्थ्ये	२६१	ऋत्विग्वृक्कल
५५	आवृगुणः		ई	१८२	ऋदुशनस्पृह
२३९	आद्यन्तवदेक	८०	ईवृती च सप्तमर्थे	२११	ऋद्वेभ्यो ङीप्
३०	आद्यन्तो टकितौ	७७	ईवृदेहिवचनं प्रवृद्धां		ए
४६९	आधारोऽधि	७६	ई३ खाक्रवर्मणस्य	५५	एकः पूर्वपरयोः
२८३	आमन्त्रितं		उ	१२४	एकवचनम्
१३७	आमि सर्वनाम्नः	३४२	उगितश्च	२७४	एकवचनस्य च
३६५	आयनेयीनीयियः	२४९	उगिद्वचां सर्वनाम	२२८	एकाचो बशो
४७३	आयुक्तकुशला	९	उच्चैस्त्वामः	२१२	एकान्तरपदे

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
६९	एङ्ः पदान्ता	९७	कानान्नेद्धिते	१९०	गोतो गित्
६४	एङि पररूपम्	४०८	कारके		घ
१२४	एङ् ह्रस्वास्त्रमुद्धेः	४३१	कालाध्वनोरत्यन्त	१६१	वेर्द्धिति
२२५	एच इग्नस्वा	२३७	किम्ः कः		ङ
४९	एचोऽववायावः	९६	कुप्बोऽकःपी च	९२	ङ्गो ह्रस्वावचि
३०७	एत् ईवहुवचने	४५९	कृजः प्रतियत्ने	१६२	ङ्सिङ्स्तोश्च
११५	एत्सदोः	११७	कृत्तद्धितसमासाश्च	१३६	ङ्सिङ्भ्योः स्मात्
५७	एत्यवस्यूट्सु	४६८	कृत्थानां कर्तरि वा	३४	ङिश्च
४५८	एनपा द्वितीया	४६२	कृत्वोर्थप्रयोगे का	२०१	ङिति ह्रस्वश्च
१७६	एरनेकाधोऽसंयोगो	२६१	कृत्वतिङ्	२६७	ङ्प्रथमयोरम्
	ओ	३३५	कृन्मेऽन्तः	१७४	ङेराज्ञाद्याङ्गीभ्यः
१८४	ओः सुपि	३७२	केवलमामकभागाधेष	१२९	ङेर्यः
७९	ओत्	३६६	कौरव्यमाण्डूका	९०	ङ्णोः कुक्कुक्षरि
११०	ओतो गार्ग्यस्य	४६५	कस्य च वर्तमाने	११९	ङ्णाप्यातिपदिकात्
६६	ओमाकेश्च	३८९	कावल्पाख्यायाम्		ञ
१३२	ओसि च	३३५	कस्वातोऽसुम्कसुनः	२३१	ञत्तरनङ्ङोरोरामु
	औ	५३	कृत्यस्तवर्थे	४६९	ञत्तुर्थां चाशिष्या
१२२	औङ् आपः	४४१	क्रियार्थोपपदस्य	४३६	ञत्तुर्थां सम्प्रदाने
१६५	ओत्	३८८	क्रीतात्करणपूर्वात्	२४	चावयोऽस्रवे
१९०	औतोऽन्हासोः	४३९	कृधमुहेष्यांसुचार्था	१२३	चुद्
	क	४३९	कृधदुहोरुपसृष्टयोः	२६२	चोः कुः
४५४	करणे च	२६२	किन्प्रत्ययस्य कुः	२८६	चौ
४०८	कर्तुरीप्सिततमम्	५२	कृत्यज्यथौ हाक्यार्थे		ङ्
४३२	कर्तृकरणयोस्तृती		ख	९८	ङे च
५०४	कर्तृकरणे कृता	६२	खरवसानयोः		ञ
४६२	कर्तृकर्मणोः कृति	८७	खरि च	२१५	जश्वासोः शिः
४३९	कर्मणा यमभिप्रति	१६५	ख्यस्यात्परस्य	२९५	जक्षित्याद्यः
४१०	कर्मणि द्वितीया		ग	४४८	जनिकर्तुः प्रकृतिः
४२५	कर्मप्रवचनीयद्युक्ते	४१८	गतिञ्चिप्रत्यव	१४९	जरायां जरसन्य
४२५	कर्मप्रवचनीयाः	२५	गतिश्च	१३६	जसः षी
९७	कस्कावियु च	४४५	गत्यर्थकर्मणि	१६०	जसि च
३६९	काण्डान्तात्क्षेत्रे	७५	गुरोरनृतो	३९६	जातेरङ्गीविष

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३८०	जानपदकुण्ड	१०३	तिरसोऽन्यतरस्याम्	१५८	दीर्घाञ्जसि च
३६०	जासिनिग्रहण	२७३	तुभ्यमद्वा ङिति	१९	दीर्घात्
३५८	शोऽविद्व्यस्य ञ	४४२	तुमर्थाञ्च भाव	४८	दीर्घाद्वाचार्थाणाम्
८६	झयो होऽन्यतर	४६७	तुल्यार्थैरतुलोप	७५	वृरावृधते च
५६	झरो झरि	११	तुल्यास्यप्रयत्नं स	४२५	वूरान्तिकार्थेभ्यो
४५	झलां जश्झशि	१८१	तुञ्जकोष्टः	४५८	वूरान्तिकार्थे
६७	झलां जशोऽन्ते ट	४२६	तृतीयाथे	१४७	ङ्ङे च
१२९	डाडसिङ्गसामि	२२२	तृतीयाविषु भाषित	३६७	ङ्ङिगोः
३४६	दाबृषि	१४६	तृतीयासमासे	२४१	द्वितीयाटौस्त्वेनः
३६०	दिङ्ङाणञ्	२७९	तेमयावेकवचनस्य	२७२	द्वितीयायां च
२१६	टेः	८४	तोः वि	१०३	द्विस्त्रिभृत्तुरिति
	ड	८५	तोर्लि	१२१	द्व्येकयोर्द्विवचनैक ध
११	डः सि धुट्	२५५	त्यदाविषु दशोऽना	५१	धातोस्तद्धिमित्त
१६८	डति च	१७०	त्यदावीनामः	४३८	धारैरुत्तमर्णः
३४७	डाब्रुभाम्यामन्य ड	२०२	त्रिचतुरोः क्षियां	४४५	ध्रुवमपायेऽपावा न
११२	डलोपे पूर्वस्य त	४७	त्रिभृत्तित्तु क्षाकटा	३९४	न क्रोहाविव
४११	तथायुक्तं	१७०	त्रेस्त्रयः	४७५	नक्षत्रे च लुपि
२६६	तवोः सः सावन	२७२	त्वमाधेकवचने	३९५	नखमुखात्सं
३६४	तद्धितश्चासर्ष	२७९	त्वामौ द्वितीयायाः	२४२	न क्षिसम्बुद्धयोः
४०४	तद्धिताः	२६७	त्वाहौ सौ थ	२८१	न चवाहाद्वै
२२	तपरस्तकालस्य	२५४	थो ण्थ ड	२०२	न तिसृषलसृ
२७३	तवममौ ङमि	२३८	वृक्ष	४२	न पदान्तद्विवचन
१२६	तस्माच्छ्रुतो	२२७	वादेर्धातोर्धः	८३	न पदान्ताद्दोरनाम्
३४	तस्मादित्सुत्तरस्य	३७१	वामहायनान्ताञ्च	९०	नपरे नः
३३	तस्मिन्निति	३९५	विकपूर्वपवान्ङीप्	२१५	नपुंसकस्य झलचः
६७	तस्य परमात्रे	२३४	विव उल्	२१५	नपुंसकाच्च
४९	तस्य लोपः	२३४	दिव औत्	१४४	न बहुव्रीहौ
९	तस्यावित उदात्तम्	४३३	दिवः कर्म च	४४३	नमःस्वस्तित्त्वाहा
२९०	तिरसस्तित्थलोपे	४६१	दिवस्तदर्थस्य	१०१	नमस्तुरसो
		२९	दीर्घ च	३०८	न सु ने

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३५०	न यास्योः	२०८	नेयकुवङ्स्थाना	४५३	प्रतिः प्रतिनिधि
१६९	न छुमताङ्स्थ	२५७	नोपभावाः	४५३	प्रतिनिधिप्रति
१५५	न लोपः प्राति		प	७३	प्रत्यभिवावेऽयुग्मे
२४४	नलोपः मुप्स्वर	४०१	पङ्गोश्च	११८	प्रत्ययः
१२३	न विभक्तौ	४७४	पञ्चमी विभक्ते	१६९	प्रत्ययलोपे
२५	न वेति विभाषा	३५२	पञ्चम्यपाङ्परि	३४८	प्रत्ययस्थात्कात्
२९७	मशोर्वा	२७४	पञ्चम्या अत्	१६८	प्रत्ययस्य लुक्शु
९१	नञ्च	१६७	पतिः समास एव	४३९	प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः
८८	नश्चापदान्तस्य	३७३	पत्युर्नो यज्ञसं	१४८	प्रथमचरमतया
९९	नरङ्गव्यप्रक्षान्	२५३	पथिमध्यृश्रुत्वा	१०६	प्रथमयोः पूर्वस
२१३	न षट्स्वला	२७९	पचस्य	२६९	प्रथमायाश्च द्विव
२४६	न संयोगाद्धम	२७९	पदात्	४७५	प्रसितोत्पुका
२५२	न सम्प्रसारणे	१२७	पदान्तस्य	२४	प्राग्नीश्वराक्षिपाताः
३०९	महो धः	९९	पदान्ताद्वा	३६५	प्राचां ष्फ तद्धितः
१८	नाञ्जलौ	१५१	पहलोमास्त्विति	४०५	प्रातिपदिकार्थ
२९०	नाञ्जेः पूजायाम्	२८	परः सञ्चिकर्षः	२५	प्रादयः
१०७	नादिधि	११९	परश्च	४६१	प्रेभ्यमुवोर्हविषो
४६	नादिन्याक्रोशे	४४६	पराजेरसोऽः	७१	प्लुतप्रगृह्या
२९४	नाभ्यस्ताच्छ्रुतुः	४४१	परिक्रयणे सम्प्रदा		व
२८४	नामन्त्रिते समा	२८२	पर्यार्थश्चानालो	१६८	बहुगणवतुञ्जति
१३२	नाभि	३९९	पाककर्णपर्णपुञ्च	२७९	बहुवचनस्य
६७	नाञ्जेङितस्या	२८५	पाद्ः पत्	१३०	बहुवचने षस्येत्
३९२	नासिकोचरोष्ठज	३४५	पादोऽन्वतरस्याम्	३७१	बहुव्रीहेरूपसो
३७२	नित्यं संज्ञाङ्	३८५	पुंयोगादाख्या	३८९	बहुपु बहुवचनम्
२७५	नित्यं सपत्न्या	३०४	पुंसोऽसुङ्	१२१	बहुव्रीहेश्चान्तो
१०४	नित्यं समासेऽनु	९५	पुमः स्वयम्परे	३८४	बहुव्रीहेभ्यश्च
७९	निपात एकाज	३६६	पुरुषात्प्रमाणे	४०१	वाङ्मन्तात्संज्ञा
९	नीचैरनुदात्तः	३७६	पूतकतोरै च		भ
२९९	नुभिवसर्जनीयश	१४	पूर्वत्रासिञ्चम्	३५४	भस्त्रैवाजाशाहा
१८७	नृ च	१४२	पूर्वपरावरवृष्णिणो	१५३	भस्य
९६	नृन्पे	१४३	पूर्वादिभ्यो नञ्	२५४	भस्य
२४९	नेदमदसोरकोः	४५४	पृथग्विनानानामि	४४६	भ्रीत्र

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४४९	भुवः प्रभवः	२७३	युष्मदस्मदोरनावेशे	२२९	वा मुहुमुहप्याहणिग
२४	भूवावयो धातवः	२७४	युष्मदस्मदथां वसो	३२७	वा नपुंसकस्य
१०८	भोगोभ्योलपूर्व	४०४	यूनस्तिः	४९	वान्तो यि प्रत्यये
२७३	भ्यसो भ्यम्	२७१	यूयवयी जसि	८९	वा पदान्तस्य
	म	१७३	यू स्याख्यी नवी	२०९	वामि
२४९	मघवा बहुलम्	२७	येन विधिस्तदन्तस्य	२०५	वाग्हातोः
३४७	मनः	४३३	येनाङ्गविकारः	४४६	वारणार्थानामी
३७६	मनोरौ वा	२७३	योऽचि	१३१	वाऽत्रसाने
४४४	मन्व्यकर्माग्यनादरे		र	१००	वा ऋरि
२६७	मपर्यन्तस्य	१५४	रषाभ्यां षो णः स	६३	वा सुभ्यापिशलेः
८०	मय उञ्जो षो वा	१८३	रात्सस्य	२३०	वाह जट्
३०	मिच्चोऽण्व्यात्परः	४३९	राधीष्योर्यस्य वि	२९५	वाहः
११	मुखनासिकावचनो	१९१	रायो हलि	११४	विप्रतिपेधं परं
८८	मोऽनुस्वारः	४३७	रुच्यर्थानां प्रीयमा	१२०	धिभक्तिश्च
२३७	मो नो धातोः	४५९	रुजार्यानां भाव	४७७	विभाषा कृञि
८९	मो राजि समः ऋी	२३५	रोः सुपि	४५३	विभाषा गुणेऽन्त्रि
	य	११२	रो रि	१५६	विभाषा क्तिर्योः
३१०	यः सौ	१११	रोऽसुपि	१४८	विभाषा जसि
४०३	यङ्श्चाप्	२५९	वोरुपधाया दीर्घं	१८३	विभाषा तृतीया
१५२	यचि भम्		ल	१९४	विभाषा विक्रममा
३६३	यजश्च	४२७	लङ्गणेत्यम्भूताख्या	१९५	विभाषा द्वितीया
४७४	यतश्च निर्धारणम्	१२५	लशाकतद्धिते	३७४	विभाषा सपूर्वस्य
८९	यथामङ्गलमनुदे	७१	लाङ्गारोचनाट्टक्	४६१	विभाषापोपसर्गे
८४	यरोऽनुनामिकेऽनु	५३	लोपः शकत्यस्य	२८	विरामोऽवसा
१२७	यस्मात्प्रत्ययविधि		व	२६४	विश्वस्य षसु
४७६	यस्माद्दधिकं यस्य	३४४	वनो र च	२८७	विष्वक्त्रेत्रयोश्च
४७२	यस्य च भावेन भा	३६६	वयमि प्रथमे	९३	विसर्जनीयस्य
२१५	यस्येति च	३७७	वर्णादनुदात्तात्तोप	२३	वृद्धिरादैच्
१९३	याडापः	१८५	वर्षाभ्यश्च	५७	वृद्धिरेचि
२६२	युञ्जेरसमासे	२३३	वसुस्त्वसुध्वंस्वनद्ध	३७६	वृषाकप्यमिक्कुसि
२६९	युवाषो द्विवचने	३०२	वसोः सम्प्रसारणं	२६१	वरपृक्तस्य
२७९	युष्मदस्मदोः षष्ठी	७३	वाक्यस्य टेः प्लुत	३८३	वोतो गुणवच

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४६०	व्यवहृपणोः सम	४०२	संहितशफलत्	४३१	साधकतम करणम्
१०९	व्योर्लघुप्रयत्नरः	९८	संहितायाम्	४७४	साधुनिपुणाभ्यां
१९९	अक्षप्रस्जसृज क्ष	३९५	सख्यशिखीति भा	२१७	सान्तमहतः संयोग
३२८	शप्यनोर्नित्यम्	१६४	सख्युरसम्बुद्धौ	२७४	साम आकम्
२३६	शरोऽञ्चि	१५७	मंख्याविस्त्रायपूर्वं	२८३	सामन्त्रितम्
९९	शर्परे विसर्जनीयः	३७१	सख्याभ्ययादे	२३१	सावनञ्जुहः
८७	शरञ्जोऽट्टि	४०३	संज्ञायाम्	४२९	सुः पूजायाम्
२४२	शमो न	४३४	संज्ञोऽन्यतरस्यां	१५२	सुहनर्पसकस्य
८३	ज्ञान	२८२	सपूर्वायाः प्रथमा	२२१	सुपः
४०३	शार्ङ्गरवाद्यत्रो	४७५	सप्तमीपञ्चम्यौ	१२९	सुपि च
९१	शि तुक्	४६९	संसम्यधिकरणे	२८	सुसिद्धन्तं पत्वम्
२१५	शि सर्वनामस्था	२९०	समः समि	३७९	सूर्यतिप्यागस्य
७८	शे	९२	समः सुट्टि	११६	सोऽञ्चि लोपे
२६७	शोपे लोपः	९	समाहारः स्वरितः	१००	सोऽपदादौ
१६०	शोपो बहुव्रीहिः	२३०	सम्प्रसारणाच्च	२४७	सौ च
४३७	श्लाघहनुद्धस्था	१९३	सम्बुद्धौ च	२६५	स्कोः संयोगाशोर
२५१	श्वयुवमघो	७९	सम्बुद्धौ शाकस्य	८२	स्तोः श्रुता श्रुः
	प	४०८	सम्बोधने च	२०५	क्षियाः
३६५	पः प्रत्ययन्य	१२२	रूपाणामेकशेष	३३८	क्षियाम्
२४५	पटचतुर्भ्यश्च	३६६	सर्वत्र लोहितादि	२११	क्षियाञ्च
१६९	पट्भ्यो लुक्	६९	सर्वत्र विभाया	३९	स्थानिववावेशोऽन
२००	पढोः कः मि	४७	सर्वत्र शाकल्पस्य	३२	स्थानेऽन्तरतमः
४७३	पट्टी चानादरे	१६२	सर्वनामस्थाने चा	२९७	स्युशोऽनुदके किन्
४५५	पट्टी शोपे	१३६	सर्वनाम्नः स्मै	४३८	स्युहेरीप्सितः
३१	पट्टी स्थानेयोगा	१९४	सर्वनाम्नः स्या	२७	स्वं रूपं शब्दस्या
४५६	पट्टी हेतुप्रयोगे	४५७	सर्वनामस्तुनीया	४३१	स्वतन्त्रः कर्ता
४५७	षष्ठयनसर्थाग्रम्य	१३४	सर्वादीनि सर्व	१४२	स्वमज्ञातिधनास्या
८३	पट्टना पट्ट	१०६	ससञ्जुपो रु.	२२०	स्वमोर्नपुंसकार
२५६	पणान्ता पट् स	३९४	सहनम्बिद्यमान	३३०	स्वराविनिपात
४५	संयोगान्तस्य	४३३	सहयुक्तेऽप्रधाने	३६	स्वरितेनाधिकार
२९	संयोगे गुरु	२९०	सहस्य सधिः	३९१	स्वाङ्गाद्योपस
		२३३	सहः साढः सः	१५२	स्वादिष्वसर्वनाम

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४७३	स्वामीश्वराधिपति	१११	हलि सर्वेषाम्	८९	हे मपरे घा
१२०	स्वीजसमौट्छद्वाभ्यां	२९	हलोऽनन्तराः	७५	हैहेप्रयोगे हैहयोः
	ह	४८	हलो यमां यमि	२२७	हो ङः
२४७	हन्तेरपूर्वस्य	१६३	हृक्कथाभ्यो	२४७	हो हन्तेर्मिणाञ्चो
५	हलन्त्यम्	१०८	हशि च	२९	ह्रस्वं लघु
३६४	हलस्तद्धितस्य	४२६	हीने	१३२	ह्रस्वनद्यापो नुद्
२४६	हलि च	४२२	ह्रस्वरम्यतर	१६०	ह्रस्वस्य गुणः
२३९	हलि लोपः	४३४	हेतौ	२२०	ह्रस्वो ऋपुंसके प्रा

कारकान्तान्तर्गत-वार्तिकसूची ।

वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक
अ		अर्हाणां कर्तृत्वे	६३४	उत्तरपवलोपे न	४६४
अकर्मकघातुभिर्योगे	५३९	अष्टका पिपुदेवत्ये	४६४	उत्पातेन ज्ञापिते च	५८०
अङ्गावृद्धिम्यामुपसं	७३	असंयुक्ता ये ङलका	२९६	उपमानात्पन्नाच्च पु	५११
अज्वरिसस्ताप्यो	६१५	असितपलितयो	४९६	उभयोऽन्यत्र	२१७
अञ्चपरिमाणे च	६३	अस्य सम्बुद्धौ वा	४३६	उभसर्वतसोः कार्या	५४४
अनपत्याधिकारस्था	४७२	अहरादीनां पत्यादित्तु	१७२	ऋ	
अनव्ययस्येति वाच्यं	१५२	आ		ऋलृवर्णयोर्मिथः	१२
अनाञ्चवतिनगरीणा	११४	आचार्यादिणस्थं च	५०५	ऋति सर्वर्णे ऋ वा	८५
अन्त्यापूर्वो वा नुम्	४४३	आदिवाद्योर्न	५४०	ऋते च तृतीया	७३
अन्त्यादेशे नपुंसके	४४२	आङ्ग्रहणं व्यर्थमलि	४५२	ऋ	
अपुरीति वक्तव्यम्	२१७	आमनञ्जुहः क्षियाम्	४९८	ऋति सर्वर्णे ऋ वा	७५
अप्रत्यादिभिरिति	६४०	आग्निषि बुनश्च न	४६४	ऋ	
अप्राणिष्वित्यपनीच	५८४	आसुरेत्पसंस्थानम्	४७७	ऋतरात्प्रतिषेधो	३१६
अभितः परितः	५४४	इ		ऋकतिङ् वाक्यम्	४०७
अभिवादिहोरा	५४१	इयं त्रिसूत्रि पुंयोगे	४९३	एकाचो न	८१
अमुकत्यर्थस्य न	५४४	उ		एकादेशात्तानिमित्त	१५५
अयं चक्षियाम्ना	५०५	उगिद्धर्णग्रहण	२६	एते वांनावाव्य	४०७

वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक
पृथे चानियोगे	७८	जाताम्तास्र	५०८	पालकाम्तास्र	५०४
ओ		जातिपूर्वाद्धिति वक्त	५०८	पात्रकल्पककाम्ये	१५२
ओतो णिविति वा	२८५	जुगुप्साधिराम	५८७	पिशाङ्गादुपसंख्यानम्	४९६
ओऽवोद्योः समासे	७९	ङ		पुष्काञ्च	५११
औ		ङाच्चि बहुलं द्वे	८२	पूर्वत्रासिद्धे न	२३५, ४३४
औः रयां प्रतिषेधो	३११	तरपरे च	५५	प्रकृत्याविभ्य उपसं	५६१
औःवप्रतिषेधः सा	४३७	तद्युक्ताव ध्वनः	५९४	प्रत्यये भाषायां	१३६
क		तास्य दोषः सं	२३५, ४३४	प्रथमलिङ्गग्रहणं च	२६६
कचरमणिविषयशारेभ्यो	५११	तादर्थ्यं चतुर्था	५८०	प्रवत्सतरकम्बल	७३
कमेरनिषेधः	६९७	तारका ज्योतिषि	४६४	प्राणिनि च	५००
कर्मणः करणसंज्ञा	५७०	तिव्यपुष्ययोर्नञ्जनाणि	४९९	प्रावृहोडोऽन्वेषैभ्येषु	७३
काम्ये रोरेवेति	१५२	त्यकनश्च निषेधः	४६४	व	
कस्येभ्यषयस्य	६३३	त्यक्त्यपोश्च	४६३	बहुव्रीहौ वा	४५६
क्रियया यमभिप्रैति	५७०	त्रिचतुर्भ्यां हायन	४८६	बहुर्षि जुम्प्रतिषेधः	४४६
कौ लुसं न स्थानिवत्	२७३	व		भ	
क्षिपकादीनां च न	४६४	हन्करपुनःपूर्वस्य	२८२, ५०६	भञ्जेरहिंसार्थस्य न	५४०
क्ष		टयोश्च	५४०	भोराज्जन्यविशां	९४
खलसंयोगोपधाञ्च	५०२	द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः	२६५	न	
खपरि शरि वा	१५१	द्विषः चतुर्था	६२७	मत्स्यस्यङ्क्याम्	४९९, ५१८
ययाजादेशे न	१३९	धात्वन्तयकोस्तु	४६५	मातरि षिञ्च	४९९
ग		न		मामकनरकयोः	४६३
गतिकारकेतरपूर्व	२७२	नन्सश्रीकव्ययुंस्त	४७०	मासरङ्गन्दसिः	३१७
गुणकर्मणि वेप्यते	६२३	न समासे	९१	मुहुस्तः प्रतिषेधः	१५५
गोयूतोऽङ्गुद्वयुप	६३	नानर्थकेऽलोभ्य	३४७	मूलाञ्जयः	४५४
ङ		निमित्तपर्यायप्रयोगे	६०८	घ	
ङाबुत्तरपद्रे प्रतिषेधो	३५२	निमित्ताःकर्मयोगे	६३३	यणो मयो द्वे वाच्ये	५४
च		नियन्तृकर्तृकस्य	५४०	यणः प्रतिषेधो	५४
चयो द्वि० १३०, २९४, ४४३		नीलादोषधौ	५००	यतश्चाप्वकाल	५९४
ङ्		नीक्ष्या अन्व ५००, १२०३		यथनास्त्रिप्याश्	५०५
ङ्खममीति वाच्यम्	१२१	नुमच्चिर २८०, २९९, ३२०,		यवलपरे यवला	१२७
ङ्खदसि कमेके	४९६	३२२, ३२३		यवाद्दोषे	५०५
ज		प		र	
अल्पतिप्रभृतीनाम्	५४०	पाणिगृहीती भार्या	५०८	रज्ज्वादिपर्युवासाद्	

वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक	वार्तिक	सूत्रांक
रम्वात्पूर्वविप्रतिषेधेन	३००	श		समासप्रत्ययविधौ	२६
रुपरात्रिरधन्तर	१७२	शकन्ध्वादिषु पररूपम्	७९	सिति च	९१
लघ्वक्षरं पूर्वम्	९०५	शब्दायतेर्न	५४०	सीमन्तः केशबेशो	७९
ल्यब्लोपे कर्मण्यधि	५९४	शरः खयः	१३८	सूतकापुत्रिका	४६४
व		शुद्धा चामहत्पूर्वा	४५४	सूर्यांगस्थयोश्छे	४९९
वनो न हृदा इति	४५६	शेषे विभाषा	६२४	सूर्यादेवतायां चा	५०४
वयस्यश्चरम इति	४७८	शशुरस्योकाराकार	५२३	स्त्रियां न	९४
वयोवाचकस्यैव	४८६	षाद्यजश्चाध्वाच्यः	५२८	स्त्रियाम्	४८४
वर्णका तान्तवे	४६४	स		स्त्रीप्रत्यययोरकाका	६२४
वर्तका शकुनौ प्राचाम्	४६४	संज्ञायां वा	५००	स्वादीरंरिणोः	७६
वा हतजग्धयोः	५५	सम्पुङ्गाना सो	१३८, १३९	ह	
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा	३००	सम्बुद्धौ नपुंसकानां	३६८	ह्यगवयमुकयमनुष्य	५१८
विभाषाप्रकरणे	२२६	सम्भन्धाजिनज्ञाण	४५४	हितयोगे च	५८०
वृद्धयोरधनुष्यज्ञाव	३२०	सवृष्काण्डप्रान्त	४५४	हिमारण्ययोर्महत्वे	५०
		समानवाक्ये निघात	४०७		

—

कारकान्तान्तर्गत-परिभाषासूची ।

—

परिभाषा	सूत्राङ्क	परिभाषा	सूत्राङ्क	परिभाषा	सूत्राङ्क
अकृतव्युहाः	४६, ४१७, ४३५	उपपदविभक्तेः का	५८३	पुरस्तादपवादा	१९१
अङ्गकार्ये कृते	३८८	ताच्छ्रीलिके णेऽपि	४७०	प्रकृतिवदनुकरणम्	२८३
अनन्तरस्य विधिर्वा	३५९	नानर्थकंऽलोन्य	३४७	प्रत्ययग्रहणे त	२१७, ४०६
अग्निस्मन्ग्रह	३४९	नानुबन्धकृतमनेका	२१४	प्रातिपदिकग्रहणे	१८२
अग्निवाग्नेऽन्त्यसदे	४१९	निर्विश्यमानस्या	२२७	यत्रानेकविधमान्तर्य	३९
गे नानर्थ	७३	पवाङ्गाधिकारे	२२७	लाश्रयमनुबन्धकार्य	४७०
ऋमन्त	४६	परिनित्यान्तरङ्गा	४६	संज्ञाविधौ प्रत्ययग्र	२१७
				सक्षिपातलक्षणो	२०४

—

पण्डित गोपालशास्त्रिनेनेकृत

रूपलेखनप्रकार-पङ्क्तिलेखनप्रकाराख्यपरिशिष्टम्

अथ रूपलेखनप्रकारः

अयं परोक्षार्थिच्छात्राणां लेखसौष्ठवसम्पादनाय तत्प्रकरणस्थानां कतिपयरूपाणां लेखन-
प्रकारः प्रदर्श्यते । अनेनैव प्रकारेणान्येषामपि रूपाणां तत्तद्विशेषकार्यप्रवर्धनपुरःसरं लेखन-
स्याभ्यासेन तत्र विद्यार्थिनः पद्धतां सम्पादयितुं प्रमत्तमिति । तत्रादौ सूत्राणि तद्वेदासङ्ग-
क्षणानि चोच्यन्ते—सूत्राणि षड्विधानि—सञ्ज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेश-अधिकार-
भेदात् । तथा चोक्तमभियुक्तैः—

सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिनियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥
तत्र सञ्ज्ञासूत्राणि—‘शुद्धिरादैच’ ‘अदेक् गुण’ इत्यादीनि । परिभाषासूत्राणि—‘इको
गुणवृद्धौ’ ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इत्यादीनि । विधिसूत्राणि—‘इको यणचि’ ‘एवोऽय-
वायावः’ इत्यादीनि । नियमसूत्राणि—‘कृत्तसमासाश्च’ ‘नछोपः सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिवु-
कृति’ इत्यादीनि । अतिदेशसूत्राणि—‘स्थानिवदादेशोऽनशिवधौ’ ‘अन्तादिवञ्च’ इत्या-
दीनि । अधिकारसूत्राणि—‘प्रायोश्चरान्निपाताः’ ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यादीनि । तत्र विधि-
सूत्राणि तावन्मुख्यानि तदुपकारकाणि चैतराणीति । तत्र सञ्ज्ञाशास्त्राणां विधिसूत्रघटकपद-
शक्तिग्रहे उपयोगः । यथा—‘शुद्धिरेचि’ इति विधिसूत्रघटकशुद्धिपदस्य आकार-पकार-औका-
रेषु शक्तिरिति ‘शुद्धिरादैच’ इति सञ्ज्ञासूत्रेणाऽवगम्यते । एवञ्च सञ्ज्ञासूत्रसाहाय्येन विधि-
सूत्रेण विधानं भवति ।

परिभाषासूत्राणां चानियमेन तत्र तत्र प्रसक्तस्य विधिशास्त्रस्य प्रवृत्तिनियमकरणे उप-
योगः । यथा—‘इको यणचि’ इत्यस्य ‘सुधी उपास्यः’ इति लक्ष्ये सकारोत्तरे उकारे प्रसक्तिः पका-
रोत्तर ईकारे परे, एवं भकारोत्तर ईकारे प्रसक्तिः उकारे परे, एवम् उपास्यघटक उकारे प्रसक्तिः
पकारोत्तर आकारे परे इति एकस्मिन् लक्ष्ये त्रयाणां स्थानेऽनियमेन प्रसक्तस्य यणोऽजव्यव-
हिते ईकारे एव ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य’ इति परिभाषया निर्दिष्टे पूर्वस्य इति पदसम-
र्पणेन प्रवृत्तिर्नियम्यते । एवञ्च परिभाषासूत्राणां विधिसूत्रैरेकवाक्यता भवति ।

विधिसूत्रं तु अपूर्वार्थबोधकम् । यथा ‘उप-इन्द्र’ इत्यत्र अपूर्वो योऽर्थः पकारस्तस्य अकारे-
कारथोः निवृत्तिपूर्वकं विधानम् ‘आद्गुणः’ इति सूत्रेण क्रियते । तथा च ‘उपेन्द्रः’ इति सिध्यति
विषमसूत्रं च इतरनिवृत्तिकलकार्थबोधकम् । यथा ‘समासाश्च’ इति सूत्रं ‘गामानय’ इति
वाक्यस्य ‘राजपुरुषः’ इत्याविसमासस्य चार्थबोधकत्वेनोभयत्र पूर्वसूत्रप्राप्तायाः प्रातिपदिक-
सञ्ज्ञायाः ‘गामानय’ इत्यत्र निवृत्तिं करोति ।

अतिदेशसूत्रं च अन्यत्र अन्यभरारोपबोधकम् । यथा 'सुधुपास्यः' इत्यत्र यकारादेशे स्थानिकारवृत्तिमन्ववभरारोपः 'स्थानिवदादेशोऽनविषयौ' इति सूत्रेण क्रियते ।

अधिकारसूत्रं तु स्वदेशे वाक्यार्थाबोधकमुत्तरोत्तरसूत्रेषु स्वघटकपदसमर्पकम् । यथा 'बाद-योऽस्त्ये' 'प्रादय' इत्यादिसूत्रेषु 'प्राग्मीश्वरान्निपाताः' इति सूत्रेण 'प्राक्' निपाताः' इति पदद्वयसमर्पणं क्रियते ।

निषेधसूत्राणामभावरूपापूर्वबोधकत्वेन विधिसूत्रं चान्तर्भावः । यथा 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य इति । तस्य 'पुत्रादिनी स्वमस्ति पापे' इत्यत्र पुत्रशब्दे तकारस्य स्थाने प्राप्तस्य 'अनचि च' इति द्वित्वस्वाभावबोधकत्वम् ।

रूपसिद्धौ प्रथमं सर्वाणि कार्याणि प्रदर्शयै तदनन्तरं क्रमेण मध्यवर्तिन्यः शङ्काः प्रदर्शन-पूर्वकं निरसनीयाः ।

१—सुधुपास्यः । 'सुधी-उपास्यः' इति स्थिते 'इको यणचि' इति सूत्रेण 'अस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषैकवाक्यतया उकाररूपाजभ्यवहितपूर्वस्य ईकारस्य स्थाने 'स्वा-नेऽन्तरतमः' इति परिभाषैकवाक्यतया तादृस्थानजन्यरवभर्गेणान्तरतमे यकाररूपवगादेशे 'अनचि च' इति सूत्रेण सुस्थान्युकाराभ्यवहितोत्तरस्य अङ्गमिन्नयकारपरकस्य यकारस्य द्वित्वे 'शङ्कां मय इति' इति सूत्रेण पूर्वबोधकस्य अक्षरेण दकारे 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी इति पक्षे यकाररूपमयः परस्य यणो यकारस्य द्वित्वे सुधुपास्यः इत्येकं रूपं सिद्ध्यति । यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी इति पक्षे—'यणो मयो द्वे वाच्ये' इति वार्तिकस्याप्राप्त्या यकारद्वित्वाभावे द्विभक्तयः 'सुधुपास्यः' इति । 'अनचि च' इत्यस्यापि विकल्पतया तदभावपक्षे 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्यस्य च प्रवृत्ति-पक्षे एकत्वं द्विवं 'सुधुपास्यः' इति । 'अनचि च' 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्युभयोरपि वैकल्पिकत्वात्प्रवृत्तौ एकभक्तयः 'सुधुपास्यः' इति । एवञ्चान्न रूपचतुष्टयं भवति ।

नन्वत्र—'स्थानिवदादेशः' इति सूत्रेण यकारस्य स्थानिवर्षेण ईकारवृत्ति-अक्षवर्षमरारोप्य 'अनचि' इति प्रतिषेधप्रवृत्तौ यकारस्य कथं द्वित्वमिति चेत् ? न, 'अनचिवधौ इति अक्षवर्षस्य स्थानिवृत्तिवत्त्वात्प्रवृत्तिवत्त्वात् तादृशभर्मनिमित्तके द्वित्वप्रतिषेधे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधात् । न च 'अन्यः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति पर 'उकार' निमित्तस्य ईकाररूपाचूस्थानिकादे-शस्य यकारस्य स्थानिभूतेकारात्पूर्वस्थेन वृद्धस्य यकारस्य 'अनचि' इति द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये पुनरपि स्थानिवद्भाव इति कथं द्वित्वमिति वाच्यम्, 'न पदान्तद्विवचन' इत्यादिना सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधात् । नाप्यत्र 'संयोगान्तस्य ङोपः' इति सूत्रेण सुधुधुलपास्यः इति स्थितौ पूर्वपदान्तात्वाद् यकारस्य ङोपः शङ्क्यः, 'यणः प्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकेन तन्निषेधात् । २—हरये । 'हरे-ए' इति स्थितौ 'एचोऽववायावः' इति पकाराभ्यवहितपूर्व-स्यैकारस्य स्थाने अयादेशे 'अच्छनीं परेण संयोज्यम्' इति न्यायेन मेलेन 'हरये' इति सिद्ध्यति नन्वत्रायादेशस्योपदेशतया 'इलन्त्यम्' इति इत्स्वञ्चा 'तस्य ङोपः' इति ङोपस्य कुतो नेति

चेद ? न, उच्चारणसामर्थ्यात् नहि यकारस्याप्रोच्चारणं विनाऽप्यत्र किमपि फलं विधत्ते इति
 ३—एदि कृष्ण ३ अत्र गौक्षरिति । अत्र वाक्यद्वयम्—एदि कृष्ण ३ इत्येकम्,
 अत्र गौक्षरति इत्यपरम् । अत्र पूर्ववाक्यान्तस्य 'कृष्ण' णकारोत्तराकारस्य 'दूराद्भूते च'
 इति सूत्रेण प्लुतविधानात्स्य अश्रयवयवाकारेऽचि परे 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति
 सूत्रेण प्रकृतिभावेन सवर्णदीर्घविकारस्य निवृत्त्या रूपसिद्धिः । ४—हरी पृती । अत्र वाक्ये
 हरी इति हरिशब्दप्रथमादिवचनरूपम् । तथा च दीर्घकारान्ताविद्वचनतया तस्य 'द्वंद्वदेव्दिव-
 चनं प्रगृह्यम्' इति प्रगृह्यसम्हायां 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' शब्दे सूत्रेण प्रकृतिभावे 'हको
 यणचि' इति प्राप्तयणो निवृत्त्या रूपसिद्धिः । ५—हरिश्चोत्ते । हरिस्-चोत्ते इत्यवस्थायां
 'स्तोः ह्युना ह्युः' इति शोत्ते-शकारयोगे पूर्वसकारस्य स्थाने 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्'
 इति सूत्रसाहाय्येन शकारादेशे रूपसिद्धिः । ६—सञ्छम्भुः । 'सन्-ञ्म्भुः' इत्यवस्थायां
 'शि तुक्' इति सूत्रेण 'आधन्तो टकितौ' इत्येकवाक्यतया नकारान्तावयवे तुगागमे ककारस्य
 'हृलन्त्यम्' इति, उकारस्य 'उपदेशेऽबनुनासिक इट' इति इत्सञ्हायां 'तस्य लोपः' इति
 लोपे 'श्चछोऽटि' इति पदान्तात्कारात्परस्य शकारस्य छकारे 'स्तोः ह्युना ह्युः' इति
 ह्युत्वेन तकारस्य चकारे पुनः ह्युत्वेन नकारस्य उकारादेशे 'हरो ह्यरि सवर्णे' इति चकार-
 लोपे सञ्छम्भुः, चकारलोपामावपक्षे सञ्छम्भुः, चलोपछत्वाभावे सञ्छम्भुः, छत्वतुकोर-
 भावपक्षे सञ्छम्भुः इति रूपचतुष्टयं सिद्धमिति । ७—विष्णुः प्राता इत्यव-
 स्थायां 'विसर्जनीयस्य सः' इति सूत्रेण विसर्गस्थाने सकारादेशे रूपसिद्धिः । ८—द्विष्क-
 रोति । 'दिः-करोति' इत्यवस्थायां 'द्विष्कश्चतुरिति कृतोऽर्धे' इति द्वन्द्वान्तद्विस्-शब्दविस-
 र्गस्य वकारादेशे रूपसिद्धिः, अभावपक्षे 'कुप्पोऽःकःपौ च' इति विसर्गस्य स्थाने सवर्ण-
 वादे विसर्गे 'द्विः करोति' इति रूपद्वयम् । ९—शिवोऽर्ध्वः । 'शिवस्-अर्ध्वः' इति स्थिते
 प्रथमैकवचनसुप्रत्ययान्तशिवस् इत्यस्य 'सुसिञ्जन्तं पद्म्' इति पदसञ्हायां 'ससजुषो षः'
 इति सकारस्य ऋत्वे उकारस्येत्सञ्हायां लोपे 'अतो रोरप्लुतावप्लुते' इति ऋत्वे, आद् गुणः
 इति गुणे 'पठः पदान्तावति' इति पूर्वरूपे रूपसिद्धिः । नन्वत्र प्रथमैकवचनसुप्रत्ययस्थानि-
 कर्त्तव्यानि कोकारस्य प्रथमासम्बन्धवत्त्वात् तस्य तस्मिन् परे पूर्वाकारस्याकश्चेत्युभयोः स्थाने
 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारादेशः कुतो नेति चेद ? उच्यते, 'नादिवि'
 इति तद्विषयात् । १०—हरी रम्यः । 'हरिर्-रम्यः' इति स्थिते 'रो रि' इति पूर्वरेकस्य
 लोपे 'ह्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घे रूपसिद्धिः । ११—रामः । रामशब्दस्य 'अर्थवद-
 षात्तुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति प्रातिपदिकसञ्हाया ततः प्रथमैकवचनविबन्धायां 'त्वौजस-
 मौट्' इति सूत्रेण 'द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने' इति नियमेन सुप्रत्यये उकारस्येत्सञ्हायां लोपे
 च ऋत्वे 'खरयसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गादेशे रूपसिद्धिः । १२—प्रथ्यन् । प्रथोशब्द-
 स्य कृदन्ततया 'कृषद्वित्तसमासाश्च' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्हायां द्वितीयैकवचनविबन्धा-
 यामभि प्रत्यये 'परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति षणावेशेन यकारे 'प्रथ्यन्' इति रूपं सिद्धम् ।

१३—रमा । रमाशब्दस्य आबन्तस्वेऽपि एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहणात् 'ह्रस्वाप्रातिपदिकात्' इत्यत्र आप्प्रहणात् ततः प्रथमैकवचनविषयायां सुप्रत्यये उकारस्यैस्तस्यैकलोपानन्तरम् 'अपृक्त एकाल् प्रत्ययः' इति सकारप्रत्ययस्य अपृक्तसंज्ञायां 'ह्रस्व्याभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं ह्रस्व' इति सूत्रेण सकारलोपे रूपसिद्धिः । १४—अिये । श्रोशब्दस्य 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकमंशायां चतुर्थ्यैकवचनविषयायां छेप्रत्यये 'लशक्तद्धिते' इति लकारस्यैस्तस्यां लोपे च 'ङिति ह्रस्वश्च' इति वैकल्पिकनदीसंज्ञायां तत्पक्षे 'आपनयाः' इति सूत्रेण आङागमे टिश्वादिभक्तराभवयवे 'आटश्च' इति वृद्धौ 'अचि न्नुधासुभ्रुवां स्वरियञ्चुवञौ' इति सूत्रेण 'किञ्च' इत्येकवाक्यतयाऽन्येकारस्येच्छादेशे अकारलकारयोः रसंज्ञायां लोपे च 'अिये' इति । नदीसंज्ञाया अभावे इयच्छादेशे 'अिये' इति रूपद्वयम् । १५—ज्ञानञ् । ज्ञानशब्दस्य 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचनसुप्रत्यये 'अतोऽम्' इति सूत्रेण अमादेशे 'अमि पूर्व.' इति रूपसिद्धिः । १६—सुखवा, सुखुना । सुभ्रु लुनाति तत् सुल्ल तेनेति विग्रहः । सुल्लशब्दस्य 'कृतद्धित' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वे ततस्तृतीयैकवचनविषयायां टाविभक्तौ उकारस्यैस्तस्यैकलोपयोः 'वृतीयादिषु साधितपुंसकम्' इति पुंवद्भावेन दीर्घान्तादेशे 'सुल्ल-आ' इति स्थितौ 'ओः सुपि' इति यणादेशे लुक्त्वा, पुंवद्भावाभावपक्षे 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमि सुल्लना इति । १७—लिट्-लिङ् । लिङ्शब्दस्य किबन्तत्वेन 'कृतद्धित' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचनविषयायां सुप्रत्यये 'ह्रस्व्याभ्यो दीर्घात्' इति सुलोपे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तया 'सुसिञ्चनं पदम्' इति पदसंज्ञायां 'हो ङः' इति पदान्तङ्कारस्य स्थाने ङकारादेशे अङ्गवे चर्त्विक्त्वे चोत्तरूपसिद्धिः । १८—वृत्रहा । वृत्र इतान् वृत्रहा इति विग्रहः । वृत्रहन्शब्दस्य किबन्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचनसुप्रत्यये 'सार्धनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति उपषादोर्ध्वस्य 'इन्इन्पूर्वार्थम्णां शौ' इति नियमेन निवृत्तौ प्रासायां 'सौ च' इति प्रतिप्रसवेन दीर्घे ह्रस्व्यादिलोपे नलोपे च तत्सिद्धिः । १९—युष्मत् युष्मद्शब्दस्यान्युत्पन्नतया 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकत्वे पञ्चमीवचनविषयायां म्यस्विभक्तौ 'पञ्चम्या अत्' इति सूत्रेण 'अत्' आदेशस्य अनेकाङ्ख्यात् 'अनेकाङ्कशिसर्वस्य' इति सहायेन सर्वादेशे 'शेषे लोपः' इति टिलोपे, अन्यलोपपक्षे तु 'अतो गुणे' इति पररूपे तत्सिद्धिः । २०—तिर्षङ् । तिरस्त्राब्दे उपपदे अङ्गधातोः 'ऋत्विग्दधृक्त्वात्' इत्यादि किन्प्रत्यये ककारकारणकारणामित्संज्ञाकोपयोः 'कृदतिङ्' इति कृतसंज्ञायामपृक्तसंज्ञायां च 'विरपृक्तस्य' इति षलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'अनिदिताम्' इति नकारलोपे कृतद्धितसूत्रेण प्रातिपदिकत्वे 'उपपदमतिङ्' इति समासे ततः प्रातिपदिकत्वे समुदायात्सुप्रत्यये 'उगिदचाम्' इति नुमि ह्रस्व्यादिलोपे 'तिरसस्तिदिः' इत्यनेन 'अनेकाल्' इति परिभाषकवाक्यतया सर्वस्य स्थाने 'अनेकाल्' इति यमि सयोगान्तलोपे 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वेन लकारे तिर्यङ् इति । २१—

। अदस्त्राब्दस्य 'अर्थवत्' इति प्रातिपदिकत्वे पञ्चमीवचनविषयस्विभक्तौ

स्थदादीनामः' इति अकारान्तादेशे पररूपे 'बहुवचने शक्येत' इत्येत्थे 'एत इद्वचने' इति इत्यस्य मत्वे एकारस्य ईकारे चादेशे सत्वविसर्गयोः अभाव्यः इति । १२—उपानत् । अपूर्वकनद्धातोः क्विपि कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसन्धाया 'नद्विद्वतिवृष्यभिरुचिसदितिनपु-
 क्तौ' इति पूर्वपदस्य दीर्घे प्रथमैकवचनसुप्रत्यये इच्छयादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्पद-
 सन्धाया पदान्तत्वात् 'नहो धः' इति धकारेऽन्तादेशे जडत्वचर्त्तयोः 'उपानत्' इति सिध्यति ।
 २३—सुञ्जुःषु । सजुषुश्चस्य प्रातिपदिकत्वे सप्तमी बहुवचनसुप्रत्यये 'स्वादिभ्रवर्त्तनामस्थाने'
 धति पदसन्धाया 'ससजुषो रुः' इति 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येकवाक्यतया धकारस्य दत्त्वे 'वोरप-
 धाया दीर्घे शकः' इति दीर्घे 'खरवसानयोः' इति 'रोः सुपि' इति च प्राप्तविसर्गे बाधित्वा 'वा
 धरि' इति वा विसर्गे 'नुभिसर्जनैनीयशर्भबायेऽपि' इति षत्त्वे नत्सिद्धिः । विसर्गाभावपक्षे विसर्ग-
 नायस्य सः' इति सत्त्वे पूर्वसूत्रेण षत्त्वे टुत्त्वे 'मजुषु' इति रूपद्वयम् । २४—स्वनङ्गुत् ।
 स्वनङ्गुद्शब्दस्य समासत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुप्रत्यये 'स्वमोर्नुंसकात्' इति तस्य लुकि प्रत्यय-
 लक्षणेन सुबन्ततया पदसन्धाया पदान्तत्वेन 'वसुसंलुध्वस्वनङ्गुहा दः' इति दकारान्तादेशे चर्त्त-
 वेकत्वे स्वनङ्गुत्-स्वनङ्गुत् इति रूपद्वयम् । २५—हृमे । हृम् शब्दात्प्रातिपदिकत्वेन प्रथमादि-
 वचने औषिमत्तौ स्थदाद्यत्वे पररूपे च 'नपुसकात्' इति शी आदेशे शस्य 'कक्षकतद्धिते' शीत्सं-
 णायां लोपे च 'दक्ष' इति दकारस्य मकारे मसन्धायां 'यस्येति च' इति सूत्रेणाकारलोपे प्राप्ते
 पस्य 'ओळः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः' इति निषेधे गुणे 'हमे' इति सिध्यति । २६—गोऽङ्गी ।
 गोशब्दे उपपदे पूजार्थक-अश्रुधातोः क्तिनि नकारलोपे प्राप्ते 'नाञ्जेः पूजायाम्' इति तद्धिवेधे
 उपपदसमासे विशिष्टादौ विभक्तौ शीआदेशे अवच्छ्रुतिभाववोर्बैकल्पिकतया तदभावपक्षे
 'पळः पदान्तादति' इति पूर्वरूपे गोऽङ्गी । भावच्छ्रुते गवाङ्गी । प्रकृतिभावपक्षे च गोऽङ्गी ।
 एय रूपत्रयम् । २७—अहंयुः । अत्र 'अहम्' इति प्रथमैकवचनान्तास्मद्शब्दरूपसादृश्येन
 विभक्तिप्रतिरूपकतयाऽभ्ययसन्धा निपातसन्धा च । ततोऽप्ये 'अहंशुभमोर्युत्' इति युत्प्रत्यये
 गुप्त्यये तत्सिद्धिः । अहं पदस्यास्मद्शब्दरूपाभ्युपगमे तु 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मादेशा-
 पत्तिरिति । १८—सत्र । तत्र इति व्रतन्तस्य 'तद्धितश्चासर्भविभक्तिः' इति सूत्रेणाभ्ययसन्धायां
 ततः परस्याः सप्तम्याः 'अभ्ययादाप्सुपः' इति लुकि रूपसिद्धिः । २९—अञ्जा । अजशब्दस्य
 प्रातिपदिकसंज्ञकत्वात्ततः स्त्रीत्वविषक्यायाम् 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्रत्यये टकारपकारयो-
 रित्सन्धायां लोपे च सवर्णदीर्घे ततः सुप्रत्यये इच्छयादिलोपे तत्सिद्धिः । नन्वत्र अकारान्त-
 स्वादेव टाप्सिद्धिरिति किमर्थमजादिपदोपादानम् ? अत्रोच्यते, बाधकत्वाद्यर्थमिति । तेन
 जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति सूत्रेणात्र जातिस्त्वेऽपि नस्त्रीत्वमिति बोध्यम् । ३० पुत्रका ।
 पुत्रशब्दात् 'शाङ्करवाचिभ्यो ङीन्' इति ङीनि लकारनकारयोरित्सन्धायां मसन्धायां 'यस्येति
 च' इति अकारलोपे ततः स्वार्थे कनि 'केऽङः' इति ङत्त्वे ततष्टापि पुत्रिका, तत्र 'सूतका-
 पुत्रिकावृत्तारकाणां' इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन कात्पूर्वत्येकारस्य अकारादेशे पुत्रका, तद-
 भावे पुत्रिका इति रूपद्वयम् । ३१—अधः । अधुरशब्दात्तदङ्गत्वात्स्त्रीत्वविषयायां 'अधुरस्यो-

काराकारलोपश्च' इति वार्तिकेन ऊक्तप्रत्यये अकारोकारयोर्लोपे च मश्च इति जाते 'प्रातिपदिक-
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषेकवाक्यतया 'स्वौज्स्' इति लुप्रत्यये कृत्ये
विसर्गे च तस्सिद्धिः । ३२—कृष्णः । कृष्णशब्दस्य प्रातिपदिकसम्बन्धाया ततः कृष्णस्वरकृष्ण-
पुंस्त्वाभेदत्रयाणां नियमैतोपस्थित्या प्रातिपदिकार्थमूत्रे लिङ्गग्रहणेन नियतोपस्थितिरूपप्राति-
पदिकार्थग्रहणेऽपि तस्वाङ्गतेस्तेषामेव प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षायां 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणव-
चनमात्रे प्रथमा' इति सूत्रेण 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्येकवाक्यतया प्रथमैकवचनेऽपि प्रत्यये
'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्युकारस्येत्सम्बन्धायां 'तस्य लोपः' इति लोपे कृत्ये विसर्गे च 'कृष्णः'
इति सिद्धम् । ३३—हरिं भजति । अत्र हरिशब्दस्य 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेण
भजनकर्तृवृत्तिक्रियान्यप्रीतिरूपफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यतयाकर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इत्य-
नेन 'द्व्येकयोः' इत्येकवाक्यतया द्वितीयैकवचनेऽपि प्रत्यये पूर्वरूपे 'हरिम्' इति सिद्धम् । ३४-
हरिः सेव्यते । अत्र हरिशब्दस्य सेवकवृत्तिसेवारूपक्रियान्यप्रीतिरूपफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्य-
तया 'कर्तुरीप्सित' इति कर्मत्वेऽपि तस्य 'सेव्यते' इति कर्मतिष्ठाऽभिहितत्वेन 'भनमिति' इ-
त्यधिकारेण द्वितीयाया अग्रवृत्तौ हरित्व-हरि-पुंस्वरूपाणां अथायामेवायां प्रतिपादेन
'प्रातिपदिकार्थ' इति सूत्रेण प्रथमैवेति 'हरिःसेव्यते' इति सिद्धम् । ३५—वृत्तिं याचते वसु-
धाम् । अत्र बुद्धिद्विधावशात् न्यादिचतुर्णाञ्च धातूनां कर्मणा युक्तमपादानादिविशेषैरविवक्षितं
क्रियान्वयिमात्रं कारकसंज्ञं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थकेन 'अकथितं च' इति सूत्रेण बाध्यातोः
कर्मणा वसुधया स्वस्वामिमावसन्बन्धेन युक्तस्य बलेरपादानादिकारकविशेषैरविवक्षणेन क्रिया-
न्वयमात्रविवक्षायां कर्मसंज्ञाया वसुधायाश्च याचकवामनवृत्तियाचनक्रियाबन्ध-परस्वत्वनि-
वृत्ति-स्वस्वत्वोत्पत्ति-रच्छारूपफलाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यतया 'कर्तुरीप्सित' इति कर्मसंज्ञायां
'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीयाधिमत्को तत्साधु । ३६—आवृत्तिं स्वादृशति वाऽऽच्छं बहूनां ।
बहुः अन्नमपि स्वादृशति वा, तं बहुम् अन्नमच्छं स्वादृशति वा पित्रादिः प्रेरयतीत्यर्थः । अत्र बहोः
प्रयोजककर्तुः भक्षणार्थकादस्वात्प्रयोज्यतावस्थायां 'गतिबुद्धि' इति प्राप्तकर्मसंज्ञायां 'आदि-
खाद्योर्न' इत्यनेन वार्तिकेन निषेधे तिष्ठा प्रयोजककर्तुरभिधानेऽपि प्रयोज्यकर्तुरनभिहितत्वेन
कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तृतीया । ३७—अनु हरिं सुराः । अत्र निकृष्टाशंभोतकानोः 'हीने'
इति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयसम्बन्धायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन तथोपे हरिशब्दात्
द्वितीयेति तस्सिद्धिः । ३८—रामेण बाणेन हतो बाली । अत्र बालिवशानुकृष्ण बहुराकर्षणा
विरूपा क्रिया इन्भावत्वर्यस्तत्र स्वातन्त्र्येण विवक्षितत्वाद्दामस्य 'स्वतन्त्रःकर्ता' इति कर्तृसंज्ञा
बाणनिष्ठा क्रिया लक्ष्यवचन, तदव्यवधानेन बालिवधसिद्धेर्विवक्षिततया बाणस्य 'सावकतमं कर-
णम्' इत्यनेन करणसंज्ञा, ततश्च 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यनेनोभयत्र तृतीयायां तस्सिद्धिः ।
३९—अध्ययनेन वसति । अत्राध्ययनस्य वासफलत्वेऽपि ज्ञानद्वारा क्रियात्मनकत्वेन हेतु-
बाद् 'हेतौ' इत्यनेन तृतीयायां तस्सिद्धिः । अध्ययनहेतुको देवदत्तादिकवृत्तौ वास इत्यर्थः ।
०—मत्काय धारयति मोक्षं हरिः । अत्र मत्काय तुलसीवलादिब्रह्मदात्वेनोपसमवर्णात्

‘धारेरुत्तमर्णः’ इति सूत्रेण सम्प्रदानसम्बन्धायां चतुर्थी सम्प्रदाने’ इति चतुर्थी । ४१—चोरात् प्रायते । अत्र प्राणार्थकत्राधातुप्रयोगे चोरस्य भयजनकत्वेन ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यनेना-
 र्थादानसंबन्धायाम् ‘अपादाने पञ्चमी’ इति पञ्चमी । ४१—जाड्यात् जाडयेन वा घञ् । अत्र बन्धने जाड्यस्य हेतुत्वाद् गुणत्वाच्च ‘विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्’ इत्यनेन जाड्यशब्दास्प-
 ञ्चमी, तदभावे ‘द्विती’ इति तृतीया । ४३—सर्पिषो जानीसे । अत्र शाधात्वर्थप्रवृत्तौ सर्पिषो वस्तुतः करणत्वेपि तदविवक्षायां सम्बन्धमात्रे ‘षष्ठी दोषे’ इति षष्ठी । ४४—सतः पालकोऽ-
 चतरति । अत्र पालधातोः ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्यधिकारे ‘तुमुन्ण्वुलो’ इति सूत्रेण भविष्यत्यर्थे ण्वुलो विधानात्तद्योगे ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति प्राप्तकर्मषष्ठ्याः ‘भवेतोर्भविष्यदा-
 धमण्ययोः’ इति निषेधे कर्मणि द्वितीयादहुवचनम् । ४५—अधीति व्याकरणे । पूर्वं कर्मा-
 विवक्षया भावे क्तप्रत्यये अधीतशब्दात् कर्त्तरि ‘इष्टादिभ्यश्च’ इतीनिप्रत्यये ततः कर्मविशेष-
 जिज्ञासायां कर्मत्वेन सम्बन्धाद् व्याकरणात् ‘क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्’ इति वार्तिकेन सप्तमी । ४६—प्रसित उरुको वा हरिणा हरौ वा । अत्र प्रसित-उरुकोऽशब्दयोगे
 हरिशब्दात् ‘प्रसितोऽरुकाभ्यां तृतीया च’ इति सूत्रेण तृतीया सप्तमी च । एवमेवान्यान्यपि
 रूपाणि प्रत्यङ् लेखनेनाभ्यसनीयानि ।

इति रूपलेखनप्रकारः ।

अथ पङ्क्तिलेखनप्रकारः ।

१—‘हलन्त्यम्’ इति सूत्रस्य वारद्वयं लेखनमन्योन्याश्रयपरिहाराय । तथाहि—‘वाक्या-
 र्थज्ञाने पदार्थज्ञान कारणम्’ इति नियमसत्त्वेन सपदेशे अन्त्यम् इत् इति त्रयाणां पदानामनु-
 वृत्तसंश्रुतानामर्थज्ञानेऽपि इत्यपदार्थज्ञानस्याभावेन ‘हलन्त्यम्’ सूत्रस्य वाक्यार्थबोधः, ५५म्
 आदिः अन्त्येन सद् इति त्रयाणां पदानामर्थज्ञानेऽपि इत्यपदार्थज्ञानस्याभावेन ‘आदिरन्त्येन
 सहेता’ इत्यस्य वाक्यार्थबोधः प्रसक्तः, हलन्त्यसूत्रार्थज्ञानाधीनं च इत्यपदार्थज्ञानम्, इत्यपदार्थ-
 ज्ञानाधीनं च आदिरन्त्येनसूत्रार्थज्ञानं, तज्ज्ञानाधीनं च हलपदार्थज्ञानं इत्यपदार्थज्ञानाधीनं च
 हलन्त्यसूत्रार्थज्ञानमिति हलन्त्यमादिरन्त्येनसूत्रयोरन्योन्याश्रयप्रसक्तः, तद्वारणाय हलन्त्यसूत्रा-
 वृत्तिः क्रियते । आवृत्तसूत्रस्य हलसूत्रेऽन्त्यमित्संज्ञकं भवति इत्यर्थकारणेन लकार इत् इतीत्य-
 दार्थज्ञानेन आदिरन्त्येनसूत्रार्थबोधे जाते तेन अन्त्येन इत्ता लकारेण सहित आदिर्लकारो
 मध्यगानां स्वस्य च बोधक इति हलपव इत्यवरट्सूत्रस्यलकारमारस्य हलसूत्रस्यलकारपयन्त-
 वर्णानां बोधकमिति हलपदार्थज्ञाने जाते हलन्त्यसूत्रार्थज्ञानं जायते इति नोक्तदोष इति दिक् ।
 अन्योन्याश्रयस्य च स्वज्ञानाधीनज्ञानत्वम् । २—लुणसूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो
 रलयोः सन्ना । प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम्, अजुनासिक इत्यादिभिर्वैशात् । न ह्यत्र

ककारे परेऽकार्यं ह्ययते इति । अयं भावः—लणसूत्रे लकारोत्तरवर्तिह्रस्वाकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञया 'उपदेशेऽजनुनासिक इव' इति सूत्रेणेतसञ्ज्ञाया कृतायाम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्यनेन अकारेण सहोच्चार्यमाणरेफस्य 'उरण् रप.' इत्येतसूत्रवटकस्य ह्यवरट्मूत्रस्योऽयम् इति तत्त्वप्रत्यभिज्ञया मध्यपठितलकारस्वपदमाहारेफयोर्बाधक इति रप्रत्याहारसिद्धिः । तेन तत्र सूत्रे रपरत्वविधानवद लपरत्वविधान, तेन च 'तवत्कारः' इति रूपसिद्धिर्भवति । ननु रलयोरिति न्यूनं, टकारस्यापि मध्यगतत्वेन रप्रत्याहारे तदग्रहणस्यापि युक्तत्वादिति चेत् ? न, 'अनुनासिक.' इति ककारपरक-कारघटितनिर्देशेन प्रत्याहारगुण इत्सञ्ज्ञकवर्णाग्रहणज्ञापनात् । अन्यथा प्रत्याहारेष्वित्सञ्ज्ञकवर्णानामपि ग्रहणे अच्यप्रत्याहारं ऋलृकसूत्रस्थककारस्यापि ग्रहणापत्या तत्परकेकारस्य 'ह्रको यणचि' इत्यनेन यणि 'अनुनासिक' इति निर्देशानुपपत्तेः । ३—पृथैतोरोदीतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्, ऐऔच् इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचअनुर्विज्ञतेः सञ्ज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । अयमाशयः—ययोर्वर्णयोः स्थानप्रयत्नसाम्यं तयोः परस्परं सवर्णसञ्ज्ञा 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' इत्यनेन विधीयते । तथा च एकारस्य ऐकारस्य चोभयोः कण्ठतालस्थानं विवृतप्रयत्नश्चेति तयोः, ओकारस्य औकारस्य च कण्ठोष्ठस्थानं विवृतप्रयत्नस्येति तयोश्च परस्परं सवर्णसञ्ज्ञा प्राप्नोति । तथा च ऋकारेण स्वसवर्णानां त्रिशदकारलृकाराणां यथा ग्रहणं तथा पञ्चमः स्वसवर्णंचतुर्विंशतेर्ग्रहणमिति नापादनीयम्, तथा सति एकारेण ऐकारस्य, ओकारेण च औकारस्य ग्रहणसिद्धेः ऐऔच् इति सूत्रं व्यर्थमिति तयोः परस्परमतावयर्थ-ज्ञापनात् । ४—नाञ्जलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसामानाधिकानामेव तथापि हकारस्याकारो न सवर्णः । तत्राकारस्यापि प्रसिद्धत्वात् । तेन विश्वपाभिः' इत्यत्र 'ह्रोः' इति ह्रस्वं न भवति । अयं भावः—वाक्यार्थज्ञाने पदपदार्थज्ञानस्य कारणत्वात् 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय.' इति सूत्रार्थज्ञाने सवर्णपद-अणुपदयोरर्थज्ञानार्थानां धानम्, अणुपदार्थज्ञानं च 'आदिरन्त्येन सहेता' इति प्रत्याहारज्ञानार्थानां प्रत्याहारज्ञानं च 'ह्रन्त्येन' इतीत्सञ्ज्ञाज्ञानार्थानां, तज्ज्ञानं च वर्णोपदेशज्ञानार्थानामिति वर्णोपदेशज्ञानस्य सूत्र-आदिरन्त्येन-सूत्रार्थज्ञानोत्तरमणुपदार्थज्ञान एव सवर्णपदार्थज्ञानं च 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' इति मृगार्थज्ञानार्थानां, तुल्यास्यसूत्रार्थज्ञानञ्च 'नाञ्जली' इत्यर्थज्ञानार्थानां, नतः पूर्वं वाचकसम्भावनायां तुल्यास्यसूत्रस्य निष्कम्पप्रवृत्त्यभावात्, तज्ज्ञाने तु बाधकज्ञानसत्त्वेन तद्विपर्ययं परिहृत्य निष्कम्पप्रवृत्तेः, एवञ्च सवर्णपदार्थज्ञानं तुल्यास्यनाञ्जलीमृगार्थज्ञानार्थानामिति 'नाञ्जली' इत्यर्थज्ञानकाले अणुदित्सूत्रस्याऽर्थावधारणाभावेन तस्याप्रवृत्त्या अच्यपदेन सवर्णग्रहणाभावात्श्रममा-मनायपठितवर्णानामेव सवर्णसञ्ज्ञानिषेध इति हकारदीर्घकारयोः-कण्ठस्थानविवृतप्रयत्नमा-म्येन सवर्णसञ्ज्ञायां 'विश्वपा-भिस्' इत्यत्र 'ह्रो ङः' इति हकारेण दीर्घकारस्य अणुदित्सूत्रमा-दाय्येन ग्रहणे दीर्घकारस्य ङत्वापत्तिरिति न शङ्क्यम्, 'नाञ्जली' इत्यत्र सवर्णदीर्घेण दीर्घ-कारस्य प्रदलेपेण तस्यापि हकारेण साकं सवर्णसञ्ज्ञानिषेधादिति बोध्यम् । अष्टाभ्य औञ् इत्यादावादेः परस्येत्येतवपि परत्वाद्यनेन बाध्यते । अष्टन्शब्दाज्जसि विभक्तो 'अष्टाभ्य

औश् इत्यनेन जायमान औश् आदेश 'आदेः परस्य' इत्यनेन अकारस्य स्थाने प्राप्नोऽपि 'अनेफाल् शित्सवन्स्य' इत्यनेन परत्वादादेः परस्य इति बाधित्वा सम्पूर्णत्वैव स्थाने नियम्यते इति अष्टौ इति सिद्धयति । ३—इति लोपपक्षे द्वित्रिवाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदिस्थो वेवताऽस्येति आदिस्थं हविरिस्थ्यादौ । 'हरि—अनुभव' इति स्थिते 'शको यणचि' इति हरिशब्दावयवकारस्य अनुभवशब्दावयवकारेऽपि परे 'स्थानेऽन्तर-तमः' इति परिभाषैकवाक्यतया यणि यकारादेशे 'अचो रहाम्भ्या दे' इति रेफात्परस्य यरो यकारस्य द्वित्रि 'हलो यमां यमि लोपः' इति यमो यकारस्य द्वितीये यकारे परे लोपे हर्यनुभवः, लोपामावपक्षे हर्यनुभवः इति । अत्र शङ्कते—लोपसाध्यभेदयकारघटित रूपं द्वित्रिवाभावपक्षेऽपि सिद्धयति, द्वित्रिपक्षे च यकारद्वयघटितमिति रूपद्वयस्य लोपमन्तराऽपि सिद्धेः किमर्थं लोप-विधायक सूत्रमिति ? तत्र समाधानम् । अत्र फलामावेऽपि आदित्यशब्दावस्य देवता इत्यर्थे 'साऽस्य देवता' इति सूत्रेण 'दित्यदित्यादित्यपस्युत्तरपदान्य' इत्यधिकारात् ष्यप्रत्यये 'य-स्येति च' इत्यलोपे आदित्य इत्यत्रानेन सूत्रेण यकारलोपे ह्यनुत्पत्तौ आदित्य इत्येकयकारघटितं रूपं सिद्धयति नान्यथेति । ७—वान्त इत्यत्र वकाराद् गोयूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्व-भागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्रक्षिलम्यते । तेन अयमागवकारान्त आदेशः स्यात् वकारो न लुप्यते इति धावस् । अस्यायमभिप्रायः—'गव्—यूति' इत्यवस्थाया प्रत्य-यलक्षणेन घबन्तत्वाद् गव इत्यस्य पदत्वे 'लोपः शाकल्यस्य' इति यकारस्य लोपः कथं नेति ? अत्रोच्यते, 'वान्तो यि प्रत्यये' इति सूत्रस्थयकारात्पूर्वमेकोऽन्यो वकारः, यस्य लोपो व्योर्वलि' इति लोपः, स च वकारो वान्त इत्यस्य विशेषण, तेन तदन्तविधिः । तथा च वकारान्तो वका-रान्त आदेशो भवति इत्यर्थः सिद्धयति । द्विवद्धं भवतीति न्यायेन द्विवकारान्तादेश-विधानेन आदेशस्य वकारान्तत्वमेव श्रूयते न तु वकारस्य लोप इति ज्ञायते । तेन प्रकृते न वलोप इति बोध्यम् । ननु 'वान्तो यि प्रत्यये' इति सूत्रे वकारप्रक्षलेष्य न फलं तदुदाहरणेण 'गव्य नाभ्यम्' इत्यादिषु यकारादिप्रत्ययपराकत्वेन वान्ते भसञ्ज्ञया वलोपप्राप्तेः, किञ्च तत्र वकार-प्रक्षलेषोऽपि न सम्भवति 'लोपो व्योर्वलि' इत्यस्य वकाररूपे बलि परं वकारलोपार्थमप्रवृत्तेः । तत्र सूत्रे वत्वबलत्वयार्थमयो व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेन वकारातिरिक्ते बलि वकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । अतः 'गोयूतां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति वार्तिके छकारात्पूर्वं वकारप्रक्षेप-कर्तव्यः । तत्र 'वान्तो यि' इत्यतोऽनुष्ठुपं वान्तपदं विशेष्यमादाय तदन्तविधिना पूर्ववदर्थः । तेन 'गव्यति' इत्यत्र न वलोप इति दिक् । ८—कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरल्लो-पस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्नो न पदान्त इति सूत्रेण पदान्तविधौ तस्मिन्-धाक्षे रसः । अयमभिप्रायः—वाक्यसंस्कारपक्षे वाक्यपर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययान् सस्थाप्य ततः श्रुतवर्णक्रमेण संस्कार इति सिद्धान्तात् 'किं जस् अस् अन्ति, किन् औ अस् तस्' इति प्रकृति-प्रत्ययसंस्थापनानन्तरं जसः शि आदेशे किमः कादेशे नुमि वीर्षे कानि अस् अन्ति इति स्थितौ ष्यसुत्तरत्र कादेशे वृद्धौ कौ अस् तस् इति स्थितौ च 'दनसोरल्लोपः' इत्यकारलोपे

‘अचः परस्मिन् पूर्वविधौ’ इति सूत्रेण छिप्रत्ययनिमित्तकस्य अल्लोपस्य स्थानिभूताकारात्पूर्वत्वेन वृष्टस्य इकारस्य यणि, औकारस्य आवादेशे वा कर्तव्ये स्थानिवद्भावेनाच्चबुद्ध्या यणावादेशौ प्राप्तौ पदान्विधौ न स्थानिवदित्यर्थकं ‘न पदान्त’सूत्रेण स्थानिवद्भावनिषेधात् भवत इति । ९—पुरस्तादपवादावन्यायेनेषं वृद्धिरेच्छि पररूपमित्यस्यैव बाधिका न श्लोभाच्छ्लेषस्य । तेन अचैहि इति वृद्धिरसाधुरेष । अयमर्थः—‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इति न्यायस्वरूपम् । पूर्वं पठिता अपवादा अव्यवहितोत्तरविधीनां बाधका भवन्ति न तु व्यवहितोत्तरविधीनामिति तदर्थः । तथा च ‘इत्येषत्पृष्ठु’ इति सूत्रस्य यत्र यत्र अणवर्णवैजादि—इणप्रथम्यतर—भात्ववयवाच्चपरत्वसत्त्वेन प्राप्तिविषयता तत्र तत्र उप-एति प्र-एथते इत्यादौ ‘एच्छि पररूपम्’ इत्यस्य प्राप्तिर्वर्तते क्वचित् ‘अव-एहि’ इत्यादौ ‘एच्छि पररूपम्’ ‘ओमाच्छेष’ इत्युभयोः प्राप्तिर्वर्तते । अतः ‘इत्येषत्पृष्ठु’ इत्यस्य निरवकाशत्वेनापवादत्वादुभयबाधकत्वं प्रसक्तं, तथापि सकललक्ष्यप्राप्तिविषयतया नाप्राप्त एच्छिपररूपवाधेन उप-एति प्र-एथते इत्यादौ वृद्धेश्चरितार्थ्येन ‘ओमाच्छेष’ इत्यस्य बाधे निरवकाशत्वरूपबाधबीजस्याभावेन उभयोस्तुत्यबलत्वे ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति पररूपस्य परत्वाद् प्रबलतया अव-एहि इत्यत्र प्रवृत्तिरिति अवैहि इति पररूपपठितं साधु, वृद्धिपठितं चासाधु । यत्र निरवकाशशास्त्रं पूर्वं ततः सकललक्ष्यप्राप्ति-विषयशास्त्रं, ततः क्वचिल्लक्ष्यप्राप्ति-विषयशास्त्रं तत्र पुरस्तादपवादन्यायप्रसरः । निरवकाशशास्त्रं मध्ये सकललक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं पूर्वं क्वचिल्लक्ष्यप्राप्तिविषयशास्त्रं चोत्तरत्र, तत्र ‘मध्ये पठिता अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्’ इति न्याय इति विवेकः । मध्ये पठितापवादन्यायश्च क्षीप्रत्ययप्रकरणे द्रष्टव्यः । १०—अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्, अर्थवेति सूत्रे राज्ञेः पूथग् आजिग्रहणाज्ज्ञापकात् । तेनोत्तग्रहणे कान्तमेव गृह्यते न तु क्वचिदवन्तस्यैकवेक्षाः । प्रौढवान् । अय भावः—व्याकरणशास्त्रे ‘स्वं रूपम्’ इति शास्त्रेण शब्दस्वरूपस्यैव शब्देन ग्रहणाद् राजशब्देन केवलराजशब्दस्य आज्ञपठकराजशब्दस्य चाविशेषाद् ग्रहणे उभयोरपि ‘ब्रश्चअस्जसृजमृजयजराजआजच्छषा षः’ इत्यत्र केवलराजग्रहणेनैव श्वत्सिद्धौ आजग्रहण व्यर्थं सञ्जापयति—‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्’ इति । तथा चात्र शास्त्रे शब्दस्वरूपस्य ग्रहणेऽपि विशेषणतयोपस्थितस्यार्थस्य यत्र ग्रहणसम्भवस्तत्र सार्थकस्यैव शब्दस्वरूपस्य ग्रहणं न तु निरर्थकस्येति । तेन प्राद्वहोबोद्धयेष्वेषु’ इति वार्तिकस्य ‘ऊढ’ पदेन सार्थकस्य तस्य ग्रहणात् ‘प्रौढः’ इत्यत्र वृद्धिर्भवति ‘प्रौढवान्’ इत्यत्र क्वचनतुप्रत्ययान्त ‘ऊढवत्’ शब्दघटक ‘ऊढ’ इत्यस्य अनर्थकत्वेन तस्यापवादस्य वार्तिकस्यापवृत्तौ ‘आद् गुणः’ इति गुण एवेति । ११—अन्तवदुभावेन अन्तवदुभावेन न विसर्गः, उभयथर्तु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् । ति स्थिते ‘उपसर्गादिति धातौ’ इति सूत्रेण ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति परिभाषकस्यैवैतयोरान्तर्गम् इत्यान्तरतम्यानुपसर्गावयवाकाराद् अकारादि-ऋच्छधा-

स्ववयवेऽपि परे पूर्वपरयोः स्थाने आकारैकादेशे 'उरण् रपरः' इति सूत्रेण रपरे कृतौ प्राच्छन्ति इति सिद्धयति । नन्वत्र 'अन्तादिवक्ष' इत्यनेन पूर्वस्थानिघटितसमुदाय 'प्र' वृत्तिपदत्ववर्गस्व पकादेशान्तौ प्रार इत्यत्रारोपेण रेफस्य पदान्तत्वात् 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गः कुतो नैति चेद् ? अत्रोच्यते, उभययुक्तं 'कर्त्तरि चर्षि' इत्यादिषु रेफस्य विसर्गाकरणपूर्वकं रेफ-विशिष्टनिर्वेशेन अन्तवद्भावेन पदान्तत्वमादाय रेफस्य विसर्गाभावश्चापभात् । ११—उपसर्गा-
णैव धातोराद्येषु सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्बुद्धिविधानार्थम् । तेन 'पदत्व-
का' इति पाषिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति । उप-ऋच्छति इति स्थिते 'उपसर्गाद्
ऋति धातौ' इति सूत्रेण 'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषैकवाक्यतयाऽनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्
इत्यान्तरतम्यमादाय उपोपसर्गावयवाकाराद् ऋकारादिऋच्छभाववयवेऽपि परे पूर्वाकार-पर-
ऋकारयोः स्थाने आकारवृद्धयैकादेशे 'उरण् रपरः' इति रपरे कृतौ उपाच्छन्ति इति सिद्धम् ।
नन्वत्र 'उपसर्गाद् ऋति धातौ' इति वृत्तिः कथम् ? 'ऋत्वंकः' इति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृति-
भावप्रवृत्तेः, इति चेद् ? न, उपसर्गाद् ऋति धातौ' इत्यत्र धातौ इति योगविभागं कृत्वा
तत्र वाक्यमेवेन च उपसर्गाद् ऋति इत्यनुवर्त्य पूर्वसूत्रविध्यनुवादसूत्रपुनर्बुद्धिविधानसामर्थ्येन
प्रकृतिभावस्यापि बाधात् । न च पूर्वसूत्रे धातावित्यस्याभावे तस्याधातावपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति
बाध्यम् । धातुयोगं विनोपसर्गात्त्वानुपपत्तेरुपसर्गपदेन धातुपदत्वाद्धेयात्, तथा च पूर्वसूत्रस्य
धातावित्यस्याभावेऽपि अवगन्तात्पुनर्बुद्धिः कारादौ धातौ पूर्वपरयोर्बुद्धिर्भवतीत्यस्यैव सिद्धतया
धाताविति योगविभागेन पुनर्बुद्धिविधानम् । तेन न प्रकृतिभाव इति विकृ । ११—आच्छ-
च्छाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न धीर्षकारयोः, प्रह्वणकशाखास्य सावर्ण्यविधिविधेयान्या
प्रागन्विष्यत्तेः । अयमर्थः—'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रे 'अधि' इत्यनुवृत्तिः किमर्था ? तदन-
नुवृत्तावपि अकां सावर्ण्यमस्मिन्नेवेति सवर्णपदे नैवाशितरहणां व्यावृत्तिसिद्धेरिति प्रश्नाच्चयः ।
कुमारी शैले इत्यत्र तत्सूत्रे 'अधि' पदानुवृत्त्यभावे दीर्घेकारणकारयोः विद्युत्प्रयत्नताद्धृत्त्वान-
सामर्थ्येन 'पुल्यास्यस्यत्तनं सवर्णम्' इति सवर्णसम्भार्या दीर्घेकारात् झकारे सवर्णे परे पूर्वपरयो-
स्थाने दीर्घाप्रतिः । न च 'नाञ्छली' इति सूत्रेण तयोः सावर्ण्यनिषेध इति बाध्यम्, तत्र
सूत्रेऽत्रपदेन दीर्घादीनां ग्रहणामावेन दीर्घादीनां हर्षां च परत्परं निषेधत्व बहुमञ्जुपरत्वात् ।
अत्रपदेन दीर्घादीनां ग्रहणम् अणुदिस्सूत्रेण कर्तव्यम्, तच्च न सम्भवति वाक्यार्थज्ञाने पद-
पदार्थज्ञानस्य कारणतया 'नाञ्छली' इत्येतदधीनतया सवर्णपदार्थविध्यवत्त्वं 'नाञ्छली' इति
सूत्रार्थबोधकात् अणुदिस्सूत्रार्थबोधमाभावात् इत्युत्तराशयः । ११—नित्यमिति किम् ?
हरी एतावित्यादाद्यद्यमेव प्रकृतिभावो यथा स्वाविकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो
मा भूत् । ननु 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इति सूत्रे नित्यग्रहणं किमर्थम् ? नित्यग्रहणा-
भावेऽपि विकल्पार्थैकविभाषाविपदाभावेनान्वविधीनामिवास्यापि नित्यत्वावगमादिति चेद् ?
सत्यम्, नित्यग्रहणमन्तराऽपि नित्यत्वसिद्धेः पुनर्नित्यग्रहणस्य प्लुतत्व प्रगृह्यसम्बन्धत्वं चाधि
परेऽयमेव प्रकृतिभावो नान्य इति बोधनार्थत्वात् । तेन 'हरी-पटौ' इत्यत्र द्विवचनान्तरम्

ईकारान्तस्य 'ईद्वेद् दिवचनं प्रगृह्यन्' इति प्रगृह्यसम्बन्धायांमयमेव प्रकृतिभावो भवति न तु 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति ह्रस्वसमुच्चितः । अन्यथा परत्वात्स एव स्यादिति ।

१५—अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चर्मा—अत्र इति स्थिते 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति सूत्रेण पदान्तेको दीर्घकारस्य स्थाने सवर्णभिन्नेऽचि अकारे परे ह्रस्वादेशे प्रकृतिभावे च चक्रि अत्र इति । ह्रस्वादेशप्रकृतिभावयोर्विकल्पतया तदभावपक्षे 'इको यणाचि' इति यणादेशे चक्रयत्र इति । नन्वत्र सूत्रे चकारेण प्रकृतिभावस्य अनुकर्षः करणीयः । स च नावश्यकः ह्रस्वादेशविधानसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धेः । ह्रस्वे कृतेऽपि यदि यण् स्यात्तदा तद्विधानमेव व्यर्थं स्यादिति । एवञ्च प्रकृतिभावस्यान्यथासिद्धत्वात्तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् ।

१६—वक्तिकम् ? अप्ठुतं इत्युक्तेऽप्ठुत एव विधीयेत प्लुतञ्च निधिष्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे सिद्धे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नी इ इति । अग्नी—इति इत्यवस्थायां 'दूराद्भूते च' इत्यनेन सम्बोधनदिवचनान्त 'अग्नी' इत्यस्य षे प्लुतादेशः । तस्यासिद्धत्वाद् 'ईद्वेद् दिवचनं प्रगृह्यन्' इत्यनेन प्रगृह्यसम्बन्धायां 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' इत्यनेन प्रकृतिभावे 'अग्नी इ इति' सिद्धयति । 'अप्लुतवपुस्थिते' इति सूत्रे प्लुतस्य अप्लुतादेशे अप्लुतवद्भावे वा सन्धिकार्यप्रवृत्तावविशेषाद् वत्करणं भूषेति 'वक्तिकम्' इति प्रवृत्ताशयः । षवद्ग्रहणाभावे षकोदाहरणे प्रगृह्यसम्बन्धानिहितकप्रकृतिभावेन सन्धिकार्याप्रवृत्तेः प्लुतादेशे तच्छ्रवणापत्तिरप्लुतवद्भावे च प्लुतस्याभ्रवणमिति विशेषसद्भावात्सूत्रे वत्करणमावश्यकमित्युच्यते ।

१७—मणीवोद्वस्येति तु इवार्थं वक्ष्यते वाक्ष्यते वा बोध्यः । ननु 'ईद्वेद् दिवचनं प्रगृह्यन्' इति सूत्रेण ईकारान्तदिवचनस्य प्रगृह्यसम्बन्धा, ततोऽचि परे प्रकृतिभावश्च यथा हरी-पत्नी इत्यत्र भवति तवैव 'मणी-इव' इत्यत्रापि, इति कथं 'मणीवोद्वस्य' इति सवर्णदीर्घ इति चेत् ? न, नात्र इवशब्दः किन्तु इवार्थो वक्ष्यते वाक्ष्यते वा । तेनाऽत्र नैव सवर्णदीर्घ इति । १८—मात्स्विकम् ? असुक्तेऽत्र । असति मावद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते । ननु 'अदसो मात्' इति सूत्रे मात्प्रहणं किमर्थम्, मावद्ग्रहणाभावे 'अदसः' इति सूत्रसत्त्वे अदसशब्दावयवदीर्घकारोकारौ प्रगृह्यसम्बन्धवित्यर्थेन अमू-आसाते अमी-ईशाः इत्यादिसिद्धेः इति चेत् ? न, मावद्ग्रहणाभावे 'सन्धियोगशिष्टानां सद् वा प्रवृत्तिः सद् वा निवृत्तिः' इति न्यायेन 'ईद्वेद्' इति सकलस्यानुवृत्तौ अदसशब्दावयवैकारस्यापि प्रगृह्यसम्बन्धापत्तौ 'असुक्तेऽत्र' इत्यत्रापि तदापत्तेः । सति तु मावद्ग्रहणे अदसशब्दावयवैकारस्य अकाराव्यवहितोत्तरस्यासम्भवात् तदनुवृत्तिरिति ।

१९—अर्थप्रहणं किम् ? वृत्ताव्ययन्तरोपसकृद्भ्रान्ते मा भूत्, वाच्यमश्वो वाच्यश्वः । ननु 'ईद्वी च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रेऽर्थप्रहणं किमर्थम् ? सप्तम्यर्थबोधकमीकारान्तमूकारान्तं वा प्रगृह्यसम्बन्धमित्यर्थेन सिद्धि गच्छता सोमो गौरी अधिभितः मामकी तनु इति इत्यादीनामुदाहरणानां तत्र सूत्रेऽर्थप्रहणाभावेऽपि सप्तम्यन्तमीकारान्तमूकारान्तं वा प्रगृह्यसम्बन्धकं भव-
श्लेषेणैव प्रत्ययलक्षणेन सप्तम्यन्ततया प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्त्या सिद्धत्वात् । न च 'संज्ञाविधौ प्रत्य-

यद्ग्रणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति तदन्तविधिनियेधेनोक्तायांसम्भवः किन्तु ईकाररूपा ऊकाररूपा या सप्तमी प्रगृह्यसम्भिकेत्यर्थ इति प्रकृतोदाहणे ईकारोकाररूपसप्तम्यभावात्सर्वसिद्धिरिति वाच्यम्, ययी पयी इत्यादावीकाररूपसप्तम्याः सम्भवेऽपि ऊकाररूपसप्तम्याः कुत्राप्यसम्भवेनात्र सामर्थ्यात् सञ्ज्ञाविधाविति निषेधाप्रवृत्तिकरणेन पूर्वोक्तार्थेन तस्मिन्नेः इति चेत् ? अत्रोच्यते, अर्थग्रहणेन सप्तम्यर्थविशेष्यताकोपस्थितिजनकस्यैव ईकारान्तस्य ऊकारान्तस्य वा तत्सञ्ज्ञाबोधनात् । तथा च समासादिदृष्टौ विशिष्टशक्तिवादिनां विशिष्टार्थस्यैवोपस्थितेः पूर्वं पदार्थस्य तत्र विशेषणतयोपस्थितौ 'वाच्यम्' इति समासवदकस्य बापीपदस्य प्रत्ययकक्षणेन सप्तम्यन्तत्वेऽपि सप्तम्यर्थविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वाभावेन न प्रगृह्यसञ्ज्ञा, तेन यणप्रत्यया वाच्यम् इति सिद्ध्यति । अन्यथा प्रगृह्यसञ्ज्ञायां यण् न स्फादिति । २०—स्थानप्रवृत्त्याभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरथं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखाः । ननु चतुर-मुख इति स्थिते 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति सूत्रेण पदान्तस्य धरो रेफस्य अनुनासिके मुखशब्दावयवमकारे परे अनुनासिको मूर्धस्थानजन्यत्वेन णकारः कुतो नेति चेत् ? अत्रोच्यते, 'स्थानेऽन्तरतमः' इति प्रथमान्तपाठे स्थानिनः स्थानेऽन्तरतम एव आदेशो भवति नन्वस्य इति यथा नियमः तथा भाष्यद्वयात् 'स्थानेऽन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठं स्वीकृत्य आदेशोऽन्तरतमे स्थानिनि भवतीत्यर्थं न्यास्याय आदेशोऽपि अन्तरतमस्यैव स्थानिनः स्थावे भवतीति नियमः स्वीकृतः । तथा च णकारोऽनुनासिकादेशः स्थानिनां धरां मध्ये स्पृष्टप्रवृत्त्यत्वेन ङङ्-ङणानां स्थाने एव भवति नन्वस्यस्य स्थाने इति नियमेन चतुर्मुखा इत्यत्र रेफस्य णकारो न भवतीति । यदि तु प्रथमान्तपाठपक्षे किमिति णकारो नेत्युच्यते तर्हि 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति सूत्रादत्र सूत्रे सवर्णपदमपकृष्य सवर्णोऽनुनासिकादेशो भवतीत्यर्थादत्र रेफस्य सवर्णानुनासिकाभावेन न णकारादेश इति बोध्यम् । २१—कुर्वन्तीत्यत्र गत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वावनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्या सिद्धत्वाच्च गत्वम् । ननु कुर्वन्ति इत्यत्र 'अङ् कुप्वाङ्गुन्म्यवायेऽपि' इत्यनेन रेफादङ्ग्यवहितनकारस्य गत्वं कुतो नेति चेत् । उच्यते । तत्र गत्वे प्राप्ते तस्या सिद्धत्वात् 'नञ्श्चापदान्तस्य झक्लि' इति नकारस्यानुस्वारा 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति सूत्रेण तस्य परसवर्णेन नकारादेशे परस्य गत्वदृष्टभाष्यसिद्धत्वान्न गत्वप्रवृत्तिरिति । २२—येन मात्रात्त इति न्यायेन 'विसर्जनीयस्य स' इत्यस्यापवावो-ऽयं न तु 'धार्परे विसर्जनीय' इत्यस्य । तेन वासाःशौममित्यादौ विसर्गं पृथ । येन वा प्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति' इति न्यायस्वरूपम् । यत्कर्तृभावस्यप्राप्तौ यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीत्यर्थः । यथा यत्र यत्र 'कस्कादिषु च' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र तत्र कुप्वोऽङ्कःपौ च' इत्यस्य प्राप्तिरिति 'कुप्वोऽङ्कःपौ च' इति शाकल्यकौशिकस्यप्राप्तौ 'कस्कादिषु च' इत्यस्यारम्भ इति । 'कास्कादिषु च' इतिऽङ्कःपयोर्भाष्यं भवति । सकल-कक्ष्यप्राप्तसूत्रस्यैवापवावो भवतीत्यर्थः । एवम् 'विसर्जनीयस्य सः' इत्यस्य सकलकक्ष्येषु प्राप्तिस्तत्त्वेऽङ्गोरित्यस्य आरम्भो न तु धार्परे इत्यस्य सर्वत्र प्राप्तिरिति कुप्वोरिति सूत्रं

सकलव्यप्राप्तविसर्जनोवत्येति सूत्रस्यैव बाधकं न तु कश्चिद् प्राप्तिविषयज्ञपरि विसर्जनोव इत्यस्य । किन्तु वासः—द्वौमम् इत्यादौ शर्परे इत्येव परत्वाद्वाचकमिति । २३—एकादेशसाक्षानिमित्तकस्य न षत्वम् । कस्कादिषु ब्राह्मण्युपशब्दस्य पाठान् । तेनेह न—आतुः कृपा । अयं भावः—आतुः—पुत्रः' इत्यत्र 'इदुपथस्य चाप्रत्ययस्य' इत्यनेन विसर्गस्योकारोपपत्तया षत्वसिद्धेस्तदर्थं क्रियमाणः कस्कादिगणे ब्राह्मण्युपशब्दपाठो व्ययः सम् एकादेशसाक्षानिमित्तकस्य 'इदुपथस्य चाप्रत्ययस्य' इत्यनेन षत्वं न भवतीति ज्ञापयति । ततश्च कस्कादिगणे तत्पाठान्भावे 'आतुः' इति विसर्गस्य 'ऋत् छद्' इत्येकादेशसाक्षानिमित्तकत्वेन तस्य षत्वं न प्राप्नोतीति गणे तत्पाठस्य चारि-तात्पर्यम् । फलं तु मात्रः—कृपा इत्यत विसर्गस्य न षत्वमिति । २४—कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठोऽसमासे व्यपेक्षारिद्वेषि षत्वाध्यां, व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च । ननु सर्पिः—कुण्डिका इति स्थिते 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदत्वस्य' इति 'इत्सोः सामर्थ्ये' इति वा विसर्गस्य षत्वसिद्धेः कस्कादिगणे सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठः किमर्थं इति चेत् ? अत्रोच्यते, 'नित्यं समासे' इत्यनेन हि समासे एव षत्वं निर्धार्यते सर्पिषः कुण्डिका सर्पिष्कुण्डिकेति, 'इत्सोः सामर्थ्ये' इत्यनेनापि व्यपेक्षारूपसामर्थ्ये एव षत्व विधीयते सर्पिष्कुण्डिकायां वर्तते इत्यादौ, यदा तिष्ठन् सर्पिः कुण्डिकामानय इति प्रयुज्यते तत्रापि 'सर्पिष्कुण्डिकाम्' इति षत्ववर्धितं यथा स्यादिति कस्कादिगणे पाठः । किञ्च व्यपेक्षायाम् 'इत्सोः सामर्थ्ये' इति विकरणेन षत्वं भवति कस्कादिगणे पाठेन व्यपेक्षायामपि सर्पिष्कुण्डिकायाम् इत्येकमेव भवतीति कस्कादिगणे सर्पिष्कुण्डिकाशब्दस्य पाठ इति बोध्यम् । २५—उत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति, षत्वमनूष उस्वविधेः सामर्थ्यात् । अयं भावः—'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्यस्य सपादसप्ताध्यायीत्वत्वेन तदप्लुत्वात् 'ससजुषो रुः' इत्यादिष्वविधायाकानां त्रैयादिकतया 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति असिद्धत्वे 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्यस्य वैयर्थ्यमेव स्यादतो हलशुद्धिबोधविधानसामर्थ्यादुत्प्लुत्वात् इत्यस्यासिद्धत्वं नेति कल्प्यते । तेन रोः स्थाने उवं सिद्धयति । २६—अप्लुतात् किम् ? एहि सुलोव ३ अत्र स्नाहि । प्लुतं स्वादित्वावतः परोऽयम् । अप्लुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यात्त्रासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिष्पत्त्या चरितार्थत्वात् । 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इति सूत्रे अप्लुतात् । इति किमर्थम् ? तदभावे 'एहि सुलोव ३—अत्र स्नाहि' इति वाक्ये पूर्ववाक्यस्य टे 'पूराप्लुते च' इत्यनेन प्लुतविधानात् पदान्ते रोः प्लुतात्परत्वेन तत्रात्वं मा भूत् इति सूत्रे अप्लुतात् इति पदम् । नन्वत्र प्लुतात्परत्वेन रोः हत्वाकारात्परत्वाभावेनैवोत्वं न प्राप्नोति तत्किमप्लुतात्करणेन ? अत्रोच्यते, यत्सुत्रमप्लुतात्परत्वात्प्लुतस्यासिद्धत्वेनातः परत्वमेवेति । न चैवमप्लुतादप्लुतसत्त्वेऽपि प्लुतस्यासिद्धत्वेनाप्लुतादपि परत्वं सुवचनमिति वाच्यम्, अप्लुतात्परत्वंसामर्थ्येन प्लुतस्यासिद्धत्वाभावात्पदनात् । अन्यथा तद् व्यर्थमेवेति । न चातः इति तपरकरणेनैव तदसिद्धत्वाभावात्पदं सम्भवतीति वाच्यम्, तपरकरणस्य 'देवा अत्र' इतिदीर्घः

व्याख्या चरितार्थत्वात् । २७—अज्ञा किम् ? देवाः सन्ति । पद्यपीड परवद्व्यासिद्धत्वा-
द्विसर्गो कम्बते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन क्त्वात् चरत् स्यात् । न ह्ययम-
स्विधिः, रोरिति समुदायरूपभाषणात् । 'मोमगोअवोअपूर्वस्य षोडशि' इति सूत्रे अशि-
ग्रहणं किमर्थम् ? तदन्वावेऽपि देवासु सन्ति इति स्थिते 'सप्तजुषो रुः' इति रत्वे 'मोमगो'
इति यत्वे प्राप्ते तस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वेनासिद्धत्वात् 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्गे
'देवाः सन्ति' इति सिद्धेरिति प्रश्नः । तत्रोत्तरम्— विसर्गे जातेऽपि विसर्गस्य 'स्थानिवदादे-
शोऽनस्विधौ' इति स्थानिवद्भावेन रत्वातिरेके पुनरपि यत्वापत्तिः । कृते त्वशिग्रहणे सकार-
स्याऽन्वामावाङ् यत्वमिति । न च 'अनस्विधौ' इति स्थानिवद्भावनिषेध इति वाच्यम्, इत्-
स्य रेफोकारद्वयवृत्तिव्येनाऽऽन्वामावाङ् यत्वाभावात् । २८—पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य
क्षीर्वाथर्मम् । अजर्वाः । ननु 'दूळोपे पूर्वस्य दीर्घोः' इति सूत्रे पूर्वस्य इति किमर्थम् । दूळोपे
इति सप्तमीश्रुत्या 'सस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषावलेन पूर्वस्य इति पदोपस्था-
पनात् इति चेत् ? न, तथा सति अस्य सूत्रस्य 'अच्छुत्तरपदे' इत्यधिकारव्यतया अत्र सूत्रे
'उत्तरपदे' इत्यस्यानुवृत्तौ तेन पूर्वपदस्थाक्षेपापूर्वस्थाणः पूर्वपदस्थस्यैव दीर्घः स्यात्, तथा
चेकपदे रेफलोपनिमित्तके रेफे परे दूळोपनिमित्तककारे वा परे पूर्वस्थाणो दीर्घो न स्यात् ।
पूर्वस्य ग्रहणे कृते तस्मात्पूर्वोत्तरपदे इति न सम्भवति । तेनैकपदेऽपि दीर्घः सिध्यति ।
यथा 'अवर्ष—र' इत्यत्र रेफे परे पूर्वस्थाणो दीर्घे विसर्गे च 'अजर्वाः' इति । २९—पूर्वसूत्रेण
सिद्धे समासग्रहणं नियमाथर्मम्, यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि
समासस्यैव । तेन वाच्यस्य न । अयं भावः—राजशब्दस्य दशरथापत्यरूपाथर्षोषकत्वेन
यथा 'अर्थवत्' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसङ्घाता, तथा 'राजपुत्रव' इत्यादिसमासानामपि राजस-
म्बन्धिपुरुषरूपाथर्षोषकतया 'अर्थवत्' इति पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसङ्घातिसिद्धौ 'कृत्वादिप्रत्यय-
साक्ष' इति सूत्रे समासग्रहणं किमर्थम् ? न च कृत्वादिप्रत्ययमपि किमर्थं पाचकर्त्तृपगवहत्या-
दीनामन्वयबोधकतया पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकसङ्घातिसिद्धेरिति वाच्यम्, उत्र प्रत्ययान्तत्वेन
अप्रत्यय इति पर्युदासात्पूर्वसूत्राप्रवृत्तेः । समासे तु प्रत्ययलक्षणेन सुपः सत्त्वेऽपि तदन्ततदा-
दित्वाभावस्य सत्त्वेन अप्रत्यय इत्यस्याप्रवृत्तिः, 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणम्' इति परिभाषया अप्रत्ययपदस्य प्रत्ययान्ततदादिभिन्नमित्यर्थात् । अत्रोच्यते—सिद्धे
सति आरभ्यमाणो विधिर्नियमाय भवति' इति सिद्धान्तानुसारेण समासग्रहणं नियमाथर्म् ।
नियमस्यान्यनिवृत्तिफलकतया समासेतरस्य सर्वस्य निवृत्तौ नियमसूत्रवैधर्ष्यात्त्या निया-
मकव्यापकं यद् नियमव्याप्यं तस्य निवृत्तिः यथा भवेत्तया नियमः करणीय इति सिद्धान्ता-
दयं नियमाकार उपलभ्यते—यस्मिन् समुदाये पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समास-
स्यैवेति । पदसङ्घकपूर्वभागसमुदायस्य समासेतरस्य प्रातिपदिकसङ्घातेति फलितोर्थः ।
तेन 'गाम् आनय' इति वाच्यस्य समासेतरतया पदसङ्घकपूर्वभागसमुदायतया च न प्राति-
पदिकसङ्घा 'अर्थवत्' इति सूत्रेणाऽर्थबोधकत्वेऽपि भवतीति । ३०—प्रातिपदिकग्रहणे कि-

ऋषिदिशिष्टस्यापि प्रहणमित्येव सिद्धे ऋषावप्रहणं ऋषावधत्तासिद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ऋषावधत्ताः प्राक्त्वा भूवित्येवमर्थम् । अयमर्थः, यथा कुरुगव्वात्पञ्चशब्दाश्च ऋक् प्रत्यये ऋक्-
न्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि 'प्रातिपदिकप्रहणे ऋक्विशिष्टस्यापि प्रहणम्' इति परिभाषया-
ऋक्बोधकप्रत्ययान्ते प्रातिपदिकत्वस्य तद्व्याप्यधर्मस्य चाऽतिदेशो भवतीत्यधिकया तत्र प्राति-
पदिकत्वमारोप्य ततः सुबुत्पत्तिर्भवति, तथैव 'रमा' 'गौरी' इत्याद्यावपि रमगौरवृत्तिप्रातिपदिक-
त्वमुक्तपरिभाषया 'रमा' 'गौरी' इत्याद्यावन्ते ऋक्न्ते चारोप्य सुबुत्पत्तेस्ततः सिद्धौ तत्र सुड-
त्पत्यर्थं ऋषावप्रहणस्यानावश्यकत्वेन 'ऋषाप्रातिपदिकात्' इति सूत्रे ऋषावप्रहणं व्यर्थं
सज्जापयति—ऋषावप्रहणार्थबोधकप्रातिपदिकात् स्वाधिकतद्धितप्रत्ययमन्तरङ्गमपि प्रभाष्य पूर्वं
ऋषाप्रातिपदिरिति । तेन 'आर्यिका' 'आर्यिका' 'ओहितिका' 'ओहितिका' इति प्रत्ययं रूपद्वय-
सिद्धिः । तथा हि, आर्यशब्दात् ऋषावप्रहणार्थबोधकाद् 'अभाषतष्टाप्' इति टापं स्वार्थद्वय-
ऋक्सङ्काकारकाणां क्रमिकतया ऋक्प्रयुक्तकार्यपिष्ठया स्वाधिककार्याणामन्तरङ्गत्वात्त्यन्त-
स्वाधिककाम्ययस्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तौ प्राप्तायामुक्तकापनेन कपः पूर्वं टापि पश्चात्प्रत्यये
'केऽणः' इति ह्रस्वे क्त्वापूर्वाकारस्य आतःस्थानिकतया 'उदीचामातः स्थाने यक्पूर्वायाः'
इत्यनेन वैकल्पिकत्वेन 'आर्यिका' 'आर्यिका' इति रूपद्वयं सिद्धयति । टापः प्राक् कप्रत्यये तत-
ष्टापि क्त्वापूर्वाकारस्याऽऽन्तस्थानिकत्वाभावेन 'उदीचामातः स्थाने' इत्यस्याप्रवृत्तौ 'प्रत्यय-
स्थात्कारपूर्वत्वा' इति नित्यमेवेत्वप्रवृत्तेः 'आर्यिका' इत्येकमेव स्यात् । एवं रः ऋक्बोधकावच्छ-
कोहितशब्दाद् 'वर्णावितुवात्तातोपभातो नः' इति ङीपः कन्प्रत्ययस्यान्तरङ्गस्य च प्राप्ता-
त्पत्तौ तस्या प्रथमं ङीपि तत्संख्ययोगे नत्वे च ततः कनि ह्रस्वे 'ओहितिका', ङीपस्वामाव-
पञ्चे 'ओहितिका' इति, ङीपः प्राक् कप्रत्यये तु 'ओहितिका' इति न स्यादिति । ३१—पर-
स्तापूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि 'पुरस्तावपवादा अतन्तराम् विधीन् वाधन्ते
मोत्तरान्' इति न्यायेन 'अकः सवर्णं' इत्यस्यापवादो न तु 'प्रथमयोः' इत्यस्यापि ।
अयं भावः—राम अस् इति स्थिते 'अकः सवर्णं दीर्घः' इत्यनेन सवर्णदीर्घः प्राप्तः 'प्रथमयोः
पूर्वसवर्णं' इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः 'अतो गुणे' इति पररूपं च प्राप्तमिति यत्र यत्राऽ-
पदान्ताकाराश्च हेत्वाकारस्तत्र सर्वत्र सवर्णदीर्घस्य क्वचित् प्रथमाद्वितीयास्थले पूर्वसवर्ण-
दीर्घस्य प्राप्तिरिति पररूपस्य निरवकाशस्य सकलक्षयपातसवर्णदीर्घबाधकत्वम् । सवर्णदीर्घ-
बाधेन चारितार्थ्यं पूर्वसवर्णदीर्घस्य बाधे निरवकाशत्वबीजस्याभावेन पूर्वसवर्णदीर्घबाधकत्वं
किन्तु पूर्वसवर्णदीर्घस्यैव परत्वेन प्रावल्यात्प्रवृत्तिरिति । अत्र 'अतो गुणे' 'अकः सवर्णं दीर्घः'
'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति सूत्रक्रमां विद्यते इति अपवादशाक्तस्य प्राथम्यं बाधशाक्तस्य चान-
न्तरात्तरत्वं ततः पूर्वसवर्णदीर्घशाक्तमिति पूर्वोत्तरीत्या 'पुरस्तावपवादा' न्यायप्रवृत्तिरिति ।
३२—सम्बुद्ध्यासिद्धस्याऽऽहस्वाभ्यां विशेषणान्मेह हे कतरत् कुच्छेति । अयमर्थः—
'पञ्च ह्रस्वास्तम्बुद्धेः' इति सूत्रं सम्बुद्धिपदस्य 'वेन विना यदनुपपन्नं तत्तेनाक्षिप्यते' इति सिद्धा-
न्तात् सम्बुद्धेः प्रत्ययत्वेन तस्य च 'परश्च इति सूत्रेण प्रकृतिपरत्वनिग्रहात् प्रकृत्यर्थं विना

सम्बद्धेरनुपपन्नत्वेन प्रकृतेराक्षेपो भवति प्रकृतिरङ्ग च पर्यायाविति अङ्गस्याक्षेपो लभ्यते । 'यद् येनाक्षिप्यते तत्तेनैवान्वेति' इति नियमस्यानुसारेण सम्बद्धाक्षिसाङ्गपदस्य सम्बुद्धि-
 पदेनैव अन्वयस्योचितत्वेन अङ्गात्परीभूतायाः सम्बुद्धेर्ह्येको लोपो भवति स इह पदहस्ता-
 भ्यां परीभूतश्चेद् इत्यर्थेलाभेन हे कतरत् इति न सिद्धयेत् । कतरशब्दात् । सम्बुद्धयेकवचने
 सुप्रत्यये 'अद्बुद्धतरादिभ्यः पञ्चभ्यः' इति सूत्रेणाद्वादेशे भसन्हायाम् 'डेः' इति टिलोपे
 कतर अद् इति स्थिते कतर इत्यस्य अङ्गत्वात् ततः परत्वेन अद् इति सम्बुद्धेः इच्छस्तकारस्य
 हस्तात्परीभूतत्वेन तलोपापत्तेः । यदि तु इहपदस्य सूत्रे नानुवृत्तिः तेन हे कतरत् इत्यत्र संबु-
 द्धेरदित्यस्य हस्तात्परीभूतत्वाभावेन तकारस्य हस्तात्परत्वेऽपि सम्बुद्धित्वाभावेन अङ्गात्परत्वा-
 भावेन च लोपाप्राप्त्या न दोष इत्युच्यते तर्हि हे कुल इत्यत्र दोषः कुलशब्दात् सम्बुद्धये-
 कवचने सुप्रत्यये 'अतोऽम्' इत्यनेन अमादेशे 'अणि पूर्वः' इति पूर्वरूपे कुलम् इति दशायात्
 अम् इत्यस्य कुल इत्यङ्गात् परीभूतत्वेऽपि हस्तात्परीभूतत्वाभावेन पूर्वान्तवद्भावेन कुल इत्य-
 स्याङ्गत्वेऽपि ततः परस्य सम्बुद्धित्वाभावेन 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति निषेधेनामः
 सम्बुद्धेर्प्रहीतुमशक्यतया मलोपानापत्तेः । अतो 'यद् येनाक्षिप्यते तत्तेनैवान्वेति' इति न्यायो
 नानुसर्तव्यः । तेन एकस्माद् हस्तान्ताङ्गात् सम्बुद्धयवयवो इह लुप्यते इत्यर्थोऽङ्गीकरणीय
 इति । तेन कुत्रापि न दोष इति । ३३—एकग्रहणं किम् ? हे हरे, विष्णो । अत्र हि पर-
 त्वात् नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते हस्तात् परत्वं नास्ति । अयमर्थः—एकहस्तात् सम्बुद्धेः
 इति सूत्रे एकग्रहणं म्यर्थम् । तदभावेऽपि हरिशब्दात् विष्णुशब्दात् सम्बुद्धिसुप्रत्यये हस्तात्
 परत्वेनैव सुलोपे ततः प्रत्ययलक्षणेन 'कस्वस्य गुणः' इति गुणे हे हरे हे विष्णो इत्यादि
 तल्लक्ष्यसिद्धेरिति प्रश्नाशयः । उत्तराशयस्तु हस्तात् परत्वेन सुलोपस्य प्राप्तौपि परत्वेन
 नित्यतया च 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' इति परिभाषानुसारेण 'हस्त्वस्य
 गुणः' इति शास्त्रस्यैव प्राबल्येन पूर्वं प्रवृत्तौ पश्चात् हस्तात्परत्वाभावेन सुलोपप्रवृत्त्यर्थं सूत्रे
 एकग्रहणमावश्यकमिति । ३४—इह स्थानिबद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् सुपि चेति
 दीर्घः । 'सक्षिपातलक्ष्णो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति परिभाषा तु नेह प्रव-
 र्तते 'कष्टाय क्रमणे' इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् । अयमर्थः—राम-
 शब्दात् 'केर्यः' इति सूत्रेणादन्तापङ्गात् राम इत्यस्मात् परत्वेन क इत्यस्य यादेशे 'स्थानिव-
 दादेशोऽनद्विवधौ' इति स्थानिवद्भावेन यादेशे 'क' वृत्तिसुप्त्वस्य अतिदेशेन 'सुपि च' इत्य-
 नेन दीर्घं रामाय इति सिद्धयति । नन्वत्रादन्ताङ्गं निमित्तौकस्य जायमानो यादेशोऽदन्ताङ्ग-
 विघातकदीर्घप्रवृत्तिं प्रति निमित्तं वेति 'सक्षिपातलक्ष्णो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति
 परिभाषया निमित्तत्वनिषेधे कथं दीर्घप्रवृत्तिरिति ? अत्रोच्यते 'कष्टाय' इत्यत्र यादेशे परे
 सूत्रकारकृतदीर्घनिर्देशेन तदन्ययानुपपत्त्या सक्षिपातरिभाषया अनित्यत्वज्ञापनेन । तस्या
 यादेशुनिमित्तक 'सुपि च' इति दीर्घविषये अप्रवृत्तेरिति । ३५—बहुवचने किम् ? रामः-
 रामस्य । अयमर्थः—'बहुवचने हस्त्वत्' इति सूत्रे बहुवचनप्रवृत्त्याभाव शक्यादौ सुपि अद-

न्ताङ्गस्थ एत्वं भवतीत्यर्थमात्रे राम स् इत्यत्र रामस्य इत्यत्र च एकवचनस्य सुप्त्वात् श्लाघादि
 स्वाभ्यं राम इत्यदन्ताङ्गत्वैरवं स्यात् । अतः सूत्रे बहुवचनग्रहणम् । ननु सर्वत्र एकमेव प्रत्यु-
 दाहरणं दृश्यते अत्र किमर्थं प्रत्युदाहरणद्वयम् ; इति चेत् 'स्वौजसमौट्' इत्यत्र 'वौजसमौट्'
 न्यासकरणेन रामशब्दात् इत्यस्यै तस्य श्लाघादित्वाभावेन राम. इत्यत्र परस्वाप्तात्प्या रामस्येति
 द्वितीयस्यावयवकत्वमित्याशयात् । ३६-सुपि चेति द्वीर्षो अद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते
 सञ्चिपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन स्वार्कभसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यसे ।
 अयं भावः—रामशब्दात् षष्ठीबहुवचने ङामि प्रत्यये 'हस्वनद्यापो नुट्' इति जुडागमे 'नामि'
 इति दीर्घे णत्वे 'रामाणाम्' इति सिध्यति । नन्यत्र राम नाम् इति रिथे नामीत्यस्य 'हरीणाम्'
 इत्यादौ चरितार्थस्य सुपि चेत्यनेन रामाय इत्यादौ चरितार्थेन तुल्यबलविरोधिनापरेण 'विप्र-
 तिषेधे परं कार्यम्' इति शास्त्रबलात् वाच्यप्रसङ्गकथं 'नामि' इति दीर्घोऽङ्ग इति चेत् 'सञ्चिपा-
 तलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति परिभाषया हत्वान्ताङ्ग निमित्तीकृत्य जायमानस्य
 नुटो हत्वान्ताङ्गविघातकदीर्घप्रवृत्तिं प्रति अनिमित्तत्वबोधनेन यथादित्वधर्मपुरस्कारेण प्रवर्तमा-
 नस्य 'सुपि च' इति शास्त्रस्याप्राप्तेः । न चैवं नामस्त्वस्य नुट्मूलकत्वात् तस्मैपुरस्कारेण प्रव-
 र्तमानस्य 'नामि' इति शास्त्रस्य सञ्चिपातपरिभाषया नुट्येजनिमित्तत्वबोधनेन कथं प्रवृत्तिरिति
 वान्यम् , नामि इति सूत्रविषये सञ्चिपातपरिभाषाप्रवृत्तौ हत्वान्ताङ्गनिमित्तकत्वं सूत्रकान्त्व-
 धर्ममादाय प्रवर्तमानस्य नामि इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेन तस्मान्मर्थ्यात् सञ्चिपातपरिभाषया
 नामीत्यनेन बाधो जायते इति कल्पनात् । ३८—सवन्तस्यापीथं सञ्ज्ञा, ह्रस्वे चेति
 ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति शब्द परमभवकानित्यन्नाशब्द च सिध्यति । अयमर्थः—
 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति सूत्रे सर्वादीनि इति पदस्य विशेष्यान्तरासत्त्वेन अविशेषण-
 त्वेऽपि शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय 'ह्रस्वे च' इति सूत्रेण विशेषणत्वबोधनेन 'येन विभित्त्-
 वन्तस्य' इति सूत्रसाहाय्येन सर्वादीनां सर्वाधन्ताशब्दस्वरूपाणाञ्च सर्वनामसञ्ज्ञा भवतीति
 सूत्रार्थः । तेन सर्वशब्दस्य यथा सर्वनामसञ्ज्ञा भवति, तथा परमसर्व इति सर्वशब्दान्तस्य
 सर्वनामसञ्ज्ञया तत्कालसिद्धिः । एवं परमसर्व इति सर्वादिषट्क 'भवत्' शब्दान्तस्य सर्वनाम-
 संज्ञायां तत्संवाथे अथचि परमभवकाम् इति सिध्यति । तदन्तविध्यमाने 'वर्णाश्रमेतर' इत्यस्य
 सर्वादिषट्कत्वाभावेनैव सर्वनामसञ्ज्ञाया अप्राप्तौ तन्निषेधकं द्रन्द्रे चेति सूत्रं व्यर्थं सवुत्तर्ये
 ज्ञापकं बोध्यम् । ३८-न चार्वाणस्तु हत्यावाधिव मातुष्यबहुतमनेकास्त्वमिति वाच्यम् ।
 सर्वादिशब्दात् प्रगु हस्तसञ्ज्ञाया एवाभावात् । अयं भावः—सर्वशब्दात् असि 'सर्वादिनि
 सर्वनामानि' इति सर्वनामसंज्ञायां 'जसः शी' इत्यनेन जसः स्थाने विधोयमानः शीभादेशः
 शित्वात् अनेकास्त्वाम्ना सर्वस्य स्थाने भवतु इत्याशङ्कायामुच्यते , अनेकास्त्वायेव सर्वादिशो न
 तु शित्वात् । न च 'अर्वाणस्तु' इत्यत्र तुआदेशस्य तकारश्चकारद्वयघटितत्वेऽपि ऋकार-
 रत्वेऽसंस्कृतवाञ्छुवन्त्वेन 'नानुबन्धकृतमनेकास्त्वम्' इति परिभाषयाञ्चुवन्त्वात्तानेकास्त्वस्य
 निषेधेन यथा न सर्वादिशब्दं तथा शीभादेशस्यापि हस्तसञ्ज्ञाकारपटित्वेनोक्तपरि भाषयाञ्जे-

कालखनिषेधेन न सर्वाविश्वसम्भव इति वाच्यम्, आदेशोत्तरस्थानिवद्भावेन प्रत्ययवित्त्वाद् शकारस्य इत्संज्ञायामपि आदेशप्रवृत्तेः पूर्वं समकालं वा प्रत्ययस्थाभावेन इत्संज्ञाया अप्रवृत्त्याऽनुबन्धत्वाभावेनोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । एतेन शित्वाःसर्वाविश्व इत्यपास्तम् । ३९—उभ-
 शब्दो द्वित्वविशिष्टस्य घाञ्चकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तुभका-
 वित्यकजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयस्य उभयत्रैवाद्या-
 विवायश्चप्रसङ्गात् । तदुक्तम्—उभयोऽन्यञ्चेति । अन्यञ्चेति द्विवचनपरत्वाभावे ।
 उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । अयमर्थः—उभयशब्दस्य
 द्वित्वसङ्ख्याविशिष्टार्थबोधकत्वम्, ततश्च तस्मात् द्वित्वसङ्ख्याया एव प्रतीत्या नीर्यं द्विवचनो-
 त्पत्तिः । नन्वेव सर्वादिगणे उभयशब्दपाठः किमर्थः सङ्ख्यायाः कार्यार्थत्वात् सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्त-
 शीभावादिकार्याणामेकवचनबहुवचनयोरेव सत्त्वेन तयोश्चोभयशब्दस्य प्रयोगाभावेन सर्वनाम-
 सङ्खानुपयोगात्; इति चेत् ? अत्रोच्यते, 'उभयौ' इत्यत्राकप्रत्ययो यथा स्यादिति सर्वादिगणे
 उभयशब्दस्य पाठ इति । न च उभयशब्दात् कप्रत्ययेऽपि तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् प्रथमा-
 द्विवचनोत्पत्तौ 'उभयौ' इत्यस्यसिद्धेः पुनरपि तत्पाठो विफल इति वाच्यम्, कप्रत्ययस्य द्विव-
 चनभिन्नत्वेन तस्मिन् परे 'उभादुदाचो नित्यम्' इति सूत्रस्येन 'नित्यम्' इति योगविभागेन
 'उभयोऽन्यत्र' इति वचनैकवाक्यतया उभयशब्दादत्यन्तस्वार्थिकायचः प्रवृत्त्या उभयवित्य-
 सिद्ध्यापत्तेः । उभयशब्दात् पञ्चम्यन्तात् तसिक्प्रत्यये सप्तम्यन्तात् ऋक् प्रत्यये वा तत्र पूर्वोक्त-
 रीत्याऽचः प्रवृत्त्या उभयतः उभयत्र इत्यादिषुभयकामित्यापत्तेश्च । नचैकमकप्रत्यये तस्यापि
 द्विवचनभिन्नत्वेन तस्मिन् परेऽयचः प्रवृत्त्यापत्तिरस्त्येवेति वाच्यम्, अकप्रत्ययस्य 'अन्यत्र-
 सर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यनेन टेः प्राग्विधानात्, उभयशब्दमध्यपतितया 'तन्मध्ये पति-
 तास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति परिभाषयाऽकृज्विशिष्टस्योभयग्रहणेन ग्रहणात्, ततो द्विवचनपर-
 त्वस्यैव सत्त्वेनाऽयचप्रवृत्त्यभावादिति । तदेवमुभयशब्दस्य द्विवचने प्रयोगो नास्ति इति फलि-
 तम् । तदुक्तमुभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयट इति । हरदत्तस्तु उभयशब्दादत्यन्तस्वार्थि-
 कायचो द्विवचनपरत्वाभावे एव प्रवृत्तावपि 'सङ्ख्याया गवयवे तयप्' इति सूत्रेणोभयशब्दात्
 तयप्प्रत्यये तस्थाने 'उभादुदाचो नित्यम्' इति सूत्रविहितायचो द्विवचने परे ततोऽन्यत्र वा
 प्रवृत्ताबाधकाभावेनायजादेशे स्थानिवद्भावेन तद्धितान्ततया प्रातिपदिकत्वे एकवचनबहुवचन-
 वद् द्विवचनोत्पत्तेः प्रतिबन्धकाभावादुभयशब्दस्य द्विवचनमस्ति इत्यादिति । ४१—इतर-
 ष्टतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे तदन्ता प्राङ्गाः । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त
 ग्रहणं नास्ति सुसिक्कन्तमिति ज्ञापकात्, तथापि इह तदन्तग्रहणं केवल्ययोः संज्ञायाः
 प्रयोजनाभावात् । अयं भावः—सर्वादिगणे इतरषट्तम इतिप्रत्यययोर्ग्रहणेन केवल्यस्य च प्रत्य-
 यस्य प्रयोगाभावे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति तदन्तविधौ इतरप्रत्ययान्तषट्तमप्रत्ययान्तयोः
 कतरकतमादिशब्दयोरेव सर्वनामसंज्ञा न तु केवल्योस्तयोः । 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं
 नास्ति' इति 'सुसिक्कन्तम्' इति सूत्रस्थान्तग्रहणज्ञापितपरिभाषायास्तु नैव प्रवृत्तिः, केवल्योः

१ सहायां फलाभावादिति । ४१—स्वामिधेयापेक्षावधिनिचयमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् ? दक्षिणा गाथकाः कुशला इत्यर्थः । अस्यायमभिप्रायः—त्वस्य पूर्वादिशब्दस्वामिधेयेन येन वाच्यायेन नियमेनावधिरपेक्ष्यते तादृशोऽर्थो व्यवस्था, तद्वचिपूर्वादिशब्दानां सर्वनामसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः । पूर्वादिशब्दे उच्चारिते कस्मात्पूर्वः कस्मात्परः कस्माद् दक्षिणः कस्माद्दुःतर इति नियमेनावधिसापेक्षोऽर्थ इति यावत् । सूत्रे व्यवस्थापदाभावे कुशलवाचिदक्षिणशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा त्यादिति सूत्रे तद्व्यग्रहणम् । कृते तु नस्मिन् कुशलार्थस्य कस्मात् कुशल इति कदाचिदवध्यपेक्षत्वेऽपि कुशलमात्रप्रतिपादनेच्छोच्चारितदक्षिणशब्दार्थस्यावध्यपेक्षत्वाभावेन नियमेनावधिसापेक्षार्थकत्वाभावात् सर्वनामसंज्ञा न भवतीति 'दक्षिणाः' इत्येकमेव रूपमिति बोध्यम् । ४२—इह समास्याध्यागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निविध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत । स च समासेऽपि ध्रुयेत् । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकामितिवाच्य । भाष्यकारस्तु त्वकल्पितुको मकल्पितुक इति रूपे इच्छापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याह्वयौ । यथोत्तरं सुनीनां प्रामाण्यम् । अयमर्थः—'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इति सूत्राद् 'बहुव्रीहौ' इत्यस्यानुवृत्त्या बहुव्रीहियग्रहणसम्भवेन पुनः सूत्रे बहुव्रीहियग्रहणं बहुव्रीह्यर्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यपरम् । तथा च बहुव्रीह्यर्थकल्प्यमानालौकिकप्रक्रियावाक्यषट्कसंज्ञादेः सर्वनामसंज्ञा न भवतीति 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रस्यार्थः । तेन 'त्वकल्पितुकः' 'मकल्पितुकः' इति बहुव्रीहिसमासस्यालौकिके प्रक्रियावाक्ये 'युष्मद् स् पितृ स्' 'अस्मद् स् पितृ स्' इत्यत्र सर्वनामसंज्ञानिवेधे युष्मदस्मदश्चब्दयोः कुत्साविशिष्टार्थबोधकत्वविवक्षायां कप्रत्यय एव न त्वकजिति, ततः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रेण स्वमादेशयोः कृतयोः 'त्वक स् पितृ स्' 'मक स् पितृ स्' इति जाते 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिसमासे पश्चात्सुष्ठुकि 'नधृतश्च' इति कपि प्रत्यये 'त्वकल्पितुकः' 'मकल्पितुकः' इति च सिद्ध्यति । बहुव्रीहियदस्य मुख्याधपरत्वे समासात्प्राक् प्रक्रियावाक्ये 'युष्मद् स् पितृ स्' 'अस्मद् स् पितृ स्' इत्यत्र निवेधाप्रवृत्त्या युष्मदस्मदश्चब्दयोः सर्वनामसंज्ञायां कुत्सार्थविवक्षायां कप्रत्ययापवादे 'अन्यसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इत्यनेनाकचि 'त्वकद् स् पितृ स्' 'मकद् स् पितृ स्' इति जाते पश्चाद् बहुव्रीहौ समासे सर्वनामसंज्ञानिवेधेऽपि जातकार्यानिवृत्तेः 'त्वकल्पितुकः' 'मकल्पितुकः' इति अकचप्रत्ययग्रहणं स्याद् यथा कुरिसतं भवन्तं भवकन्तमतिक्रान्त इति लौकिके विग्रहे 'भवत् अम् अति' इत्यलौकिके च भवत् शब्दस्य सर्वनामत्वेन कुत्सार्थविवक्षायाः सुकरीत्याऽकचि 'भवकद् अम् अति' इति जाते 'अस्यादयः क्रान्ताथर्थे द्वितीयया' इति समासे अतिक्रमणकर्तुं विशिष्टार्थं प्रति 'भवकद्' शब्दस्योपसर्जनतया 'सङ्क्षोपसर्वनानां प्रतिषेधः' इति सर्वनामसंज्ञानिवेधेऽपि जाताकचो निवृत्त्यभावेन 'अतिभवकान्' इत्यत्र अकच् श्रूयते । भाष्यकारस्तु 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रसत्त्वे तेन प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञानिवेधेऽपि 'स्वार्थे परिपूर्णं पदमर्थान्तरेण श्रूयते' इति सिद्धान्तात् पितृशब्दार्थेन अन्यपदार्थेन च युष्मदस्मदश्चब्दयोरन्वयविवक्षायाः प्रागेव कुत्सार्थविशिष्टयुष्मदस्मदश्चब्दान्या

स्वार्थिकत्वेनाकचूपस्थयप्रवृत्तौ तदनन्तरमेव बहुव्रीहेश्चिकीर्षिततयाऽकचप्रवृत्तिसमये कथमपि निषेधस्य प्रवृत्तिसम्भवामावेनाकचः सर्वथा प्रतिबन्धाभावेन 'त्वकल्पितुकः' 'मकरिपितुकः' इत्येव रूपे भवत इति अकचप्रस्थयश्रवणमिष्टमेवेति सूत्रं न करणीयमिति प्रत्याख्यातवान् । नन्वेवं सूत्रमते 'त्वत्कल्पितुकः' 'मत्कल्पितुकः' इति, भाष्यकारमते 'त्वकल्पितुकः' 'मकल्पितुकः' इति भिन्ने रूपे, ततश्चास्माभिः किमनुसरणीयमिति चेत् ? अत्रोच्यते, पूर्वपूर्वमुन्यपेक्षयोत्तरोत्तरमुनेः प्रामाण्यमधिकमस्माभिरङ्गीकरणीयमिति 'त्वकल्पितुकः' 'मकरिपितुकः' इत्येवाऽस्माभिः प्रयोक्तव्यं, न तु 'त्वत्कल्पितुकः' 'मत्कल्पितुकः' इति । ३३—संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वोदय महा-संज्ञाकारणेन तद्वनुगुणानामेव गण्ये सन्निवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकायांश्च तेषां न भवति । अयमर्थः 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति सूत्रे 'सर्वनाम' इति महासंज्ञाकारणेन तस्याश्चान्वयतया सर्वा नमयन्ति सर्वेषां नामानि इति वा विग्रहेण प्राधान्येन इतराविशेषण-त्वेन स्वीयसर्वाधीपस्थापक इत्यर्थकाशात् तादृशसर्वादिगणपठितशब्दानामिष सर्वनाम्संज्ञा । सर्वनामसंज्ञोदयस्यसर्वादीनां शब्दानां प्राधान्येन स्वीयसर्वाधीपस्थापकानामेव च गणे सन्नि-वेशेन त्यदादयः शब्दा अपि तादृशा एव पठयन्ते इति त्रस्यदादीनामः' इत्वत्व 'तदोः सः साधनन्त्ययोः' इति सत्त्वम् 'भद्रञ्जतरादिभ्यः पञ्चम्यः' इत्यद्वैतदेशस्य तादृशाधीपस्थापक-शब्दानामेवेति संज्ञायामुपसर्जनत्वे च सर्वादीनां सर्वनामसंज्ञा अन्त् सत्त्वमद्वैतदेशस्य न भवन्तीति क्रमेणोदाहरणानि सर्वो नामेत्यादीनि । ३४—समुदायस्थाच निषेधो न एवमव-वाचाम् । न चैव तद्वन्तविधिना सुद्वप्रसङ्गः, सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुद्धिति न्या-यमातत्वात् । अयं भावः—वर्णाक्ष आश्रमाक्ष इतरे च वर्णाश्रमेतराः तेषां वर्णाश्रमेतराणाञ्च इत्यत्र 'वर्णाश्रमेतर' इति समुदायस्य तदन्तविधिना 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति सूत्रेण प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा द्वन्द्वे च' इति सूत्रेण निषिध्यते, इतरशब्दस्य तेन सूत्रेण प्राप्ता तु न निषि-ध्यते तत्र संज्ञाया निषेधे फलाभावात् कप्रस्थयेऽकचप्रस्थये वा रूपे विशेषामावात् । न चैवं 'वर्णाश्रमेतर' समुदायस्याऽसर्वनामत्वेऽपि इतरस्य सर्वनामत्वे ततः परस्या आम् विभक्तेः 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' इत्यनेन तदन्तविधिना सर्वनामसंज्ञकेतरशब्दान्ताङ्गात्परत्वेन सुडागमापत्ति-रिति वाच्यम्, तत्र सूत्रे 'सर्वनाम्नः इति पञ्चम्या विहितविशेषणत्वस्वीकारेण अवर्णान्तावका-त्परस्य सर्वनामसंज्ञकशब्दाद्विहितस्याऽऽमः सुडागमो भवतीत्यर्थकामेनात्र इतरशब्दाद्विहित-त्वाभावेन तदप्रवृत्तेः । ३५—वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेनातोः कृतयोः सन्निपातपरि-भाषाया अनित्यतामाश्रित्य अरसि कृते 'भिर्जरेसिन' 'भिर्जरेसात्' इति रूपे न तु 'भिर्जरेसा' 'भिर्जरेसः' इति केचिद्विश्युक्तम् । तथा मिसि निर्जरेसैः इति रूपान्तर-मुक्तं तद्वनुसारीमिष्य षष्ठयेकवचने भिर्जरेस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतम् । एतच्चभाष्य-विद्वज्जम् । अयं भावः अरसादेशादिमक्तयावेष्टाः पूर्वविप्रतिषेधेन भवन्तीति स्वीकृत्य सन्नि-पातपरिभाषायाश्च 'अतो मिस येस्' इति सूत्रेऽद्वन्तात्परस्य मिस येसादेशविधानेन षष्ठयेऽ-सिद्धावैस्कारणसामर्थ्येन अरसादेशविषये अनित्यत्वमाश्रित्य निर्जरेशब्दात् तृतीयैकवचने

टाप्रत्यये पञ्चम्येकवचने ङसि प्रत्यये वा पूर्व'मिना'देशे 'आट्' आदेशे च कृते सन्निपातपरि-
भाषाया अनित्यत्वेनाप्रब्रूया जरसादेशे 'निर्जरसिन' 'निर्जरसाट्'इति केवाङ्मन्तं वृत्तिकार-
णोक्तम् । तन्मते च लृतीयावहुवचने जरसादेशात्पूर्वं भिन्नः स्थाने पेशादेशे सन्निपातपरिभा-
षाया अनित्यत्वेन जरसादेशे 'निर्जरसैः'इति रूपं भवतीत्युक्तम् । तदनुसारिभिश्च पूर्व' ङसःस्या-
देशेऽङादित्वाभावे न जरसादेशप्रब्रूया 'निर्जरस्य'इत्येव रूपं भवतीति स्वीकृतम् । परन्तु सर्व-
मेतद्भाष्यविरुद्धम् । भाष्यकृता हि इनादेशस्येकार 'आट्' आदेशेस्य च दीर्घकरण प्रत्याख्या-
तम् 'ओसि च' इत्येतत्सूत्रात्परत्र 'आङि चापः' इत्यत्र 'आङि' इति योगं विमथ्य आङि-
परेऽत एत्वं भवतीत्यर्थेन रामशब्दात् टाप्रत्ययस्य स्थाने 'न' आदेशे परस्वे कृते 'रामेण' इति,
रामशब्दात् ङसिप्रत्ययस्य अट् आदेशेऽकारोच्चारणसामर्थ्येन 'अतो गुणे' इति पररूपभाषे
सवर्णदीर्घेण च 'रामाट्' इति च रूपसिद्धेः । तथा च तन्मते 'निर्जरसिन्' इत्यादिरूपासिद्धेः
प्रत्याख्यानानसङ्गतिः स्यादतो जरसादेशः परत्वात् विमक्तयादेशेभ्यः पूर्व' भवतीत्येव सिद्धान्त
इति । ४६—पूर्वस्माद्भि विधौ स्थानिवद्भावे इति पक्षे ष्वङ्गव्यवाह इत्येवात्र णत्वम् ।
पूर्वस्मासिद्धे न स्थानिवदिति त्विह नास्ति, तस्य दोषः संयोगादिछोपलत्वणत्वेऽपि
निषेधात् । अयं भावः—'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ इति सूत्रे 'पूर्वविधौ इति पदस्य पूर्वस्य
विधिः पूर्वविधिः, पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिः इति षष्ठीसमानः पञ्चमीसमासो वा । तत्र षष्ठी-
समासे तत्र सूत्रे दृश्युच्छेदार्थं एव । पञ्चमीसमासपक्षे तु परनिमित्तोऽङादेशः । स्थानिवत्
स्थानिभूतावचः पूर्वत्वेन दृष्टावर्णात्परस्य विधौ कर्तव्ये इत्यर्थः । तथा च 'यूप न् अत्' इति
अरलोपानन्तरभावि-या स्थितौ परः शस्प्रत्ययस्तन्निमित्तालोपावेशस्य ततः पूर्वत्वेन दृष्टाव-
कारात्परस्य नकारस्य णत्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेऽकारव्यवधानबुद्ध्या 'रवान्मा नो णः
समानपदे' इत्यस्य न प्रवृत्तिः, किन्तु 'अट्कुन्वाङ्नुम्यवायेऽपि' इत्यस्य अकारव्यवधानेन
प्रवृत्त्या णत्वम् । न च त्रैप्राधिके कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवतीत्यर्थक 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानि-
वत्' इति स्थानिवद्भाविनिषेध इति वाच्यम्, तस्य दोषः संयोगादिछोपलत्वणत्वेपु' इत्यनेन
पावे त्प्रतिप्रसवात् । ४७—आत इति योगविभागावृद्धातोरेण्याकारलोपा कृत्वि ।
कृत्वः, शनः । अयमर्थः—'आतो' धातोः'इति सूत्रे आतः इति धातोः इति च सूत्रं विमथ्यते ।
तत्र 'आतः' इत्यस्य आकारान्तमसंज्ञकाङ्गान्त्यस्य लोप इत्यर्थः । 'कत्वा इना' प्रत्ययानु-
करणकत्वाइनाशब्दान्यां ङसि असंज्ञायां पूर्वसूत्रेणाऽऽकारलोपः । ततो 'धातोः' इति । अस्य
तु मूलोक्तार्थः । 'विश्वप' इत्याद्युदाहरणम् । न चैवं 'द्वाद्वा' इत्यत्रापि पूर्वसूत्रेणाकारलोपा-
पत्तिरिति वाच्यम्, एवं सति सर्वत्रैव पूर्वसूत्रेणाकारलोपसिद्धेरुत्तरसूत्रस्य वैयर्थ्येन तत्सा-
मर्थ्याःपूर्वसूत्रस्य काचित्कत्वबोधनेनानिष्टत्वलेपवृत्तेरिति । ४८—कथं तर्हि वृद्धिषो
वृद्धिकमित्येत्यादि ? उच्यते, वुःस्थिता चीर्षेभामिति विग्रहे वुःस्थित्यस्य धीशब्दं पति
गतिस्त्वमेव नास्ति । पत्किषायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गासंज्ञाः । वृद्धिकशब्दस्य
वृद्धि कृतमपादानार्थं नेह विवक्षितम् । वृद्धिकसम्बन्धिनी भीवृद्धिकभीरित्युत्तरपद-

लोपो वा । ननु गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यणनिषेधेनात्र 'बुर्' इति शब्दस्य 'गतिश्च' इति गतिसंज्ञकतया तत्पूर्वकत्वेन तदित्तरपूर्वपदकत्वाभावात्कार्यं निषेधप्रवृत्तिः, एवं वृत्तिकशब्दस्य 'भीप्रार्थानां भयहेतुः' इति अपादानसङ्घायाश्च विधानेन कारकपूर्वपदकत्वेन तदित्तरपूर्वपदकत्वाभावात्कार्यं यणोऽप्रवृत्तिरिति चेत् ? अत्रोच्यते, यदर्थक्रियागतयिद्येषद्योतका' प्रादयस्तेषां तद्भावयोगे गतिसङ्घा भवतीति 'गतिश्च' इति सूत्रार्थस्वीकारेण 'दुर्' शब्देनात्र स्थितेर्दुष्टत्वबोधनस्य विवक्षिततया धीशब्दार्थस्थानक्रियानिरूपितगतित्वाभावेन गतीतरपूर्वपदकत्वेन निषेधप्रवृत्तिः । एव वृत्तिकस्य वस्तुतो भयहेतुत्वेऽपि तदविवक्षया सम्बन्धित्वमात्रविवक्षया वृत्तिकसम्बन्धिनो भीः वृत्तिकर्माः इति मध्यमपदकोपिसमाते वा वृत्तिकशब्दस्य भीशब्दार्थान्वयाभावेन वा भयहेतुत्वाभावादुक्तसूत्रस्याप्रवृत्त्या कारकेतरपूर्वपदकत्वेन निषेधप्रवृत्तिः ।

४९—नेप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्—उणादिनिष्पन्नानां लृप्तजन्तानां वेद्भवति तर्हि नेप्त्रादीनामेव । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गावृत्तशब्दस्य तु भवत्येव समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । अयं भावः—'अप्तुन्तृचस्वसुनप्तुनेहृत्वष्टक्षत्तृपोलुप्रशास्तृणाम्' इति मूत्रे 'उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इति पक्षे नप्त्रादीनां शब्दानां तुन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाच्च तुन्तृचग्रहणेनेव दीर्घसिद्ध्या नेप्त्रादिग्रहणं 'सिद्धे सति आरभ्यमाणो विधिनियमाय भवती'ति सिद्धान्तात् 'नियमार्थम्' । नियमेन च स्वेतरस्वसजातीयव्यावृत्तिः कियते इति 'नेप्त्रादीतरोणादिनिष्पन्नतृजन्तशब्दानां न दीर्घः' इति फलिजम् । तथा च पितृशब्दस्य भ्रात्रादिशब्दस्य वा तुन्तृजन्तत्वेऽपि न दीर्घः । न चैवमुद्गावृत्तशब्दस्याप्युणादिनिष्पन्नतया तस्यापि दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्, समर्थसूत्रे 'उद्गातारः' इति भाष्यप्रयोगदर्शनेन भाष्यप्रामाण्यात्तस्य नियमेन व्यावृत्त्यभावकल्पनात् । ५०—यद्यपि जरसादे शस्य स्थानिवद्भावेनाद्यन्ततामाश्रित्य 'ओङ् आपः' 'आङ् आपः' 'याङ् आपः' 'ह्रस्वन् आपः' 'ङेराप्' इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः, नस्तिङ् आपुस्तु, तथाप्यनस्विधावित्युच्यते न भवन्ति, आ आविति प्रशिलष्याकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र प्रहणात् । एवं हृत्क्षयादिसूत्रेऽपि आप् ङी ई इति प्रश्लेषादितिसूत्रः निष्कौशम्बिरित्याविसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिशब्दवायेत्यत्र स्वाश्रयमाकाररथं स्थानिवद्भावेनाप्यं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम्, आवन्तं यवङ्गं ततः परस्य याङ् विधानात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदावित्यन्यात् । अयं भावः—'जरसौ' 'जरसा' 'जरसे' 'जरसोः' 'जरसाम्' 'जरसि' इत्यत्र विभक्त्यादेशेभ्यः परत्याज्जरसादेशेऽपि तस्य 'स्थानिवदादेशोऽनस्विधौ' इति स्थानिवद्भावेन आप्लवस्याऽल्लमात्रवृत्तित्वाभावादनस्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेरावन्ततयोक्तपञ्चसूत्रे ङी आधादेशापत्तिर्यद्यपि प्राप्नोति, एवं नासिकानिशाप्लवनाशब्दानां 'पद्म' इति 'भासः'तनासाञ्चूनाम्' इति च नसाधादेशेषु तत्र स्थानिवद्भावेनोकादेशापत्तिः; तथापि पूर्वोक्तसूत्रेषु आप्लवदेः शास्त्रात्पूर्वं सर्वणदीर्घणाकारं प्रश्लेष्य आकाररूपो य आप् तदन्ताद्भादिति सर्वत्रादेशोपकारेण आप्लवदेऽनस्विधावित्यस्याप्रवृत्तावपि आत्वस्य अस्मात्प्रवृत्तिर्मत्वेन अनस्वि-

धौ' इति निषेधात् स्थानिवद्भावेनानेतुमशक्यतयोक्तसूत्रपञ्चकाप्रवृत्त्या न शीघ्राच्चादेशापत्तिः । नन्वेव 'इच्छयाभ्यो दीर्घास्तित्स्वपूर्क्तं इच्छ' इति सूत्रेऽपि आप्पदे पूर्वनाकारस्य ङीपदे चोत्तरत्र ईकारस्य सर्वादीर्घेण प्रलेखादाकाररूपावन्तात् ईकाररूपक्यन्ताच्च परमित्यर्थेन 'अतिखट्वाः' 'निष्कोशाभिः' इत्यादौ 'अनख्यधौ' इति निषेधात् आत्वस्य ईत्वस्य च स्थानिवद्भावनाश्रयणासम्भवेन सूत्राप्रोक्तस्यैव दोषवारणसम्भवेन तदर्थः सूत्रे क्रियमाणं दोषग्रहणं व्यर्थमिति चेद् ? इहापत्तेः, तस्यैत्वं प्रत्याख्यानसम्भवात् । न चैवं सर्वत्राप्यदे आकारप्रलेखेणाऽऽत्वस्यानख्यधावित्युक्तेः स्थानिवद्भावेनानयनासम्भवेऽपि आप्त्वस्य तत्सम्भवात् 'अतिखट्वाय' इत्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घोत्तरं स्थानिवद्भावेनावन्तत्वमानीय स्वतः सिद्धाकारमादाय च आकाररूपावन्तात्परत्वेन छेप्रत्ययस्य 'याडापः' इत्यनेन याडागमापत्तिरिति वाच्यम्, अप इति पञ्चम्या 'अन्नाधिकारे पञ्चम्या यदुच्यते विहितविभक्तेस्तद् भवति' इति सिद्धान्ताद्विहितविशेषणत्वमाश्रित्य अपः प्रत्ययग्रहणतया 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति परिभाषैकान्वयतया आष् यस्माद्विहितस्तदादितवन्तं यदङ्गं तस्माद्विहितस्य छेप्रत्ययस्य याडागमो भवतीति 'याडापः' इति सूत्रस्यार्थस्वीकारेण अतिखट्वा इत्यस्मात् छेप्रत्ययस्य विहितत्वेऽपि तस्यावन्ततदादित्याभावेन खट्वा इत्यस्यावन्ततदादित्वेऽपि ततो छेप्रत्ययस्य विहितत्वामाभावेन 'याडापः' इत्यस्याप्राप्त्या तदापस्यभावात् । न चैवं 'परमखट्वायै' इत्यत्रापि अतिखट्वायेति वद याट् न स्यादिति वाच्यम् । 'ङीप्रत्यये चानुपसर्जनेन' इति परिभाषयाऽनुपसर्जने तदादिग्रहणस्य निषेधेन अनुपसर्जनस्यैव प्रत्ययान्ते अतदादौ तदादित्वमारोप्यते इति तत्परिभाषार्थपक्षे 'परमखट्वा' इत्यत्र आबन्ततदादित्वस्यारोपेण वा याट्प्रवृत्तेः सुप्तत्वात् । 'अतिखट्वाय' इत्यत्र तु टापोऽतिपदार्थं प्रत्युपसर्जनतया तत्र निषेधस्य आरोपस्य वाऽभावेन पूर्वोक्ततदादिनियमस्य सत्त्वाच्च याट्प्रवृत्तिरिति । ५१—न आङ्गोपःस्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तद्धिषेधात् । नापि बहिरङ्गत्वात्सिद्धेः यथोद्देशपक्षे षाड्गी परिभाषा प्रति श्रुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । अयं भावः—राजन् अस् इति स्थिते 'आङ्गोपोऽनः' इति सूत्रेणाकारलोपे 'त्तोः ह्यनुना ह्युः' इति ह्यनुत्वेन अकारे 'राङ्गः' इति सिद्धयति । तत्र 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति शस्यत्यर्थं निमित्तीकृत्य भसंज्ञाद्वारा जायमानस्य आङ्गोरूपाज्जादेशस्य स्थानिभूताकारानुपूर्वत्वेन इष्टात् जकारात्परस्य नकारस्य ह्यनुत्वे कर्ताव्ये स्थानिवद्भावेन ह्यनुत्वप्रतिबन्धो न वाच्यः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यनेन तद्धिषेधात् । न चाङ्गोपस्य बहिर्भूतशस्यप्रत्ययनिमित्तकतया बहिरङ्गत्वेनान्तभूतजकारयोगनिमित्तकतयाऽन्तरङ्गह्यनुत्वदृष्ट्या 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषयाऽसिद्धत्वेन पुनरपि ह्यनुत्वं न स्यादिति वाच्यम्, तस्याः परिभाषाया 'वाह ऊट्' इति सूत्रस्योद्ग्रहणस्यापिततया सापादिकत्वेन यथोद्देशपक्षे तद्वृष्ट्या त्रैपादिकश्रुत्वस्यासिद्धतया तत्र तस्याः परिभाषायाः अप्रवृत्त्याऽङ्गोपस्यासिद्धत्वाभावात् । कार्यकालपक्षे यद्यपि परिभाषाया निषेधेश्चतया पददृष्ट्या श्रुत्वस्यानसिद्धतया श्रुत्वं प्रत्यङ्गोपस्यासिद्धता बोधयितुं शक्यते इति पुनर्दोषतादवस्थं तथाप्येकपक्षेणैव सिद्धौ पक्षान्तरेण दूषणदानस्यानुचि-

सत्त्वाच्च दोषः । वस्तुतस्तु तत्र पक्षेऽपि असिद्धपरिभाषायास्त्रिधायां न प्रवृत्तिरित्यन्यत्रविस्तरः ।
 ५२—न चाखलोपस्य स्थानिवत्त्वम्, दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषात्कृत्वा-
 येन न प्रवर्तते । प्रतिदीर्घः । अर्थ भावः—प्रतिदिवन्शब्दात् द्वितीयावहुवचने शसि प्रत्ययये
 भसंज्ञायाम् 'अलोपोऽनः' इत्यनेनाकारस्य लोपे 'हृलि च' इत्यनेन नकारे हृलि परे षकारा-
 न्तदिव्धातोरुपधाया इकारस्य दीर्घे रत्वे विसर्गे च 'प्रतिदीर्घः' इत्यस्य सिद्धिः । अत्र शङ्कते-
 अलोपस्य 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेन स्थानिभूतादचो लुप्ताकारात्पूर्वत्वेन दृष्टस्य इकार-
 स्य दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन षकारान्तधातोर्हृल्यवहितपूर्वत्वामावेन कथं दीर्घ इति ?
 तत्रोत्तरं—दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य 'न पदान्तद्विष्वचनवरेयल्यौपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घज-
 विधिषु' इति सूत्रेण निषेधात् दीर्घस्य प्रवृत्तिरिति । न च 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति परि-
 भाषया बाह्यशस्त्रप्रत्ययनिमित्तकाल्लोपस्य बहिरङ्गतयाऽन्तर्भूतनकारनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गदीर्घ-
 विधायक 'हृलि च' इति शास्त्रवृत्त्याऽसिद्धत्वात्पुनरपि दीर्घप्रवृत्तिः कथमिति वाच्यम्, यथोद्देश
 पक्षे 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यस्याः परिभाषायाः 'बाहू ऊटु' इति सूत्रश्लोकाद्ग्रहणश्चापित-
 तया सापादिकत्वेन तददृष्टया 'हृलि च' इति शास्त्रस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धतया तद्विषये तत्परि-
 भाषाया अप्रवृत्तेः कार्यफालक्षणेन तु दोषदानमनुचितं पक्षान्तरेणैष्टसिद्धेरित्युक्तम् । ५३—योग-
 विभागसामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायं चाखित्वा
 'एकाजुत्तरपदे' इति शास्त्रमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यात्कल्लोपो न
 स्थानिवत् । वृत्प्रवृत्तिः । अयमर्थः—वृत्प्रवृत्त्याद् द्वितीयावहुवचने शसि भसंज्ञायाम् 'अलो-
 पोऽनः' इत्यकारलोपे 'हो हन्तेऽङ्गिन्नेषु' इत्यनेन इकारस्य कृत्वेनान्तरन्याद् षकारादेशे
 रत्वे विसर्गे च 'वृत्प्रवृत्तिः' इति सिद्धम् । नन्वत्र 'एकाजुत्तरपदे णः' इत्यनेन नकारस्य णत्वं कुतो
 नेति चेत् ? न, 'अत्पूर्वस्य' इत्यनेन ह्रस्वाकारपूर्वकस्यैव हन्तेर्नकारस्य णत्वनियमनादत्र नका-
 रस्याकारपूर्वकत्वाभावात् णत्वामप्रवृत्तेः । न च 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति
 न्यायेन 'अत्पूर्वस्य' इति सूत्रं 'हन्तेः' इत्यस्यैव नियामकं न तु 'एकाजुत्तरपदे ण' इत्यस्येति
 वाच्यम्, तथा सति 'हन्तेर्त्पूर्वस्य' इत्येकयोगेनैव 'हन्तेः' इत्यस्यात्पूर्वतरत्र निवृत्तौ सिद्धावा
 योगविभागस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यादत्रोक्तन्यायापट्टसेर्थाथनेन विप्रकृष्टस्यापि 'एकाजुत्तरपदे णः'
 इत्यादेस्तेन नियमात् । न चालोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थादिवद्भावेन कथं कुत्वमित्तिवाच्यम्
 एवं सति सर्वत्रैव नकारे परे हन्तेर्नकारस्यालोपेनैव संभवात्तत्र च स्थानिवद्भावस्य नियमतप्राप्त्या
 नकारे परे कृत्वविधानस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यादत्र विषये स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेः कल्पनेनादोषात्
 ५४—इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च
 श्वन्नुक्तमिति निपातनात्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैत-
 त्सुत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । 'हृविर्जकिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः । अर्थ
 भावः—मघवन्शब्दात्प्रथमैकवचने सुप्रत्यये 'मघवा बहुलम्' इति सूत्रेण 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येक-
 वाक्यतया नकारस्य स्थाने 'दु' आदेशे ऋकारस्यैत्संज्ञाया लोपे च 'उगिदचां सर्वनामस्थाने-

ऽधातोः' इत्यनेन नुमागमे इच्छयादिलोपे संयोगान्तलोपे च 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यनेनोपधादीर्घं संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाप्रलोपाभावे 'मघवान्' इति सिद्धम् । नन्वत्रसंयोगान्तलोपस्य नलोपदृष्टथासिद्धत्वबहुपधादीर्घं दृष्टथाऽप्यसिद्धत्वात्कर्षं दीर्घं इति चेत् ? अत्रोच्यते, भाष्यानुरोधेन बहुलग्रहणेन उपधादीर्घदृष्टथा संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभावबोधनात् । तथा हि माष्यकृता 'श्वन्नुल्लन्पूषन्व्हीहन्लेदन्नेहन्मूर्धन्मज्जर्जर्मन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवञ्चिति' इत्युणादिसूत्रेण पूजार्थकसहधातोः कनि प्रत्यये इत्य वकारादेशुगुगागमयोनिपातनेन मघवन्शब्दं तस्य रूपाणि च ससाध्य मघशब्दान्मत्प्रत्यये 'मादुपधयाश्व' इत्यादिना सूत्रेण मघवत् शब्दं तस्य रूपाणि च ससाध्य 'मघवा बहुलम्' इति सूत्र प्रत्याख्याताम् । प्रत्याख्यानपक्षे च 'अश्वसन्तस्य चाधातोः' इत्यनेनोपधादीर्घं 'मघवान्' इति, सूत्रसत्त्वे च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वे, मघवन्' इति आरम्भप्रत्याख्यानयो. फलभेदप्रसङ्गे प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्यादतस्तत्प्रत्याख्यानपरमाष्यानुरोधेन सूत्रारम्भपक्षेऽपि बहुलग्रहणेन संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवतीति कल्प्यते । तथा च मट्टिकविना प्रयुज्यते 'मघवान्' इति 'हविर्जक्षिति निःशङ्कः' इति पथे । ५५-अष्टम्य इति षक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जरशसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं वेदमष्टन आत्वम् 'अष्टनो दीर्घान्' इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । भयं भाव.— 'अष्टन आ विमत्तौ' इत्यनेन हलादौ विभक्तावष्टनशब्दस्य विकल्पेनाऽस्त्यविधानाच्छवजानुरोधेन 'अष्टान्य औश' इति सूत्रे 'अष्टम्य' इत्येवं वक्तव्ये 'अष्टम्य' इति कृतात्वनिर्देशरूपप्रयत्नाधिक्येन आत्वस्य विषयया कृतात्वस्यैवाष्टनशब्दस्य सम्बन्धिनोर्जशसोरोदाविधानेन जशसोश्वाजादिविभक्तित्वेन तत्राऽस्त्यस्याप्राप्तेः कृताकाराष्टनशब्दप्रकृतिकजशसात्तुद्दिश्य विहितौदाविधेर्व्यर्थेन जशस्विषये भास्यं कल्प्यत । न चेदमष्टन आत्वं न वैकल्पिकमिति वाच्यम् 'अष्टनो दीर्घान्' इति सूत्रेदीर्घग्रहणेन तस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनात् । तथा हि 'अष्टनो दीर्घान्' इति सूत्रे दीर्घग्रहण दीर्घान्ताभिष्ठाष्टन्याद्वात् सर्वनामस्थानभिन्नहलादिविभक्तीनामुदात्तत्व मा भूदिति । तत्र हलादौ, नित्यमात्वप्रवृत्तेस्तद्वितरूपामावेन व्यावर्त्यालाभात्तद्व्यर्थं सदात्वस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञापयति । फलं च 'अष्टमिः' इत्यादिरूपसिद्धिरिति । ५६-इह पूर्वस्मावपि विधावज्ञोपस्य स्थानिवज्जावाश् छुषम् , कार्यफलपथे बहिरङ्गस्वात्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्टन्शब्दात् द्वितीयावद्बुवचने जसिप्रत्यये भसंज्ञायाम् 'अल्लोपोऽन.' इत्यनेनाकारलोपे रुववे विसर्गे च 'प्रियाष्टन्' इति सिद्धयति । न चात्र 'ष्टुना ष्टुः' इति सूत्रेण टकारयोगे नकारस्य 'ष्टुत्वेन णकारादेशोपचिरिति वाच्यम् 'अचःपरस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेनाल्लोपस्य स्थानिभूतल्लसाकारापेक्षया पूर्वत्वेन इष्टा इकारात्परस्य णत्वे कार्ये कर्तव्ये स्थानिवज्जावेन टकारयोगामावेन ष्टत्वात्प्रवृत्तेः । न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति निषेध इति वाच्यम् । तस्य दोषः संयोगादिद्विषयत्वणत्वेन 'इति णत्वे कर्तव्ये तन्नियेभात् । यदि तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया णत्वपदेन न द्वुस्वनिष्पन्नणत्वस्य ग्रहणमित्युच्यते तर्हि 'असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति परिभाषया भसंज्ञाद्वारा बाह्यशस्यप्रत्ययनिष्पन्नाऽल्लोपस्य बहिरङ्गत्वेनान्तर्भूतटकारयोगनिष्पत्तत्वेनान्तरङ्गद्वुत्वदृष्टथा-

सिद्धत्वात् । यथोद्वेगप्रक्षेपेण 'राहः' इत्यादाविवासिद्धपरिभाषायास्त्रैपादिकेऽप्रवृत्तिरिति दूषणं तु न युक्तमेकप्रक्षेपसिद्धौ पक्षान्तरेण दूषणदानत्यानुचितत्वात् । ५७ ननु एवं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र स्व अम् अह् अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि चाधिवृत्तान्तरङ्गस्वाहाप्राप्नोति ? सत्यम् ; अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावाच्च टाप्, यद्वा शेषे इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अच् इत्यस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अवृन्तात्वाभावाच्च टाप् । ज्योतिर्विशिष्टार्थवाचकाद् युष्मदशब्दाद् अस्मादशब्दाद्वा प्रथमेकवचनविवक्षाया सुप्रत्यये ऊप्यमयोरम् इत्यनेनामादेशे 'त्वाहौ सी' इत्यनेन मपर्यन्तभागस्य क्रमेण त्वअहादेशयोः कृतयो 'त्व अद् अन्, अह् अद् अम्' इति जाते शेषेलोपापेक्षयाऽन्तरङ्गतया पूर्वम् 'अतो गुणे' इति पररूपे ततः 'शेषे लोपः' इत्यनेनान्त्यदकारलोपे 'अभि पूर्वः' इतिपूर्वरूपे 'त्वम्' 'अहम्' इति सिद्धयतः । नन्वत्र परमपि 'अभि पूर्वः' इति पूर्वरूपम् 'अजाघतष्टाप्' इति टाप्प्रत्ययोऽन्तरङ्गत्वात्प्रवाच्य कुतो नेति चेत् ? न, 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इत्यभियुक्तोक्त्या तयोर्लिङ्गबोधकत्वाभावस्यावगनेन स्त्रीत्वलिङ्गाभावेन टापोऽप्राप्तेर्न टाप् । न च युष्मदस्मदोः स्त्रीलिङ्गाभावबोधकं नेद वचनम् 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति, किन्तु युष्मदस्मच्छब्दयोः लिङ्गप्रयुक्तकार्येण रूपेषु ब्रह्म्याभावस्यैव बोधक, यथाऽप्ययेषु, तेन तयोः स्त्रीलिङ्गबोधकत्वेन पुनरपि टाप्प्रवृत्त्यापत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् एवं सति 'शेषे लोपः' इति सूत्रे स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षायां शेषे इति सप्तमी स्त्रीकृत्य तस्याः षष्ठ्यर्थत्वावगमात् मपर्यन्तात् शेषस्य भागस्य लोपः इत्यर्थस्वीकारेण मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपे न 'त्व् अम्' अह् अम् इति जाने प्रकृतेरदन्तत्वाभावेन टापोऽप्राप्तेः । ५८-मपर्यन्तस्य क्रिष् ? साकचकस्य मा भूत् । युजकाम् आषकाम् । एवञ्च अयेथञ्च स्या म्येति मा भूत् युजकाम्याम् आषकाम्याम् इति च न सिद्धयेत् अयमर्थः—युष्मदस्मादंशप्रकरणे मपर्यन्तस्य इति किमर्थम् ? नदभावेऽपि सर्वस्य स्थानेत्वादादेशेषु 'त्वम्' 'अहम्' इत्यादिरूपसिद्धेरिति । अत्रोच्यते, यथा 'त्वम्' 'अहम्' इत्यादौ सर्वस्य स्थाने भादेशात्तथैव युष्मच्छब्दे अस्मच्छब्दे वा कुत्सादिविवक्षायामकचरत्यये तस्यैः प्राग्विधानेन मध्येपतिततया तन्मध्ये पतिततास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति परिभाषया युष्मदग्रहणेन अस्मदग्रहणेन वाऽकञ्चिद्विशिष्टस्य ग्रहणात्तद्विशिष्टस्य भादेशाम् भूवन्निति मपर्यन्तस्य ग्रहणम् । यथा युष्मदस्मद अस्मदस्मद अस्म इति प्रथमाद्विवचनेऽनादेशान्तरं 'युवावौ द्विवचने' इति सूत्रेण मपर्यन्तस्य युवावादेशयोः 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इत्यनेनानात्वे 'युवकाम्' 'आवकाम्' इति रूपे भवतः अकञ्चिद्विशिष्टस्यादेशयोस्तु 'युवाम्' 'आवाम्' इति रूपापत्तिरिति । नन्वकच्यकरणे 'ओकारसकारभकारादां सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् अन्यञ्च चतुन्तस्य टः प्रागकच्' इत्युक्तत्वात्तत्र सुप ओकाराधादित्वाभावेनाऽकचः सुवन्तटे प्राक्प्रवृत्त्या युष्मदस्मच्छब्दमध्यपतितत्वाभावेन तदग्रहणेनाग्रहणात्सर्वस्यापि युवावादेशयोः 'युवाम्' 'आवाम्' इति जातेऽकचप्रवृत्तौ 'युवकाम्' 'आवकाम्' इति रूपसिद्धेः मपर्यन्तस्य इति व्यर्थमिति चेत् ? न, एवं सति युष्मद-अस्मदशब्दयोः

सम्पूर्णोत्सृतीयैकवचने परे 'त्वमावेकवचने' इति त्वमादेशयोः त्व आ म आ इत्यत्र 'योऽचि' इत्यनेनान्त्यस्य यकारादेशे त्वया मया इत्यस्यासिद्धयापत्तेः, त्व्या म्या इत्यापत्तेश्च । नन्वत्रापि 'योऽचि' इति सूत्रस्थाने 'अच्ये' इति न्यासकरणेन त्वमयो' सर्वादेशश्चेत्पि तयोरन्त्यस्य प्लौं-
 रादेशविधानात्तस्य चायादेशेन तत्सिद्धिरिति मपर्यन्तस्य इति पुनरपि व्यर्थमिति चेत् । न, युव-
 काभ्याम् आक्काभ्याम् इत्यस्यासिद्धयापत्तेः । तथा हि भ्यामो भकारादित्वेन तत्र सर्वनाम्न पवे
 टेः प्रागकचः प्रवृत्त्या मध्यपतितत्वात् 'तन्मध्ये पतिततास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इत्यनेन तद्विशिष्टस्य
 युष्मत्प्रहणेन अस्मद्ग्रहणेन वा ग्रहणात्मवस्य स्थाने युवावादेशयोः प्रवृत्तौ 'युवाभ्याम्' 'आवा-
 भ्याम्' इत्यापत्तेः । तस्मात् 'युवकाभ्याम्' 'आक्काभ्याम्' इति सिद्धयर्थे 'मपर्यन्तस्य' इति ।
 ५९-हृद् शेषे लोपोऽन्यलोप इति पक्षे जसःश्री प्रासः 'अङ्कार्ये कृते पुनर्नङ्कार्य-
 र्थम्' इति न भवति । छेप्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य अन् मान्त एवावशि-
 ष्यते न तु विक्रियते इति ध्याख्यानाह्वा । अय भाव'-युष्मद्शब्दात् अस्मद्शब्दाद्वा जसि
 विभक्तौ 'छेप्रथमयोरम्' इत्यमादेशे 'युववयौ जसि' इत्यनेन युववयादेशयोः 'शेषे लोपः'
 इत्यनेनान्त्यलोपे 'अभि पूर्वः' इति पूर्वरूपे 'युयम्' 'वयम्' इति सिद्धयतः । नन्वत्र 'युय अम्'
 'वय अम्' इति स्थितौ अमादेशस्य 'स्थानिवदादेशोऽनक्विधौ' इत्यनेन स्थानिवद्भावाच्चरत्वा-
 रोपेणाञ्जन्तसर्वनाम्नः परतथा 'जसः श्री' इत्यनेन श्रीआदेशः कुतो नेति चेत् । उच्यते, 'अङ्-
 वृत्ते पुनर्नृत्तावधिधिः' अङ्कार्ये कृते पुनः द्वितीयमङ्कार्ये न भवतीत्यधिकया परिभाषा युय-
 वयादेशयोरङ्कार्ययोः प्रवृत्त्यनन्तरं श्रीआदेशप्रवृत्तनिषेधात् । यदि त्वियं परिभाषा 'युष्मभ्यम्'
 'अस्मभ्यम्' इत्यादौ प्लौप्रवृत्तिमात्रप्रयोजनिका तत्र 'अभ्यम्' इति आदेशस्वीकारेण तदन्वया
 सिद्धया प्रत्याख्यायते तर्हि 'छेप्रथमयोरम्' इति सूत्रे संयोगान्तलोपेन मकारं प्रश्लिष्य मक-
 रान्तामादेशस्य विधानेन विकारमात्रनिवृत्तव्याख्याततया प्रकृतेः श्रीआदेशप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।
 ६०-अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति-अन्यत्र चातुप्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाथस्कारः,
 अतः क्लृप्तीति सः । अयमर्थः- 'विश्वदेवयोश्च टेरद्रथञ्जतावप्रत्यये' इति सूत्रेऽप्रत्ययग्रहणं
 किमर्थम् ? तदभावे उत्तरपदाधिकारेण अङ्घ्रातौ उत्तरपदे परे विश्वदेवयोः सर्वनाम्नश्च टेर-
 द्रथादेशा भवतीत्यर्थे यत्र लुप्तप्रत्ययान्तःकेवलोऽङ्घ्रातुत्तरपद तत्रैव 'अवसुयङ्' इत्यादौ तत्प्र-
 वृत्तेः 'विश्वगञ्जनम्' इत्यादौ न 'अञ्जनम्' इत्युत्तरपदस्य अङ्घ्रातुरुपत्वाभावेनैवाप्रवृत्तेः कुर्वा-
 पि दोषाभावात् । अत्रोच्यते व्यर्थं सञ्ज्ञापयति-आतुग्रहणे तदादिविधिरिति । तथा च अप्रत्ययग्र
 हणामावे अङ्घ्रात्वादातुत्तरपदे शयर्थापत्त्या 'विश्वगञ्जनम्' इत्यत्र अञ्जनमित्यस्य अङ्घ्रात्वादि-
 स्वाद्द्रथादेशापत्तिरित्यत्र अप्रत्यये इति क्रियते इति स्वांशे चारिताथर्थम् । अन्यत्र फलं तु 'अ-
 यस्कारः' इति । तत्र 'अतः क्लृप्ति' इति सूत्रेण कृधात्वादातुत्तरपदे इत्यर्थेन कार शब्दे परं विस-
 र्गस्य सत्सिद्धिरिति । ६१-उगिवचामिति सूत्रेऽग्रहणं निषमार्थं-धातोश्चेतुगित्कार्यं
 तर्ह्यङ्गतेरेवेति । तेन सत् ध्वत् हृत्स्यादौ न । अधातोःरिति तु अधातुभूतपूर्वस्थापि
 सुमर्थम् । गोमान् । गोमत् शब्दात्क्यजन्तप्रकृतिकाक्षिपन्नादाचारत्रिवन्तप्रकृतिकाक्षिपन्नादा-

सुप्रत्यये 'अत्सप्तन्तस्य चाधातोः' इत्यनेन दीर्घे 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इत्यनेन नुमि इच्छयादिलोपे संयोगान्तलोपे 'गोमाप्' इति । नन्वत्र क्यजन्तस्य आचारकिञ्चन्तस्य वा 'सनाधन्ता धात्वः' इति धातुसंशकत्वेन ततः कियपि क्तिपा धातुत्वानपायात् 'उगिदचां सर्वनामस्थाने' इति सूत्रे 'अधातोः' इत्युक्तेः कथमत्र नुम्प्रवृत्तिरिति चेत् ? अत्रोच्यते, तत्र सूत्रेऽवग्रहणेन अन्तुधातोरेव ग्रहणात्तस्य चोकारेत्सम्बद्धतया चगित्यदेनैव ग्रहणसिद्धेस्ताप-
 वैयर्थ्येन 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यत्रेतेरेव' इत्यस्य अत्रधातुभिन्नधातोर्गित्कार्यं न भवति इत्यर्थकस्य ज्ञापिततया तेनैव तस्सुप्रत्यय धातो निवृत्तिसिद्धया सूत्रे क्रियमाणाऽधातोर्इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तत्प्राप्त्यर्थेन भूतपूर्वस्य अधातोर्ऽपि जगितो नुमिति ज्ञापनेन क्यञ्च आचार-
 क्तिपो वा प्रवृत्तेः पूर्वं गोमतोऽधातुतया भूतपूर्वाधातुत्वेन नुमः प्रवृत्तेः सुवचत्वादिति । ६२-अग्रतरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते अकृतव्यूहपरिभाषया । सेहु-
 षः । अयमर्थः -- पदान्वाख्यानपक्षे पदपर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययान् संस्थाप्य ततः संस्कार इति सि-
 द्धान्तात् सप् सस् अस् इति सद्भातुकुमुप्रत्ययशस्विमत्तौः संस्थाप्य ततः वसोरार्थधातुकत्वेऽपि शस्प्रत्ययनिमित्तक 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति शास्त्रप्रवृत्त्या वृद्धादित्तिनिमित्तविनाशसम्भाव-
 नायामन्तरङ्गस्यापीडागमस्यात्र 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' इति परिभाषया 'यदि पूर्वमन्तरङ्ग-
 शास्त्रं न प्रवर्तते इति सम्भावनायां बहिरङ्गशास्त्रप्रवृत्तौ अन्तरङ्गशास्त्रनिमित्तविनाशसम्भावना
 तत्र पूर्वमन्तरङ्गशास्त्रं न प्रवर्तते' इत्यर्थिकयाप्रवृत्तिप्रतिबन्धेन तिष्ठन्तप्रकरणे वक्ष्यमाणेषु द्वि-
 त्वादिकार्येषु जातेषु सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च णः परत्वाद् 'आदेशप्रत्ययोः' इति पत्त्वे रुत्वे
 विसर्गे तेषुः इति सिद्धयतीति । ६३-शावकलोपस्य स्थानिवत्त्वावृत्तत्वाच्च नुम् ।
 अजन्तलक्षणस्तु नुम् न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् । वेभिवि व्राह्मणकुलानि । अयं
 भावः-वेभिषधातोर्ऽणन्तात्किपि अतो लोपे यलोपे च कृदन्तत्वात्प्रातिपदकसंज्ञायां प्रथमावृ-
 वचनविवक्षाया जसि 'जहशतोः शिः' इति शिआदेशे वेभिदि इति सिध्यति । नन्वत्र शिआ-
 देशाय 'शि सर्वनामस्थानम्' इत्यनेन सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायां 'नपुसकस्य झलचः' इत्यनेन
 झलन्तलक्षणो नुम् कस्मान्नेति चेत् ? न, 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेन अवलोपस्य
 स्थानिवद्भावेनाकारानुसूया नुमोऽप्राप्तेः । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाजन्तलक्षण एव नुम्
 स्यादिति वाच्यम्, पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवद्भावस्यानेन सूत्रेण विधानात्स्वविधौ स्थानिव-
 द्भावप्रसक्तोरिति । ६४-अमहत्पूर्वा किम् ? महाशूद्री । अयं भावः- 'शूद्रा चामहत्पूर्वा-
 जातिः' इति वाचित्के महत्वपूर्वाग्रहणाभावे शूद्रशब्दात् टापु भवति जातिस्त्वेद्वाच्येति तदर्थं शूद्र-
 शब्दाद्वापि शूद्रा इति, महत्पूर्वकशूद्रशब्दस्य तदन्तविधिनैव शूद्रशब्देन ग्रहणसम्भवात्तस्य
 चात्र प्रत्ययविधायकतया 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इति निषेधेन महाशूद्रशब्दाद्वापोऽप्र-
 सक्त्यैव दोषाभावेन जातिलक्षणधीपूप्रत्यये 'महाशूद्री' इत्यस्य सिद्धौ तद्व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाण
 तद्ग्रहण खीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति तेन नदशब्दात् छीपि नदी इतिवत् परमनदशब्दा-
 दपि छीपि परमनदी इति सिद्धयति इति दिक् । ६५-उगिदचामिति सूत्रेऽवग्रहणेन धा-

तोश्चेदुगित्कार्यं तद्धृत्तेरेवेति नियम्यते । तेनेह न उखात्त्वात् । अयमर्थः—उखापुर्वकलं-
 सुधातोःरुगित' क्तिपि अनिदितामिति न लोपे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सुप्रत्यये हल्ङ्ग्या-
 दिलोपे सकारस्य पदान्तत्वाद् 'वसुधसुध्वस्वनडुहा वः' इति दकारे चत्वे च कृते 'उखात्त्वात्'
 इति । नन्वत्र उगित्त्वात् स्त्रीत्वविवक्षायां 'उगितश्च' इति ङीवापत्तिरिति चेत् ? न, 'उगि-
 द्वां सर्वनामस्थानेऽघातो.' इति सूत्रे अन्वुधातोःरुगित्त्वेनैव नुमसिद्धेरञ्जहणेन व्यर्थाभूतन
 अश्रुधात्वतिरिक्तधातूनामुगित्कार्याभावज्ञापनेन लसुधातावपि तदप्रवृत्तेरिति । ६६—पञ्चम्यत्र
 नलोपे कृतेऽपि 'ष्णान्ता षट्' इति षट्सञ्ज्ञां प्रति 'नलोपः सुप्त्वश्च' इति नलोप-
 स्यासिद्धत्वात् 'न षट्सञ्ज्ञादिभ्यः' इति टाप् । अयमर्थः—पञ्चम्यत्रादिक्रियबहुव-
 चनान्तात्स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकात्प्रथमावहुवचने जमि शस्ति वा 'ष्णान्ता षट्' इति षट्सञ्ज्ञायां
 'षट्स्यो लुक्' इति लुकि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'पञ्च' इति सिद्धयति ।
 नन्वत्र कार्यकालपक्षे प्रतिकार्यं सञ्ज्ञाप्रवृत्तेः सिद्धान्तिनतया जदशसुलुगर्थं प्रवृत्तया षट्सञ्ज्ञाया-
 ऽन्यकार्थसाधनासम्भवेन नलोपोत्तर 'पञ्च इत्यत्र' षट्सञ्ज्ञाया अप्राप्त्या 'न षट्सञ्ज्ञादिभ्यः'
 इत्यस्याप्रवृत्तेरदन्तत्वाद् 'अजाद्यतष्टाप्' इति टावापत्तिरिति चेत् ? न, नलोपे कृतेऽपि नलो-
 पस्य 'नलोपः सुप्त्वरसञ्ज्ञातुर्विधेषु कृति' इति नियमानुसारेण षट्सञ्ज्ञादृष्ट्याऽसिद्धत्वेन
 नान्तदुद्धया तत्संज्ञाप्रवृत्तौ 'न षट्' इति निषेधेन टापोऽभावात् । 'न षट्' इत्यनेन च षट्स-
 ञ्ज्ञकेभ्यः स्वल्पादिभ्यश्च स्त्रिया यद् यद् प्राप्नोति तस्य तर्जस्यापि निषेधः क्रियते इति टाव-
 पि निषिध्यते । जमः शसो वा प्रवृत्तिकाले 'श्रन्नेभ्यो ङीप्' इति सूत्रेण प्राप्तो ङीप् 'न षट्'
 इत्यनेनैव निषिध्यते इति तस्याप्यप्रवृत्तिरिति । ६७—पूर्वस्य किम् । परस्य मा भूत्, क-
 ङुक्का । अस्यायमर्थः—'पत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः' इति सूत्रे पूर्वस्येति किमर्थम् ?
 तदभावेऽपि 'कात्' इति पञ्चम्या द्वियोगलक्षणत्वात् कदाचित्पूर्वस्य कदाचित्परस्येत्यध्याहारेण
 'सर्विका' 'कारिका' इत्यादिलक्ष्येषु परस्येऽध्याहारेण सूत्रप्रवृत्तौ सर्वकृत्त्वा इत्यत्र 'अक. स-
 वर्णे दीर्घः' इति शास्त्रवादप्रसङ्गे न छाषवादभाधेन प्रशक्तिप्रयोजकस्य पूर्वस्य इत्यस्यैवाध्याहारेण
 प्रवृत्तिरिति 'सर्विका' कारिका' इत्यादिसिद्धेरिति प्रदनाशयः । न चात्र 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति
 परिभाषया परस्यैवाध्याहारो न पूर्वस्येति 'सर्विका' इत्यादिसिध्यर्थं सूत्रे पूर्वस्य अङ्गणमावय-
 कमिति वाच्यम्, 'सूतकापुत्रिकाहृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्' इत्यत्र पुत्रिकाशब्दे पूर्वकारस्या-
 कारविधानार्थम् 'अ' इति ष्ठेदस्यैव सति वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यात् 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रे
 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषाया अप्रवृत्तिबोधनात् । उत्तराशयस्तु—अस्तु सवर्णदीर्घवाधा-
 मावाप्तुरोधेन 'सर्विका' इत्यादिलक्ष्यसंस्कारायोपप्लुतवाक्ये पूर्वस्य इत्यध्याहारः' परन्तु यत्र
 लक्ष्ये पूर्वोऽङ्कारो नास्त्येव तत्राज्ञास्या सवर्णदीर्घबाधमङ्गीकृत्य परस्यैवैवाध्याहृत्य मूत्रं प्रव-
 र्तनीयामिति 'कङ्कका' इत्यत्र ककारोत्तराकारम्येत्वे यप्रवृत्त्या 'कङ्कक्या' इत्यापत्तिरिति । कृतं तु
 पूर्वप्रश्ने 'कङ्कका' इत्यत्र पूर्वोऽङ्कारस्यामावाप्तेरवप्रवृत्तिरिति । ६८—चक्ष्यमाणेत्यत्र टि-
 ष्ठादुगित्वाच्च ङीप्प्राप्तो यासुटो ङित्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञाप-

भाष्य भवति । शनः क्षानन्नः शिस्त्वेन कश्चिद्भुवनकार्येऽप्यनस्विधाविति निषेधज्ञाप-
नात् । अयमर्थः—भूधातोर्वचातोर्वा कर्मणि लटि ऋकारटकारयोरित्स्वभावा ऋपे ष लकार-
स्य स्थाने शानश्चि स्वप्रत्यये भूच् घातुपक्षे वचादेशे च मुमागमे 'चोः कुः' इति कुत्वे पत्वे
कषयोः क्षे पत्वे वक्ष्यमाण इति जाते कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसम्बन्धायां स्त्रीत्वविवक्षायां 'अजा-
घतष्टाप्' इत्यनेन टाप्प्रत्यये सवर्णदीर्घे सुप्रत्यये इत्त्वयादिलोपे 'वक्ष्यमाणा' इति सिध्यति ।
अत्र शङ्कने—'स्थानिवदादेशेऽनस्विधौ' इत्यनेन शानजादेशे स्थानिवद्भावेन लट्शुचि-
टित्त्वमुगित्स्व वाऽतिविषय टिदन्तत्वात् 'टिदृढाणम्' इति सूत्रेण उगित्त्वन्तत्वात् 'उगित्तश्च' इति
सूत्रेण वा ऋप् प्राप्नोति । न च 'अनस्विधौ' इति निषेधः, 'न व्यपि' इत्यनेन अनुबन्ध-
कार्येऽनस्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तिज्ञापनात् । अन्यथा 'प्रदाय' 'प्रस्थाय' इत्यादौ क्त्वावृत्ति-
कित्तस्य 'अनस्विधौ' इति निषेधेन स्थानिवत्त्वात्प्रवृत्त्याऽतिदेशामावेनैव 'धुमास्था' इत्यस्य
प्रवृत्त्यभावसिद्धथा 'न व्यपि' इतीत्स्वनिषेधो व्यर्थः स्यादिति । तत्रोत्तरम्—'याद्युट् परस्मै-
पदेधुदात्तो ऋच्' इति सूत्रे ऋच्प्रवृत्तेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यमादेशानां न' इत्यस्य लकार-
वृत्ति अनुबन्धवदित्तवर्गनिमित्तके कार्ये कर्तव्येऽनस्विधाविति निषेधः प्रवर्तते इत्यर्थकस्य
ज्ञापनात्प्र वृत्तित्त्वस्य उगित्त्वस्य वाऽतिवेशार्थं स्थानिवद्भावस्य अनस्विधाविति निषेधेन
ऋपोऽप्राप्तिरिति । तत्र सूत्रे हि व्यपीतिज्ञापितयाऽनस्विधावितिनिषेधोऽनुबन्धकार्ये न प्रवर्तते
इति परिभाषया निषेधाप्रवृत्तौ ऋच्वृत्तिकित्तस्य स्थानिवद्भावेन तित्यतिदेशे यदागमपरिभा-
षया याद्युटि कित्त्वलाभेन याद्युटो कित्त्वार्थं सूत्रे क्रियमाणं किदृशद्वयं व्यर्थं सद्युक् ज्ञापयतीति ।
यदि तु 'सार्वधातुकमपिद' इति सूत्रे 'ऋच् पिन्न, पिच्च ऋच्' इति भाष्योक्तया टिपः पित्त्वेन तत्र
स्थानिवत्त्वेन कित्त्वालाभात् तदागमस्य याद्युटो कित्त्वार्थं सूत्रे ऋच्प्रवृत्तभावस्यकम् । तेन
'यूयात्' इत्यत्र वृद्धिर्न, 'द्रूयात्' इत्यत्र च गुणो नेति न तेन किदृशद्वयेनोक्तज्ञापनसम्भव इति
पुनरपि 'वक्ष्यमाणा' इत्यत्र 'ऋचापत्तिस्तदवस्यैवेत्युच्यते, तर्हि 'इलः शनः ज्ञानरश्मौ' इत्यत्र
पनावृत्तिशिस्वस्योक्तरीत्या शानचिलाभसिद्धेः शानन्नः शिस्त्वेन कश्चिद्भुवनकार्येऽप्यनस्वि-
धाविति निषेधप्रवृत्तिरित्यस्य ज्ञापनेन टित्त्वप्रयुक्ते उगित्त्वप्रयुक्ते वा ऋपि कार्ये तस्य निषे-
धस्य प्रवृत्त्या वक्ष्यमाणा इत्यत्र शानजादेशे स्थानिवद्भावस्य निषेधेन टित्त्वस्योगित्त्वस्य वाऽला-
भेन ऋपोऽपवृत्तिरिति दिक् । ६९—मातरि विच्छेति विश्वादेव सिद्धे गौरादिषु माता-
महीशब्दपाठादित्यः वित्तां ऋष् । दंष्ट्रा । अयमर्थः—'दंष्ट्र' इति प्रातिपदिकस्य षकारेत्-
संज्ञकस्यनप्रत्ययान्ततया 'विद्गौरादिभ्यश्च' इति सूत्रेण प्राप्तोऽपि ऋष् न प्रवर्तते, 'मातरि विच्च'
इत्यनेन मातामहशब्दे तद्विप्रप्रत्ययस्य वित्त्वोक्तेः वित्त्वेनैव तत्र ऋष्प्रवृत्तेः सिद्धौ गौरादिगणे
मातामहशब्दपाठेन विश्वप्रयुक्तऋपोऽनित्यत्वज्ञापनात् । ज्ञापिते त्वऽनित्यत्वेऽनित्यत्वात् माता-
महशब्दे विश्वप्रयुक्तो ऋष् कदाचिन् न स्यादिति गौरादिगणे मातामहशब्दपाठस्य नित्यं
ऋष्प्रवृत्त्यर्थं स्वाशे चारितार्थम् । फल तु 'दंष्ट्र' इति लक्ष्ये ऋष्प्रवृत्त्यभाव इति । ७०—
आद्ययोर्बद्धलक्षणो निषेधो बाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात् । ओद्यादीनां पठानां तु

असंयोगोपधादिति पयुंदासे प्राप्ते बन्धनं मध्येऽपवादान्पादात्, सहनञ्चकञ्चोऽस्तु प्राप्ति-
 चेचः परत्वात्स्य बाधकः । अयमर्थः—येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य कषको भवति, ति
 न्यायेन अपवादाज्ञात्स्य स्वविषयसकलक्ष्यप्राप्तिविषयज्ञात्नाधकत्वं न तु कश्चित्प्राप्तिविषय-
 ज्ञात्नाधकत्वमिति बोध्यते । यत्र निरवकाशं शाकं पूर्वं ततः सकलक्ष्यप्राप्तिविषयज्ञातं ततः
 कश्चिदक्ष्यप्राप्तिविषयज्ञातं, तत्र पुरस्तादपवादन्यायेन व्यवस्था, यत्र च निरवकाशं शाकं मध्ये
 सकलक्ष्यप्राप्तिविषयज्ञातं पूर्वं कश्चिदक्ष्यप्राप्तिविषयज्ञातं चोत्तरत्र तत्र मध्येऽपवादान्-
 यायेन व्यवस्थेति प्रकृते नासिकाउदरशब्दान्तबहुव्रीहिस्यां तुङ्गनासिका कुशोदर इत्याभ्यां सः ।
 सिक सहोदर इत्याभ्यां वा 'नासिकोदर' सूत्रेण पूर्वपठितेन छेप् 'न क्रोडादिवहच' इति
 सूत्रेण तपुत्तरपठितेन निषेधश्च प्राप्नोति 'सहनञ्च विद्यमानपूर्वाच्च' इति निषेधस्तु ततोऽपुत्तर-
 पठितः केवलमुत्तरक्ष्ययोरिव प्राप्नोति न पूर्ववति पुरस्तादपवादन्यायेन सकलक्ष्यप्रा-
 विषय 'न क्रोडादिवहच' इति निषेधस्यैवापवादत्वात् नासिकोदरसूत्रेण बाधो न तु कश्चि-
 क्ष्यप्राप्तिविषय 'सहनञ्चविद्यमानपूर्वाच्च' इत्यत्येति 'तुङ्गनासिका, तुङ्गनासिका' 'कुशोद-
 कुशोदरा' इत्यत्र वा ङीष्प्रवृत्तिः । 'सहनासिका' 'सहोदरा' इत्यत्र तु 'नासिकोदरोऽह' इति ङी-
 विकल्पं परत्वात्प्रदाध्य 'सहनञ्च' इत्यनेन निषेध एव । एवम् ओष्ठबिह्वान्तकर्णमृज्जशब्दा-
 बहुव्रीहियु 'स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति सूत्रस्थासंयोगोपधादिति पयुंदासः सर्व-
 प्राप्तः सहनञ्चविद्यमानपूर्वकौष्ठाधन्तबहुव्रीहियु 'सहनञ्च' इति निषेधः प्राप्तः 'नासिकोदर-
 इति च ङीष्बिकल्पः प्राप्तस्तत्र 'नासिकोदर' इत्यस्य निरवकाशस्य मध्यपठितत्वेन सकल-
 क्ष्यप्राप्तिविषयज्ञातसंयोगोपधादिति पयुंदासस्य पूर्वपठितत्वेन कश्चिदक्ष्यप्राप्तिविषय 'सह नञ्च-
 इति निषेधस्य चोत्तरपठितत्वेन मध्येऽपवादन्यायेन पयुंदासस्यैव ङीष्बिकल्पो बाधको न तु सप्त-
 नश्रिति निषेधस्येति । सहादिपूर्वकौष्ठाधन्तबहुव्रीहियु परत्यान्ङीष्बिकल्पबाधेन निषेधस्यैव प्रवृ-
 त्तिरिति । मध्येऽपवादन्वावस्य च 'मध्ये पठिता अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ति नोत्तरान्-
 इति स्वरूपम् । ७१—परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपस्य परिमाणं सपरिच्छिन्न-
 व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थं परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्य
 परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । अयमर्थः—परिमाणमात्रे प्रथम-
 इत्यस्योदाहरणं द्रोणो व्रीहिरित्यत्र द्रोणः इति । तत्र द्रोणपदात् द्रोणत्वद्रोणपुंस्त्वार्थानां निवर्त-
 नोपस्थित्या प्रातिपदिकाभेदेऽपि परिमाणत्वेन परिमाणस्य नियमेनानुपस्थितिः प्रातिपदिकत्वा-
 त्त्वामात्रेण परिमाणरूपेऽर्थे परिमाणग्रहणेन प्रथमा । तथा च द्रोणपदेन द्रोणत्वावच्छिन्नद्रोण-
 स्योपस्थित्या तस्य सप्रत्ययोपस्थितपरिमाणार्थेन 'सामान्यविशेषयोरभेदेनान्वयः' इति व्युत्पत्त्य-
 ऽभेदान्वये सप्रत्ययार्थपरिमाणस्य व्रीहपदेनोपस्थितव्रीहार्थे 'राष्ट्र. पुरुषः' इत्यादाविवान्नाह-
 मात्यपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावसंभवेनान्वय इति द्रोणरूपस्य परिमाणं सपरिच्छिन्नो व्रीहिरित्य-
 सिद्धमिति । द्रोणपदात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रवृत्तौ तु 'नामार्थयोरभेदेनान्वयः' इति व्युत्प-
 त्त्यद्रोणव्रीहपदार्थयोरभेदेनान्वयः स्यादिति द्रोणाभिन्नो व्रीहिरित्यनिष्टार्थपरिचरिति । व्रीहिः